ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 14

ВІННИЦЯ
2008

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 14

За матеріалами Міжнародної наукової конференції
«Національна інтелігенція в історії та культурі України»

23 – 24 жовтня 2008 р.

ВІННИЦЯ
2008

УДК 9

ББК 63.3(0)

Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XIV. Серія: Історія: Збірник наукових праць /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука – Вінниця, 2008. – 396 с.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського від 28 серпня 2008 р. (протокол № 1)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П.С. Григорчук – *кандидат історичних наук, професор (відповідальний редактор);*
Ю.А. Зінько – *кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);*
Л.В. Баженов – *доктор історичних наук, професор;*
В.М. Даниленко – *доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;*
О.П. Реєнт – *доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;*
В.О. Корнієнко – *доктор політичних наук, професор;*
С.І. Дровозюк – *доктор історичних наук, професор;*
М.М. Кравець – *доктор історичних наук, професор;*
Ю.І. Поп – *доктор історичних наук, професор;*
Ю.В. Легун – *доктор історичних наук, професор;*
І.М. Романюк – *доктор історичних наук, професор;*
О.К. Струкевич – *доктор історичних наук, професор;*
О.Г. Лойко – *кандидат історичних наук, професор;*
Ю.С. Степанчук – *кандидат історичних наук.*

Адреса редакційної колегії: 21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32, Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського. Інститут історії, етнології і права. Тел. 26-71-33.

Відповідальні за випуск: П.С. Григорчук, Ю.А. Зінько.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

С.С. Падалка – *доктор історичних наук, професор;*
М.А. Журба – *доктор історичних наук, професор.*

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2008

……..

І. ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ЯК НОСІЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ І КУЛЬТУРИ. ІСТОРІОГРАФІЧНІ І ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ

Гриськів В.В.

КНЯЗІ ВИШНЕВЕЦЬКІ – ВИЗНАЧНІ ПРЕДСТАВНИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ ……. **11**

Петренко І.М.

ШЛЮБНО-СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII СТ. …….. **15**

Струкевич О.К., Степанчук Ю.С.

ВІДСТОЮВАННЯ ІДЕЇ ДЕРЖАВНОСТІ В УКРАЇНІ В УМОВАХ НАСТУПУ РОСІЙСЬКОГО ЦАРАТУ НА ЇЇ АВТОНОМІЮ (20-ТІ РР. XVIII СТ.) ……... **20**

Посохова Л.Ю.

ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОГО ІНТЕЛЕКТУАЛА: АНДРІЙ ПРОКОПОВИЧ (1757-1826) ……. **25**

Кривошея О.В.

ДУХОВНИЙ ЗАПОВІТ ВАДИМА ЛЬВОВИЧА МОДЗАЛЕВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ДУХОВНОЇ ІСТОРІЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ …….. **30**

Яремчук В.П.

ЧОМУ МИХАЙЛО БРАЙЧЕВСЬКИЙ СТАВ ІСТОРИКОМ-НОНКОНФОРМІСТОМ …… **33**

Шологон Л.І.

ДЖЕРЕЛА ПРО ГРОМАДСЬКУ ТА ЛІТЕРАТУРНУ ДІЯЛЬНІСТЬ НАТАЛІЇ КОБРИНСЬКОЇ …… **38**

Великочий В.С.

УКРАЇНСЬКЕ СІЧОВЕ СТРІЛЕЦТВО Й УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ З БІОГРАФІСТИКИ: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ …… **43**

Стопчак М.В.

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВ «ПРОСВІТА» ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ …… **47**

Горбатюк М.В.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ А. НІКОВСЬКОГО: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ …… **51**

Коляструк О.А.

ПОВСЯКДЕННЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЗА ДОБИ НЕПУ (ЗА ОПОВІДАННЯМИ І ФЕЙЛЕТОНАМИ М.ЗОЩЕНКА) ……... **58**

Поп Ю.І., Поп І.І.

ДЕРЖАВНИЦЬКА ТЕМАТИКА У ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ……. **63**

Григорчук П.С., Тучинський В.А.

……..
ІСТОРІОГРАФІЯ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ В ГАЛУЗІ КУЛЬТУРИ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТ. ……... **67**

Барановська Н.П.

ЧОРНОБИЛЬСЬКА ТРАГЕДІЯ В БАЧЕННЯХ РАДЯНСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ …… **73**

Лаас Н.О.

ДИСКУСІЇ В АНГЛОМОВНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ. ПРО МІСЦЕ ЕЛІТИ В СТРУКТУРІ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ……. **78**

II. НАЦІОНАЛЬНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У XIX – XX СТ. ТА ЇЇ УЧАСТЬ У ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ В УКРАЇНІ 1917-1921 РР.

Гусак Л.В

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ РОДИНИ ІЛОВАЙСЬКИХ У СВЯТОГІРСЬКОМУ МОНАСТИРІ В ХІХ СТ. …….. **82**

Тітаренко Н.Л.

ПРЕДСТАВНИКИ НАУКОВОЇ ДИНАСТІЇ АНТОНОВИЧІВ ЯК ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ КОЗАЧЧИНИ …… **84**

Нікітін Ю.О.

УЧАСТЬ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У РОЗВИТКУ ОСВІТИ В УКРАЇНІ В 70-90-ТІ РР. ХІХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ, ПОЛТАВСЬКОЇ, ХАРКІВСЬКОЇ ТА КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ) **.....** **86**

Лісовська О.В.

РОЛЬ СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ У ФОРМУВАННІ ПІДВАЛИН МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.) …….. **92**

Василик І.Б.

РОЛЬ ЕКОНОМІЧНИХ ТОВАРИСТВ І ОРГАНІЗАЦІЙ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ……..…….. **94**

Е. Малашкевич-Більська

ПОЛЬСЬКА КУЛЬТУРА У ЖИТТІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ ХІХ – ХХ СТ. ……... **99**

Клапчук В.М.

ВИЗНАЧНІ ДІЯЧІ СВІТСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЗАХІДНОЇ ГУЦУЛЬЩИНИ ПОЧАТКУ ХХ СТ. ……... **101**

Олексієнко О.Г.

Х.Д. АЛЧЕВСЬКА ЯК НОСІЙ НАЦІОНАЛЬНИХ ОСВІТНІХ ІДЕЙ …… **107**

Лисий А.К.

……..
ТАЄМНИЙ РАДНИК ІЗ БАРУ В.Я. БУНЯКІВСЬКИЙ …….. **111**

Бобко Т.Г.

«А В ЧОМУ Ж ВИНУВАТІ МИ?»: ДОЛЯ АРХІЄПИСКОПА ГЕОРГІЯ ДЕЛІЄВА ……. **115**

Кузнець Т.В.

ПРОТОІЄРЕЙ ЛЕОНТІЙ ГРИМАЛЬСЬКИЙ У НАЦІОНАЛЬНО-ДУХОВНОМУ ЖИТТІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ. …….. **118**

Гончарова Н.О.

АКАДЕМІЧНА ТЕЧІЯ У СТУДЕНТСЬКОМУ ТА УЧНІВСЬКОМУ РУСІ ПОЧАТКУ ХХ СТ. ……... **120**

Постернак О.І.

БУРЖУАЗІЯ ТА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПІВДНЯ РОСІЇ У ПОШУКАХ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ 1905-1907 РР. …….. **128**

Дацків І.

ДИПЛОМАТИЧНІ ЗАХОДИ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО ЩОДО МІЖНАРОДНОГО ВИЗНАННЯ І НЕДОТОРКАНОСТІ КОРДОНІВ УКРАЇНИ . **133**

Козинець І.Ю.

ЗАХОДИ ГЕТЬМАНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ П. СКОРОПАДСЬКОГО ЩОДО ВІДРОДЖЕННЯ ПРОМИСЛОВОСТІ ВОЛИНІ ……... **137**

Телячий Ю.В.

«ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ.ШЕВЧЕНКА» В 1917-1921 РР. **142**

Трембіцький А.М.

УКРАЇНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ – ЛЕВ (ЛЕВКО) ЮРКЕВИЧ (1884-1917) ……. **145**

Єгоршина О.О.

ЛІДЕРИ УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ У ЗДІЙСНЕННІ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ……... **149**

Потапенко М.В.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ СТУДЕНТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ТЕРИТОРІЇ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У БЕРЕЗНІ 1917 – КВІТНІ 1918 РР. ……. **153**

Передерій І.Г.

В. ЛИПИНСЬКИЙ ЯК ФУНДАТОР ТА ТЕОРЕТИК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ХЛІБОРОБСЬКОЇ ПАРТІЇ …….. **159**

Приймак О.О.

В.К. ЛИПИНСЬКИЙ ПРО РОЗБУДОВУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ …….. **163**

Вєтров Р.І., Зборець С.В.

ПРО РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ІНТЕЛІГЕНТНОЇ ВЕРХІВКИ НАЦІОНАЛЬНО-КОМУНІСТИЧНИХ ПАРТІЙ УКП (БОРОТЬБИСТІВ) ТА УПЛСР (БОРЬБИСТІВ) У СПРАВІ ВХОДЖЕННЯ ЇХ ДО ЛАВ КП(Б)У У 1920 Р. ….. **166**

Бондаренко В.Г.

«ОТАМАНЩИНА» Й УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ (1919-1920 РР.) ……... **171**

Галамай О.М.

……..
ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ ПРАВОСЛАВ'Я У ШКОЛАХ ВОЛИНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У 20-Х РР. ХХ СТ. …….. **176**

Іваницька С.Г.

О.Х. САЛІКОВСЬКИЙ ЯК ПРЕДСТАВНИК НАЦІОНАЛЬНОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ЕЛІТИ В ДОБУ УКРАЇНСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917-1921 РР. ….. **177**

Сорочан Н.А.

ДІЯЛЬНІСТЬ П.І. ХОЛОДНОГО В ЦЕНТРАЛЬНОМУ АПАРАТІ УПРАВЛІННЯ ОСВІТОЮ В УКРАЇНІ (1917–1921 РР.) ……. **182**

Завальнюк О.М.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ: РОБОТА ІЗ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ РЕГІОНУ (1919-1920 РР.) …… **186**

ІІІ. ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УМОВАХ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

Мезга Н.Н.

ЗАПАДНАЯ УКРАИНА И ЗАПАДНАЯ БЕЛАРУСЬ В МЕЖГОСУДАРСТВЕННОЙ БОРЬБЕ В 1921-1926 ГГ. ……. **194**

Цьомра Т.

УМОВИ ТА ХАРАКТЕР «КУЛЬТУРНОЇ РОБОТИ» СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СРР У ДОБУ НЕПУ …… **198**

Ігнатуша А.Є.

І.А. КМЕТА-ЄФИМОВИЧ – ПАТРІОТ УКРАЇНИ, ПРЕДСТАВНИК УКРАЇНСЬКОЇ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ 20-Х РР. ХХ СТ. ……... **201**

Мельничук О.А.

ПЕНСІЙНЕ СТРАХУВАННЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УСРР У 20-Х РР. ХХ СТ. …… **204**

Мазур І.В.

СТАН ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕДИЧНИМИ ПРАЦІВНИКАМИ ЗАКЛАДІВ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ГУБЕРНСЬКИХ МІСТ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТ. …… **207**

Костюк Є.С.

УЧАСТЬ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИХ СЕКЦІЙ У РОЗВИТКУ ІНДУСТРІЇ УКРАЇНИ В 20-30-ТІ РР. ХХ СТ. …….. **209**

Посвістак О.А.

ОФІЦІЙНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ТЕАТРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА ТА ТЕАТРАЛЬНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОДІЛЛЯ В 1920 – 1930 РР. **214**

Непийвода В.А.

……..

ОЗДОРОВЛЕННЯ НАУКОВИХ ПРАЦІВНИКІВ ЯК ОДИН З НАПРЯМКІВ ДІЯЛЬНОСТІ ВУКСУ У 1930-ТІ РР. …… **220**

Скоморовська І.А.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПРО РОЛЬ БІБЛІОТЕК У НАЦІОНАЛЬНОМУ ВИХОВАННІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ (1919-1939 РР.) …. **223**

Шаповал А.І.

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ДМИТРА АНТОНОВИЧА В ЕМІГРАЦІЇ (1920-1945 РР.) ……... **227**

Боднарчук Ю.Ю.

КІЛЬКІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА Й ЗОНИ ПРОЖИВАННЯ НАСЕЛЕННЯ ЛОКАЛЬНИХ ЕТНОГРАФІЧНИХ ГРУП – ХОЛМЩАКІВ ТА ПІДЛЯШУКІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩІ НАПЕРЕДОДНІ ЇХ ВИСЕЛЕННЯ В УРСР ……. **232**

Маринич Л.В.

ПЕТРО ТЕЛЕВ'ЯК (1896–1937 ?): СТОРІНКИ РАДЯНСЬКОЇ БІОГРАФІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО ІНЖЕНЕРА …… **236**

Сирота О.І.

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПІВДНЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРУ (1934 – 1937 РР.) …… **240**

Гінда В.В.

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1944 РР.) …… **243**

Салата О.О.

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УМОВАХ НІМЕЦЬКО–ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1944) …… **249**

Мазило І.В.

ПІДГОТОВКА ТЕХНІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ДЛЯ РОБОТИ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ УКРАЇНИ У 1943-1945 РР. …….. **253**

Стародубець Г.М.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ ЕЛІТИ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ В 1944-1945 РР. ……. **255**

Подобєд О.А.

СОЦІАЛЬНО- ПРАВОВІ ТА МОРАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ І. БАГРЯНОГО У ЗАХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ (1945-1950 РР.) .. **260**

Кононенко В.В.

ЄВРЕЙСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В СРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х – 1960-Х РР. …… **266**

Романець Л.М.

……..

УЧАСТЬ УЧИТЕЛЬСТВА У КУЛЬТУРНОМУ ТА ГОСПОДАРСЬКОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-Х–50-Х РР. ХХ СТ. …….. **271**

Романюк І.М.

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ НА СЕЛІ В 1950-60-ТІ РР. …… **274**

IV. УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Барцьось В.В.

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В РОЗРОБЦІ І УХВАЛЕННІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ПРОГРАМИ НА УСТАНОВЧОМУ З'ЇЗДІ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ 8-10 ВЕРЕСНЯ 1989 Р. …… **278**

Шамара С.О.

СІЛЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ: ПОНЯТТЯ, ДИСКУРСИ Й ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ …… **282**

Падалка С.С., Мельничук Т.А.

МОВНА СИТУАЦІЯ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ УКРАЇНИ (1989 – 2001 РР.) **286**

Миклін О.В.

ВЛОДЗІМЕЖ БОНЧКОВСЬКИЙ (1905 – 2000): СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ ПОЛЬСЬКОГО «НЕУКРАЇНОФІЛА» …… **289**

Шугальова І.М.

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПРО ПЕРСПЕКТИВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ …… **292**

Парандій В.О.

НАЦІОНАЛЬНІ ЕЛІТИ ЯК ФАКТОР УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДИСКУСІЇ) ……. **297**

Левченко С.Ю.

ТВОРЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДРУКОВАНИХ ЗМІ ЗАПОРІЖЖЯ **301**

Адамович С.В.

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЮ ІНТЕЛІГЕНЦІЄЮ ЄДИНИХ ПОГЛЯДІВ НА ІСТОРІЮ УКРАЇНИ …… **303**

V. РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В НОВІТНЮ ДОБУ

Красовський Я.Й.

НОВИЙ ЕТАП ФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОДІЛЛЯ ПІСЛЯ РЕФОРМИ 1861 РОКУ …….. **307**

Чорнобай П.О.

……..
КУРСИ ДЛЯ ДОРОСЛИХ ПРИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОМУ ВІДДІЛЕННІ РОСІЙСЬКОГО ТЕХНІЧНОГО ТОВАРИСТВА ……. **310**

Стрельбіцька Н.І.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ ВІКЕНТІЙОВИЧА СІКОРИ В ПРОСКУРОВІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. ……. **313**

Рекрут В.П.

КООПЕРАТИВНА ТА ДЕРЖАВНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ П.П. ВІДИБІДИ НА ПОДІЛЛІ У ДОБУ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1914 – 1920 РР.) …….. **317**

Кривобок О.П.

ЄВРЕЙСЬКА ТА УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ МІЖ ДВОМА РЕВОЛЮЦІЯМИ (1907-1916 РР.) ……... **323**

Дружкова І.С.

ВНЕСОК ОДЕСИ В УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ РУХ 1917-1918 РР. (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЧІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА ГЕТЬМАНАТУ) …….. **327**

Стадник О.О.

ОСВІТЯНИ ПОДІЛЛЯ В ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ КРАЮ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТ. ……... **332**

Наумов С.О.

ВИКЛАДАТСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ХАРКОВА НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917 Р.) ……. **335**

Кравчук О.М.

ДІЯЛЬНІСТЬ С. І. КИСЕЛЬОВА НА ПОСАДІ ГУБЕРНСЬКОГО СТАРОСТИ ПОДІЛЛЯ (1918 Р.) ……. **337**

Олійник М.П.

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИКИ ЩОДО ОСВІТИ ТА ОСВІТЯН В ПЕРШІ РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (НА МАТЕРІАЛАХ ФОНДІВ ВИКОНКОМІВ РАД РОБІТНИЧИХ, СЕЛЯНСЬКИХ І ЧЕРВОНОАРМІЙСЬКИХ ДЕПУТАТІВ ПОВІТІВ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ) …… **340**

Бакалець О.А.

МАРІЯ ДМИТРІЄНКО – ВИЗНАЧНИЙ ІСТОРИК З ПОДІЛЛЯ ……... **343**

Семенко Л.І.

ПОДІЛЬСЬКІ СТОРІНКИ ЖИТТЯ ДИРИГЕНТА ОЛЕКСАНДРА КОШИЦЯ … **347**

Ігнатуша О.М.

В.Г. ФОМЕНКО – ПРОВІСНИК ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ЗАПОРІЖЖІ …… **350**

Салтан Н.М.

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ГАЛУЗІ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ В 1919–1921 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ) ….. **353**

Задорожна Л.В.

……..
ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ТА ЇЇ РОЛЬ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА 20 - Х РР. ХХ СТ. ……. **356**

Аннілогова Т.Ю.

ОСВІТНЬО-ВИХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ОДИН З НАПРЯМІВ ВИКОРИСТАННЯ ГУМАНІТАРНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ДОНБАСУ В ПЕРІОД НЕПУ (НА МАТЕРІАЛІ ДОНБАСУ) ……. **361**

Савчук В.О.

ВНЕСОК ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО РЕГІОНУ У КОНТЕКСТІ КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ 20-Х РР. ХХ СТ. ……. **364**

Кузьмінець Н.П.

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТТЯ НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТ. …….. **369**

Косаківський В.А.

ПОДОЛЯНКА (КЛАРІСЕ ЛІСПЕКТОР) – КЛАСИК БРАЗИЛЬСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ……. **372**

Адамський В.Р.

НАУКОВО-ОСВІТНЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПОДІЛЛЯ У ДОБУ КОМУНІЗМУ: ПЕРША ХВИЛЯ РЕПРЕСІЙ …… **374**

Архіпова В.О.

ОСВІТА ТА НАУКА НА ХАРКІВЩИНІ У РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1943 РР) …… **378**

Дьякова О.В.

ДІЯЛЬНІСТЬ МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ПІД ЧАС ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ХАРКІВЩИНИ …….. **381**

Легун Ю.В.

ТОВАРИСТВО ПОДОЛЯН ПРИ УКРАЇНСЬКІЙ ВІЛЬНІЙ АКАДЕМІЇ НАУК У США (КІНЦЯ 1960-Х – ПОЧАТКУ 1970-Х РР.) …… **384**

Відомості про авторів **390**

І. ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ЯК НОСІЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ І КУЛЬТУРИ. ІСТОРІОГРАФІЧНІ І ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ

В.В. Гриськів

КНЯЗІ ВИШНЕВЕЦЬКІ – ВИЗНАЧНІ ПРЕДСТАВНИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ

Під впливом французької школи «Анналів» (М. Блок, Л. Февр) центральним об'єктом досліджень в сучасній історичній науці стає людина. На думку відомого українського історика, громадсько-політичного діяча, філософа й публіциста, ідеолога українського консерватизму В'ячеслава Липинського, еліти, які виступають у ролі основної державотворчої (а отже, і націотворчої) сили, забезпечують законність і стабільність влади, утримуючи суспільство від анархії та хаосу. Тому дослідження історії еліт та окремо взятої людини всередині них є потрібною й актуальною справою, що призводить до кращого розуміння історичних процесів і державотворчих чинників. Однією з перших до історії еліт в Україні звернулася прихильниця школи «Анналів», сучасна українська дослідниця Наталя Яковенко. У своїх працях вона виявляє роль і місце князівської еліти у ментальності українського середньовіччя, розглядаючи її з погляду закону і традиції [14], [15], [16]. У XVI - на початку XVII ст. (а це хронологічні рамки нашого дослідження) вищі державні й військові посади займали передусім аристократи, зокрема, представники князівських родин. Наталя Яковенко зазначає: ,,князів сприймали як поводирів та оборонців власної «землі», нібито врученої їм в опіку Богом…» [16, с. 161].

В історії України визначне місце займають аристократичні князівські родини Острозьких, Збаразьких, Вишневецьких, Сангушків, Гольшанських-Дубровицьких, Чарторийських, Четвертенських, Заславських, Корецьких та інших, які виводять свій родовід від родів Рюриковичів та Гедиміновичів. Серед аристократичного прошарку Великого князівства Литовського, а згодом – Речі Посполитої, поважне місце займає князівська родина Вишневецьких, родина адміністраторів, полководців, оборонців православ'я, захисників української землі. Тому метою даної статті є висвітлення діяльності найяскравіших представників відомої в історії України та Речі Посполитої князівської династії Вишневецьких як носіїв української національної ідеї і культури наприкінці XVI – на поч. XVII ст.

Історія звершень найвизначніших представників князівської родини Вишневецьких викликала інтерес істориків здавна. Особливо цікавили дослідників біографії найвідоміших Вишневецьких – знаменитого Дмитра-Байди і не менш знаного Яреми. Діяльність інших Вишневецьких істориками досліджені значно менше. Відомий польський історик XIX століття Юзеф Вольф перший, хто висвітлив біографії всіх членів цієї родини у своїй фундаментальній праці «Князі Литовсько-руські від кінця чотирнадцятого століття». Біографії Вишневецьких вивчали та досліджували у своїх працях ряд українських істориків, таких як: Михайло Грушевський, дослідник радянських часів Володимир Голобуцький, сучасні українські історики Леонід Мельник, Наталя Яковенко.

В історії України кін. XVI - початку XVII ст. вагомий слід залишили представники родини Вишневецьких: Андрій Іванович - староста любецький (1580-84), каштелян волинський (1568-72), воєвода брацлавський (1572-76), волинський (1576-84); Михайло Олександрович (п. 1584) - староста канівський, черкаський і любецький, каштелян брацлавський (1580-1581) і київський (1581-1584); Костянтин Костянтинович (1564-1641) - староста черкаський, воєвода белзький (1636-1638) і руський (1638-1641); Олександр Михайлович (п. 1594) - староста черкаський, канівський і Любецький; Михайло Михайлович (п. 1615) – староста овруцький.

Князь Андрій Іванович (р.н.невід-1584), рідний брат засновника Запорізької Січі князя Дмитра Вишневецького – Байди, проявив себе як державний і військовий діяч.

Уперше князь Андрій згадується у документі, датованому 1554 роком, коли спільно з молодшим братом Костянтином зобов'язався дати панові Ходкевичу на викуп з татарського полону своєї тітки княгині Марини 600 кіп грошей, на ту суму уступає йому маєток Сейни [18, с. 567]. Без сумніву, цей факт свідчить про чесноти князя.

З 1555 по 1584 рік носив титул князя вишневецького. Будучи власником значних маєтностей, згідно з описом війська литовського за 1564 рік, князь Андрій Вишневецький з своїх волинських і литовських маєтків зобов'язувався виставляти до армії власним коштом 71 кінnотника, з них 57 важкоозброєних (гусарів) і 14 легкоозброєних (козаків). 1568 року іменований каштеляном волинським (луцьким). Очевидно, про луцький замок дбав добре, оскільки через чотири роки королівським указом від 4 липня 1572 року призначений каштеляном брацлавським, а ще через чотири – воєводою волинським (1576-84) [18, с. 567]. Наприкінці 1580 року за вірну службу отримує Любецьке і Лоївське староства.

Будучи людиною свого часу, не уник спокуси наїздів на землі сусідів. Зокрема, в 1575 році слуги, бояри та селяни князя Андрія Вишневецького, воєводи брацлавського, наїхали на землі відомого князя Курбського, який після втечі з Москви до Речі Посполитої отримав маєтки на Волині [12, с. 151].

Добре показав себе на військовій службі. Брав участь у Лівонській війні 1558-1583 років проти Московського царства. 1581 року, під час походу польського короля Стефана Баторія, відзначився під час облоги Пскова [17, с. 151]. Очевидно, помер в першій половині 1584, оскільки старостою любецьким після нього став також померлий наприкінці цього року князь Михайло Олександрович Вишневецький.

У шлюбі з Євфимією Юріївною Вербицькою (племінницею Вацлава Вербицького, біскупа Жмудського), мав 7 дітей: померлих в дитинстві Костянтина, Дмитра і Катерину, а також Гальшку-Євфимію, Ганну, Олександру й Софію [18, с. 568].

Князь Михайло Олександрович (1529-1584), двоюрідний брат Дмитра-Байди, талановитий державний і військовий діяч, герой воєн з турками, татарами і московітами, був беззаперечним лідером українських реєстрових і запорізьких козаків.

Обороняючи українські землі, князь Михайло героїчно воював з татарами. Зокрема, 1550 року він брав участь у розгромі татарського війська, яке пустошило ,,Руські краї « [17, с. 352]. З грудня 1559 - староста канівський і черкаський. 5 вересня 1561 року польський король Зигмунт-Август повідомляв листом старосту черкаського й канівського князя Михайла Вишневецького про посилання охоронного листа його братові Дмитрові. Авторитетному князеві Михайлові доручалося умовити супроводжуючих Дмитра козаків, які брали участь у нападі на Очаків, відправитися за жалування воювати у Ліфляндію і послати сукна у подарунок татарським (білгородським) козакам за участь у поході в Московську землю [3, с. 156-157].

Князь Михайло Олександрович, як староста прикордонних земель, неодноразово здійснював походи у сусідню Московщину. Так 1563 року ротмістр князь Михайло Вишневецький з черкаськими козаками, а також «литовськими і білгородськими татарами» здійснив набіг на московські землі до Новгорода-Сіверського [11, с. 578].

Невідомий автор знаменитої «Історії Русів» називає князя Михайла Вишневецького козацьким гетьманом і кладе час його гетьманування на 1569-1574 роки. Під час свого гетьманування, пише цей автор, князь Михайло на чолі реєстрових, охочекомонних і запорозьких козаків, проявивши мужність і талант полководця, розгромив під Астраханню турків і татар, які облягали місто, допомігши цим московському гарнізону. Тут же подається легенда про те, як п'ять тисяч запорозьких й охочекомонних козаків, незадоволені розподілом здобичі, відділилися від війська «Гетьмана Вишневецького» і заснували на березі Дону місто Черкаськ, яке стало «головним всьому війську Донському» [8, с. 59-60].

У 1579 році князь Михайло Вишневецький, разом з князем Костянтином Острозьким, знову вторгся у межі Московського царства, пустошив Сіверщину, брав участь у здобутті Стародуба, Чернігова та інших фортець [17, с. 352].

За такі значні військові заслуги 1580 року введений до сенату Речі Посполитої, очевидно після чого передає канівське і черкаське староства синові Олександрові. Незважаючи на це, титул старости канівського і черкаського зберіг аж до смерті. Того ж 1580 р. іменований каштеляном брацлавським, а 15 березня 1581 вступив на каштелянство Київське. 1584 р., після смерті свого двоюрідного брата, князя Андрія Івановича, став старостою любецьким і лоєвським, отримав титул князя вишневецького (1584). Помер у Вишневці 15 жовтня 1584 р. у віці 55 років, похований в Києво-Печерській Лаврі.

З дружиною - Гальшкою Юріївною Зеновієвич, дочкою Юрія Миколайовича Зеновієвича, старости чечерського і пропойського, мав 5 дітей: Олександра, Михайла, Юрія, Марину й Софію [18, с. 558].

Князь Костянтин Костянтинович (1564 – 1641), герой походів у Волощину і Московщину, талановитий адміністратор.

Брав участь у поході польського гетьмана Замойського проти Михайла, господаря волоського, і в цій кампанії відзначився, заслуживши похвалу гетьмана. Разом із своїм тестем, воєводою сандомирським Юрієм Мнішком, брав участь у зведенні на московський трон Лжедмитрія I і Лжедмитрія II в 1605-1608 рр. Після того, як Лжедмитрій I став царем, князь Костянтин прибув до Москви разом із Мнішками.

У ніч на 17 травня 1606 року у Москві вибухнуло повстання. Було вбито самозванця і багатьох його прихильників. Багатотисячний натовп розлючених москвичів кинувся убивати чужоземців, які прибули разом з Лжедмитрієм і Мнішками. Будинок, у якому перебував князь Костянтин, також був атакований. Дві доби Вишневецький на чолі п'яти сотень своїх людей відбивав напади повсталих. Зрештою, будинок почали обстрілювати з гармат, і хоробрий князь мусив здатися [17, с. 358].

У 1620-1638 роках князь Костянтин обіймав посаду старости черкаського. Займався освоєнням земель на схід від Дніпра. Продовжуючи справу своїх троюрідних братів Олександра і Михайла, розширив володіння Вишневецьких на Лівобережжі, захопивши міста Яблунів та Миргород і землі по річках Пслі, Ворсклі, Орелі в «диких полях» під Путивлем, Білгородом і по ріках Хоролу й Груні [10, с. 104].

У 1625 році князь Костянтин, як прикордонний староста, належав до комісії, що вела переговори із запорізькими козаками.

1636 року призначений воєводою белзьким, а 1638 - воєводою руським. Обіймав також посаду старости кременецького [17, с. 358]. Помер 25 травня 1641 у віці 77 років. Похований у селі Заложці на Кременеччині в червні 1641 року.

Одружувався 4 рази. Від першої дружини - Ганни Загоровської, дочки Василя Загоровського, каштеляна брацлавського і княжни Маруші Збаразької, князь Костянтин мав сина Януша і двох доньок – Мар'яну і Олену. Друга дружина - Урсуля Мнішек, донька Юрія Мнішека, воєводи сандомирського, народила князеві Костянтину синів Єжі і Олександра, а також доньку Теофілю. Третя - Катерина Корнякт, дочка Костянтина Корнякта, ,,благородного громадянина Львівського», вдова Олександра Ходкевича, воєводи троцького, померла безпотомною. З четвертою дружиною, Геленою Струсь, донькою Миколи Струся, старости галицького, снятинського, коломийського, хмельницького і любачівського, вдовою Валентина-Олександра Калиновського, генерала подільського, старости вінницького, князь Костянтин також не мав дітей [18, с. 570-571].

Князь Олександр Михайлович (р. н. невід. – 1594), син князя Михайла Олександровича. Носив титул князя вишневецького в 1584-94 роках. Проявив себе як адміністратор, відіграв значну роль у заселенні й економічному розвитку Правобережної та Лівобережної України, сприяв заснуванню міст. У 1580-1594 роках - староста черкаський і канівський. Став ним, очевидно, ще за життя батька. 1584 року король, на прохання князя Олександра Вишневецького, старости черкаського і канівського, «встановив закладення» міста в урочищі Корсунь, старостою котрого і став князь Олександр. Тоді ж після смерті батька стає старостою любецьким і лоєвським (1584-94). 1589 року король дозволяє князеві Олександрові закласти місто і замок в Чигирині [18, с. 559-560]. 1590 року Вишневецький купив у Михайла Грибуновича Байбузи маєтки в Посуллі над ріками Сула, Удай і Солониця, ставши «першим з Вишневецьких власником земель на Лівобережжі» [10, с. 104]. Як і його троюрідний брат Костянтин, князь Олександр доклав значних зусиль для освоєння земель на берегах Дніпра. Так 1590 року сеймова конституція затвердила за ним ,,отримання прав на пустища ріки Сули за Черкасами « і призначила комісарів для організації тих маєтків [18, с. 560]. 1591 р. князь Олександр Вишневецький отримав привілей на заснування міста в урочищі Лубни, а 1592 – на заснування міста в урочищі Пирятин. Обом містам князь задля розвитку торгівлі і ремесел виклопотав Магдебурзьке право [10, с. 104]. Того ж 1592 року король за його клопотанням надав привілей на Магдебурзьке право місту Чигирин [18, с. 560]. Також князь Олександр отримав привілей для заснування містечка Олександрів на р. Сулі [4, с. 47].

Восени 1592 року і взимку 1592-1593 років на Волинське і Брацлавське воєводства поширилося повстання під проводом Криштофа Косинського [6, с. 156-157]. Шляхта Волинського воєводства зібралася під проводом князя Костянтина Острозького для відсічі повсталим. На збір до м. Костянтинова прибув із своїм кінним надвірним військом і Олександр

Вишневецький [6, с. 159]. 2 лютого 1593 між повстанцями і шляхетським рушенням біля м. П'ятки на Волині відбулася битва. Обидві сторони зазнали великих втрат, що стало причиною переговорів і підписання угоди [6, с. 160]. Серед тих, хто підписав цю угоду від імені шляхетського рушення, був і князь Олександр Вишневецький, староста черкаський, канівський, корсунський, любецький і лоєвський [18, с. 560].

Влітку 1593 року, закінчивши приготування до повстання, двотисячне козацьке військо на чолі з Косинським знову вирушило з Січі вгору вздовж Дніпра. Розділившись на два загони, з яких один плив по Дніпру на човнах, козаки підступили до Черкас і почали облогу міста. Черкаський староста Олександр Вишневецький разом зі своїм військом і шляхтою, яка втекла до міста, опинився в оточеному козаками замку. На запрошення Вишневецького Косинський у супроводі 150 козаків прибув до Черкас на переговори. Під час переговорів Косинського було вбито. Є відомості, що його вбили саме слуги князя Олександра Вишневецького [6, с. 161]. Проте, незважаючи на вбивство свого ватажка, повстанці не припинили облягати Черкаси, коронне військо, на прихід якого так сподівався князь Олександр, не підійшло, і він мусив піти на переговори. За договором, підписаним в серпні 1593, козаки отримували змогу вільно відійти на Запоріжжя і на волості.

Після придушення козацького повстання продовжував обороняти кордони Речі Посполитої від татар. 1594 року князь Олександр помер.

З дружиною, Оленою Єловицькою, мав сина Івана [18, с. 560; 1, 204].

Князь Михайло Михайлович (р. н. невід. – 1615), батько знаного князя Яреми Вишневецького.

Талановитий адміністратор, полководець, оборонець православ'я. Брав участь у козацьких експедиціях. 1599 князі Михайло і Адам Вишневецькі брали активну участь у з'їзді дизунітів (противників унії) у Вільні. З 1603 - староста овруцький. Він першим розпочинає захоплення земель по Сулі, як в межах Речі Посполитої, так і за московським кордоном. Так на московських землях князь Михайло захопив міста Лохвицю, Сенчу і багато хуторів. Також він скуповує «пустині» по річках Пслу і Ворсклі [14, с. 116].

Князь Михайло підтримує зв'язки із Львівським православним ставропігійним братством, займається благодійністю. Так 10 вересня 1614 датований лист до Львівського ставропігійного братства, у якому князь Михайло Корибут Вишневецький, староста овруцький, вимагає повернути його «клейнот», який був закладений, щоб отримати кошти, необхідні для видання книги під назвою «Бесіди на Апостольські Діяння» [2, с. 434]. Листами від 6 серпня 1612 і 5 травня 1615 князь Михайло Вишневецький, староста овруцький, наказує своєму підстарості князеві Семенові Лико заснувати православні монастирі: Ладинський-Підгірський (на р. Удаї) і Густинський під Прилуками [18, с. 560-561].

Помер князь Михайло 1615 року під час походу у Молдавію. Метою походу було повернення молдавського трону швагрові Михайла Михайловича – Костянтину Могилі. Похований 1616 в православній церкві у Вишневці [9, с. 104].

Великий український чернець, літератор-полеміст Іван Вишенський назвав князя Михайла Вишневецького «христолюбивим, благочестивим, правовірним християнином» [5, с. 37].

Отже, як бачимо, представники аристократичної князівської родини Вишневецьких внесли значний вклад як в оборону українських земель від іноземних загарбників, так і економічний розвиток України та захист православ'я. Усі п'ятеро князів Вишневецьких, про яких ішла мова в даній розвідці, проявили себе як блискучі полководці. Чого варті, зокрема, самовіддана боротьба з татарами князів Вишневецьких – старост черкаських і канівських, вдалі походи у Московщину і Волощину. Всі вони займали державні посади у Великому князівстві Литовському (потім – Речі Посполитій), а князі Михайло Олександрович і його син Олександр Михайлович проявили себе як талановиті адміністратори, управляючи прикордонними землями Речі Посполитої, охороняючи їх від набігів татар і дбаючи про економічний розвиток. Слід відзначити також великий внесок Михайла Олександровича в організацію і розвиток українського козацтва.

На нашу думку, подальші розвідки у даному напрямку необхідні, оскільки ці та інші представники родини князів Вишневецьких відіграли значну роль як в історії України, так і в історії суміжних країн – Польщі, Білорусі, Литви, Росії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Акты Московскаго государства, изданные императорскою Академіею наукъ подъ редакциею Н.А. Попова. – Санкт-Петербургъ: Типографія императорской академіи наукъ, 1890. – Т.І. – 766 с.; 2. Акты, относящиеся к исторіи Западной Россіи, собранные и изданные ,,Археографическою Коммиссіею». – С.-Петербург: В типографіи Эд. Праца, 1851. – Т.IV. – 576 с.; 3. Акты, относящиеся к исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные ,,Археографическою Коммиссіею». – С.-Петербург: В типографіи Эд. Праца, 1865. – Т.II. – 288 с.; 4. Алекберли М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI - первой половине XVII веков. - Саратов: Издание Саратовского университета, 1961. – 271 с.; 5. Архив Юго-Западной России / Изд. Временной комиссии для разбора древних актов, сост. при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Киев: Типографія Г. Корчак-Новицкаго, 1887. – Ч.1. Т. 7. - 802 с.; 6. Голобуцький В.А. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.; 7. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т.VII. – Київ, Наукова думка, 1995. – 628 с.; 8. Історія Русів. – К.: Радянський письменник, 1991. – 318 с.; 9. Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – М.: ЭКСМО, 2006. – 1024 с.; 10. Мельник Л. Князь Ярема Вишневецький. // Київська старовина. – 1994. - №2. – с. 103-112.; 11. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М.: Соцэкгиз, 1960. – Кн.3. – 778 с.; 12. Соловьев С.М. Чтения и рассказы по истории России. – М.: Правда, 1989. – 768 с. 13. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наукова думка, 1990. – Т.II. – 560 с.; 14. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – 416 с.; 15. Яковенко Н.М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – К.: Критика, 2002. – 416 с.; 16. Яковенко Н.М. Нарис історії середньовічної т

а ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розшир. – К.: Критика, 2005. – 584 с.; 17. Niesiecki K. Herbarz Polski / Wyd.J.N. Bobrowicz. T. IX. – Lipsk, 1842. – 468 s.; 18. Wolff J. Kniaziowie Litewsko-Ruscy od konca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – 698 s.

І.М.Петренко

ШЛЮБНО-СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII СТ.

Для Гетьманщини XVIII ст. було переломним, бо події, що відбувалися тоді, різко змінили подальшу долю українського народу, його подальший політичний, соціально-економічний, культурний та духовний розвиток. Це був період остаточної втрати нею автономії, перетворення на окраїну Російської імперії, знищення державницьких здобутків попередніх героїчних епох національно-визвольних змагань. Ці трагічні події відбувалися на тлі формування нової української еліти на території Гетьманщини. У зв'язку з цим царський уряд у союзі з Російською Православною Церквою прагнув підпорядкувати не лише політичне й соціально-економічне життя, але й приватне, особисте життя козацької старшини – тогочасної еліти суспільства, уніфікувавши його відповідно до великоросійських зразків.

Останнім часом одним з актуальних напрямків досліджень українських науковців є соціальна історія, зокрема повсякденність, тобто вивчення неофіційного, приватного, побутового життя людей різних історичних епох. У зв'язку з цим актуальності набуває проблема дослідження шлюбно-сімейних взаємин, а саме, таких її аспектів, як причин укладання і розірвання шлюбів, ставлення до цього світської й духовної влади, регулювання державою й Церквою такої інтимної сфери життя людини, як створення сім'ї, процес народжуваності, шлюбний вік тощо.

У працях дослідників порушувалися питання про шлюбно-сімейні відносини в середовищі козацької старшини – еліти XVIII ст. Серед дореволюційних авторів варто назвати праці відомих дослідників: українського – О. Левицького і польського – Й. Ролле [1]. У працях цих науковців йдеться про сімейних побут у XVI-XVIII ст. в Лівобережній і Правобережній Україні, а також про роль і статус у суспільстві українських жінок. Серед сучасних істориків слід зазначити глибокі і ґрунтовні дослідження Л. Буряк, В. Маслійчука, В. Горобця, О. Гуржія, К. Диси, О. Романової, О. Кривошия. У своїх розвідках названі дослдіники порушили багато питань із соціальної історії Гетьманщини другої половини XVII – XVIII ст., зокрема дослідили родинні стосунки в середовищі козацької еліти, становище української жінки, її статус і вплив на перебіг тогочасних політичних подій.

Дана стаття є спробою дослідити деякі фрагменти особистого життя козацької еліти Гетьманщини у XVIII ст., зокрема шлюбно-сімейні відносини; проаналізувати, як вони змінювалися порівняно з попередніми періодами, визначити причини конфліктних ситуацій у родинному житті, пов'язаних із політикою Російської імперії, визначити основні родинні цінності, а також вплив Православної Церкви на укладання й розірвання шлюбів.

Шлюб, як визнана у суспільстві форма взаємин між чоловіком і жінкою з метою створення сім'ї, пройшов тривалий шлях еволюції. Кожна історична епоха конструювала свої моделі шлюбної поведінки, вкладаючи у поняття «шлюб» різні смислові значення. Протягом людської історії змінювалися форми укладення й розірвання шлюбу, умови їх здійснення тощо. Із поширенням християнства глибинне смислове значення шлюбу трансформувалося. Він став одним із семи церковних таїнств. Базовим елементом шлюбу стала християнська любов, яка передбачала духовне, а не фізичне начало. Вважаючи, що сім'я створюється завдяки християнській любові до однієї людини, Церква негативно ставилася до розлучень. Чоловік і жінка, котрі укладали шлюб, поєднувалися на все життя. Церква за підтримки держави формувала ідеальну модель шлюбної поведінки, пропагуючи пожиттєвість шлюбу, забороняла розлучення. Реакція суспільства на заходи, що проводилися державою й Церквою, була неоднозначною. Тривалий час в українському суспільстві зберігалося уявлення про шлюб, яке грунтувалося на звичаєвому праві, як про звичайну майнову угоду, що вільно укладалася і розривалася. Духовній владі доводилося докладати багато зусиль для того, щоб переконувати мирян у необхідності церковного вінчання й недопущення розлучення.

У Гетьманщині лише з другої половині XVIII ст. почали поширюватися норми російського права, які проникали досить повільно в судову систему. В українському судочинстві до того часу користувалися давніми зводами права: Литовськими статутами, німецькими гродськими правами – Магдебурзьким, Хелмінським, Саксонським зерцалом, що їхнє застосування вважалося традиційним [3, с. 9]. Також, згідно з дослідженями Т. Єфименко, поширеним було «упоминаемое въ документахъ «казацкое право», т. е., надо думать, пережитокъ архаическаго древне-русскаго права, видоизмъненнаго подъ вліяніемъ соціальныхъ условій украинской жизни» [4, с. 649].

Відомий український історик О.Левицький, аналізуючи ці збірники права, відзначав: «Для другої половини XVII віку, для Гетьманщини ці збірки деякими частинами просто ставали анахронізмом, дуже застарілими, деякими частинами просто цілковито не відповідали новим клясовим ще неоформленим взаєминам на Гетьманщині. Проте судді – представники і козацького, і міського уряду – вперто в кожному присуді посилаються саме на ці кодекси» [5, с. 25]. Історик пояснював це тим, що козацька старшина, котра прагнула перетворитися на шляхтичів, дбала про тривале збереження кодексів литовського й німецького права, що «їх створило шляхетство». Навіть у XVIII ст. українське панство використовувало у судовій практиці Литовський статут на противагу великоросійським указам [5, с. 26]. Така ситуація свідчить про те, що шлюбно-сімейні відносини у XVIII ст. ґрунтувалися не на нормах російського законодавства, а на традиційних для України зводах права – Литовських статутах, Магдебурзькому й Саксонському праві. Навіть перший відомий в історії Кодекс українського права «Права, за якими судиться малоросійський народ», укладений у 1743 році, ґрунтувався на нормативному матеріалі Литовського статуту та кількох збірників німецького феодального права польського походження. Гетьманські універсали, російські урядові акти не можуть бути кваліфіковані як джерела «Прав» [6, с. 27]. Тож життя Гетьманщини у XVIII ст. проходило під знаком конфлікту двох систем – внутрішньої (сама Гетьманщина) й зовнішньої (імперська Росія).

Така ситуація стала причиною виникнення конфліктних ситуацій у шлюбно-сімейних стосунках козацької старшини Гетьманщини XVIII ст. Адже навіть у XVIII ст. в народній свідомості переважав погляд на шлюб, як на угоду між подружжям, що її можна було розірвати, полюбовно домовившись, без втручання духовної влади. Розглянемо більш детально й проаналізуємо на прикладах дане твердження.

Після підпорядкування Української Православної Церкви Московському патріарху 1685 року в Україні стали поширюватися нормативні акти, що йшли від Московської Православної Церкви. З першої чверті XVIII ст., з часу ліквідації патріаршества та створення Синоду в Російській імперії, почалося підпорядкування Петром І церкви державі. Синод був слухняним органом влади в руках царського самодержавства, йому було надано повноваження зі створення нових норм сімейного права. Але він в основному повторював старе законодавство й закликав дотримуватися його [7, с. 34]. Реформи імператора перетворили церкву на звичайний департамент світської влади. З того часу шлюбне право стало предметом не лише церковного, а й громадянського законодавства [8, с. 85]. Тож у XVIII ст. відбувався процес державного втручання в компетенцію церкви у шлюбно-сімейних відносинах. Результатом

цього стало видання світських законів, що стосувалися сімейного права. Така ситуація йшла врозріз із традиційними козацькими, заснованими на звичаєвому праві, уявленнями про укладання й розірвання шлюбу.

Ще у другій половині XVII ст. козацька еліта Гетьманщини, під впливом політики Московської держави, почала укладати своєрідні мезальянси – шлюби представників козацької старшини й російської еліти [9, с. 149]. Яскравим прикладом такої політики є шлюб гетьмана Івана Брюховецького і представниці впливової боярської родини Федора Шереметєва (за іншими даними – Дмитра Долгорукова) – Дарії. Таке «пошлюблення з представницею московської знаті мало стати нагородою гетьману за його поступки в політичній царині» [9, с. 157]. Цей шлюб підніс авторитет І.Брюховецького в колі козацької старшини і промосковськи налаштованого духовенства. Від цього шлюбу залишилася дочка. Після смерті своїх батьків вона вийшла заміж за сина гетьмана Івана Самойловича – Григорія, полковника чернігівського. Відомий український історик Віктор Горобець зробив припущення: «...а чи не був для Самойловича-старшого шлюб його сина з донькою Івана та Дарії Брюховецьких таким же мезальянсом, що мав під собою виразні ознаки політичного розрахунку? Адже вже сам факт одруження гетьманича на представниці московської еліти, котра до того ж належала й до гетьманського роду, міг багато важити в процесі реалізації династичних задумів гетьмана. І у зв'язку з цим доречно буде пригадати, що і свою дочку Пелагею Іван Самойлович видав за московського боярина Ф.П.Шереметєва» [9, с. 164].

Українські жінки вищих суспільних прошарків у XVIII ст. вели повноцінне суспільно-політичне життя, мали широкі спадкові права. Влада чоловіка над жінкою трактувалася церквою як закон, який відповідав ієрархічності побудови станової держави. Однак у реальному житті питання про шлюб і сімейну владу часто вирішувались усупереч церковним догмам.

Реальним прикладом такого високого статусу жінки у тогочасному українському суспільстві була дружина гетьмана Івана Скоропадського – Анастасія Марківна. Будучи на 25 років молодшою за свого чоловіка, вона повністю підкорила добродушного, м'якого характером і поступливого чоловіка, а також мала неабиякий вплив на перебіг політичних подій першої третини XVIII ст., тому народ склав прислів'я: «Іван носить плахту, а Настя - булаву». Ставши гетьманшею, Анастасія Марківна розпочала прийом поважних гостей з Москви та Санкт-Петербурга, досить активно втручалася в урядові справи [10, с. 222]. Коли їхній спільній дочці Уляні виповнилося 13 років, гетьманша почала турбувалася про її майбутній шлюб і посаг. І за допомогою навіть зверталася навіть до дружини царя Петра І – Катерини. Подружжя прагнуло віддати свою дочку за українця, проте Петро І наполіг на тому, щоб їхнім зятем став хтось із російських чиновників. Офіційна церемонія шлюбу Уляни Скоропадської і сина царського улюбленця – Петра Толстого відбулася у жовтні 1718 року в Глухові [10, с. 226].

Прикладом шлюбного етикету XVIII ст. є публікації на сторінках часопису «Киевская старина»: «Старинные пригласительные на свадьбу письма (1729-1735 гг.)», «Как сватались сто лет назад. Письмо Петра Степановича Милорадовича к Евдокии Михайловне Безбородко», «Гетманское приглашение на свадьбу», в яких показано на конкретних прикладах шлюбно-сімейні відносини у середовищі козацької верхівки Гетьманщини XVIII ст. [11]. Остання стаття – це лист дружини гетьмана Данила Апостола до Павла Якимовича Скоруппи із запрошенням його на весілля племінниці гетьмана Уляни з писарем Григорієм Юркевичем у січні 1733 року. Лист, надрукований мовою оригіналу, і є зразком етикету козацької верхівки того часу. Він також є підтвердженням погляду на звичай укладання шлюбу, який панував серед козацької старшини у XVIII ст. Зокрема, цей лист дає можливість побачити, що від часу церковного вінчанням до народного весілля племінниці гетьмана пройшло 3 місяці. Це свідчить про те, що навіть серед представників гетьманської родини ще не прижився церковний (канонічний) погляд на шлюб, як на таїнство.

Посаг знатних жінок Гетьманщини також був досить вагомим у XVIII ст. У публікаціях відомого історика і архівіста В.Модзалевського «Приданое знатной малорусской пании XVIII в. и расход на ее похороны и поминки», а також невідомого автора «Список приданого, полученного дочерью Иваницкого сотника Павла Миницкого, при выходе в 1748 г. замуж за в. канц. Петра Стороженка» показано посаг жінок, котрі належали до козацької верхівки Гетьманщини [12]. Серед посагу переважало срібло, коштовний посуд, гроші, прикраси, худоба. Названі статті дають можливість відтворити побут козацької еліти того часу, а детальне

перерахування посагу дружини дозволяє говорити про укладання шлюбу як майнової угоди між подружжям.

Погляд на шлюб як звичайну угоду між подружжям та ігнорування церковного вінчання зберігалися серед козацької старшини навіть у другій половині XVIII ст. Є відомості, що старший син Кирила Розумовського, останнього гетьмана України, Олексій Кирилович свою офіційну дружину вигнав із дому, забравши у неї чотирьох дітей. Потім почав жити з селянкою Марією Соболевською. Від цього невінчаного шлюбу з'явилося десятеро дітей, які й продовжили рід Розумовських. Цей приклад яскраво свідчить про те, що навіть у середовищі заможної еліти Гетьманщини існували невінчані шлюби. Але, як бачимо, вони були викликані переважно не економічними обставинами, а неможливістю повторного одруження в зв'язку з відсутністю для цього законних причин. Тому Олексій Кирилович Розумовський, не розірвавши попереднього шлюбу, почав жити невінчаним шлюбом із звичайною селянкою, яка до того ж займала нижче за нього соціальне положення.

Особливо негативно ставилися Російська Православна Церква й уряд Російської імперії до розлучень подружжя. У цьому питанні зіткнулися два протилежні погляди на шлюб, адже козацькі суди в Гетьманщині безперешкодно розривали законні шлюби за вчинки, які не мали ніякого відношення до сфери подружніх обов'язків. Наприклад, за крадіжку чи за нешанобливе ставлення зятя до тестя [13, с. 115]. Російська Православна Церква встановила певні причини для розлучень подружжя, як-от: перелюб, відсутність одного з подружжя більше, ніж 5 років, довічне заслання (ув'язнення) одного із подружжя, багатошлюбність, виявлення близьких родинних зв'язків, фізична неспроможність до шлюбних стосунків, безплідність дружини тощо. Тому причини для розірвання шлюбів козацького звичаєвого права і настанов Російської Православної Церкви не збігалися, що на практиці спричинялося до конфліктів, які ламали людські долі. Дослідник Л.Орленко відзначав: «Трохи не в першу чергу отся нівелїровка зачепила шлюбні справи і одним замахом знищила вільні розводи, про які й нечувано було в Московськім царстві, а це зараз же відгукнулось гострими конфлїктами в родинному життї козацької старшини, яка з дїдів-прадїдів звикла користуватись правом вільної розлуки» [14, с. 14].

Прикладом даного твердження може бути один випадок, описаний О. Левицьким. У 1715 році ніжинський хорунжий Іван Величковський одружився із дочкою новгород-сіверського протопопа Єфимією Заруцькою. Шлюб виявився невдалим, тож І.Величковський звернувся до київського митрополита Варлаама дати йому розлучення. У цей період «...церковні давні погляди на суть шлюбу були ще живими в малоруському суспільстві, але вище духовенство не могло вже більше поблажливо ставитися до них, а зобов'язане було узгоджуватися у цій справі з поглядами центрального уряду, який наполягав на безумовному виконанні шлюбних церковних постанов» [15, арк.2]. Тому Варлаам надіслав прохання Івана Величковського до Синоду. Там, розглянувши справу, дозволили йому розлучитися, але заборонили одружуватися вдруге. Синод кваліфікував одруження при живій дружині перелюбом. Обурений таким рішенням, І.Величковський 1724 року одружився, всупереч настановам Синоду, на Анні Новицькій. Київський митрополит визнав цей шлюб недійсним і на подружжя було накладено церковну єпитимію. Однак Величковський не підкорився рішенню Синоду і не подався разом із дружиною відбувати покарання у монастир. Тоді подружжя було відлучено від церкви. І лише після того, як у 1731 році померла перша дружина І. Величковського, йому вдалося виклопотати у Синоду зняття церковного покарання й дозволу доживати віку із законною дружиною Анною.

Яскравим прикладом неможливості отримати розлучення до смерті є подружнє життя бунчукового товариша Івана Миклашевського. Миклашевські належали до знатних родів Гетьманщини, вихідцями вони були переважно з поляків, за вірну службу гетьману Богдану Хмельницькому отримали землі і посади. Ось приклад із сімейного життя молодшого сина стародубського полковника Михайла Миклашевського – Івана. Одружився він у грудні 1724 року з Євдокією Василівною і у молодих народився син Павло. Наступного року прийшов наказ із Санкт-Петербурга й Івана забрали у Гілянський похід, що тривав майже два роки. За його відсутності Євдокія у Стародубі, «свалявшися съ нъкоторымъ моимъ-же служителемъ, прижила блудно двое дътей, изъ которыхъ одно безъ моей въ Малой Россіи бытности, а другое за возвращениемъ моимъ изъ похода, взятая уже за тъмъ порокомъ маткою еи въ домъ свой, тамъ родила; чрезъ что до крайняго я пришелъ разоренія и обезславленія» [16, с. 251]. Жити з нею

він більше не хотів і тому просив чернігівського архієрея Іродіона Жураковського дати розлучення та дозвіл повторно взяти шлюб. У справі Івана Миклашевського про розлучення брав участь Феофан Прокопович. Однак так до кінця свого життя він і не дочекався розлучення. Помер Іван Миклашевський у 1740 році, а його вдова повторно вийшла заміж за стародубського полкового писаря Степана Петрункевича.

Серед простого люду в Гетьманщині розлучення ще довго відбувалися за старими звичаями. А коли такі факти ставали відомі владі, то на винного чекала єпитимія в монастирі. У 1743 році козак Миргородського полку Ничипір Донець, колишній запорожець, добровільно розлучився з жінкою, «по правиламъ святых отецъ», тому що вони не ладили у подружньому житті. «Розлука була справлена так само, як се робилось споконвіку по цілій Україні; скликали родичів, ті обмірковували справу, і з їх дозволу й поради Донець, з жінкою дали один одному «розводные листы», а в них між иншим написали, що обоє вони мають право поновити шлюб з иншими особами...» [17, с. 5]. При цьому були присутні родичі й парафіяльний священик Данило. Вважаючи себе вільним, Донець знову, вже вчетверте, одружився у Самарі на Авдотії. Причому, це було не просто співжиття, а законно вінчаний шлюб, який і освятив, найвірогідніше, той же священик Данило. Потім хтось доніс про це київському митрополиту, а той визнав розлучення і новий шлюб Ничипора Донця недійсним. Останнього розлучили з новою дружиною і відправили до Козелецького монастиря на покаяння терміном на два роки. Однак цікавою подробицею цієї справи було те, що акт розлучення Донця відбувся в присутності сільського парафіяльного священика, який потім і вінчав його вчетверте. Такий факт свідчить про те, що сільське духовенство в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. дивилося на народний погляд на шлюб, як на вільну угоду між чоловіком і жінкою.

Російський царизм, прагнучи уніфікувати життя в Гетьманщині, прагнув уніфікувати шлюбно-сімейні відносини ще й шляхом заохочення і сприяння шлюбів між українцями і росіянами. Про це йшлося у Коломацьких статтях 1687 року, підписаних гетьманом І.Мазепою з представниками московського уряду: про зближення «народу малоросійського» з «народом великоросійським», в тому числі й – «супружеством» [18, с. 307-308]. 31 січня 1734 р. було видано таємний указ імператриці Анни Іоанівни до намісника Малоросії князя О.І. Шаховського [19, с. 1]. Суть цього документа полягала в заохоченні шлюбів між українцями і росіянами, щоб перші позбувалися рис національної ідентичності та асимілювалися з росіянами. Публікація цього імператорського указу є важливим джерелом для розуміння процесу регламентації урядом Російської імперії шлюбно-сімейних стосунків у Гетьманщині, що було одним із проявів шовіністичної політики.

Отже, у Гетьманщині в XVIII ст. зіткнулися два різні погляди на шлюб – традиційний козацький, що ґрунтувався на Литовських статутах, німецькому і звичаєвому праві, та промосковський (російський), який був заснований на указах уряду й Синоду. Неприйняття останнього українським населенням Гетьманщини і визначало шлюбно-сімейні відносини, призводило до конфліктних ситуацій та пошуків компромісів.

Наприкінці XVII – у XVIII ст. козацька еліта Гетьманщини починає розвивати нову шлюбну стратегію – укладати шлюбні союзи зі знатними представницями Московської держави. Причини цього крилися у тих глибоких політичних змінах, що сталися тоді й були пов’язані зі зближенням Москви й Гетьманщини. Однак це були поодинокі випадки. Переважна більшість української козацької старшини розділяла традиційний погляд на шлюб і розлучення, як на вільну угоду, що вільно укладалася й розривалася, інколи ігноруючи церковне вінчання. Російська Православна Церква засуджувала таку позицію козацької старшини й боролася з такими уявленнями. Запровадження в Гетьманщині великоросійських порядків передусім позначилося на розлученнях подружжя. Адже це породило цілу низку конфліктів у сімейному побуті козацької старшини, яка до того часу широко користувалася свободою розлучень, і вважала такий стан речей розумним і справедливим. Тому різні погляди на шлюбно-сімейні норми спричинялися до того, що у родинному житті козацької еліти виникали конфлікти, які призводили до трагічних наслідків.

Перспективами подальших досліджень із даної теми може бути розширення хронологічних і територіальних рамок дослідження, а також аналіз поступового впливу великодержавної політики Російського уряду і Синоду на шлюбно-сімейні відносини в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Левицкий О.И. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв. – К., 1909. – 120 с.; Ролле И. Женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVII века // Киевская старина. – 1894. - № 1. – С.107-126; № 2. – С.282-304; Ролле И. Украинские женщины // Киевская старина. – 1883. - № 6. – С.268-309; 2. Буряк Л. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип.2. – С.197-206; Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2005. – Вип.5. – С.197-215; Горобець В. «Хочю [...] поняти б за себя московскаго народу вдову...» (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького) // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип.2. – С.149-164; Гуржій О. «Іван носить плахту, а Настя – булаву» ? Суспільно-політичний портрет елітної жінки першої третини XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2002. – Вип.1. – С.219-230; Диса К. У царині пліток: роль щоденного спілкування і репутації в українських судах про чари XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип.2. – С.185-194; Диса К. Роль родини в українських судах про чари // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2005. – Вип.5. – С.185-195; Романова О. Народне розуміння християнської «праведності» та «гріховності» (на матеріалах Київської духовної консисторії XVIII ст. // Студії з давньої і нової історії України. – К., 2007. – С.456-476; Кривоший О. Жінка в правовій культурі українського народу / Українки в історії / За заг. ред. В.Борисенко. – К.: Либідь, 2005. – С.10-18; Кривоший О. Жінка в суспільному житті за козацької доби / Українки в історії / За заг. ред. В.Борисенко. – К.: Либідь, 2005. – С.33-42; 3. Собрание малороссийских прав 1807 г. // АН Украины, Ин-т государства и права и др.; / Сост.: К.А.Вислобоков и др. – К.: Наук. думка, 1992. – 368 с.; 4. Ефименко Т. Обычное право украинскаго народа // Украинский народ а его прошлом и настоящем. – Петроград, 1916. – Т.2. – С.648-663; 5. Левицький О. По судах Гетьманщини. – Х.: Рух, 1930. – 256 с.; 6. Вислобоков К. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення // Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / Ред. кол. О.М.Мироненко. – К.: АТ «Книга», 1997. – С.7-48 с.; 7. Цатурова М.К. Русское семейное право XVI-XVIII вв. – М.: Юридическая литература, 1991. – 112 с.; 8. Павлов А. 50-я глава Кормчей книги, как исторический и практический источник русского брачного права. – М., 1887. – 452 с.; 9. Горобець В. «Хочю [...] поняти б за себя московскаго народу вдову...» (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького) // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип.2. – С.149-164; 10. Гуржій О. «Іван носить плахту, а Настя – булаву» ? Суспільно-політичний портрет елітної жінки першої третини XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2002. – Вип.1. – С.219-230; 11. Гетманское приглашение на свадьбу // Киевская старина. – 1882. - № 12. – С.613-614; Г. А. М. Как сватались сто лет назад. Письмо Петра Степановича Милорадовича к Евдокии Михайловне Безбородко // Киевская старина. – 1898. – № 6. – С.26; А.Л. Старинные пригласительные на свадьбу письма (1729-1735 гг.) // Киевская старина. – 1899. - № 6. – С.133-135; 12. Модзалевский В. Приданное знатной малорусской пании XVIII в. и расход на ее похороны и поминки // Киевская старина. – 1904. – №12. – С.143-146; Список приданого, полученного дочерью Иваницкого сотника Павла Миницкого, при выходе в 1748 г. замуж за в. канц. Петра Стороженка // Киевская старина. – 1901. - № 6. – С.145-147; 13. Левицкий О.И. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв. – К., 1909. – 120 с.; 14. Орленко Л. Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст. // Україна. – 1914. – Книга 4. – С. 11-24; 15. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.81. – Спр.10; 16. Люди Старой Малороссии // Киевская старина. – 1882. - № 8. – С.243-253; 17. Фотинский О. К характеристике семейных и общественных отношений казачества в последние годы существования Сечи Запорожской // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1901. – Кн. 15. – С.3-13; 18. Полное собрание законов Российской империи. – Т. 1. – М., 1830. - № 1254; 19. Вл. П-ко Указ императрицы Анны Ивановны правителю Малороссии князю Шаховскому – о браках малороссов // Киевская старина. – 1905. - №10. – С.1.

О.К. Струкевич, Ю.С. Степанчук

ВІДСТОЮВАННЯ ІДЕЇ ДЕРЖАВНОСТІ В УКРАЇНІ В УМОВАХ НАСТУПУ РОСІЙСЬКОГО ЦАРАТУ НА ЇЇ АВТОНОМІЮ (20-ТІ РР. XVIII СТ.)

На початку 20-х рр. XVIII ст. виповнилося 70 років з початку політичних відносин між Україною та Росією. За цей час відбулася кардинальна трансформація міждержавних домовленостей 1654 р. Обстежуючи різні аспекти українсько-російських відносин у XVII-XVIII ст., сучасні дослідники Р.Бжеський [1], А.Бульвінський [2], В.Горобець [3], О.Гуржій [4], В.Маслійчук [5], Л.Мельник [6], Ю.Мицик [7], В.Смолій [8], В.Степанков [9], О.Сокирко [10], І.Стороженко [11], Т.Чухліб [12] та ін. констатують, що для української держави союз з Москвою мав фатальні наслідки. Царський уряд не тільки не дотримувався взятих на себе зобов'язань зі збереження суверенітету козацької держави, а й послідовно руйнував інституції старшинсько-гетьманської влади та проводив активну експансійну політику на українських землях. Безпосереднім результатом московського втручання у внутрішні справи України стали

поділ її території на дві частини, поразка у Визвольній війні проти Речі Посполитої, громадянські війни періоду Руїни, занепад економічного та культурного життя.

Метою даної статті є висвітлення напрямів російської експансії та з'ясування питання про те, чи були спроби козацької старшини виступити на захист державної автономії.

У 1722 році форсований наступ на автономію Гетьманщини увінчався для Росії значним політичним тріумфом. Імперський уряд настільки вже оволодів становищем в Україні, що призначив в Україні правління Малоросійської колегії. Створена за царським указом 2 квітня 1722 р., вона відразу стала елементом російської владної структури, штат якої складався виключно з російських чиновників, а діяльність ґрунтувалася на законах та нормативних актах Російської імперії [13, 31]. Колегія мала приймати від населення скарги на українські суди, контролювати фінанси, стежити, щоб старшина не обтяжувала козаків. У грамоті до українського народу Петро І заявив, що Малоросійську колегію засновано для того, щоб «народ український не був ні від кого обтяжений – ані неправими судами, ані утисками старшин» [14, 82]. Лукавість даної заяви сповна розкриває царський указ Малоросійській колегії про складання козацького реєстру з метою обмежити перехід селян у козацький стан. Отже, захист нижчого населення від соціальних кривд стало лише приводом до прямого втручання у державне життя і без того ослабленої Гетьманщини.

За п'ять років своєї присутності в Україні колегія взяла участь у десятках заходів зі нищення державних інституцій, економічної самостійності, церкви, української культури тощо.

Проти нововведень запротестував сам гетьман Скоропадський. У травні 1722 р. він з'явився до Петербурга і спробував переконати Петра І у відсутності причин для проведення в Гетьманщині перетворень, виступив проти запровадження в ній Колегії, намагався відстояти права козацької України, передбачені договором 1654 р. Проте домагання І.Скоропадського були відхилені. Не виключено, що ця невдача надломила гетьмана, і він невдовзі після повернення до Глухова помер (липень 1722 р.) [8, 287].

Із проголошенням акту про заснування Малоросійської колегії та забороною виборів гетьмана розпочався черговий наступ на українські управлінські інституції. Петро І звинуватив всіх суддів Гетьманщини у зловживаннях, наказав усі українські закони перекласти на російську мову, заборонив вибори гетьмана і ухвалив рішення про запровадження в деяких полкових містах України (Полтаві, Ніжині, Чернігові та Переяславі) комендантської форми правління. Прерогативи комендантів визначалися сенатською інструкцією й передбачали організацію політичного нагляду; налагодження контролю за адміністративною та судовою діяльністю української адміністрації; охорону кордонів, збирання розвідувальних даних, функції контррозвідки. Комендантам підпорядковувалася козацька адміністрація вверенного полку. Для реалізації влади нової державної структури російський уряд виділив своїм представникам певні військові контингенти [13, 32].

Особливою одіозністю та своїми антиукраїнськими випадами відзначався бригадир і президент Малоросійської колегії С. Вельямінов. Коли восени 1722 наказний гетьман Павло Полуботок звернувся до Сенату зі скаргою на зловживання Колегії, посилаючись при цьому на договір з Московією Б. Хмельницького, а наприкінці року порушив клопотання про обрання гетьмана «вільними голосами», то розлючений бригадир викликав до себе П.Полуботка, й накинувся з відвертими погрозами: «Я бригадир і президент, а ти що таке переді мною? Ніщо. Ось я вас зігну так, що й інші луснуть. Государ наказав перемінити ваші давнини і вчинити з вами по-новому!» [8, 269].

Невдовзі С. Вельямінова було призначено головним суддею України, а Малоросійській колегії надавалися функції апеляційного суду. За указами С. Вельямінова скасовувався податковий імунітет старшини та знатного військового товариства, суворо заборонялося українським старшинам і урядовцям чинити зловживання й передбачалося реформування судочинства за російським зразком [14, 167].

З початком діяльності Малоросійській колегії різко збільшилася кількість указів стосовно обмеження господарської діяльності населення Гетьманщини. До цього часу вже діяла заборона на вивіз з України до Західної Європи срібла, золота, скла, овечих шкір, вовни, збіжжя, тютюну та інших товарів [15, 171]. У 1725 р. колегія заборонила продавати український тютюн, бурштин і поташ [16, 199].

Етнічна однорідність українського купецтва, як і старшинської еліти, завжди викликала острах у правлячих колах Росії. Для того щоб зруйнувати віками існуючу соціальну структуру,

за указом Петра І російським купцям дозволялося купувати на території Гетьманщини «деревни» к «заводам». У такий спосіб офіційно надавалася можливість «вкорінення» торгових людей з Московії в Україні [4, 193]. Поряд з цим дозволялося переміщати російських офіцерів на полкові уряди. Так на полковництво у Стародубський і Чернігівський полки було призначено колишніх російських комендантів І.Пашкова та М.Богданова [13, 32], а Гадяцьким полковником став серб Михайла Милорадович [16, 115]. Також за розпорядженням Сенату з жителів Прибалтики та Сибіру організовано й відправлено в Україну 2 регулярні та 3 нерегулярні полки ландміліції чисельністю 6282 осіб – Український ландміліційний корпус. Корпус виконував не тільки оборонну, а й поліцейську функцію [17, 123].

Якщо раніше заборонялося експортувати товари з України, то з початком діяльності Малоросійської колегії було заборонено імпортувати західноєвропейські товари до України. Також були скасовані окремі українські паспорти, й тепер, щоб виїхати за кордон, треба було спершу їхати до Києва до російського коменданта або губернатора, а товар везти на огляд аж до Бердянська, пограничного міста на російській території [15, 172].

Восени 1722 за наказом російського уряду в Україні почали збирати медову й тютюнову десятину з усіх категорій населення. Кошти, які раніше використовувалися на потреби української адміністрації, віднині надходять до бюджету Колегії [8, 269]. Загалом із загальної суми видатків – 260 тис. 362 крб. – на потреби краю було використано лише 972 крб., а решту відправлено до Петербурга [13, 31].

Погіршилося становище козаків. Крім військової служби, вони брали участь у всіх війнах Російської держави, охороняли південні кордони від татар. Так у 1722 році Д.Апостол очолював десятитисячне козацьке військо, яке разом з російською армією воювало у Персії [18, 96].

23 лютого 1723 своїм указом цар знищив владу гетьмана як верховного вождя козацького війська, передавши команду над військом генералові М.Голіцину, який був головнокомандуючим усіх московських військ в Україні [16, 55]. У цьому ж році з України вислано 20 тис. козаків на Каспійське море, на р. Сулак, будувати фортецю св. Христа [19, 398].

4 липня 1723 Петро І видав указ, за яким Колегія успадковувала гетьманські прерогативи: «Як усім відомо, що з часів першого гетьмана Богдана Хмельницького, навіть до Скоропадського, всі гетьмани виявилися зрадниками, і якого лиха зазнала від цього наша держава, особливо Мала Росія: тому і потрібно підшукати в гетьмани вельми вірну і відому особу, про що й ми маємо постійне старання; а поки такий відшукається, для користі вашого краю, визначено уряд, котрому велено діяти з даною інструкцією; і так до обрання гетьмана не буде зупинки в справах, у зв'язку з чим про цю справу набридати не треба» [8, 271].

Справжньою катастрофою для українського військового потенціалу стали так звані „канальні роботи» – обов'язкова участь українських козаків у зведенні системи каналів на Півночі Росії. Лише у 1722 р. 10 тис. козаків перебували на будівництві Ладозького каналу і 10 тис. – Донського. Полковник Черняк, який був на роботах на Ладозі, так описував становище козаків в своєму донесенні російському сенатові: «При Ладозі у канальної роботи многеє число козаків хворих і померших знаходиться, і що раз то більше умножаються тяжкі хвороби – найбільше вкорінилася гарячка і опух ніг, і мруть з того, одначе приставні офіцери, не вважаючи на таку нужду бідних козаків, за повелінням господина бригадіра Леонтієва без жадного бачення немилостиво б'ють при роботі палками, - хоч і так вони її не тільки вдень і вночі, а навіть і в дні недільні і празничні одправляють – без спочинку до неї приганяють. Боюся я, отже, щоб козаків тут не погубити як торік – що їх хіба третя частина в минулім році до дому вернулася, тому попереджаю сенат сім покірнійшим своїм писанням і рабсько прошу: благоволіть не допустити моєї команди погинути до кінця при канальній роботі і аби не була переведена на інші місця для зачинання іншої роботи – сам Бог видеть, нема ким її робити, бо всі козаки в силі своїй дуже ослаблі і ледви живі» [19, 391].

Не менш трагічними були результати перетворень у сфері духовного життя українців. Нищівних ударів було завдано Українській Церкві. Вона остаточно позбавлялася автономних прав і понижалася до рівня звичайної єпархії. Новообраний українець Варлаам Вонятович отримав лише сан архієпископа, а не митрополита (титул митрополита, з обмеженнями, було повернуто у 1742 р.) [14, 200]. Також Російський Синод, всупереч всім привілеям, даним Київській митрополії, призначив єпископом на Переяславську кафедру росіянина Йоакима Струкова [14, 199].

Особливих утисків зазнавала Київська академія. Різними засобами обмежувалася її діяльність та применшувалося її суспільне значення. Після заснування Малоросійської колегії академія перестала отримувати щорічне царське «жалування» та кошти від Військового скарбу. Академія знову почала їх отримувати лише у 1741 р. – 200 крб. Ця мізерна сума виплачувалася академії до кінця XVIII ст., тоді як загальні витрати Малоросійської колегії, наприклад, у 1767 р. становили 186 778 крб. Якщо на утримання Київської академії було виділено, як завжди, 200 крб., то на штат канцелярії Малоросійської колегії – 25 083 крб., на поштову службу Київського тракту – 3949 крб., «на стіл його величності» (графа Рум'янцева) – 4000 крб., вдові полковника, графині Дебельменовій – 300 крб., полковниці Лановій – 1000 крб. і т. д. [20, 127]. Також, за наказом Синоду, до московської словяно-греко-латинської академії було викликано багато київських вчителів: «В славяно-латинских школах мало учителей, а ко учению философии весьма никого нет, а слышно, что в Киеве обретаются ко учению философии, риторики и пиитики способные мужи иеромонахи Герман Копцевич, Героним Копецкий, иеродиаконы Софроний Магалевич, и Иустин Рудзинский… велено… отправить их к Москве, обычайно на подводах без замедления… а на прогоны деньги выдать из доходов Киевской губернии» [20, 171].

Символом імперської ненависті до української культури став указ Петра I про заборону друкувати книги українською мовою. Сенат постановив «надалі книжок ніяких, крім церковних попередніх видань, не друкувати. А ті церковні старі книги для цілковитого узгодження з такими ж великоросійськими церковними книгами виправляти перед друкуванням за тими великоросійськими виданнями, аби ніякої відміни й особливого наріччя в них не було. А інших ніяких книжок, ані попередніх, ані нових видань, не оголосивши про них у Духовній колегії і не взявши від неї дозволу, в тих монастирях не друкувати, щоб не могло в таких книжках жодного в церкві Східній протиріччя та з великоросійськими виданнями незгоди викинути» [8, 226].

У наступні роки наступ на українське книгодрукування не припиняється. Так у 1724 р. за те, що Києво-Печерська Лавра надрукувала без дозволу Москви книгу «Тріодь», її покарано штрафом в 1000 крб., покарано за те, що випустила книжку «не во всем с великороссийским сходную». Також було закрито й переведено до Москви Чернігівську друкарню. Перед цим друкарня була оштрафована на 1000 крб. за те, що не надсилала до Москви книжок на цензуру [21, 232].

Старшинську опозицію російському наступу на українську автономію очолив наказний гетьман Павло Полуботок. Дослідники з'ясували, що українські автономісти прагнули досягти мети «шляхом організації широкомасштабної чолобитної кампанії, яка, за їх задумом, повинна була б засвідчити прагнення всього українського народу жити згідно з давніми правами і звичаями» [8, 269].

У листопаді 1723 р. депутація козацької старшини на чолі з наказним гетьманом, генеральним суддею Іваном Чарнишом, генеральним писарем Семеном Савичем вирушила до царя Петра I з петицією відновити гетьманство й розширити автономію Гетьманщини. Цар наказав заарештувати П.Полуботка, всю старшину, що була з ним (15 осіб), і всіх українців, що підписали петицію. Полуботок, реєнт генеральної канцелярії Володковський та полковник Переяславський Карпека померли у Петропавловській фортеці. Інших після смерті Петра I звільнено, але інтерновано в Петербурзі. Відпущено в Україну лише тих, хто мав синів, а синів узято заложниками [14, 85]. Водночас у козацьку Україну вирушає з надзвичайними повноваженнями О. Рум'янцев для з'ясування масштабів опозиції царському режимові. Невдовзі він вчинив 20 призначень на старшинські посади, з поміж них 12 – на місце старшин, запідозрених в автономістських настроях [8, 272].

На початку 1724 р. Україною прокотилася хвиля арештів. Було схоплено Д. Апостола і генеральну старшину В. Журавського та Я. Лизогуба, котрі очолювали гетьманський уряд, їх завезено до Петербурга й кинуто у Петропавловську фортецю [22, 46]. Згідно з царським указом всі маєтності і майно П. Полуботка були конфісковані. Спеціальною комісією у складі майора М. Раєвського та лейб-гвардії сержанта І. Львова було проведено опис маєтностей і майна Полуботка та його синів Андрія і Якова. Комісією була складена «Книга пожиткам бывшего полковника Павла Полуботка» [23, 64]. Окремим українським старшинам, у тому числі і миргородському полковнику Д. Апостолу, наказано було жити із сім'ями у Петербурзі: «…за те вышепоказанные от старшин вины и преступления наших указов и чинимые к малороссийскому подлому народу обиды и разорения… надлежали сослать в ссылку на вечное

житье в Сибирские города, а движимые и недвижимые их имения взять на наше величество; однако ж Мы… указали жить им в Петербурге с женами и детьми безс'ездно…» [18, 97].

Як доводить дослідник Н.Герасименко, однією з головних причин, що викликали зміни у політиці російського уряду щодо Лівобережної України, було загострення міжнародної обстановки. На початку 1725 р. визначилося розмежування політичних сил у Західній Європі, в результаті чого утворилися два ворожих табори. 19 квітня 1725 р. Австрія та Іспанія об'єдналися у Віденський оборонний союз, спрямований насамперед проти Англії та Франції. У відповідь ці країни, до яких приєдналася Пруссія, у Герренгаузені (поблизу Ганновера) підписали договір, оформивши так званий Ганноверський союз [18, 92]. Відчуваючи неминучість війни з Туреччиною, російський уряд прийняв рішення піти на деякі поступки козацькій старшині й населенню Лівобережної України, бо у майбутній війні ця територія через своє географічне положення мала відіграти важливу роль.

Тому 1 жовтня 1727 в Глухові, в присутності царського радника Наумова, обрано на гетьмана Миргородського полковника Данила Апостола [14, 86]. У відповідь на прохання затвердити «статті» Данило Апостол одержав т. зв. «Решительные пункты», в яких зовсім не згадується про договір України з російським урядом; вони мали форму царського «указу» гетьманському урядові. За «указом», у військовому відношенні гетьман підлягав генерал-фельдцехмайстрові князеві М. Голіцину. Обрання гетьмана могло бути проведене тільки за згодою царя. Гетьман не мав права без дозволу царя карати старшин смертю, міг лише побавити їх влади і провести конфіскацію майна. Генеральний Суд перетворено на колегіальну установу, в якій засідали троє українців та троє росіян, а головним суддею став не гетьман, а цар. Російський уряд отримував можливість контролювати українські фінанси, для чого передбачалося утворення окремого фінансового управління – «канцелярії зборів», з двома підскарбіями, росіянином та українцем, що послаблювало фінансові прерогативи гетьмана. Полковників та генеральну старшину призначав царський уряд. Гетьман був позбавлений права вести приватну кореспонденцію з закордоном, поїхати, коли захоче, до своїх маєтків [14, 87].

Отже, незважаючи на ліквідацію Російським урядом в 1722 р. інституту гетьманства і заснування замість нього російської владної структури – Малоросійської колегії, діяльність якої спрямовувалася на інкорпорацію Гетьманщини до складу Російської імперії, державна ідея у формі відстоювання прав Козацької держави, передбачених договором 1654 р., продовжувала й далі існувати у свідомості українських патріотів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бжеський Р. Переяславська умова в планах Б. Хмельницького та „переяславська легенда» // Розбудова держави. – 2004. - № 1-3; 2. Бульвінський А. Українсько-російська війна 1657-1659 рр. // Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. – К.: 2003; 3. Горобець В.М. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст. // Український історичний журнал. – 2005. - № 4; 4. Гуржій О. Іван Скоропадський. – К.: Альтернативи, 2004; 5. Маслійчук В. Діалог «українського» та «російського» на теренах Слобідської України (друга половина XVII ст.) // Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. - К.: – 2003; 6. Мельник Л. Російський фактор в зовнішній політиці Богдана Хмельницького // Історія в школі. – 2004. - № 3; 7. Мицик Ю.А. З досліджень історії Переяславської ради 1654 р. // Український історичний журнал. – 2003. - № 6; 8. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. – К.: Альтернативи, 1997; 9. Степанков В.С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки // Український історичний журнал. – 2003. - № 6; 10. Сокирко О. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII – початку XVIII ст.) // Україна та Росія. Проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – Інститут історії України НАН України. – К.: 2003; 11. Стороженко І.С. Збройні сили України від останньої третини XVII ст. до кінця XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1998. - № 1; 12. Чухліб Т.В. Переяславська угода 1654 р. у контексті міжнародного утвердження ранньомодерної української держави: причини, укладення, наслідки // Український історичний журнал. – 2003. - № 4; 13. Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII – XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. – 1997. - № 1; 14. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К: Либідь, Т. 2; 15. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К: Глобус, 1992; 16. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – К.: Україна, 2004; 17. Васильєв М.Г. З історії будівництва Української оборонної лінії // Український історичний журнал. – 1997. - № 6; 18. Герасименко Н.О. Данило Апостол – гетьман Лівобережної України (1727 – 1734 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. - № 3; 19. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., Репринтне відтворення видання 1913 року, 1990; 20. Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – К.: Вища школа, 1981; 21. Огієнко І.І.

Українська церква. – К.: Україна, 1993; 22. Шевчук В. Данило Апостол і його реанімаційні зусилля щодо збереження козацької держави // Розбудова держави. – 1994. - № 1; 23. Мельник Л.Г. Маєтності та скарби Полуботків // Український історичний журнал. – 2000. - № 5.

Л.Ю. Посохова

ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОГО ІНТЕЛЕКТУАЛА: АНДРІЙ ПРОКОПОВИЧ (1757-1826)

Серед досліджень з історії української культури та освіти вочевидь бракує генеалогічних, біографічних, просопографічних студій, де центром уваги ставали б українські інтелектуали XVIII – першої половини XIX ст., особливо ж представники провінційного суспільства, які своєю діяльністю формували місцеві «культурні гнізда». Втім, очевидно, що реконструкція провінційного культурного середовища України XVIII – початку XIX століть неможлива без вивчення біографій представників місцевої інтелектуальної еліти, а значить, історії таких інтелектуальних центрів як православні колегіуми України (Чернігівський, Харківський, Переяславський).

Погляд на колегіуми як на інтелектуальні співтовариства спонукає на створення колективного портрету «інтелектуала»-колегіумця шляхом застосуванням арсеналу просопографічних методів. Переконані, що складання бази біографічних даних викладачів навчальних закладів України XVIII століття, зокрема колегіумів, надасть можливість з тисяч біографічних фактів вибудувати узагальнюючий образ такого інтелектуала. І все ж першим етапом такого масштабного наукового проекту має стати низка біографічних та генеалогічних досліджень, у центрі уваги яких будуть життєві долі та стратегії окремих «пересічних» діячів культури та освіти України. Зазначимо також, що через біографічні дослідження відкриваються широкі можливості для застосування методів культурної історії. Стосовно колегіумів йдеться про дослідження складових елементів західноєвропейської освітньої традиції, які зберігалися та розвивалися викладачами колегіумів. Вельми цікавим у цьому плані уявляється вивчення креативної адаптації цих традицій до нових соціальних умов імперського життя.

Розмірковуючи над життєвими стратегіями й типами людей XVIII– першої половини XIX ст., варто звернути увагу на зауваження Я.М. Стратій про те, що у XVIII столітті існував тип «українських інтелектуалів – вихідців із шляхетської верстви і духівництва», «значно змодифікований ранньопросвітницькою ідеологією і соціально-політичними обставинами тип сильної, гордої, дещо свавільної української людини барокової доби... Згодом він відродився у так званій шевченківській людині, яка сформувалася у XIX ст.»[1, с. 102, 104]. Варто зазначити, що, як правило, такі спостереження дослідники роблять на основі вивчення біографій відомих діячів культури та освіти. Отже, на сьогодні одним з актуальних наукових завдань є аналіз під аналогічним кутом зору біографій «пересічних» інтелектуалів.

Дослідження з історії колегіумів та історії церкви, які були здійснені останніми роками, надають певну інформацію про окремих діячів освіти та культури [2-4]. Втім, оскільки названі праці мали інші наукові завдання, біографічна інформація, як правило, фрагментарна. Водночас в архівних фондах духовних консисторій та колегіумів відклалося чимало справочинної документації, у якій зафіксовано біографічні відомості про викладачів колегіумів. Більш складно виявити джерела особового походження, які розпорошені по багатьох архівних та бібліотечних зібраннях України та Росії. Однак наявні джерела все ж надають можливість ставити завдання здійснення спеціальних біографічних розвідок.

У даному випадку для такого роду дослідження було обрано життєвий шлях Андрія Прокоповича. Наш герой – достатньо відома людина в Харкові на межі XVIII-XIX століть, педагог, філолог, філософ, богослов. Більше сорока років він ніс службу на освітянській ниві, почав викладати у Харківському колегіумі у 23-річному віці, згодом став ректором колегіуму, обіймав цю посаду більше двадцяти років. Однак під кінець життя Андрій Прокопович був усунутий від усіх справ та посад, позбавлений нагород, звинувачений у гордині, непокорі, у тому, що «вільнодумно й для інших спокусливо трактував правила Кормчої книги, ставлячи вище них звичаї України».

Андрій Семенович Прокопович народився у 1757 році, за походженням «малоросійської природи», із старшинського роду Полтавського полку. Встановлюючи рівень його освіти, ми одразу зустрічаємося з розбіжностями, які існують в літературі. Так в енциклопедичному виданні «Києво-Могилянська академія в іменах, XVII-XVIII ст.» зазначається, що Андрій Прокопович навчався спочатку в Києво-Могилянській академії, згодом, у 1770-1780 рр., – у

Харківському колегіумі [5, с. 244]. Однак Д.І. Багалій та деякі інші дослідники XIX століття стверджували, що А. Прокопович навчався тільки в Харківському колегіумі [6, с. 876]. У встановленні цих перших сторінок біографії А. Прокоповича на допомогу можуть прийти архівні матеріали. Починаючи з 1808 року, після організації Навчального комітету при Синоді, були розроблені нові формуляри, за якими збиралися відомості про вчителів та учнів духовних навчальних закладів Російської імперії. Такі відомості містять докладну інформацію про походження, національність, етапи навчання та просування по службі кожного викладача. Оскільки чернетки, які складалися в консисторіях на місцевому рівні, не завжди збереглися до сьогоднішнього дня, можна звернутися до екземпляру, який надсилався до Учбового комітету Синоду. Примітно, що згідно із порядком заповнення відомостей, кожну сторінку підписував той викладач, інформація про якого на ній розташовувалася. Отже, серед відомостей про вчителів та учнів Харківського колегіуму за 1808 рік, які були надіслані харківським єпископом Христофором Сулимою 27 лютого 1809 р., містяться дані й про Андрія Прокоповича, із зазначенням того, що він навчався в Харківському колегіумі, без будь-якої згадки про Києво-Могилянську академію [7, арк. 2]. Зауважимо, що у випадках, коли людина навчалася в декількох закладах, це обов'язково вказувалося, причому, з переліком прослуханих курсів. Кожний рік такі дані збиралися знову, й ми можемо переконатися, що інформація про навчання А. Прокоповича не змінювалася [8, арк. 2; 9, арк. 2]. Отже, як зазначається у відомостях, які власноруч підписував А. Прокопович, він пройшов увесь курс навчання тільки в Харківському колегіумі. Цей курс включав граматичні класи, поетику, риторику, філософію, богослов'я. Нагадаємо, що учні вчили латинську, грецьку, німецьку мови, історію та географію, арифметику, декілька інших дисциплін. У фонді Харківської духовної консисторії також збереглися окремі відомості про навчання Андрія Прокоповича [10, арк. 2 зв-3; 11, арк. 2 зв.-3]. Вони також свідчать про зазначене вище.

По закінченні колегіуму, у 1780 році, розпочалася викладацька діяльність А. Прокоповича, яка усе його подальше життя була пов'язана з цим закладом. За традицією, яка була характерною для того часу, А. Прокопович почав викладати з нижчих класів, спочатку латинську мову та граматику (1780-1782), історію та географію (1782-1788), з 1789 року паралельно з історією та географією він викладав поетику, а з 1790 року став викладачем риторики. У 1791 році він почав викладати філософію, у 1794 році – вищий курс - богослов'я. Його академічна біографія доповнювалася церковним служінням. Спочатку Андрій Прокопович був священиком харківської Миколаївської церкви, згодом він був возведений у сан протоієрея, призначений членом Харківського духовного правління. У 1796 році Андрій Прокопович був призначений настоятелем Успенського собору Харкова. Протягом 20 років у недільні дні він публічно роз'яснював апостольські послання. Його промови з різних питань та церковні проповіді вважалися зразковими для того часу.

У 1792 році він був внесений до першої частини «Родословної книги дворянства Харківського намісництва»[12]. На момент здійснення цього запису йому було 38 років, його дружині Марії – 32 роки. У родині було троє дітей – Михайло, Петро та Ганна (відповідно одинадцяти, семи та трьох років). Родині належали землі в хуторі Іванівському, у якому, на час останньої ревізії, значилося п'ятнадцять душ (десять чоловіків та п'ять жінок).

У 1790-ті роки Прокопович став помітною фігурою у середовищі харківського духовенства. В архіві Бєлгородської духовної консисторії збереглися звіти про проповіді, які виголошувалися священиками міст Харкова, Валок та Золочева у 1793 році. Після розгляду звітів бєлгородський єпископ Феоктист Мочульський наклав резолюцію, в якій було сказано: «Відмінно працював протоієрей Андрій Прокопович, про що повідомити в правління, щоб інші вчителі та вищих класів учні наслідували йому» [13, арк. 1]. За свої проповіді, які виголошувалися у святкові дні, у 1795 році А. Прокопович був відзначений «Високомонаршим благоволінням та подякою». Цікаво, що в Російському державному архіві давніх актів зберігся лист подяки Андрія Прокоповича на ім'я імператриці Катерини II, написаний у притаманному йому яскравому красномовному стилі [14, арк. 1-1зв.]. Тоді ж у Москві вперше була опублікована його промова. У 1798 році А. Прокопович першим серед харківського духовенства й один з перших серед всього духовенства імперії був нагороджений золотим наперсним хрестом.

29 березня 1801 року розпочався новий етап життя Андрія Прокоповича – він був призначений ректором Харківського колегіуму й професором богослов'я. В указі про

призначення єпископ Слобідсько-Український та Харківський Христофор Сулима писав, що А. Прокопович має «абсолютно зразкові свої ознаки та поведінку, вченістю та заслугами вельми достойний бути ректором» [15, арк. 1]. А. Прокопович очолив колегіум в той час, коли всі інші українські колегіуми (Чернігівський, Переяславський) були перейменовані у семінарії, що означало зміну не тільки назви, а й всіх складових навчально-виховного процесу. Нагадаємо, що у 1780-ті роки уряд зробив перші спроби реформування духовних шкіл, але масштабне реформування було проведене тільки на початку XIX століття. Під час підготовки реформи Комітет при Синоді вивчав стан справ у всіх духовних закладах імперії й повсюдно виявив серйозні недоліки. Харківський колегіум був одним з небагатьох закладів, де не було зафіксовано порушень у навчально-виховному процесі, а навчання було витримане на рівні Києво-Могилянської академії. Примітно, що для діловодної документації, яка велася у Харківському колегіумі, було характерним формулювання, що навчання у колегіумі відбувається «у відповідності до порядку навчання у Київській академії» [10, арк. 18].

Зрозуміло, що велика заслуга у цьому належала й ректору – Андрію Прокоповичу. Примітно, що, окрім виконання своїх обов'язків, А. Прокопович активно займався популяризацією наукових знань. Ми маємо свідчення про декілька достатньо значних й успішних починань, які втілилися у друковані праці. Андрій Прокопович був причетним до усіх відомих видань першої харківської друкарні, яка була створена при приказі суспільної опіки. В одних він був автором, в інших – перекладачем або ініціатором видання. Нерідко в цій роботі брали участь й студенти колегіуму [16; 17]. Активна діяльність Прокоповича не залишалася без уваги. Харківський єпископ Христофор Сулима у донесенні Синоду від 7 вересня 1802 року писав: «порівнюючи працю анцесорів з його сучасною, визнаю, що подвиги його, Прокоповича, ... набагато більш важливі та уваги гідні» [18, арк. 1]. Христофор Сулима пропонував Синоду значити заслуги А. Прокоповича врученням йому митри. Однак вивчення послужного списку А. Прокоповича, який направили до Синоду, призвело до прийняття іншого рішення. 4 липня 1803 року Андрій Прокопович, єдиний серед харківського духовенства, був відзначений орденом Святої Анни 2 класу. У рескрипті Олександра I, направленому на ім'я А. Прокоповича, були й такі слова: «Ви достойно носите звання ректора, працюючи ревно на користь церкви у просвітництві юнацтва й проповідуванні Слова Божого, набули права особливої Моєї до вас уваги» [18, арк. 5]. Як відомо, це був період ліберальних реформ в Російській імперії, в тому числі й у галузі освіти, й просвітницькі настрої в суспільстві набули широкого розповсюдження.

Саме в цей час почав втілюватися у життя проект заснування в Харкові університету. Поява вищого світського навчального закладу кардинально змінила становище Харківського колегіуму, який до цього часу був єдиним закладом, який надавав вищу освіту широким верствам населення краю. На наш погляд, взаємовідносини між університетом та колегіумом дуже показові для розуміння місця колегіуму в розвитку освіти в Україні на початку XIX століття, а також для з'ясування особистого ставлення керівництва колегіуму та єпархії до заснування та розвитку університету. Керівництво колегіуму гаряче підтримало заснування світського вищого навчального закладу, й не тільки у форматі привітань та загальних декларацій. Відомо, що вихованці колегіуму склали основний контингент студентів університету, причому, ті 20 студентів колегіуму, яких перевели до університету, відзначалися найкращими успіхами у навчанні (загальне число студентів першого набору університету складало 57 чоловік). Колегіум направив своїх студентів для слухання лекцій на медичному факультеті, що забезпечило його функціонування в перші роки, в умовах, коли університету не вистачало достатньої кількості підготовлених слухачів, особливо тих, хто б знав латину та інші іноземні мови [2, с. 136-137, 152-153]. Колегіум подарував університетській бібліотеці й книжки.

При відкритті університету на урочистих зборах 17 січня 1805 року пролунали привітання від харківського єпископа Христофора Сулими, а також від ректора колегіуму Андрія Прокоповича. Ці промови вельми показові, оскільки фіксують просвітницькі погляди цих церковних діячів. Так промова А. Прокоповича починалась словами: «Наступив світлий день бажаного благополуччя щасливої України. Запалена премудрими монархами зоря просвіти у граді цим заблищить віднині у всій своїй величі». Цікаво, що А. Прокопович відзначив важливу роль для заснування університету тих навчальних закладів, які існували в Харкові до нього. Це прозвучало так: «Переносяться плодовиті маслини із розсадників училищ в цей

новоустановлений вертоград просвіти; нехай же помножать вони тут свої пізнання... Двері сього храму будуть завжди відкриті, й юнацтво притече сюди безперешкодно й просвітить розум свій та виправить серце» [19, с. 197].

Співпраця Харківського колегіуму та університету знаходила прояви у різних формах, й ректор особисто показував приклад цьому. Андрієм Прокоповичем було підготоване та видано декілька латинських хрестоматій (у 1810-1811, 1817 рр.), якими користувалися студенти обох цих закладів. А. Прокопович виконував функції редактора учнівського перекладу праці Геллерта з риторики та поетики [20].

У перше десятиліття XIX століття студенти та викладачі Харківського колегіуму під керівництвом А. Прокоповича підготували декілька робіт, які ставили за мету популяризацію наукових знань (наприклад, сільськогосподарських), й містили переклади праць західноєвропейських науковців [21; 22; 23]. Цікаво, що у всіх названих виданнях, починаючи з «Господарського способу пізнання погоди у 1806 році», а також у «Календарях», окрім звичайних для календарів відомостей, у другій частині містився «Короткий опис Слобідської України», який включав опис губернії, міста Харкова та Харківського колегіуму. Ці видання можна віднести до числа перших в Україні краєзнавчих праць, які писалися з метою ознайомлення широкого читача з особливостями та історією свого краю. На цьому тлі зовсім не випадковим виглядає те, що А. Прокоповича було обрано почесним членом Товариства наук Харківського університету.

Існує чимало спогадів колишніх вихованців колегіуму, в яких із великою пошаною та теплом згадується Андрій Прокопович. Хоча, як відомо, характер у нього був достатньо гордий, свободолюби вий, й він зовсім не був схильним до підкорення. Історики згадували декілька випадків, з яких зрозуміло, що А. Прокопович міг різко висловитися на адресу різних осіб, й єпископу Христофору Сулимі приходилося «смиряти» його [6, с. 876-877]. Однак Христофор Сулима сам був особистістю неординарною, яскравою та обдарованою. Як відомо, єпископ був вихідцем з відомої родини Сулим, яка дала чимало видатних діячів, в тому числі й гетьмана запорожців Івана Сулиму. Характер стосунків між Христофором Сулимою та Андрієм Прокоповичем можна визначити як плідну співпрацю, й їх спільна позиція дозволила колегіуму плавно увійти у нове життя, яке починалося кардинальною реорганізацією всієї системи освіти в Російській імперії.

У 1808 році були прийняті основні законодавчі акти реформи церковних навчальних закладів, створено чотири духовних академії та 36 семінарій в єпархіях. Харківському колегіуму було надано статус семінарії Київського духовно-навчального округу. Однак, враховуючи багаторічні традиції та авторитет колегіуму, у відповідь на відповідні звернення з боку харківського єпископа та ректора колегіуму за закладом було залишено його назву (вона зберігалась до 1841 року).

У новий період історії колегіуму А. Прокопович продовжував не тільки успішно керувати ним, але й багато працював над богословськими творами. Деякі з них були опубліковані у 1820-ті роки [24; 25]. Однак невдовзі відбулися події, які різко змінили все його життя. У основі був конфлікт, який виник між А.Прокоповичем та новим харківським єпископом Павлом Саббатовським. Для розуміння природи конфлікту, на нашу думку, варто зазначити, що Павло Саббатовський, на відміну від усіх попередніх харківських (а до того бєлгородських) архієреїв, був вихованцем російських духовних навчальних закладів. Уся його попередня діяльність, до призначення харківським єпископом, проходила у суто російських єпархіях. Добре відомо, що практика церковного життя в українських та російських єпархіях мала значні відмінності не тільки у XVII-XVIII століттях, але й у XIX столітті. Можливо, на відношення Павла Саббатовського до Андрія Прокоповича впливало шляхетське походження останнього. Ще у листах Христофора Сулими є згадки про те, що російське духовенство не дуже шанувало вихідців із дворян, принаймні, він відчував це на собі [26, с. 134]. Можливо, слід врахувати авторитет та вплив на місцеве середовище А. Прокоповича. Можна й далі шукати глибинні корені конфлікту, але безпосереднім приводом протистояння між Павлом Саббатовським та Андрієм Прокоповичем стало те, що у вересні 1821 р. А. Прокопович здійснив обряд вінчання о сьомій годині вечора. На вимогу єпископа пояснити причину порушення 2-ої частини Кормчої книги (розділ 50), А. Прокопович зауважив, що він спирався на «існуючу з давніх часів в Україні звичку» вінчати й у ці години доби [27, с. 169]. Члени консисторії не змогли на цій підставі засудити А. Прокоповича, але справа затяглася, й у

1822 році єпископ все ж усунув А. Прокоповича з посади ректора та професора богослов'я як особу, що перебуває під судом. Харків'яни, серед яких був й міський голова, професори університету, відомі й поважні в місті люди (більше 60 підписів), звернулися до консисторії із заявою про чесноти А.Прокоповича. Однак ця заява стала лише приводом для чергового звинувачення Прокоповича, на цей раз у пошуках заступників.

У архіві Навчального комітету при Синоді вдалося розшукати справу, яка свідчить, що проти А. Прокоповича у 1822 році було розпочате ще одне розслідування щодо втрачених з бібліотеки Харківського колегіуму книжок [28, арк. 1-4]. Як свідчить донесення єпископа Павла, книжки були втрачені при колишньому бібліотекарі деякими вчителями колегіуму. Незважаючи на це, єпископ просив дозволу стягти вартість книжок з ректора Андрія Прокоповича. У ході слідства виявилося, що А. Прокопович у попередні роки пожертвував бібліотеці колегіуму книжок на суму 600 карбованців. Комісія духовних училищ не підтримала єпископа, прийнявши рішення про списання втрачених книжок й про те, щоб їх вартість ні з кого не стягувалася [28, арк. 19].

Утім, у березні 1825 року члени консисторії визнали А. Прокоповича винним за декількома пунктами, в тому числі й у тому, що він «вільнодумно й для інших спокусливо трактував правила Кормчої книги, ставлячи вище них звичаї України». Андрій Прокопович не погодився з цими звинуваченнями, й переніс розгляд справи до Синоду. У рішенні Синоду, у липні 1825 року, йшлося про «протизаконні дії» та «пристрасність» керівництва єпархії щодо Андрія Прокоповича й зазначалося про звільнення його від усіх стягнень. До речі, дослідження професора канонічного права Санкт-Петербурзького університету М.І. Горчакова, спеціально присвячене 50 розділу «Кормчої книги»[29], показало, що Андрій Прокопович мав рацію й у своїх поясненнях щодо відсутності канонічного достоїнства цього розділу «Кормчої книги». Щоправда, названа розвідка була здійснена значно пізніше. Після виправдання Андрій Прокопович прожив недовго, 29 січня 1826 року він помер. У цьому ж році до Астрахані був переведений Павло Саббатовський. Похований Андрій Прокопович був на Мироносицькому цвинтарі біля Хрестовоздвиженської церкви (могила не збереглася).

Так завершилося життя яскравого представника інтелектуальної еліти України межі XVIII–XIX століть, перехідного періоду в історії освіти та культури. Вихованець української традиційної системи освіти, Андрій Прокопович, долаючи труднощі на шляху новацій, став жертвою дотримання традицій. У статті, присвяченій внеску духовенства в розвиток просвітництва в Слобідському краї, Д.І. Багалій назвав Андрія Прокоповича одним із тих діячів, хто має зайняти чільне місце в історії місцевої культури [30, с. 21]. Поділяючи таку оцінку, слід, однак, додати, що це ім'я має знайти гідне місце не лише в історії «місцевої культури», а й в історії культури та освіти України взагалі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія української культури: В 5 т. Т. 3. Українська культура другої половини XVII-XVIII ст.– К.: Наук. думка, 2003. - 1246 с.; 2. Посохова Л.Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – Харків: Бізнес Інформ, 1999. – 168 с.; 3. Травкіна О.І. Чернігівський колегіум (1700-1786). – Чернігів: ДКП РВВ, 2000. – 120 с.; 4. Лоха В.А. Духовенство, церкви та колегіум міста Переяслава середини XVII-XIX ст. – К.: Міленіум, 2006. – 114 с.; 5. Сєряков О.С., Хижняк З.І. Прокопович Андрій Семенович // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII-XVIII ст.: Енцикл. вид. – К., 2001. – С. 443-444; 6. Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905): В 2 т. – Харьков,1993. – Т.2. – Репринт. изд. – 982 с.; 7. Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург (далі – РДІА). - Ф. 802. - Оп. 1. - Спр. 106; 8. РДІА. - Ф. 802.- Оп. 1.- Спр. 277; 9. РДІА. - Ф. 802. - Оп.1. - Спр. 443; 10. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). - Ф. 40. - Оп.1. - Спр. 217; 11. ДАХО. - Ф.40. - Оп.1. - Спр. 654; 12. Відділ рідкісних видань та рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. - № 1470/с. - Ч. 1; 13. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. - Ф. 2009. - Оп. 1. - Т. 2. - Спр. 2545; 14. Російський державний архів давніх актів (м. Москва). - Ф. 18. - Оп. 1. - Спр. 320; 15. ДАХО. - Ф. 40. - Оп. 1. - Спр. 37; 16. Месяцеслов на лето господне 1797-е, которое есть простое, содержащее в себе 365 дней: Пер. с польского… в Харьковском духовном училище. – Харьков: Тип. приказа обществ. призрения, 1797. – 25 с.; 17. Месяцеслов на лето господне 1799-е, которое есть простое, содержащее в себе 365 дней: Пер. с польского в Харьковском духовном училище. – Харьков: Тип. приказа обществ. призрения, 1799. – 16 с.; 18. ДАХО. - Ф. 40. - Оп. 2. - Спр. 127; 19. Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1. (1802-1815 г.). - Харьков: Тип. Зильберберг, 1893-1898. – 1204 с.; 20. Геллерт. Рассуждения, извлеченные из сочинений Геллерта: Пер. с нем. в Харьк. коллегиуме. – Харьков: Унив. тип., 1807. – 71 с.; 21. Хозяйственный способ узнавать погоды в 1806 году, с прибавлением краткого исторического

известия о Слободско-Украинской губернии: Пер. с польск. – Харьков: Тип. приказа обществ. призрения, 1806. – 104 с.; 22. Хозяйственный календарь на лето господне 1808-е: Пер. с польск. – Харьков: Унив. тип., 1808. – 104 с.; 23. Хозяйственный календарь на лето господне 1809-е: Пер. с польск. в Харьк. коллегиуме – Харьков: Унив. тип., 1808. – 105 с.; 24. Прокопович А. Мысли при чтении послания Св. Апостола Павла к колоссаем. – СПб.: Тип. И. Иоанесова, 1820. – 140 с.; 25. Прокопович А. Мысли при чтении послания Св. Апостола Павла к эфессеем. – СПб.: Тип. И. Иоанесова, 1821. – 265 с.; 26. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. – К: Тип. К.Н. Милевского, 1884. – 316 с.; 27. Буткевич Т.И. Историко-статистическое описание Харьковского кафедрального Успенского собора. – Харьков: Тип. Зильберберга , 1894. – 331 с.; 28. РДІА. - Ф. 802. - Оп. 1. - Спр. 3284; 29. Горчаков М.И. О тайне супружества. Происхождение, историко-юридическое значение и каноническое достоинство 50-й (по спискам патриархов Иосифа и Никона 51-й) главы печатной Кормчей книги. Исследование по истории русского церковного права. – СПб.: Тип. Балашева, 1880. – 384 с.; 30. Багалей Д.И. Два культурных деятеля из среды харьковского духовенства (Священник Василий Фотиев и священник Андрей Самборский) // Сборник Харьковского Историко-филологического общества. – Х., 1911. – Т. 20.- С. 18-53.

О.В. Кривошея

ДУХОВНИЙ ЗАПОВІТ ВАДИМА ЛЬВОВИЧА МОДЗАЛЕВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ДУХОВНОЇ ІСТОРІЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Інтелігент – це, перш за все, людина розумна, добре освітчена, з високою внутрішньою культурою, самоповагою й повагою до інших людей, інших думок, інших поглядів, правдива, порядна, чесна. Якраз таким і був Вадим Львович Модзалевський.

Народившись в великій родині (11 дітей [1]) відомого педагога, однодумця М.І. Пирогова та К.Д. Ушинського, хлопчик здобув гарну освіту у військових закладах [2]. Ще юнаком захопився історією, найбільший вплив на становлення його, як дослідника, мали праці О.Лазаревського. Під керівництвом В.В. Руммеля він розпочав свої генеалогічні пошуки, чому сприяв й переїзд до Петербургу. Саме тут була зібрана величезна документальна база для його фундаментальної праці «Малороссийский родословник» (до чотирьох томів увійшло 236 родоводів [3]). З виходом у відставку у 1911 р. та переселенням до Чернігова, в житті вченого настав новий період. Тут він став директором музею Тарновського, керуючим справами Чернігівської архівної комісії [4]. В центрі його уваги залишились питання історії Лівобережної України й генеалогії, але й спостерігалося розширення його дослідницької діяльності за рахунок геральдики, сфрагістики, вивчення історії української культури та мистецтва. Коли в червні 1918 р. було утворено комісію для вироблення законопроекту про заснування Української Академії Наук у Києві, вчений став секретарем цієї комісії [5]. Він знаний як видатний генеалог, архівіст, знавець історії, побуту та мистецтва України часів XVII – XVIII ст.

Вадим Львович Модзалевський – талановита, щедро обдарована природою усіма можливими дарами, гармонійно розвинута людина, добре освітчений в музичній, історичний й літературній галузі [6] – прожив лише 38 років, не встигнувши реалізувати усі свої задуми, чимало його робіт залишились не опублікованими.

Нам вдалося відшукати оригінал тестаменту [7] Вадима Львовича, який з нашої точки зору дозволяє більш глибоко пізнати цю непересічну людину. Наводимо повний текст документу, вважаючи, що він стане в нагоді дослідникам, які вивчають інтелігентські кола України початку XX століття.

«Тысяча девятьсот одиннадцатого года, ноября второго дня.

Я, нижеподписавшийся, капитан запаса Инженерных войск, заведывающий Музеем Украинских древностей В.В. Тарновского Черниговскаго Губернскаго Земства Вадим Львович Модзалевский, находясь в здравом уме и твердой памяти, заблагоразсудил на случай моей кончины составить настоящее духовное завещание, которым прошу исполнить мою последнюю волю нижеследующим порядком. С января тысяча девятьсот седьмого года я жил в разъезде с моей женой Александрой Лаврентьевной, и с тех пор даже с нею не виделся. Единственное, что нас связывало со времени разъезда, это было мое обязательство в выплате ей ежемесячного содержания, которое мною сперва ей посылалось в размере сорока, затем тридцати пяти и, с августа сего тысяча девятьсот одиннадцатаго года, – тридцати рублей. Считая, что этой тяжелой материальной тратой я уже совершенно искупил перед нею свой шаг, тем более, что вся моя движимость (мебель, посуда, пианино и прочее) также досталась ей, Александре Лаврентьевне, в момент моего с ней разъезда, и мне, при переезде в Петербург, пришлось заводить решительно всю домашнюю и хозяйственную обстановку вновь, – я считаю себя

……

вправе не оставить ей, Александре Лаврентьевне, никаких прав на мое движимое и недвижимое имущество после моей смерти. В этом решении меня убеждают и укрепляют еще два обстоятельства: первое, что мое предложение обезпечить ее, Александру Лавренстьевну, суммой в три тысячи рублей (3000) под условием моего с ней развода, было ей отвергнуто; и второе, – что вся моя наличная движимость была приобретена на совместный труд и средства с моей второй женой Наталией Лаврентьевной Гаевой (Гаевской), мещанкой г. Киева. Поэтому:

1) хотя я и не имею права по закону распоряжаться свои недвижимым родовым имуществом, но прошу моих родных выполнить пункт относительно него следующим образом: недвижимое мое имущество, состоящее в части инвентаря, усадьбы и земли в имении Гарях (Ивановское тож) Гдовского уезда С.Петербургской губернии, в том размере, как оно причтётся на мою долю по разделе имения этого между моими сонаследниками, братьями и сестрами, – завещаю моей второй жене Наталии Лаврентьевне Гаевой (Гаевской) с тем, однако, условием, что если она пожелает это имение продать, то я желал – бы, чтобы оно ею было продано одному из моих братьев или племянников. Другими словами, я бы хотел, чтобы моя часть этого имения не переходила в посторонния руки, а осталась бы у кого – либо из Модзалевских. Однако, Модзалевские должны будут приобрести мою часть от Наталии Лврентьевны Гаевой (Гаевской) по цене не ниже той, какая ей будет предлагаться за мою часть сторонними покупателями.

2) Право предъявить мой полис Страхового Общества «Саламандра» за № 14714 и получить по нему две тысячи рублей, сумму, в каковую я застраховал свою жизнь, всецело предоставляю моей второй жене Наталии Лаврентьевне Гаевой (Гаевской).

3) Наличную движимость: как то мебель, рояль, посуду и прочее хозяйственное и домашнее обзаведение, как добытыя на общий труд наш с Наталиею Лаврентьевною Гаевой (Гаевской), завещаю всецело ей, Наталии Лаврентьевне.

4) Библиотеку мою, касающуюся истории Малороссии и генеалогии завещаю передать после моей смерти в дар Музею Украинских древностей В.В.Тарновскаго Черниговскаго Губернскаго Земства; остальную же часть завещаю моей жене Наталии Лаврентьевне Гаевой (Гаевской), с тем, что она может распорядиться ею по своему усмотрению.

5) Рукописи, в оригиналах и копиях, равно все собранныя мною генеалогические и исторические материалы, завещаю передать после моей смерти тому же Музею Украинских древностей В.В.Тарновскаго; туда же должны быть переданы и те старинныя вещи, которые мною собраны, если их не пожелает оставить себе моя жена Наталия Лаврентьевна Гаева (Гаевская) в пожизненное пользование.

6) Рукописи и выписки, имеющия семейных характер и относящиеся до родов Модзалевских, Константиновичей и других родственных фамилий завещаю передать моему старшему брату Борису Львовичу Модзалевскаму; если же он умрет раньше меня, то – тому же Музею Украинских древностей В.В.Тарновскаго.

7) Разобрать мои книги и рукописи согласно пунктам 4, 5 и 6–му настоящаго моего духовнаго завещания, жена моя должна просить моего брата Бориса Львовича Модзалевскаго, а если это, по обстоятельствам, сделать будет невозможно, то другое сведущее лицо, какое она, Наталиея Лаврентьевна, найдет нужным пригласить для этой цели.

8) Все имеющее быть переданным, согласно 4, 5, 6 и 7 пунктов настоящаго моего духовнаго завещания, в Музей Украинских древностей В.В.Тарновскаго Черниговскаго Губернскаго Земства, должно составить особый отдел моего имени в Музее.

9) Три оригинальных акварельных рисунка моего покойнаго отца Льва Николаевича Модзалевскаго, масляный оригинальный портрет его и портрет масляными же красками моего прадеда Петра Христофоровича Константиновича завещаю передать моему брату Борису Львовичу Модзалевскаму с тем условием, что им это должно быть, в свою очередь передано тому же Музею Украинских древностей В.В. Тарновскаго. Исключение может быть сделано только относительно маслянаго портрета моего покойнаго отца, который временно может остаться у моей жены Наталии Лаврентьевны Гаевой (Гаевской) но с тем условием, что она передаст его, когда пожелает, в тот же Музей Украинских древностей В.В.Тарновскаго.

10) Право переиздавать мои сочинения, материалы и исследования, равно и получать доход с них и ранее изданных завещаю всецело моей жене Наталии Лаврентьевны Гаевой (Гаевской).

……

11) В заключении прошу моих родных и знакомых оказать моей жене Наталии Лаврентьевны Гаевой (Гаевской) помощь и сердечное участие после моей кончины.

12) Наблюсти за точным исполнением сего моего духовнаго завещания прошу моего старшаго родного брата и друга Бориса Львовича Модзалевскаго и друга моего, штабс-капитана 36 артиллерийской бригады, прикомандированнаго к Первому Кадетскому Корпусу, Андрея Александровича Кривцова, в преданное и искреннее расположение которых ко мне я твердо верю. – К сему духовному завещанию, мною сочиненному капитан запаса Инженерных войск Вадим Львович Модзалевский руку приложил.

Что сие завещание писано и подписано собственноручно Вадимом Львовичем Модзалевским, находящимся в здравом уме и твердой памяти, свидетельствую собственной моей подписью по просьбе завещателя Андрей Павлович Шелухин.

Что сие завещание писано и подписано собственноручно Вадимом Львовичем Модзалевским, находящимся в здравом уме и твердой памяти, свидетельствую собственной моей подписью по просьбе завещателя Николай Николаевич Жданович.

Тысяча девятьсот тринадцатаго года, октября четырнадцатаго дня, сим удостоверяю, что в настоящем моем завещании вторая жена моя Наталия Лаврентьевна Гаевая названа «Гаевой (Гаевской)» только потому, что во время составления завещания у нея был паспорт, в коем она неправильно была прописана «Гаевской». Ко времени этой приписки паспорт взят новый и Наталия Лаврентьевна названа в нем совершенно правильно по своей фамилии Гаевой.

Дворянин, секретар Дворянства Черниговской губернии, капитан в отставке Вадим Львович Модзалевский.

Прошу вскрыть после моей смерти – на конверте.»

Наведений заповіт – це найнадійний матеріал для характеристики Вадима Львовича та епохи, в яку він жив, тому, що в ньому всі події правдиво закріплені на папері, й не можуть отримати хибного тлумачення. Як ми бачимо з документу, у вченого було непросте особисте життя, але поруч з побутовими проблемами, його турбувала подальша доля бібліотеки, рукописів та наукових праць. Заповідач окремо підкреслив, що вони не повинні залишатися в родині, а мають буті передані до Чернігівського музею.

Додамо, що зараз в Інституті рукописів НБУ імені В.І. Вернадського існує окремий фонд Вадима Модзелевського (ф. XII), в якому зберігаються документи з його особистого архіву.

На превеликий жаль, не існує жодного повного опублікованого списку праць вченого, тому доцільно навести хоча б деякі з них (які були записані самим Модзалевським у його життєписі, який він склав 26 січня 1911 р.) [8]:

1. Павел Леонтьевич Полуботок. Биографический очерк (Из «Русского Биографического Словаря»). С-Пб, 1903.
2. Генеральный судья Иван Чарныш и его род, оттиск из журнала «Киевская Старина», 1904.
3. Слухи о назначении Кантакузина гетманом Малороссии (1718), оттиск из журнала «Киевская Старина», 1904.
4. Материалы для истории Полтавского полка, вып. I, оттиск из Трудов Полтавской Ученой Архивной Комиссии, вып. I, 1905.
5. Лукьян Свечка в роли похитителя церковних денег в Пирятинской церкви (начало XVIII в.), оттиск из журнала «Киевская Старина», 1905.
6. Материалы для истории Полтавского полка, вып. II, оттиск из Трудов Полтавской Ученой Архивной Комиссии, вып. II, 1905.
7. Полтавская интрига 1714 г., оттиск из журнала «Киевская Старина», 1906.
8. К истории «Совресенника» (Письма В.А.Жуковского к С.С.Уварову). Оттиск из издания Императорской Академии Наук «Пушкин и его современники», вып. IV, 1906.
9. Очерки по истории Лохвицкой, Сенчанской, Чорноуской, Куренской и Варвинской сотен, вошедших в состав Лохвицкого уезда, оттиск из «Лохвицкого исторического сборника», 1906.
10. Опись лесов и пущ, находившихся в Черниговском полку в 1752 г., оттиск из «Чтений в историческом обществе Нестора Летописца».
11. «Малороссийский родословник», Т. I. Киев, 1908, Т.II, Киев, 1910, Т. III – приготовляется к печати.

……

«Кроме того, много биографий деятелей Малороссии помещено в Русский Биографический Словарь.

В VIII выпуске Трудов Черниговской Ученой Архивной Комиссии вскоре появятся «Отрывки из Стародубской ратушной книги за 1660 – е годы»«[9].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ІР НБУ. – Ф. XII. – № 1021. – Арк. 91; 2. Коваленко А.Б. В.Л.Модзалевский как історик и источниковед: Автореф… канд..истор.наук. 07.00.09. – К, 1980. – С. 7; 3. Стрельський Г. Складач родоводів // Історичний календар ’97. – К., 1996. – С.125-126. / «Пам’ять століть» № 4-6 / 96. Спеціальний випуск; Коваленко О.Б. В.Л. Модзалевський як історик України // УІЖ. – 1972. – № 4. – С. 122; 4. Курас Г.М. Чернігвська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України: Автореф… канд.іст.н. 07.00.09. – Дніпропертровськ, 1992. – С. 12; 5. Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук. Нарис історії. – К., 1993. – С. 12; 6. Гофман м. В.Л.Модзалевский // Дела и Дни. Исторический журнал. – Петербург, 1920. – Кн. І. – С. 610; 7. ІР НБУ. – Ф. XII. – № 677. – 2 арк.; 8. ІР НБУ. – Ф. XII. – № 640. – 2 арк.; 9. ІР НБУ. – Ф. XII. – №640. – Арк. 2.

В.П. Яремчук

ЧОМУ МИХАЙЛО БРАЙЧЕВСЬКИЙ СТАВ ІСТОРИКОМ-НОНКОНФОРМІСТОМ

Складовою опозиційного руху в Україні у другій половині 50-х – 80-х рр., хоча й не настільки помітною, як, приміром, діяльність учасників літературного процесу, була нонконформістська течія в історичній науці УРСР. Її представники (Михайло Марченко, Іван Крип’якевич, Федір Шевченко, Олена Апанович, Олена Компан, Ярослав Дзира та ін.) ставили під сумнів, а то й прямо заперечували слушність офіційної історичної доктрини, зокрема владного бачення українського минулого, яке уявлялось тісно пов’язаним з історією «братнього російського народу» і наповненим постулатами поточної партійно-державної ідеології. Історія недирективної історіографії в УРСР як цілісного явища поки що не написана, хоча останнім часом вона почала привертати увагу історіографів, переважно в контексті своїх здобутків та репресій влади проти її відомих представників [1, с. 367 – 369, 386, 389; 2; 3]. Однак з поля зору дослідників поки що випадає принципова, на нашу думку, проблема: якою була природа Незгоди?

У цій статті спробуємо з’ясувати обставини і причини формування альтернативного історичного світогляду Михайла Брайчевського (1924 – 2001) – постаті чи не найвідомішої серед істориків-нонконформістів 60-х – 80-х рр.. Його стаття «Приєднання чи возз’єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції» (1966), яка аргументовано спростовувала офіційну концепцію з однієї з ключових проблем українського минулого – змісту і наслідків Переяславського акту 1654 р., врятувала, за слушним твердженням Ярослава Ісаєвича, честь української академічної науки [4, с. 244]; а в своїй монографії «Походження Русі» (К., 1968) він фактично піддав сумніву іншу «несучу конструкцію» владного російськоцентричного бачення історії – концепцію «давньоруської народності» [5, с. 145 – 148, 163 – 165, 182 – 192]. Саме його винятково незалежна, навіть на тлі діяльності інших істориків-інакодумців тогочасної України, наукова постава і його «незбагненний» (за словами Ігоря Гирича), як для людини, яка виросла «на асфальті» і втратила безпосередній зв’язок з питомо українським середовищем, ментальний вибір на користь фактично «буржуазно-націоналістичної» української історіографічної традиції [6, с. 52] роблять особливо цікавим опрацювання зазначеної проблеми. Тим паче, що М. Брайчевський залишив по собі «репрезентативну» спадщину – сотні опублікованих і десятки неопублікованих наукових праць, документи особистого походження, його життя і творчість відображена у багатьох спогадах рідних і колег тощо. Зокрема, значний пласт матеріалів знаного історика і археолога відклався в його особистому фонді (Ф. № 320) в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України [див. докл.: 7]. Свідомі того, що твердження істориків про минуле, навіть базовані на ґрунтовному опрацюванні джерел, є лише відносно істинними, особливо, коли вони стосуються такого складного предмету, як внутрішній світ людини, генезис якого в даній статті власне й робимо спробу розкрити. Однак впевнені й у тому, що історія не є суцільно непізнаванною, а істина, за словами одного класика, це, як мінімум, відсутність брехні.

Не можна сказати, що постать М. Брайчевського замовчується в сучасній науці. Навпаки, на честь науковця вийшло ще за його життя і вже після його смерті кілька збірників

спогадів і наукових праць, розпочато багатотомну публікацію головних наукових студій дослідника, проведено цілу низку ювілейних заходів, якими незалежна Українська держава бодай частково віддає данину вдячності одному із своїх справжніх творців (що інколи нагадують, за словами дружини Михайла Юліановича Ірини Мельник, «шоу на пошану» [8, с. 58]). Натомість бракує спеціальних аналітичних студій, а в зазначеному в нашій розвідці контексті можемо говорити лише про постановку проблеми в одній із статей І. Гирича [6, с. 52 – 53].

Аналіз життєвого шляху М. Брайчевського показує, що історичний світогляд науковця був невід'ємно пов'язаним з його суспільно-політичними поглядами, зокрема ставленням до існуючого в СРСР ладу та національною ідентичністю. З інформації з приступних для нас джерел можемо припустити, що загальне світобачення «героя» нашої статті поступово еволюціонувало від лояльності до радянського режиму та російсько-культурної ідентичності до антирадянських поглядів і української самосвідомості.

На те, що виходець з етнічно польсько-російської й російсько-культурної київської родини М. Брайчевський став українцем, припускаємо (проте не маємо прямих підтверджень цього здогаду), мали вплив довготривалі чинники, пов'язані з його фаховими зацікавленнями як історика та археолога – сталий професійний інтерес до раннього періоду української історії, пам'яток київської старовини, які зі студентських років вивчав і опікувався їх збереженням [6, с. 57 – 58; 9, с. 10 – 11, 28 – 42]. Вивчення дослідником археологічних культур І тис. н. е., закоханість в київську старовину привели його до висновку, який є лейтмотивом більшості його наукових праць, про глибоку історичну вкоріненість українців на своїй землі, їхню високу прадавню культуру, зокрема і на початках їхнього історичного життя, коли праукраїнські племена виступали, як вважав М. Брайчевський, під іменем «антів». Такі результати наукових студій науковця, гадаємо, навряд чи не позначились на його етнопсихологічній тотожності.

Парадоксально, але в розглядуваному сенсі неабияку вагу мав такий, здавалось би, малозначущий фактор, як роки навчання М. Брайчевського в російській (!) середній школі. Саме там, як згадував сам історик, від вчительки української мови й літератури Марії Полікарпівни Юркової він почув і засвоїв «елементарну істину: кожен народ має право на свою мову, на свою культуру і на свій особливий імідж» [10, арк. 23 – 24]. На все життя в пам'яті майбутнього визначного дослідника закарбувалась її репліка, сказана в 1940 році у відповідь на заяву одного з однокласників, сказану презирливим тоном: «А, це націоналізм ...»: «Націоналізм взагалі – нічого поганого не значить. Це – патріотизм, а патріотизм заслуговує на повагу» [10, арк. 24]. Як твердив М. Брайчевський, М.П. Юркова прищепила йому «глибокий пієтет до української проблематики» [10, арк. 23 – 24].

Важливу роль у визначенні українського вибору історика відіграло те, що він був активним учасником руху шістдесятників, і, jn;t, перебував у колі української інтелігенції та її ідейних шукань, серед яких першорядне місце посідали питання національно-культурного самовираження. Стаття «Приєднання чи возз'єднання?» набула значної популярності у самвидаві, стала одним з маніфестів українських дисидентів [9, с. 20 – 21; 11, с. 115 – 116].

Попри те, що деякі ортодокси в історичній науці УРСР вже в 1950-і рр. вважали М. Брайчевського «українським буржуазним націоналістом» [10, арк. 160], як гадаємо, до початку – середини 1960-х рр. він, усвідомлюючи вже свою належність до українського народу, ще не сприймався офіціозом і насправді не був опозиційно налаштованою до влади особою. Про це, наприклад, свідчить те, що він у той час залучався до написання колективних синтезів, які в радянській історіографії покликані були презентувати офіційну візію історії (серед них «Нариси стародавньої історії Української РСР» (К., 1959), «Історія Української РСР» (К., 1967, 2 тт.), «Історія селянства Української РСР» (К., 1967, 2 тт.), «Історія українського мистецтва» (К., 1966 – 1968, 6 тт.)); підготував за власною ініціативою в 1960 р. до друку цілком «правовірний» підручник з «основ марксистської філософії» (приміром, в ньому міститься твердження про те, що «багатонаціональний СРСР – приклад блискучого вирішення національної проблеми в соціалістичній державі» [12, арк. 320, 322, 357, 508]); упродовж 1955 – 1960 рр. п'ять разів побував за кордоном (у тому числі туристом у 1956 р. – у Фінляндії та Швеції), а це дозволялося тільки політично благонадійним особам [13, арк. 52].

На зміну поглядів М. Брайчевського в сторону критичного ставлення до радянської дійсності вирішальним чином вплинули, як можемо припустити, такі фактори, як звільнення від

певних ілюзій щодо радянського ладу в умовах розвінчування «культу особи» Й. Сталіна під час хрущовської «відлиги», неприйняття радянським науковим офіціозом його новаторських наукових концепцій та ідей, а згодом і політичні переслідування, яких зазнавав за свої наукові погляди і громадську діяльність.

Як видно з його спогадів, у березні 1953 р. він, як пересічна радянська людина, «опинився в становищі розпачливої дитини, що втратила батьків у найтривожніший момент, продиктований класовою боротьбою імперіалістичних та соціалістичних сил» [10, арк. 121 – 122]. Однак поступово приходило не тільки усвідомлення ганебності діяльності Й. Сталіна, але й хибності того шляху, що був ним накреслений і зберігався значною мірою незмінним і після смерті диктатора [10, арк. 125 – 130]. Особливо М. Брайчевський наголошував на значенні XXII з'їзду КПРС (1961) для його звільнення від магнетизму більшовицького режиму: «На XXII з'їзді було чітко заявлено, що померлий вождь та вчитель усіх епох і народів був не один, а його оточення й соратники, і подвижники несуть таку ж відповідальність за вчинене в нашій країні. Проблема подолання культівських тенденцій дістала нове наповнення: було чітко заявлено, що явище, назване «культом особи», має незрівнянно ширшу і глибшу природу» [10, арк. 129].

Попри високу дослідницьку кваліфікацію і значні творчі досягнення, М. Брайчевському з кінця 1950-х рр. чинилися перешкоди в науковій діяльності, які були пов'язаними (як принаймні йому здавалося і виглядає на те, що цілком справедливо) не стільки з суто науковими, скільки з позанауковими, у тому числі з «ідеологічними» моментами. Близько двадцяти років тривала епопея із захистом його докторської дисертації. У 1960 р. він подав до розгляду в Інституті археології АН УРСР, де на той час працював, глобальне дослідження «Анти (нариси з історії Східної Європи в епоху великого переселення народів)» [див.: 14; 15]. У ньому він докладно обґрунтував свою концепцію про місце Антського союзу племен в історії східного слов'янства. Головні висновки автора дисертації зводились до ідентифікації черняхівської археологічної культури і літописних антів, ідеї про належність черняхівців-антів до південно-західної групи східних слов'ян, яка в VII – IX ст. мала збірну назву «поляни», тези про те, що «в Антському союзі південно-західні слов'яни мали більш глибокі культурні традиції та у своєму соціально-економічному розвитку дещо випередили своїх північних, східних та північно-східних братів», а в політичному сенсі «Антське політичне об'єднання належало до числа примітивних, «варварських» держав Європи епохи складування феодалізму (типу франкської, остготської та ін.)» [15, арк. 31 – 132, 148, 404, 429 – 430, 563]. Загальний підсумок дослідження полягав у тому, що анти в етнічному, культурному і політичному розумінні повинні розглядатись, як попередники Київської Русі (проте цю генералізацію пом'якшено (побіжно, ніби «для годиться», без наведення доказів) положенням про те, що Русь виникла на ширшій історичній основі, ніж Антське об'єднання, і творцями її були не тільки анти, але й всі інші східнослов'янські племена, які в своєму розвитку у другій половині I тис. н. е., мовляв, «виявляють більш високі темпи розвитку порівняно з антськими племенами і впродовж приблизно двох століть (від VII до IX) доганяють їх, досягаючи приблизно тієї ж стадії соціально-економічного прогресу» і разом формують «давньоруську народність») [15, арк. 565 – 567].

Опоненти М. Брайчевського (деякі впливові російські науковці, цілий ряд співробітників Інституту археології), як видається, не мали серйозних наукових аргументів проти його концепції, натомість звинувачували його в очевидній близькості побудов науковця до поглядів «забороненого» М. Грушевського, а деякі найбільш ідеологічно пильні «колеги» – в «українському буржуазному націоналізмі» [див.: 16; 17; 18, арк. 1]. Попри те, що М. Брайчевський користувався деякою підтримкою в московських наукових колах (зокрема, з боку провідного російського історика Бориса Рибакова, який визнавав слушність більшості ідей українського науковця і добре бачив «надзвичайну жорстокість, тенденційність і несправедливість критики» його поглядів) і від відомих науковців України (Лазаря Славіна, Віктора Петрова (Бера, Домонтовича)), роботу не рекомендували до захисту після її обговорення в Інституті археології в 1960 р. (всі учасники чотирьохденної дискусії в Інституті, за винятком хіба що В. Петрова, визнали роботу невдалою, базованою на вибірковому ставленні до джерел, слабко аргументованих, апріорних тезах) [19, арк. 13 – 123; 10, арк. 160 – 161, 169; 20, арк. 1; 21]. Спробі повторного захисту вже тепер більш «нейтральної» праці (рекомендованої в 1965 р. Вченою радою Інституту історії АН УРСР) – монографії М.

Брайчевського, присвяченої лише соціально-економічному аспекту історії черняхівських племен – «Біля джерел слов'янської державності (соціально-економічний розвиток черняхівських племен)» (К., 1964) – завадила прикра обставина: обрання Б. Рибакова, який мав бути одним з офіційних опонентів на захисті, членом Пленуму Вищої Атестаційної Комісії, що унеможливлювало його опонування по дисертації, робило надії на успіх в умовах збереження ворожого ставлення до поглядів Михайла Юліановича примарними, і, врешті-решт, змусило відмовитись від захисту [див.: 16; 18; 22; 23; 24]. Доктором наук М. Брайчевський став тільки в 1989 р. [25, с. 20].

У 1968 р. влада почала більш жорсткий пресинг щодо історика. Тоді його було звільнено з Інституту історії формально через те, що не пройшов чергової «атестації», фактично – за активну громадську діяльність, участь в русі шістдесятників. Головне звинувачення, яке висувалось історику – підписання ним зверненого до вищого керівництва СРСР т. зв. «листа 139», в якому висловлювалось занепокоєння інтелігенції республіки тенденціями відходу від курсу на десталінізацію, «порушеннями норм соціалістичної демократії» [26, с. 248 – 253, 272; 11, с. 75 – 76]. М. Брайчевському важко було закинути наукову неспроможність, адже на той час він був автором понад 200 публікацій, в т. ч. чотирьох індивідуальних монографій, розділів у колективних синтезах, статей в зарубіжних часописах. Тому вже в 1970 р. дослідника знову, за сприяння тодішнього директора Інституту археології знаного своїми неортодоксальними поглядами історика Федора Шевченка, було прийнято до цієї установи, в якій починав свою наукову діяльність, йому було надано широкі можливості для реалізації його новаторських ініціатив та планів [25, с. 17 – 19].

Проте з початком нової хвилі репресій проти інакодумців в Україні, відомої як «великий погром» 1972 – 1973 рр., М. Брайчевського в 1972 р. було звільнено з Інституту археології. Відтоді він сидів без роботи, ба, фактично без шматка хліба до 1978 р., хоча усі ці роки продовжував невтомно працювати в царині своїх фахових інтересів, дивився у вічі смерті – ледь виборсався від важкої операції на гнійний апендицит [25, с. 20]. У цей час йому було «заборонено писати і малювати»: встановлено жорстке вето на друк його праць, а здані до друку тексти вилучались (як стаття про походження козацтва до другого випуску збірника «Середні віки на Україні» (К., 1973) [27, с. 377]) або публікувались без зазначення його авторства (як стаття «Рядовий міщанський будинок у Києві XI – XIII ст.» та передмова і примітки до праці Максима Берлинського «Історія міста Києва» у «Київській старовині» (К., 1972) [див.: 28, арк. 160 – 162]). На нього було заборонено посилатись, а з підготовлених вже до друку досліджень «вишкрябувались» будь-які згадки, навіть критичні, про науковця [27, с. 417; 25, с. 20]. Пильність цензорів дійшла до того, що прізвище М. Брайчевського було зняте з титрів фільму «Захар Беркут», в якому історик був консультантом [29, арк. 45 – 47]. Влада переслідувала й безробітного М. Брайчевського. Так у постанові президії АН УРСР про часопис «Київська старовина» (1973) дослідника звинувачували у «протиставленні» у його публікаціях у цьому виданні Південної Русі відмінній від неї, менш розвинутій Північній Русі, ігноруванні здобутків радянської історіографії [28, арк. 160 – 162]. У 1974 р. в Інституті історії було влаштоване брутальне, ініційоване КДБ і заздалегідь інсценізоване «обговорення» його статті «Приєднання чи возз'єднання?» [див.: 27, с. 344 – 418; 30, с. 32 – 33]. Незначне поліпшення становища науковця наступило в 1978 р., коли М. Брайчевського було прийнято до Інституту археології у зв'язку з розширенням «відділу археології Києва», що відбувалось, у свою чергу, внаслідок підготовки до 1500-річного «ювілею» міста [25, с. 20]. Історик отримав також бодай мізерні можливості публікуватись [див.: 31, с. 437 – 438], хоча фактично до кінця 80-х рр. залишався персоною «нон-грата» (за висловом Георгія Касянова) [11, с. 116]) в українській радянській історіографії. Безперечно, постійні проскрипції не могли викликати симпатію гнаного історика до режиму.

На формування альтернативних історичних поглядів М. Брайчевського впливало й коло його читацьких інтересів. Відомо про глибоке опрацювання і вдумливий аналіз ним праць Карла Маркса (вважав його «великим вченим, який до «марксизму» в його радянській інтерпретації немає ніякого відношення» [32, с. 61]). Був серед творців неофіційного культу напівзабороненого в 50-і – 80-і рр. Михайла Грушевського, поширеного тоді в середовищі національно орієнтованих істориків УРСР [див.: 33; 26, с. 233 – 234, 282]. Добре знав класичну та сучасну йому російську і європейську літературу з ділянки археології та історії Європи

(зокрема, високо цінував концепцію Б. Рибакова про найдавніше середньодніпровське, а не північне, ядро Київської Русі [20, арк. 1]).

Певна річ, наукова чесність і принциповість, яку М. Брайчевський виказував своїми працями в умовах міфологізованої та ідеологізованої радянської історіографії, була зумовлена й винятковими особистими прикметами історика – навдивовижу чесної, правдомовної, сміливої, непохитної у відстоюванні своїх поглядів людини (хоча, звичайно, не був позбавлений і недоліків та слабкостей). Про його людські якості містяться згадки не лише у «суб'єктивних» спогадах його рідних, друзів, колег, але свідчать і «об'єктивні» факти. Наприклад, попри інтенсивне багаторічне цькування історик ні разу не «покаявся» у своїх ідеологічних «гріхах», аргументовано відстоював свої наукові переконання навіть у заздалегідь «програшних» дискусіях, результати яких йому були наперед відомими (як, наприклад, під час обговорення в Інституті археології в 1960 р. його докторської дисертації [19, арк. 19 – 123] чи в 1974 р. в Інституті історії статті «Приєднання чи возз'єднання? [27, с. 344 – 418]).

Отже, як історик-нонконформіст М. Брайчевський формувався під дією як наукових (вивчення археології та історії східного слов'янства І тис. н. е., опрацювання творів М. Грушевського, нетрадиційне прочитання К. Маркса), так і соціальних (особливі людські якості, утвердження критичного ставлення до тоталітарного режиму й української ідентичності) чинників. Очевидно, що відчуження від існуючої системи породжувало й сумніви в правомірності історичної доктрини, що нав'язувалась партією-державою, а свідоме обрання української етнічної належності вступало в суперечність із російськоцентричним зображенням національного минулого в радянській історіографії. З огляду на наведений вище фактичний матеріал, часом остаточного переходу М. Брайчевського на засади нонконформістської історіографії слід вважати другу половину 60-х – початок 70-х рр., адже саме тоді можемо говорити про закінчення його формування як людини з українською самосвідомістю та нерадянськими суспільно-політичними поглядами, що знайшло відображення і в публікації його головних наукових праць з ревізіоністським ідейним навантаженням – «Приєднання чи возз'єднання? « та «Походження Русі».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калакура Я. Українська історіографія. – К.: Генеза, 2004. – 497 с.; 2. Яремчук В. Трактування діяльності М.Грушевського в радянській історіографії післясталінського часу (середини 1950 - початку 1970-х рр.)// ІІІ Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу» . Луцьк, 17-19 травня 2006р.: Доповіді та повідомлення: В 3-х т. – Луцьк, 2007. – Т. 1. – С. 376 -383; 3. Яремчук В. Образи історії запорізького козацтва в історичній науці УРСР середини 1950-х – середини 1980-х рр.// Наукові записки. Історичні науки. – Острог, 2007. – Вип. 8. – С. 161 – 173; 4. Ісаєвич Я.Д. «Приєднання чи возз'єднання?» М. Брайчевського – переломна подія в українській історіографії// Старожитності Русі-України. Зб. ст., присвячений 70-річчю від дня народження видатного українського історика і археолога, доктора історичних наук М.Ю. Брайчевського. – К., 1994. – С. 242 – 249; 5. Брайчевський М. Ю. Походження Русі. – К.: Наук. думка, 1968. – 224 с.; 6. Гирич І. До проблеми історіософії Михайла Брайчевського// Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (в пам'ять М. Брайчевського). – К., 2003. – Число 10. – Ч.1. – С. 50 – 58; 7. Бодак О. Архів Михайла Брайчевського у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Каталог. – К., 2007. – 410 с.; 8. Мельник І. Він хотів тільки землі і неба. Спогад про «Приєднання чи возз'єднання» М. Брайчевського // Молода нація. – 2003. - № 3. – С. 56 – 59; 9. Дмитрієнко М., Дзира Я. Історик українського відродження // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (в пам'ять М.Брайчевського). – К., 2003. – Число 10. – Ч.1. – С. 8 – 50; 10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ НАНУ). – Ф. 320. – Спр. 13; 11. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.; 12. ІР НБУВ НАНУ. – Ф. 320. – Спр. 65; 13. Інститут археології НАН України. – Відділ кадрів. – Особова справа Брайчевського Михайла Юліановича [нумерація аркушів відсутня]; 14. ІР НБУВ НАНУ. – Ф. 320. – Спр. 18; 15. ІР НБУВ НАНУ. – Ф. 320. – Спр. 20; 16. ІР НБУВ НАНУ. – Ф. 320. – Спр. 1902; 17. ІР НБУВ НАНУ. – Ф. 320. – Спр. 1524; 18. ІР НБУВ НАНУ. – Ф. 320. – Спр. 1525; 19. Науковий архів Інституту археології НАН України. – Ф. »Діловодний архів». – Оп. 1. – Спр. 410; 20. ІР НБУВ НАНУ. – Ф. 320. – Спр. 1522; 21. ІР НБУВ НАНУ. – Ф. 320. – Спр. 1901; 22. ІР НБУВ НАНУ. – Ф. 320. – Спр. 956; 23. ІР НБУВ НАНУ. – Ф. 320. – Спр. 993; 24. ІР НБУВ НАНУ. – Ф. 320. – Спр. 2184; 25. Івакін Г. Слово про історика // Брайчевський М. Вибрані твори: Історико-археологічні студії. Публіцистика. – Нью-Йорк; К.: Видавн. дім «KM Academia», 1999. – С. 14 – 27; 26. Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977): Док. і мат./ Упор. О. С. Рубльов. – К., 2007. – 464 с.; 27. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Триптих // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К.: Смолоскип, 2003. – С. 294 – 430; 28. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 867; 29. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 25. –

Спр. 1036; 30. Рубльов О.С. «Український історичний журнал»: історія офіційна й залаштункова (1957 – 1988 рр.) // Український історичний журнал. – 2007. - № 6. – С. 18 – 55; 31. Національні відносини в Україні у XX ст.: Зб. док. і мат./ Упор. М. І. Панчук (кер.), І. Л. Гошуляк, с. С. Діброва та ін. – К.: Наук. думка, 1994. – 559 с.; 32. Мельник І. М. Книжок не може бути багато // Лаврський альманах. – К., 2002. – Вип. 8 (Спецвипуск 3): Пам'яті М. Ю. Брайчевського присвячується. – С. 59 – 62; 33. Брайчевський М. Як ми вшановували Михайла Грушевського в день його століття // Український історик. – 1996. – № 1- 4. – С.319-321.

Л.І. Шологон

ДЖЕРЕЛА ПРО ГРОМАДСЬКУ ТА ЛІТЕРАТУРНУ ДІЯЛЬНІСТЬ НАТАЛІЇ КОБРИНСЬКОЇ

В українському літературному та громадсько-політичному житті Галичини другої половини XIX – початку XX ст. жінки відігравали неабияке значення, оскільки вони заявили про себе непересічним письменницьким талантом, організаційними здібностями, небайдужістю до національно-культурних потреб свого народу. Творчий та життєвий шлях Константини Малицької, Катрі Гриничевої, Уляни Кравченко, Марійки Підгірянки, Олени Кисілевської, Ольги Дучимінської, Анни Павлик та інших переконливо довів, що жіноцтво Галичини вказаного періоду проявило себе як важливий чинник літературного та суспільно-політичного життя краю.

Серед когорти непересічних особистостей Галичини другої половини XIX – початку XX ст. не можна оминути увагою постать Наталії Кобринської, життєвий та літературний шлях котрої присвячений боротьбі за самоутвердження жінки у сучасному їй суспільстві. Для належного вивчення її значення в національно-культурному житті краю необхідно звернутися до автобіографії та публіцистичних творів Наталії Кобринської, епістолярної спадщини, інформації періодичних видань, спогадів сучасників.

Громадська та літературна творчість письменниці зацікавила багатьох українських дослідників, котрі залучили цікаві джерела для її вивчення. Упродовж 30-х рр. XX ст. з'явилися перші розвідки А.Чайковського [28], О.Коренець [16] та інших, присвячені Н.Кобринській. Окремі дослідження про відому громадську діячку та письменницю були серед доробку радянських істориків та в працях діаспорних дослідників [19], [14]. Сучасна українська історіографія не оминула увагою згаданої теми, тому в працях Р.Скворія [25], В.Качкана [12] та інших вміщено досить цікаві дані про суспільно-політичну та літературну працю відомої діячки.

Метою статті є аналіз окремих архівних та опублікованих джерел, де вміщена інформація про громадську діяльність та письменницьку творчість Н.Кобринської, щоб з'ясувати її роль в національно-культурному житті Галичини другої половини XIX – початку XX ст.

«Автобіографія» Н.Кобринської, що зберігається у Відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника, є одним з найцінніших джерел до вивчення її життєвого шляху, громадської діяльності, перших спроб в літературі. Вона написала її на прохання професора Львівського університету О.Огоновського. З деякими змінами він опублікував автобіографічну працю у третій частині «Історії літератури руської», яка побачила світ в часописі «Зоря» за 1893 р.

Згадана праця дає відповідь на запитання про те, як формувався світогляд майбутньої письменниці та громадської діячки. З цього приводу Н.Кобринська писала, що отримала початкову домашню освіту й «від малої дитини любила читати. Яка була вдома книжка, я її читала» [16, арк. 1]. Для неї були цікавими публіцистичні праці М.Чернишевського, М.Добролюбова, М.Драгоманова, К.Маркса, М.Державіна, М.Тургенєва, М.Гоголя. Найцікавішими були твори, де порушувалася проблема становища жінки в суспільстві. Особливо глибоке враження справив перекладений з німецької твір Ж.Мілля «Про неволю жінок» [16, арк. 8]. Це призвело до того, що Н.Кобринська досить серйозно зацікавилася соціалістичними ідеями, зокрема, проблемою емансипації жінки в суспільстві, яка для переважної більшості оточуючих здавалася надуманою. Вийнятком був її чоловік, про якого писала: «терпеливий слухач моїх фантазій і сердешний потішитель… завше щирий повірник моїх думок». Вона важко пережила його смерть, зазначаючи, що це «найстрашніший удар в моїм житті» [16, арк. 14].

Письменниця не могла оминути в автобіографічному творі постаті Івана Франка, оскільки він чи не найбільше спричинився до формування її світогляду. «Майже неймовірно, що на дійсні національні інтереси навів мене Іван Франко, якраз чоловік котрий спричинився найбільше до поборення у нас вузького націоналізму», – писала Н.Кобринська [16, арк. 11]. Серед жінок справжньою подругою і соратницею була лікарка Софія Окуневська, яка, за свідченням авторки, отримала виховання в родині Кобринських, тому «наскрізь переймалась моїми думками, а її спосібна і багата натура то все перетоплювала і індивідуалізувала» [16, арк. 11].

Цікавими є обставини, які спонукали Н.Кобринську до літературної творчості. Вони також знайшли відображення в її автобіографії. Н.Кобринська писала, що після смерті чоловіка разом з батьком, депутатом австрійського парламенту, часто їздила до Відня, де познайомилася з Остапом Терлецьким (організатором січового руху), за підтримки якого наважилася винести на суд читачів свої художні твори.

Саме О.Терлецький запропонував прочитати її оповідання «Шумінська» на загальних зборах січовиків під псевдонімом Анни Струтинської. Письменниця згадувала, що «інтерес, який се оповідання розбудило у слухачів, дав мені до пізнання, що я дійсно можу писати» [16, арк. 19]. Проте найважливішою для Н.Кобринської була оцінка її творів Іваном Франком, яка, як писала авторка, «давала мені якнайкращі надії на мої літературні подвиги» [16, арк. 20].

Н.Кобринська в «Автобіографії» не могла оминути увагою і створення 1884 р. «Товариства українських жінок» у Станіславі, до організації якого мала безпосереднє відношення. На її думку, створена громадська організація повинна була в першу чергу займатися виданням часопису та створенням читалень для жінок, оскільки сама письменниця завдяки художній та публіцистичній літературі зрозуміла, настільки непросте становище жінки в суспільстві й намагалася виправити його на краще [16, арк. 21].

Авторка також написала про навчання у Відні 1887 р., куди поїхала разом з Софією Окуневською; подорож до Женеви, де особисто познайомилася з Михайлом Драгомановим [16, арк. 24].

Неабияке значення для дослідження громадської діяльності Н.Кобринської мають її публіцистичні твори, чимало з яких опубліковані на сторінках часопису для жіноцтва «Перший вінок'. Він побачив світ завдяки її зусиллям. За задумом Н.Кобринської, в ньому вмістили праці написані жінками. У передмові до першого випуску альманаху авторка пояснила це наступним: «Ми переконані, що ніхто ліпше від нас самих не може знати про наші терпіння, недостатки і вимоги, ми повинні старатися до прояснення думок і поглядів цілої суспільності…» [20]. Крім того, вона висловила щиру подяку письменниці Олені Пчілці за допомогу у виданні альманаху.

У статті «Про первісну ціль товариства руських жінок в Станіславі зав'язаного 1884 р.» [23] авторка порушила досить важливу проблему для багатьох її сучасниць – неможливість отримання належної освіти. «Вищі студії – то дорога перед нами цілком заперта, і мусимо вдовольнятися знанням, котре навіть не вирівнює мужицьким середнім школам», – зазначала письменниця [23, с. 458]. Оскільки тодішнє суспільство було не готове допустити жінку до повноцінної середньої та вищої освіти (до навчання в гімназіях та університетах, а тільки в учительських семінаріях), то вона пропонувала більше уваги приділити самоосвіті жіноцтва. Саме це вважала найважливішим у діяльності створеної за її ініціативою громадської організації.

В іншій статті, опублікованій на сторінках альманаху «Перший вінок», «Руське жіноцтво в Галичині в наших часах» [24] Н.Кобринська в черговий раз переймалася становищем жінки в суспільстві та її освітнім рівнем. Адже незважаючи на те, що з 1872 р. запроваджено загальнообов'язкову початкову освіту, і за не відвідування дітьми школи батьки відповідали перед законом, багато дівчат ходили до неї примусово, оскільки вважали навчання для них зовсім не важливим. Закінчивши школу і навчившись читати, писати і рахувати, вони не хотіли «заглянути до книжки» і тому втрачали здобуті знання.

Н.Кобринська критикує, як пережиток минулого, переконання багатьох людей, згідно з яким «жінка з вищою освітою не могла бути ані доброю господинею, ні жінкою, ні матір'ю» [24, с. 102], та закликає своїх сучасниць активно включитись в боротьбу за власні права, руйнувати стереотипи, що склалися.

Наталія Кобринська, як відома громадська діячка кінця XIX – початку XX ст., брала участь в багатьох важливих для українського національного руху заходах, зокрема, виголосила

промову на святі з нагоди 25-літнього ювілею літературної праці Івана Франка у 1898 р. Письменниця зазначила, що він як визначний реаліст майстерно показав типові образи українських жінок; симпатизував своїм скривдженим героїням (Анні в «Украденому щасті», Ганні в оповіданні «На дні»), змалював облік емансипованої жінки (повість «Маніпуляйтва») та ін. Оскільки І.Франко щиро переймався долею українського жіноцтва, підтримував їхнє прагнення здобути якомога більше громадських прав, то, беззаперечно, заслуговував глибокого визнання і вдячності за свою працю, яке й висловила у своїй промові Н.Кобринська [21].

Під час святкування століття з дня відродження української літератури 1889 р. вона мала нагоду виступити з доповіддю про роль жінки-письменниці в літературі. Н.Кобринська звернула увагу на творчість видатних своїх сучасниць: Марки Вовчка, Лесі Українки, Ольги і Михайлини Рошкевич, Юлії Шнайдер, Ольги Кобилянської, Євгенії Ярошинської. При цьому вона зазначила: «Жінка все і всюди уміла зрозуміти дух свого часу і вимоги своєї суспільності» [22, с. 328]. Авторка закликала до подальшого залучення жіноцтва до різних сфер національно-культурного та суспільно-політичного життя держави.

Окрім публіцистичних творів, збереглося листування Н.Кобринської з І.Франком, М.Павликом, В.Охримовичем, М.Шухевичем, М.Коцюбинським, Б.Грінченком, О.Пчілкою, Г.Барвінок, О.Франко, О.Кобилянською, Є.Ярошинською, де йшла мова про оцінку літературних творів письменниці, видання альманаху «Перший вінок», вирішення «жіночого» питання [17, арк. 5 – 6].

Важливі тенденції літературного процесу письменниця обговорювала з О.Кобилянською, Є.Ярошинською. Щодо власних спроб пера, то, як вже згадувалося вище, для Н.Кобринської найважливіша була оцінка її творів І.Франком, котрому 1884 р. писала: «Довідала-м ся від пана Терлецького, що ви, поважний пане, хотіли би-сьте переглянути мої оповідання… Я знаю докладно хиби моїх мізерних творів. Знаю, що форма негладка, язик шорсткий… отож прошу передовсім на ті точки звернути увагу» [5, с. 390]. Це дозволяє стверджувати, що авторка критично ставилася до стилю своїх художніх праць, бачила в ньому низку недоліків, на що згодом звернули увагу дослідники її літературної творчості.

Що ж стосується видання альманаху для українського жіноцтва, то цій проблемі присвячено чимало епістолярного матеріалу. Зокрема, авторка радилася з І. Франком про зміст першого номеру альманаху, його авторський склад [6, 7, 8].

Особливо важливим для виходу у світ першого вінка було листування з Оленою Пчілкою, в результаті якого вдалося отримати як матеріальну допомогу на видання журналу, так і чимало літературних творів.

Їх публікували в трьох розділах альманаху:

І. Белетристика (вмістили оригінальні твори українських письменниць і поетес).

ІІ. Наукова частина (публікували статті про національні та загальноєвропейські проблеми жіноцтва, що активно піднімалося на захист своїх прав).

ІІІ. Біографії відомих жінок, бібліографію книг про жіночу справу, інформацію про своїх видатних сучасниць, про господарство, звичаї, традиції тощо [9, с. 391].

Листування Н.Кобринської з письменницею Ганною Барвінок дозволяє стверджувати, що остання брала активну участь у формуванні змісту жіночого альманаху, оскільки надіслала до нього свої прозові твори та автобіографію. Н.Кобринська висловила вдячність за літературну співпрацю своїй колезі з Наддніпрянщини наступними словами: «Превелику робите мені честь і радість, що не відмовляєте свого поважного співуділу в моїм видавництві» [2, с. 395].

Серед епістолярного матеріалу відомої громадської діячки та письменниці цікавими були листи до своїх буковинських соратниць. 1890 р. Н.Кобринська звертається до О.Кобилянської з пропозицією, щоб за її сприяння жіноцтво Буковини підняло голос на захист права жінок на здобуття вищої освіти [10, с. 403]. Оскільки таку петицію вже подавали до парламенту чеські жінки, то українські (галицькі та буковинські) могли також приєднатися до важливої справи. Власне, сама Н.Кобринська збирала підписи жінок в Галичині, які з нагоди першого травня передала батьком до австрійського парламенту.

Вона високо цінувала організаційні здібності та літературний талант іншої буковинської письменниці – Євгенії Ярошинської, в листі до якої писала: «Ви дійсно неоціненний набуток для справи жіночої, і здається мені, що якби-сьмо ся були скоріше пізналися, наша справа була би ліпше стояла» [3, с. 406]. Вона також сподівалася долучити свою буковинську колегу до роботи в створеному нею товаристві, оскільки необхідно було організувати читальні для

жіноцтва, створити захоронки (дитячі садки – Л.Ш.) та інше. В одному з листів Н.Кобринська дякувала Є.Ярошинській за гроші, які вдалося отримати від продажу її книг на Буковині, і повідомляла, що витратить їх на потреби «Товариства руських жінок», зокрема, на створення дитячих садочків, до організації котрих, згідно з її намірами, мало долучиться згадане товариство. Відома громадська діячка також високо оцінила літературний талант буковинської письменниці словами: «У вас прелегка легкість в оповіданні, всі образи ніби живі та чудові описи життя на селі» [4, с. 410].

Постать Наталії Кобринської як неординарної для свого часу особистості не залишалася поза увагою своїх сучасників. Саме тому в «Літературно-науковому віснику» за 1908 р. в серії статей О.Грушевського «Сучасне українське письменство в його типових представниках» зроблено аналіз її письменницької творчості. Автора зацікавило оповідання «Задля куска хліба», де Н.Кобринська показала типовий образ із реального життя, коли бідна дівчина «вийшла заміж за нелюба, щоб лише мати кавалок хліба» [1, с. 464]. У кінці письменниця акцентувала увагу на непростому становищі жінки в суспільстві, котра не мала належної освіти, фаху і тому не могла реалізувати свої здібності, а повинна «конче стояти о ласку чоловіка чи родини» [1, с. 464]. Згадане оповідання та інші переконливо довели, що головним завданням, яке поставила перед собою Н.Кобринська, – змінити ставлення до жінки в суспільстві, допомогти своїй сучасниці стати високоосвіченою, матеріально незалежною і здатною самостійно вибирати «власну стежину в житті».

Цікавими є статті публіцистичного характеру та спогади про Н.Кобринську, що з'явилися на сторінках періодичних видань Галичини 1930 р., коли вшановували десяту річницю з дня смерті відомої письменниці та громадської діячки. Як правило, це змістовні та об'ємні розвідки, де автори цікаво виклали факти її біографії, зробили детальний аналіз літературної та організаційної праці Н.Кобринської. Вони дають відповідь на запитання: чому ініціатор заснованого 1884 р. «Товариства руських жінок» у Станіславі через три роки покинула його ряди? З цього приводу Ольга Коренець в статті, опублікованій у «Літературно-науковому віснику», «Наталя Кобринська: громадська діячка і письменниця» [15] написала про те, що погляди засновниці товариства підтримувало небагато її соратниць і тому вирішили змінити статут, де головним завданням жіночої організації було не підвищення освітнього рівня жіноцтва, а допомога українським установам. Незважаючи на це, Н.Кобринська вже поза межами товариства продовжувала розпочату справу, про яку О.Коренець писала: «Ця перша невдача не ломить її енергії й вона далі заходиться підвигнути жіноцтво дорогою літератури й організації» [15, с. 524]. Письменниця 1893, 1895, 1896 р. видавала книги для жінок із серії «Наша доля». Проте вони не отримали належної уваги й оцінки читача, що спонукало Н.Кобринську припинити видання книг цієї серії та впродовж декількох років утриматись від громадської діяльності [15, с. 526]. Авторка статті пише, що 1904 р. письменниця зробила чергову спробу долучитися до суспільної праці, щоб активізувати діяльність жіночих товариств Галичини, яка виявилася не вдалою [15, с. 527]. Згодом Н.Кобринська розпочинає роботу над виданням «жіночої бібліотеки», і завдяки її зусиллям до 1914 р. вийшло у світ дві книги із згаданої серії, де опублікували перекладені на українську мову найкращі твори світової літератури, які демонстрували приклади боротьби жіноцтва за свої права [15, с. 527].

Невдалі спроби громадської діяльності та події Першої світової війни змусили Н.Кобринську повернутися з Львова до містечка Болехів (сьогодні Івано-Франківська область), де прожила аж до останніх днів свого життя, яке завершилося 1920 р. Про них О. Коренець писала на сторінках «Літературно-наукового вісника»: «Кобринська писала майже до останніх хвилин життя, та не пускала майже нічого у світ. Гіркі пережиття і невдачі зломили цю незвичайно сильну жіночу індивідуальність, а прикрі умови життя в глухому провінціяльному кутку не пособляли її літературної праці, не даючи до неї ні товка, ні матеріялу» [15, с. 527].

Слід зазначити, що вихід у світ першого тому творів для жіноцтва „Наша доля» не залишилося поза увагою літературної критики. Зокрема І.Франко на сторінках часопису „Житє і слово» опублікував рецензію на вищевказану працю, де високо оцінив зміст видання і вказав на окремі його недоліки, що стосувалися зовнішнього оформлення та редагування [11].

Письменник Андрій Чайковський у доповіді, виголошеній на зібранні з нагоди вшанування пам'яті Н.Кобринської 3 червня 1930 р. [27, с. 35], зазначив, що її літературний доробок не великий, що значно більшими є заслуги на громадській ниві, оскільки як ніхто інший спричинилася до підвищення освітнього та політичного рівня українського жіноцтва.

Автор звернув увагу й на конфлікт в товаристві, створеному за ініціативою Н. Кобринської, коли на кошти, зібрані нею на видання альманаху «Перший вінок», придбали чашу для нововисвяченого станіславського єпископа Юліана Пелеша. Це також була одна з причин, що спонукала Н.Кобринську покинути жіноче товариство.

Цікаві спогади про письменницю та громадську діячку опублікували 1930 р. її колеги, що разом з нею плідно працювали в «Товаристві руських жінок», О.Кисілевська та Уляна Кравченко. Перша з них згадує, як Н.Кобринська скликала жіноцтво на збори, щоб заснувати товариство, як вони поспішали до приміщення «Руської бесіди» в Станіславі на перше зібрання, про тривогу і цікавість: чи багато віднайдеться жінок, готових захищати свої права. Проте переживання були марними, оскільки зал, де проводили збори був переповнений і присутні жінки бажали активно долучитися до громадської діяльності, і не в останню чергу завдяки позиції Н.Кобринської, про яку авторка писала: «Та всю велич жіночого руху й жіночих здобутків на всіх ділянках життя можуть зрозуміти тільки ті, які бачили перший засів, що його між жіноцтвом кинула своєю ніжною рукою Наталя Кобринська там, на перших жіночих сходинах в Станіславі» [13].

Народна вчителька та поетеса Уляна Кравченко, активна учасниця «Товариства руських жінок» пригадала особисте знайомство з Н.Кобринською, розповіла про її ідейні переконання, які, як правило, не знаходили підтримки в Галичині у 80-х рр. XIX ст., проте скільки зусиль доклала, щоб переконати українців, що «жіноче питання» не є надуманим. Також, на думку Уляни Кравченко, непересічним був і літературний талант письменниці, до котрого з великою повагою ставилися М.Грушевський та І.Франко. Авторка спогадів також звернула увагу на те, що Н.Кобринська виросла в заможній родині і впродовж свого подальшого життя не зустрічалася з матеріальними та побутовими проблемами, що дозволило їй повністю присвятити себе громадській та письменницькій праці [26, с. 41].

Дуже теплі спогади про відому діячку жіночого руху вміщено також в спогадах її соратниці та подруги Ольги Дучимінської під назвою „Моє знайомство з достойною людиною, письменницею, суспільницею, а саме знайомство з Наталею Кобринською» [18].

Отже, Н.Кобринська була непересічною громадською діячкою та письменницею кінця XIX – початку XX ст. Вона перша винесла на широкий загал проблему непростого становища жінки в суспільстві, низький рівень її освіти, відсутність політичних прав, які намагалася вирішити через заснування «Товариства руських жінок» та видання часопису. Однак джерела свідчать про те, що шляхи їх вирішення не знайшли повного розуміння в «жіночому товаристві» і вона покинула його ряди, хоча вдалося завдяки чималим зусиллям опублікувати альманах «Перший вінок».

Н.Кобринська спробувала себе й на літературній ниві, щоб в своїх працях звернути увагу на проблеми жіноцтва. Хоча її твори мали певні недоліки (про це писала як сама письменниця, так і літературні критики), вони все ж таки справляли неабияке враження на читача.

Промови письменниці на різних громадських заходах свідчать про те, що вона ніколи не зраджувала своїм переконанням і завжди піднімала свій впевнений голос на захист прав українського жіноцтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський О. Сучасне українське письменство в його типових представниках // Літературно-науковий вісник (далі – ЛНВ). – 1908. – Т. 41.– С. 464 – 465; 2. До Ганни Барвінок // Кобринська Н.І. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1980. – С. 395 – 396; 3. До Євгенії Ярошинської // Кобринська Н.І. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1980. – С. 406 – 407; 4. До Євгенії Ярошинської // Кобринська Н.І. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1980. – С. 410 – 411; 5. До Івана Франка // Кобринська Н.І. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1980. – С. 390; 6. До Н.І. Кобринської. Львів, 19 грудня 1884 р. // Франко І. Листи (1874 – 1885). Зібрання творів у п’ятдесяти томах. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 48. – С. 506 – 507; 7. До Н.І. Кобринської. Львів, 20 березня 1885 р. // Франко І. Листи (1874 – 1885). Зібрання творів у п’ятдесяти томах. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 48. – С. 529 – 530; 8. До Н.І. Кобринської. Львів, 10 жовтня 1884 р. // Франко І. Листи (1886 – 1894). Том 49. Зібрання творів у п’ятдесяти томах. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 122 – 124; 9. До Олени Пчілки // Кобринська Н.І. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1980. – С. 393 – 394; 10. До Ольги Кобилянської // Кобринська Н.І. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1980. – С. 403 – 404; 11. Житє і слово. – 1894. – Т. 1. – Кн. 2. – С.303 – 308; 12. Качкан В. Нариси історії української культури в персоналіях (XIX – XX ст.): навчальний посібник-хрестоматія. – Коломия: Вік, 2005. – 416 с; 13. Кисілевська О. Спогад про Наталію Кобринську // Жіноча Доля. – 1930. – 26 січня; 14. Книш І. Смолоскип у темряві: Наталія Кобринська й український жіночий рух / З передм. Олени Кисілевської. –

Вінніпег: Накладом авторки, 1957. – 302 с; 15. Коренець О. Наталія Кобринська (Громадська діячка і письменниця) // ЛНВ. – 1930. – Т. 102. – Кн. IV. – С. 523 – 532; 16. Львівська наукова бібліотека імені Василя Стефаника (далі – ЛНБ ім. В.Стефаника). Відділ рукописів. – Ф. 7. Кобринська Наталія Іванівна. – Спр.1. Автобіографія. – 24 арк; 17. ЛНБ ім. В.Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 7. – Спр.10. Реєстр кореспонденції Н.Кобринської та її брата І.Озаркевича. – 6 арк; 18. ЛНБ ім. В.Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. 10. Дучимінська Ольга. – Спр. 40. – 1 арк; 19. Наталія Кобринська (1855 – 1920). Бібліографічний покажчик (Склав П.Г.Баб'як). – Львів: Наукова бібліотека, 1967. – 49 с; 20. Кобринська Н. Переднє слово // Перший вінок. – 1887. – С. 1; 21. Промова Наталії Кобринської на науковій академії в ювілей відродження русько-української літератури // Діло. – 1898. – 24 жовтня; 22. Промова Наталії Кобринської на ювілеї 25-літньої літературної діяльності Івана Франка у 1898 р. // Кобринська Н.І. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1980. – С. 325 – 328; 23. Кобринська Н. Про первісну ціль товариства руських жінок в Станіславові зав'язаного 1884 р. // Перший вінок. – 1887. – С. 457 – 463; 24. Кобринська Н. Руське жіноцтво в Галичині в наших часах // Перший вінок. – 1887. – С. 68 – 102; 25. Скворій р. «В Болехові баталія…» Нарис про Наталію Кобринську. – Болехів, 1997. – 44 с; 26. Уляна Кравченко. Уривки спогадів // Практичний калєндар-порадник для українського жіноцтва. – Коломия: накладом редакції часопису «Жіноча Доля», 1930. – С. 38 – 46; 27. Чайковський А. Наталія Кобринська. Реферат, прочитаний на вечерку в честь Наталії Кобринської в Станіславові дня 3/6 1930 // Практичний калєндар-порадник для українського жіноцтва. – Коломия: накладом редакції часопису «Жіноча Доля», 1930. – С. 29 – 36.

В.С. Великочий

УКРАЇНСЬКЕ СІЧОВЕ СТРІЛЕЦТВО Й УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ З БІОГРАФІСТИКИ: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

Українська історіографія останніх двох десятиріч характерна прагненням відновити, дослідити, повернути як забуті, так часто і спаплюжені імена. Це призвело до появи величезної кількості наукової, науково-популярної, белетристичної літератури. Однак намагання якнайшвидше ліквідувати «білі плями» історії та покінчити з «тінями минулого» часто призводить до чергової політизації, спрощення або ж кон'юнктурного висвітлення суспільних проблем і явищ, зокрема й пов'язаних з військовою біографістикою. Це вимагає критичного аналізу й узагальнення науково-історичних напрацювань у зазначеній галузі задля визначення прогалин, позитивних зрушень та перспектив її подальшого розвитку. Сказане і визначає мету, актуальність та практичну значущість заявленої у назві статті теми.

Можемо констатувати відсутність комплексних історіографічних досліджень з біографістики, зокрема і спеціальних публікацій, які б стосувалися нашої теми. Таке становище дещо компенсує серйозна монографічна праця В.Чишка [1], присвячена обґрунтуванню біографістики як самостійного жанру історичного дослідження. Здійснений історіографічний аналіз та розроблені автором науково-методологічні засади цієї галузі історичних знань формують вагому, на нашу думку, основу для її подальшого розвитку.

Українські січові стрільці (УСС) та Українська галицька армія (УГА) — визначні військові формації, що відіграли знакову роль у відродженні національної військової традиції за новітньої історичної доби та активно виступили на захист української державності. Вони, на нашу думку, є збірним образом національної, патріотично налаштованої інтелігенції тієї буремної епохи, яка продукувала, ініціювала ідею національного визволення і, в основному, винесла на своїх плечах тягар відповідальності за її втілення.

Важливий зріз військово-політичного розвитку Галичини у 1914-1919 рр. розкривають історико-біографічні дослідження, які достатньо чітко групуються за видами життєдіяльності та професійною, тобто військовою спрямованістю. Їхній історіографічний аналіз, з одного боку, полегшує та обставина, що йдеться про біографії людей певної конкретно-історичної доби, тобто передусім про вояків УСС та УГА. Однак, з іншого боку, їхній життєвий шлях і суспільна діяльність часто виходять за її межі, що вимагає наукового «обстеження» ширшого кола літератури, передусім з історії Галичини міжвоєнного періоду та української діаспори повоєнного періоду. Прикметною рисою історико-біографічних публікацій є їхня «демократичність», адже вони присвячені не лише відомим, знаковим постатям, а й «простим» воякам, тож центральною ідеєю чи, точніше, мотивами реконструкції їхньої життєдіяльності часто стають бойовий шлях особи, обставини її можливої загибелі тощо.

Історико-біографічні дослідження про військовиків УСС і УГА розпочалися, так би мовити, «за гарячими слідами». Важливу роль у їхньому розвитку відіграли журнали і календарі «Червоної Калини», на сторінках яких зустрічаємо два головних типи біографічного

зображення. Перший — історико-літературний життєпис — цілком відповідав побутуючій тоді тенденції щодо глорифікації визвольної боротьби за незалежність і державність України, тому окремі постаті подавалися в ідеалізованому вигляді як знакові символи епохи. Характерним прикладом такого підходу слугують публікації М.Заклинського (1936) [2] та Р.Горака (1992) [3], присвячені провіднику галицького стрілецтва й керівникові військового відомства ЗУНР Д.Вітовському. Другий — історико-біографічна оповідь — представляла чільних діячів УСС та командний склад Галицької армії як репрезентативний образ воєнно-революційної доби. Типовий приклад цього засобу біографічного зображення дають статті О.Ключенка (псевдонім) про бойовий шлях і професійно-фаховий потенціал генералітету УГА [4-5].

Мала місце тенденція до поєднання історико-біографічного та історико-мемуарного жанрів, коли дослідники відтворювали життєдіяльність своїх бойових побратимів не лише на основі історико-біографічних фактів, а й власних спогадів, що ґрунтувалися на особистих контактах і співпраці чи навіювалися спомина ми про сприйняття військових командирів у вояцькому середовищі тощо. Прикметно, що поряд з вищими військовопосадовцями Д.Вітовським, В.Курмановичем, М.Тарнавським, А.Шаманеком [6;7:8;9], іншими велику увагу приділяли командному складу середньої та нижчої ланки. Це, приміром, засвідчують біографічні нариси про таких знаних військових діячів, таких як А.Виметаль [10], П.Газдайко [11], Ю.Головінський [12] та ін. Як для першого, так і для другого випадків характерні намагання авторів показати своїх історичних персонажів, що, так би мовити, на «тлі епохи»; завжди акцентувалася увага на їхній ролі в доленосних воєнно-політичних подіях, що часто призводило до перебільшування дійсних впливів і суспільної значущості.

Особливості українського історіографічного процесу зумовили брак ґрунтовних наукових історико-біографічних досліджень про військових діячів визвольних змагань 1914-1919 рр. у Галичині, що певною мірою компенсується значним масивом науково-популярних, історико-мемуарних і публіцистичних життєписів із цієї тематики. Радянська історіографія вбачала в них політичних супротивників, тому змальовувала їх темними фарбами та, навішуючи ярлики «ворогів народу» і «буржуазних націоналістів», допускала лише епізодичні згадки, та й то переважно як про осіб, котрі з різних причин у 1920-х роках опинилися в УРСР. Автори українського зарубіжжя, навпаки, всіляко ідеалізували військово-політичних діячів, а їхні історико-біографічні дослідження обмежувалися досить вузьким колом осіб.

Названі риси й підходи ілюструє складена С.Ріпецьким (1965) біобібліографія Д.Вітовського, яка нараховує 50 позицій [13, с. 57-62], хоча й не претендує на повноту. Біографістика цього чільного військово-політичного діяча почала створюватися відразу після його загибелі в 1919 р.; помітний внесок у її розвиток становлять праці О.Думіна (1936) [6], М.Заклинського (1936, 1966) [2; 14 та ін.], І.Сохоцького (1961) [15] та ін. Після виходу у світ доволі тенденційних мемуарів Л.Цегельського на шпальтах заокеанської діаспорної преси спалахнула дискусія, одним з осередників якої стала постать Д.Вітовського. На оцінки, що дав йому Л.Цегельський, безумовно, накладалися партійно-політична кон'юнктура та особиста антипатія. Це достатньо аргументовано показав С.Ріпецький, який, зі свого боку, намагався всіма силами «реабілітувати» Д.Вітовського [16]. Відтак навіть сучасним авторам (В.Великочий, Б.Гаврилів [17], Р.Горак [3], І.Ходак [18] та ін.) важко абстрагуватися як від звеличування, так і безпідставних закидів у бік цієї, без сумніву, легендарної постаті. Тому вони повсякчас змушені щось пояснювати, ніби «виправдовуючи» дії свого героя. Насправді, до оцінки Д.Вітовського, як і будь-якої іншої історичної персоналії, слід підходити, зважаючи на складні, суперечливі реалії, які зумовлювали їхні вчинки. Вочевидь, при цьому не можна скидати з терезів і психологічні якості та моральні риси особи. Такий шлях вважаємо найоптимальнішим при з'ясуванні всієї величі й трагізму кожної небуденної постаті історії.

Наші спостереження виявили ще одну особливість історико-біографічних досліджень з проблеми дослідження. Попри те, що бурхливі хвилі переломної воєнно-революційної доби винесли на поверхню сотні, тисячі осіб, які помітно вплинули на тогочасні процеси, левова частка біографічних праць присвячена фактично двом десяткам знакових постатей вояків і командирів УСС і Галицької армії, які символізують боротьбу за волю й незалежність українського народу. Дослідницький інтерес до них нерідко підігрівався їх пізнішою суспільною діяльністю.

Цікавою для історіографічного аналізу є біографістика визначної діячки визвольних змагань О.Степанів, яка представлена в різних видах досліджень історико-біографічного жанру.

Це значною мірою завдячується трьом спалахам інтересу до цієї постаті: в 1914-1916 рр. у Галичині; у середини 60-х років в українському зарубіжжі; у 90-х роках в Україні. Отже, маємо унікальні автобіографічні нариси самої О.Степанів [19-20]; публіцистичні й некрологічні нариси про неї знаної дослідниці українського жіночого руху І.Книш [21]; історико-біографічні нариси сина, відомого сучасного українського історика Я.Дашкевича [22 та ін.]; комплексні дослідження, що відображають різні етапи життєвого шляху та військової і професійної діяльності героїні [23]. Така ж багата різножанрова історико-біографічна література присвячена життєдіяльності «батька» українського спорту, визначного організатора галицького стрілецтва І.Боберського та деяких інших діячів досліджуваного періоду.

Сучасна українська історіографія поступово поповнюється ґрунтовними історико-біографічними працями. Підсумовуючи творчий здобуток попередників, їхні автори представляють своїх персонажів на загальному тлі українського національного руху, зокрема й бурхливої воєнно-історичної доби 1914-1919 рр. у Галичині. Увагу багатьох привертала помітна у військовій історії України другої половини XX ст. постать Д.Паліїва. Проаналізувавши її відображення в загальних і спеціальних біографічних працях (С.Волинець, М.Лагодинський, М.Шлемкевич, І.Кедрин та ін.), дослідниця О.Медвідь у дисертаційній роботі показала його діяльність як старшини УСС та Галицької армії, одного з організаторів Листопадового перевороту 1918 р. у Львові, чільного громадсько-політичного діяча міжвоєнних років, військового організатора за Другої світової війни та, врешті, охарактеризувала Д.Палієва як видавця й військового мемуариста [24]. Такого ж роду цікаве дослідження про першого командanта легіону УСС, відомого громадсько-політичного діяча Галичини міжвоєнного періоду М.Галущинського здійснив А.Прокіп [25].

Симптоматично, що в названих та інших історико-біографічних працях науковці зіштовхуються з чи не найбільшими труднощами при реконструкції життєдіяльності особи у випадках, коли йдеться про партійно-політичні перипетії. Вони нерідко призводять до нелогічних оцінок, суперечливих висновків, коли, приховуючи помилки, завуальовуючи прорахунки, історики намагаються «виправдати» і представити досліджуваних персоналій у якнайвигіднішому світлі.

Маємо глибокі традиції й чималі напрацювання в галузі розробки довідниково-допоміжних видів біографічної літератури. Її підготовка розпочалася за «гарячими слідами» і знайшла гідне продовження в українському зарубіжжі. Для прикладу, вже 1922 р. з'явилися два перші випуски «Жалібної Книги», де містилися короткі біографічні дані про загиблих офіцерів і вояків УГА. Розширений варіант цього видання із близько 3 тис. прізвищ із зазначенням джерел, звідки бралися біографічні дані, був уміщений у четвертому томі матеріалів до історії УГА (див.: «Сторінки до «Жалібної Книги» // Українська Галицька Армія. – Матеріали до історії. – Т. IV. – Вінніпеr: Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1968. – С. 64-288). А в п'ятому томі цієї ж серії опубліковано понад півсотні біограм офіцерів і вояків Галицької армії, частина яких супроводжувалася спогадами про їхню участь у національно-визвольній боротьбі [26-27]. Опубліковані у збірнику «За волю України» (1967) близько 500 нових біограм усусусів [28, с. 445-484], згідно з думкою самих укладачів мало започаткувати систематизацію й цілеспрямоване вивчення життєписів членів цієї визначної військової формації.

Різний змістовний формат мають «списки» учасників визвольної боротьби 1914-1919 рр. у численних виданнях міжвоєнних років, українського зарубіжжя та сучасного періоду. Вони можуть обмежуватися короткими даними про особу [напр., 29] чи нести ширшу інформацію, яка також відображає їх бойовий шлях тощо [напр., 30]. В останнє десятиліття в Україні широко розмаху набрала підготовка регіональних видань історико-біографічно-краєзнавчого характеру про учасників визвольних змагань окремих місцевостей, які часто поєднують їхніх представників різних генерацій. За умови надання правильних біографічних даних такі праці представляють незаперечну цінність для ідентифікації особового складу бойових підрозділів та вивчення широкого кола військово-політичних процесів.

Таке ж значення мають і некрологи для комплексної реконструкції життєдіяльності особи через сукупність її внутрішніх і зовнішніх зв'язків, творчих можливостей, спонукальних мотивів учинків і поведінки тощо. Із цих позицій науковий інтерес становлять некрологи міжвоєнних років, що писалися соратниками померлих діячів [напр., 31; 32] і, так би мовити, «некрологи-есеї», що з'являлися в українському зарубіжжі, як наприклад, уже згадувана публікація І. Книш з нагоди смерті О. Степанів [21] та ін. Вирішенню вказаних та інших

дослідницьких завдань слугують численні матеріали сучасних біобібліографічних досліджень та біографічних коментарів, з-поміж яких своїм високим рівнем вирізняються книги О. Колянчука, М. Литвина, К. Науменка, Я. Тинченка [33;34;35] та ін.

Обмежені рамки статті дозволяють окреслити лише головні контури історіографічного дослідження у галузі військової біографістики УСС та УГА, проілюструвавши їх на прикладі деяких репрезентативних джерел. Однак це дає підстави для важливих висновків щодо наукового ступеня вивчення зазначених проблем та перспектив їх подальшої розробки. Автори міжвоєнного періоду, що переважно були ветеранами названих військових формацій, нагромадили цінний фактологічний матеріал для їхнього осмислення у вигляді праць історико-популярного, історико-мемуарного, публіцистичного характеру.

Наступний етап досліджень в українському зарубіжжі, який представляли передусім високоосвічені фахові військовики, відзначений, з одного боку, полемікою навколо складних суперечливих проблем військової історії, а, з іншого, появою ґрунтовних досліджень, у яких доступні джерела досліджувалися на засадах західної методології. Головним здобутком сучасної історичної науки стала поява спеціальних праць, присвячених визначним діячам воєнно-революційної доби, а також деяких узагальнюючих праць із цієї тематики. Її подальша розробка вимагає, по-перше, більш критичного аналізу історичних та історіографічних джерел, щоб нарешті спинити тенденцію, коли сумнівні чи відверто помилкові факти і висновки тривалий час переходили з одних праць до інших. По-друге, слід посилити науково-теоретичне забезпечення їхнього вивчення, що відкриє якісно нові перспективи для узагальнення й нового прочитання величезного масиву емпіричного матеріалу. По-третє, подальшого розвитку заслуговує практика підготовки спеціальних комплексних праць, присвячених вивченню знакових постатей української історії воєнно-революційної доби 1914-1919 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Чишко В. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К., 1996. – 240 с.; 2. Заклинський м. Дмитро Вітовський — спроба життєпису і характеристики. – Львів: Всесвіт, 1936. – 32 с.;3. Горак р. Дмитро Вітовський // Дзвін. – 1992. – №1-2. – С. 130-142;4. Ключенко О. Генералітет УГА // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – Ч. 10. – С. 4-7;5. Ключенко О. Генеральна булава УГА // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – Ч.4. – С. 5-10;6. Думін О. Полк. Дмитро Вітовський в спогадах (Кілька заміток і побажань). – Львів, 1936. – Ч. 11;7. Лепкий Л. Полк. Д.Вітовський у спогадах // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1936. – Ч. 11. – С. 4-6;8. Паліїв Д. Ген. Мирон Тарнавський (Спроба характеристики) // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1938. – Ч. 9. – С. 2-4; 9. Шухевич С. Полк. УГА Альфред Шаманек // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – Ч. 6. – С. 112-114;10. Яворовський Є. Антін Виметаль // Календар Червоної Калини на 1922. – Львів, 1922. – С. 114-116;11. Гайдучок С. Сотн. Петро Газдайка // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – Ч. 4. – С. 17-18;12. Яців Н. Один з найкращих. Начерк військових заслуг бл. пам. Юліяна Головінського // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – Ч. 9. – С. 23;13. Бібліографія джерел до історії Українських Січових Стрільців. – Упор. С.Ріпецький. – Нью-Йорк: Видавнича комісія Братства УСС, 1965. – 115 с.;14. Заклинський м. Дмитро Вітовський — громадянський діяч, стрілецький ідеолог, вождь Листопадового зриву, секретар військових справ ЗОУНР. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1967. – 128 с.;15. Сохоцький І. Будівничі новітньої української державності в Галичині. Полк. Дмитро Вітовський // Історичні постаті Галичини XIX – XX ст. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Бібліотека українознавства, 1961. – С. 220-231; 16. Ріпецький С. Листопад 1918 року: Листопадовий зрив, Українські Січові Стрільці, полковник Дмитро Вітовський — в кривому дзеркалі споминів Лонгвина Цегельського. – Нью-Йорк — Дітройт: Видання Братства Українських Січових Стрільців, 1961. – 48 с.; 17. Великочий В., Гаврилів Б. Дмитро Вітовський (1887-1919 рр.). Документальний нарис. — Коломия: Вік, 1997. — 78 с.;18. Ходак І. Дмитро Вітовський — провідник Листопадового чину // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1991. – №2. – С. 45-49; 19. Степанів О. Напередодні великих подій. Власні переживання і думки. 1912-1914. – Львів: Червона Калина, 1930. – 45 с.;20. Степанів О. Спогади з російського полону // Україна: наука і культура. – К., 1994. – Вип. 28. – С. 20-22;21. Книш І. Життя і легенда Олени Степанів: З далекого Львова наспіла вістка про смерть Олени Степанів... // http:// www.exlibris..org.ua; 22. Дашкевич Я. Олена Степанів // Старожитності, 1993. – № 11-12. – С. 22-23; 23. Олена Степанів. Наукові праці. Есе. Спогади / Упор. О.Шаблій. – Львів: Видавничий центр НТШ, 2003;24. Медвідь О.В. Військово-політична діяльність Дмитра Палієва // Автореф. дис... канд. іст. наук: 22.02.22. – Львів, 2003. – 20 с.; 25. Прокіп А.В. Громадська і політична діяльність Михайла Галущинського: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Львів, 2003. – 17 с.; 26. З галереї підстаршин і стрільців УГА // Українська Галицька Армія. – Матеріали до історії. – Т. V. – Вінніпеґ: Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1976. – С. 156-186; 27. Там само. — С. 177-186; 28. За волю України: Історичний збірник УСС. 1914-1964. – Нью-Йорк, 1967. – 607 с.; 29. Список учасників визвольної боротьби між роками 1918-1920 в рядах Української Галицької Армії, що походили зі Станіславщини // Альманах Станиславівської землі: Збірник матеріалів до історії Станислава і Станиславівщини. – Т. II. – Упор. К.Климишин. – Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто, 1985. – С. 246-

255;30. Арсенич П. Українські січові стрільці та стрільці Української Галицької армії // Краєзнавець Прикарпаття. – Івано-Франківськ, 2004. – №4. – С. 36-48; 31. Бонківна С. Чет. Андріян Дзерович // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – Ч. 2. – С. 21; 32. Слоньовська м. Пор. Василь Кузьмин, пор. Клим Утриско // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – Ч. 7-8. – С. 32-33; 33. Біограми генералів, окремих офіцерів і діячів УНР і ЗУНР, які померли на території Другої Речі Посполитої // Колянчук О. Увіковічнення нескорених. Українські військові меморіали 20-30-х рр. ХХ ст. у Польщі. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 95-228; 34. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1995. – 283 с.; 35. Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. 1917-1921 роки. – К.: УРП, 1995. – 258 с.

М.В. Стопчак

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВ «ПРОСВІТА» ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У сучасних умовах, після багатьох років панування тоталітарної комуністичної ідеології, культурно-духовне життя українського народу в революції 1917 – 1920 р.р., в т.ч. і доби Директорії, активно переосмислюється. Українські історики, відкидаючи стереотипи минулого, створюють наукову концепцію історії української культури. У зв'язку з цим, постає необхідність глибокого історіографічного аналізу зазначеної проблеми.

Враховуючи багатогранність культурно-освітньої практики Директорії, автор поставив за мету дослідити стан історіографічного осмислення діяльності товариства «Просвіта» за цієї доби, з'ясувати ті аспекти проблеми, які потребують подальшого наукового дослідження. Значимість теми визначається тим, що товариства «Просвіта» протягом цього періоду національно-визвольних змагань відігравали ключову роль у розвитку української культури. Вони сприяли піднесенню національної свідомості українців, забезпечили безперервність культурно-освітницького руху. При цьому слід зазначити, що в історіографічному плані зазначена тема майже не досліджувалась. Виняток складають монографічне дослідження сучасного українського історика В.Капелюшного «Здобута і втрачена незалежність» [1, с. 288 – 290], а також історіографічні огляди в кандидатських дисертаціях, присвячених діяльності «Просвіт». Проте доби Директорії їх автори торкаються побіжно, в загальному контексті Української революції.

Проведений аналіз дозволяє поділити наукову літературу на три групи: Перша – радянська історіографія проблеми розвитку освіти та культури; друга – праці безпосередніх учасників освітнього руху 1917 – 1920 рр.; третя – сучасна українська історіографія.

Радянська історіографія розвитку духовно-культурної сфери України в 1918 – 1920 рр. несе на собі відбиток компартійної ідеології, згідно з якою Директорія, поряд з іншими формами української державності, була явищем «контрреволюційним», «антинародним». Відповідно, і діяльність її у всіх сферах суспільного життя, в т.ч. і духовно-культурній, не могла мати позитивного сенсу.

Хоча переважна частина публікацій радянських істориків присвячена освітянській сфері, в полі їх зору перебували й інші аспекти культурного будівництва в Україні в 1918 – 1920 рр. Один з них – культурно-освітницький рух, діяльність культурно-освітніх товариств та організацій. Увага радянських істориків до їх діяльності була не випадковою, адже культурно-освітні організації, і, передусім, «Просвіта» були серйозним конкурентом більшовицької ідеологічної машини у боротьбі за вплив на свідомість українського населення.

Одним з перших роботи «Просвіти» торкнувся Г. Гринько у своїй публікації «Начерк історії системи політпросвіти» [2, с. 1 – 57]. Головна увага автора була зосереджена на аналізі політосвітньої діяльності радянської влади в роки революції 1917 – 1920 рр. Автор викладає етапи становлення більшовицької політосвітньої системи, називає основні форми та методи її діяльності, підкреслюючи, що значні перешкоди її функціонуванню створювала саме діяльність «Просвіт». Г.Гринько пов'язує діяльність «Просвіт» із заможними прошарками українського населення і вважає, що найкращим виходом для більшовицької влади буде радянізація цих товариств з відповідною ідеологічною переорієнтацією їх діяльності. У подальших працях радянських істориків незмінно витримувалась компартійна оцінка «Просвіт» як шкідливих націоналістичних організацій, які ведуть антирадянську діяльність на культурному фронті, заважають соціалістичному освідомленню широких трудящих мас українства. Власне, форми й методи діяльності «Просвіт» радянськими істориками глибоко не досліджувались, головна увага зосереджувалась на вивченні культурно-освітньої діяльності більшовицьких організаційних структур, тактики більшовицьких партійних організацій щодо національно-демократичних форм просвітництва. В оцінках цієї тактики серед радянських істориків

були певні розходження. Зокрема І.Золотоверхий у своїй кандидатській дисертації, захищеній у 1950 р., вважає, що «Просвіти» взагалі потрібно було просто розігнати, інші ж автори обстоювали необхідність «завоювання» більшовиками цих популярних в народі організацій [3, с. 97]. Згодом, ідея радянізації «Просвіт» стала в українській історіографії домінуючою, про розгін «Просвіт» вже ніхто і не згадує [4]. Восьмитомна «Історія Української РСР», що вийшла до 60-ї річниці Жовтневої революції 1917 р., чітко визначила підходи радянських істориків у цьому питанні. У ній прямо зазначається, що партійні організації добивались перетворення «Просвіт» «з органів куркульського впливу на бідноту в знаряддя комуністичної освіти, підвищення класової самосвідомості трудящого селянства» [5, с. 540]. Але при цьому незмінною залишалась оцінка «Просвіт» як організацій, чиїм ідеологічним підґрунтям виступає український буржуазний націоналізм, небезпечний для справи соціалізму. Свідченням такого підходу є вже згадувана книга І.Золотоверхого «Становлення української радянської культури (1917–1920)». Автор змушений визнати, що у 1919 р., тобто за часів Директорії, сітка «Просвіт» продовжувала зростати, ці організації користувались великою підтримкою народу. Але діяльність «Просвіт» автор оцінює негативно. Головна їх вада – «аполітичність освітньої діяльності, відрив її від актуальних політичних завдань», серед яких важливе місце мало посідати творення «соціалістичної народної культури». Тому в праці І.Золотоверхого «Просвіти» звинувачуються у тому, що вони надто ідеалізували та романтизували минуле, захоплювались неприваблівими, «старими, віджилими традиціями, побутом, такими рисами національного характеру, які вже перетворилися на консервативні пережитки». Все це, на думку автора, було «виявом українського буржуазного націоналізму» [6, с. 216]. Під вогонь критики І. Золотоверхого потрапили твори Б. Грінченка, А. Кащенка, В. Винниченка, які «висвітлювали явища минулого і сучасного з позицій націоналізму» і через те активно використовувались «Просвітами». Автор зневажливо називає діяльність цих організацій «просвітянщиною», підкреслює, що вони «не здійснювали завдань розвитку радянської культури», а, навпаки, нерідко вели «активну антирадянську роботу». Тому, зазначається у праці, боротьба із «просвітянщиною», за справжню народну культуру є важливим завданням партійних та радянських органів [6, с. 216].

Аналіз діяльності «Просвіт», інших національно-демократичних форм культуротворчої діяльності за доби Директорії радянською історіографією засвідчує правильність висновку, зробленого сучасним українським істориком С. Дровозюком: радянські автори не тільки не прагнули до об'єктивного дослідження діяльності цих організацій, а, навпаки, «спрямовували зусилля на дискредитацію «Просвіт» та апологетику більшовицьких пропагандистських інституцій» [3, с. 97].

Свою концепцію культуротворчої діяльності Директорії, відмінну від радянської, ролі у цій діяльності «Просвіт» вибудувала діаспорна історіографія. Її характерною рисою було намагання розглядати народну культуру складовою частиною культурного процесу, постійне наголошення на національному характері української культури, її своєрідності і неповторності. Одним із перших відомості про діяльність «Просвіт» подали у своїх працях С.Перський та В. Дорошенко [7]. Спираючись на широку джерельну базу, в т.ч. і статистичні матеріали, дослідники глибоко проаналізували передумови утворення «Просвіти», процес її виникнення, основні форми роботи просвітян Галичини та Наддніпрянської України. Проте діяльність «Просвіти» в роки Української революції 1917–1920 р.р. порівняно з дореволюційним періодом висвітлена у працях цих діаспорних дослідників побіжно, досить відчутною є романтизація цих товариств, на що звертають увагу сучасні вітчизняні фахівці [8, с. 5].

Діяльності «Просвіт», співпраці просвітян з українськими національними урядами протягом 1917 – 1920 р.р. торкаються у своїх працях у 60 – 80-ті р.р. XX ст. й інші діаспорні дослідники – І.Крилов, І.Коляска, Г.Ващенко, Р.Млиновецький, Ю.Шевельов [9]. Слід також назвати узагальнюючу роботу «Сторіччя матері «Просвіти»: нарис історії матірного товариства «Просвіта» і огляд просвітніх товариств у Канаді» [10], що вийшла у 1968 р. до 100-річного ювілею цієї організації. Проте і в цих працях як джерела переважають мемуари, відчувається нестача документальних матеріалів, які перебували у радянських архівних установах, що не дозволило їх авторам глибоко і всебічно розкрити діяльність товариства в роки Української революції, особливо просвітянського руху на території Наддніпрянщини. Спробу подолати ці недоліки нове покоління дослідників з української діаспори здійснило у 1993 р., коли вийшла колективна праця Р. Іваничука, Т. Комаринця, І. Мельника та А. Середняка «Нарис історії «Просвіти» [11]. Дослідники отримали можливість скористатись недоступними для них раніше джерелами з радянських архівів, присвятивши при цьому один з розділів своєї роботи діяльності «Просвіт» саме на Наддніпрянській Україні. Проте аналіз цієї праці засвідчив, що, незважаючи на певне оновлення джерельної бази,

істотних змін у концептуальному осмисленні підсумків діяльності «Просвіт» на Наддніпрянщині не сталося, висновки праці значною мірою перегукуються з підходами, продемонстрованими у вже згадуваній розвідці В.Дорошенка. Це зумовило згодом активну розробку просвітянської проблематики періоду Української революції істориками незалежної України.

Слід зазначити, що вітчизняні історики вже на початку 90-х р.р. XX ст. зробили обережні спроби відійти від заідеологізованих радянських оцінок «Просвіт», як організацій «буржуазно-націоналістичного спрямування», «куркульських осередків», що нібито прагнули відвернути трудящі маси від радянської влади. Правда, причини їх зникнення за радянських часів висвітлювались не завжди об'єктивно. Наприклад, у працях М.Демченка припинення діяльності «Просвіт» пояснюється виникненням у республіці нових культурно-освітніх установ (сільбудів, хат-читалень тощо), які працювали більш ефективно й цікаво [12, с. 33]. Значно переконливішою є вітчизняна дослідниця Т.Осташко, яка прямо підкреслює, що партійно-радянське керівництво, безумовно, бачило, яким високим авторитетом користувались «Просвіти» у населення, й тому намагались використовувати ці організації при здійсненні своїх ідеологічних заходів [13, с. 273].

У 1992 р. одним з перших здійснив спробу неупереджено дослідити історію науково-просвітницького руху в Україні, з'ясувати етапи становлення й розвитку наукових і просвітянських товариств у XIX – першій третині XX століття О.Коновець [14]. Проте через надто значні хронологічні рамки дослідження, етап Української революції автором спеціально не розглядався, наведені ним дані дають лише загальне уявлення про підсумки діяльності просвітянських організацій в добу Української революції. Про Директорію автор навіть не згадує.

Значно ближчим до теми дослідження є історичний нарис про діяльність «Просвіт» на території Наддніпрянської України за період 1906 – 1923 р.р., підготовлений Л.І. Євселевським та С.Я. Фариною [15]. У третьому розділі книги автори висвітлюють роль «Просвіт» у формуванні національної свідомості українського народу в роки Української революції, аналізують співпрацю цих громадських організацій з іншими культурно-освітніми товариствами, висловлюють своє бачення причин занепаду «Просвіт» в умовах остаточної перемоги більшовиків. Після виходу цієї праці вітчизняна історіографія протягом 90-х р.р. XX ст. – початку XXI ст. поповнилась низкою публікацій, присвячених культурно-освітній діяльності «Просвіт» в роки революції [16]. Визначаючи місце «Просвіт» у національно-визвольних змаганнях 1917 – 1920 р.р., їх автори наголошують, що ці масові національно-культурницькі організації були активними провідниками ідей української державності, віковічних духовних цінностей українського народу, вони докладали значних зусиль для його консолідації, пробудження національної свідомості. А.Пижик, наприклад, прямо підкреслює, що «Просвіти» в роки Української революції були найбільш ефективною організаційною формою залучення широких мас трудящого люду до участі у національно-культурному житті; автор назвав і основні інструменти культурно-освітницької діяльності «Просвіт» – школи, бібліотеки, хори, музеї тощо [17, с. 63 – 66].

Розширенню уявлення про культурно-духовні процеси в українському суспільстві за часів Української революції сприяли також дослідження діяльності «Просвіт» в окремих регіонах України. Активно працюють у цьому напрямку такі вітчизняні дослідники, як В. Бурмака та Н. Сорочан, О. Журба та О. Білик, Л. Бадєєва, В. Зелений, Ж. Петрова, Б. Савчук, М. Філіпович, Ю. Давиденко та інші автори [18].

Активне дослідження просвітянської проблематики доби Української революції призвело до появи в українській історіографії цілої низки докторських та кандидатських дисертацій, які розглядають діяльність «Просвіт» як на загальноукраїнському, так і регіональному рівні [19]. Наведений перелік свідчить, що, на відміну від сфери освіти, до якої інтерес вітчизняних дослідників за останніх п'ять років знизився, просвітянський рух періоду Української революції продовжує перебувати у стадії активного дослідження. Свідченням цього є захищені протягом 2002 – 2007 рр. 1 докторська і 4 кандидатських дисертації. Але при цьому зауважимо, що у цих працях період Директорії як предмет окремого дослідження не розглядається, тому взаємодія урядів директоріанської доби з просвітницькими організаціями має фрагментарний характер. Ближче за інших до з'ясування відмінностей у формах і характері діяльності різних державних утворень періоду Української революції, в т.ч. і Директорії, в освітньому, науковому та культурно-просвітницькому житті українства підійшов хіба що Л. Кравчук. На жаль, ця тенденція до розгляду досліджуваних питань лише «вшир» збереглась і в останніх дисертаціях, а саме: Л. Бадеєвої, Л. Гарата, О. Зеленого, хоча кожна з них містить розділ, присвячений періоду Української революції. Діяльність Директорії, взаємодія її урядових структур в центрі і на місцях з просвітницькими організаціями в цих працях не

досліджується, результати діяльності просвітянських організацій часто подаються безвідносно до конкретних державних утворень, під час існування яких така діяльність здійснювалась. Винятком може слугувати лише кандидатська дисертація О.Малюти «Просвіта» у формуванні державницького потенціалу українського народу (др. пол. XIX – перша половина XX ст.)». Дослідниця не лише дала наукове тлумачення терміну «державницький потенціал», а й здійснила спробу відійти від усталеного (зведеного до культури та економіки) підходу до висвітлення діяльності «Просвіт». У четвертому розділі дисертації «Просвіта» у національному державотворенні періоду Української революції» автор, досліджуючи участь «Просвіт» у становленні всіх форм національної державності 1917–1920 рр., дійшла висновку, що ця організація «ставила в основу своєї діяльності національну ідею, яку було піднесено до рівня ідеології. Це дозволило товариству стати суб'єктом українського національного державотворення 1917 – 1920 р.р.» [20, с. 16.].

Дослідниця також звернула увагу ще на один важливий аспект діяльності «Просвіт» в період Української революції. В умовах нестачі кваліфікованих кадрів для різних галузей державного будівництва, ряд національно свідомих просвітян, набувши певного досвіду в «Просвіті», були змушені перебрати на себе обов'язки професійних політичних діячів, керівників державних структур різного рівня. «Їх праця в державних органах, – підкреслює дослідниця, – була найвагомішим внеском у розбудову держави, оскільки, керуючи різними галузями суспільного життя, діячі організацій фактично визначали політику, від якої залежав розвиток українського народу» [20, с. 14]. На підтвердження своєї думки автор наводить конкретні цифрові дані з кожної форми української державності. Зокрема відзначається, що 3 члени Директорії – В. Винниченко, С. Петлюра, А. Макаренко – були активними учасниками Київської «Просвіти». Три склади урядів доби Директорії також очолювались членами «Просвіти» – В. Чехівським, І. Мазепою, В. Прокоповичем. У виконавчих органах влади питома вага діячів «Просвіти» складала від 24 до 56%. Всі міністри освіти за часів Директорії (Ю. Щириця, П. Холодний, І. Огієнко, Н. Григоріїв) були членами «Просвіти». Належали до просвітянських організацій й ряд дипломатів – В.Липинський, І.Фещенко-Чопівський, П.Понятенко, А.Яковлів та ін. діячі [20, с. 15]. Отже, робить висновок дослідниця, «Просвіта» стала не просто школою для своїх членів, а й одним із творців та носіїв державницької ідеї» [20, с. 16].

Отже, здійснений історіографічний аналіз засвідчив, що сучасні вітчизняні фахівці, творчо використовуючи спадок діаспорних авторів, істотно просунулись у вивченні діяльності товариства «Просвіта» за часів Директорії. Водночас, ще не всі аспекти цієї проблеми висвітлені рівноцінно. Не до кінця з'ясована роль «Просвіти» в організації Українського Національного Союзу в серпні 1918 р. Варто на основі конкретного матеріалу показати безпосередню участь робітників і селян у діяльності «Просвіт», вплив цих організацій на динаміку національної свідомості окремих верств українського населення. Заслуговує на більшу увагу діяльність місцевих «Просвіт», які працювали у неоднорідних соціокультурних і політичних умовах. Слід продовжити вивчення внеску конкретних діячів національно-визвольного руху в діяльність «Просвіт». Опрацювання зазначених питань дозволить повніше висвітлити роль «Просвіт» у культурно-духовних перетвореннях українського суспільства за доби Директорії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Капелюшний В.Здобута і втрачена незалежність. Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань. – К., 2003; 2. Гринько Г. Очерк истории системы политпросвета // Путь просвещения. – 1922. – №2; 3. Дровозюк С. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20-30-х р.р. XX століття. Історіографічний нарис. – Вінниця, 2006; 4. Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917 – 1920 р.р.). – К., 1961; Афанасьєв В.В.; Ветров В.О.; Канавенко С.А. Нариси історії культурно-освітньої роботи на Україні (1917 – 1941 р.р.). Учбовий посібник. – Х., 1968 та ін.; 5. Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. – К., 1977. – Т. 5; 6. Див.: Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917 – 1920 р.р.). – К., 1961; 7. Перський С. Популярна історія товариства «Просвіта» у Львові, з ілюстраціями. – Львів, 1932; Дорошенко В. «Просвіта» її існування і праця: короткий історичний нарис з додатком про «Просвіти» в інших країнах. – Філадельфія, 1959; 8. Зелений О.М. Становлення та діяльність товариств «Просвіта» Катеринославської губернії у 1905 – 1922 р.р. // Автореф. дис… канд.. іст. наук. – Харків, 2005; 9. Крилов І. Система освіти в Україні (1917 – 1919 р.р.). – Мюнхен, 1956; Коляска І. Освіта в радянській Україні: дослідження дискримінації і русифікації. – Торонто, 1970; Ващенко Г. Вони теж дали свій вклад. – Мюнхен, 1958. – Ч.49; Млиновецький р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917 – 1918 рр.. – Торонто, 1978; Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941): Стан і статус. – Нью-Йорк, 1987; 10. Сторіччя матері «Просвіти»: нарис історії матірного товариства «Просвіта» і огляд просвітніх товариств у Канаді. – Вінніпег, 1968; 11. Іваничук Р., Комаринець Т.,

Мельник І., Середняк А. Нарис історії «Просвіти». – Львів – Краків – Париж, 1993; 12. Демченко М.В. Культурне будівництво на Україні за роки радянської влади (1917 – 1990 р.р.): Тексти лекцій. – К., 1992; 13. Осташко Т.С. Организация культурно-просветительной работы на Украине в первые годы советской власти // Украина в 1917 – 1921 г.г. Некоторые проблемы истории: Сборник научных трудов. – К., 1991; 14. Коновець О. Просвітницький рух в Україні (XIX – перша третина XX ст.). – К., 1962; 15. Євселевський Л., Фарина С. «Просвіта» в Наддніпрянській Україні: історичний нарис. – К., 1993; 16. Лисенко О. Значення українських «Просвіт» для справи шкільного виховання // Рідна школа. – 1992. – №3 – 4; Масюк С.О. Культурно-освітня діяльність «Просвіти» (березень 1917 – 1920 рік) // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Історія. – К., 1996. – Вип. 34; Рудий Г.Я. Товариства «Просвіта» та їх роль у національному відродженні (за матеріалами періодичних видань 1917 – 1920 р.р.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Збірник статтей). – К., 1999. – Вип. 7; 17. Пижик А.М. Діяльність товариств «Просвіта» в українському селі (1918 – 1920) // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Історія. – К. , 1998. – Вип. 38; 18. Бурмака В.П., Сорочан Н.А. Діяльність провінційних товариств «Просвіта» в 1917 – 1920 рр. (На матеріалах Прилуччини) // Актуальні проблеми історії та права України. – Харків, 1996; Журба О.І., Білик В.М. З історії Катеринославської «Просвіти» 1917 – 1922 р.р. // Питання історії України. Історико-культурні аспекти. – Дніпропетровськ, 1993; Бадеєва Л.І. Діяльність товариств «Просвіта» на Полтавщині в роки національно-демократичної революції (1917 – 1920) // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Історія. – Харків, 2001. – №526. – Вип. 33; Зелений В.М. Діяльність товариства «Просвіта» на Полтавщині у 1917 – 1921 р.р. // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. – Історичні науки. – Харків, 1999. – №3; його ж. «Просвіти» на Харківщині у 1919 – 1922 р.р. // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. – Історичні науки. – Харків, 2000. – №5; його ж «Просвіти» на Катеринославщині у 1917 – 1921 р.р. // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. – Історичні науки. – Харків, 2004. – №16; Петрова Ж. «Просвіта» – Давня і молода // Слобідський край. – 1993. – 28 грудня; Савчук Б.П. Волинська «Просвіта». – Рівне, 1996; Філіпович Н. Боротьба політичних течій у Луцькій повітовій «Просвіті» (1918 – 1935 р.р.) // Збірник навчально-методичних матеріалів та наукових статей історичного факультету ВДУ. – Луцьк, 2000. – Вип. 5.; її ж організаційна мережа товариства «Просвіта» у Луцькому повіті (1918 – 1932 р.р.) // Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. – Історичні науки. – Луцьк, 2000. – Вип. 1; Давиденко Ю.Н. Роль товариства «Просвіта» в національно-культурному житті Ніжинщини 1917 – 1923 р.р. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2001. – Вип. 18; 19.Кравчук Л.В. Культуротворча діяльність та просвітницький рух в період Української державності 1917 – 1920 р.р. // Автореф. …дис. канд. іст. наук. – Чернівці,1996; Масюк С.О.Діяльність товариства «Просвіта» в Україні (березень 1917 1920 р.р.). // Автореф. …дис. канд. іст. наук. – К., 1997; Кокошко Ф. Діяльність культурно-освітніх організацій Півдня України в період культурного піднесення (1917 – кінець 1920-х р.р. XX ст.) // Автореф. …дис. канд. іст. наук. – Донецьк., 1999; Філіпович І.А. Луцька «Просвіта» (1918 – 1935 р.р.) // Автореф… дис. канд. іст. наук. – Львів, 2002; Гарат Р.М. Діяльність товариства «Просвіта» в Галичині (1868 – 1921) // Автореф… дис. канд. іст. наук. – Чернівці, 2004; Бадеєва Л.І. Діяльність товариства «Просвіта» на Лівобережній Україні у XX столітті // Автореф… дис. канд. іст. наук. – Харків, 2004; Малюта О.В. «Просвіта» у формуванні державницького потенціалу українського народу (др. пол XIX – перша половина XX ст.) // Автореф… дис. канд. іст. наук. – К., 2005; Зелений В.М. Становлення та діяльність товариств «Просвіта» Катеринославської губернії у 1905 – 1922 р.р. // Автореф. …дис. канд. іст. наук. – Харків, 2005; 20. Малюта О.В. «Просвіта» у формуванні державницького потенціалу українського народу (др. пол XIX – перша половина XX ст.) // Автореф… дис. канд. іст. наук. – К., 2005.

М.В. Горбатюк

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ А. НІКОВСЬКОГО: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Історія кожної країни, кожної сфери її життя – економіки, політики, дипломатії, культури, науки і тощо - є персоніфікованою, оскільки визначальним фактором суспільно-політичного розвитку є вплив на нього дій і вчинків конкретної особистості. Саме тому актуальним завданням сучасної історичної науки стало вивчення життя й діяльності визначних українських громадсько-політичних діячів, імена яких в часи засилля однопартійної тоталітарної системи були викреслені з української історії. Однією із таких постатей, яка має бути повернена із забуття, є Андрій Васильович Ніковський.

Зважаючи на те, що до розвалу СРСР і проголошення незалежності України ім'я А. Ніковського було відоме лише вузькому колу фахових істориків, а документи, що стосуються його діяльності, зберігалися у спеціальних фондах архівів і бібліотек, до цього часу не було здійснено комплексного дослідження його громадсько-політичної, публіцистичної та наукової діяльності. Недостатнє вивчення означеної проблеми, а також її актуальність вимагають подальшого наукового дослідження, яке дозволить виявити чинники, які сприяли

формуванню особистості А. Ніковського, з'ясувати роль і місце громадсько-політичного діяча у подіях національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., проаналізувати його вплив на формування української національної преси, дослідити, систематизувати його творчий доробок тощо. З огляду на основну мету – дослідити громадсько-політичну діяльність А. Ніковського та визначити його вплив на формування української державності, - автор статті ставить перед собою завдання проаналізувати й систематизувати наявну українську і зарубіжну історіографію, диференціювати її за часовою і просторовою ознакою.

Радянська історіографія намагалася уникати згадок про діячів українського національного руху взагалі, а коли окремі автори їх і згадували, то лише побіжно і виключно у негативному плані. Починаючи з 1920 –х років, у радянській історичній науці панівне становище посів принцип партійно-класового підходу, що передбачав однозначно негативну оцінку політичної діяльності осіб, які не поділяли переконань комуністичної ідеології.

Низка праць, автори яких у той чи інший спосіб торкалися життя і діяльності А. Ніковського, з'явилися ще за його життя. Це передусім відгуки радянських літературних критиків на його переклади творів зарубіжних письменників та передмови до них, що були надруковані переважно у журналі «Життя і революція».

Однією із перших біографічних розвідок про життя А. Ніковського була стаття «Життєпис А. В. Ніковського» та бібліографія його творів, видана С. Єфремовим у Записках історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук у 1923 р. [1].

Відразу після завершення процесу «Спілки визволення України» в радянських газетах і журналах було надруковано низку статей, які ставили за мету post factum довести злочинність дій української інтелігенції проти радянської влади. У них одну із головних ролей відігравав А. Ніковський. Сюди ми можемо віднести публікації М. Скрипника [2], П. Любченка [3], М. Хвильового [4] та ін.

Радянські дослідники історії України першої половини XX ст. у своїх розвідках здебільшого оминали постать А. Ніковського з ідеологічних причин, а коли згадували, то виключно у негативному аспекті. Так у праці А. Лихолата «Под ленинским знаменем дружбы народов" [5] А. Ніковський фігурував як один із лідерів «Крайового комітету по охороні революції в Україні», причому автор таврував його як «главаря буржуазно-націоналістичної контрреволюції» [5, с. 210].

У тритомнику «Українська РСР в період громадянської війни. 1917-1920 рр.» А. Ніковський фігурує як один із лідерів УПСФ [6, с. 24], голова Українського Національного Союзу (УНС) [7, с. 42] та міністр закордонних справ УНР [8, с. 142]. Як члена УПСФ та одного із лідерів Центральної Ради А. Ніковського згадують енциклопедичне видання «Великая Октябрьская социалистическая революция» [9, с. 540, 569] та «История гражданской войны в СССР» [10, с. 55, 473].

Деякі радянські видання грішать тим, що дають недостовірні дані про громадсько-політичну діяльність А. Ніковського. Так автори колективної праці «Непролетарские партии России: Урок истории», розглядаючи процес створення Українського Національного Союзу, помилково називають А. Ніковського соціалістом-самостійником, насправді ж голова УНС належав до Української партії соціалістів-федералістів. Так само помилковим є їх твердження про те, що Директорію УНР утворив УНС [11, с. 428-429]. Схожі неточності допускаються і в інших радянських виданнях.

Важливою рисою праць радянських істориків є їх насиченість фактичним матеріалом, але залежність від класового підходу, якого суворо дотримувалися автори, зводить їх старання нанівець, виштовхує ці видання зі сфери використання сучасної історичної науки.

Автори «Історії української радянської літератури», підготовленої Інститутом літератури ім. Т. Шевченка і виданої у Києві у 1965 р., А. Ніковського та С. Єфремова характеризували як «епігонів буржуазно-націоналістичного літературознавства і критики», які стояли «на чужих радянській літературі ідейно-методологічних позиціях» [12, с. 91]. Схожу характеристику Ніковському-літературознавцю дає Л. Новиченко, називаючи його «метром» націоналістичної критики» [13, с. 365].

Потрібно підкреслити, що у деяких працях радянських дослідників, яких, нажаль, меншість, аналіз наукової і громадської діяльності А. Ніковського був позбавлений ідеологічних штампів і мав цілком науковий характер. Такою є монографія П. Беркова, де згадується участь А. Ніковського у роботі Українського бібліологічного товариства [14, с. 150].

Перебуваючи під ідеологічним пресом, радянська історична наука не змогла дослідити і дати об'єктивну оцінку громадсько-політичній діяльності А. Ніковського, визначити його місце в українському культурно-просвітницькому та національному русі. Для радянської історіографії український державотворець назавжди залишиться уособленням буржуазно-націоналістичного напрямку, ворогом більшовизму та соціалізму.

Історики діаспори не змогли приділити достатньої уваги дослідженню громадсько-політичної діяльності А. Ніковського. Причиною цього була втрата інтересу до нього з боку української еміграції, викликана його поверненням в УСРР, та нестача документальної інформації про життя А. Ніковського, яка зберігалася в радянських архівах і тому була недоступною.

Значний внесок у дослідження громадсько-політичної діяльності А. Ніковського становлять праці лідерів УНР та членів українських урядів, зокрема В. Винниченка [15], М. Шаповала [16], П. Христюка [17-19]. Ці праці не лише містять цікаву інформацію про тогочасні суспільно-політичні події та визначають місце і роль А. Ніковського у них, а й подають відомості про особисті стосунки між їх авторами і А. Ніковським. Їм притаманна суб'єктивна оцінка подій та намагання відстояти власні або партійні інтереси, наголошення на недоліках та прорахунках опонентів при значному перебільшенні власних успіхів.

Більш виважений і об'єктивний розгляд подій українських визвольних змагань подається у двотомній «Історії України 1917-1923 рр.» Д. Дорошенка [20-21] та у 2-му томі «Історії України» Н. Полонської-Василенко [22]. У них А. Ніковський неодноразово згадується як активний діяч ТУП і УПСФ, член Ради об'єднаних громадських організацій (РОГО) м. Києва, засновник і член Центральної і Малої Ради, член Крайового Комітету для охорони революції на Україні, комісар м. Києва, голова УНС, міністр закордонних справ в уряді В. Прокоповича та ін. Крім того, Н. Полонська-Василенко у ґрунтовному дослідженні «Українська Академія Наук: Нарис історії» приділила увагу науковій діяльності А. Ніковського після його повернення з еміграції та коротко розглянула його місце і роль у процесі СВУ [23].

Період громадсько-політичної діяльності А. Ніковського, пов'язаний із його роботою в урядах В. Прокоповича, А. Лівицького та П. Пилипчука на посаді міністра закордонних справ, висвітлено у праці «Україна в огні й бурі революції» колишнього прем'єр-міністра уряду УНР І. Мазепи [24]. Поодинокі згадки про А. Ніковського містяться також у дослідженнях р. Млиновецького [25], П. Феденка [26], А. Марголіна [27-28] тощо.

Українська історична наука в діаспорі жваво відгукнулась на події пов'язані зі знищенням української інтелігенції в СРСР, особливо на процес Спілки визволення України. Роль і місце А. Ніковського у справі СВУ висвітлено у працях Н. Павлушкової [29], І. Ратушного [30], І. Крилова [31], с. Підкови [32], які були надруковані у збірці «Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді», випуск 2, тощо. Недоліком цих праць у передусім є те, що позиція їх авторів, які наполягають на тому, що СВУ дійсно існувала і готувалась до боротьби проти радянської влади, не збігається з позицією сучасної української науки, яка, зрозуміло, заперечує таке твердження.

В цілому дослідники, які працювали в еміграції, через відсутність доступу до масиву документальних джерел у радянських архівах, всебічно дослідити життя і діяльність А. Ніковського не змогли.

Зважаючи на те, ім'я А. Ніковського ще до недавнього часу замовчувалося з політичних причин, в українській історичній науці не було проведено комплексного, ґрунтовного та об'єктивного дослідження життя громадсько-політичного діяча, не видано жодної монографії з досліджуваної проблеми.

Новий етап у вивченні суспільно-політичної, публіцистичної та наукової діяльності А. Ніковського розпочався у 1991 р., коли після здобуття Україною незалежності історики отримали вільний доступ до бібліотечних і архівних фондів. На жаль сучасні дослідження не мають довершеного, систематичного характеру. Потрібно зауважити, що останнім часом на сторінках періодичних видань стали з'являтися публікації про А. Ніковського. Вони переважно мають популярний характер і розраховані на масового читача, але, незважаючи на це, все ж є інформативними [33-34].

За роки державної незалежності України значно активізувався інтерес до постаті А. Ніковського. З'явилися солідні монографії та підручники з історії України, у яких даються науково виважені оцінки його діяльності у контексті тогочасної політичної боротьби [35-41].

У довідковій літературі невеликі за обсягом біографічні відомості вміщено у «Енциклопедії Українознавства» [42, с. 1766], у англомовній «Encyclopedia of Ukraine», виданій у м. Торонто [43, p. 600], львівській довоєнній «Українській загальній енциклопедії» [44, с. 846], «Українській дипломатичній енциклопедії» [45, с. 180] «Довіднику з історії України» [46, с. 515], енциклопедії «Українська мова» [47, с. 412-413] тощо. Інформативна біографічна розвідка про А. Ніковського міститься у бібліографічному довіднику В. Верстюка і Т. Осташко «Діячі Української Центральної Ради» [48, с. 136-138]. Відомості про життя і діяльність А. Ніковського подають також Д. Вєдєнєєв та С. Шевченко у збірці, присвяченій долям українських політв'язнів – визначним діячам Розстріляного Відродження [49]. Короткі біографічні довідки про А. Ніковського знаходимо в «Історії Академії Наук України» [50-51].

Політична діяльність А. Ніковського знайшла відображення у дослідженнях історії українських політичних партій першої чверті XX століття. Так О. Любовець монографії «Українські партії і політичні альтернативи 1917-1920 років» подає важливі відомості про його роботу в українських інституціях доби Центральної Ради, характеризує його як лідера Українського Національного союзу та як важливий чинник у справі формування урядів Української Держави [52]. В. Стрілець торкається основних віх політичної діяльності А. Ніковського в контексті дослідження історії українських партій: УДРП, ТУП та УПСФ [53-54]. У такий же спосіб характеризує діяльність А. Ніковського С. Донченко, авторка монографії «Ліберальні партії України (1900-1919)» [55].

Аналізуючи процес взаємодії українських інституцій з Тимчасовим урядом, російський дослідник А. Танін-Львов згадує А. Ніковського як чільного діяча РОГО м. Києва, яка виникла на початку березня 1917 р. і була попередницею УЦР [56]. У статті про утворення УНР С. Кульчицький згадує А. Ніковського як члена ТУП, СУАФ, а також як заступника голови УЦР [57]. А І. Гошуляк характеризує А. Ніковського як борця за об'єднання Наддніпрянської та Західної України [58].

Г. Стрельський, Д. Табачник, В. Матвієнко та В. Головченко у працях, присвячених визначним українським дипломатам, коротко описавши основні етапи життя та діяльності А. Ніковського, грунтовно аналізують його діяльність на посаді міністра закордонних справ УНР [59-61].

Важливу інформацію про дипломатичну діяльність А. Ніковського знаходимо також у монографіях М. Матвієнка [62] та В. Соловйової [63], статтях В. Головченка [64], Д. Вєдєнєєва і А. Гошуляка [65], Т. Осташко і В. Соловйової [66], які розглядають її у контексті дослідження зовнішньої політики УНР.

Роботу конституційної комісії, яка працювала у м. Тарнові протягом вересня 1920 р. під керівництвом А. Ніковського, розглядали Н. Єфремова [67-68], А. Слюсаренко і М. Томенко [69], Д. Яневський [70-71].

В. Піскун у монографії «Політичний вибір української еміграції (20-і роки XX століття)» торкається деяких моментів діяльності А. Ніковського як міністра закордонних справ УНР, згадує його як одного із засновників Українського Центрального комітету у Варшаві і члена Ради Республіки у Тарнові, а також аналізує причини його повернення в СРСР [72].

Окремі аспекти історії взаємин А. Ніковського з С. Петлюрою у біографічній розвідці про останнього розглядає С. Литвин [73-74].

Останнім часом з'явилися дослідження епістолярію А. Ніковського. Так Н. Миронець у своїх статтях торкнулася взаємин А. Ніковського та Є. Чикаленка та опублікувала їх листування за 1917 р. [75-76]. Цю тему продовжила І. Старовойтенко, яка у статті «Епістолярний діалог Євгена Чикаленка з Андрієм Ніковським» подала археографічну характеристику листів, проаналізувала їх зміст та виділила в них основні сюжетні лінії [77].

Вивчення діяльності А. Ніковського як літературного критика на дисертаційному рівні започаткувала П. Дунай, яка у 2006 р. захистила кандидатську дисертацію на тему «Ідейно-естетичні засади літературно-критичної діяльності Андрія Ніковського» [78]. Важливе значення для розуміння громадсько-політичної й культурно-просвітницької діяльності А. Ніковського мала її ж стаття «Андрій Ніковський у контексті доби: проблема митця й епохи», присвячена 120-річчю від його дня народження [79].

Великий масив джерел до вивчення біографії А. Ніковського проаналізувала Ю. Середенко – дослідниця його творчої та епістолярної спадщини [80-82]. Особливо слід

згадати її статтю «Андрій Ніковський у документальних свідченнях», в якій дослідниця, на основі широкого кола джерел, відтворила одну з найповніших на даний час біографій діяча, визначила його місце в громадсько-політичному та культурному житті України першого тридцятиліття XX ст. [83]. У квітні 2008 р. Ю. Середенко захистила дисертацію «Творча спадщина А.В. Ніковського як джерело дослідження громадсько-політичного та культурного життя України першої третини XX ст.»[84].

О. Мукомела [85-86], М. Романюк [87-88] та ін. [89] зосереджують свою увагу на публіцистичній діяльності А. Ніковського та на його роботі на посаді редактора газет «Рада», «Нова рада» та журналу «Основа». До того ж, окремі аспекти видавничої діяльності А.Ніковського простежуються в дослідженнях з історії української преси І. Крупського [90], І. Клименко [91], Н. Фіголь [92] та ін.

Участь А. Ніковського у роботі одеського українського товариства «Просвіта» у своїх працях розглянули О. Болдирєв [93], З. Жулинська [94], О. Лисенко [95], Ф. Самойлов, М. Скрипник, О. Ярещенко [96-97] та ін. [98-99], а також у дисертаційних дослідженнях – С. Фарина [100], О. Лисенко [101], О. Малюта [102] та ін.

Діяльність А. Ніковського як мовознавця, голови правописної комісії ВУАН, автора російсько-українського словника частково викладена у дослідженнях В. Шевельова [103] та В. Кубайчука [104].

Аналізуючи діяльність таємних організацій в Україні, дослідниця масонства О. Крижановська вказує на належність А. Ніковського до масонських лож «Світло правди» і «Федерація». При цьому вона дає йому характеристику одного з найбільш впливових українських «вільних каменярів» [105-107].

Досить добре у працях українських істориків з'ясовані роль і місце А. Ніковського у справі «Спілки визволення України». Передусім до них варто віднести наукові дослідження Ю. Шаповала [108], А. Балабольченко [109], Ю. Семенка [110] та ін.

На межі 80-90-х років XX ст. після звільнення Польщі з-під впливу комуністичної ідеології активізувався інтерес польських дослідників до історії українських визвольних змагань. У загальному контексті зазначеної проблеми А. Ніковський фігурує у працях Я. Бруського, Е. Вішки та В. Медржецького. Так, зокрема, Е. Вішка у монографії «Українська еміграція в Польщі. 1920-1939» висвітлює його участь у процесі створення й діяльності Українського центрального комітету (УЦК) в Польщі [111]. У праці Я. Бруського А. Ніковський представлений як чільний діяч уряду УНР в екзилі, роль якого була визначальною у налагодженні українсько-польських стосунків та формуванні зовнішньої політики УНР [112]. У В. Медржецького А. Ніковський постає як голова Українського національного союзу та активний учасник переговорів між українськими соціалістичними партіями та гетьманом П. Скоропадським [113].

Отже, проведений історіографічний аналіз засвідчує, що громадсько-політична діяльність А. Ніковського висвітлена недостатньо. Характерною рисою досліджень різних авторів є висвітлення окремих аспектів життя й діяльності А. Ніковського за відсутністю комплексного аналізу біографії та творчого доробку. Слід зауважити, що означена тема до цього часу ще не стала предметом спеціального дослідження, а цілі періоди життя визначного суспільно-політичного діяча залишаються «білими плямами» в українській історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Життєпис А. В. Ніковського // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської академії наук. – К., 1923. – Кн. 2-3. – С. 94-95; 2. Скрипник М. «СВУ» // Більшовик України. – № 8. – К., 1930. – С. 11-24; 3. Любченко П. Українські націоналісти у боротьбі за реставрацію капіталізму // Більшовик України. — № 9-10. К., 1930. – С. 59-75; 4. Хвильовий М. Хто ще сидить на лаві підсудних // Харківський пролетар. – Харків, 1930. – 16 березня; 5. Лихолат А. Под ленинским знаменем дружбы народов. Единство действий трудящих Украины и России в борьбе за победу и укрепление Советской власти. – М.: Наука, 1970. – 436 с.; 6. Українська РСР в період громадянської війни. 1917-1920 рр.: У 3 т. / Ред. кол.: Скаба А.Д. (голова) та ін. Т. 1. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1967. – 473 с.; 7. Українська РСР в період громадянської війни. 1917-1920 рр.: У 3 т. / Ред. кол.: Скаба А.Д. (голова) та ін. Т. 2. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1968. – 423 с.; 8. Українська РСР в період громадянської війни. 1917-1920 рр.: У 3 т. / Ред. кол.: Скаба А.Д. (голова) та ін. Т. 3. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1970. – 463 с.; 9. Великая Октябрьская социалистическая революция: энциклопедия / Под ред. П.А. Голуба, Ю.И. Кораблёва, М.И. Кузнецова, Ю.Ю. Фигатнера. – 3-е изд., доп. – М.: Советская энциклопедия, 1987. – 639 с.; 10. История гражданской войны в СССР 1917-1922. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1958.

Т. 3. Упрочнение советской власти. Начало военной интервенции и гражданской войны. (ноябрь 1917 г. – март 1919). – 680 с.; 11. Непролетарские партии России: Урок истории / Ред. кол.: К.В. Гусев и др., Под общ. ред. И.И. Минца. – М.: Мысль, 1984. – 566 с.; 12. История украинской советской литературы. – К.: Наукова думка, 1965; 13. Новиченко Л. Избранные работы: в двух томах. – Т. 1. – М.: Художественная литература, 1985; 14. Берков П.Н. История советского библиофильства (1917-1967). – М.: Книга, 1971; 15. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції марець 1917 р. – грудень 1919 р.). – К.; Відень, 1920. – Ч. ІІІ. [Репринтне відтворення видання 1920 року. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1990. – 542 с.]; 16. Шаповал М. Велика Революція і українська визвольна програма - Прага: Вільна спілка. – 1927 – 324 с.; 17. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. – Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1969. – Т. 1. – 152 с.; 18. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. – Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1969. – Т. 2. – 204 с.; 19. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. – Нью-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1969. – Т. 3. – 160 с.; 20. Дорошенко Д. Історія України, 1917-1923. В 2-х т. Т. І. Доба Центральної Ради. – К.: Темпора, 2002. – 320 с.; 21. Дорошенко Д. Історія України, 1917-1923. В 2-х т. Т. ІІ. Українська Гетьманська Держава 1918 року. – К.: Темпора, 2002. – 352 с.; 22. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. – К.: Либідь, 1992. – Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. – 608 с.; 23. Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук: Нарис історії. Частина 1 (1918-1930). – Мюнхен: Інститут для вивчення історії та культури СРСР, 1955. – 151 с.; 24. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921. – К.: Темпора, 2003. – 607 с.; 25. Млиновецький р. Нариси з історії національно-визвольних змагань (1917-1918). (Про що «історія мовчить»): В 2 т. – Торонто. – Т. 1. – 1970. – 568 с.; 26. Феденко П. Український рух у XX столітті. – Лондон: Наше слово, 1959. – 272 с.; 27. Margolin A. Ukraine and Policy of the Entente. – N.Y. – 1967. – 261 p.; 28. Margolin A. From a Political Dairy: Russia, the Ukraine and America, 1905-1945. – N.Y.: Columbia UP, 1946. – IX, 250 p.; 29. Павлушкова Н. Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді (Спогади) // Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді: Спогади, документи й матеріяли про діяльність. Збірник 2. – Нью-Йорк-Мюнхен: Видання Спілки Визволення України, 1964. – С. 20-73; 30. Ратушний І. З народом і для народу! // Там само. – С. 131-147; 31. Крилов І. Освітньо-виховавчі ідеали СВУ // Там само. – С. 148-167; 32. Підкова С. Словами ворога // Там само. – С. 168-173.; 33. Кирієнко О. Трагедія Андрія Ніковського // Хрещатик. – К., 2004. – 18 лютого (№23); 34. Ніканорова О. Ніковський // Урядовий кур'єр. – К., 2000. – 24 червня (№114). – С. 8-9; 35. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. – К.: Ґенеза, 1996. – 360 с.; 36. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.; 37. Політична історія України XX століття: у 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. К.: Ґенеза, 2002-2003. Т. 2. Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920) / В.Ф. Солдатенко (кер.), В.Ф. Верстюк. – 2003. – 488 с.; 38. Українська революція і державність (1917-1920 рр.). / Авт. колектив Т.А. Бевз, Д.В. Вєдєнєєв, І.Л. Гошуляк та ін. – К.: Парламентське видавництво, 1998. – 248 с.; 39. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914-1920 рр.). – К.: Альтернативи, 2003. – 488 с.; 40. Україна крізь віки: в 15 т. / В.А. Смолій (ред.); НАН України, Інститут археології. – К.: Альтернативи, 1998. – Т. 10: Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. / О.С. Рубльов, О.П. Реєнт. – 1999. – 319 с.; 41. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 975 с.; 42. Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Париж - Нью-Йорк, 1966. – Т. 5; 43. Encyclopedia of Ukraine / Ed. by D.H. Struk. – Toronto-Buffalo-London: Univ. of Toronto press incorporated, 1993. Vol. 3: L-Pf. – 872 p.; 44. Українська загальна енцикльопедія: Книга знання. У 3-ох томах / під гол. редакцією Івана Раковського. – Львів-Станіславів-Коломия: Видання кооперативи «Рідна школа». – б.р. – Т. 2 «З-Р». – 1311 с.; 45. Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. – К.: Знання України, 2004. – Т. 2. – 812 с.; 46. Довідник з історії України: А-Я / За заг. ред. І. Підкови, р. Шуста. – К.: Ґенеза, 2001. – 1135 с.; 47. Українська мова: Енциклопедія / В.М. Русанівський (голова ред. кол.) та ін. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. – 824 с.; 48. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – 256 с.; 49. Вєдєнєєв Д., Шевченко С. Комісар Києва, який став міністром УНР // Українські Соловки. – К.: ЕксОб, 2001. – С.127-133; 50. Історія Академії Наук України 1918-1923: Документи і матеріали / Упор. Шмельов В.Г. – К.: Наукова думка, 1993. – 376 с.; 51. Історія Національної Академії Наук України (1924-1929): Документи і матеріали. – К.: НБУВ, 1998.; 52. Любовець О. Українські партії і політичні альтернативи 1917-1920 років. – К., 2005. – 312 с.; 53. Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік). – К.: Київський університет, 2002. – 361 с.; 54. Стрілець В.В. Українська партія соціалістів-федералістів при владі (26 травня – 16 жовтня 1920 р.) // Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Вісник. Історія. Випуски 59-60. К.:Київський університет, 2002. – С. 30-33; 55. Донченко С.П. Ліберальні партії України (1900-1919). Монографія. – Дніпродзержинськ, 2004. – 379 с.; 56. Танин-Львов А.А. Украинская Центральная Рада и Февральская революция: блок национальных партий и Временного Правительства // История национальных политических партий России / Материалы международной конференцию. Москва. 21-22 мая 1996 г. – М.: РОСПЕН, 1997. – С. 314-329; 57. Кульчицький С.В. Центральна Рада. Утворення УНР // Український історичний журнал. – К., 1992. – № 5. – С. 71-83; 58. Гошуляк І.Л. Проблема соборності українських земель у добу Центральної Ради // Український історичний журнал. – К., 1997. – № 3. – С. 26-41; 59. Стрельський Г.В. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917-1920): Біографічний довідник. – К.: Видавничий дім ДЕМІД, 2000. – 49 с.; 60. Табачник Д. Історія української дипломатії в особах. – К.: Либідь,

2004. – 638 с.; 61. Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії XX століття у постатях. Монографія. – К.: Київський університет, 2001. – 267 с.; 62. Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917-1921 років на теренах постімперської Росії: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. – 373 с.; 63. Соловйова В.В. Українська дипломатія у країнах центральної Європи 1917-1920 рр. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2004. – 172с.; 64. Головченко В. Аргентина-Україна. 1921 р. // Україна дипломатична. Науковий щорічник. Випуск другий. – К., 2002. – С. 264-274; 65. Вєдєнєєв Д., Гошуляк І. Дипломатична служба Української Народної Республіки доби Директорії. // Пам'ять століть. – К., 1998. – № 1. – С. 73-86; 66. Осташко Т., Соловйова В. Матеріали нарад голів дипломатичних місій УНР за кордоном як джерело дослідження доби Директорії // Архіви України. – К., 2003. – № 4/6. – С. 88-98; 67. Єфремова Н. Конституційне законодавство в період Директорії // Вісник Львівського Університету. Серія Юридична. Вип. 36. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 95-99; 68. Єфремова Н.В. Розвиток конституційного законодавства в Україні (1917-1920) // Дис… канд. юрид. наук. 12.00.01. – Одеса, 2002. – 256 с.; 69. Слюсаренко А., Томенко М. Історія Української Конституції. – К., 1997. – 464 с.; 70. Яневський Д. Маловідомі конституційні акти України 1917-1920 рр. // Історичний збірник: Історія, історіографія, джерелознавство (статті, розвідки, замітки, есе). – К.: Інтел, 1996. – С. 292-331; 71. Яневський Д. Маловідомі конституційні акти України 1917-1920 рр. // Історичні зошити. – К., 1991. – № 2. – 68 с.; 72. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-і роки XX століття): Монографія. – К.: МП Леся, 2006. – 672 с.; 73. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2001. – 640 с.; 74. Литвин С. Симон Петлюра у 1917-1926 роках. – К.: Аквілон-Прес, 2000. – 664 с.; 75. Миронець Н. «Теперішні листи колись будуть цінним матеріалом для історії…» (Листування Андрія Ніковського з Євгеном Чикаленком. 1917 рік) // Пам'ять століть. – 1997. – №5. – С. 24-43; 76. Миронець Н. «…Я мусів виступити проти Вас…» (До історії розриву стосунків між А.В. Ніковським та Є.Х. Чикаленком) // Український археографічний збірник. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип.8/9. – С. 672-680; 77. Старовойтенко І. Епістолярний діалог Євгена Чикаленка з Андрієм Ніковським // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 7. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 316-336; 78. Дунай П.О. Ідейно-естетичні засади літературно-критичної діяльності Андрія Ніковського // Дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 202 с.; 79. Дунай П. Андрій Ніковський у контексті доби: проблема митця й епохи: [До 120 річчя від дня народження] // Визвольний шлях. – К., 2005. – Кн. 9-10 (вересень-жовтень). – С. 122-139; 80. Середенко Ю. Документи особового фонду Андрія Ніковського як історичне джерело // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. Вип. 7 / Редкол.: І.В. Боряк (голова), І.Б. Матяш (заст. голови) та ін. – К., 2005. – С. 176-184; 81. Середенко Ю. Джерела для дослідження видавничої діяльності А. Ніковського // Бібліотечний вісник. – 2006. – №2. – С. 35-40; 82. Середенко Ю. Джерела до вивчення біографії А. Ніковського // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Вип. 16. – К., 2006. – С. 448-457; 83. Середенко Ю. Андрій Ніковський у документальних свідченнях // Українознавство. – 2006. – № 4. – С. 114-120; 84. Середенко Ю.В. Творча спадщина А.В. Ніковського як джерело дослідження громадсько-політичного та культурного життя України першої третини XX ст. // Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2008. – 20 с.; 85. Мукомела О. Ніковський Андрій Васильович // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника. (Під ред. М. Романюка). Вип. 4. – Львів, 1997. – С. 191-196; 86. Андрій Ніковський // Історія української преси. Хрестоматія: навчальний посібник. / Упоряд., автор іст.-біогр. нарису та приміт. О.Г. Мукомела. – К.: Наша культура і наука, 2001. – С. 181-194; 87. Романюк М. Ніковський Андрій // Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника (Під ред. М. Романюка). Вип. 9. – Львів, 2002. – С. 360; 88. Романюк М. Оратаї журналістської ниви: Українські редактори, видавці, публіцисти: У 2 кн. – Львів, 2002. – Кн. 1. – 236 с.; 89. Видавнича справа та редагування в Україні: постаті і джерела (XIX - перша третина XX ст.): Н.В. Зелінська (ред.) – Львів, 2003. – 612 с.; 90. Крупський І.В. Національно-патріотична журналістика України. – Львів: В-во «Світ», 1995. – 184 с.; 91. Клименко І.В. Архіви Українських часописів кінця XIX – початку XX ст. в Інституті рукопису НБУ ім. Вернадського як джерело з історії редакційно-видавничої діяльності. Дис… канд. іст. наук. – К., 2003. – 224 с.; 92. Фіголь Н.М. Євген Чикаленко та газета «Рада» у формуванні мови преси на початку XX століття // Дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Ін-т журналістики. – К., 2006. – 205 с.; 93. Болдирєв О. Одеська громада. – Одеса: Маяк, 1994. – 143 с.; 94. Джулинська З.І. Діяльність Одеської «Просвіти» на ниві пробудження національної свідомості народу // Україна: становлення незалежності. Всеукраїнська науково-методична конференція. Доклади і виступи. – Одеса, 1993. – С. 34-35; 95. Лисенко О.В. «Просвіти» Наддніпрянської України у дожовтневий період. – К., 1990. – 24 с.; 96. Ярещенко О.Т. Одеська «Просвіта»: історія, сучасність. – Одеса: Маяк, 1998. – 109 с.; 97. Самойлов Ф.О., Скрипник М.О., Ярещенко О.Т. Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.): Історико-краєзнавчий нарис. – Одеса: Маяк, 1998. – 232 с.; 98. Нарис історії «Просвіти» (за ред. І. Мельника). – Львів-Краків-Париж: «Просвіта», 1993. – 232с.; 99. »Просвіта»: історія та сучасність (1868-1998). – К., 1998. – 486 с.; 100. Фарина С.Я. Роль «Просвіт» в українському національно-культурному русі на початку XX століття: – Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Кременчук, 1993. – 223 с.; 101. Лисенко О. В. «Просвіти» у суспільно-політичному і культурному житті Наддніпрянської України (1905-1916 рр.) // Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1998. – 169 с.; 102. Малюта О.В. «Просвіта» у формуванні державницького потенціалу українського народу (друга половина

XIX - перша чверть XX ст.) // Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2005. – 319 с.; 103. Шевельов В. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998. – 208 с.; 104. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні. (Зовнішня історія української мови). – К., 2004. – 168 с.; 105. Крижановська О. Таємні організації в Україні. Масонський рух у XVIII – на початку XX ст. – К.: Аквілон прес, 1998. – 134 с.; 106. Крижановська О.О. Історія масонства в Україні: Інформаційно довідковий словник / В.Г. Сарбей (відп. ред.); НАН України, Ін-т історії України. – К., 1997. – 61 с.; 107. Крижановська О.О. Публіцистична та політична діяльність масонів України на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. Випуск VI. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003 р. – С. 92-104; 108. Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 64-81; 109. Балабольченко А. «СВУ»: суд над переконаннями // Вітчизна. – К., 1989. – № 11. – С. 157-179; 110. Семенко Ю. Наталя Павлушкова. – Мюнхен-Львів: «Червона калина», 1999. – 256 с.; 111. Wiszka E. Emigracja ukraicska w Polsce 1920-1939. Toruc, 2004. – 752 s.; 112. Bruski J.J. Petlurowcy. Centrum Pacstwowe Ukraicskiej Republiki Ludowej na wychodzstwie (1919-1924). – Krakow: Arcana, 2000. – 600 s.; 113. Mкdrzecki W. Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku. – Warszawa: «DiG», 2000. – 330 s.

О.А. Коляструк

ПОВСЯКДЕННЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЗА ДОБИ НЕПУ (ЗА ОПОВІДАННЯМИ І ФЕЙЛЕТОНАМИ М. ЗОЩЕНКА)

1920-і рр. у свідомості пересічного українського історика зазвичай асоціюються з новою економічною політикою, політичною боротьбою в більшовицькій партії, з національним відродженням та українізацією. Вони справді були наповнені радикальними змінами в суспільно-політичній, соціально-економічній, культурно-національній сферах життя країни. Однак нерідко за характеристикою насиченої великими й важливими подіями історії поза нашим баченням і усвідомленням залишається звичайне щоденне життя суспільства. Натомість повсякдення так само є змістовною складовою історії, без бачення щоденних реалій, в яких відбувались події, перебігали процеси, сталися факти й виявляли себе люди, без врахування цього так званого «історичного тла» картина відтворення минулого є неповною, відповідно, й розуміння його є не цілком адекватним.

Люди щодень виконують тисячі дій, не замислюючись над ними, не покликаючись до раціональних реакцій свідомості, не потребуючи спеціальних сторонніх рекомендацій чи застережень. Це «та сторона життя, в яку ми буваємо втягнутими, навіть не даючи собі звіту, – звичка чи навіть рутина» (Ф.Бродель), занурення в неї цілком природне. Повсякденний простір – це повітря нашої історичності. Адже кожна людина, пересічний громадянин чи політичний діяч відбувається у щоденній практиці, в ній вона виявляє свою сутність, в ній вона соціалізується з усіма своїми знаннями, досвідом, здібностями і талантами. У повсякденному житті в такий спосіб відбувається апробація політичних ідей і програм, планів і проектів, задумів і мрій. З огляду на це, повсякденність – дійсно «смисловий універсум» (за А.Шюцом), крізь який можна зрозуміти людину, її суть та історію. З огляду на це, актуалізація тем повсякденного життя на сучасному етапі розвитку історичної науки є цілком виправданою й необхідною.

І в українській історіографії історія повсякденності дедалі набуває все більшого визнання, її проблематика цікавить дослідників різних історичних епох, соціальних груп і регіонів, поглиблюється осмислення її теорії та методології дослідження [1; 2; 3]. Початковому аналізу піддані також і окремі питання джерельного забезпечення історії повсякденності [4; 5].

Щоденна історія наче й не залишає слідів: вона не карбується у спеціальних указах чи законах, не фіксується у програмах і промовах, як політична й державна історія; не кристалізується матеріальними здобутками в економіці та культурними пам'ятниками. Вона існує завжди, як повітря, вона непомітно триває, як час.

Натомість, за законами історичної науки, повсякденність може бути відтворюваною лише на документальних підставах. Повсякдення багатолике і тому має множинність способів вираження. Проте лише на перший погляд воно не має суворої й незаперечної документалістики. Якщо розглядати повсякденність як форму перебігу людського життя, то, по суті, всякий людський документ (текстовий, речовий, аудіовізуальний) може бути залучений у дослідженні як залишок минулого і носій інформації про нього. З огляду на це, джерела з історії повсякденності невід'ємні від загальноісторичних документів, як і сама повсякденність невід'ємна від подієвої історії. Натомість поживність дослідника повсякдення не означає, так

би мовити, його нерозбірливості або «всеїдності». Відбір ним свідчень та інформації про повсякдення зумовлений суворою джерелознавчою критикою.

У даній статті йтиметься лише про можливості залучення художньої літератури у відтворенні повсякденності інтелігенції 1920-х рр. на прикладі оповідань та фейлетонів М.Зощенка.

Загалом проблема художньої літератури як джерела історичної інформації не нова для істориків. У радянському джерелознавстві до літературних текстів історики ставилися переважно, як до ілюстративного урізноманітнення [6; 7]. Серед більшості істориків загальноприйнятим є закидання художній літературі її суб'єктивності, мовляв, авторські фантазії не можуть містити жодних історичних фактів. Але, вочевидь, літературний твір має корисність для історика не з огляду на фактографічну достовірність. Він є історичним джерелом «не в сенсі буквального сприйняття його фабули, а сам по собі, як факт, що знаменує ідеї і мотиви епохи. Змістом такого факту є його сенс, спрямованість і настроєність» [8, с. 80].

Зміщення акценту в історичному пізнанні з соціально-політичного на індивідуально-психологічне наприкінці XX – на початку XXI ст., зумовлене зростаючою недовірою до глобальних історичних реконструкцій, змусило таки істориків по-новому звернутись до художніх текстів [9, с. 38,40]. Так С.О.Шмідт звернувся до історії ментальностей, розглядаючи твори літератури як «джерело формування історичних уявлень» у масового читача, як цінний матеріал «для розуміння менталітету часу їх створення і подальшого побутування…» [10, с. 113]. М.К.Любарт визнавав право літератури бути «безцінним джерелом реконструкції уявлень, пов'язаних з шлюбом, сім'єю, вихованням дітей, внутрішньосімейних стосунків…» [11, с. 34]. Історики усвідомили, що література здатна «намацати» й зафіксувати реальність, вловлювати на позасвідомому рівні існуючі в суспільстві настрої задовго до того, як вони будуть систематизовані мовою науки і знайдуть відображення в історіографії [12, с. 67,73].

І.А. Манкевич вважає, що для історика художня література як джерело інформації може становити інтерес тільки у трьох випадках: по-перше, якщо текст є носієм унікальної інформації, незафіксованої в інших документах; по-друге, якщо його автор є безпосереднім свідком описуваних у творі подій; по-третє, якщо відомості про персонаж, що є у творі, підтверджуються джерелами іншого походження, у цьому разі літературний текст може бути використаний як ілюстрація до вже здобутих іншими науками знань, або як додаткове джерело доказів (або спростувань) наукових гіпотез, в тому числі, й стосовно історичного світобачення самого автора тексту [13, с. 22-23]. Вітчизняна дослідниця Н.І.Миронець категорично наполягає на визнанні за художніми творами бути історичним джерелом лише в тому разі, якщо їх автори були учасниками або сучасниками зображених у них подій чи явищ [14, с. 195].

На нашу думку, цілком особливого значення художня література набуває як джерело культурологічної інформації про повсякденне життя. Тим більше, що методологія його вивчення передбачає перенесення акценту з галузевого погляду на проблему в міждисциплінарне русло історико-культурологічного знання, при цьому «не замулює наукові поняття й історичні контексти, а, навпаки, додає нові рівні саморефлексії» [15, с. 5].

Для історика повсякденності художній твір вартісний з кількох причин. По-перше, завдяки розгорнутому (у часі і просторі) авторському опису характерів героїв, їх вчинків, норовів, світу ціннісних орієнтирів і моральних принципів вимальовується загальне уявлення про морально-психологічний клімат епохи, про притаманні їй життєві норми і аномалії громадського і приватного життя, про стандартні і виключні, прийнятні і девіантні поведінкові реакції різних соціальних верств (чи їх представників) у певних умовах, про їх емоційно-чуттєві переживання тощо. По-друге, присутній у художньому творі детальний опис матеріально-побутових умов життя і праці надається до відтворення цілісної образної конкретики предметно-речового оточення людей. У такий спосіб повсякдення набуває своєї «тілесності» у кількісному і якісному розумінні, у кольорі й об'ємі, у звучанні і пластиці, у плинності й мінливості. Завдяки такій «матеріалізації» повсякденного простору можна виявити в ньому типове і унікальне, масове і одиничне як на рівні побутовому (їжа, харчування, одяг, взуття), так і сенсово-аксіологічні пріоритети (світоглядні виміри, культурно-естетичні потреби). По-третє, розкриття внутрішнього світу героїв, аналіз їх емоційних переживань, спостереження за ходом їх роздумів, розвитком їх мрій і намірів, споглядання за їх віруваннями

і потаємними переживаннями сприяють розумінню духовної складової повсякденного життя, його ментальних складових.

Не заперечуючи доцільності використовувати художні тексти у відтворенні реалій повсякдення з вказаних позицій, зазначимо, що такий підхід є доволі традиційним: літературне джерело в такому разі лише доповнює, лише підтверджує, лише уточнює, лише ілюструє висновки історика-дослідника. Але літературний текст дає важливішу інформацію: не фактографічного унаочнення, а фактологічного змісту. Для роз'яснення вдамося до оповідань М.Зощенка про повсякденне життя радянського міста у перше післяреволюційне десятиліття.

Як засвідчує К.Чуковський, на середину 1920-х рр. М.Зощенко був одним з найпопулярніших письменників. Його гумористика припала до душі широким читацьким масам. Книжки його розкуповувалися миттєво, ледь з'явившись на книжковому прилавку. «Не було, здавалось, такої естради, де б не читалися перед публікою його «Баня», «Аристократка», «Історія хвороби» тощо. Не було, здається, такого видавництва, котре не вважало за потрібне випустити хоча б одну його книжку. … причому чимало його повістей і оповідань перевидавались знову і знову, і все ж ненаситний читацький попит зростав з року в рік» [16, с. 50].

Дворянин-інтелігент М.Зощенко став принадним для простого люду («публіки», «обивателів», «міщан») своїми оповідками про маленькі і смішні дрібниці, своїм влучним і жалючим сміхом, своєю манерою говорити від дійової особи її мовою-жаргоном. Втім, для юрби він був блазнем, сміхотворцем, майстром анекдоту, гостряком, пустуном [16, с. 51]. Не випадково в роздумах «Про себе, про критиків і про свою роботу» змушений був наголошувати: «Я тільки хочу зробити одне зізнання. Може, воно видасться дивним і несподіваним. Справа в тому, що я – пролетарський письменник. Вірніше, я пародіюю своїми речами того уявного, але справжнього пролетарського письменника, котрий існував би в теперішніх умовах життя і теперішньому середовищі… Я тільки пародіюю. Я тимчасово заміщую пролетарського письменника» [17, с. 17-18].

В історичному контексті про М.Зощенка цілком можна говорити як про «дзеркало більшовицького перевороту в Росії»: з вражаючою інтуїцією він шукав і знаходив своїх героїв у тій масі людей, котра визначилась тоді в суспільному житті, виходячи на поверхню і заміщуючи повалені класи. Нагадаємо: «Собаче серце» Михайла Булгакова, «Чевенгур» і «Котлован» Андрія Платонова побачили світло тільки через шістдесят років після написання, роман Євгена Зам'ятіна «Ми» був виданий на батьківщині майже через сімдесят. А Зощенко видавався так багато і відкрито, мав широке коло читачів і шанувальників [18, с. 133].

Час непу був дуже важким, багато хто збивався, спотикався, навіть падав, втрачаючи перспективу. Життя, що різко змінилося, створювало в повсякденній буденності епізоди, зовсім не схожі на ті, що виникали в роки громадянської війни, але натомість дуже подібні до дореволюційних. Одного разу М.Зощенко зі смутком зауважив: «Життя, як на мій мізерний погляд, влаштоване простіше, образливіше і не для інтелігентів» [17, с. 228]. Інтелігентам часто доводилося чути фразу: «Революція не по вашій мірці робилася». Іноді вона звучала інакше: «Революцію не роблять у чистих пальчатках». А потім стали говорити ще коротше: «Ліс рубають, тріски летять».

Слова «обростання», «розкладання», «переродження» позначали небезпеки, які чатували в повсякденному побуті. Зощенко міряв людей і життя високою міркою, вистражданою ним в його бойовій біографії, і невідповідність багатьох речей в побуті і норовах того часу цій мірці породжували його «сміх крізь сльози», його глибоку й гірку сатиру, що мала точну соціальну спрямованість. Зощенко належав до тих, хто вступив у жорстку боротьбу з пакостями життя [19, с. 94-95].

Талант М.Зощенка дозволив йому настільки проникливо побачити і, здавалось, простодушно відобразити дійсність, що настала після Жовтня, в її протиприродній перевернутості, ненормальності стосовно до живого життя, людських взаємин, здорового глузду. І в тих його оповіданнях (друкованих у масі гумористичних журналів), в яких ця «перевернутість» ставала самостійною сатиричною темою, виходив наперед вже не комічний «ефект відбиття» ситуації героєм-оповідачем, а погляд на дійсність самого М.Зощенка – як на оточуючу людину реальність, що обертається на ірреальність, фантасмагорію життя [18, с. 135].

Серед катастрофічних наслідків Жовтня було, звичайно, наступаюче всевладдя ідеології, тотальна просякнутість нею свідомості й побуту народу, що призвело до заміщення

соціалістичною ідеологією (в радянському варіанті) загальнолюдської моральності. Талант і серце Зощенка чутливо вловили цю хибну пагубну небезпеку для людських душ. І цей злободенний, войовничий, загально захватний фон, що став постійним в житті суспільства, відобразився зразу ж – але, природно, з антиідеологічною спрямованістю – у більшості оповідань Зощенка 20-х рр., органічно ввійшов до їх тесту і підтексту [18, с. 139-140].

М.Зощенко писав фейлетони від особи розповідача-обивателя, не від імені автора-письменника. Він, відповідно, користувався мовою своїх героїв. Він вважав їх мову адекватною реальності. Літературною мовою, яка відстоїть від життя, цю реальність, на його думку, не можна було передати.

Його мовний «строкатий бісер» (М.Горький) являв собою конгломерат, в якому пізніше лінгвісти знайшли безліч віртуозно змішаних «мовленнєвих складників» – селянську говірку, церковнослов'янські висловлювання, воєнну лексику, злодійський жаргон, вульгарну міську фразеологію, канцеляризми, іноземні слівця [18, с. 147]. Його герої ще не забули православної молитви, хоча й нахапалися газетних гасел. К.Паустовський називав ці явища «мовним сміттям», говорив, що коли чує їх, страждає від фізичного болю. Але ж це і була повсякденна лексика! Мова – дзеркало свідомості. Майстерно користуючись нею в своїх оповіданнях і нарисах, М.Зощенко не забував ніколи, що сама по собі ця мова простувата і що з неї можна без кінця видобувати безліч комічних і мальовничих ефектів саме тому, що вона така потворна, безглузда і смішна. Ця мова звучала тоді на базарах, в трамваях, у чергах, на вокзалах, в банях, вона була живою, свіжою, непідробною. Чутливий до слова К.Чуковський тоді вважав, що така мова може передати лише примітивність і душевну потворність, натомість М.Зощенко вважав, що вона може виразити і зафіксувати всю складність життя, найрізноманітніші й найбільш суперечливі її прояви. У простодушних і нехитрих за сюжетом оповіданнях М.Зощенка відобразилася величезна соціальна міграція, що змінила масову свідомість. Все зрушилось, але нічого не встановилося.

У документальній книзі «Листи до письменника» (1929) він писав, розмірковуючи над читацькою кореспонденцією: «Пролетарська революція підняла цілий і величезний пласт нових «неописуваних» людей. Ці люди до революції жили, як ходячі рослини. А зараз вони, худо-бідно вміють писати і навіть складають вірші. … У мене не було, звичайно, жодного бажання познущатися над неписьменністю моїх читачів. Я не заради сміху зібрав цю книгу. Я цю книгу зібрав для того, щоб показати справжнє і неприкрите життя, справжніх живих людей з їх бажаннями, смаками, думками» [17, с. 40,41]. І далі: «Уже ніколи не будуть писати і говорити тією нестерпною суконною інтелігентською мовою, якою чимало ще пишуть, точніше дописують. Дописують так, *наче в країні нічого не сталось*» [17, с. 53]. У нарисі «Література має бути народною»: «У нашій літературі надто багато уваги приділено «переживанню» й «перебудові» інтелігента і зовсім мало «переживанням» нової людини. У нас до цих пір іде традиція колишньої інтелігентської літератури, в якій переважно предмет мистецтва – психологічні переживання інтелігента. Слід розбити цю традицію тому, що не можна так писати, *наче в країні нічого не сталося*» [20, с. 92].

На жаль, сучасні розвідки про мову М.Зощенка-фейлетоніста обмежуються вивченням її нелітературності. Виявлення соціального коріння окремих складових цього сплаву не вело до висновків стосовно до соціально-демографічних змін в країні внаслідок революції.

У дрібних пристрастях міщанського мікросвіту, в несподіваних і диких курйозах «клопиного побуту» (К.Чуковський) М.Зощенко знаходив і демонстрував всім найнебезпечніші бацили, що отруюють життя і працю людей. «Нещодавно в нашій комунальній квартирі бійка відбулася, – йдеться у «Нервових людях». – І не те що бійка, а цілий бій… Бились, звичайно, від чистого серця. Інваліду Гаврилову останню голову ледь не відтяли» [21, с. 70]. Бійка учинилася через маленьку щіточку для чищення закопченого примуса. Вона виявилася важливішою за людину. Йоржик для чищення примуса правив бал, тому що найпростіших речей не можна було знайти. Такий «комунально-трамвайний» побут, така щільність (кучність) існування не могла не породити такої свідомості і такої повсякденної поведінки.

Але М. Зощенко не тільки таврує, не тільки викриває, його фейлетони і короткі оповідання – не тільки сатира. Він не тільки викривач. Його твори сповнені не тільки гнівом, а й любов'ю і співчуттям. Він у принизливих ситуаціях відшукує свідчення людяності, людськості: людині соромно в театрі роздягти пальто, тому що сорочка ледь відрізняється від пальто [22, с. 19]. Його герої – дрібні люди – це його співвітчизники, співгромадяни, їх велика

кількість, якщо не більша частина. Вони не тільки брутальні, а й підступні. Оповідання «Чесний громадянин», написане у формі «заяви начальнику губміліції», дає самопортрет раннього радянського «стукача»: «Дотримуючись, звичайно, платформи, повідомляю, що квартира №10 підозріла в смислі самогону, котрий, напевне, варить громадянин Гусєв...». І наприкінці: «А ще, як чесний громадянин, повідомляю, що дівиця Варка Петрова є підозріла і гуляща». І щоб до кінця домалювати моральний і правовий лик «чесного» радянського громадянина, Зощенко додає до його самопортрету такі рядки, звернені ним до начальника міліції: «Котрих вищевказаних осіб можете заарештувати або як знаєте» [22, с. 111].

Водночас, він вірить у них. У «Вогнях великого міста» письменник розповів повчальну притчу про те, як у мерзенно-грубому побуті один скандаліст і забіяка буквально переродився і став людиною, коли замість очікуваних ним зуботичин, ляпасів і сварок почув звернене до нього шанобливе слово і побачив поважний жест.

Надія Мандельштам у спогадах про письменника в 1970 р. писала: «Чистий і прекрасний чоловік, він шукав зв'язку з епохою, вірив широко проголошеним програмам, що обіцяли загальне щастя, вважав, що колись все ввійде в норму, оскільки прояви дикунства і жорстокості лише випадковість, а не сутність. <…> Більшість не побачили переходу від народної революції, жорстокої і дикої, до планової роботи машини. Схильні виправдовувати першу фазу перенесли своє ставлення на другу. Таким був і Зощенко. <…> На війні його отруїли газами, після війни – псевдофілософським варивом, матеріалістичною настоянкою для слабких душ» [23, с. 117].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Удод О.А. Про історію повсякденності // Борисфен. – 2000. – №4. – С.9-10; 2. Головко В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності: теоретичні засади напряму // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Міжвідомчий зб. наук. пр. – Вип.17. – К.: ІПУ НАНУ, 2007. – 494 с. – С.87-101; 3. Коляструк О.А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний та методологічний аспекти. – Х.: Курсор, 2008. – 122 с.; 4. Курьянович А.В. Проблемы истории повседневности новейшего времени: источниковая база // Вісник Дніпропетровського університету. – Серія: Історія та археологія. – 2000. – №8; 5. Сальникова А.А. Источники по истории советской повседневности и проблемы их источниковедческой критики //Эпоха. Культуры. Люди (История повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы) // Матер. междунар. науч. конф. (Харьков, сентябрь 2003 г.): Сб. докл. – Х.: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – С.286-297; 6. Миронец И.И. Художественная литература как исторический источник (к историографии вопроса) // История СССР. – 1976. – №1. – С.125-141; 7. Предтеченский А.В. Художественнял литеретура как исторический источник // Вестник Ленинградского университета. – 1964. – №14. – С.76-85; 8. Гумилев Л.Н. Может ли произведение изящной словесности быть историческим источником? // Русская литература. – 1972. – №1. – С.73-82; 9. Румянцева М.Ф. Историческая наука и художественная литература: от модерна к постмодерну // История России XIX – XX векав: новые источники понимания / Под ред. С.С.Секиринского. – М., 2001. – С.37-40; 10. Шмидт С.О. Художественная литература и искусство как источник формирования исторических представлений // Шмидт С.О. Путь историка. Избранные труды по источниковедению и историографии. – М., 1997. – С.113-115; 11. Любарт М.К. Семья во французском обществе XVIII – начала XX века. – М., 2005; 12. Соколов А.К. Социальная история, литература, искусство: взаимодействие в познании реалий XX века // История России XIX – XX векав: новые источники понимания / Под ред. С.С.Секиринского. – М., 2001. – С.67-74; 13. Манкевич И.А. Литературно-художественное наследие как источник культурологической информации // Обсерватория культуры. – 2007. – №5. – С.17-23; 14. Миронець Н.І. Поезія Юрія Клена (Освальда Бургардта) як джерело інформації про сутність тоталітаризму // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць. – К., 1997. – С.195-205; 15. Бойм С. Общие места: Мифология повседневной жизни. – М.: НЛО, 2002. – 320 с.; 16. Чуковский К. Из воспоминаний // Воспоминания о Михаиле Зощенко / Сост. Ю.В. Томашевского. – СПб.: Худож. лит., 1995. – 608 с.; 17. Сарнов Б. Случай Зощенко. Пришествие капитана Лебядкина. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 704 с.; 18. Рубен Б. Алиби Михаила Зощенко: Повествование с документами. – М.: Аграф, 2001. – 384 с.; 19. Слонимский м. Михаил Зощенко // Воспоминания о Михаиле Зощенко / Сост. Ю.В. Томашевского. – СПб.: Худож. лит., 1995. – 608 с.; 20. Жолковский А.К. Михаил Зощенко: поэтика недоверия. – м. .: Школа «Языки русской культуры», 1999. –392 с.; 21. Зощенко М.М. Нервные люди: Рассказы и фельетоны 1925-1927 годов. – СПб.: ООО «СЗКЭО», ООО «Изд. дом «Кристалл»», 2002. – 160 с.; 22. Зощенко М.М. Жертва Революции: Рассказы и фельетоны 1923-1924 годов. – СПб.: ООО «СЗКЭО», ООО «Изд. дом «Кристалл»», 2002. – 160 с.; 23. Мандельштам Н.Я. Вторая книга. – М.: Советский писатель, 1991. – 342 с.

Ю.І. Поп, І.І. Поп

ДЕРЖАВНИЦЬКА ТЕМАТИКА У ПРОГРАМНИХ ДОКУМЕНТАХ УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Державницька тематика прослідковується майже у всіх програмних документах українських емігрантських організацій, які функціонували у міжвоєнній Чехословаччині.

Дана стаття написана на основі документу із Празького архіву, опублікованого чеським істориком С. Тейхмановою в журналі «Slovanskỳ pшehled» за 1992 р. [1, S. 184-195].

Серед українських емігрантських організацій найбільш відомими були такі: Українська Народна Республіка (УНР), або так званий Петлюрівський рух. Уже сама назва руху показує, хто його свого часу очолював. Це був український генерал Петлюра, якого 25 травня 1926 р. було вбито в Парижі, а після його смерті на чолі руху і головою уряду й головнокомандуючим українською армією став др. Андрій Левицький, який мешкав у Варшаві.

Згідно з програмою рух відстоює ідею створення незалежної української держави, але лише на тих українських землях, які не знаходяться під контролем Польщі, концепція руху – республіканська, яка найбільше відповідає широким масам українського народу.

Свого часу ця група із всіх українських політичних груп була найактивнішою, і це було в ті роки, коли в зовнішній орієнтації спиралася на Францію, але з того часу, коли її керівництво, передусім її голова др. Андрій Левицький і колишній генерал російської армії, який теж мешкав у Варшаві, Володимир Сальський та інші, насамперед з погляду морального й фінансового вибрали орієнтацію на Польщу, її значення і вплив в середовищі української еміграції різко впали. Підкреслено в документі, що стосунки між поляками та українцями з давніх-давен були ворожими, і тому більшість української еміграції орієнтацію Левицького і Ко на Польщу завжди засуджувала. Навіть деякі відомі діячі УНР відкрито заявляли про те, що орієнтація на Польщу взагалі не відповідає настроям українського народу і що тільки надзвичайні обставини змушували українців співпрацювати з Польщею і польськими урядовими колами.

Польська влада ніколи не приховувала своєї недовіри рухові УНР, хоча фінансово підтримувала його: 1 000 000 крон щомісяця, залежно від того, наскільки польським урядовим колам була вигідна діяльність служб УНР. З роками ця фінансова підтримка зменшувалася. Крім Польщі, УНР отримувала фінансову підтримку і від англійських політичних кіл (в 1931 р. – 35 000 фунтів стерлінгів), меценатом руху був і Якуб Макогон.

Фінансова криза УНР у першій половині 30-х рр. стала однією з головних причин значних розбіжностей, які виникли в її керівництві і досягли свого апогею в 1933 р. Частина керівних діячів УНР вимагає, щоб організація полишила полонофільську політику, зреклася або хоча б зменшила орієнтацію на Польщу. Водночас ця антипольська група в УНР вказує на те, що УНР могла б досягти успіху в Англії лише в тому випадку, якщо відійде від орієнтації на Польщу. Цієї ж думки дотримуються й деякі англійські політики.

Головні представники УНР знаходяться переважно в Польщі, Франції та ЧСР. У Польщі, крім др. Андрія Левицького, побував і генерал Володимир Сальський, а також колишній писар інформаційної служби УНР полковник Чоботарів.

Генерал Сальський фігурує як міністр військової справи, або воєнної ради УНР, керує у Варшаві підготовкою військових спеціалістів УНР і підтримує зв'язки з Радянською Україною. Вже не раз у вищих колах УНР велися розмови про необхідність реорганізації військового міністерства УНР у такий спосіб, щоб генерал Сальський був визнаний як диктатор майбутньої України. Більшість членів уряду УНР підтримувала цю ідею, але вимагала, щоб диктатура була запроваджена тільки в Україні й ніколи не поширювалася на еміграцію на чужині тому, що поширення її там зробило б негативний вплив на Європу, на ту Європу, яка звикла вести переговори тільки з урядом УНР.

Внаслідок радянсько-польського зближення та деяких інших зовнішньополітичних факторів на середину 30-х рр. падає значення УНР для Польщі і авторитет цієї організації в рядах української еміграції. Влітку 1938 р. проф. Швець на загальних зборах відомого українського союзу «Єдність» у Празі запропонував виключити прихильників УНР із організації «Союз українських пластунів-емігрантів» (скаутська організація) і союзу «Українська спілка ім. Мазепи» та інших організацій. Так між прихильниками УНР та іншою частиною української еміграції в ЧСР стосунки стали ворожими.

Із середини 30-х рр. головним противником УНР була Організація український націоналістів (ОУН) Коновальця, яка, спираючись на принципи Петлюри, почала на зборах і в пресі доводити, що Петлюра загинув через згубну політику своїх прихильників, які брали участь у різних польських комбінаціях і антирадянських акціях і що після його смерті тільки вона одна стоїть на принципах Петлюри і продовжує його справу в боротьбі за незалежну Українську державу. Проти такої агітації ОУН всіма можливими засобами вела боротьбу УНР, за допомогою мецената Макогона було видано декілька політичних брошур проти українських націоналістів. У цій боротьбі УНР підтримувала українська соціал-демократична партія.

Під впливом ОУН в ЧСР знаходилися такі українські організації як Республікансько-демократичний клуб у Празі, Українське об'єднання в ЧСР, Союз українських журналістів і письменників на чужині, Союз українських старшин в ЧСР та Український жіночий союз в ЧСР. Активними діячами цих організацій були проф. О. Безпалько, доц. Феденко, проф. Андрій Яковлів, Степан Сірополко, інженер Василь Прохода, Сінайе Мирнійова та інші. Товариства включилися до інтенсивної просвітянської праці, культурницької діяльності, у яких відбувалося поширення та утвердження державницької ідеї.

Рух Скоропадського.

Програма руху збігається з програмою партії державних хліборобів «Головна хліборобська управа», якій підкорялися гетьманські хліборобські організації, що знаходилися як у Європі, так і в Америці. Головне в діяльності П. Скоропадського, який, як відомо, свого часу був генерал-ад'ютантом імператора Миколи II, а потім у 1917 і 1918 рр. при допомозі німців гетьманом України, тримати курс на створення сильної монархістської гетьманської партії, з допомогою якої влада в Україні перейшла б у його руки.

Мешкаючи постійно на своїй власній віллі у Ванзеє, що під Берліном, Павло Скоропадський, фінансово добре забезпечений, мав добрі стосунки з групою письменника Розенберга та групою військових, що наближені до особи імперського президента Гіндербурга, отже, орієнтований на Німеччину. Водночас, у Польщі існував його центр, яким керував зять граф Монтрезор, а у Львові виходив гетьманський часопис «Хліборобський шлях», який до Польщі ставився більш ніж лояльно.

Павло Скоропадський підтримував зв'язки із російськими монархістськими колами, свідченням цього був той факт, що влітку 1933 р. до нього в Берлін приїздив капітан Граф, шеф канцелярії великого князя Кирила Володимировича, який проголошував себе російським царем і вів переговори з Скоропадським про створення спільного російсько-українського антибільшовицького фронту, і там обговорювалося питання російсько-української державної федерації. З боку Німеччини на цих переговорах був присутній др. Моц, який вважався спеціалістом з російських питань і був людиною Розенберга.

Головні зусилля Скоропадський спрямовував на Англію, прагнучи досягти угоди між Німеччиною та Англією щодо українського питання, питання про відродження Великої Соборної України. Тут він знаходить підтримку як німецького, так і англійського капіталу. У Лондоні вже декілька років функціонувало «Англо-українське товариство за незалежність України», яке видавало щомісячник англійською мовою «Investigator», редактором якого був Коростовець, син колишнього російського дипломата Коростовцева, який помер в 1933 р.. Українському питанню приділялася значна увага і в політичному салоні леді Асквіт в Лондоні.

Особливо багато прихильників у руху Скоропадського було в Америці і Канаді, де вдалося створити велику масову організацію із українських емігрантів і переселенців «Січ», яка нараховувала 50 000 членів, її організаційна структура, військова, мала значні фінансові кошти і видавала в Чикаго свій власний журнал «Січ», який розсилався до всіх центрів української еміграції, насамперед Східної Галичини. Очолював цю організацію полковник Олександр Шаповал, а у Празі із емігрантів гарячим прихильником Скоропадського був генерал Михайло Омелянович-Павленко.

У ЧСР прихильники руху Скоропадського об'єднані в організаціях Союз хліборобів гетьманців, Товариство Запорожців, Клуб українських старшин у Празі та Товариство Святого Василя Великого. Активно працювали у першій організації інженер Павло Зос, полковники Росіневич та Василь Мурашко.

У Товаристві Запорожців великий вплив мав генерал Омелянович-Павленко, який відкрито заявляв про свою прихильність до ідей Скоропадського на відродження Великої Соборної України. Водночас, організація подібного типу існувала у Франції, де її ідеологічним

вождем був полковник Дубовій. Почесними членами цієї французької організації «Товариства Запорожців», крім згадуваного генерала Омеляновича-Павленка, були генерали Василь Вишиваний, який з 1933 р. мешкав у Відні, Пресовський працював у Франції та Базельський з Польщі. Ця французька організація «Запорожців» не стала відкрито на бік Скоропадського, хоча більшість її членів були прихильниками Гетьманщини. У Парижі мешкав колишній співпрацівник Скоропадського Крістіаківський, який виконував важливу роботу для колишнього гетьмана, насамперед підтримував зв'язки з російськими групами в Парижі, які підтримували ідеї Скоропадського.

У середині 30-х рр. генерал Омелянович-Павленко планував об'єднати Товариство Запорожців та організацію Унакото (Українське національне козацьке товариство) – головні фігури – генерали Й. Орлов і Гулей Руденко, –які мешкали в Софії, яке підтримувалося рухом Івана Полтавця Остряниці, який жив у Мюнхені й був прихильником нацистської ідеології.

Певну активність у царині культурно-освітницької роботи серед карпато-русинської молоді Підкарпатської Русі проводили члени Товариства Святого Василя Великого, щоб остання була вихована в українському дусі, головою товариства був священик Василь Гапко, а секретарем Степан Росоха.

Організація Український Націоналістів (ОУН).

Історія цієї організації така: сформувалась вона на базі колишньої Ліги українських націоналістів (ЛУН), у більшості випадків її членами були колишні офіцери українських армій, її відділення були у всіх європейських країнах та Америці, прагнула на чисто націоналістичній основі досягти незалежності України. Істинним вождем її був колишній полковник української армії Євген Коновалець, найближчими соратниками його були інженер Микола Сціборський (проживав у Парижі), інженер Андріївський (мешкав у Бельгії), Бойко (проживав у Женеві) та інженер Володимир Мартінець з Львова, редактор і видавець часопису «Розбудова нації» (мешкав у Празі). Усі четверо разом з Є. Коновальцем утворити так званий «Провід ОУН».

У ЧСР група Є. Коновальця не мала чіткої організації, її представники жили і працювали розрізнено. У середині 30-х рр. провідну роль відігравав інженер Леонід Костарів, але влітку 1933 р. був виключений із руху через критику Коновальця та його найближчих співвітчизників за їх германофільську орієнтацію. Л. Костарів одночасно вказував на те, що в ОУН переважає східно-галицька проблематика, а варто б займатися загальноукраїнськими проблемами. Свідченням цього є й те, що берлінський резидент Коновальця Ріко Йарі мав широкі політичні зв'язки у Східній Галичині, що забезпечувало підтримку його політичної діяльності. Вона проявилась в активізації діяльності в Берліні «Союзу українських старшин» разом з так званою «Українською громадою», які у серпні 1933 р. утворили одну спільну організацію «Українське об'єднання», членами якого стали ряд колишніх військовослужбовців чи прибічників гетьмана Івана Полтавця Остряниці, які жили у Берліні. Прихильників Коновальця єднало прагнення об'єднати всі українські організації в Берліні, але цього не вдалося зробити тому, що прихильники Скоропадського не бажали стати членами «Українського об'єднання».

Серед молоді Східної Галичини Коновалець і його націоналістична програма були надзвичайно популярні і молодь готова за цю ідею принести будь-які жертви. Крім того, у Східній Галичині Коновальцю підкорялася й Українська військова організація (УВО), членами якої були істинні патріоти України незалежно від політичної орієнтації.

У ЧСР під впливом ОУН перебувають такі організації як Центральний Союз Українського студентства (ЦСУС), який об'єднує всі студентські профспілкові організації в еміграції, Східній Галичині і Буковині – 30. Активними діячами Союзу були Ярослав Барановський, Василь Орелецький, В. Колодій, Д. Козицький, П. Міровіц, сини проф. Антоновича, письменника Олеся Кандиби, журналіста Мухіна та ряд інших. Більшість української молоді, яка навчалася в ЧСР, офіційно вважала себе членами ОУН або поділяла її програму боротьби за незалежну Українську державу. ЦСУС мала свої періодичні видання, це «Студентський вісник» та «Студентський шлях».

Союз Українських емігрантських організацій в ЧСР, який об'єднував п'ять організацій і серед них найбільшу «Українську громаду» в ЧСР, яка нараховувала 285 членів та мала філіали в Празі, Ліберці, Брно, Мімоні, Пшибрамі, Либштаті, Турнові, на курорті Белаград, Оломоуці, Тренчині і Кошицях. Головними завданнями Союзу було об'єднати широкі кола українців-емігрантів в ЧСР на захист матеріальних, правових інтересів, проводити культурницьку роботу,

подавати допомогу різним групам українців-емігрантів в ЧСР, представляти їхні інтереси в громадських і приватних інституціях, організаціях і перед особами, які надають або бажають надати допомогу емігрантам.

Низка об'єднань, а саме культурний союз «Єдність» та «Український всепартійний робітничий союз» вийшли з вищезгаданого об'єднання, через незгоду з тим, що ОУН проводила в «Союзі» свою політичну програму.

Незначними за кількістю членів були такі об'єднання як «Союз українських пластунів-емігрантів» (скаутська організація), «Українсько-литовське студентське товариство», «Український Сокол» у Празі та український студентський союз «Зареда». Почесними членами першої із них були др. Северін Левицький, др. О. Лісовський, митрополит А. Шептицький і генерал Клеканда. Метою ж студентського союзу «Зареда» була пропаганда української національної ідеї через літературу й мистецтво давати бій українському пацифізму та виховувати молодь з сильним характером. Серед активістів «Зареди» були Я. Барановський, М. Антонович, О Кандиба, М. Мухін, М. Міцкевич, У. Самчук та ін. Всі члени союзу були і членами «Української військової організації» (УВО).

Українська партія соціалістів-революціонерів за своєю програмою найближче стояла до комуністичної партії, серед української закордонної еміграції відомими були, в тому числі і в Чехословаччині, Роніс Александер, Чернуха, Микита Харус, Сквирський, Микита Шаповал, Никифор Григор'єв, Л. Шрамченко, П. Багацький та інші. Партія СР мала свій періодичний орган – часопис «Трудова Україна», який в 1933 р. гостро засуджував антиукраїнську політику у Східній Галичині, Буковині та Підкарпатській Русі, а партія прагнула бути незалежною як від ЧСР, так і від Польщі і Румунії. При партії існувала так звана «Народна українська рада», яка прагнула представляти тимчасову українську владу, але в цьому прагненні не досягла успіху.

Під впливом партії СР в Чехословаччині були наступні українські організації: Український всепрофесійний робітничий союз, Український Соціологічний інститут, Українська жіноча національна рада, Український громадський видавничий фонд, Український комітет в ЧСР, Українська селянська спілка, Соціалістичний клуб, Союз «Українська просвіта», Союз українських журналістів і письменників. Завданнями цих союзів були культурно-просвітницька робота серед української еміграції, а також пропаганда української національної ідеї, розширення контактів з російськими та білоруськими соціалістами-революціонерами, взаємодопомога селянам-біженцям, підтримка професійних інтересів українських журналістів і письменників та налагодження зв'язків з іншими журналістськими і письменницькими організаціями. Відомими діячами були проф. Іван Паливода, Софія Русова, Леонід Білецький, Павло Богатський, Борис Гомзин та інші.

Українська соціал-демократична партія стояла на платформі II Інтернаціоналу, її політичною метою, що й записано в програмних документах, було утворення незалежної української держави з соціалістичною більшістю при владі. Прагнула заручитися підтримкою своїх членів в інших європейських країнах та налагодити зв'язки із західноєвропейськими соціал-демократичними партіями. У партії активно працювали професори Ісак Мазепа, Борис Матюшенко, Йосип Безпалько, Фанас Феденко, доцент і журналіст Іпполіт Бочковський та інші.

Певний вплив українська соціал-демократична партія мала в Союзі українських журналістів і письменників на чужині та в Товаристві друзів української господарської академії, яку, до речі, очолював соціал-демократ професор Б. Матюшенко.

Українська радикально-демократична партія була єдиною з українських політичних партій в ЧСР, яка підтримувала уряд УНР та його державницьку платформу. Керівники УРДП одночасно були відомими особами в уряді УНР. Виконавчий комітет партії перебував у Польщі, де у Львові виходило її ревю «Вісник», редагував його відомий український журналіст Донцов. Він був прихильником нового виду націоналізму і проголошував за необхідне об'єднання України і її культури із Західною Європою.

Відомою групою українських емігрантів у Чехословаччині була Директорія УНР, троє із колишніх членів її жили в ЧСР, а саме, Андрій Макаренко, Федір Швець та Опанас Андріївський. Незважаючи на поразку в Києві в 1919 р., Директорія і в еміграції вважала себе легальним урядом України. Всі троє названих її представників зійшлися на тому, що цей уряд врешті-решт повинен діяти. Для цього А. Макаренко проробив певну підготовчу роботу, і тільки він мав право репрезентувати за кордоном законний уряд України, посилаючись при цьому на рішення так званого трудового конгресу від 19 січня 1919 р. в Києві. Першим кроком

Директорії повинен був бути такий: всі українські уряди за кордоном будуть оголошені самозваними.

При Директорії і далі працювала так звана «Військова рада», очолювана українським генералом Валентином Максимовичем Трутенко, секретарем був відомий український генерал Омелянович-Павленко. Разом з ними співпрацювали генерал Осецький, який жив у Бельгії, та генерал Микола Шаповал, що мешкав у Франції.

Маловідомими, які до того ж мало впливали на політичне життя української еміграції в ЧСР, були: Орден українських націоналістів, група незалежних українських монархістів, організація Макогона, «Вільне козацтво», «Союз малоросів», Українське військове наукове товариство (УВНТ) та інші. В останньому активно співпрацювали генерали Омелянович-Павленко, Сидорін, Петрів, генерал князь Масальський, Базіловський, Пресовський, виношувалася ідея перетворити УВНТ в тимчасовий український генеральний штаб.

Ідеї української державності пропагувала й низка періодичних видань української еміграції, а саме: «Вільне козацтво», «Козацтво», «Український тиждень», «Розбудова нації», «Гуртуймося», «Вільна трибуна» (редактор – відомий політичний діяч із Східної Галичини Юліан Бачинський), хоча ряд з них через фінансову скруту виходив нерегулярно.

Втрата національної державності у 1920-х рр. змусила учасників українського національного-визвольного руху 1917 – 1920 рр. вдатися до осмислення здобутків, аналізу зроблених помилок. Черговий період бездержавності сприяв мобілізації їх зусиль та супроводжувався активізацією культурницької праці. Однак українські землі у черговий раз зазнали розподілу. Співробітники владних структур різних форм української державності у більшості опинились в еміграції і там зберігали й поширювали ідею української державності. Найбільша кількість з них опинилася в Чехословаччині, уряд якої всіляко сприяв її науковій і культурницькій діяльності.

Як свідчить матеріал документу, українська еміграція в ЧСР ніколи не була єдиною, йшло постійне протистояння організацій, груп, окремих діячів цілям, методам і шляхам відновлення незалежної держави Україна, на яких землях це має бути, якими шляхами цього досягти, форми майбутньої незалежної української держави були різні – від монархії у вигляді гетьманату – до республіки із соціалістами на чолі. І це протистояння накладало негативний відбиток на дії лідерів української еміграції, на процес їхнього єднання та вироблення спільної програми боротьби за вільну демократичну Україну. А прихід нацистів до влади в Німеччині та ускладнення міжнародної обстановки напередодні Другої світової війни зробили майже неможливими часткове здійснення тих державотворчих програм, які були на озброєнні української еміграції в ЧСР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Tejchmanova S. Dokument o ukrajinske emigrace v mezivбleиnйm Иeskoslovensku // Slovanskэ pшehled. – 1992. – 2.

П.С. Григорчук, В.А. Тучинський

ІСТОРІОГРАФІЯ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ В ГАЛУЗІ КУЛЬТУРИ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТ.

У наш час, коли українське суспільство, зазнаючи глибоких змін, знаходиться на шляху розбудови і становлення суверенної Української держави, відбувається відродження культури та національної самосвідомості громадян. У цих умовах зростає необхідність переосмислення та усвідомлення процесів історичного минулого, що покладає на історичну науку велику відповідальність. Узагальнення та аналіз набутого досвіду дає можливість формувати більш вдалі варіанти нинішніх проблем на основі минулих років.

Важливим напрямком та актуальним завданням історичної науки є дослідження переломних етапів історії України. Одним з цих складних і суперечливих періодів в українській історії є початок 20-х рр. ХХ ст. – період утвердження радянської влади, коли закладалися підвалини державної політики в галузі культури, яка збігалася в часі з розгортанням більшовиками так званої культурної революції та введенням нової економічної політики. Серед умов, у яких розгортався цей процес, необхідно виділити національну проблему, яка була в той час досить актуальною. Під впливом визвольних змагань 1917-1920 рр. зросло національне

самоусвідомлення українців, посилився національний рух. 20-ті роки були часом, коли політичне й економічне життя меншою мірою контролювалося московською адміністрацією, а культура в цілому і особливо національно-культурні сили ще мали простір для розвитку. Йшов процес українізації, відбувався культурний розвиток національних меншин, хоча це позитивне в більшості нейтралізувалося заідеологізованістю та заполітизованістю усіх сфер життя та усіх органів влади. Через ці обставини лібералізація культурної сфери як один з найважливіших елементів національно-культурного життя після яскравого спалаху в 20-ті роки невдовзі зазнала поразки.

За останні роки українські історики дослідили чимало питань, пов'язаних із здійсненням більшовицької політики в галузі культури в 20-ті рр. XX ст. Серед численних праць з даної тематики варто виділити ґрунтовні дослідження П. Бондарчука, Г. Васильчука, І. Ващенка, Я. Верменича, Т.Горбаня, Г. Єфименка, О.Кручека, Л. Новохатька, В. Чеховича [1]. Вагомий внесок у вивчення культурної політики більшовиків у зазначений період в Україні зробили В. Даниленко, Г. Касьянов, с. Кульчицький, Ю. Шаповал [2].

Набагато менше зробили вітчизняні історики в історіографічному осмисленні написаного. Приємний виняток хіба що становить грунтовне дослідження С. Дровозюка, в якому розглядається в історіографічному плані національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20-30-х рр. XX століття [3]. Загалом історіографічна оцінка складних та неоднозначних процесів у культурній галузі в цей час все ще чекає свого дослідження. Попри те, що даний період досліджується досить активно, ще не написані історіографічні праці, які б висвітлювали процес нагромадження знань про національно-культурне та духовне життя українців у 20-ті рр. XX ст., зокрема на початку цього періоду. Необхідна своєрідна «інвентаризація» напрацьованого, щоб мати уявлення про повноту історичного знання в усіх його компонентах, бачити співвідношення кількісних і якісних параметрів, визначити перспективні напрями дослідження. Отже, вибір теми даної статті зумовлений сучасними завданнями розвитку української історичної науки.

Дана історіографічна стаття покликана встановити найголовніші віхи, які пройшла українська суспільно-історична та культурологічна думка на шляху до осягнення культурно-духовного життя народу, виявити ідеї та підходи, що можуть слугувати орієнтирами в конкретно-історичному дослідженні. Автори також мають на меті простежити залежність історичної думки від характеру більшовицького політичного режиму. Ці пошуки спрямовані на виявлення пізнавальних засобів та інструментів для дослідження культурного аспекту історичного процесу в Україні початку 20-х рр. XX ст.

Загалом історіографію з даної теми можна умовно поділити на 2 великі періоди: радянський (20-ті рр. XX ст. – 1991 р.) та сучасний (90-ті рр. XX ст. – поч. XXI ст.). Радянський період поділяється на декілька етапів: 1 – 20-ті рр.; 2 – сер. 30-х рр. – 1 пол. 1950-х рр.; 3 – друга половина 1950-х – початок 1960-х рр.; 4 – друга половина 1960-х – сер. 1980 рр.; 5 – сер. 1980-х – поч. 1990 рр. Другий період розпочинається з утвердження незалежності України в 1991 році.

У літературі першого періоду дана тема тією чи іншою мірою була відображена у загальних працях, присвячених історії більшовицької партії України [4] та у працях партійних та державних діячів, які пропагували завдання культурного будівництва та аналізували культурно-освітній розвиток українського народу в початковий період «українізації» у контексті виконання завдань цього процесу, розуміючи їх як узагальнення досвіду соціалістичного будівництва [5]. Названі праці були першим кроком у наближенні до наукового осмислення теми. Крім того, у 20-х роках з'явилася певна кількість досліджень, присвячених окремим напрямкам і сферам культурного будівництва, в яких розкривався зміст більшовицької політики в галузі культури на початку зазначеного періоду. Найбільш виразно вона проглядається у працях М. Авдієнка, Д. Годіна, М. Машкіна та ін [6]. У них автори торкалися не тільки питань державного керівництва культурно-освітніми установами, а й культурного будівництва в цілому. Цікаві й різнобічні дані містяться в книзі «Народна освіта на Вкраїні» [7]. Значний матеріал щодо формування структури та принципів партійного керівництва культурою міститься в статті І. Закладкіної «Розвиток структури Наркомосу та його місцевих органів» [8]. Питанням розвитку видавничої справи того часу присвячені праці М. Агуфа, Е. Грицака, В. Ігнатенка, А. Козаченка та ін. [9]. Літературне життя радянської України відображене в книзі А. Лайтеса і М. Яшека «Десять років української літератури (1917-

1927)», в якій були розглянуті організаційні заходи щодо створення перших літературних об'єднань, наведені програмні маніфести, що відображали спрямованість їх творчості [10]. Побачили світ і перші узагальнюючі праці з історії мистецького життя України [11].

Отже, вказаний період позначений започаткуванням вивчення окремих сторін культурно – освітнього життя українського народу на початку 20-х рр. XX ст. Праці істориків цього періоду вигідно відрізняються від робіт вищого партійного й державного керівництва своєю ґрунтовністю та плюралізмом думок, в них більше уваги приділено об'єктивному висвітленню становища культури в Україні, вирішенню практичних завдань розбудови культурного життя республіки.

Панівним для другого історіографічного періоду – середина 30-х рр. – 1 пол. 1950-х рр. – було завершення формування концептуальних підвалин марксистсько-ленінської історіографії культурного життя в Україні у 20-і рр., започаткованих працями м. Покровського, м. Яворського. Останній намагався викрити теорію «українського націоналізму» про національне самовизначення [12]. Його доповідь на Всесоюзній конференції істориків-марксистів, у якій він закликав до боротьби «єдиним фронтом» з рештками буржуазної та дрібнобуржуазної історичної освіти в Україні [13], започаткувала активний наступ проти конкретних істориків та їх наукових поглядів. Значною мірою це торкнулося й істориків-дослідників проблем культурного будівництва в Україні.

В історичній, особливо в історико-культурній літературі 30-х років запанувала тема боротьби з «українським націоналізмом» [14], тобто відбувалося активне запровадження до наукового обігу ідеологічних догм, що поступово ставали панівною методологічною основою радянської історичної науки. Література того періоду рясніла гаслами про «шкідництво», «буржуазний націоналізм», «контрреволюцію» тощо. У зв'язку з цим у 1930-1953 рр. ґрунтовних досліджень культурного будівництва України початку 20-х рр., як і будь-яких інших проблем республіки чи всього СРСР, у радянській історіографії фактично не проводилося. Доробок цього періоду обмежується кількома працями, які здебільшого нагадують ідеологічні трактати й мало претендують на науковість [15]. Більшовицьких стереотипів у ставленні до культури та її дослідження не уник навіть щирий прихильник українізації і співпраці з істориками М. Скрипник [16]. Панівними залишалися штампи про «братню допомогу російського народу в справі культурної революції в Україні», про «неухильність боротьби компартії проти будь-яких порушень національної політики», викриття «націоналістичної діяльності дрібнобуржуазних партій меншовиків, есерів та боротьбистів», «антинародної політики урядів УНР» тощо.

Альтернативу радянській оцінці культурним процесам сталінського періоду склали розвідки, статті і брошури істориків із діаспори, а також діячів націоналістичного підпілля, які жили й працювали в Україні [17]. У них дається як узагальнююча характеристика національно-культурного процесу в Україні на початку 20-х рр., так і різних ділянок культурного життя. Важливе місце в історіографічній спадщині істориків діаспори займає викриття русифікації у проведенні культурної політики в Україні на початку 20-х рр.

Дослідження третього історіографічного періоду – часів відлиги (1953-1964 рр.) мало чим відрізнялися від попередніх двадцяти років. За доби м. Хрущова вийшло декілька праць, які стосувалися проблем більшовицької політики в галузі культури в Україні та СРСР в цілому [18]. Найбільш повно проблему прояву та загальний вплив партійної політики на культурний розвиток України на початку 20-х рр. досліджував Г.М. Шевчук [19]. У його праці містяться цікаві факти, присвячені питанням освіти, науки, ліквідації неписьменності, діяльності культурно-освітніх закладів. Значну увагу приділено роботі вузів і технікумів та навчанню в них дітей робітників і селян, охарактеризовано причини, які перешкоджали розвитку освіти та культури.

У період «відлиги» за кордоном продовжували виходити праці, в яких порушувалися проблема політики правлячої партії в галузі культури в Україні [20]. Часто-густо авторам цих досліджень не вистачало джерельної бази, яка залишилася на їхній батьківщині, але в цілому їхні спогади, відомості, якими вони оперували, і роздуми є достатньо вірогідними й мають певну наукову цінність.

Загалом характерною рисою цього підперіоду в розвитку вітчизняної історіографії став частковий відхід від догматизму сталінщини, з'явилися дослідження, у яких культурне будівництво і вплив на нього більшовицького режиму стали безпосереднім об'єктом вивчення.

Історіографія наступного етапу (друга половина 60-х – перша половина 80-х рр.) несла на собі відбиток поступового згортання демократичних процесів у суспільстві, що не могло не позначитися як на змісті історичної науки загалом, так і на рівні історико-культурних досліджень зокрема. Почала домінувати тематика, присвячена безпосередньому внеску комуністичної партії та її керівникам у розвиток тієї чи іншої сфери духовності й величним здобуткам радянської влади в галузі культури [21]. Історична наука знову набуває яскраво вираженого ідеологічного забарвлення. Якщо довоєнна й повоєнна українська радянська історіографія для визначення суперечливих питань національних відносин і культурного будівництва дуже часто користувалася войовничим терміном «буржуазний націоналізм», то у зазначений період набув поширення інший – «пролетарський інтернаціоналізм». Відповідним способом національний аспект реального культурного процесу фактично випав з поля зору істориків, що досліджували проблеми культурного розвитку Української РСР початку 1920-х рр.

Конкретні умови, в яких розгортався культурний процес 20-х рр., розглянуті в працях В. Афанасьєва, В. Білоцерківського, А. Мороза та ін. [22].

Закордонна історіографія проблеми на даному етапі представлена працями К. Кононенка, В. Липківського, І. Майстренка, М. Прокопа та ін. [23]. Окремо слід виділити узагальнюючу працю «Нариси історії української культури», опубліковану в 1984 р. в Канаді, яка є одним із найбільш ґрунтовних досліджень української діаспори на дану тему [24].

В УРСР, як і в СРСР, до середини 1980-х рр. дослідження культурних процесів так і не вийшли за рамки марксистської методології. Істотні зміни відбулися лише під час перебудови (1985-1991рр.). Для досліджень культурного будівництва і ролі в ньому державної влади це був п'ятий історіографічний період. Для нього був характерним певний відхід істориків від попередньої заідеологізованості і схематизму. У ці роки з'явилися праці Ю. Курносова, В. Даниленка, О.Галенка, В. Лозицького, Л. Ткачової, Я. Дашкевича та ін. [25], в яких, розглядаючи питання суспільно-політичного життя України 20-х – 20-х рр., автори намагалися характеризувати національно-культурні процеси початку 20-х років з позицій об'єктивності та історизму.

Здобуття Україною незалежності в 1991 році позначилося на розвитку вітчизняної історичної науки взагалі й дослідженні національно-культурного життя початку 1920-х рр. зокрема. Розпочався сучасний, якісно новий етап її вивчення. Слід зазначити, що з початку 90-х рр. об'єктом української історіографії стають найрізноманітніші аспекти культурного розвитку УСРР початку 20-х рр. Так у праці В.М. Даниленка, Г.В. Касьянова, С.В. Кульчицького «Сталінізм на Україні: 20-30-і роки» [26] були розглянуті питання ідеологічних принципів більшовицької політики, становлення адміністративних основ у культурному житті республіки. У дослідженні Г.Касьянова «Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля» [27] проблему національно-культурного життя України подано через призму взаємовідносин влади й головного носія української культури – української інтелігенції. Широке коло питань, що висвітлюють історичні умови національно-культурного процесу в Україні розглянуто в монографії С.В. Кульчицького «Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) [28]. Незаперечну наукову цінність для з'ясування ролі й місця української інтелігенції у культурних процесах, здійснюваних в УСРР, представляє 3-томне дослідження «Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.» [29].

Нові погляди на національно-культурну політику більшовицької влади на початку 20-х рр. висловлено у працях В.Г. Виткалова, Ф.В.Кокошко, Я.І. Мандрика, В.І. Петрова та ін. [30], в яких автори доводять, що суперечливий характер розвитку національної культури в зазначений період значною мірою був зумовлений небажанням місцевих органів влади, передусім керівників, здійснювати проголошений новий курс в економічній та національній політиці, живучістю великодержавної традиції.

Позитивні та негативні моменти українізації, зокрема репресії, історіографічні та методологічні аспекти вивчення політики коренізації в УСРР, українізація освіти, мистецтва, культосвітніх закладів знайшли своє наукове вивчення в працях В.Л. Борисова, В.М. Букача, Л.В. Блінди, Я.В. Верменича, Г.М. Васильчука, К.Є. Колісника [31]. Крім того, з'явилися й історіографічні праці з проблем українізації, зокрема І.В. Ващенка [32]. Дослідник виділяє п'ять періодів у розвитку вітчизняної історіографії з проблем українізації. Він вивчив перші

спроби наукового висвітлення політики українізації, дослідив політику українізації у вітчизняній історіографії, з'ясовує позицію істориків діаспори, висвітлив цю політику в історіографії незалежної України.

У дослідженнях останнього періоду з питань національно-культурного життя України початку 20-х рр. значну увагу приділено питанням, що раніше обминалися, в тому числі проблемам Української автокефальної православної церкви [34]. Активізувалася робота з вивчення історико-культурної спадщини, проблем її збереження, відновлення історичної пам'яті народу. Зокрема, в монографії О.Нестулі [34] аналізуються основні етапи та особливості розвитку державної системи охорони пам'яток України з 1917 по 1941 р., показано вплив національної та атеїстичної політики радянської держави на стан охорони пам'яток, особливо культового призначення на початку 20-х рр.

Аналіз сучасного етапу вивчення проблем національно-культурних відносин в Україні в першій половині 20-х рр. XX ст. дозволяє виявити деякі особливості самого історіографічного процесу. По-перше, це якісно новий етап нагромадження знань про маловідомі й суперечливі питання минувшини. По-друге, формування концептуальних засад сучасної української історичної науки відбувається еволюційно: шляхом подолання догматичних схем, висвітлення суперечливих історичних подій і явищ, усунення міфів, політико-ідеологічних стереотипів культурного розвитку, переосмислення теоретичних основ історичного пізнання. По-третє, показовим є можливість виокремлення із загального процесу наукового пізнання культурних процесів 20-х рр. праць науково-теоретичного спрямування, концептуально-світоглядного та історіографічного значення.

Отже, як свідчить аналіз наукової літератури, комплексного історіографічного дослідження з проблеми культурного будівництва на початку 20-х рр. XX ст., попри значну за обсягом історіографію присвячену різним аспектам теми, поки що не існує. Віддаючи належне авторам, які вивчали цю проблематику, необхідно підкреслити, що сьогодні деякі з праць, їх висновки, фактологічна база вимагають істотного уточнення. В українській історіографії і дотепер системно і всебічно не досліджено особливості культурного розвитку українського суспільства в контексті національної політики радянської держави. У той же час вивчення істориками реальних подій зазначеного періоду, специфіки національно-культурних і соціальних відносин, їх історіографічного осмислення забезпечує, на наш погляд, з'ясування важливої науково-пізнавальної проблеми: рівня соціально-політичної і національно-культурної готовності і здатності українського суспільства до створення власної держави, а також його ставлення до ідеї унітарної держави тоталітарного типу. У зв'язку з цим можуть бути запропоновані такі тематичні напрями досліджень: більшовицька «культурна революція» в умовах початкового періоду непу; функціонування традиційної народної культури в умовах утвердження тоталітарного режиму; взаємодія української народної і радянської культур; динаміка суспільної свідомості українців, їх етика та мораль; соціальна й національна психологія, ментальність українського народу; вплив репресій на культурно-духовне життя; релігійно-духовне життя українців; «перевиховання» українського народу більшовицьким режимом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарчук П.В. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років. – К., 1998; Васильчук Г. Українізація вищих органів державної влади та управління УСРР (20-ті роки) //Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1994; Ващенко І.В. Політика українізації 1920-х – початку 1930-х років в Україні: проблеми історіографії // Автореф. дис… канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2001; Верменич Я. Здійснення українізації у 20-30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми //Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1993; Горбань Т. Українознавство в контексті національно-культурного відродження в Україні (1918-1928) //Автореф. дис… канд. іст. наук. – К., 1996; Єфименко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України. – К., 2002; Кручек О.Л. Культура В УСРР в 1920-1923 рр. як об'єкт державної політики// Автореф. дис… канд. наук. – К., 1997; Новохатько Л.М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті – середина 30-х рр. XX ст.) // Автореф. дис... докт. іст. наук. – К., 1999; Чехович В.А. Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу. – Харків, 1995; 2. Даниленко В., Касьянов Г.В., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991; Касьянов Г.В. Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція 1920-1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996; Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. – К., 1990; 3. Дровозюк С.І. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20-30-х рр. XX століття: історіографічний нарис. – Вінниця, 2005; 4. Равич-

Черкасский. История Коммунистической партии Украины. – Харьков, 1923; Яворський м. Революція в її головних етапах. – Харків, 1923; 5. Скрипник М.О. До теорії боротьби двох культур. – Харків, 1928; Затонский В.П. Национальная проблема на Украине. – Харьков, 1926; Лебедь Д.З. Советская Украина и национальный вопрос за пять лет – Б.м., 1921; Ряппо Я.П. Народна освіта на Україні за десять років революції. – Харків, 1927; Гринько Г. Хозяйственные основы советского культурного строительства. – Харьков, 1921; Приходько А. Культурне будівництво на Україні (за 1925-1926 та 1926-1927 роки). –Харків, 1927; 6. Годин Д. К. 10 лет Октябрьской революции и просвещение. – К., 1927; Авдієнко М.О. Народна освіта на Вкраїні. – Харків, 1927; Марков В.Н. Советская система народного образования УССР: Материалы к истории развития УССР. – Саратов, 1928; Машкін А. Освітня політика за доби диктатури пролетаріату. – Одеса, 1926; Альбернштейн, Ястржембський В. Система народної освіти. – Б.м., 1929; 7. Народна освіта на Вкраїні. – Б.м., 1924; 8. Закладкин И. Развитие структуры наркомпроса и его местных органов //Народное просвещение. – 1927. – №11-12; 9. Агуф м. Преса УСРР до роковин Жовтня. – Харків, 1932; Меженко Ю. Українська книжка часу великої революції // Життя і революція. – 1927. – №10-11; Ігнатенко В. Українська преса 1816-1923 рр.: Іст.-бібліогр. етюд. – Харків, 1926; Русанов А. Газетна справа на Україні. – Харків, 1924. – Ч.1; Грицак Є. З історії книжкового руху на Великій Україні (1917-1922). – Львів, 1923; Пресса на Украине: Материалы Всеукр. совещ. редакторов. – Харьков, 1925; Пакуль Н. Книга: Ист. очерк . – Б.м., 1923; Козаченко А. Десять років книжкової продукції Радянської України: Іст.-стат. начерк. – Харків, 1929; 10. Лейтес А., Яшек м. 10 років української літератури (1917-1927). В 2-х тт. – Харків, 1928; 11. Грінченко м. Історія української музики. – К., 1922; Десять років українського театру. – Харків, 1929; Українське малярство. – Харків, 1930; 12. Яворський м. Історія боротьби клясів на Україні. Начерк лекцій, читаних у Вищій партійній школі. – Полтава, 1921; Його ж. Історія України. В стислому нарисі. – Б.м., 1929; 13. Труды первой Всесоюзной конференции историков-марксистов. 28/XII 1928 – 4/I 1929. – Т.1. – М., 1929; 14. За партийность в исторической науке. Сб. статей. – М., 1932; Знищити український націоналізм на теоретичному фронті. Зб. статей. – Б.м., 1934. – Вип.1; Гірчак Є.Ф. На два фронти в боротьбі проти націоналізму. – Харків, 1932; 15. Полоцький О. Культурна п'ятирічка України. – Харків, 1929; У боротьбі за українську пролетарську культуру. – Харків, 1931; На фронті культури. – К., 1935; 16. Скрипник м. Інтелігенція в реконструктивну добу // Шлях освіти. – 1930. – №7-8; 17. Сірополко С. Народна освіта на Совєтській Україні. – Варшава, 1930; Николишин С. Культурна політика більшовиків і український культурний процес: публіцистичні рефлексії. – Б.м., 1939; Мазепинець І. Правда про наше минуле. – Рівне-К., 1942; Бойко Ю. Шлях нації (1943). – Париж-Київ-Львів, 1992;Соловей Д. Голгота України. – Ч.1. – Вінніпег, 1953; Енциклопедія українознавства. В 2-х тт. – Т.1. – Мюнхен-Нью-Йорк, 1949; 18. Сухарев А. Сельская интеллигенция и ее роль в строительстве коммунизма. – М., 1963; Гутянський С. Здійснення ленінських принципів в народній освіті на Україні. – К., 1963; Курносов Ю., Бондар А. У навчанні та праці. Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР. – К., 1964; Михайлов О. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва. – К., 1963; 19. Шевчук Г. Культурне будівництво в Україні в 1921-1925 роках. – К., 1963; 20. Пігідо Ф. Україна під більшовицькою окупацією. – Мюнхен, 1956; Лавріненко Ю. Розстріляне відродження. – Париж, 1959; 21. Гутянський С.К. Ленін і українська радянська культура. – К., 1963; Маланчук В.Ю. Ленін і розвиток національного питання на Україні // УІЖ. – 1969. – №4; 22. Афанасьєв В.В. Нариси історії культурно-освітньої роботи на Україні (1917-1941 рр.). – Харків, 1968; Білоцерківський В.Я. Боротьба за ліквідацію неписьменності на Україні в 1926-1932 рр. // Питання історії СРСР. – 1975. – Вип. 20; Мороз А.В. Ліквідація неписьменності і розвиток загальної освіти трудящих в 1921-1925 роках // УІЖ. – 1976. – №8; Розвиток української культури за роки Радянської влади. – К., 1967; Ясницький Г. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.). – К., 1965; 23. Кононенко К.С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1920-1960. – Мюнхен, 1965; Липківський В. Історія української православної церкви. – Торонто, 1967; Майстренко І. Сторінки з історії Компартії України. В 2-х ч. – Мюнхен, 1969; Прокоп м. Україна і українська політика Москви. – Мюнхен, 1981; Лисий В. Державний статус УСРР в 1917-1923 роках. – Мюнхен-Нью-Йорк, 1963; 24. Нариси з історії української культури. – Едмонтон, 1984; 25. Курносов Ю.О. Духовне життя на Україні в 20-30-ті рр. // УІЖ. – 1990. – №1; Даниленко В.М. Рабочий класс и культурная революція на Украине. – К., 1986; Галенко О.І. Історія культурного будівництва в Українській РСР 1921-1941 рр. у документальних публікаціях // УІЖ. – 1986. – №8; Лозицький О.І Політика українізації в 20-30-х роках. Історія, проблеми, уроки // УІЖ. – 1989. – №3; Ткачова Л. Інтелігенція радянської України в період побудови основ соціалізму. – К., 1985; Дашкевич Я.Р. Українізація: Причини і наслідки // Слово і час. – 1990. – №8; 26. Даниленко В.М. Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Українська інтелігенція на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991; 27. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний аспект та історична доля. – К., 1992; 28. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996; 29. Нарис історії української інтелігенції (перша половина XX ст.). – В 3-х кн. – К., 1994; 30. Виткалов В.Г. Українська культура: Сторінки історії 20 століття. – Рівне, 1997; Кокошко Ф.В. Розвиток культурно-освітньої діяльності в українському селі в 20-ті рр. (на матеріалах Півдня України. – Миколаїв, 1998; Мандрик Я.І. Культура українського села в період сталінізму. – Івано-Франківськ, 1998; Петров В. Діячі української культури (1920-1940 рр.). Жертви більшовицького терору. – К., 1992; 31. Борисов В.Л. Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921-1932 рр. // УІЖ. – 1999. – №2; Букач В.М. Политика украинизации в первой половине 20-х годов. – Одесса, 1997; Блінда Л.В. Українізація та її роль в суспільно-політичному житті українського народу в 20-ті роки // Автореф. дис канд. іст. наук. – К., 1992; Верменич Я.В. Здійснення

українізації в 20-30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми //Автореферат дис. канд. іст. наук. – К., 1993; Васильчук Г.М. Українізація вищих органів державної влади та управління УСРР (20-і роки) // Автореф. дис. канд.. іст. наук. – 1994; Колісник К.Є. Проведення політики українізації на Харківщині в 1923-1932 рр. // Автореф. дис. канд. іст. наук. – Харків, 2001; 32. Ващенко І.В. Політика українізації 20-х – початку 30-х рр. в Україні : проблеми історіографії // Автореферат дис. канд. іст. наук. – Харків, 2001; 33. Історія християнської церкви на Україні. – К., 1992; Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні. 20-30-і роки ХХ ст. – К., 1993; Рибачук М.В. Автокефалія православної церкви в Україні // Рідна школа. – 1992. – № 5-10; 34. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. В 2-х частинах. – К., 1995.

Н.П. Барановська

ЧОРНОБИЛЬСЬКА ТРАГЕДІЯ В БАЧЕННЯХ РАДЯНСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Вибух на 4-му енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції, який переріс у трагедію мільйонів людей, став для українського суспільства шоком. Сприйняття ним цієї соціально-економічної й фізико-технічної проблеми багато в чому формувалось під впливом представників інтелігенції, яка за умов радянського суспільства виявилась підпорядкованою політичній системі та її основному завданню – применшенню наслідків аварії та заспокоєння громадської думки як всередині країни, так і за її межами.

Аналіз «внеску» фахівців-атомників та заангажованих журналістів дає підстави твердити, що саме публікації на сторінках видань КПРС та Компартії України вміло відводили увагу від дійсно важливих питань післяаварійного буття. Так журнали «Агитатор» (Москва) [1] та «Трибуна лектора» (Київ) [2], вміщуючи замовні матеріали, поширювали відверту дезінформацію.

Більш виважений підхід до інформації про аварію та інформування населення про неї продемонстрував відомий науковець – біолог, тодішній директор ботанічного саду Академії наук УРСР в Києві академік АН УРСР А.Гродзинський, який на сторінках журналу «Знання та праця» відзначав необхідність широкого роз'яснення людям ситуації, що склалась після аварії: «Необхідно постійно інформувати населення про рівні радіоактивного фону і правила поведінки: на жаль, багато людей надто безпечні, не знають особливостей розподілу радіоактивних ізотопів та їх дії, інші ж – навпаки, готові вдатися до паніки. І в одному, і в другому випадках допоможе правильна, повсякденна інформація, вміло поставлена пропаганда. Систематично вести її серед населення – почесний громадянський обов'язок усіх учених й спеціалістів» [3].

Про колосальні можливості фахової інтелігенції в справі об'єктивного висвітлення подій чи поширення дезінформацій (свідоме чи несвідоме, через відсутність необхідної інформації) засвідчують нейтрально-заспокійливі виступи на сторінках журналу «Новое время»: директора Інституту США та Канади АН СРСР академіка Г.Арбатова, заступника Голови Ради Міністрів СРСР Б.Щербини, віце-президента АН СРСР академіка Є.Веліхова, голови Державного комітету СРСР з гідрометеорології та контролю навколишнього середовища члена-кореспондента АН СРСР Ю.Ізраеля та його заступника Ю.Седунова, першого заступника міністра охорони здоров'я СРСР Є.Воробйова. Ідеологічне протистояння двох політичних систем та методи, що використовувалися для заспокоєння світової громадськості та населення всередині країни, добре видно на прикладі цього журналу, який поширювався за кордонами СРСР. На його сторінках із заспокійливими матеріалами виступили й такі, зацікавлені в порятунку від дискредитації атомної енергетики, зарубіжні фахівці, як генеральний директор МАГАТЕ Х. Бликса, директор відділу ядерної безпеки цієї ж організації Н.Розена та Р.Ялоу, лауреата Нобелівської премії в галузі медицини з США [4].

Прикладом намагань популяризації дозовано об'єктивної інформації про ситуацію навколо ЧАЕС та стан постраждалих при ліквідації аварії можна вважати публікацію, підготовлену американським лікарем Р.Гейлом та головним лікарем відомої всьому світу московської лікарні №6, куди звозили вражених радіацією перших ліквідаторів, А.К.Гуськової (Новое время, 1986, №23). Цей же журнал є переконливим джерелом вивчення ставлення фахівців- ядерників до майбутнього своєї галузі. Так, незважаючи на масштабну ядерну аварію, яка переросла за своїми масштабами у катастрофу, вони відразу після неї взялися відстоювати ядерну енергетику та її право на існування та подальший розвиток. З цих позицій виступали в цьому журналі, зокрема, голова Державного комітету з використання атомної енергії СРСР

академік А.М.Петросьянц та член-кореспондент АН СРСР, заступник директора Інституту атомної енергії ім. І.В.Курчатова Л.Феоктістов [5].

Важливою інформацією, яку намагались донести до широкого загалу країни журналісти, фахівці та безпосередні учасники подій став героїзм ліквідаторів та солідарність населення країни з їх зусиллями. До кінця 1986 р. багато хто писав про це [6].

Надалі, наприкінці 80-х рр. були опубліковані роздуми та спогади безпосередніх учасників, зокрема, широковідомого після чорнобильських подій генерала М.Д.Тараканова [7]. А до 10-ї річниці в Москві було опубліковано ще низку літературно-публіцистичних книг учасників робіт або колективних збірників їх спогадів. Серед авторів цих публікацій – фахова інтелігенція: військові, науковці, працівники Міністерства атомної енергії та журналісти. Всі вони знаходились безпосередньо в епіцентрі подій або були покликані, в силу своєї посади, вирішувати поставлені цією катастрофою проблеми, і тому їх бачення події ставали все ближчими до істини [8].

В Україні об'ємні літературно-публіцистичні твори та збірники спогадів, що відбивали бачення проблеми їх авторами, почали виходити з 1988 р. У 1989 р. було опубліковано документальну повість про героя-пожежника лейтенанта В.Правика відомої журналістки Лідії Віриної, що практично з перших днів аварії 1986 р. була поруч з ліквідаторами, та журнальна публікація – спогади й роздуми про події на атомній електростанції О.Коваленка і С.Троїцького [9]

Серед журнальних науково-популярних та публіцистичних публікацій 1987 р. [10] особливо цікавими були статті академіка Д.М.Гродзинського, в яких практично вперше було об'єктивно окреслено відомі на той час та прогнозовані реальні наслідки катастрофи та її можливі впливи на живе. Велика кількість журнальної публіцистики стала надбанням суспільства у 1988 та наступні роки. Серед них – публікації в журналах «Сільські обрії», «Наука і суспільство», «Природа» та «Знание – сила», літературних та суспільно-політичних журналах, авторами яких були представники різних груп інтелігенції [11], зокрема науковців АН України, які, проводивши значні науково-дослідницькі та практичні роботи на ЧАЕС та в зоні її впливу, нагромадили значні знання та намагались донести їх до широкого загалу.

Крім публікацій статей, представники наукової та творчої інтелігенції брали участь у круглих столах в редакціях, де обговорювалися Чорнобильська катастрофа та її наслідки. Проте такі заходи могли собі дозволити лише центральні, московські журнали [12], а отримання нового знання сприяло скороченню суто пропагандистських або популяризаторських публікацій. Серед найяскравіших публіцистичних матеріалів першої половини 90-х рр. слід відзначити публікації в українському екологічному журналі «Ойкумена» за 1991 р. матеріалів відомих науковців, громадсько-політичних та літературних діячів – Ю.Щербака та Ж.Медведєва, а в науково-популярному журналі «Наука і суспільство» – академіка Е.В.Соботовича. Літературний і суспільно-політичний журнал «Київ» у 1995 р. опублікував матеріал вже відомого автора – Ж.Медведєва [13]. Долучилися до осмислення проблеми й генеральний прокурор України, фахівець-атомник, міністр енергетики УРСР В.Ф.Соляров та колишній працівник ЧАЕС – відомий політик і поет – В.Шовкошитний [14].

У подальшому в Україні також публікувалися спогади, що розкривали роль і місце в ліквідації наслідків аварії представників різних фахових груп, зокрема працівників МВС, пожежників, журналістів, працівників комунального господарства та ін., в тому числі і по окремих регіонах [15]. Науковці, фахівці-медики й атомники та журналісти провадили також аналіз реалій постчорнобильської ери [16].

Визначальним стало бачення технічної інтелігенції такої складової величезної чорнобильської проблеми, як будівництво і функціонування об’єкта «Укриття» у справі усвідомлення загроз, що несе Україні зруйнований 4-й енергоблок, та розробки державної політики щодо нього. Незважаючи на значний обсяг суто технічних моментів, узагальнюючі книги про нього, підготовлені очевидцями і активними учасниками подій, навколо нього сприяють формуванню широкого уявлення про одну зі складових величезних зусиль з ліквідації аварії та її наслідків [17].

На жаль, ця тема стала, до певної мірі, предметом спекуляцій і заробітчанства. Підтвердженням цього є підготовлений на публіцистично-популяризаторському рівні цикл книг, виданих протягом 1996-2003 рр. відомим журналістом О.П.Гусєвим [18] Хоча ці публікації мають значне фактографічне наповнення, однак залучені до них матеріали дають

підстави дивуватися ставленню автора до поняття інтелектуальної власності.

Поряд з популяризацією офіційного бачення причин аварії, шляхів її ліквідації, її наслідків та майбутнього атомної енергетики в цілому в світлі аварії на 4-му енергоблоці ЧАЕС, окремі представники наукової, фахової та творчої інтелігенції висловлювали альтернативні міркування критичного характеру про замовчування, що мали місце на початковому етапі аварії, перекручування інформації в наступні роки, її політичну заангажованість. Було також опубліковано альтернативні офіційній точки зору на розвиток атомної енергетики взагалі [19].

Особливо слід відзначити внесок у справу об'єктивного аналізу ситуації, замішаного на гіркому особистому досвіді, двох видатних українських журналісток: Любові Ковалевської та Али Ярошинської, на долі яких вплинув Чорнобиль. Їх громадянська мужність була високо оцінена. Л.Ковалевська за свої публіцистичні праці нагороджена міжнародною жіночою премією «За мужність в журналістиці», а Ярошинська А. – альтернативною Нобелівською премією «За життя, гідне людини» [20]. Просякнуті гіркотою й низка інших публіцистичних видань, що з'явились в Україні, зокрема до 10-ї річниці аварії [21].

З'явились в культурному середовищі Україні й літературні твори, покликані до життя Чорнобильською трагедією, тим сплеском емоцій і почуттів, які вирували в суспільстві. Вони яскраво відбивають породжену нею суспільну свідомість. На цю страшну подію відгукнулися письменники та поети, твори яких друкувалися у центральних виданнях та в областях України [22]. Прикладом високого рівня емоційного сприйняття трагедії є книга відомої письменниці С.О.Алексієвич, яка виходила багатьма мовами, в т.ч. українською [23]. Цей сплеск літературної творчості став предметом дослідження філологів й літературознавців, аналізувався на конференції «Чорнобиль – літературний апокаліпсис і дійсність: Література після Чорнобиля», що відбулася 24-26 квітня 1996 р. в Києві в Спілці письменників України за сприяння Гете-Інституту [24].

Публікації суспільно-політичного та науково-популярного характеру з окремих питань чорнобильської катастрофи демонструють неоднозначність оцінок в суспільстві і середовищі фахівців катастрофи та її наслідків. Такими антагоністами щодо оцінки й бачення ходу розвитку подій на ЧАЕС, ролі окремих особистостей в тих процесах, стали колишній багатолітній Голова Ради Міністрів України, нині покійний О.П.Ляшко та письменник і політик В.О.Яворівський, який свого часу, напередодні пуску першого енергоблоку ЧАЕС, опублікував захоплено-піднесений роман-хроніку «Ланцюгова реакція» про будівельників первістка атомної енергетики України. Після аварії на 4-му енергоблоці він же опублікував роман «Марія з полином у кінці століття», який образив багатьох ліквідаторів аварії, працівників станції. У подальшому він, на думку О.П.Ляшка, відчув і використав ситуацію і потрапив у хвилю настроїв необізнаної і переляканої подіями на ЧАЕС народної маси [25]. В усіх публікаціях 1991-92 рр., виконуючи обов'язки голови комісії Верховної Ради з питань Чорнобильської катастрофи вже в незалежній Україні, В.Яворівський пропагував думку про незадовільні дії керівників держави і науковців республіки в ході вирішення проблем, породжених аварією [26], що при ретельному вивченні цього питання виявилося необґрунтованим. Звідси напрошується висновок про необхідність детального дослідження складної ситуації, яка склалась у зв'язку із вибухом на 4-му енергоблоці ЧАЕС, перш ніж робити категоричні висновки й помилкові заяви.

Іншим прикладом різного бачення причин аварії є її розуміння фахівцем ядерної техніки, документалістом і публіцистом Г.У.Медведєвим та заступником головного інженера ЧАЕС з експлуатації А.С.Дятловим. У своєму творі «Чернобильський зошит», широко роздрукованому у 1989 р., в тому числі і в Україні [27], Г.У Медведев звинувачував керівництво галузі та самої атомної станції в некомпетентності й несумлінному виконанні своїх виробничих обов'язків, що виявилось в непринциповості й поблажливості до розробників проекту, будівельників, постачальників обладнання та наукового супроводу й невимогливості до комплектування кадрів експлуатаційників що, на його думку, й стало передумовою аварії.

Звинувачений і засуджений до позбавлення волі, А.С.Дятлов, звільнившись з ув'язнення, перед своєю смертю встиг опублікувати книгу [28], в якій, ретельно проаналізувавши кожне твердження свого опонента, показав, на його думку, безпідставність і помилковість багатьох тверджень останнього, намагаючись захистити цією книгою честь і гідність працівників станції й особисто свою.

Такі ж принципові розбіжності склалися в оцінці медичних наслідків катастрофи:

реальних й перспективних – між певною групою медиків й радіобіологів та значною частиною фахівців-медиків, підтримуваною широким громадським загалом. Особливо яскраво це протистояння демонструють публікації відомого науковця Л.А.Ільїна та відомої журналістки Л Ковалевської, колишньої мешканки міста енергетиків Прип'яті, що на своїй особистій долі відчула наслідки, в тому числі й медичні, трагедії 1986 р. [29].

Загалом проблема бачень Чорнобильської трагедії інтелігенцією радянського періоду та незалежної України має багато різних аспектів та потребує для свого висвітлення значного обсягу. Поза межами даного дослідження залишилась значна кількість різних форм проявів цього бачення представників різних груп художньої, літературної, технічної, наукової інтелігенції, зокрема істориків України. Попередній і далеко неповний аналіз бачень радянською та українською інтелігенцією Чорнобильської трагедії та їх впливів на формування об'єктивного бачення її причин та наслідків дає підстави твердити, що на цю проблему відгукнулися представники всіх груп наукової, виробничої та творчої інтелігенції. Однак внесок кожного з їх представників визначався його стосунками з політичною системою, громадянською мужністю та свідомістю. Можна зрозуміти появу в умовах СРСР політично заангажованих матеріалів як данину часові і традиціям, в яких перебувало радянське суспільство. Однак слід відзначити, що з часом ці бачення, що знаходили своє відбиття у різноманітних публікаціях, набули певної об'єктивності. При цьому їхнє вивчення засвідчує відсутність одностайної думки з низки спірних питань проблеми, що вимагає від науковців – фахівців атомної енергетики, радіаційної медицини, біології, екології тощо. – нових зусиль у з'ясуванні спірних питань. Величезний доробок творчої інтелігенції – публіцистика, прозові та поетичні твори – засвідчує емоційний вплив події на суспільство. Визначилося коло осіб, які з різних причин гостро сприйняли біль і гіркоту ситуації.

Нагромадження нового знання, що стало можливим, завдячуючи набуттю Україною незалежності, величезна емоційна та суто дослідницька робота дозволяє українській інтелігенції трансформувати своє бачення Чорнобильської трагедії та впливати відповідним способом на її сприйняття суспільством. Однак з жалем доводиться відзначати, що монополія на істину, що її має нині інтелігенція, що обслуговує владні структури і впливає на прийняття конкретних рішень, виключає можливість врахування цими структурами альтернативних думок, яких є чимало з різних питань проблеми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лужков Д. Кому и зачем нужна ложь о Чернобыльской аварии //Агитатор. – 1986. – №13. –С. 50; 2. Корнієнко М.В. Надзвичайні обставини // Трибуна лектора. – 1986. – №11. – С.34; Юричко В.В. Що криється за їдкою пилюкою?.. Кому була потрібна аморальна пропагандистська кампанія навколо аварії на Чорнобильській АЕС! // Там само. – С.35; Базєєв Є.Т. На основі фактів, всупереч домислам // Там само. – С.39; 3. Гродзинський А. Чорнобиль: реальна небезпека й вигадки // Знання та праця. – 1986. – №9. – С.12; 4. Чернобыль: быль и небыль. Ответы специалистов // Новое время. – 1986. – № 20. – С.8-11; 5. Феоктистов Л.. Предостережение Чернобыля. Ядерная эпоха требует нового мышления // Новое время. – 1986. – №22. С.4; Петросьянц А. Ядерная энергия после Чернобыля // Новое время. – 1986. – №36. – С.18; 6. Арапов В.Ф. Вахта (на ЧАЭС) продолжается // Радуга. – 1986. – №10; Білкун М. Чорнобиль: так відступила біда // Ранок. – 1986. – №3; Брязгунов Ю. Протистояння // Дніпро. – 1986. – №8; Возіанов В. Подвиг братерства // Під прапором ленінізму. – 1986. – № 13; Гнатишин р. Чорнобиль ,червень,1986 р. // Прапор. – 1986. – № 9; Захаркевич С. Уміють працювати агробудівці // Сіл. будівництво. – 1986, –№11; Коломієць П. Подолання: репортаж з ЧАЄС // Людина і світ. – 1986. – №9; Конищев Ю. Экзамен на крепость: (О ликвидации последствий аварии на ЧАЭС) // Материально-техническое снабжение. – 1986. – №9; Кручик И., Мезенко Ю. Небо Чернобыля // Радуга. – 1986. – №9; Кузнецова С.О. Разом! (Про роботи по ліквідації аварії на ЧАЕС)// Комуніст України. – 1986. – №7; Левада А. Мой причал – Припять //Радуга. – 1986. – №8; Скора І. Митці – Чорнобилю // Музика. – 1986. – №6; Сопельняк Б. Преодоление. (О работах по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС) // Огонек. – 1986. – №42; Шкода В. Чернобыль: дни испытаний // Радуга. – 1986. – №10; Юхимович В. Чорнобиль, нехворощ, полин... // Україна. – 1986. – № 43; 7. Гощицкий Н. Упала звезда полынь... (Зап. участника группы по ликвидации последствий аварии на ЧАЭС) // Огонек. – 1987. – №38, №39; Брюханов В.П. Период полураспада: (беседа с В.П.Брюхановым: в сокращении) // Родина. – 1990. – №3; Иллеш А.В., Пральников А.Е. Репортаж из Чернобыля: записки очевидцев. Комментарии. Размышления. – М.: Мысль, 1988; Тараканов Н.Д. Чернобыльские записки или раздумья о нравственности. – М.: Воениздат, 1989; 8. Тараканов Н.Д. Две трагедии 20 века :[Взрыв ядерного реактора на ЧАЭС и землетрясение в Спитаке]: Докум. повести. – М.: Сов.писатель, 1992.; Чернобыль: Катастрофа. Подвиг. Уроки и выводы / А.А. Дьяченко (ред.), А.А. Дьяченко (авт.-сост.). – М.: Интер-Весы, 1996; Микеев А.К. Противопожарная служба в экстремальных условиях Чернобыля. -М., 1999; Ильин Л.А. Реалии и мифы Чернобыля. - М.: «ALARA Limited», 1994; Легасов В.А. Из сегодня в завтра: Мысли

вслух. Чернобыль и безопасность. М.:Аврора, 1996; Боровой А. Мой Чернобыль. (Воспоминания). – М.: ИздАТ, 1996; Чернобыль. Десять лет спустя. Неизбежность или случайность? / А.Н. Семенов (ред.). - М.: Энергоатомиздат, 1995; Кайбышева Л.С. После Чернобыля. – М., ИздАТ. – Т.1. – 1995; 9. Шкода В.Г.Чернобыль. Дни испытаний. – Кн. свидетельств: Сб. докум. публицист. и худож. произведений). – К., Рад. письменник, 1988; Вірина Л.А. Тієї вогняної ночі: Чорнобильська оповідь. – К., Молодь, 1989; Коваленко О., Троїцький С. Світло і тіні Чорнобиля: Спогади та роздуми про події на атомн. електростанції // Вітчизна. – 1989.– №11; 10. Барабаш Л. Чорнобиль //Укр. мова і літ. в школі. – 1987. – №11; Гродзінський Д.М. На Чорнобильській землі і навколо //Хлібороб України. 1987. – №7; Гродзінський Д.М. Чорнобильська земля // Наука і суспільство. – 1987. – №1; 11. Бевза П. У Чорнобилі //Прапор. – 1988. – №7; Гейл р. Люди повинні продовжувати жити нормально // Трибуна лектора. – 1988. –№8; Гродзинский Д.М. Чернобыль: интервью на одну актуальную тему // Знание-сила. – 1988. – №8; Гродзінський А., Гродзінський Д. Уроки Чорнобиля // Київ. – 1988. – №10; Губарев В. Заграва над Прип'яттю // Трибуна лектора. – 1988. – № 4; Чорнобильські сталкери // Знання та праця. – 1988. – №8; Кремінь Д. Тільки спогад Чорнобиля // Ранок. –1988. – №1; Нагнойний ЯЛ. Чорнобиль: травень 1986-го // Комуніст України. – 1988. –№4; Науменко В. На цвинтарі машин під Чорнобилем // Прапор. – 1988. – №2; Хуган А. Мужество //Трезвость и культура. – 1988. – №1; Щербина Б.Е. Впереди – более сложные задачи // Политическое образование. – 1988. – №10; Глушенок Д. Зони спустошення // Сільські обрії. –1989. – №10; Гонта В. Чорнобиль триває // Сільські обрії. – 1989. –№6; Остапенко В. Чорнобильські відлуння // Сільські обрії. –1990. – №10; Гродзінський Д.М. Чорнобиль: У пошуках майбутнього // Наука і суспільство. – 1989. – №2; Сукманська Н. Під кодовою назвою «вектор» // Наука і суспільство. – 1989. –№12; Черкасова М. Терновый венец Чернобыля // Знание-сила. – 1990. – №4; Четыре года после взрыва // Природа. – 1990. – №11; Гродзінський Д. Ми всі живемо поблизу Чорнобиля // Всесвіт. –1989. –№4; Губин Л. Вокруг четвертого. День нынешний // Радуга. – 1989. – №6; Коваленко О., Троїцький С. Світло і тіні Чорнобиля: Спогади та роздуми про події на атомній електростанції // Вітчизна. – 1989. – №11; Скляр С. Чернобыль глазами киевлянина // Дружба народов. – 1989. –№6; Лепин Г. Память Чернобиля // Радуга. – 1990. – №4; Сатаєва Т. Злочинець номер один? // Ранок. – 1990. – №4; Уривін С. Чорнобильські принцеси // Україна. –1989. – №17; Мойсієнко А. Куди вести печаль // Україна. – 1990. – №38; Єльцов О. Кінцева зупинка Чорнобиль// Соц. культура. – 1990. – №1; 12. Жертвоприношение: О последствиях аварии на Чернобыльской АЭС (Беседа за круглым столом) // Знание-сила. –1990. –№8; После Чернобыля. По матер. обсуждения // Наш современник. – 1990. – №1; 13. Щербак Ю. Чорнобиль як нове явище в історії цивілізації. Доповідь на конференції «Єврочорнобиль-2» // Ойкумена. – 1991. –№ 3; Медведев Ж. Атомна енергетика після Чорнобильської аварії. - Там само. – №5; Соботович Е.В. Будем жити, не помрем: (розмова з проф. Е.В.Соботовичем про Чорнобильську аварію) // Наука і суспільство. – 1993. – №3/4; Медведев Ж.. Чорнобиль: крізь відоме і таємне. - Київ, 1995, № 2-3; 14. Потебенько М. Чорнобиль: прокуратура у тривожний квітень 86-го // Рад. право. – 1990. – №5; Токаревський В. Чорнобильські таємниці і багатоликість правди // Вітчизна. – 1992. – №9; Скляров В.Ф. Завтра був Чорнобиль: Докум. повість. – К.: Освіта: МП «Велес», 1991; Шовкошитний В. Тяжкий хрест. –К. : «Ехо-Восток», 1996; 15. Чорнобильська катастрофа в документах, фактах та долях людей. (Коваленко В.І. та ін.). – К.: РВВ МВС України, 1996; Виконуючи службовий обов'язок... : Десять років Чорнобильської трагедії / Управління МВС України в Житомирській області / В.І. Горностай (упоряд.). – Житомир: Льонок, 1996; Вогонь Чорнобиля. Книга мужності й болю: Літопис Чорнобильської трагедії у документах, фактах та свідченнях очевидців. - К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998; Открытая зона: Вспоминают журналисты-участники ликвидации последствий чернобыльской катастрофы / И.И. Заседа (сост.). – К.: Поэзия, 1998; Площенко В. Крізь призму Чорнобиля. – К.: ТВІМ ІНТЕР, 1998; Гонта В.С. Чорнобиль, яким я його бачив. – К.: Українська книга, 1999; Семенченко А. Чорнобиль: наперекір стихії: Спогади про участь водогосподарників у захисті від забруднення радіонуклідами басейну Дніпра 1986-1987 рр.. – К.: Хрещатик, 1999; Дзісь Г. В епіцентрі людської біди. – К.: «АртЕк», 2003; Дубов В. Будни Чернобыля (изд.2-е). – К.: УкрНИИпроект, 2004; За межами неможливого: Спогади працівників пожежної охорони Житомирщини, учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській атомній електростанції у квітні – травні 1986 року / Б.А. Чумак (ред. кол.). – Житомир: М.А.К., 2000; Шелест О.Г.Чорний біль. Книга пам'яті: (розповіді про ліквідаторів наслідків аварії на ЧАЕС з Тростянецького р-ну Сумської обл.) – Тростянець: ВВП «Мрія-1» ЛТД, 2000; Вінничани у Чорнобилі: книга пам'яті (1986 – 2001): документи, факти, спогади, статті, нариси, фотознімки, художнє слово. – Вінниця: Консоль, 2001; Андрушків Б. Чорна скрижаль України. – Тернопіль: «Джура», 2001; 16. Федорищева А. і ін. Реалії постчорнобильской ери // Вісн. АН України. –1992. – №9; Черкасова М. Чернобыль всюду // Знание-сила. –1992. –№9; Шидловська Т.В., Пашута А. Кожен з нас мічений // Наука і суспільство. – 1992. – № 1; Хрієнко М. Щоденник з Чорнобильской зони // Сучасність. – 1992. – .№4; 17. Беляев А.И. Бетон марки «Средмаш»: [о сооружение «Саркофага» над разр. 4-го блоком ЧАЭС]. – М.: ИздАТ ,1996; Герасько В.Н., Ключников А.А., Корнеев А.А., Купный В.И., Носовский А.В., Корнеев А.А.. Объект «Укрытие». История, состояние и перспективы. – К., 1997; Каранда А. Саркофаг. – Чернигов, 1995; Объект «Укрытие». Преодоление. – К. : Золотые Ворота, 1995; 18. Гусєв О.П. Чорнобиль, біль наш довічний: Документально-публіцистична повість. – К. : Золоті ворота, 1996; Його ж: Чорнобиль усім нам болить (дещо з історії «Катастрофи сторіччя» і сьогоденної боротьби з її наслідками): Документально - публіцистична повість. – К. : Варта, 1997; Його ж: З Чорнобилем ми пов'язані на віки : Док.-публ. повість. – К.: Варта, 1998. На тит. л. Т. 3; Його ж: У заграві чорнобильських блискавиць. - К. : Варта, 1998. На тит. л. Т. 4; Його ж: Віч-на-віч з Чорнобилем-86 і

Закарпаттям-98 – й майбутні покоління. – К.: Видавничий центр «ДрУк», 1999. На тит.арк.: Т.5; Його ж: Дамоклів саркофаг: Про ООН, Україну, Чорнобильську АЕС та її довкілля в історичному й сучасному ракурсах міжнародної донорської допомоги на тлі американської трагедії 2001 року. – К., Видавничий центр «ДрУк». 2002; Його ж: Протуберанці Чорнобиля.: Документи і факти про боротьбу України разом з міжнародною спільнотою з наслідками катастрофи на ЧАЕС: Документально-публіцистична повість. – К.: ЗАТ «Віпол» 2003; 19. Какая энергетика нужна человечеству ? // Молодая гвардия. – 1989. –№2; Атомная энергетика – надежды ведомств и тревоги общества // Новый мир. – 1989. – №4; Поліщук В.В., Багнюк В.М. Передбачувані загрози від атомної енергетики стають реальністю // Визвольний шлях. – 1997. – Кн.3; 20. Ковалевская Л Пороги Чернобыля: 35 БЭР за «нежизнь» // Радуга . –1991. – № 4; Ковалевська Л. Ядерне насильство. - Вітчизна. -1991, №5; Ковалевская Любовь. Чернобыль «ДСП». Последствия Чернобыля. – К.: Абрис, 1995; Ярошинська А. Якому ж начальству доповідав Ю. Ізраель? // Ойкумена. –1991. – №2; Ярошинская А.А. Чернобыль с нами: Докум. повесть. – М., 1991; Ярошинская А.А. Чернобыль. Совершенно секретно. – М.: Другие берега, 1992; 21. Борейко В. Чорнобиль у лабетах цензури // Вітчизна. – 1996. – №5-6; Гладун Л. Ядерный зонтик Чернобыля. Что он скрывает до сих пор // Молодая гвардия. – 1996. – №5; Крамер О. Чорна бувальщина: Чорнобиль // Березіль. – 1996. – №3-4; Ми, переможені Чорнобилем / Василь Бондар (авт.-упоряд.). –Кіровоград: Центрально-Українське вид-во, 1996; 22. Щербак Ю. Чорнобиль // Вітчизна. – 1988. – №4 – 10; Мужність і біль Чорнобиля. Збірник віршів. – 1988; Драч І. Чорнобильська мадонна // Вітчизна. – 1988. – № 1; Гущак І. Чорнобиль // Поезія. –1989. – Вип. .№1; Довгий О. Чорнобиль // Там само. – Вип.2; Луків М. Дощ у зоні Чорнобиля // Початкова школа. – 1989. – № 1; Чепурко Б. Невбиті вірші // Жовтень. – 1989. – № 8; Луків М. Дощ у зоні Чорнобиля // Поезія. – 1990. – Вип.1; Джуран В.Т. Чорнобиль. Афганістан. Сарапат: Поезії. – Заставна (Чернівецька обл.) : Птах, 1996; Микульский В.І. Чорнобиль : Вірші, поеми. – Львів: Плай, 1996; 23. Алексієвич С. О. Чорнобиль: хроніка майбутнього / Оксана Забужко (пер. і післямова). – К.: Факт, 1998; 24. Бойко Л. Документально-художня епіка Чорнобиля // Рад. літературознавство. – 1988. – №3; Безверха З.А. Жанрові та лексико-стилістичні особливості матеріалів преси з проблем Чорнобильської аварії на грунті їх кваліметричного та семантичного аналізу : Автореф. дис... канд. філол. наук / Київський ун-т ім. Т.Шевченка; Інститут журналістики. – К., 1997; Чорнобиль – літературний апокаліпсис і дійсність: Література після Чорнобиля = Tschernobyl - Literarische Apokaliptik und Wirklichkeit: Literatur naht Tschernobyl: Матеріали конф., що відбулася 24-26 квітня 1996 р. в Києві в Спілці письменників України. – Студії Гете-Інституту в Києві. – Вип. 1. – К., 1997; 25. Ляшко А.П. Трилогия «Груз памяти». Воспоминания. – Кн. третья, часть вторая: На ступенях власти. – К., ИД «Деловая Украина», 1997, с. 290-310, 340-360, 427-454; 26. Яворівський В. Усі ми жертви й винуватці катастрофи // Ойкумена. – 1991. – №2; його ж : Правда Чорнобиля: коло перше // там само. – №5; його ж : Хто запалив зорю Полин? // Наука і суспільство. – 1991. – №9; його ж : Правда Чорнобиля: коло перше // Молода Галичина. – 1991. – 26 грудня; його ж : Правда Чорнобиля: коло перше : Доповідь на сесії Верховної Ради України 11 грудня 1991 р. – Світловодськ : Слово, 1992; його ж: Чорнобиль: аварія, трагедія, катастрофа. – Інформаційно-видавничий центр «Кур'єр», 1992; 27. Медведев Г.У. Некомпетентность: страницы из «Черноб. тетради» // Коммунист. – 1989. –№4; Медведев Г. Чернобыльская тетрадь // Новый мир. – 1989. –№ 6; Медведев Г.У. Чернобыльская хроника. – М.: изд-во Современник, 1989; Медведев Г.У. Некомпетентність: Сторінки з Чорнобильського зошита // Агропром України. – 1989. – №7,8; 28. Дятлов А.С. Чернобыль. Как это было. – М.: Изд-во «Научтехлитиздат», 2001; 29. Ильин Л.А. Регламенты радиационного воздействия, лучевые нагрузки на население и медицинские последствия Чернобыльской аварии // Мед. радиология. – 1991. – Т. 36. – № 12; Його ж кн.: Реалии и мифы Чернобыля. – М., 1996; Ковалевская Л.А Чернобыль «ДСП». Последствия Чернобыля. – К.:Абрис, 1995.

Н.О. Лаас

ДИСКУСІЇ В АНГЛОМОВНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX – ПОЧАТКУ XXI СТ. ПРО МІСЦЕ ЕЛІТИ В СТРУКТУРІ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Вивчення соціальної структури радянського суспільства залишалося актуальним питанням в англомовній історіографії протягом всієї другої половини XX і на початку XXI ст. Особливого значення в моделях соціальної диференціації, конструйованих зарубіжними науковцями, надавалося визначенню провідної соціальної групи, на яку в радянському суспільстві покладалися функції прийняття політичних рішень, контролю за їх виконанням, планування й регулювання перебігу суспільних процесів. Така соціальна група, на думку дослідників-радянологів, мала б становити окремий, новий клас – еліту радянського суспільства.

Мета даної статті: на основі аналізу праць англомовних науковців другої половини XX–початку XXI ст. прослідкувати етапи еволюції концепції «нового класу» та визначити відмінності у різних працях щодо визначення цього поняття.

Проблема, порушена у даній статті, залишається практично нерозробленою в сучасній українській історіографії. Окремі аспекти соціальної структури досліджували радянські

дослідники Б. Н. Ноткін, Є. Я. Віттенберг та ін. [1; 2; 3], проте концепція «нового класу» подавалася у їхніх працях у відверто негативних тонах, переважний обсяг їх текстів займало спростування фальсифікаторської суті, а докладний аналіз її положень, був незначним.

Уперше сумніви у тому, чи насправді робочий клас був головним у радянському суспільстві, оприлюднювалися ще на початку становлення радянології як окремої дисципліни. Проте базований на певному фактичному матеріалі аналіз соціальної структури радянського суспільства англомовна історіографія змогла здійснити лише в середині 1950-х рр., коли в Гарвардському університеті було проведено масштабний проект опитування емігрантів з Радянського Союзу.

Визначальним, на нашу думку, для утвердження концепції «нового класу» стало дослідження р. Бауера, А. Інкелеса та К. Клухона «Як функціонує радянська система: Культурні, психологічні та соціальні теми» (1956), написане за отриманими Гарвардом даними [4]. У цій праці автори визначили наступні соціальні групи радянського суспільства: еліта, інтелігенція, селяни та робітники, тобто до офіційно прийнятого в радянському суспільствознавстві соціального поділу було додано ще одну групу – радянську еліту, визначальною характеристикою якої було членство в партії та відповідне місце у партійній структурі.

Така модель соціальної стратифікації стала зразковою для англомовної історіографії другої половини XX ст. Ідея про те, що в Радянському Союзі існує особливий суспільний прошарок, наділений необмеженими політичними повноваженнями, владою, привілеями та престижним соціальним статусом, відразу захопила всіх дослідників-радянологів і надалі сприймалася ними як аксіома. Наявність управлінської еліти в радянському суспільстві не піддавалась сумнівам, дослідники лише дискутували з приводу того, кого саме слід зараховувати до цієї категорії, якою мірою її представники були замкнутою соціальною групою, чи передавався елітний статус спадково тощо. Але, оскільки між дослідниками не існувало згоди щодо терміну, яким би можна було назвати цю спільноту, поряд з численними авторськими назвами для її означення використовувалося поняття «нового класу».

Значний інтерес для сучасного дослідника становить питання, які саме соціальні прошарки та за якими ознаками англо-американські дослідники кваліфікували як радянську еліту.

Наприклад, уже згадуваний Алекс Інкелес в одній із своїх численних праць висловив думку, що правляча еліта, до якої він зараховував вищих партійних чиновників, урядовців, військовослужбовців, провідних науковців, окремих артистів і письменників, становить органічну частину радянської інтелігенції у цілому [5, p. 151–152]. Виокремити ж еліту з цієї ширшої соціальної групи дозволяє, на думку дослідника, такий показник, як ступінь причетності до процесу прийняття рішень суспільно значущого масштабу.

Схожої думки дотримувався Волт Ростоу [6]. Соціальну структуру радянського суспільства він уявляв крізь призму процесу бюрократизації. Радянське суспільство, яке постало в довоєнні роки, мало ієрархічну структуру зі своїми стандартами та привілеями, які концентрувалися навколо вищих рівнів бюрократії. Остання становила окремий клас, хоч дещо диференційований у цінностях та цілях, представники якого захопили владу в 1917 р. й переважали в радянському суспільстві протягом перших десятиліть існування радянської системи [6, p. 104].

Інший дослідник, Л. Чьочворд, продовжив думку В. Ростоу. У його розумінні елітою в Радянському Союзі можна вважати тих представників інтелігенції, що були задіяні у керівній управлінській роботі. Проте автор не вважав їх окремим класом, що захищав би власні інтереси, а швидше бюрократами, зайнятими певною професією особами. Хоч влада та впливовість в радянському суспільстві були розподілені нерівномірно, проте автор не знайшов свідчень, що головну роль при цьому відігравала спадковість [7, p. 9].

Якщо попередні дослідники в процесі визначення радянської еліти дотримувалися принципу орієнтації на практичну діяльність особи, тобто ступінь причетності її до прийняття важливих рішень, виконувані управлінські функції, професійність керівної роботи, то інша група науковців визначальними вважали певні формальні статусні ознаки, безвідносно до соціальних функції, що за ними стояли.

Відомий політолог Т. Рігбі вираз «радянська керівна еліта» вважав синонімом до «партійної еліти», яку він визначав як різні категорії членів КПРС, що у різний спосіб

виконують політичні функції партії. Отже, на думку дослідника, причетність до вищих прошарків у СРСР визначається формальною ознакою членства в партії [8, p. 49–50]. З думкою Т. Рігбі щодо членства в партії як визначальної характеристики радянської політичної еліти погоджувався інший знаний західний дослідник Мервін Метьюз [9]. Маємо визнати, таке розуміння еліти було досить популярним в англомовній історіографії через очевидне для всіх особливе становище у суспільстві членів партії.

Т. Рігбі дав також досить вичерпну демографічну та соціокультурну характеристику партійної еліти, зокрема її статево-вікової конфігурації (тенденція до старіння партії та чоловіче домінування її складу), освітнього рівня, географічного розподілу між містом і селом, плинності кадрів, національних особливостей тощо.

Досить докладно автор проаналізував й український аспект проблеми, серед іншого, – склад КПРС за національними особливостями та географічний розподіл партійного апарату в Україні. Наприклад, автор відзначав недостатній рівень представленості українців і білорусів серед членів КПРС у 1940-х рр. й лише часткове виправлення такого становища в 1950-х. У першій половині 1960-х рр. якраз серед українців спостерігався один з найшвидших темпів збільшенні представництва в партії [8, p. 376, 379].

Загалом, на основі отриманих даних, Т. Рігбі запропонував чотири моделі національної конфігурації членів КПРС на різних неросійських територіях. Україну разом з Білорусією, Узбекистаном, Азербайджаном та деякими іншими автономними республіками дослідник відніс до другої моделі. Вона характеризується тим, що корінні національності, у минулому мало представлені у своїх партійних організаціях, змогли відновити кількісну більшість і мають шанси утримати цю більшість у найближчому майбутньому [8, p. 398–399].

У 1980-х рр. в англомовній історіографії досить оригінальна концепція керівної еліти Радянського Союзу була сформульована соціологом Алексом Симиренком. У своїй монографії «Професіоналізація радянського суспільства» він стверджував, що в радянському соціумі відбувався послідовний процес раціоналізації політики шляхом її професіоналізації, внаслідок якого Комуністична партія перетворилася на своєрідну професійну організацію. Радянський Союз слугував за зразок системи професіоналізованої політики, в якій політики-практики вміло маніпулювали харизматичними символами та встановлювали такий соціальний порядок, що був би сумісним з професіоналізованим процесом прийняття рішень.

Внаслідок необхідності політиків погоджувати рішення та контролювати конкуруючі джерела влади у суспільстві сформувалася система соціальних нерівностей. Щоб досягти ефективного контролю, політики систематично утверджували цю соціальну нерівність, ступінь якої самі ж і регулювали. Таке явище А. Симиренко охарактеризував як процес трансформації суспільства від «класової ієрархії» до «ланцюгової ієрархії». У такий спосіб завдяки бюрократично встановленій плановій нерівності забезпечувалося перетворення суспільства у горизонтально стратифіковану соціальну структуру. Проте цей устрій не був позбавлений суперечностей і конфліктностей, що виявлялися на рівні внутріпрофесійних, міжпрофесійних взаємин та взаємин політик-практик–клієнт. Саме останній – клієнт – у системі професійної політики слугував найефективнішим засобом соціального контролю над суспільством з боку політиків. Соціальна роль клієнта шляхом соціалізації та насилля нав'язувалася кожному індивідууму в радянському суспільстві, що мало наслідком легітимацію влади професійних політиків у суспільній свідомості та згоди пересічних громадян щодо контролю над ними [10, p. 1–3].

Очевидно, що в концепції А. Симиренка поєднано два попередні підходи. Суть радянської керівної еліти складають професійні політики, приймати владні рішення – це їхня пряма компетенція, передбачувана професійною кваліфікацією. Водночас стати політиком у Радянському Союзі було неможливо поза партійною структурою, тому визначальною формальною ознакою радянської еліти можна таки вважати належність до Комуністичної партії.

1990-ті принесли багато змін в англомовну радянологію, зокрема в її кадровий склад, методологічний інструментарій і джерельну базу. Сама категорія класу як визначального в соціальній стратифікації радянського суспільства була піддана сумнівам. Дослідники перейнялися пошуками інших критеріїв суспільної диференціації, визначенням способів конструювання альтернативних до класової соціальних ідентичностей.

У контексті ж вивчення радянської еліти, існування якої лише підтвердилося дослідженням повсякденних практик радянського суспільства, на часі стало питання переосмислення підставових критеріїв для її означення. Найпопулярнішим підходом, на нашу думку, стала концепція, згідно з якою визначальною ознакою в системі стратифікації була наявність певного типу привілеїв у соціальному становищі.

Наприклад, такого положення притримуються західні дослідники, які вивчають практики споживання та розподілу товарів у радянському суспільстві – Шейла Фіцпатрік, Джулі Геслер, Янош Корнаї, Сюзан Рейд, Кетрін Вердері та ін. Широко відомою та використовуваною в англомовній історіографії стала також ідея російської дослідниці Єлєни Осокіної про те, що в соціальних системах радянського типу «доступ» був ключовою ознакою привілеїв, а радянська соціальна стратифікація базувалася на споживанні (ступені доступу до товарів), а не на виробництві (як вважається в марксистському класовому аналізі) [11, p. 177–178].

Відповідно до цього підходу, радянська еліта посідала своє виключне становище в суспільстві не лише завдяки своїм політичним функціям, а також завдяки істотним перевагам у системі розподілу товарів та послуг, оскільки ця система ґрунтувалася не на економічних чинниках, а на статусних характеристиках.

Попри нові методологічні пошуки в сучасній англомовній історіографії у цілій низці інших досліджень щодо еліти Радянського Союзу дослідниками використовуються звичні концепти та моделі суспільного поділу, базовані найчастіше на партійності як визначальній характеристиці вищих прошарків суспільства [12; 13; 14; 15].

Загалом розробку концепції «нового класу» в англомовній історіографії другої половини XX – початку XXI ст. слід вважати достатньо послідовною та ґрунтовною. Ідея наявності в радянському суспільстві особливої соціальної групи, що виконувала функції політичного лідерства, була закладена в основу сучасного розуміння антиелітарності та ієрархічності радянського соціуму, а варіативність теорій щодо визначальних ознак цієї еліти дозволила більш точно моделювати соціальну стратифікацію суспільств соціалістичного типу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ноткин Б.Н. Советская интеллигенция в освещении современной буржуазной англо-американской историографии // История СССР. – 1972. – № 3; 2. Ноткин Б.Н. Социальная структура советского общества и мифы буржуазной историографии. – М.: Знание, 1976; 3. Виттенберг Е.Я. Проблемы развития социально-классовой структуры СССР в новейшей буржуазной историографии // История СССР. – 1974. – № 2; 4. How the Soviet system works: Cultural, psychological and social themes / Eds. by R. Bauer, A. Inkeles, C. Kluckhohn. – New York: Vintage books, 1961; 5. Inkeles A. Social change in Soviet Russia. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1968; 6. Rostow W. W. The dynamics of Soviet society. – New York: A mentor book, 1954; 7. Churchward I. L. G. The Soviet intelligentsia: An essay on the social structure and roles of Soviet intellectuals during the 1960s. – London, Boston: Routledge, Kegan Paul, 1973; 8. Rigby T. H. Communist party membership in the USSR, 1917–1967. – Princeton: Princeton University Press, 1968; 9. Matthews M. Class and society in Soviet Russia. – London: Penguin, 1972; 10. Simirenko A. Professionalization of Soviet society. – New Brunswick, London: Transaction Books, 1982; 11. Fitzpatrick S. Consumption and civilization // Stalinism: New directions / Ed. by S. Fitzpatrick. – New York, London: Routledge, 2000; 12. Mawdsley E., White S. The Soviet elite from Lenin to Gorbachev: The Central Committee and its members, 1917–1991. – New York: Oxford University Press, 2000; 13. Mawdsley E. An elite within an elite: Politburo/Presidium membership under Stalin, 1927–1953 // The nature of Stalin's dictatorship: The Politburo, 1924–1953 / Ed. by E. A. Rees. – New York: Palgrave, 2004; 14. Velychenko S. The bureaucracy, police, and army in twenties century Ukraine. A comparative quantitative study // Harvard Ukrainian Studies. – 1999 [published 2002]. – Vol. 23, no. 3–4.; 15. Carley M. [Review of] Roger R. Reese. Red commanders: A social history of the Soviet army officer corps, 1918–1991. Lawrence: University Press of Kansas, 2005. XIII, 315 p. // Europe-Asia Studies. – 2006. – Vol. 58, no. 3.

ІІ. НАЦІОНАЛЬНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У ХІХ–ХХ СТ. ТА ЇЇ УЧАСТЬ У ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ В УКРАЇНІ 1917-1921 РР.

Л.В.Гусак

БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ РОДИНИ ІЛОВАЙСЬКИХ У СВЯТОГІРСЬКОМУ МОНАСТИРІ В ХІХ СТ.

До ХХ ст. меценатська діяльність фактично стала найважливішим компонентом соціально – культурного життя Російської імперії. Ці види дій, які були суспільно – корисними, тісно пов'язувалися з околицями маєтків та повітових міст, де проживало дворянство та купецтво.

Дворянство вважалося щедрим добродієм усіх визначних культурних починів і будов не тільки в Російській імперії, а також на українських землях, зокрема на території Слобожанщини.

Розмах і розміри меценатства в Слобідській Україні вражали кожного, хто намагався прослідкувати статки від вкладень. У кожній галузі життя і творчості, що припадало на найрозвиненішу добу для Слобідського краю, помітну роль відігравало дворянство: саме вони здійснювали як безпосередні фундації, так і організаційні заходи [1; с.124—131].

Такий розмах благодійності вплинув і на становлення й розвиток Святогірського монастиря. Для монастиря розмахом благодійної діяльності є ХІХ ст.. Саме в цей період з'являються знатні люди, які намагалися відродити архітектурний комплекс, тим самим затвердити роль православ'я на даній території та створити власний позитивний імідж у повіті. Саме зростання свого рангу змушувало шукати шляхів порозуміння із московським урядом. Налагоджені стосунки гарантували владне самоствердження на місцях [2; с.13—14].

Зростання обителі відбувалося за рахунок видатних родів (так, наприклад, Іловайські) благодійників, які посприяли відкриттю багатогранності культури монастиря, що стало помітним наприкінці ХІХ ст. У цьому і проявляється актуальність.

В історіографічних дослідженнях проблема меценатства ХІХ – початку ХХ ст. неодноразово розглядалася. До сфери інтересів науковців потрапляли питання загальної історії меценатства деяких родин на території українських земель.

На основі свідчень, що надають наукові джерела, можна виділити декілька позицій розгляду цієї теми.

До першої позиції належать узагальнюючі праці про меценатство на території Російської імперії, простежується певна значимість цієї діяльності для імперії (в працях В.Мозгового, І.Федорченка, І.Ю.Суровцевої) [3. с.8].

До другої позиції належать праці з проблем фінансової бази меценатства.

До третьої позиції належать мистецтвознавчі, краєзнавчі й культурологічні праці, присвячені окремим видам меценатства [4. с.10—11].

До цієї групи можна віднести праці, які стосувалися (частково) Святогірської обителі та меценатської діяльності, яка була представлена родиною Іловайських.

Про цю родину стало більш відомо із сучасних досліджень. Після археологічних досліджень (Шамрай О.В., Дєдов В.М.) родової гробниці Іловайських в Свято-Успенській Лаврі, були зібрані дані про те, що ця родина займалася меценатством саме в обителі: постійно виділялися кошти для підтримки різних проектів в монастирі. Так О.В.Шамрай родину Іловайських ставить поряд з знаменитою родиною Потьомкіних (саме ця родина допомогла відкрити обитель 1844р) [5; с. 35].

Більш детально про благодійність цієї родини йдеться у джерелах Науково-допоміжного фонду Святогірського Державного заповідника та джерелах Харківського державного архіву.

Мета роботи: розглянути благодійність родини Іловайських у Святогірському монастирі протягом ХІХ ст.

Видатні обителі, особливо ті, яким надали статус Лаври, у всі часи були носіями пам'яті про видатні постаті свого часу, про знамениті родини, представники яких назавжди покояться при храмах і каплицях цих монастирів. Однією з таких обителей була Святогірська.

У Святогірський Успенській пустині, так вона іменувалася в ХІХ ст.., такою меморіальною зоною родових гробниць і окремих поховань є невелика площадка при вході в церкву преподобних

Антонія і Федосія (цей храм було освячено в 1846 р., де вже було одне захоронення о Мафусаїла) [6]. Саме серед цих гробниць була гробниця родини Іловайських.

Іловайські — знатний дворянський род, записаний у родовідну книгу в області Війська Донського. Це династія воїнів, науковців, підприємців Донбасу. Цей родовід бере початок ще в XVIII ст. Але в монастирських справах цей рід саме відзначився XIX ст..

Благодійність після відкриття обителі в XIX ст.. представлена сином Дмитра Івановича, Григорієм Дмитровичем Іловайським.

Г.Д. Іловайський основоположник родової усипальниці у Святих Горах.

В історії відомий як генерал, а відомі його операції згодом одержали нумерацію Іловайські IX. Г.Д. Іловайський брав участь в іноземних воєнних подіях, в тому числі при осаді Данцингу [7].

Після перемоги над Наполеоном був нагороджений орденом Георгія «За хоробрість!» і на цьому його воєнна кар'єра закінчилася.

За свою доброчинну службу одержав землі в районі Харцизька (Басейн річок Грузьської, Єланчина, Кринки), де був побудований кінний завод (розводили коней для скачок). На освоєних землях запровадив передові технології ведення господарства.

Після відновлення Святогірської обителі в 1844 р. Г.Д. Іловайський виділив незначну частку зі свого капіталу, яка була вкладена на будівництво дзвіниці Покровської церкви: «як необхідна допомога …» [8]. (За свідченнями деяких джерел на будівництво було виділено 30 тис. рублів).

У 1847 р. під керівництвом Г.Іловайського були проведені роботи з розчищення входу преподобних Антонія й Феодосія; було відведено місце для будівництва цвинтаря У вигляді невеликої площадки. Г.Іловайський став не тільки засновником родового цвинтаря, але й засновником нового звичаю: поховання при церкві Святогірського монастиря. Всі ті люди, які якимсь чином були пов'язані з Свято-Успенською обителлю [9; с. 58—59].

Родова гробниця мала окремий вхід над підземними поховальними камерами, де знаходився павільйон. Цей павільйон був розписаний.

За планом Г.Д. Іловайського, гробниця повинна була складатися з п'яти одиночних склепів. Кожен склеп повинен мати оградку, яка відділила цю гробницю від чернечого цвинтаря.

Так саме на цьому цвинтарі були поховані поручик Левин, М. Платонов, генерал Єрмолов.

Більш вагомий внесок у діяльність обителі зробив син Г.Іловайського – Іван Григорович Іловайський.

І.Г.Іловайський успадкував землі Міуського округу області війська Донського із садибою у селі Зуєва [10]. Тут також, як і батько, мав кінний завод, ферму, добудував винний завод, розширив виробництво олії.

У 1880 р. І.Іловайський відомий як підприємець із добування вугілля.

У його вугільну компанію входило 5 шахт, які приносили прибуток в 5 млн. пудів вугілля. У 1895 р. 7 шахт давали прибуток більше ніж 20 млн. тонн вугілля.

Саме вугільна промисловість давала можливість І. Іловайському займатися благодійністю. Найближчим духовним центром залишався Святогірський монастир. Річна допомога на користь обителі становила 1000 рублів. Як відомо, ці кошти витрачалися на найнеобхідніше для монастиря, для його удосконалення.

Так виділені кошти були витрачені на реконструкцію годинника для Покровської церкви та на відновлення дзвіниці. Нова дзвіниця складалася з 8 дзвонів, центральний з яких важив 6 т і був вилитий коштом сестри І. Іловайського М.А. Іловайської.

У 70-х рр.. XIX ст. І. Іловайський будує залізничну колію до станції Харцизької Курсько - Харківської Азовської (становила 141 версту).

Розвиток залізнично-транспортної мережі надавав можливість виходу промислового Донбасу на північний Кавказ і морський порт Таганрог [7].

Видобування вугілля і продаж на зовнішніх ринках мали велике значення для розвитку торговельних відносин, в яких значне місце відводилося монастирю. Саме в Успенський ярмарок на прохання І.Іловайського приїжджали торговці і привозили все те, що замовляв настоятель для монастиря, переважно це були картини, ікони, книги.

Всі ці речі вважалися найдорожчими й найціннішими, бо траплялися такі випадки, коли настоятель не міг купити ці речі: це було пов'язано з будівництвом господарського двору.

У деяких звітах є свідчення про те, що родина І.Іловайською завжди купувала на ярмарку декілька картин і книжок релігійного призначення.

Ці придбані книги стали основою бібліотеки, яку заснувала родина Ланських. К.І. Іловайська (дружина І.Іловайського) зібрала 500 книг з усієї Російської імперії, декілька з них були взяті із власного бібліотечного фонду та фондів своїх сестер – Ольги і Міли.

Більша частина меценатської діяльності була сконцентрована на перебудові церкви преподобних Антонія і Феодосія.

У 1870 р. було переглянуто рішення відносно храму Антонія і Феодосія.

За згадками І.Іловайського, побудова храму, нетипового для XIX ст., потребувала реконструкції (наприклад, перебудувати деякі приміщення, розширити вхід).

До вівтарної частини з двох боків потрібно було зробити добудови, після чого б храм набув хрестоподібної форми.

Усі витрати під час реконструкційних робіт оплатила родина Іловайських. Так О. Ковалевський звернув увагу на те, що будівництвом займалася К.Іловайська, на її прохання було запрошено найкращих майстрів із Суздаля (за рекомендацією О.М.Горностаєва, який займався проектуванням Успенського собору в 1858 – 1860 рр.) [10; с. 15].

Окрім додаткових приміщень і ходів, у храмі, з'явився іконостас. Відновлення іконостасу продовжувалося 4 роки, що пояснювалося різними обставинами.

Найголовнішими завданням залишалося написання ікон у печерному храмі. Для цієї роботи потрібні були кошти. Настоятель обителі не зміг оплатити цю роботу, це пояснювалося вкладенням всіх прибутків у будівництво господарського двору.

І.Г Іловайський запросив живописця у Святогірську обитель для написання ікон Василя Рудецького. Всі витрати взяла під контроль родина.

За свідченнями Філарета (архієпископ), «набожный и искусный живописец, много денег за работы не брал». Найголовнішим для живописця залишався матеріал, який представили замовники.

Рудецький власноручно займався відновленням ікони Святогірської Божої Матері; датувалася XVII ст.. За словами К.Іловайської, ця ікона вважалася чудотворною [11].

За згадками в щоденнику О. Ковалевського відомо, що на відновлення ікони було затрачено більше ніж 50 тис. рублів та місяць роботи для живописця.

Отже, родина Іловайських своїми щедрими пожертвами та підготовчими заходами відродила не тільки духовний центр православної церкви, але й допомогла піднесенню культурного рівня. Це спостерігалося в процесі відбудови храму. Допомога з боку цієї родини в той час вважалася закономірною. Окрім цієї родини, активну участь у допомозі монастирю брала імператриця Марія Олександрівна та велика княгиня Олександра Петрівна.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кобзар В.П. Дворянська родовідна книга Харківської губернії // Зб. наук. праць. Серія «Історія та географія».— Х.: Майдан, 2007.— Вип. 28.— С.124—131; 2. Фомин П.Г. Церковные древности Харьковского края // Каталог XII съезда в Харькове.— Х., 1916.— С.13—14; 3. Мозговой В.Д. Обитель милосердия.— М., 1991.— 350с.; 4. Т. Литвинова. Харьковские меценаты // Райский уголок.— 2000.— №1.— С. 10—11; 5. Материалы для полной родословны российской знати.— К.: Федоров, 1890.— 40с.; 6. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО).— Ф.1.— Оп.12.— Спр.14; 7. ДАХО.— Ф.1.— Оп. 11.— Спр. 9; 8. ДАХО.— Ф.40.— Оп. 108.— Спр. 184 а. 9. Зырянов П.Н. Русские монастыри в XII веке.— М., 2002.— 319 с.; 10. Ковалевский А.Ф. Очерк жизни в бозе почившего Святогорской пустыни настоятеля Германа.— Х., 1890.— 80 с.; 11. ДАХО.— Ф.40.— Оп. 105.— Спр. 1023а.

Н.Л. Тітаренко

ПРЕДСТАВНИКИ НАУКОВОЇ ДИНАСТІЇ АНТОНОВИЧІВ ЯК ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ КОЗАЧЧИНИ

Всебічно осмислити виникнення й поширення в Україні нових ідей у різні історичні періоди можна лише через ознайомлення широкого наукового загалу із представниками нової категорії людей, яких називали інтелігенцією.

Одним із перших теоретиків поняття «інтелігенція» був Микола Олександрович Бердяєв (1874-1948), який народився в Києві. Багато своїх праць він присвятив розгляду цього питання: «Духовна криза інтелігенції», 1910; «Філософська істина та інтелігентська правда»; «Криза інтелекту і місія інтелігенції», 1938.[1]

Необхідно історично контекстуально визначитись в тому, що потрібно розуміти під визначенням «інтелігенція», адже у цього терміна два значення. У широкому розумінні цей термін належить до тієї частини освіченого класу населення, яка займає видне суспільне положення.

Суть дефініції Пайпса в наступному: «інтелігент – це той, хто не заглиблений цілком у своє особисте благополуччя, а хоча б в рівній мірі, бажано більше турбується про розквіт свого суспільства і готовий по мірі своїх сил попрацювати на його благо».

За умовами такого визначення освітній рівень і класове становище відіграють підпорядковану роль, що дозволяє уникати фактичних помилкових тверджень, коли люди розумової праці – інтелігенція, а фізичної – не інтелігенція; коли до інтелігенції не відносять чиновників, офіцерів, духовенство.

Важливим фактором з уточнення змісту терміну «інтелігенція» є питання про її походження. Російські дослідники бачать витоки її появи на початку XVII століття (типове «инакомыслие князя И.А. Хворостинина») [2].

Історія не раз встановлювала суворі умови, але ніхто не пропонував нам, українцям іншого місця проживання: довелось предкам тягнути лямку на відведеному просторі. Нашестя орд з півдня, постійний тиск більш багатої Європи із заходу, полонізація, протекторат з Росією з півночі та сходу – все це не тільки знущання над населенням, але й знищення джерел для існування правлячої верхівки. Та все ж представники інтелігенції існували і сіяли волю свого духу.

Поява інтелігенції була особливо вагомою для суспільства на зразок українського, що «втратили» свою дворянську еліту в результаті асиміляції імперською культурою та службою. Бо саме інтелігенція мала забезпечувати українців культурним, а згодом і політичним проводом протягом усієї новітньої доби [3].

Соціальне середовище, з якого постало перше покоління української інтелігенції, складалося насамперед із дворян, що походили зі старої козацької старшини. Серед них не було багатих впливових вельмож, здатних завдяки своїм контактам легко діставати високі посади в імперській бюрократії. Навпаки, вища освіта найбільшою мірою приваблювала збіднілих дворян, маєтки яких, занепадаючи, штовхали їх на пошуки інших засобів до існування. Невеличка група таких перших інтелігентів складалася з синів священиків, міщан і козаків.

Зрозуміло, що вивчення історії української інтелігенції залишається актуальним і донині. Саме тому знаковим моментом у справі відродження інтересу до інтелігентів-істориків є аналіз їх доробку, наукові сили якого акумулюють збереження національної ідентичності.

«За XIX вік український народ дав велику низку славних дослідників наукових…професорів: В. Антонович, Д.Багалій …» [4]. Люди, які характеризуються певною сумою здобутих працею знань або визначеним ставленням до основних етико-соціологічних питань, завжди існували й будуть існувати.

Коріння роду Антоновичів – це покоління української інтелігенції, життя та діяльність якої становлять суть Історії і закладають основу сьогодення. Славним творцем цілого напрямку історичної науки, патріотом, інтелігентом постає Володимир Бонифатійович Антонович (1834-1908), родом з села Махнівки Бердичівського повіту, вийшов з полонізованої родини. Ще в гімназії він захопився французьким позитивізмом, а навчаючись в Київському університеті, перейнявся так званим «хлопоманством» і став душею гуртка молоді, який пізніше заклав основу знаменитої київської «Громади». З 1878 року він – професор історії Київського університету, в 1863-1880 роках – головний редактор Тимчасової комісії для розробку стародавніх актів у Києві, з 1881 року – голова історичного товариства Нестора-літописця при Київському університеті. Багато займався історією Великого Князівства Литовського, історією Києва, питанням походження козацтва, історією гайдамацтва, археологією, брав безпосередню участь у виданні «Архипа Юго-Западной России». Багато сили і енергії віддав Володимир Антонович для «витворення концепції українського історичного процесу» [5].

В.Антоновича вважають істориком-нагромаджувачем генеалогічних знань, одним із послідовників О. Лазаревського, першого історика, який підняв українську генеалогію до рівня світової генеалогічної думки [6].

Отже, зовсім не дивно, що саме професор В.Антонович разом із В.Тарнавським та В. Бецом в кінці XIX століття взялися до видання праці «Исторические деятели Юго-Западной Росии» – популяризації та пробудження історичної пам’яті про українських гетьманів, представників козацької старшини, української шляхти.

Видання й справді було популістське, рецензент «Киевской старины» навіть сумнівався, що всі нариси належать В. Антоновичу, «даровитому и многоученому историку» [5].

Породжувала епоха ідеологів, а вони формували політиків. Адже політика потребує ідейного обґрунтування, яке заздалегідь готують інтелігенти-ідеологи. Гаслом подвижництва Володимира Антоновича у славних справах може слугувати вислів Бердяєва: « Ми звільнимось від зовнішнього гніту, тобто візьмемо на себе обов'язки і перестанемо у всьому звинувачувати зовнішні сили. Політичне відродження можливе тільки у зв`язку з духовним і культурним відродженням і на його основі» [7].

Однією з найяскравіших постатей в царині історичної науки був Михайло Дмитрович Антонович – онук славетного українського історика (вищезгадуваного) Володимира Антоновича, син блискучого історика мистецтва та театру Дмитра Антоновича, брат одного з фундаторів часопису «Український історик» Марка Антоновича. Така наукова династія, здається, не має аналогів у світі [8].

Михайло Антонович (1910-1955) народився в Києві, навчався, а згодом працював науковим співробітником в Українському науковому інституті в Берліні, а вже на початку другої світової війни він викладав у Берлінському університеті, закінчивши його історичний та географічний факультети. У стінах цього закладу М. Антонович досліджував часи козаччини XVI-XVII ст.. У 1941-1944 роках історик написав томи «Історії України» і працю «Переяславська кампанія 1630 р.». Усі мемуаристи свідчать, що М. Антонович потрапив до радянських таборів, де перебував до останніх днів свого життя.

Свідомий український патріот М. Барбон називає його найкомпетентнішою найавторитетнішою людиною серед інтелігенції Норильського концтабору [8].

Можна вважати, що в різні століття українська інтелігенція відповіла на нестерпні умови життя народу демократичним, визвольним, духовно-релігійним рухом, який засновано на традиційних волелюбних цінностях українського нації.

Пояснення загадки бурхливого зросту національної свідомості українців в роки політичного, релігійного, економічного утиску з боку інших держав полягає у рішучих, динамічних якостях інтелігентності ватажків всенародного руху, які змогли розповсюдити свої ідеї і підтримати масовий інтерес до себе. Вона також змогла підняти на щит і меч важливі національно-культурні цінності українського народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Интеллигенция. Власть. Народ: Антологія /РАН. Ин-т философии; Ред.-сост. Л.И.Новикова, И.Н.Сиземская.- М.: Наука, 1993.- С.310; 2. Интеллигентоведение: проблемы становлення нового вузовского курса: Межвузовский центр Российской федерации, – Иваново, 2000.- С.45; 3. Субтельний Орест. Україна: історія /Пер. з англ., Ю.І.Шевчука; Вст.ст.С.В.Кульчицького. 3-тє вид., перероб. і доп.- К.: Либідь, 1993.- С.282; 4. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу: Репринтне відтворення видання 1918 року. /Ред. М.Т.Максименко.- К.: Абрис, 1991.- С. 121; 5. Антонович В, Левицький О., Бец В. Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях та портретах. Репринтне видання. – К., 1990.- С. 6-11; 6. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – Вид. 2-е, доп. – К.: Стилос, 2004.-С.6; 7. Интеллигенция в условиях общественной нестабильности // А.И.Студеникин, сост. и глав.ред.. Межрегиональный Центр фундаментальних исследований.- М.: Эдиторнал УРСС, 1996.- С. 41-44; 8. Яременко В.І. Історик Михайло Антонович у спогадах в'язнів сталінських таборів // Український історичний журнал .-№3.- 1998.- С.140-142.

Ю.О. Нікітін

УЧАСТЬ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У РОЗВИТКУ ОСВІТИ В УКРАЇНІ В 70-90-ТІ РОКИ XIX ст. (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ, ПОЛТАВСЬКОЇ, ХАРКІВСЬКОЇ ТА КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ)

В умовах розбудови незалежної Української держави актуальним є пошук шляхів подолання труднощів у створенні ефективної національної системи освіти, що передбачає врахування кращого досвіду, набутого у минулому й пов'язаного в тому числі із створенням мережі навчальних закладів, їх матеріальним забезпеченням, підготовкою кваліфікованих педагогічних кадрів. Саме тому актуальним є аналіз здобутків, проблем і прорахунків у згаданій сфері органів міського самоврядування, зокрема на Лівобережжі та Слобожанщині. Проблема участі органів міського самоврядування у розбудові мережі освітніх закладів у другій половині XIX ст. привертала увагу дослідників з часів міських реформ 1870, 1892 рр. На ці проблеми звертали увагу в своїх

дослідженнях кінця XIX – початку XX ст. М. Щепкін, Д. Багалій [1] та ін. Стійкий інтерес до питання розвитку освіти в містах та участі муніципальних структур у даному процесі простежується і в кінці XX – на початку XXI ст. У публікаціях О. Головка, Л. Шарої, Д. Чорного [2] та ін. робиться спроба аналізу різних аспектів зазначеної проблеми. Проте знайомство з відповідною історіографічною літературою засвідчує недостатній рівень вивчення проблеми на регіональному рівні. Це й зумовило вибір теми даної статті.

Розвиток міст, зміни у їх інфраструктурі несли за собою зміни у духовному житті. Збільшувалися культурно-освітні потреби мешканців міст. У той же час промисловість, що розвивалася швидкими темпами, потребувала збільшення кількості висококваліфікованих робітників. Міська реформа 1870 р. і Положення про початкові училища 1874 р. переводили освітянську проблему у містах до компетенції муніципальних структур. Вже існуючі школи й училища переводилися на місцеве фінансування. При можливості й бажанні управи могли відкривати нові навчальні заклади, розвивати матеріальну базу вже існуючих, впливати на кадрову політику, контролювати витрати освітніх установ та ін. За даним 1871 р., на потреби народної освіти міста Російської імперії виділяли 3% своїх бюджетів, у 1875 р. – 5 %, у 1880 р. – 7%, у 1885 р. – 9%, у 1890 р. - 8%. Наприклад, міста Чернігівської губернії у 1880 р. витрачали різні суми на освіту: у Глухові – 9337 руб, Чернігові – 5602 руб, Ніжині – 3988 руб, Стародубі – 900 руб, а в містах Катеринославської губернії в останній третині XIX ст. становили 10, 2% [3, с. 32].

За часів буржуазних реформ 60-70 рр. XIX ст. актуальною стає проблема впровадження загальної початкової освіти та розширення мережі міських навчальних закладів. У реальному житті в містах, як і взагалі в імперії, не було єдиного типу початкових шкіл. Збільшувалась кількість навчальних закладів середнього рівня (повні, неповні, реальні та класичні гімназії). Муніципальна влада повинна була вирішити низку нагальних завдань, одним з яких було питання відсутності власних приміщень у навчальних закладах. Школи та училища часто знаходилися у приміщеннях, що не відповідали санітарно-гігієнічним вимогам і за які сплачувалася висока орендна плата. У 1870 р. у Харкові працювало 3 міських училища, на які муніципалітет витрачав 3000 руб. [4, с. 33]. У Чернігівському приходському училищі класні кімнати були переповнені, бо навчальний заклад мав спільну будівлю з чоловічою гімназією, що зумовило нестачу класних кімнат. Всі ці негаразди впливали не лише на стан здоров'я учнів, але й на якість отриманих знань. Досить гостро стояло питання підготовки кваліфікованих педагогічних кадрів і забезпечення ними навчальних закладів. У 1874 р. міська дума Харкова надала 1000 руб. Вовчанській вчительській семінарії, яка готувала педагогічні кадри для усієї губернії. Але вже у 1875 р. та ж дума відмовила зазначеній семінарії у стипендіях, пояснюючи свою позицію відсутністю робочих місць для випускників [5, с. 9].

Система освіти, що сформувалася у другій половині XIX ст. характеризувалася складністю (особливо початкові школи). Навчальні заклади були представлені різними типами шкіл і училищ. Їх відрізняли навчальні програми, джерела фінансування, система підпорядкування тощо. Однією з причин, що призвела до такого стану речей, можна вважати скрутне фінансове становище муніципалітетів. До реформи 1870 р. більшістю навчальних закладів опікувалися земства. Тому на місцях з 1870 р. земства й органи міського самоврядування часто домовлялися на дольове фінансування навчальних закладів в містах. Наприклад, у 90-х рр. XIX ст. в Харківській губернії за таким принципом здійснювалося фінансування Краснокутського і Вовчанського ремісничих училищ, а на Чернігівщині 8 земських однокласних шкіл (1890 р.) 53 % грошових надходжень отримували з міських бюджетів і 47% від земств [6, арк. 1-4]. В інших же містах левова доля витрат на потреби освіти лягала на плечі земств. Співпраця міських самоврядних структур простежувалась у тому числі і в плані розбудови початкової освіти. Так початкові школи міст Глухова, Кролевця, Мглина, Сосниці, Стража Чернігівської губернії відповідно отримали від земства: 2000 руб, 100 руб, 300 руб, 250 руб, 620 руб. Важливим фактом було те, що ця допомога надавалася без урахування скрутного чи задовільного фінансового становища муніципалітетів. З іншого боку, міські самоврядні структури згідно з Положенням 1870 р. докладали багато зусиль для розвитку освіти. У 1874 р. на Полтавщині почалася реалізація Положення про початкові народні училища, було обрано представника думи повітової училищної ради [7, с. 5]. Також у кожній із зазначених губерній міська влада допомагала в роботі церковно-приходських шкіл, виділяючи певні кошти на ремонт, обладнання та оплату вчителів і співробітників. У 1897 р. Сумський міський голова висловив позицію думи словами, що «безкоштовна освіта для дітей міських мешканців повинна стати обов'язком міського управління» [8, арк. 47 зв.]. На Чернігівщині органи міського самоврядування кожний рік виділяли в

середньому по 1600 руб на утримання церковно-приходських шкіл (у Конотопі – 100 руб., Ніжині – 725 руб.).

У Катеринославській губернії за перші двадцять років після реформи 1870 р. на потреби освіти витрачалося 10, 2 % коштів з міських бюджетів, а в губернському місті – 12%. На початок 1888 р. в містах губернії працювало 1 міське двокласне училище для хлопчиків (Маріуполь), 13 міських парафіяльних училищ (3 у Катеринославі) [9, с. 3].

Буржуазні реформи другої половини XIX ст. сприяли значним зрушенням у соціально-економічному житті як усієї Російської імперії, так і на території Лівобережжя та Слобожанщини. У кожній із губерній, розташованій по лівий бік Дніпра, були свої темпи поширення ринкових відносин, розвитку промисловості. Але, незважаючи на різні темпи економічного розвитку, кожна губернія вирішувала завдання підготовки кваліфікованих кадрів для виробництва. Потреби часу вимагали від органів міського самоврядування відкривати професійні навчальні заклади. Відповідно до потреб регіонів відкриті ремісничі училища готували фахівців з певної спеціальності. Для підготовки фахівців різних галузей виробництва царський уряд дозволив відкривати училища двох видів: 1) школи та класи спеціальні: технічні, ремісничі, креслярські й малювальні з різних галузей виробництва, в разі потреби з спеціальними майстернями; 2) загальноосвітні школи з курсом початкового загального й елементарного технічного навчання. Найчастіше ці навчальні заклади мали дольове фінансування (за згодою земствами і міськими самоврядними органами). У Чернігівській губернії прикладом діяльності у цьому напрямку може бути Чернігівське, Олександрівське ремісниче училище (1888 р.), Клинцівське та Ніжинське (імені О.Ф. Кушакевича – відомого місцевого мецената, який виділив для цього 159642 руб [10, арк. 1-2]) ремісничі училища. У Харківській губернії – це Краснокутське і Вовчанське Олександрівські ремісничі училища [11, арк. 127, 153]. Лебединське (1878 р.), Білопільське (1893 р.), Охтирське (1898 р.) ремісничі училища готували спеціалістів для обслуговування поміщицьких і селянських господарств. У стінах цих навчальних закладів учнів готували для роботи на сільськогосподарських машинах місцевих цукрозаводчиків. Крім цього, можна було отримати професію залізничника, слюсаря, коваля, столяра, шевця та ін.

У ремісничих училищах, як уже зазначалося, діти отримували не лише професійну освіту, але й вивчали загальноосвітні дисципліни. Наприклад, у Ніжинському ремісничому училищі ім. О.Ф. Кушакевича перші три роки навчання діти вивчали загальні предмети, а на четвертий – дисципліни, пов'язані з ливарною справою і проходили стажування на виробництві.

Крім ремісничих училищ, технічну освіту населення міст мало змогу отримати у стінах реальних училищ. У 1871 р. відбулася реформа середньої освіти і реальні гімназії перетворили на реальні училища. У 1872 р. було затверджено їх Статут. Реальні училища виникли у Полтаві, Сумах, Ромнах та інших містах Лівобережжя та Слобожанщини. 18 березня 1872 р. дума м. Полтави обговорювала питання відкриття у місті парафіяльного та реального училищ. Розуміючи потреби міста, члени міського управління надавали особисту допомогу новим навчальним закладам. Гласний І. Глущенко передав 1 млн. штук цегли на будівництво та глину для побілки училища. Міський голова (Абаза) за свої кошти покрив дах залізом. Члени управи відрахували 10% із своєї заробітної плати (гласний В. Шульженко 10% своєї пенсії). Гласний Г. Ворожейкін відкрив рахунок для потреб будівництва і переказав на нього 2000 руб. Гласний Л. Милорадович разом з дружиною передав для потреб училища двоповерховий кам'яний будинок (з усіма господарськими спорудами) та облаштував за власний кошт кабінет фізики. Інші гласні думи надали училищу за власні кошти обладнання для кабінету хімії (І. Добровольський), колекцію географічних карт (М. Білуха-Коханівський), кошти на потреби училища (1000 руб – І. Степанович, І. Фролов-Багрєєв), а С. Стеблін-Камінський безкоштовно викладав російську мову (раз на тиждень у чотирьох 6-х класах, а гласний священик П. Мазанов цілий рік проводив заняття безплатно [12, с. 2].

За дольовим принципом утримувалося Новозибківське реальне училище на Чернігівщині. Земська управа виділила 29000 руб на будівництво та інші потреби навчального закладу, а всі інші кошти надали міські самоврядні структури. На відкриття реального училища у Чернігові міська й земська управи також об'єднали зусилля по збиранню необхідних коштів. За 1876-1879 рр. повітові земства, міські управи, Чернігівський громадський банк та окремі мешканці міста зібрали 22000 руб, які послали у банк для збільшення суми і подальшого відкриття училища. У Кременчуці питання про відкриття реального училища було вирішено 11 липня 1888 р. Для цього було створено спеціальну будівельну комісію при управі, до якої увійшли найбільш досвідчені й поважні особи. Лише на будівництво училища було витрачено 81 800 руб. Ці кошти місто надало із своїх капіталів [13, с. 2].

У Харкові дума кожний рік, починаючи з 1876 р., збільшувала витрати на освіту. Кожне училище і школа мали свого попечителя, а з 1878 р. міська дума створила училищну комісію, яка слідкувала за діяльністю навчальних закладів та вирішувала їх нагальні проблеми. У 1879 р. дума і комісія з організації навчання спільно виступили з пропозицією відкрити у Харкові 10 нових шкіл і 2 училища.

Середня ланка освіти у зазначений час на теренах Російської імперії і в українських губерніях була представлена чоловічими й жіночими гімназіями та прогімназіями. Так у містах Чернігівської губернії існувало 6 чоловічих гімназій і прогімназій (Чернігів, Глухів, Ніжин, Новгород-Сіверський, Стародуб, Сураж), які утримувалися за державний кошт, а також 8 жіночих (Чернігів, Глухів, Ніжин, Новгород-Сіверський, Новозибків, Конотоп, Кролевець, Сосниця). Жіночі гімназії і прогімназії утримувалися за кошти міських самоврядних структур. Таке ставлення до навчальних закладів, де отримували освіту дівчата, було зумовлено офіційною думкою влади, що жіноча освіта – це не обов'язок держави, а прерогатива суспільства. Отримуючи кошти з державної скарбниці, навчальні заклади для хлопчиків не відмовлялися від фінансової допомоги земств та органів міського самоврядування. Так, у Чернігівській губернії муніципалітети виділяли на потреби зазначених закладів в середньому 9700 руб. на рік (Чернігівській гімназії – 400 руб., Глухівській – 3500 руб., Стародубській – 5000 руб., Суразькій – 800 руб.) [14, арк.5]. Аналогічні процеси відбувалися і в Полтавській, Харківській та Катеринославській губерніях. Кількість навчальних закладів згаданого типу залежала не лише від держави, але й від бажання та можливостей міських громад регіонів. Допомога міських самоврядних структур часто проявлялася у вигляді допомоги з ремонту гімназій, покупки необхідного шкільного та господарського обладнання (починаючи від парт та чорнильниць і закінчуючи склом для вікон та ремонтом димарів). Також міська влада виділяла кошти на стипендії малозабезпеченим гімназистам. Як правило, це були діти із малозабезпечених родин і представляли різні соціальні групи міського населення. Наприклад, у 1883 р. Чернігівська дума утримувала двох гімназистів за рахунок дивідендів з міських коштів. Таке ставлення міських самоврядних структур до поширення освіти сприяло залученню талановитої молоді з непривілейованих станів до продовження навчання в університетах.

Жіночі гімназії і прогімназії лише у окремих випадках отримували фінансову допомогу з боку держави. Саме тому міські самоврядні структури опікувалися ними. У 1883 р. харківська міська дума додатково до вже існуючих навчальних закладів відкрила дві жіночі гімназії, Олександрівську школу для дівчат та ремісничу школу. У Сумах у згаданий період працювали гімназії двох типів: класичні, в яких, крім загальноосвітніх дисциплін, викладались латинська та грецька мови, і реальні, де більша увага приділялася математиці й природничим наукам. Випускники класичних гімназій мали право без іспитів вступати до університетів. Випускники реальних гімназій мали більші шанси стати студентами вищих технічних училищ. Також у місті набула популярності перша жіноча гімназія з чотирикласною освітою, яка з часом була реорганізована у гімназію з семикласним навчанням, підготовчим і спеціальним, восьмим класом. У гімназії навчалися дівчата, які репрезентували різні верстви тогочасного населення. Діти з малозабезпечених родин могли розраховувати на стипендії. При гімназії діяла початкова школа, де учениці випускних класів проходили педагогічну практику. Середня жіноча освіта в імперії і в Україні була також представлена інститутами шляхетних дівчат з навчальними програмами, що не давали права вступу до університету.

У Чернігівській губернії на початок 1890 р. жіночі гімназії та прогімназії існували за кошти міських дум (гімназіям – 3400 руб., прогімназіям – 8000 руб., земств (відповідно 5525 і 6930 руб.) і держави (1900 і 1625 руб.). Особливістю Чернігівщини була ситуація, коли жіночі гімназії та прогімназії переважно утримувалися за кошти земств, що особливо яскраво простежувалося в кінці 90-х років XIX ст. У 1900 р. на утримання згаданих навчальних закладів земства витрачали 6675 руб., міста – 4800 руб. і держава – 300 руб. [14, с. 161].

У зв'язку з обмеженими фінансовими можливостями органи міського самоврядування зверталися до громадськості з проханням допомоги у справі поширення освіти серед різних верств населення та вікових категорій. Так Катеринославська міська дума у 1887 р. звернулася до мешканців міста надати допомогу у розбудові освіти. Для цього при управі було створено Товариство попечительства жіночою освітою, яке за 1887-1888 рр. отримало пожертв на суму 1200 руб. За рішенням думи Товариства, протягом 14 років до школи, відкритої на пожертви, приймали на навчання дітей з малозабезпечених родин (безкоштовно). Як правило, такими пільговиками були діти, що були вихідцями з непривілейованих станів. Саме діти міщан, селян і ремісників становили більшість у згаданому навчальному закладі.

У Харкові в середині 80-х рр. XIX ст. працювало 50 приватних навчальних установ. З 1862 по 1919 рр. на кошти Х.Д. Алчевської існувала Харківська жіноча недільна школа, в стінах якої в тому числі пропагувалася українська культура. Але з 1862 по 1870 рр. згадана школа працювала нелегально. бо недільні школи були заборонені внаслідок Валуєвського циркуляру 1863 р. Також місцеву владу дратував «український дух», що панував у закладі. Викладання предметів перевели на російську мову, але це не врятувало школу, яку неодноразово закривали рішенням Харківського навчального округу. Популярність школи серед населення міста дала свої наслідки. У 1890 р. Х.Д. Алчевська була обрана президентом Міжнародної просвітницької ліги, а у 1896 р. Харківська міська дума підтримала клопотання управи про відкриття паралельного відділення міського училища у приміщенні недільної школи Х.Д. Алчевської [15, с. 65]. Також у 1890 р. у Харкові було відкрито на кошти меценатів міське училище ім. Ільїна. Самоврядні органи губернського міста надали фінансову підтримку у відкритті Технологічного інституту та підготовчих класів (60 000 руб.).

На Полтавщині своїми зусиллями та при підтримці міських громад муніципальні структури розвивали мережу освітніх закладів. У 1874 р. у Крюкові відкрилося 2–х класне училище, яке отримало допомогу від міста у розмірі 300 руб. У 80 - х рр. XIX ст. за фінансової підтримки міського управління у Кременчуці діяло 7 навчальних закладів, серед них: перше і друге початкові народні училища (для хлопчиків і дівчат), початкове народне училище для дівчат та ін.

У Чернігівській губернії були представлені всі типи навчальних закладів позашкільної форми освіти: недільні школи, вечірні класи, народні читальні та ін. Як і в інших губерніях, недільні школи починають відкривати з 1860 р., але у 1862 р. ці навчальні заклади за неблагонадійність (революційні погляди) були закриті. Звернення ліберальної громадськості міст змусило царизм дозволити відродити недільні школи. Вже у квітні 1872 р. у Чернігові зусиллями міської управи була відкрита недільна школа для хлопчиків. Для неї члени управи (В. Хижняков і І. Вербицький – Антіохов) склали навчальну програму. Але через скрутне фінансування органів міського самоврядування школа була закрита в кінці 70-х рр. XIX ст. [16, с. 80].

Наступна хвиля інтересу до недільних шкіл припадає на 90-ті рр. XIX ст. По містах України муніципальна влада за власний кошт або на дольовій основі відкриває навчальні заклади вказаного типу. На Чернігівщині у губернському місті в 1894 р. відкрилася недільна школа для жінок. Спроба відкрити аналогічну школу для чоловіків не була реалізована через відсутність кваліфікованих кадрів. У Ніжині працювала чоловіча недільна школа (з 1893 р.) завдяки місцевому меценату генерал-майору О. Гржимайло. Школа мала власну бібліотеку (521 примірників). За рік заняття проводилися 33 рази (з 11 до 14 години). Все це зумовило високий рівень знань у учнів. Так у 1895 р. в циркулярі Київського навчального округу давалася позитивна оцінка її діяльності. У тому числі відзначалося, що Ніжинська недільна школа для чоловіків заслуговує на увагу і є прикладом для наслідування [17, с. 1-22]. Дана оцінка заслуговує на особливу увагу ще й тому, що усі учні школи (414 чоловік) були представниками непривілейованих станів, тобто освіта завдяки таким навчальним закладам ставала ще більш доступною, а культурно-освітній рівень пересічних громадян поступово зростав.

Поширенню освіти серед міського населення сприяли вечірні класи, в яких навчали писати і читати. Наприклад, у Чернігові за перший рік роботи таких класів (1896 р.) в них навчалося 62 особи (60 з яких були представниками непривілейованих станів). Ініціатором відкриття і попечителем цих класів була О.О. Гржимайло [18, с. 18-19]. У багатьох містах муніципальні структури надавали господарсько-фінансову допомогу таким класам. Наприклад, у Сумах в таких класах часто безкоштовно викладали студенти, вчителі і творча інтелігенція міста.

У 90-х рр. XIX ст. набуває популярності ще одна форма позашкільної освіти (народні читання). Така форма навчання була найменш витратною для органів міського самоврядування. Міській владі достатньо було знайти приміщення і особу, що вміла виразно читати й коментувати текст. До цієї роботи переважно долучалися викладачі інших навчальних закладів, студенти старших курсів, представники місцевої інтелігенції. У кожному місті читання мали свою регулярність. На заняттях (дорослі і діти) присутні читали і обговорювали літературні тексти, що сприяло формуванню і розвитку навичок літературної мови, активізувало розумову діяльність, розширювало загальний кругозір [19, с. 62]. Освіта мала яскраво виражений світський характер. Народні читання були представлені в усіх містах зазначених губерній (Чернігові, Харкові, Сумах та ін.).

Міське населення України з давніх часів було багатонаціональним, тому не дивно, що в період буржуазних перетворень другої половини XIX ст. мешканці однієї конфесії та національності об’єднувалися і в тому числі прагнули створювати школи, в яких викладалися б основи рідної релігії,

культури, мови, історії тощо. Такі «національні» школи, як правило, мали яскраво виражений релігійний характер. Ці навчальні заклади найчастіше відкривалися на кошти меценатів і рідше за дольовою участю міських самоврядних структур. Так у травні 1894 р. муніципалітет Ніжина дозволив дружині купця Сарі Радковській відкрити «елементарну школу» для дівчат «Талмуд – Торе». У ній навчалися дівчата з бідних іудейських родин [20, арк. 1-2]. Аналогічна школа працювала у Кременчуці з середини 70-х рр. XIX ст., на утримання якої міська влада виділяла певні кошти. І такі приклади були не поодинокими.

Наступним прикладом досить вдалої співпраці органів міського самоврядування і громадськості у розбудові навчальних закладів можна вважати підтримку з боку міст діяльності товариств з поширення освіти серед населення. Зазначені товариства створювалися в багатьох українських губерніях і мали свої філії у повітових містах. Товариства зверталися за підтримкою у своїй діяльності до міських дум та управ і часто отримували господарсько-фінансову допомогу. Так у 1897 р. сумський комітет Харківського товариства із розповсюдження в народі грамотності звернувся до Сумської управи з клопотанням відкрити в місті додатково дві школи і народну читальню. Управа задовольнила клопотання, виділивши на це свої кошти [21. арк. 15-15 зв.]. У Харкові міські самоврядні структури додатково співпрацювали з постійною комісією з технічної освіти при Харківському відділенні Імператорського руського технічного товариства, Товариством любителів природи, курсами для робітників, Південноруським товариством акліматизації.

Наступними осередками поширення знань та освіти були бібліотеки й музеї, які сприяли формуванню як загального світогляду, так і поглибленню знань в окремих галузях. Так у 1898 р. Харківська міська дума обрала комісію для розгляду питання про загальну освіту. Серед інших рішень за пропозицією М. Сумцова (голова комісії) створювалися учнівські бібліотеки. Додатково у місті на дольовій основі працювали: одна громадська бібліотека, чотири безкоштовні бібліотеки-читальні Товариства грамотності й Народного дому Товариства грамотності. Аналогічні процеси відбувалися і на Катеринославщині, де у 1887 р. (на честь 100-річчя міста) дума заснувала міську публічну бібліотеку. Вона мала свій статут і раду (входило 5 членів управи). Та кошти на придбання необхідної літератури [21, с. 3]. Разом з позитивними тенденції в питанні поширення освіти серед міського населення слід вказати на негативні моменти. Серед них передусім це слабка комплектація шкіл кваліфікованими викладачами, що негативно впливало на навчальний процес, підпорядкованість шкіл різним інстанціям. Це відбувалося в тому числі і через дольове фінансування. Так у Сосниці в 1884 р. на одну посаду вчителя приходського учителя одночасно було обрано чотири претенденти (від училищної ради, міської управи, інспектора училищ, земської управи). У результаті земство і міська управа, що фінансували заклад, погрожували далі не надавати кошти на освіту [22, с. 323-324].

У Сумах міське управління й керівництво міського училища сперечалися, з якою установою слід узгоджувати літні відпустки вчителів. Управа відмовлялася надавати кошти на відпустку у разі неузгодження з ними даного питання [23, арк. 65 зв.]. У результаті таких суперечностей справа розбудови навчальних закладів вирішувалася повільно. Також через скрутне фінансове становище міських самоврядних структур складність (практичну неможливість) продовжити навчання в університеті у містах спостерігається тенденція закриття реальних училищ [24, с. 334].

Отже, наведені матеріали дозволяють зробити висновок, що справа поширення освіти серед міського населення на території Чернігівської, Полтавської, Катеринославської та Харківської губерній стояла на досить високому рівні. Створювалася та розвивалася мережа навчальних закладів різних форм і типів. Спостерігалася співпраця міських самоврядних структур, земств і громадськості у вирішенні даної проблеми. З іншого боку, скрутне фінансове становище муніципальної влади, надзвичайна структурна складність існуючих шкіл і училищ (неможливість після деяких з них продовжити навчання у вищих навчальних закладах) гальмували поширення освіти й подальше формування української еліти. Складність і неоднозначність історичного досвіду українства вимагає подальших додаткових досліджень у всеукраїнському масштабі і на регіональному рівні.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Щепкин М. Опыты изучения общественного хозяйства и управления городов. – М., 1882. – Ч. І. – 409 с.; Багалей Д., Миллер Д. История города Харькова за 250 лет его существования с 1655 по 1905 гг. – Х., 1906. – Т. 2. – 974 с.; 2. Головко О. Харківське міське самоврядування у 1893 – 1917 рр. Автореферат дис. … канд. іст. наук. - Х., 1997. - 18 с.; Шара Л.М. Земські і міські виборні інституції: спільні здобутки (на матеріалах Чернігівської губернії) // Наукові записки Миколаївського державного гуманітарного університету. - Миколаїв, 2005. - Т. 45. - Вип. 32. - с. 21 - 25; Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України

(кінець XIX - початок XX ст.). - Х., ФОП «Петров І.В.», 2007. - 301 с.; 3. Шрейдер Г.И. Наше городское общественное управление // Этюды, очерки, заметки. - СПб., 1902. - Т. 1. - Кн. 1. - 337 с.; 4. Г. Харько. Справочник по городскому общественному управлению. - Х., 1913. - 103 с.; 5. Максименко Д.П. Очерк деятельности Харьковского городского общественного управления по начальному народному образованию. 1871 - 1901 гг. - Х., 1903. - 136 с.; 6. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). - Ф. 154. - Оп. 1. - Спр. 486; 7. Полтавские губернские ведомости. - 1872. - № 71; 8. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 24; 9. Екатеринославские губернские ведомости. - 1871. - № 13; 10. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин (далі – ВДАЧОН). - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 1; 11. Материалы по обследованию Александровских ремесленных училищ Харьковской губернии (1909 - 1910 гг.). - Х.: Печатник, 1910. - 293 с.; 12. Полтавские губернские ведомости. - 1871. - № 94; 13. Екатеринославские губернские ведомости. - 1888. - № 97; 14. ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 10. - Спр. 450; 15. Памятная книжка Киевского учебного округа. - К., 1890. - Ч. 4. - 210 с.; 16. Максименко Д.П. Очерк деятельности Харьковского городского общественного управления по начальному народному образованию. – 1871 – 1901 г. - Х., 1903. - 136 с.; 17. Свод постановлений черниговской городской думы от 1871 - 1883 гг. - Чернигов, 1883. - 410 с.; 18. Отчет о Нежинских воскресных классах для взрослых мужчин за 1895 – 1896 гг. - Чернигов, 1897. - 22 с.; 19. Журнал Черниговского губернского земского собрания за 1878 г. - Чернигов, 1897. - 510 с.; 20. Шара Л. Роль муніципальних органів у розвитку освіти на Чернігівщині (1870 -- 1900 рр.)// Сіверянський літопис. - 2005. - № 5. - с. 59 - 64; 21. ВДАЧОН. - Ф. 5. - Оп. 1. - Спр. 1239; 22. ДАСО. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 24; 23. Екатеринославские губернские ведомости. - 1888. - № 30; 23. Неделя. - 1885. - № 8; 24. ДАСО. - Ф. 1. - Оп. 1. - Спр. 37; 25. Неделя. - 1885. - № 9.

О.В. Лісовська

РОЛЬ СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ У ФОРМУВАННІ ПІДВАЛИН МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Соціальний феномен національної інтелігенції Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. є досить універсальною історико-соціальною категорією, яка дозволяє стверджувати, що саме в той час відбулося звернення до концепту української ідеї, яка мала як історіософське значення у вимірі перспектив української державності, так і політичний підтекст, який мав виявитися у розгортанні масштабного руху соціального протесту із залученням усіх без винятку верств.

Історичні події другої половини XIX – початку XX ст. виявили тенденцію, яка засвідчувала, що інтелігенція Наддніпрянщини несвідомо перебрала на себе роль нової політичної еліти, в об'єктивній історичній реальності доводячи це соціальною практикою і конкретною діяльністю її представників.

Історія української інтелігенції завжди привертала увагу українських науковців-суспільствознавців. Особливе місце у дослідженні даного питання займає історія сільської інтелігенції на різних історичних етапах. Незважаючи на те, що існує чимало досліджень, присвячених з'ясуванню даної проблеми, однак чимало аспектів діяльності сільської інтелігенції залишаються не з'ясованими. На окрему увагу заслуговує питання про роль цієї верстви населення у формуванні підвалин модерної української нації в другій половині XIX – на початку XX ст.

У сучасній історичній науці немає окремого наукового дослідження, в якому було б висвітлено професійну, соціокультурну, економічну та політичну діяльність сільської інтелігенції, її самооцінка, участь у національному русі. Проте, є чимало робіт, в яких у загальному контексті історії української інтелігенції висвітлюються питання, що стосуються нашого дослідження. До них належать праці Б. Кравченка [1], Г. Касянова [2], І. Лисяка-Рудницького [3], Г. Турченка [4]. Вагоме місце у висвітлені окремих сюжетів з історії сільської інтелігенції в XIX – XX ст. належать членам Інституту селянства Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького Ю. Присяжнюку [5-7] та

І. Фаренію [8-9]. Так Ю. Присяжнюку належать ґрунтовні дослідження, в яких висвітлюється проблема ролі селянства в збереженні національної ідентичності українців в XIX – на початку XX ст., ментальність і традиціоналізм українського селянства [10-11].

Метою дослідження є спроба визначення ролі сільської інтелігенції Наддніпрянської України у формуванні підвалин української нації в другій половині XIX – початку XX ст., з'ясування здатності цієї верстви адекватно реагувати на модернізаційні виклики, що несла з собою ця епоха. Об'єктом вивчення є сільська інтелігенція зазначеного періоду, предметом – її роль у формуванні підвалин модерної української нації. Новизна нашого дослідження полягає в тому, що під таким кутом зору окреслена проблематика практично відсутня в історіографії.

Напередодні реформ 1860-1870-х рр. основну масу нечисельної інтелігенції на селі становили урядовці, священики і вчителі. Після реформ, що призвели до змін соціальної структури українського села, почали збільшуватись кількісний та якісний склад сільської інтелігенції.

Існують різні версії та аналіз перепису населення 1897 р. Так

Б. Кравченко стверджував, що у 1897 р. три чверті українців, які мали професії, пов'язані із розумовою працею, проживали в сільських районах [1, с. 58], а це близько 100 тис. осіб. Г. Касьянов у своєму дослідженні зазначав, що на селі фактично мешкало 42 % всієї інтелігенції Наддніпрянської України [2, с. 32], тобто не більше 55 тис. осіб.

Зрозуміло, що загальна кількість сільської інтелігенції, подана

Б. Кравченком, є завищена, а Г. Касьянов у своїх обрахунках не брав до уваги сільське духовенство, тож його дані дещо занижені. Хоча можна точно стверджувати, що загальна кількість сільської інтелігенції Наддніпрянської України наприкінці XIX ст. коливалась від 55 до 100 тис. осіб.

У наступне двадцятиріччя чисельність сільської інтелігенції значно збільшується. Напередодні 1917 р. в українському селі проживало 411,2 тис. інтелігентів і службовців (сюди не входили поміщики й дрібні підприємці), що становило 1,6 % мешканців української сільської місцевості [4, с. 83]. У дослідженні С. Рудницького зазначалось, що «інтелігентного людського матеріалу, придатного для державного будівництва і культурної роботи, рахують наддніпрянці в себе на один мільйон…» [12, с. 382]. Якщо зіставити свідчення Г. Турчина та С. Рудницького, то можна зробити висновок, що частка сільської інтелігенції Наддніпрянщини на поч. 1920-х рр. значно перевищувала 42 % і сягала близько 500 тис. осіб.

Існували різноманітні джерела формування сільської інтелігенції. У XIX ст. вона формувалась за рахунок «деклясованих нащадків інших суспільних верств» [3, с. 363]. На жаль, селянство не скористалося тими можливостями, які надавали їм реформи 1960-1970 рр. У психології селянина збереглось переконання, сформоване упродовж віків, що фізична праця є пріоритетнішою за розумову [5, с. 9]. Можливо, це й було причиною зневажливого ставлення селян до поміщиків, підприємців, комерсантів, чиновників, представників інтелігенції [11, с. 43]. Будь-який місцевий інтелігент, особливо новоспечений, міг очікувати на наклеп та пограбування з боку українських селян. Незважаючи на те, що після революційних подій 1905-1907 рр. збільшились можливості для здобуття освіти селянами, проте вони ними не користувалися. Загальна чисельність селян, які були залучені до формування сільської інтелігенції, порівняно з XIX ст., не змінилася. Основним джерелом формування сільської інтелігенції залишалося збідніле та декласоване дворянство. Крім того, на рубежі XIX-XX ст. інтелігенція, яка жила й працювала на селі, вже сама себе відтворювала.

У другій половині XIX – на початку XX ст., в зв'язку з ринковими трансформаціями, українська сільська інтелігенція Наддніпрянської України була поставлена у двозначне становище. З одного боку, вона була змушена жити й працювати в середовищі, яке важко пристосовувалося до викликів модерної доби, а з іншого боку, – задовольняти свої меркантильні потреби жити краще. Есери неодноразово звертались до інтелігенції у своїх революційних відозвах, закликаючи їх приєднатись до селян і робітників [13, арк. 8]. Але єдине на той час, що об'єднувало українських селян і сільських інтелігентів, – це опозиціонування правлячому режимові. Зміна влади видавалася їм найкращим шляхом вирішення багатьох проблем, особливо надання українцям автономії або ж здобуття ними незалежності. Сільські інтелігенти вважали, що це сприяло б створенню сприятливого для них соціокультурного та економічного клімату. Ідеї революційного руху вироблялися насамперед інтелектуалами міста. Сільська ж інтелігенція, в свою чергу «непевна і спантеличена пристала до того руху лише тоді, коли він набув певного престижу. Майбутні активісти з інтелігенції формувалися в містах, але не з міських мешканців» [1, с. 59]. Тому, очевидно, що сільська інтелігенція Наддніпрянської України стала одним із найактивніших агітаторів революційного руху.

Український селянин відігравав значну роль у збереженні власної етнічності, але разом з тим, він був неспроможний осмислити і реалізувати національно-державну справу [10, с. 80]. Хоча це стосується більшості дореволюційного селянства, а організована до 1917 р. сільською інтелігенцією активна меншість вже становила цілком реальну силу для власного державотворення, об'єднуючись у кооперативи, просвіти, регіональні осередки перших національних партій. Навіть великий історик М. Грушевський, висвітлюючи засідання кооперативного з'їзду у Києві 14 березня 1917 р., абсолютно справедливо наголошував на його визначній ролі. Саме на цьому з'їзді вперше широко обговорювалися питання державного будівництва та українізації [14, с. 136-137].

Незважаючи на різнобічне ставлення українського селянства до сільських інтелігентів, досить часто їхні інтереси збігалися. Особливо це простежується в 1902-1903 та 1905-1907 рр. Із поразкою

Першої російської революції одна частина селянства розчарувалася у співпраці з інтелігенцією, інша – продовжувала з ними тісно працювати. У зв'язку з цим ставлення сільських інтелігентів до селянства теж було неоднозначним. Частина інтелігенції звернулася до селян, інша шукала кращих союзників з такими ж суспільними переконаннями [1, с. 62]. Незважаючи на всі труднощі, які збільшились для сільської інтелігенції 1905-1907 рр, вона не припинила своєї політичної діяльності. Більшість сільських інтелігентів мали власні переконання у необхідності зміни політичного ладу, модернізації суспільства, його справедливої націоналізації. З такими ідеями сільська інтелігенція підійшла до революційних продій 1917 р.

Така самооцінка сільської інтелігенції підкріплювалася ставленням щодо неї з боку інших верств. Упродовж епохи ринкових трансформацій в українському суспільстві склалося враження про інтелігента як про людину, що повинна стояти в авангарді людського прогресу. Мабуть, тому провідна роль інтелігенції в революційних подіях 1917-1918 рр. сприймалася сучасниками, як очевидне явище.

Отже, сільська інтелігенція Наддніпрянської України другої пол. XIX ст. – початку XX ст., незважаючи на часом складні умови, в якій їй доводилося працювати, через власне професійне самоствердження й активну суспільну позицію зробила достатньо вагомий внесок у формування соціально-політичних, культурних та економічних підвалин української нації. Частково складне соціальне становище та ізольованість від міської, а часом і від сільської цивілізації, не зупинили її представників на шляху до вироблення власного соціально-політичного ідеалу, усвідомлення своєї суспільної ролі. Починаючи з рубежу XIX – XX ст., сільська інтелігенція все частіше слугувала модератором і транслятором суспільних ідеалів та політичних вимог українського селянства, знайомила з ними інші верстви, апелювала до офіційних органів, що в умовах загальної неграмотності представників традиційного суспільства мало надзвичайно важливе значення.

Пріоритетним напрямком подальших досліджень із порушеної проблеми може бути предметніший розгляд соціально-побутового становища сільської інтелігенції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. – К.: Основи, 1997. – 423 с.; 2. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993; 3. Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х т. – К., 1994. – Т.2; 4; Турченко Г. Соціальний потенціал українського державотворення напередодні першої світової війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2002. – Вип. XIV; 5. Присяжнюк Ю. Вплив ментальності українського селянства на рівень його освіченості у другій половині XIX ст. // Історія України. – 2000. - №3; 6. Присяжнюк Ю. Історико-ментальні чинники формування релігійного ідеалу українського селянства Наддніпрянської України в середині – другій половині XIX ст. // Православ'я – наука – суспільство: Проблеми взаємодії: Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції / За ред. В.В. Масненка. – Черкаси, 2004; 7. Присяжнюк Ю. Ментальні особливості соціальної активності українських хліборобів (60-90 рр. XIX ст.) // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 1999. Вип. 12; 8. Фареній І. Педагогічна інтелігенція в кооперативному русі початку XX ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2004. – Вип. 8; 9. Фареній І. Православне духовенство в кооперативному русі початку XX ст. // Православ'я – наука – суспільство: Проблеми взаємодії: Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції / За ред. В.В. Масненка. – Черкаси, 2004; 10. Присяжнюк Ю. До проблеми ролі селянства в збереженні національної ідентичності українців (XIX – початок XX ст.) // Український селянин. – 2000. - №1; 11. Присяжнюк Ю. Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси, 2002; 12. Рудницький С. Галичина та Соборна Україна // Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? – Л., 1994; 13. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 30; 14. Грушевський М. Спомини. К., – 1989. - №8.

І.Б.Василик

РОЛЬ ЕКОНОМІЧНИХ ТОВАРИСТВ І ОРГАНІЗАЦІЙ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

На зламі XIX–XX ст. серед галицьких українців дедалі більше утверджувалося розуміння значення економічного розвитку як підвалини національного руху. У цей час виникла низка українських кредитних, кооперативних та економічних інституцій. Громадські діячі краю, як правило, брали активну участь у їх створенні й подальшій діяльності. Важливим є те, що саме ці

інституції стали фундаментом економічного розвитку Східної Галичини у зазначений період та основою для тогочасних політичних організацій.

Мета статті полягає у висвітленні ролі економічних товариств у процесі формування української політичної еліти Східної Галичини наприкінці XIX – початку XX ст. Автор прагнула прослідкувати основні етапи створення економічних товариств і організацій, проаналізувати їхню фінансову спроможність та кадровий менеджмент, показати їхній вплив на формування політичної еліти краю.

У статті використано матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, де збереглася інформація про фінансовий стан тогочасних економічних організацій і товариств краю, їхня звітна документація. Тогочасна преса, зокрема газета «Діло», інформувала населення Галичини про створення товариств і організацій, а також містила їхні оголошення та резолюції. Праці сподвижників кооперативного руху в Галичині – К. Левицького [1] та Й. Шимоновича [2] – дозволили відобразити умови заснування тогочасних економічних установ та труднощі, з якими зіткнулися їхні засновники. З розвідки історика української діаспори І. Витановича [3], почерпнуто характеристику Крайового Союзу Кредитового та Крайового Союзу Ревізійного. У статті використані також праці сучасних дослідників Т. Андрусяка [4], О. Аркуші [5-6], С. Гелея, Р. Пастушенка [7], І. Котлобулатової [8], Ж. Ковби [9], Л. Пинди [10], у яких подана коротка історія кооперативних організацій, проаналізовано суспільно-політичні процеси у краї.

Один із проводирів суспільно-політичного й культурно-освітнього життя Східної Галичини – К. Левицький, усвідомлюючи зв'язок політичної, національно-культурної та економічної галузі, стверджував: «Творити для себе економічні установи може тільки нарід самосвідомий, а дійти до свободи національної – може тільки нарід економічно незалежний, значить заможний»[1, с. 310]. Автор монографії з історії українського кооперативного руху І.Витанович відніс К. Левицького до числа «найвидатніших піонерів української кредитової організації в Галичині», поставивши його в один ряд із такими визнаними діячами українського тогочасного кооперативного руху, як Т.Кормош і К.Паньківський [2, с. 138]. Саме ці діячі були одними з перших українських громадських діячів у Галичині, хто зрозумів значення економічного аспекту в національно-визвольній боротьбі [4, с. 6]. Здобуття українцями економічної незалежності, створення ними незалежних економічних і фінансових інституцій зустрічало опір польських правлячих кіл у Східній Галичині. Так К. Левицький згадував про спільні з митрополитом Андреєм Шептицьким зусилля домогтися від галицького намісника А.Потоцького згоди на заснування української «Каси ощадності» у Львові (1905), на що намісник «без ніякої рації відовів нам суворо: Ні! Не згоджу ся!»[1, с. 442-443].

Історія кооперативних установ на території Східної Галичини починається від видання закону 1873 р. про «заробітково-торговельні спілки» [10, с. 127]. Виникнення кредитної кооперації в Східній Галичині пояснювалося насамперед браком малого кредиту для селян і ремісників. Тому було створено організацію «Народна торговля» – перше об'єднання української споживчої кооперації, засноване в 1883 р. у Львові [11, арк. 6]. Членами «Народної торговлі» були фізичні і юридичні особи. Ця організація досить плідно працювала і розвивалася, а в 1907 р. вона стала спілкою українських споживчих кооперативів (Крайовий торговельний союз «Народна торговля»). Більшість товариств, які об'єдналися навколо «Народної торговлі», виникли на основі українських громадських крамниць, що користувалися послугами гуртівень товариства. На 1913 р. «Народна торговля» об'єднувала 102 споживчі товариства [7, с. 252]. Станом на 1 січня 1919 р. вона нараховувала 5 743 члени, з них 5 331 фізичних осіб, грошові обігові кошти сягали 2 216 000 злотих, проте власний грошовий фонд становив тільки 200 000 злотих. У 1928 р. загальний річний обіг з продажу товарів власного виробництва досягнув майже 13 342 000 злотих [2, с. 174]. Це була досить відома в Галичині конкурентноздатна установа.

Однією з перших ініціатив українського галицького політикуму в господарській сфері стало створення в 1884 р. у Львові товариства українських ремісників і промисловців «Зоря». Товариство очолив В.Нагірний, а К. Левицький став його секретарем, а з 1901 р. – був членом правління. Серед членів товариства активно підтримувався дух українства, присутні на заходах завжди розмовляли українською мовою, популяризували народні звичаї.

Невдовзі було засновано «Товариство взаїмних забезпечень від вогню, крадіжки та взлому «Дністер» і банк «Дністер». «Товариство взаїмних забезпечень від вогню, крадіжки та взлому «Дністер» було засноване у Львові 15 вересня 1892 р. за дозволом Галицького намісництва. Його

засновниками стали відомі українські громадські діячі: К. Левицький, с. Федак, В. Нагірний, Д. Савчак, Т. Бережницький, Є. Олесницький [16, ч.283]. На початку XIX ст. товариство «Дністер» було одним із найбільших об'єднань такого характеру в Галичині, його членами вважалися всі, хто застрахував у ньому своє майно. Очолював товариство генеральний директор (президент), якого вибирали загальні збори; першим директором товариства став економіст Я. Кулачковський. Напередодні Першої світової війни почесним президентом товариства був митрополит Андрей Шептицький, виконавчим президентом – Й. Онишкевич, його заступником – Т. Кормош. Керували діяльністю товариства загальні збори, дирекція, контрольна рада. Поза Львовом товариство працювало з допомогою страхових пунктів, так званих агенцій, якими управляли призначені дирекцією агенти. У 1918 р. керівництво товариства «Дністер» подало запит до «міністра внутрішніх справ Української Держави в Києві», в якому просило «о зізволенє вести підприємство в цілій українській державі» [13, арк.1].

Перелік прізвищ лідерів цих організацій і економічних товариств дозволяє зробити висновок, що серед української економічної еліти Східної Галичини наприкінці XIX ст. – початку XX ст. були здебільшого правники і економісти, випускники Львівського університету, які також працювали і в освітньо-культурних товариствах. Економічне життя Східної Галичини активізувало нове покоління українських діячів, які були пов'язані з товариством «Просвіта». Вони добре розуміли, що однією з умов створення власної держави є незалежна економіка. Тому заснування багатьох кас позичкових і товариств заклало фундамент для майбутніх фінансових корпорацій.

З 1 липня 1894 р. у Львові почав діяти кооперативний банк «Дністер». Його метою було надання дешевих кредитів, а також матеріальної допомоги своїм членам у формі грошових позик. Банк, хоча й мав ідентичну назву, був окремою установою від страхового товариства, але його клієнтом міг бути тільки член цього товариства. Об'єднували ці дві установи спільне правління і контрольна рада. Банк «Дністер» зарекомендував себе надійною фінансовою установою; він був чи не єдиним банком у Галичині, заснованим на українському капіталі. Його послугами користувались галицькі селяни та українське населення Львова. Банк обслуговував понад 10 000 клієнтів [8, с. 54]. Слід вказати, що більшість економічних товариств в краї було створено за ініціативи відомого товариства «Просвіта». За твердженням І. Витановича, «економічну організацію українців Галичини створила нова генерація громадського керівництва під крилами «Просвіти» [3, с. 137]. Саме заснування «Просвітою» великої кількості позичкових кас, торговельних лавок тощо стало основою для майбутніх кооперативних організацій. У 1891–1907 рр. їхню діяльність очолював спеціальний Комітет, що був заснований В. Нагірним і К. Левицьким [9, с. 17]. Водночас розгортання українського кооперативного руху на місцевому рівні вже в другій половині 1890-х рр. поставило на порядок денний завдання про координацію їх функцій і створення центральних установ.

У 1896 р. К. Левицький виступив з ініціативою заснування у Львові «Крайового союзу кредитового». Підготовчу роботу вів комітет у складі К.Левицького, С. Федака і Я. Кулачковського [1, с. 310]. К. Левицький згадував про дискусії між ініціаторами створення товариства на підготовчому етапі: «Основники КСК не були згідні між собою. Одні були тої думки, щоби негайно засновувати і впровадити в життя КСК, як центральну організаційну установу для всіх видів наших кооператив з обов'язком нагляду їх діяльности і уділюваня їм кредитів, щоби вдержати їх разом і в організованому ладі, а другі заступали таку думку, щоби наразі не засновувати КСК, а підождати, доки буде в нас значніша кількість кооператив, і тоді вони самі приступлять до заснування своєї організаційної, кредитової і контрольної централі. Я заступав першу думку і мені вдалося переконати моїх товаришів, що нам доцільне є мати відразу свою організаційну установу з засобами контролі і кредиту, бо інакше розлетиться ціла розпочата розбудова нашої кооперації...» [3, с. 142].

Перші загальні збори «Крайового союзу кредитового» відбулися 8 грудня 1898 р. Збори ухвалили статут, автором якого був К. Левицький. Першими директорами «Крайового союзу кредитового» стали К. Левицький, К. Паньківський і Г.Врецьона [1, с. 311]. При заснуванні «Крайового союзу кредитового» до його складу вступили 17 кооперативів, а через рік їх налічувалося вже 28. У 1913 р. «Крайовий союз кредитовий» нараховував 906 членів, серед них 427 кооперативів [3, с. 143]. Протягом 1899–1903 рр. саме «Крайовий союз кредитовий» відігравав роль єдиного центру й водночас каталізатора українського кооперативного руху. Новостворена спілка взялася за організацію серед українців кооперативів усіх видів, забезпечення їм дешевого і доступного кредиту, консультації і допомогу у веденні ними справ, контроль за проведенням господарських операцій. Крім того, статут передбачав діяльність у сфері парцеляції землі [7, с. 253].

30 березня 1905 р. було ухвалено зміни до статуту «Крайового союзу кредитового», розроблені К.Левицьким, які затверджували його статус як центральної кредитної кооперативної установи. «Крайовий союз кредитовий» виконував функції центральної ощадної каси для всіх українських кооперативів краю. Власне майно КСК в 1906 р. становило 86 957 13 крон [16, 1907.- 18 січня]. Крім того, вирішувалася справа щодо пільг у виділенні кредиту товариствам системи Райфайзена.

Протягом перших 15 років своєї праці «Крайовий союз кредитовий» забезпечив зростання кількості кредитних кооперативів у 16 разів, а власних капіталів – у 58 разів (1 110 094 крон у 1913 р.). Крім своїх коштів, «Крайовий союз кредитовий» оперував заощадженнями клієнтів (сума вкладів за 15 років його існування зросла в 10 разів) і банківськими кредитами (лише в 1913 р. – 5 млрд крон). Завдяки заощадженням фізичних членів і наданню їм позик під вищі відсотки, «Крайовий союз кредитовий» міг забезпечувати кооперативам дешевий кредит. «Крайовий союз кредитовий» також виступав посередником між кооперативами та іншими потужними фінансовими установами (зокрема, Австро-Угорським банком), які надавали кредити. Значну матеріальну підтримку отримували від «Крайового союзу кредитового» українські громадські інституції. «Крайовий союз кредитовий» постійно дотував «Просвіту», «Українське товариство педагогічне», «Рідну школу» тощо. Спеціальні суми він виділяв для товариств «Сільський господар», «Сокіл», на будівництво церков, пам'ятника Т. Шевченку в Києві тощо [7, с. 254]. Під головуванням К. Левицького «Крайовий союз кредитовий» надав кошти на будівництво українського Народного театру у Львові тощо [14, арк. 1].

На загальних зборах 26 грудня 1922 р. К. Левицький доповнив статут ще трьома пунктами, які закликали членів Союзу поширювати кооперативні ідеї книгою, часописами, лекціями, кооперативними курсами, школами для освіти кооператорів та їх родин. Члени товариства також повинні були проводити кооперативні свята, вистави, економічні з'їзди та конференції, створювати читальні, бібліотеки, музеї, приєднувати до КСК вже існуючі кредитні установи і засновувати нові, надавати їм юридичну й фахову допомогу, відстоювати інтереси своїх клієнтів перед іншими кооперативними організаціями і владою. Після зміни статуту і структури «Крайовий союз кредитовий» у 1924 р. отримав назву «Центральний кооперативний банк» («Центробанк»). Головний офіс банку постійно містився у Львові.

До 1903 р. «Крайовий союз кредитовий» одночасно був центральною касою і перевіряв діяльність усіх членських кооперативів. Однак у 1903 р. австрійський уряд запровадив обов'язкову ревізію кооперативів визнаними державною владою ревізорами. Спершу діячі «Крайового союзу кредитового» сподівалися здобути право таких ревізій для свого об'єднання, однак влада поставила умову позбутися фізичних членів. У зв'язку з цим К.Левицький розробив статут окремої ревізійної установи, що мала одночасно стати провідним ідейно-організаційним центром української кооперації в Галичині [3, с. 157].

Згідно зі статутом, «Крайовий статут ревізійний» повинен був дбати про розвиток кооперативних спілок і окремих товариств, які входили до його складу, перевіряти їх фінансовий стан і діловодство, збирати й публікувати статистичні дані про їх діяльність і провадити видавничу справу – випускати свою газету та літературу на економічну тематику. Членами «Крайового союзу ревізійного» могли бути лише товариства та їх спілки, які зобов'язувалися щорічно вносити певні виплати на потреби союзу і здавати звіти про свою господарську діяльність [7, с. 257].

Статут «Крайового союзу ревізійного» був затверджений на нараді представників центральних і деяких львівських кооперативних організацій 4 грудня 1903 р.; 24 грудня 1903 р. його подали на затвердження в Галицьке намісництво. Перші загальні збори «Крайового союзу ревізійного» відбулися 25 березня 1904 р. за участю 22-х представників союзних кооперативів під керівництвом В.Нагірного [3, с. 136]. Кость Левицький був обраний першим головою «Крайового союзу ревізійного»; згодом його щороку переобирали на цю посаду. До керівництва «Крайового союзу ревізійного» також входили відомі українські діячі – політики, економісти, лікарі, фінансисти, юристи.

Напередодні Першої світової війни «Крайовий союз ревізійний» об'єднував 567 кооперативів, членами яких були 180 тисяч осіб. Пайовий капітал цих товариств становив 6328 тис. крон; заощадження на рахунках – понад 28 млн крон; надані позики – понад 40 млн крон, торговельний оборот – понад 20 млн крон. Спілка видавала кооперативний журнал «Економіст» і газети «Самопоміч», численні брошури на економічну тематику [7, с. 257].

«Крайовий союз кредитовий» передавав новостворюваним українським інституціям і ряд інших своїх функцій. Так справу парцеляцій (поділу землі на дрібні ділянки – парцели) «Крайовий союз кредитовий» передав утвореному з його ініціативи в 1907 р. парцеляційному товариству «Земля». Питання парцеляції землі та переходу ділянок у руки нових землевласників у Східній Галичині на початку ХХ ст. мало не лише економічний, а й національно-політичний характер, адже йшлося про перехід польської земельної власності до рук українських селян. Польські політичні сили звернули увагу на небезпеку цього процесу і всіляко намагалися йому запобігти, створюючи відповідні громадські об'єднання та використовуючи доступ до влади для формування законодавчого поля, яке б відповідало польським інтересам [5, с. 273-274]. Тому питання земельної власності потребували особливої уваги та контролю. «Земля» мала статус товариства з обмеженою відповідальністю, завдання якого полягали в набутті земельних ділянок для продажу, посередництві в парцеляційних процесах між покупцями й продавцями, надання правової й технічної допомоги, виділення кредитів і сприяння в отриманні кредитів у фінансових інституціях для купівлі землі чи сплати іпотечних боргів [1, с. 492].

Частину своїх повноважень «Крайовий союз кредитовий» передав також «Крайовому союзу господарських спілок» і «Крайовому союзу молочарському». Останній вів заготівлю молока від селян і переробляв його для потреб внутрішнього ринку й на експорт. Тогочасні українські політики надавали великого значення споживчій кооперації. Вони розробили схему діяльності такої кооперативної споживчої спілки, яка полягала в тому, що спілка, як окреме товариство, повинна закуповувати товари першої необхідності, продукти, одяг і все необхідне для життя, навіть нафту, вугілля і тощо. у виробників цієї продукції за оптовими цінами. Ці товари мали продаватися вроздріб за вищими цінами, а членам об'єднання – за собівартістю. Це були своєрідні тогочасні гуртівні.

Українські депутати австро-угорського парламенту неодноразово зверталися до уряду з проханням дозволити заснування українського акціонерного банку для підтримки селянства сприятливими кредитами у формі іпотечних позик. Врешті в 1909 р. дозвіл був отриманий [8, с. 29]. «Земельний банк іпотечний, спілка акційна у Львові» був заснований з акційним капіталом у сумі 1 млн. крон і з правом видання 15 млн. крон іпотечних позик під заставні листи. Про обставини заснування цього банку К. Левицький згадував: «Основний капітал акційний зложила наша суспільність протягом кількох тижнів, – чим дала прилюдний доказ добре відчутої національної самосвідомости та солідарности в справах економічних і довіря у свої сили. Отсе був наш великий поступ супроти невідрадних часів, які мусіли переживати в своїх починах такі інституції, як «Народна торговля» та «Дністер». Та се добули ми власними силами, нашою ідейною роботою народною, бо коли висша політика не все дописувала, то отся низша політика праці в народі і для народу майже завсігди дописувала та була для нас, передових діячів, відрадою і заохотою до дальшої праці» [1, с. 495-497]. К. Левицький був одним із співзасновників банку, а невдовзі став його віце-президентом. Першим і довголітнім директором банку був відомий економіст і громадський діяч О.Кульчицький.

У 1911 р. у Львові почала діяльність ще одна значна економічна інституція Галичини – Львівська страхова компанія «Карпатія». Її завданням було «вести обезпечення на випадок смерті, обезпечення дожиттєві або мішані і обезпечення на ренти, включаючи або виключаючи інвалідність за виплаченням одноразової або річної премії» [12, арк.4]. У її статуті чітко вказувались права і обов'язки зборів, ради, різного роду комісій, дирекції, а також застереження й поради, що робити в різних економічно невигідних ситуаціях. На початок 1918 р. товариство «Карпатія» налічувало біля 600 тис. крон власного капіталу, а на кінець цього ж року його основний фонд збільшився до 1 млн. крон [12, арк. 4]. 4 вересня 1918 р. керівництво «Карпатії» подало до Міністерства внутрішніх справ у Києві запит з проханням дозволити вести підприємницьку діяльність в усій Українській Державі, мотивуючи своє прохання тим, що «товариство є українською народною інституцією, бо обезпечені в ній є переважно українці і управа спочиває виключно в українських руках» [12, арк. 1]. До ради директорів «Карпатії» входили О. Кульчицький, с. Федак, Т. Войнаровський. Товариство діяло під протекторатом митрополита Андрея Шептицького [15].

Своєрідний підсумок розвитку українських фінансових і економічних інституцій у Галичині наприкінці XIX – на початку ХХ ст. був підведений на першому Просвітньо-економічному конгресі у Львові 1–2 лютого 1909 р. Конгрес був приурочений до 40-річчя товариства «Просвіта», замислювався як «маніфестація нашої національної сили» й соборності українських земель (до його роботи залучалися й представники Наддніпрянської України), як захід, що мав підсумувати досвід

просвітньої та економічної роботи й окреслити програму дій, аби ця праця стала плановою і систематичною, охопила якнайширші верстви громадськості [18, Ч. 145, 146. Додаток].

Президію Просвітньо-економічного конгресу складали політичні діячі, літератори, історики, економісти, інженери, правники: К. Левицький, О. Барвінський, І. Франко, І. Горбачевський, м. Грушевський, П. Огоновський, Є. Олесницький, О. Кобилянська, Н. Кобринська, О. Пчілка, І. Пулюй, Ю. Романчук та ін. Серед учасників конгресу були майже всі депутати Державної Ради й Галицького крайового сейму, викладачі вищих навчальних закладів краю. Власне, вони і представляли тогочасну українську культурно-освітню, наукову, економічну, а згодом, і політичну еліту Східної Галичини наприкінці XIX ст. – початку XX ст.

Ювілейні святкування започаткували реформування «Просвіти», потреба якого обговорювалася українською громадськістю протягом кількох попередніх років. Реформаторські зусилля були спрямовані на вилучення з-під компетенції «Просвіти» економічної діяльності та створення окремої «рільничо-господарської» організації [6, с. 98]. Відмова «Просвіти» від економічної діяльності засвідчила успішний розвиток економічних і фінансових українських інституцій, що вже стали повноцінними осередками економічного розвитку галицьких українців.

Отже, українські громадсько-політичні діячі Східної Галичини надавали значної уваги економічним і фінансовим проблемам, вважаючи, що лише їх успішне розв'язання, здобуття українцями справжнього господарського самоврядування забезпечить належну підставу для здобутків українського національного руху в політичній та культурній сфері.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів. Львів, 1926; 2. Шимонович Й. Економічна україніка. Наукові праці. Львів, 2001 ; 3. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964; 4 Андрусяк Т. Кость Левицький – велет Галичини та гордість Товариства // Вісник НТШ. Інформаційне видання Світової Ради Наукових товариств ім. Шевченка. – Ч. 23. – Весна, 2000; 5. Аркуша О. Українсько-польські відносини у Східній Галичині на початку XX ст.: акція Влодзімєжа Козловського 1902–1903 років // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Ч. 1; 6. Аркуша О. Шлях українського політика з провінції до Львова: політичні дилеми Євгена Олесницького // Lwyw: miasto – spoieczecstwo – kultura. T. 5. Ludzie Lwowa. Studia z dziejyw Lwowa pod redakcj№ K. Karolczaka. Krakyw, 2005.; 7. Гелей С. Д., Пастушенко р. Я. Теорія та історія кооперації. – К., 2006; 8. Котлобулатова І. П. Львівські скарбниці. Львів, 2002; 9. Ковба Ж. м. »Просвіта» – світло, знання, добро і воля українського народу (До 125-річчя з дня заснування). – Дрогобич, 1993; 10. Пинда Л. Господарсько-кооперативні питання Східної Галичини кінця XIX – поч. XX ст. (Історіографічний аспект) // Вісник Львівського державного аграргного університету: Економіка АПК. – Львів, 2001. – № 8; 11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі ЦДАВО).- Ф. 4465.- Оп.1.- Спр. 416.- Арк. 6; 12. ЦДАВО.- Ф.1216.- Оп.1.- Спр.177; 13. ЦДАВО.- Ф.1216.- Оп.1.- Спр.178; 14. Центральний державний історичний архів у Львові- Ф.373.- Оп.1.- Спр.3.- Арк.1; 15. Свобода .- 1918.- 22 березня; 16. Діло

Е. Малашкевич-Більська

ПОЛЬСЬКА КУЛЬТУРА У ЖИТТІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ XIX – XX СТ.[*]

На межі XIX – XX століть польському населенню, що проживало в Україні, вдалося не лише вийти із шокового стану після січневого повстання 1863 року, але й зорганізуватися до першої на даний час вирішальної боротьби за відродження польської держави, використовуючи для реалізації цієї мети особистий досвід та людський потенціал. Поляки створили міцні та згуртовані політико-організаційні структури, різноманітні культурно-просвітницькі заклади, використовуючи для цього фінансово-економічні можливості й висококваліфіковані кадри, які практично домінували в усіх сферах життєдіяльності країни. Про те, наскільки поляки переважали в культурному житті Правобережної України, свідчать наступні фактори. За даними першого загального перепису Російської імперії, поляки належали до числа найбільш освічених народів на Волині. Наприклад, полячок, які не вміли писати, було в чотири рази менше, ніж українок та росіянок [1]. Поляки-чоловіки становили 2/3 всіх тих, котрі уміли писати й читати на Волині наприкінці XIX – на початку XX століття [2]. Подібна ситуація була в Подільській і Київських губерніях. Безграмотних серед поляків було 10% всього польського населення України, серед українців число безграмотних досягало 89%, а серед євреїв – 66%.

[*] Переклад з польської мови О.А.Неприцького

Польські сім'ї приділяли велику увагу освіті своїх дітей. Польські діти становили 29,1% всіх учнів народних училищ Волинської губернії [4]. Серед студентів цей відсоток був ще вищий.

У 1907 році на території Волинської губернії із 189 лікарів-практиків – 88 були поляками [3]. У цьому ж році кількість суддів і присяжних становила 56 осіб, з котрих 42 – були поляки [6].

Незважаючи на те, що поляки, як національна меншина, становили лише від 3 до 7% всього населення Правобережної України, можна зробити висновок, що поляки були найбільш освіченими і професійними кадрами, які в 1913 році становили лише 3% населення Київської, Подільської й Волинської губерній [7].

Специфікою Правобережної України з економічного погляду була виразна перевага сільського компоненту над міським. Село на Правобережній Україні давало народному господарству не лише сировину для промисловості і продовольчі товари, але і більшість промислових товарів. Наприклад, із 725 промислових підприємств на Київщині, лише 221 підприємство було розташоване у містах, і виробляли вони товарів на суму 27 318 696 рублів у рік; інші 504 підприємства знаходилися у магнатських фільварках і давали продукції на суму 146 039 725 рублів у рік [8]. Якщо взяти до уваги факт, що полякам належала майже половина оброблюваних земель на Правобережній Україні, то можна дійти висновку, що економічна сила Правобережної України базувалась значною мірою на польських земельних володіннях і промислових підприємствах, які у них розташовувалися. Якщо до цього додати фактор, що до першої світової війни один середньостатистичний пересічний поляк виробляв за рік продукції на 649 рублів, один русин – на 54 рублі, а один представник іншої нації (німець, чех) – на 220 рублів у рік, то видно, що польська меншина була, фактично, рушійною силою для всього народного господарства Правобережної України [9].

У 1914 році поляки були власниками 40% (57) всіх цукрових заводів і 56% (157) спиртових заводів Правобережної України. Серед 4638 найбагатших земельних власників південно-західного краю 2124 – це поляки, що становить 45,8% всіх найбагатших землевласників регіону [10]. Цей фактор вказує на елітне місце, яке польська громада посідала в економічному, суспільному й культурному житті Правобережної України на межі XIX і XX століть.

Громадська та інтелектуальна еліта польської меншини в Правобережній Україні не тільки відчувала себе невід'ємною частиною польського народу та усвідомлювала обов'язок зберегти свою національну належність, але й думала про свою вітчизну як про Річ Посполиту, якою вона була до поділів Польщі.

Тут варто наголосити на факті, що більшість поляків, які проживали на початку XX століття у Правобережній Україні, – це автохтони, предки яких переселились в Україну із корінних польських територій у XIV – XVII століттях. Відповідно, вони жили тут близько 600 років і вважали ці землі своєю Батьківщиною, тому намагалися працювати на її благо. Віками поляки та українці проживали поряд, результатом чого було не лише взаємопроникнення наших культур, але й спільний матеріальний добробут цієї країни: резиденції магнатів, двори, фільварки, великі й маленькі міста, парки, костели й церкви, музеї, кладовища.

Все це – наша спільна історична спадщина, про яку необхідно піклуватися, турбуватися про неї, аби залишити її нашим нащадкам у кращому стані, ніж вона є на даний час. Особливо багато таких матеріальних залишків польсько-українського минулого знаходиться у Правобережній Україні. Саме у Вінниці у вересні 2004 року відбулася міжнародна конференція „Польські двори і резиденції в Україні", на котрій багаторазово підкреслювалась велика роль цих дворів і резиденцій в економічному і культурному житті України. Як слушно зазначив один із організаторів цієї конференції професор Генріх Стронські, „прийшов час по-новому і по-іншому поглянути на двори та їх власників, не через класові окуляри, як це робили до цього часу, а ширше – з точки зору загальнолюдської позиції. Польські двори, навколо яких розквітало економічне, культурне, соціальне, наукове життя, відіграли у минулому дуже важливу культурно-цивілізаційну роль, як об'єкти дуже високого рівня європейської культури" [11].

У вищевказаній конференції брали участь три представники, у минулому знатного багатого польського роду графів Грохольських.

У Вінниці по сьогодні в приміщенні їх маєтку знаходиться одна із міських лікарень, у колишніх фільварках – живуть люди, у побудованій ними на початку XX століття школі сьогодні навчаються діти (школа №4), в у церкві, що побудована на їх гроші, ще й сьогодні проводяться служби. Лише просторий, унікальний колись парк навколо палацу сьогодні важко назвати гарним.

Останній власник П'ятничан граф Грохольський сприяв розвитку української культури ще й тим, що з його допомогою і на його кошти видавався перший на Поділлі журнал для селян

українською мовою – „Світова Зірниця”, в котрому, окрім господарчих справ і популяризації аграрної культури, багато місця присвячувалося духовному розвитку українського населення; навчанню на українській мові, розвитку мови та її статусу, культурного й політичного життя України, популяризації українського фольклору та творів українських письменників і поетів (Т.Шевченка, І.Братка та інших) [12]. Варто підкреслити, що засновником, головним редактором і видавцем був поляк Іоахим Вилошиновський. А допомагали його діяльності такі поляки, як Грохольський, Собанський, Лубенський та інші.

Це тільки невеликий приклад величезного внеску, який зробив лише один польський рід у розвиток культури в Україні на рубежі XIX і XX століть. А таких родів, особливо у Правобережній Україні, було дуже багато і майже всі вони залишили у культурному, економічному й науковому житті України свій слід. Тому сьогодні, коли поляки й українці живуть в зовсім інших політичних умовах, потрібен новий підхід до нашої спільної історії.

На конференції „Польські двори і резиденції в Україні” тодішній губернатор Вінницької області, пан Калєтнік сказав: „Необхідно повернути пам’ять і інформацію про польські двори і резиденції як про місця народження, життя і діяльності багатьох видатних людей науки, літератури, культури, громадської діяльності, котрі любов до цієї землі зберегли і передали всьому людству” [13].

Які висновки можна зробити з вищенаписаного? У мене з’являється одна думка, на мій погляд, дуже важлива для всіх, хто працює з молоддю. Якби на уроках економіки українська молодь дізнавалася про цифри та відсотки, що наведені на початку цієї статті... Якби на уроках мистецтва, слухаючи про Владислава Городоцького, могли почути, що великий архітектор, який кращі роки своєї творчості присвятив Києву, був поляком і завжди це підкреслював, підписуючи свої роботи лише по-польськи... Якби на уроках географії викладачі, розповідаючи про Трускавець (відомий не лише в Україні), зазначали, що дане місто відбулося як місто-курорт завдяки Раймунду Ярошу, поляку, котрий з допомогою своєї сім’ї (братів, синів) не лише заснував, але і побудував цілий ряд лікувальних закладів, красивих віл, провів електрику, а в 1912 році побудував залізницю, котра з’єднала Трускавець з Краковом, Львовом, Віднем... [14].

Якби на уроках хімії говорили про великий винахід (котрому нещодавно виповнилося лише 100 років!) – гасову лампу та пояснювали учням, що винахідник – поляк, Ігнатій Лукасевич, уперше скористались світлом такої лампи у Львові під час хірургічної операції...

Якби математики знали, що була відома в усьому світі львівська математична школа, засновником котрої був геніальний польський математик Стефан Банах... Якби ми на екскурсії, наприклад, до чудового Браїлівського монастиря, могли прочитати на табличці замість „Пам’ятник архітектури XVII ст. Сьогодні жіночий монастир” коротку історію цього монастиря, можна навіть на декількох мовах, як це є у моєму місті...

Якби... Можна було б так ще багато разів. Тоді, можливо, у більшості українців „польські пани”, традиційно вживана тут фраза, не асоціювалась би лише з іншими, традиційно вживаними словами – гніт, приниження, боротьба...

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897, Санкт-Петербург. 1904. – С.VIII; 2. Ibid. – С.XVI; 3. A. Weryha-Darowski Kresy ruskie Rzeczy Pospolitej (wojewydstwa: Kijowskie, Braciawskie i Podolskie) – Warszawa, 1919. – S.63; 4. Статистический обзор Волынской губернии за 1900 г. – Житомир, 1901 – С.85-86; 5. Памятная книжка Волынской губернии на 1908 г. – Житомир 1907, Вигошиновський. – С.135-137; 6. Ibid. – S.12-13; 7. Ibid. – S.12-13; 8. A. Weryha-Darowski... op.cit. – S.63; 9. Z. Chojecki, Spoieczecstwo polskie na Rusi, Warszawa, 1937; E. Romer. Ilu nas jest? – Krakyw, 1917. – S.44; 10. J. Bartoszewicz. Na Rusi. Polska stan posiadania (kraj-ludnoњж-ziemia). – Kijyw, 1912. – S.13-15; 11. H.Strocski. Polskie dwory i razydencje w Ukrainie // Wspylnota polska. – styczec 2005. – S.86; 12. Колесник В. Іоахим Вигошиновський – визначний український і польський громадський діяч першої половини XX ст. // Подільська старовина: Науковий збірник. До 85-річчя з часу заснування Вінницького обласного краєзнавчого музею. – Вінниця, 2003; 13. Kaletnik G. Polskie dwory i rezydencje w Ukrainie // Wspylnota Polska. – Styczec 2005. – S.87; 14. Rafalska B. Pavіксі przyjaciela // Gios nauczuczeiski. Biuletyn Zwi№zku nauczyczeli-polonistyw w Ukrainie. – №27-28. – Drohobycz, 2004. – S.48.

В.М. Клапчук

ВИЗНАЧНІ ДІЯЧІ СВІТСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЗАХІДНОЇ ГУЦУЛЬЩИНИ ПОЧАТКУ XX СТ.

Населення західної Гуцульщини (Делятинщини) другої половини XIX століття сильно пиячило, витрачало свій маєток, не дбало про навчання дітей. По селах діяли малоефективні церковні

школи. У цей період великим впливом користувались священики. Вони розповсюджували між селянами дешеві брошури про передові методи ведення сільського господарства, вирощування садів, ведення пасік і тощо, але при цьому проповідували «русофільство», що схилялось перед російською царською династією, у такий спосіб, збивали широкі маси з належного шляху суспільного розвитку. З початком ХХ століття між населенням почала працювати світська інтелігенція, що вела народ іншим шляхом – відданості ідеалам України.

Про діяльність світської інтелігенції цього регіону є дуже мало комплексних досліджень, а тому матеріали, що наведені у статті, є новими й базуються на детальному аналізі тогочасної преси та архівних матеріалах.

З 1900 років між населенням Делятинщини почала працювати світська інтелігенція [34]. Молоді адвокати М. Лагодинський, І. Семанюк, с. Солом'яний, М.Козоріс та їхні однодумці закладали по селах читальні, молодіжні спортивно-пожежні товариства, кооперативи і позичкові каси, пропагували ідеї соціал-радикальної партії, яку створили М.Павлик та І.Франко. У 1907 році жителі Делятинщини не стали віддавати свої голоси за клерикалів, а вибрали своїм послом до віденського парламенту радикала М.Лагодинського.

До 1912 року створилось 16 читалень з 700 членами, в яких працювали

2 драматичні гуртки, 1 хоровий та 1 оркестровий ансамблі. На сцені виставляли п'єси українських класиків, в честь Т.Шевченка та І.Франка влаштовували величаві концерти.

Мирне життя населення, що тільки що прокинулось зі сну й почало усвідомлювати свою національну й класову належність, влітку 1914 року перервав початок І світової війни. 24 травня 1919 року загони польської армії генерала Галлера окупували західне Прикарпаття. Покуття та Гуцульщину зайняли румунські війська генерала Задека, що наступали через Яблуницю і Ворохту. Командування румунських окупаційних військ визнало окремою адміністративною одиницею Делятинський повіт і повітовим комісаром затвердило М. Козоріса, який в 1912-1914 роках працював адвокатським помічником у канцелярії М.Лагодинського. Румунські коменданти не вмішувались у місцеве самоврядування, зате поляки, хоч до них Делятинщина і не належала, часто влаштовували походи по околицях регіону та самовільно виловлювали вороже настроєних до них українців і розправлялись з ними.

18 серпня 1919 р. румунські війська залишили Делятинщину і цю територію зайняли поляки. Місцеве українське населення стало жертвою репресій та переслідувань, багато інтелігенції, що не зуміла втекти до Чехословаччини чи СРСР, поповнили польські тюрми. Не дивно також, що більшість жителів вороже поставились до представників польської адміністрації. Місцеве населення вважало, що західноукраїнські землі польські війська окупували незаконно, і бойкотувало всі заходи як військового командування, так і цивільної адміністрації. Органи місцевого самоврядування не діяли, тому що не було кому їх вибирати, тому поляки були змушені назначати своїх урядових комісарів. У Делятині таким комісаром призначено лікаря польської національності А.Богданського, а в Микуличині – перевертня Парфановича.

Широкі кола місцевого населення неприхильно поставились до виборів у 1922 році, бойкотувавши їх. Щоб застрахати населення, польське командування вислало по селах військові загони, що вештались повсюди та грабували майно і так зубожілого під час війни населення. За доносом кандидата на посла, микуличинського урядового комісара Парфановича, по всьому регіону проведено арешти свідомих селян та інтелігенції. Так у Делятині польські жандарми арештували чотирьох, у Микуличині – вісьмох, а у Заріччя та Дорі – по одному українських діячів, що пропагували бойкот виборів. У день виборів повітовий староста розіслав по селах своїх урядовців та агентів, проте ці заходи не дали бажаних наслідків. По селах голосували лише поляки та євреї, а з українців – писарі, лісники та залізничники. У Микуличині до виборчих урн прийшло лише 42 особи [34].

Важким було життя населення краю в перші післявоєнні роки. У багатьох місцевостях під час воєнних операцій були знищені житлові та господарські споруди. Так у Дорі їх знищено 40%, у Делятині – 80%, а в Яблуниці згоріли під час запеклих боїв майже всі будинки та майно селян. У долині Пруту були зруйновані всі залізничні та шосейні мости, а також тартаки і солеварня в Делятині, що пізніше вже не відновила своєї діяльності. Кількість населення за 1900-1921 роки майже не збільшилась, проте в багатьох родинах пропали під час війни сильні робочі руки батьків та дорослих синів. Тисячі людей залишились навічно на полях боїв, а ще більше повернулось додому каліками, які не лише не могли допомагати в господарстві, але й самі потребували догляду. Відбудова господарства здійснювалась вкрай повільно.

Нестача ріллі, низькі врожаї й незначна кількість худоби примушували селян шукати заробіток на промислових підприємствах, в першу чергу, – на вирубці державних лісів, тартаках та солеварнях. На тартаках працювало, в середньому, по одній особі з 15-20% родин. Умови праці в лісах та на тартаках були дуже важкими. Хоча формально діяв закон про восьмигодинний робочий день, робітники працювали по 12-13 годин в добу. У перші роки польської адміністрації, коли польські марки мали дуже низьку вартість і сильно прогресувала інфляція, робітники тартаків працювали практично безкоштовно. Не випадково, що часто вони влаштовували страйки. Боротьба за кращі умови праці згуртувала робітників. Під час останнього, майже двохмісячного, страйку вони створили комітет, члени якого проводили по селах збір харчових продуктів та допомагали тим, що залишились без засобів існування. Все це піднесло класову свідомість і підготувало робітників до політичної боротьби.

Інтелігенцію з високою освітою представляли 7 лікарів, 8 адвокатів, 2 нотаріуси, 2 аптекарі, декілька суддів та судових урядовців. У школах працювало 46 штатних та 15 позаштатних вчителів. Культурно-освітнє життя українського населення зосереджувалось по читальнях «Просвіти», що знаходились під впливом радикалів. Молодь згуртовувалась в спортивному товаристві «Прут». У Ворохті діяв лижний клуб.

На цей час припадає значне поширення ідей соціалізму й комунізму. Виникли ланки КПЗУ та її легальні прибудівки у самому Делятині та по навколишніх селах. Поширення комуністичного руху здійснювалось через «Сельроб» та Українське селянське об'єднання. Польська адміністрація розпочала репресії, закривала комірки КПЗУ, арештовувала найактивніших діячів, внаслідок чого чисельність партії скоротилась на 30 %.

Як вже зазначалось, на теренах західної Гуцульщини (Делятинщини) на початку XX століття активно діяла світська інтелігенція, про визначних діячів якої і буде нижче йти мова.

Микола Лагодинський (1866-1919) – голова Української радикальної партії у Львові – належав до найінтелігентніших умів українського народу [Газета «Республика» за 15 травня 1919 року]. Він народився 28 жовтня 1866 року в селі Добриводах біля Збаражу у сім'ї священика, закінчив початкову школу в Тернополі, гімназію у Золочеві, де познайомився з К.Трильовським, та юридичний факультет Львівського університету. Після адвокатської практики в Мачишині [2; 19] захистив дисертацію на звання доктора права. Спочатку належав до народовців [35, с. 82], але, ще будучи адвокатським практикантом, вступив до Української радикальної партії, зразковим членом якої був до самої смерті. У 1900 році приїхав на адвокатську роботу до Делятина, де у 1906-1912 роках його адвокатським практикантом був І.Семанюк (М.Черемшина), а в 1912-1914 – М. Козоріс.

У суспільно-політичну роботу Лагодинський включився зразу ж після приїзду до Делятина. Уперше про його діяльність згадано з нагоди передвиборної акції, що почалася в жовтні 1900 року. На теренах Надвірнянського повіту 13 жовтня (Делятин) саме за його ініціативою відбулися перші збори незалежних мужів довір'я. У 1901 році бачимо його в числі 4 організаторів великого віча в Делятині у справі відкриття Українського університету в Львові [3]. Через рік за його ініціативою і при активній участі у Делятині створено читальню товариства «Просвіта», котра швидко витіснила москвофільне «Общество имени Качковского», а також першу щадничо-позичкову «Руську касу», яка успішно стала конкурувати з подібними польськими та єврейськими установами та значною мірою відтягнула селян від залежності лихварів.

Відтак почали створюватися читальні «Просвіти» по селах, а у Ворохті та Микуличині, при значній допомозі жаб'євських організаторів П.Шекерика та Ю.Соломійчука, зав'язалися коші молодіжного товариства «Січ». На теренах Делятинщини з'явилися місцеві ентузіасти радикального руху. Наслідки цього етапу далися взнаки у 1907 році, коли радикальні діячі відчули свою силу й дали бій своїм політичним противникам та перейняли ініціативу в свої руки. Почалося з того, що на нараді покутських радикалів на Надвірнянщину проти Мандичевського виставлено кандидатуру на посла до парламенту відомого на Прикарпатті радикального та січового діяча К.Трильовського, а його заступником – делятинського адвоката М.Лагодинського, який і став послом по виборчому округу Долина – Калуш – Надвірна.

У вересні 1907 року Лагодинський підготував та вніс пропозицію у віденському парламенті щодо зловживань камеральних урядників при продажі дерева з державних лісів Надвірнянщини [4].

На початку 1908 року Лагодинський активно включився у передвиборчу кампанію за кандидата радикальної партії на посла до галицького сейму, яким було обрано І.Сандуляка [5].

19 квітня 1908 року в Станіславі відбувся перший крайовий з'їзд «Січі», головою якого обрано Лагодинського, що відтак увійшов скарбником до Центрального комітету [6]. Так він уперше вийшов на широку галицьку суспільно-політичну арену, заслужено зробивши ще одну сходинку на шляху до загального визнання його як одного з найкращих діячів українського народу. У грудні 1908 року він брав участь у роботі XIX з'їзду Української радикальної партії в Тернополі, де виступив з рефератом про забезпечення робітників та хліборобів на старість [7].

Уперше у Віденському парламенті Лагодинський виступив 17 червня 1909 року, коли говорив про виборчу реформу, що вже своїм змістом принесла народові гірке розчарування, бо далі санкціонувала панування поляків в Україні та поставила національну бідноту у винятково скрутне становище. Він також категорично висловився проти діяльності уряду [8].

21 серпня 1909 року в його будинку відбулася нарада радикальних послів [10], а 22 серпня він і Сандуляк звітували про свою посольську діяльність у Микуличині [9]. Наприкінці року Лагодинському довелося ще раз побувати у парламенті та внести 6 пропозицій про зловживання на громадських виборах у Білих Ославах, про створення окремої єврейської громади в Микуличині, про безправства скарбового сторожа в Ланчині, про кривдження селян передачею на вируб державних лісів спекулянтам, про розширення залізничної станції в Делятині тощо [11].

22 травня 1910 року Лагодинського обрано кошовим повітової «Січі» [12]. 16 червня він виступив у парламенті з промовою, в якій гостро критикував діяльність міністрів. У цьому ж році він звітував про свою посольську роботу в Надвірній, Камінній та Дорі, де повідомив, що українські посли лише влітку 1910 року внесли 935 пропозицій та виголосили понад 100 промов [13].

Після деякої перерви, 18-19 грудня 1910 року, бачимо Лагодинського на XXI з'їзді Української радикальної партії у Львові. З уваги на важкий моральний і матеріальний стан партії, голова заряду Л.Бачинський вирішив уступити свою посаду. З'їзд вибрав новий заряд на чолі з М.Лагодинським, а його заступником – І.Макуха [16; 17].

5 березня 1911 року Лагодинський провів окружний з'їзд партії в Станиславові, де було прийнято декілька резолюцій, зокрема, – про нове виборче право, про необхідність проведення перевиборів сільських зарядів партії, про потребу наради кошових при Головному січовому союзі, про святкування річниці смерті Т.Шевченка тощо [18].

Після розпуску 30 березня цісарем парламенту оголошено нові вибори, за даними яких послом до Віденського парламенту по виборчому округу № 55 (Надвірна, Калуш, Долина) обрано саме М.Лагодинського [20; 21; 22].

Початок 1913 року ознаменувався для Лагодинського працею у Віденському парламенті, де вже 4 січня в міністра освіти відбулася конференція між Українським парламентським союзом та Польським колом щодо створення українського університету, яка, однак, нічого не вирішила [27].

25 грудня 1913 року у Львові відбувся черговий XXIVз'їзд УРП, на якому Лагодинського знову обрано головою [30]. У цей же час при його сприянні було створено спеціальні воєнізовані відділи «Січових стрільців». Він брав участь у підготовці «Січей» до участі в крайовому святі 28 червня в честь сотих роковин з дня народження Т.Шевченка [34].

28 липня 1914 року розпочалася І світова війна. На початку серпня у Львові утворилася Головна Українська Рада з представників всіх українських партій та політичних груп, до складу якої ввійшов і Лагодинський. 3 серпня Рада видала Маніфест, в якому закликала українців до боротьби на стороні Австро-Угорщини проти Москви за визволення України [33].

З наближенням російських військ Лагодинський з родиною виїхав до Відня, де перебував майже цілу війну, активно включившись в роботу Загальної української Ради. Пізніше він увійшов до Української Національної Ради і, як член останньої, наказав Т. Головацькому та О. Колянковському перебрати владу в Делятинщині від імені ЗУНР. Перед баченням національної катастрофи й наступу польських військ заподіяв собі смерть.

Громадський діяч Тома Головацький (1866-1935) народився у сім'ї священика, закінчив 6 класів львівської гімназії, в 1885-1887 роках практикував у надлісництві в Підмонастирі, в 1887/1888 роках пройшов курс лісової школи в Болехові, після чого працював помічником лісничого в Підмонастирі (1888-1889), Болехові (1889-1894) та Павлівці (1894). У 1895 році його визнали лісничим і направили на постійну роботу в Ямну. У 1907 році активно агітував за українських кандидатів на послів до парламенту [40]. Допоміг підшукати земельну ділянку під будівництво «Учительської оселі» у Ворохті [1, с. 313].

У 1912 році вийшов на пенсію й переїхав до Делятина, де працював головним касиром «Руської каси». Вже навесні 1912 року його вибрали членом виділу повітової філії товариства

«Просвіта» та секретарем товариства «Сільський господар» [43, арк. 1-2; 36]. Під кінець 1913 року, як заступник голови, ввійшов до повітової управи Української радикальної партії [Громадський голос з 25 грудня 1913 року], активно готував свято до 40-річчя політичної й літературної діяльності І.Франка та сам виступав на сцені, виконуючи «Спів Яреми» [29].

Під час І світової війни Головацький деякий час перебував у Відні. У 1917 р. був урядовим комісаром Делятина, 3 листопада з наказу члена Української Національної Ради Лагодинського перебрав владу від австрійської адміністрації. У 1918-1919 рр. очолював управу лісів та державних маєтків УНР на Делятинщині [36]. В 1920-30 роках, переслідуваний поляками, тинявся по Поділлі, де й помер у 1939 році.

Фінансист та податківець Олександр Колянковський (1870-1950) народився у сім'ї сільського писаря з Пістині, де закінчив 4 класи народної школи. У 1883-1890 рр. вчився в Коломийській гімназії, але після 6 класу звільнений за участь у передвиборчій кампанії, де агітував за українського кандидата на посла. Пробував вступити до фінансового уряду, але безуспішно. Лише після добровільної військової служби в 1895 році одержав дозвіл на пробну практику в податковому уряді Делятина, після чого в 1899 році його назначили ад'юнктом податкового уряду, а відтак – самостійним податковим урядником. У 1902-1939 роках був членом міської ради в Делятині, в 1907 році комісаром на виборах у Чорних Ославах, в 1915 році – призначений бургомістром Делятина, а в 1918-19 роках – урядовим комісаром УНР в тому ж місті.

Активно працював у громадських установах та товариствах. У 1902-1940 роках був директором «Руської каси», що перейменувалась в «Українську касу», а відтак – «Український кооперативний банк». У 1912-1939 рр. належав до виділу повітової філії товариства «Сільський господар», в 1919-1939 рр. очолював кооперативу «Народний дім», в 1930-1938 роках був директором кооперативного млина в Заріччі, а крім того, деякий час керував справами «Спілки управнених» у Делятині [34].

Як директор кредитової установи, допомагав грошовими позичками колишньому своєму гімназійному товаришеві – письменникові В.Стефанику, а після його смерті покрив всі несплачені ним борги.

Адвокат, суспільно-політичний діяч та письменник Марко Черемшина (1874-1927) перебував у Делятині протягом 1906-1912 року, працюючи помічником адвоката М.Лагодинського та вважаючись його правою рукою. М.Черемшина мав велику повагу серед місцевого населення й з успіхом використовував це при підтримці Лагодинського на посла до парламенту.

Про конкретну участь М.Черемшини в передвиборних кампаніях 1907-1908 та 1911 років йшла мова на сторінках радикальної преси того часу, зокрема в повідомленнях з місць, що їх друкував «Громадський голос». На більшості з передвиборчих зборів, що відбулися в Гаврилівці, Красній, Білих Ославах та Ланчині секретарював М.Черемшина і складав протоколи. Лише 5 травня 1907 року виступив на вічі делятинських залізничників, наступного дня зустрівся з виборцями у Любіжні, Дорі, Ямні та Микуличині [34].

На початку 1908 року почалася передвиборна кампанія по виборах послів до крайового сейму у Львові. Секретарем виборчого комітету обрано Черемшину, що зобов'язувало його бути присутнім на всіх передвиборних заходах радикалів Надвірнянського повіту, оформляти відповідні документи, які висилали до головного виборчого комітету радикальної партії у Львові.

23 серпня 1908 р. у Ворохті відбулось віче, де головував засновник Української радикальної партії – письменник і громадський діяч М.Павлик, а його заступником був М.Черемшина, що висловився за повну довіру послам.

У листопаді 1909 року на з'їзді Української радикальної партії М.Черемшину обрали членом регіонального заряду від Надвірнянського повіту. Потім у пресі ще згадано з нагоди його промови на ювілейному концерті в честь 50-річчя з дня смерті Т.Шевченка в Делятині 12 березня 1911 року.

На початку 1911 року М.Черемшина знову бере активну участь у передвиборчій кампанії, виступає за кандидатуру адвоката М.Лагодинського. А потім займається виключно своєю адвокатською практикою. У 1912 році Черемшина виїхав з Делятина і відкрив свою канцелярію у Снятині.

Адвокат, суспільно-політичний діяч та письменник Михайло Козоріс (1882-1937) народився в Калуші в родині міщанина, початкову школу закінчив у родинному місті, до гімназії ходив у Станиславові та Львові. Поступив на правничий факультет Львівського університету, але з уваги на поганий стан здоров'я перебував у Криворівні, навчаючись заочно. У 1912 році закінчив університет і проходив адвокатську практику в Калуші та Делятині [37; 41].

В Делятині М.Козоріс проводив активну громадську діяльність. Вже 21 квітня 1912 року його обрано головою читальні «Просвіти» [38]. Того ж дня створено повітову філію, а М.Козоріса вибрано секретарем виділу [23].

5 травня 1912 року Козоріс виступав на загальних зборах читальні «Просвіти» в Заріччі [43, арк. 1-2], а 18 серпня 1912 року – на звітному вічі в Каміннім, де обговорювалася діяльність посла М.Лагодинського [24]. 14 січня 1913 року в Делятині відбувся перший повітовий січовий з'їзд, де Козоріс у виступі підкреслив, що «лінивство наших селян, які волять пересиджувати по коршмах, місто старатися в гурті поправити свою долю» стало причиною хвилинного занепаду січової роботи в повіті [25]. 4 травня того ж року М.Козоріс виступав на вічу в Чорних Ославах у справі виборчої реформи [28]. 15 березня 1914 року він виступав з промовою на ІІ повітовому січовому з'їзді в Делятині [29], а 4-7 квітня вів курс історії козаччини на січовому вишколі [31].

Під час І світової війни Козоріс був вивезений в Томську губернію, а після повернення, у 1919 році, був призначений заступником повітового комісара УНР у Делятині, а відтак, під час румунської окупації – повітовим старостою [32]. Влітку 1919 року подався за Збруч, де й помер за нез'ясованих обставин.

Кооперативний та громадський діяч, голова «Руської каси» Михайло Білик народився на Городенківщині та студіював у Львівському університеті [13; 14; 15]. У зв'язку з боротьбою за український університет в Галичині в 1910 році був двічі арештований, а в 1912 виключений з університету. У 1912-1917 роках працював касиром, а відтак заступником директора й директором «Руської каси» в Делятині та технічним директором повітової господарсько-торговельної спілки «Народний дім» [39]. У середині 1920 років виїхав до Коломиї.

В кінці 1912 року на XXIII з'їзді Української радикальної партії увійшов до регіональної управи [26]. 14 січня 1913 року на повітовому січовому з'їзді обраний повітовим отаманом «Січі» [28]. 14 грудня 1913 року відкрив та вів довірочну нараду радикалів Делятинщини, на якій його обрано делегатом на XXIV з'їзд УРП у Львові та секретарем повітової управи УРП [30]. 15 березня М. Білик відкрив ІІ повітовий з'їзд «Січі», на якому обговорено справу делегатів на свято «Січей» у Львові, проведення в Делятині січового вишколу, влаштування ювілею І.Франка, створення в кращих «Січах» відділів «Січових стрільців», відкриття пам'ятника Шевченкові в Ворохті тощо [31].

У 1918-1819 роках займав пост заступника комісара УНР в Делятині [39]. 5 червня 1922 року виступав на ІІ повітових загальних зборах філії «Просвіти» в Делятині, де й став секретарем виділу [43, арк. 5-6]. На початку 1920-х років був членом виділу гуртка «Рідної школи» в Делятині [42, арк. 6, 18].

Визначними громадськими діячами Гуцульщини та Східної Галичини були священик Сидір (1859-1932) та Марія (1859-1942) Бобикевичі з Саджавки, письменниця Леся Верховинка – донька М.Лагодинського – (1903-1936) з Делятина, поетеса Марійка Підгірянка (1881-1963) з Білих Ослав, січовий стрілець та поет Юрій Шкрумеляк (Іван Сорокатий) (1895-1965) з Ланчина, художник Осип Васьків (1895-1972) з Делятина, суспільно-культурна діячка Софія Токар (1902-1989) з Делятина, інженер, сотник Української Галицької Армії Григорій (Гриць) Голинський (1895-1941) з Делятина, фінансист Осип Климович з Делятина, Федір Гаврилюк (1873-1950) з Ворохти, Іван Захарчук (1867-1927) з Чорних Ослав, Василь Прокопів (1879-1952) з Татарова, Юрко Флис (1864-1916) з Делятина, Михайло Данилюк (1880-1951) з Заріччя та інші.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Взаїмна поміч українського вчительства. 1905-1930. – Львів, 1932. – С. 313; 2. Галичанинъ. – 1897. – 3 січня; 3. Галичанинъ. – 1901. – 21 грудня; 4. Громадський голос. – 1907. – 13 вересня; 5. Громадський голос. – 1908. – 30 січня; 6. Громадський голос. – 1908. – 2 травня; 7. Громадський голос. – 1909. – 12 лютого; 8. Громадський голос. – 1909. – 23 червня; 9. Громадський голос. – 1909. – 11 серпня; 10. Громадський голос. – 1909. – 22 вересня; 11. Громадський голос. – 1910. – 2 березня; 12. Громадський голос. – 1910. – 1 червня; 13. Громадський голос. – 1910. – 6 липня; 14. Громадський голос. – 1910. – 10 серпня; 15. Громадський голос. – 1910. – 21 вересня; 16. Громадський голос. – 1910. – 23 грудня; 17. Громадський голос. – 1911. – 4 січня; 18. Громадський голос. – 1911. – 22 березня; 19. Громадський голос. – 1911. – 27 квітня; 20. Громадський голос. – 1911. – 21 червня; 21. Громадський голос. – 1911. – 28 червня; 22. Громадський голос. – 1911. – 5 липня; 23. Громадський голос. – 1912. – 1 травня; 24. Громадський голос. – 1912. – 15 травня; 25. Громадський голос. – 1912. – 21 серпня; 26. Громадський голос. – 1913. – 1 січня; 27. Громадський голос. – 1913. – 15 січня; 28. Громадський голос. – 1913. – 21 січня; 29. Громадський голос. – 1913. – 13 листопада; 30. Громадський голос. – 1913. – 25 грудня; 31. Громадський голос. – 1914. – 19 березня; 31. Громадський голос. – 1914. – 16 квітня; 32. Громадський голос. – 1914. – 6 серпня; 33. Клапчук В.М., Клапчук М.М. Делятинщина: історико-географічне

дослідження. – Делятин: Фоліант, 2007. – 584 с.; 34. Левицький К. Українські політики. – Частина 2. – Львів, 1937. – С. 82; 35. Домашній архів Клапчуків (далі – ДАК). – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 2; 36. ДАК. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 3; 37. ДАК. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 5; 38. ДАК. – Ф. 8. – Оп. 2. – Спр. 14; 39. Матеріали родинного архіву Головацьких у Делятині; 40. Матеріали родинного архіву Колянковських у Івано-Франківську; 41. Центральний державний історичний архів у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 818. – Арк. 6, 18; 42. ЦДІАЛ. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 829. – Арк. 1-6.

О.Г.Олексієнко

Х.Д. АЛЧЕВСЬКА ЯК НОСІЙ НАЦІОНАЛЬНИХ ОСВІТНІХ ІДЕЙ

П’ятдесяті роки XIX сторіччя характеризуються початком інтенсивної роботи в середовищі української інтелігенції, спрямованої на об'єднання та активізацію патріотичних сил у справі просвітництва українського народу. Цей період позначився надзвичайним інтересом прогресивної частини українського суспільства до питань національного відродження. У зв’язку з тим, що єдиною цариною, де позбавлені власної держави українці могли виразити свою самобутність, була культурна діяльність, у якій провідну роль «будителів народу» найчастіше відігравали вчені, письменники, поети та інші діячі культури [1, с. 24 – 25].

За словами П.Ф. Каптерева, саме у цей період «бере початок нова російська педагогія з тим великим рухом відродження та відновлення, який привів до звільнення селян від кріпосної залежності і до інших реформ. Ця епоха взагалі може бути названа визвольною в значенні звільнення не тільки селян від уз кріпацтва, але і всіх людей від різних пут, що довго сковували їх» [2, с. 10]. Українська прогресивна інтелігенція тих часів визнавала, що як і раніше вона не може залишатися байдужою до педагогічних питань, повністю віддаючи їх вирішення уряду. У постановці та розробці методів і прийомів виховання дітей суспільство визначило свої насущні, кровні інтереси, які саме воно повинно захищати і оберігати. За декілька років до великої реформи М.І. Пирогов вже звертався до російського суспільства із закликом про необхідність серйозних змін в освіті. На той час громадськість починала все більше і більше цікавитися педагогічними питаннями. Розробкою актуальних питань педагогічної теорії та реалізації висунутих ідей у просвітницько-педагогічній діяльності займалися багато видатних педагогів того часу: К.Д. Ушинський, Л.М. Толстой, М.О. Корф, В.П. Вахтеров, М.Ф. Бунаков, с. О. Рачинський, М.Г. Чернишевський, М.О. Добролюбов, І.І. Паульсен, с. І. Миропольський, О.М. Острогорський, К.П. Яновський, П.Д. Юркевич, М.О. Бобровников, М.І. Киреєв та багато інших.

Визвольні події та національні рухи, що мали місце у низці європейських країн, сприяли проникненню у Росію прогресивних ідей. Соціально-економічні перетворення призвели до появи так званих «інтелектуалістів» або інтелігенції, яка поклала початок філософії національної ідеї. У контексті загальноєвропейських культурно-соціальних процесів відбувалося зародження філософії національної ідеї слов’янських народів [1, с. 23 – 24].

На фоні соціально-економічних та політичних змін остаточно формується такий соціальний феномен, як українська інтелігенція, яка стає провідною рушійною силою національного відродження кінця XIX століття [3, с. 12]. То був період найвищого прояву широкої, різноманітної й корисної, інтенсивної й легальної праці української інтелігенції на користь України та її народу. З метою запровадження елементарних та загальноосвітніх знань, що сприяли б адаптації слухачів до умов суспільства, ще в 30 – 40-х рр. XIX ст. у різних регіонах України організовувалися гуртки читань для народу, короткочасні курси запровадження елементарних знань, народні лекторії для поширення грамотності серед дорослих. У народних гуртках читалися лекції з історії України, анатомії (елементарні основи будови людського тіла), охорони здоров’я, теорії та історії вітчизняної і зарубіжної педагогіки. У 1842 р. при Міністерстві народної освіти було створено комісію з розробки положень організації та проведення народних читань [4, с. 17].

Одним з найяскравіших представників української інтелігенції того часу, що увібрала в себе кращі її якості, вважається Христина Данилівна Алчевська. Незвичайна жінка, яка була талановитим педагогом, просвітителькою, громадським діячем та публіцистом. Її ім'я було відомо далеко за межами Батьківщини. Передусім, його пов'язували з відкриттям Харківської недільної школи, що була однією з перших в Україні.

Майже шість десятиліть свого життя Христина Данилівна присвятила справі народної освіти. В історико-педагогічній, періодичній та публіцистичній літературі внесок Х.Д. Алчевської у розвиток національної педагогіки було широко розкрито, проаналізовано та високо оцінено відомими педагогами та громадськими діячами як того часу, так і сучасності. Серед них Я.В. Абрамов, В.П. Вахтеров, Г.І. Успенський, Л.М. Толстой, І.С. Тургенєв,

Ф.М. Достоєвський, М.О. Корф, М.М. Бекетов, с. І. Миропольський, М.І. Павлик, І.Я. Франко, Д.І. Багалій, Н.Я. Фридьєва, О.Р. Мазуркевич, Є.О. Вахтерова, М.І. Мухін, О.А. Жукова та ін.

Мета статті – аналіз педагогічної спадщини Х.Д. Алчевської як пропагандиста та провідника національної освітньої ідеї українського народу.

Христина Данилівна надавала величезного значення освіті народу, присвятивши все своє життя йому, вважаючи це своїм покликанням, вірячи в те, що саме так вона зможе принести найбільшу користь.

Народилася Христина Данилівна у 1841 році у місті Борзна, що на Чернігівщині, в сім'ї викладача місцевого училища та випускниці Смольного інституту. У дитинстві та юності Христина багато читає, пише вірші, відвідує молодіжні гуртки, зокрема «малоруські», де багато дискутували, говорили про народ, про те, що можна зробити для народу; бере участь у самодіяльних театральних виставах [5, с. 98]. Завдяки постійній самоосвіті вона мала глибокі і ґрунтовні знання з багатьох дисциплін, чудово знала вітчизняну й зарубіжну літературу, і хоча і була самоучкою, тому що батько був проти навчання грамоти жінок, у тому числі і рідної доньки, виділялася рідкісною начитаністю. Водночас вона вперше пробує свої сили як педагога – навчає грамоті сільських дітей.

Відвідування театру також стало невід'ємним компонентом системи морально-етичного виховання в сім'ї батьків Х.Д. Алчевської. Театр справляв на неї глибоке незабутнє враження. Завдяки своїй наполегливості й завзятості в оволодінні грамотою і залученню до національної і світової культури у Христини Данилівни в юнацькому віці виявився неабиякий сценічний і літературний талант. Про її сценічне обдарування писали в газетах і пророкували дівчині блискуче акторське майбуття. Однак батько Х.Д. Алчевської чинив опір подальшому розвитку сценічного таланту доньки й не відпустив її навчатися. А втім, Христина Данилівна і сама бачила своє майбутнє на іншому поприщі. Пізніше у своєму щоденнику вона напише: «У дні юності знавці визнавали у мені великий драматичний талант. Якщо це дійсно вірно, то я горда і щаслива, що віддала його не дозвільному, ситому натовпу, а мужицькій хатині, в якій під час мого читання «Грози» Островського чулися гучні ридання» [6, с. 84].

Усе свідоме життя Х.Д. Алчевської, її багатогранна громадсько-освітня і педагогічна діяльність були пов'язані із образом великого поета України, революціонера-демократа Т.Г. Шевченка.

У ранній юності, пройнявшись почуттям глибокої поваги й безмежної любові до Т.Г. Шевченка, Х.Д. Алчевська пронесла його крізь усе життя. Про захоплення Христини Данилівни творами великого Кобзаря, про любов до народного поета, зокрема, свідчить її лист до відомого українського письменника, палкого прихильника дружби російського й українського народів М.І. Павлика: «Юна, запальна... я так декламувала «Наймичку», «Катерину», «Тополю» та інші... твори нашого геніального поета, що не було слухача, починаючи від хати й кінчаючи панськими хоромами, в яких я не викликала б сліз...» [7, с. 4].

Особливого впливу на погляди Алчевської спричинило спілкування з відомими прогресивними діячами та письменниками того часу, діяльність яких були взірцем високої культури. Умови формування власної системи світогляду Христини Данилівни дали змогу їй реалізуватися у творчому плані повною мірою. І, як результат, уже крізь призму сформованої цілісної системи поглядів, нести культуру та національні освітні ідеї до народу через такі види діяльності: 1) художньо-сценічну; 2) педагогічну; 3) громадську; 4) публіцистичну; 5) сімейно-виховну.

У 1862 році, після заміжжя й переїзду до Харкова, Х.Д. Алчевська стає членом харківського гуртка «Громада», яким керує її чоловік О.К. Алчевський. «Громади» – це організації української ліберальної буржуазно-поміщицької інтелігенції, що набули поширення у 60-х–90-х рр. XIX століття у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові та інших містах України. «Громадівці» вели як легальну, так і нелегальну роботу у сфері культури: організовували недільні школи, видавали дозволену та заборонену літературу українською мовою, збирали матеріали з етнографії та фольклору. Царський уряд звинуватив їх у «сепаратизмі». Тому в 1876 році діяльність «Громад» була заборонена.

«Я вся палала бажанням зануритися у суспільну діяльність і зробити у житті щось велике, добре», – пише Х.Д. Алчевська у щоденнику. Вона не припиняла шукати заняття «до душі», і через своє прагнення робити людям добро «безкорисливо і безвідплатно» звернулася до викладацької і суспільної діяльності у недільних школах, розповсюдження яких припало на кінець 50-х років XIX століття. Але перша спроба російської інтелігенції навчати народ закінчилася невдачею – 10 травня 1862 р. недільні школи були заборонені царським урядом і на декілька років такі школи

припиняють своє існування. Алчевська через багато років у своєму щоденнику яскраво описала «відчай і плач дітей», яким оголосили про вимушене закриття школи.

Не бажаючи кидати розпочату справу, Христина Данилівна продовжує нелегально навчання своїх учениць у себе вдома. Так їй вдалося організувати роботу власної домашньої школи, яка поклала початок діяльності безкоштовної Харківської приватної жіночої недільної школи. Беззмінним керівником цієї школи понад 60 років була Х.Д. Алчевська. Школа набула слави і стала визнаним організаційно-методичним центром недільних шкіл не тільки України, а й усієї Росії. До неї за досвідом приїжджали з найвіддаленіших губерній Росії та країн Європи.

Внаслідок русифікаторської політики царського уряду Х.Д. Алчевська не могла навчати дітей українською мовою, але вона рішуче виступала за природне право українського народу розвивати національну культуру, за навчання в школах українською мовою.

Велике виховне значення Х.Д. Алчевська надавала шкільним святам, які влаштовувались на честь видатних письменників. Лекція про життя і діяльність письменника супроводжувалася читанням уривків з його творів, хоровим співом, виступом запрошених співаків і музикантів.

Ці вечори давали можливість Х.Д. Алчевській вийти далеко за рамки шкільних програм, знайомити учнів з творчістю письменників – революційних демократів та прищеплювати любов до їх творчості. Так, наприклад, шкільний вечір, присвячений 50-річчю з дня смерті Т.Г. Шевченка, проходив після великого вечора, організованого в міському театрі. Х.Д. Алчевська пише: «Чарівливість цього свята сильніше діяла на душу і вище піднімала настрій. Оратор був той же, але перед ним була не нарядна аудиторія, а жінки, дівчата і підлітки з народу, з того самого народу, з якого вийшов геніальний поет» [6, с. 214].

У статті «Російська література 1904 року» І.Я. Франко дав високу оцінку просвітницько-педагогічній діяльності Х.Д. Алчевської. Вона, писав письменник, «роками діяла, щоб у самому Харкові та навколишніх селах проводити систематичні лекції неділями та святами. Залучені нею власне для цього інтелігентні доповідачі та доповідачки читали найістотніші твори російської та української белетристики, так само й популярно-наукову літературу, при цьому часто нотували незвичайно цікаві зауваження та погляди слухачів. Так одна з найоригінальніших книжок російської літератури – двотомній твір «Що читати народові?» – єдина у своєму роді досконала анкета про доступну тоді російському народові літературу» [2, с. 11].

З метою популяризації досвіду недільних шкіл, ефективних методів навчання, програм викладання за ініціативою Х.Д. Алчевської у журналі «Русская школа» почала публікуватися рубрика «Хроніка недільних шкіл», матеріали якої вона сама редагувала. Як і всі так звані «нові люди» Х.Д. Алчевська була великою ентузіасткою. Привертаючи увагу громадськості до проблем освіти народу, Алчевська зуміла об'єднати навколо себе та залучити до справи освіти народу багато інтелігентних сил – прогресивних науковців, письменників, діячів культури.

Значну частину своєї подвижницької енергії Х.Д. Алчевська присвятила пропаганді художньої літератури і книжці взагалі. Чудовий знавець вітчизняної і зарубіжної класики, людина тонкого естетичного смаку, до того ж обдарована літературними здібностями, вона свого часу вела жваве листування з Л.М. Толстим, с. І. Тургенєвим, Ф.М. Достоєвським, Г.І. Успенським, М.І. Павликом, І.Я. Франком та іншими прогресивними діячами тогочасності. У своїх щоденниках Христина Данилівна, будучи блискучим публіцистом, яскраво і емоційно описує події, зустрічі, які справили на неї враження і які пов'язані з організацією жіночих недільних шкіл у другій половині XIX – на початку XX століття. Щоденники Х.Д. Алчевської – безцінне джерело для пізнання минулих подій, розуміння її духовного світу, прагнень, сумнівів та почуттів. Але вони не є єдиним творінням її публіцистичної обдарованості. Основні просвітницько-педагогічні ідеї Христина Данилівна виклала у мемуарах «Прожите й передумане», чисельних методичних статтях, дидактичних оповіданнях. Результатом навчально-методичної співпраці вчителів Харківської приватної жіночої та інших недільних шкіл, а також великої групи науковців, став вихід у світ друком «Книга дорослих» – перший в історії вітчизняної народної освіти посібник для читання, складений з урахуванням специфіки навчання дорослих [5, с. 100]. Х.Д. Алчевська впорядкувала спеціальні «Каталоги книг» для шкіл цього профілю, а також «Програми викладання у недільних школах».

Протягом кількох років Х.Д. Алчевська та педагогічний колектив Харківської жіночої недільної школи з'ясовували, чи розуміє читач сутність прочитаного, як засвоїли зміст творів, чи сподобалась книжка у цілому. Бесіди велися за спеціально підготовленими запитаннями. Відповіді й

переказ усього змісту записувалися дослівно. Було зібрано понад 1500 матеріалів і відгуків на твори О.Пушкіна, М.Лермонтова, М.Гоголя, Марка Вовчка, І.Тургенєва, Ф.Достоєвського та ін. Підсумком цієї копіткої роботи Христини Данилівни та її вчителів-сподвижників став анотований методико-бібліографічний покажчик книжок у трьох томах для народного й дитячого читання «Що читати народові?» (1884 – 1906). У третьому томі було вміщено цінний розділ «Видання дня народу українською мовою». Серед рекомендованої української класики − твори Т.Шевченка, І.Котляревського, Марка Вовчка, І.Нечуя-Левицького, П.Куліша, Ю.Федьковича, М.Коцюбинського, В.Стефаника, Лесі Українки та інших видатних українських поетів та письменників. Появу такої книжки вважали «надзвичайним явищем», а саме видання – «розумною книгою». Свої багаторічні спостереження Х.Д. Алчевська підсумувала у передмові до третього тому. Вона писала: «Особливої літератури читачі з народу не потребують, вони тонко розуміють і цінують все велике, прекрасне, талановите у нашій загальній літературі». У цих словах міститься глибока віра й повага педагога до свого народу, відстоювання демократичних принципів народної освіти. Книга «Що читати народові?» переконливо спростовувала твердження буржуазно-поміщицьких ідеологів про те, що простим селянам недоступні твори великих поетів і письменників.

«Алчевська була не тільки піонером нового методу навчання дорослих, але й ефективно прищеплювала народну культуру у місті, щоб селяни, які переїжджали до нього, краще пристосовувались до міського життя», – писала у своїй статті М. Богачевська-Хом'як, відома дослідниця жіночого українського руху, професор Гарвардського університету й віце-президент Союзу Українок Америки, даючи оцінку діяльності Х.Д. Алчевської [8, с. 8].

Російсько-турецька війна 1877 – 1878 рр. дала Х.Д. Алчевській можливість знайти ще один шлях зближення з простим народом, надати йому допомогу – працювати в лікарнях, де знаходилися поранені солдати. Спілкування з ними все більше укріплювало її віру, характерну для демократичної інтелігенції тієї пори, у «відважний, великодушний, самовідданий народ», з яким Христина Данилівна зв'язувала майбуття держави.

У подружжя Алчевських було шестеро дітей, для яких Христина Данилівна організувала так звану сімейну школу, у якій вона змогла повністю реалізувати всі свої напрацьовані педагогічні ідеї та виховні методики. Молодша донька Христя писала пізніше у своїх спогадах: «Виховання було таким, що розвивало в мені фантазію художнього нахилу, естетику, а також знайомість з чужою мовою і світовою літературою» [9, с. 434]. Христина Данилівна прищеплювала своїм дітям захоплення вітчизняною і світовою літературою та мистецтвом через любов до книги. Особливого шанування надавалось творам Т.Г. Шевченка, І.Я. Франка, М.Г. Чернишевського, О.І. Герцена та ін. Дітям вголос читалися твори великого Кобзаря, навіть рідкісні у той час вірш «Кавказ» і поему «Сон». За спогадами доньки Х.Д. Алчевської Христі, батьки мріяли поставити у Харкові за власні кошти пам'ятник Т.Г. Шевченкові. Відомо, що ця мрія здійснилась у 1898 році, коли в саду Алчевських поблизу недільної школи було встановлено чудовий бюст Т.Г. Шевченку відомого скульптора В.О. Беклемішева. Це був перший пам'ятник великому Кобзареві у світі [10, с. 170].

Завдяки всебічному, насиченому вихованню та високодуховній, гуманній атмосфері, яка панувала у сім'ї, а також взаємній любові, пошані, доброзичливості у стосунках між її членами, кожен з них знайшов свою нішу у житті відповідно своїх обдарувань. Усі вони залишили помітний слід в історії національної культури. Старший син Дмитро досяг наукового ступеня кандидата природничих наук, при цьому добре грав на віолончелі й малював: наступний за віком, Григорій, закінчивши Московську консерваторію, став композитором та вокальним педагогом; третій, Микола, відомий не лише як педагог, але й як укладач першого радянського «Букваря» (1919 р.) та автор кількох романів російською мовою; Іван став відомим оперним співаком, феноменальний голос якого та віртуозна гра на фортепіано лунали зі сцен багатьох країн, завдяки чому він вніс помітний вклад у скарбницю світового музичного мистецтва; донька Анна, майбутня дружина відомого архітектора О.М. Бекетова, була обдарованою здібностями до живопису, закінчила Харківську художню школу; найменша з дітей Христина відома як талановита поетеса, прозаїк, авторка двох драматичних поем, літературний критик і публіцист та перекладач. Вона також гарно співала і малювала, відвідувала Харківську художню школу, захоплювалась заняттями в драмгуртку, але все ж більшу частину свого короткого життя віддала праці на збагачення літературно-мистецької скарбниці рідного народу [10, с. 169].

Підсумовуючи, можна сказати, що Х.Д. Алчевська жила та творила у часи, які збігалися з розквітом вітчизняних національно-культурних традицій. Представники демократичної культурної громадськості намагалися використати будь-яку можливість для залучення населення до надбань вітчизняної культури, історії, етнографії, літератури, мови, до розуміння національного українського питання. Х.Д. Алчевська, як представник прогресивної української інтелігенції, несла культуру та національні освітні ідеї народу через творчу діяльність, яка мала різноманітні форми: художньо-сценічну; педагогічну; громадську; публіцистичну; сімейно-виховну. Її доробок сприяв формуванню культурної спадщини нашої держави та українського народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Побірченко Н.С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX століття)// Дис. Докт. пед. наук: 13.00.01. – К., 2001. – 475 с.; 2. Калинина Т. Христина Алчевська // Слово. – 2002. – №4. – С. 10–11; 3. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XX ст. – К: Либідь, 1993. – 172 с.; 4. Вовк Л.П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні: (Етапи і особливості). – К. Міжнар. фін. агенція, 1997. – 179 с.; 5. Українки в історії /За заг. ред. В.Борисенко. – К., 2004.; 6. Алчевская Х.Д. Передуманное и пережитое: Дневники, письма, воспоминания. – М., 1912. – 466 с.; 7. Мухін М.І. Т.Г. Шевченко в педагогічній практиці Х.Д. Алчевської // Українська мова і література в школі. – 1982. – № 3.; 8. Слабошпицький М. Алчевські // Дивослово. – 2003. – №3. – С. 7–10; 9. Алчевська Х.О. Твори. – К.: Дніпро, 1990. – 558с.; 10. Кулик Н.А. Особливості сімейного виховання в родині Алчевських // Педагогіка та психологія. Збірник наукових праць. – Х. – Вип.. 17. – 2001. – С. 168 – 173.

А.К.Лисий

ТАЄМНИЙ РАДНИК ІЗ БАРУ В. Я. БУНЯКІВСЬКИЙ

Доля багатьох славетних, широко і менш знаних представників української культури й науки, а також державних і політичних діячів нерозривно пов'язані із Санкт-Петербургом – Петроградом – Ленінградом (і знов Санкт-Петербургом). Це зумовлено тим, що українська діаспора на невських берегах завжди була велика й різноманітна. Українці приїжджали сюди, жили, працювали, творили тут, а багато хто з них лишився назавжди й був похований у Північній Пальмірі.

На Васильєвському острові вже 250 років знаходиться Смоленське кладовище, де було перше поховання Тараса Шевченка. Це місце, побіля цвинтарної церкви, позначено великим природним валуном з написом, стало Меккою для українців Санкт-Петербурга й гостей з України, Канади, США... І біля північного фасаду цієї ж Смоленської церкви, на 42 ділянці по Петрівській доріжці, знаходиться могила ще одного «малороса» – Буняківського Віктора Яковича. На гранітній плиті, крім прізвища, ім'я та по батькові рельєфне зображення хреста, дати життя і смерті (3.XII.1804 – 30.XI.1889).

Так хто ж він, Віктор Буняківський? Чим прислужився рідному краю, що майже через два століття з вдячністю і пошаною згадують його ім'я?

Окраса і гордість вітчизняної математики XIX століття Віктор Якович Буняківський народився 3 грудня 1804 р. в містечку Бар Подільської губернії [1]. Минуло лише 11 років з того часу, коли Поділля відійшло під скіпетр російської імператриці. Двоголовий російський орел зайняв місце одноголового польського. Тоді в Барі дислокувався 14-й кінний полк, який відмовився присягати «без дозволу своєї команди». Проте коли його оточили російські війська, він склав зброю й прийняв присягу. Генерал Кречетніков наказав полковника Лянцкоронського з офіцерами вислати за кордон, а солдатів залишити [2]. Закріплюючи за собою придбані території, нові хазяї насичували прикордонні містечка військовою силою. Не був винятком і тогочасний Бар – один з торгових центрів краю, у якому розміщались спочатку кінно-польський уланський полк, згодом гарнізон фортечної артилерії, батареї 10-ї та 12-ї артилерійських бригад і оренбурзька козача батарея [3] .

Якраз у сім'ї підполковника кінно-польського уланського полку Якова Буняківського й побачив світ майбутній науковець. Раннє дитинство Віктора і двох його старших братів пройшло в заштатному Бару, про яке «Топографічний і камеральний опис Подільської губернії» (1805) подає такі відомості: «Поєзуїтське містечко Бар знаходиться у володінні Павла Вислоцького. Лежить на рівному низькому місці біля лівого берега річки Ров, яка має велику кількість ставків і гребель. У цьому містечку замок з кам'яним муром. Одна церква, греко-російська кам'яна, і одна дерев'яна, уніатський базиліанський монастир з церквою. При ньому утримується школа на 300 дітей, які навчаються латинській, німецькій і французькій мовам, історії, фізиці, арифметиці та геометрії. Скарбниця сплачує 280 карбованців на утримання вчителів і школи на додаток до прибутку від сіл.

Діють два римсько-католицьких кляштори з костьолами і особливий кам'яний римсько-парафіяльний костьол, якого іменують Фарою. Єврейський кагал утримує дерев'яну школу. У Бару буває сім ярмарків: перша проводиться на Новий рік; друга на 2 лютого; третя – в середу великого Поста; четверта – 9 травня на Миколу; п»ята – 24 червня; шоста – 15 серпня на Успіння Богородиці; сьома – 6 грудня на Миколая. Крім того, щонеділі бувають торги. Борошняних водяних млинів три. Торги проводять нарізно купці Могилівського повіту. Звичайно везуть за кордон в Австрію і Прусію овечу вовну, мед, віск, ганяють рогату худобу. Звідти, з Брод і Лейпцігу, привозять різного кольору сукна, шовкові, паперові і шерстяні матерії, литу мідь, сіль білими ступками і цукор. З Києва і Бердичіва доставляється залізо, лисячі хутра, мило, олія, дьоготь, вірьовки, голландські оселедці; з Корця – фарфоровий посуд; з Могилева – турецькі і молдавські шовкові тканини, бакалію, кофе, дерев'яну олію. Поселяни з усього повіту приганяють різну худобу і привозять хліб зерном, крупу, пшоно, свиняче м'ясо і сало, яловичину і баранину, сир, масло коров'яче, мед, віск, овечі шкури, сиру волов'ячу шкіру, полотно, дерев'яний і глиняний посуд. А всього в пригоні й привозі в містечку Бар від поселян буває до трьох тисяч карбованців»[4]. Населення Бару на початку XIX століття складало 4392 мешканці [5].

Права міста Бар були визначені царським указом від 19 червня 1806 р. де, зокрема, зазначалося: «Рассмотрєв поднесенный нам от Правительствующего Сената доклад о городе Баре, лєжащем в Подольской губернии, мы не находим ни в одном акте, чтобы город сей когда-либо отдан был в частное владениє. Гетману же Выговскому пожаловано было одно только староство Барское, которое впослєдствии конституцией 1775 года утверждено Любомирскому, но ни в том, ни в другом случае, о самом городе ничего не упомянуто, а напротив того видно, что оный издревле пользовался правом городам присвоенным и пожалованное староство отмечен быть не долженствовал. В рассуждение сего Повелєваем: город Бар оставить на правах прежними привилегиями ему дарованных» [6].

У 1808 р. Росія починає агресивну війну проти Швеції за оволодіння Фінляндією. Серед інших частин веде наступ і кінно-польський уланський полк під командуванням вже полковника Буняківського. 5 вересня 1809 р. шведи у Фрідріхсгамі визнають свою поразку і передають Фінляндію південному сусіду [7]. Проте полковнику не судилося стати переможцем. Тяжко поранений? він помирає. Сім'я, яка на той час вже мешкала в Санкт-Петербурзі, опинилася у скрутному матеріальному становищі. Матері, Вікторії Буняківській, вдалося влаштувати двох старших синів до кадетського корпусу. А меншого, Вітю, взяв у свою сім'ю до Москви друг і товариш померлого, колишній командир полку граф Тормасов А.П.

Вдова, залишившись без засобів до існування, звертається по допомогу у 1816, 1818, 1820 роках до імператриці Єлизавети Олексіївни, дружини Олександра I. Подаємо без змін і перекладу слізне прохання полковниці у 1820 році, на яке вона отримала відмову:

«Всемилостивейшая государыня! Беспредельное Вашего императорского величества милосердие и изливаемые повсюду на верноподданных щедроты возродили во мне смелость повергнуться к священным стопам Вашего императорского величества.

Покойный мой муж, польско-уланского полка полковник Яков Буняковский, которому в течение 23-и летней беспорочной службы судьбою не представлено было положить живот свой за царя и отечество на том сражении, умер в 1809 году на походе против шведов, покрыт ранами полученными в действительных против неприятелей сражениях и вероятно от последствий их.

Из трех малолетних детей, хотя за тех двоих и успокоена была принятием их в 1-й кадетский корпус и из которых старший в нынешнем году, в награду за примерное его поведение и за успехи в науках по представлению начальства выпущен в офицеры в тот же корпус. Но сама между тем продолжаю испытывать всю тяжесть бедности. Тягость сия особенна для меня тем чувствительнее, что будучи иностранкой, не имею в России родных, в которых подобные мне несчастные находят какую-нибудь отраду.

Не имея ни пенсиона, ниже других каких-нибудь вспомоществований, принуждена доставать себе дневное пропитание трудами рук своих. Но слабость зрения моего не позволяет мне трудиться столько, сколько бы я желала, чтоб избегнуть быть кому-либо в тягость.

Предстоят торжественные во всем христианском мире праздники, миллионы взирают с радостью на приближение оных, но мне несчастной отказано иметь участие во всеобщей радости. Моя участь - ежедневно проливать слезы.

В 1816 году имела я щастие получить милость от щедрот Вашего императорского величества (200 крб. - від авт.), ныне вся же моя надежда и все упования на беспрекладное Вашего императорского величества милосердие к которому паки осмеливаюсь прибегнуть.

Яко мать верноподданным своим и правосудная монархиня, да удостойте обратить взоры свои на службу покойного мужа моего и не оставьте в таких горестных обстоятельствах крайне нещасную и всеми оставленную его вдову.

Всемилостивейшая государыня не отвращайте лица своего от злополучной, которая в крайней своей бедности осмеливается просить о всемилостивейшем пожаловании на пропитание.

С глубоким благоволением повергаюсь к священным стопам Вашим,

Всемилостивейшая государыня! Вашего императорского величества всеподданнейшая вдова-полковница Виктория Буняковская».

Коли доля не дуже була схильною до матері, то до наймолодшого сина вона була прихильнішою й супроводжувала його все життя.

У сім'ї графа разом з його сином Віктор здобуває початкову домашню освіту а у 1820 р. обидва юнаки від'їжджають за кордон. Спочатку вони жили у Кобурзі (Саксонія) і брали приватні уроки, потім навчалися в Лозаннській академії (Швейцарія), а в 1821 р. вони опинилися в Парижі. Нам невідомо, що вивчав молодий граф Тормасов у Парижі. Однак можна стверджувати, що по вченій лінії він не пішов. А от Віктор Буняківський відразу чітко визначився. Його мета – математика і можливі її прикладання. Юнак слухає лекції з математики і природничих наук у Сорбонні і College de France, вчасно складає екзамени, знайомиться із працями метрів тогочасної математичної науки і пробує свої сили у пошуках результатів на її терені.

Студент із Поділля мав можливість займатися у тодішніх світил європейської науки Лапласа, Пуасона, Фур`є, Коші, Ампера, Лєжандра та інших. Проте найбільш працював у Коші. І, як наслідок напруженої творчої праці, присудження ступеня баклавра 13 березня 1824 р., отримання звання кореспондента Линєйового товариства 18 липня 1824 р. і звання ліценціаста 23 грудня того ж року [9].

19 травня 1825 р., на 21-у році життя, молодий науковець (другим у Східній Європі після харків'янина Затеплинського) блискуче захищає докторську дисертацію з математики і отримує диплом Паризького університету[10]. Але й «дим Вітчизни нам солодкий та коханий», і Віктор Буняківський повертається до Санкт-Петербурга, де 9 квітня 1827 р. «вступає в службу учителем вищої математики у кадетському корпусі» [11]. З цієї скромної посади починається стрімкий злет науковця, педагога, організатора науки, який і в умовах миколаївської Росії знайшов свою стежину в житті.

П'ять років викладає математику в кадетському корпусі. Залишивши цю посаду, дослідник бере участь у різних комісіях з укладання програм і конспектів для військово-навчальних закладів, а також десять років виконує обов'язки наставника-наглядача в пажеському корпусі [12].

З 1828 і до 1864 рр. Буняківський був викладачем математики в офіцерських класах морського відомства. З 1846 р. Буняківський читає лекції з аналітичної механіки (за Пуасоном і Остроградським) в Санкт-петербурзькому університеті, потім читає диференціальні та інтегральні обчислення (головним чином за Коші) і теорію ймовірності за своїм текстом. Пізніше, вже в 50-х роках, замість теорії ймовірності - інтегрування дифференціальних рівнянь, спосіб варіацій й обчислення кінцевих відмінностей.

Працюючи в петербурзькій alma-mater, науковець проявив себе не тільки талановитим педагогом, але й організатором освіти. Неодноразово виконував обов'язки декана фізико-математичного факультету та «исправлял должность ректора сего университета» [13]. У 1859 р. Буняківський, бажаючи зосередитись виключно на наукових заняттях, залишає службу в університеті з річною пенсією 1715 крб 52 коп [14].

Деякий час науковець був професором математики в гірничому інституті й інституті інженерів шляхів сполучень. При багатстві й глибині змісту лекції доктора математики завжди відрізнялись надзвичайною ясністю, захопленістю водночас літературною досконалістю викладу, робили легко доступними найскладніші математичні положення й захоплювали навіть найбільш байдужих слухачів. Стосовно до лекцій дослідник виявляв надзвичайну акуратність і протягом усього часу своєї служби в університеті не пропустив жодної лекції і ні разу не запізнився.

Один з його слухачів в інституті шляхів сполучення В.А. Панаєв (з часом видатний будівничий російських залізниць) згадував: «Буняковский был наиблестящим лектором со всех сторон, даже по внешности, имея привлекательную, но строгую наружность, обличающую

мыслителя. Он читал с поразительной ясностью и отчетливостью, читал ровно, так что увлечения и вдохновения не замечалось. Он не производил того ошеломляющего впечатления, какое вообще производил Остроградский; но каждому, не менее того, чувствовалось, что перед ним находится огромная величина и сильный вождь. Буняковский был вполне на высоте своей задачи, т. е. открывать впервые слушателям таинства высшего анализа. ...Ни для кого не можєт быть сомнения, что Виктор Яковлевич Буняковский был одарен великими и быстрыми способностями, необычайным талантом, и по своим трудам можєт быть причислен к гигантам науки. Несмотря на это, человек этот был баснословно скромен» [15].

1828 року Буняківський отримав звання ад'юнкта академії наук з чистої математики, а через два роки – екстраординарного академіка. 8 березня 1841 р. указом Миколи І затверджений у званні ординарного академіка з математики [16]. На початку 1855 р. виконував обов'язки неодмінного секретаря академії за хворобою останнього. 7 квітня 1855 р. балотувався на цю посаду. Проте обраним виявився остзейській німець фон Міддендорф О.Ф., (доктор медицини) [17]. Але час був на боці подолянина. Поєднання в одній особі таланту науковця, адміністратора й організатора науки давало належні результати. Вже в серпні 1863 р. почав виконувати обов'язки віце-президента. На 1864 р. він неодноразово нагороджувався монархами «за труды» золотим перснем з діамантами, двома золотими табакерками з вензелями і портретом Олександра II з діамантами, а також дев`ятьма орденами імперії. Нарешті, 8 квітня 1864 р., вийшов царський указ урядовому Сенату: Ординарному академику императорской академии наук, действитепьному статскому советнику Буняковскому всемилостивейшє повелеваєм быть вице-президентом сей академии.

А л е к с а н д р [18] .

Після призначення на цю посаду Віктор Якович отримав і чин таємного радника, що за «Табелем про ранги» дорівнювало званню генерал-лейтенанта в армії. Він реально, чверть століття (1864-I889), й був керівником академії наук, адже її в його часи номінально очолювали адмірал Літкє Ф.П. і великий князь Костянтин. 28 січня 1877 р. надано чин дійсного таємного радника (генерал - полковник).

19 травня 1875 р. наукова громадськість Санкт-Петербурга відзначала 50-річчя докторського ювілею науковця. Заздалегідь було створеноювілейний комітет у складі віце-адмірала Зеленого С.Т., академіківЧєбишева П.Л., Веселовського, Сомова О.І., Савіча А.М. Було проведенозбір коштів для карбування ювілейної медалі. За підпискою було зібрано 4443 крб. Медаль виготовив академік-медальєр Алексеєв В.В. Зіштемпеля було вибито одну золоту для піднесення ювіляру, шість срібних для членів його сім'ї і 300 бронзових – для осіб, які бралиучасть у підписці. Витрати на виготовлення медалей і влаштуванняювілею склали 790 крб. Було прийнято рішення, що залишкові кошти(3652 крб) повинні піти на заснування премії імені В.Я.Буняківського [19]. Олександр II нагородив ювіляра одним з вищих орденів держави – Св. Благовірного Великого Князя Олександра Невського і додав тисячукарбованців на рік до грошового утримання.

Сучасному читачеві буде цікаво знати, скільки ж отримували видатні науковці в

дореволюційній Росії. Отже річне утримання віце-президента

Буняківського складало: платня віце-президента - 1500 крб; академіка - 1300 крб; столових - 900 крб; за вислугу 20 років в званні академіка - 285 крб;

пенсія за службу в університеті - 1715 крб; оренда казенної квартири - 2500 крб; разом – 8730 крб [20].

У своїй відповіді, на вітальні промови ювіляр зауважив, що «участь моя в обранні в нашу академію нових членів – представників точних наук, як знають всі, ознаменувалась блискучим успіхом; скажу, що в цій моїй участі я визнаю важливу і разом з тим головну мою послугу справі науки» [21]. Саме гуманізм Віктора Яковича зіграв вирішальну роль при обранні С.В.Ковалевської член-кореспондентом імператорської академії наук, що в той час сталося в світовій практиці вперше. Жодна жінка в Російській імперії, незважаючи на її талановитість, не могла тоді навіть здобути університетської освіти.

4 грудня 1875 р. фізико-математичне відділення академії затверджує «Правила про премію таємного радника Буняківського». Згідно з ними премія присуджувалась через кожні три роки в розмірі 500 карбованців. У п'ятому параграфі правил зазначалось, що «премія Буняківського призначається за важливі відкриття, які збагачують яку-небудь частину чистого математичного аналізу. Премія може бути присуджена і за праці з вищої математики, в який є виклад у можливо повному вигляді якої-небудь самостійної її галузі» [22].

Декілька слів про сім'ю науковця. Одружився він у 30 років на Катерині Миколаївні, уродженій Семеновій. Мав три сини – Володимира, Віктора, Олександра і трьох доньок – Любов, Ольгу, Людмилу. Один з синів, Володимир, став генерал-майором російської армії і похований у 1907 р. на Смоленському кладовищі неподалік від могил своїх батьків.

Йшли роки. Росією вже правив четвертий цар за життя Буняківського – Олександр III. Академік, враховуючи свій стан здоров'я, неодноразово клопотався про складання повноважень віце-президента. І 26 вересня 1889 р. урядовий Сенат отримав указ царя: «Действительного тайного советника Буняковского, увольняя, согласно его прошению, от должности вице-президента императорской академии наук всемилостивейше назначаем его, во внимание к многолетнєй службе и ученым заслугам – почетным вице-президентом академии. Александр» [23].

Проте Віктор Якович недовго спочивав на лаврах почесного віце-президента. У петербурзьких газетах з'явилось повідомлення про смерть подвижника науки 30 листопада 1889 р. об 11 ранку. Газета «Новости» у жалібній рамці подала текст: «Вынос тела последует в суботу, 2 декабря в 8 часов вечера в церковь академии художеств (в цій же церкві провели в останню путь і Т. Г. Шевченка 26 лютого 1861 р. - від авт.). Обедня и отпевание в той же церкви 3 декабря в 10.30 утра, а оттуда на Смоленское кладбище» [24].

Так закінчився земний шлях нашого славетного подолянина – кавалера 13 орденів Російської імперії, блискучого педагога, визначного державного діяча, українця за походженням Віктора Яковича Буняківського.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Русский биографический словарь. – Т. 12. – СПб, 1908. – С. 490; 2. Жукович П.Н. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II. // Журнал министерства народного просвещения. – 1914. – N 51. – С. 19; 3. Военная єнциклопедия. – Т. 4. – М., 1911. – С. 25; 4. Державний архів Вінницької області. - Ф. 177. – Оп. 1. – Спр. 1390.- Арк. 37; 5. Энциклопедический лексикон. – Т. 5. – СПб, 1836. – С. 28; 6. Барладин І.Д., Йолтуховський І.П. Історія рідного краю. – Бар, 1992. – С. 6; 7. Хуторской В.Я. История России от Рюрика до Ельцина. – М., 2000. – С. 254; 8. Російський державний історичний архів. – Ф. 535. – Оп. І. – Спр. 15. – Арк. 392-393 (далі – РДІА); 9. РДІА. – Ф. 733. – Оп. 120. – Спр. 15. – Арк. 58; 10. Описание празднования докторского юбилея академика. В.Я. Буняковского, 19 мая 1875 г. – СПб, 1876. – С. 3; 11. РДІА. – Ф. 733. – Оп. 12. – Спр. 360. – Арк. 73; 12. РДІА. – Ф. 735. – Оп. 2. – Спр. 105. – Арк. 17; 13. РДІА. – Ф. 733. – Оп. 121. – Спр. 137. – Арк. 574; 14. Там само. – Арк. 58; 15. Воспоминания В.А.Панаева // Русская старина. – 1893. – Т. 80. – С . 407; 16. РДІА. – Ф. 733. – Оп. 12. – Спр. 360. – Арк. 75; 17. РДІА. – Ф. 733. – Оп. 13. – Спр. 176. – Арк. 49; 18. РДІА. – Ф. 733. – Оп. 120. – Спр. 151. – Арк. 95. 19. Описание празднования докторского юбилея академика В .Я. Буняковского. – С. 4; 20. РДІА. – Ф. 733. – Оп. 120. – Спр. 748. – Арк. 2; 21. Описание празднования докторского юбилея академика В. Я. Буняковского. – С. 36; 22. Правила о премии тайного советника Буняковского // Записки императорской академии наук. – Т. XXVI, 1876. – С. 71-72; 23. РДІА. – Ф. 733. – Оп. 122. – Спр. 312. – Арк. 5; 24. Новости. – 1889. – N 331.

Т.Г. Бобко

«А В ЧОМУ Ж ВИНУВАТІ МИ?»: ДОЛЯ АРХІЄПИСКОПА ГЕОРГІЯ ДЕЛІЄВА

Церква та духовенство є активною соціальною силою в сучасному суспільному житті. Оцінки священнослужителів мають значний вплив на формування загальносуспільних уявлень про перебіг найважливіших подій в країні, визначають пріоритети та цінності в побутовому житті віруючих.

Усвідомлення вагомості релігійного чинника в сучасному житті зумовило підвищений інтерес дослідників до ролі духовної інтелігенції – духовенства – у вітчизняній історії, зокрема в 20–30-х рр. XX ст.

Перші розвідки, присвячені переосмисленню в сучасній історіографії ролі різних представників вищої ієрархії духовенства, проводилися С. Білоконем [1, с. 27-34], В. Пащенком, М. Рибачуком з початку 1990-х рр. [2, с. 48-57]. Глибокий аналіз масиву архівних даних, спогадів сучасників дав можливість А. Зінченку визначити значення діяльності архієреїв Української автокефальної православної церкви в контексті національно-церковних рухів [3, с. 10-410; 4, с. 9-150].

Меншою мірою розглянуто життя та служіння архієпископів інших церков, зокрема Українського екзархату Російської православної церкви (РПЦ). З огляду на історіографічні лакуни та актуальність вивчення історії через проведення біографічних розробок в межах пропонованої статті простежимо долю архієпископа Георгія Делієва.

На основі узагальнення існуючих побіжних згадок, комплексу документів різного походження – опублікованих, архівних джерел, спробуємо упорядкувати біографічні дані архієпископа. Окрім того, використання джерел усної історії сприятиме більш глибокому розкриттю постаті, з'ясуванню мотиваційних чинників поведінки, рис характеру архієрея.

Георгій Делієв, у миру Спиридон Георгійович Делієв, народився 11 грудня 1878 р. Майбутній архієпископ походив з грецької родини. Історію його батьків розкривають спогади Олександри Агафонівни Делієвої. У мемуарній пам'ятці «150 років з життя родини Делієвих» авторка описує історію родини з середини XIX до кінця XX ст. Для висвітлення життя Георгія Делієва слід звернути увагу на історію родини.

Його дід Харлампій Делієв та бабуся Олександра Чалбаш мешкали в селі Ново-Каракуба Богатирської волості Маріупольського повіту Катеринославської губернії. Вони мали трьох синів – Варфоломія, Дмитра і Георгія. Нас більше цікавить третій син Георгій, що був одружений з Іриною Дмитрієвою, дочкою священика. Подружжя виховувало двох синів – Агафона і Спиридона. Коли у 23-річному віці помер Георгій, то його дітям – Агафону виповнилося – 3 роки, а Спиридону – 10 місяців. Їх мати вдруге вийшла заміж за грека Хара-Мурзу і переїхала до Кременчука. Діти залишилися з бабусею Олександрою в селі Ново-Каракуба.

Побутове життя майбутнього архієпископа було перейнято грецькою культурою. Інтер'єр будинку, в якому виховувався Спиридон, відповідав грецькому стилю. Їжа, що подавалася на стіл, належала до грецької кухні [5, с. 552]. Особливості культури грецького етносу міцно увійшли в повсякдення Спиридона в дитячому віці.

На виховання майбутнього архієрея й подальшу його долю вплинув брат матері – священик, що служив в Ново-Каракубі – Харлампій Дмитрієв. Через дорогу від будинку Спиридон і Агафон навчалися в 4-х класній школі.

Після закінчення школи, за порадою дяді, слухняний Агафон пішов «хлопчиком на побігеньках» в крамницю до Балажи Миколи Григоровича, у якого пропрацював на різних посадах до самої смерті. У 1917 р. у 41-річному віці він помер від хвороби [5, с. 553-554].

Спиридона теж після закінчення школи віддали до крамниці Балажи. Однак, на відміну від свого брата, він не зміг працювати у Балажи і через декілька днів повернувся додому. Його вдруге відправили в крамницю, але вже за 20 км від дому. Але Спиридон знову повернувся і категорично заявив: «Я хочу вчитися» [5, с. 556]. Дядя, отець Харлампій, вирішив віддати Спиридона на навчання до духовного училища.

Олександра Агафонівна Делієва повідомляє, що Спиридон на «відмінно» навчався в училищі, і по його закінченню вступив до Катеринославської духовної семінарії.

У 1902 р. після закінчення семінарії Спиридона було направлено викладати Закон Божий до церковнопарафіяльної школи [6].

У період з 1905 р. і до вересня 1915 р. майбутній архієрей працював на посаді законовчителя в Олександрівську в чоловічій гімназії та комерційному училищі [5, с. 557; 6].

З 1915 р. і до 1919 р. Спиридон навчався в Київській духовній академії та отримав ступінь кандидата богослов'я [6].

З реєстраційної картки, укладеної на єпископа Делієва, що зберігається в документах фонду відділу культів Наркомату внутрішніх справ України Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України дізнаємося, що Спиридон ще закінчив Київський університет [7, арк. 3].

В Олександрівську майбутній архієрей одружився з дочкою генерала. У подружжя народився хлопець на ім'я Георгій. Різні моральні цінності його батьків зумовили розпад шлюбу. Дружина мала легковажний характер, та вела світське життя. Як пише в споминах Олександра Агафонівна Гелієва; «убрання, бали, гуляння були її стихією» [5, с. 557]. Причиною остаточного розриву між Спиридоном та його дружиною став її вчинок: жінка відправилася до друзів на свято, залишивши двохмісячного сина на няню.

Після цього Спиридон вирішив зняти будинок, забрав дитину і назавжди залишив свою дружину, не повідомляючи їй нову адресу. Як бачимо, майбутній архієрей знову виявив свій принциповий характер. Але, ймовірно, пам'ятаючи про свій борг, як чоловіка перед дружиною, Спиридон щомісяця надсилав їй гроші. І цікаво, що розлучення він дружині не дав. Причини цього можна шукати і в характері Спиридона. Окрім того, він не міг не розуміти, що розлучення стане на заваді його висвяченню в священнослужителі. Як духовна особа, пам'ятав настанови з Євангелія : «Тож, що Бог спарував, людина нехай не розлучує!» [8, с. 22]. Це досить позитивно характеризує Спиридона, який,будучи церковним служителем, намагався і у власному житті керуватися Святим писанням.

Дитину Спиридон виховував особисто. Син мав багато здібностей, займався танцями, спортом. У 17-річному віці він переплив ранньою весною Дніпро і захворів. Важка форма запалення легень призвела до того, що хлопець не витримав і в 1920 р. помер. Смерть дитини досить болісно відобразилася на його батькові. Спиридон, переосмисливши своє життя, вирішив постригтися у ченці.

15 грудня 1921 р. Спиридон прийняв чернечий постриг та отримав ім'я Георгій. Олександра Агафонівна Делієва повідомляє, що він жив при Києво-Печерській лаврі [5, с. 557].

Георгій Делієв належав до духовної ієрархії спадкоємниці Російської православної церкви – Українського екзархату РПЦ. Він мав все необхідне: чесноти, авторитет, шукання Бога, – для того, щоб через декілька днів, 26 грудня 1921 р., митрополитом Київським, патріаршим екзархом всея України Михаїлом Єрмаковим його було висвячено в єпископи.

Перші свої архієрейські функції Георгій Делієв виконував, будучи єпископом Богуславським та Липовецьким, вікарієм Київської єпархії. З березня 1926 р. Георгія Делієва призначено єпископом Таращанським.

Окрім того, з 1923 р. і до 1930 р. архієрей служив тимчасово керуючим Київською єпархією.

У 1928 р. Георгія Делієва призначено Дніпропетровським єпископом, а в 1930 р. висвячено в сан архієпископа [9, с. 968].

Цікавим є те, що Георгій Делієв, будучи греком за національністю, не приєднався до церковного національного руху та не став прибічником власне українських церков – УАПЦ чи Соборно-єпископської церкви. Хоча б здавалося, людина, яка виховувалася в родині, де культивувалося все національне, не може не зрозуміти і не підтримати національних прагнень іншого народу. Імперська політика негативно вплинула на ставлення архієрея до можливості проведення богослужіння з урахуванням національних особливостей парафії. Показово, що в реєстраційній картці Георгія Гелієва в графі – мова служби – записано: «слов'янська» [7, арк. 3].

За мемуарами дізнаємося, що у 1936 р. Георгій Делієв мешкав у Дніпропетровську на вулиці Лагерній (нині – проспект Гагаріна). Він мав власну квартиру в двоповерховому будинку, в якій, окрім нього, проживала його мати та дочка Хара-Мурзи [5, с. 557].

У 1930-х рр. влада взяла курс на фізичне знищення церковної ієрархії, і передусім об'єктом репресивних санкцій органів ДПУ стали архієреї. Георгій Делієв розділив долю мільйонів репресованих, опинившись в застінках ДПУ.

Священики єпархії, якою опікувався архієрей, звістку про арешт владики зустріли з великим сумом. Вони розуміли, що це початок масових арештів. Обмірковуючи арешт архієпископа та, ймовірно, свою майбутню долю, один із священиків, Михайло Богословський поставив питання: «А в чому ж винуваті ми?» [10, с. 51]. Духовна особа не могла ще в повною мірою усвідомити та визнати, що належність до стану духовенства в ті роки стала чи не єдиною підставою для арештів.

На сторінці сайту Православного Свято-Тихонівського гуманітарного університету вказано, що архієпископа було заарештовано у 1936 р. [6]. Аналіз опублікованого протоколу допиту Георгія

Делієва, що зберігається в кримінальній справі в Державному архіві Запорізької області, дає можливість уточнити цю дату.

Архієпископ на допиті 10 жовтня 1937 р. заявив: «Більше упиратися я не маю наміру. Я готовий надати слідству щиросерді, правдиві свідчення. Я ...є учасником контрреволюційної фашистської церковної організації, що діяла через церкву, так званої тихонівської організації... Мені, як голові фашистсько-церковної організації на Дніпропетровщині, відомі к.р. фашистські групи, що знаходяться до теперішнього часу в наступних населених пунктах...» [10, с. 24-25, 33]. Далі Георгій Делієв називає ці пункти, а також тих, хто входить в ці «контрреволюційні групи» [10, с. 26-34].

На думку заступника керівника Запорізького обласного науково-редакційного підрозділу «Реабілітовані історією» Степана Рев'якіна, який вивчав матеріали кримінальної справи, архієрей принаймні чотири-шість місяців не «зізнавався» [10, с. 34].

Окрім того, в допиті є свідчення Георгія Делієва про його перебування в квітні 1937 р. в Києві [10, с. 33]. З урахуванням цього можна цілком логічно припустити, що архієпископа заарештували в 1937 р.

Безсумнівно, що Георгій Делієв, який завжди мав принциповий характер, силу волі, дав «зізнання» під впливом задіяних до нього фізичних тортур.

Як правило, в 1937 р. служителів церкви звинувачували в належності до сфабрикованих ДПУ антирадянських організацій. Типовим був вирок Георгію Делієву. Архієпископу інкримінувалася участь в контрреволюційній церковно-фашистській організації та агентурна робота на користь польської розвідки. У 1937 р. архієпископ Георгій прийняв мученицький вінець за віру Христову [6].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білокінь С. Смерть митрополита Липківського // Людина і світ. – 1992. – № 4. – С. 27–34; 2. Пащенко В., Рибачук М. Першоієрарх нової української церкви митрополит Василь Липківський // Український історичний журнал. – 1993. – № 2–3. – С. 48–57; 3. Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К.: Дніпро, 1997. – 424 с.; 4. Зінченко А. Ієрархи Української церкви: митрополит Миколай Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський. – К.: Українська видавнича спілка, 2003. – 156 с.; 5. Джерела з історії Південної України. Т. 9. // Мемуари та щоденники. Упорядники: А. Бойко, В. Мільчев. – Запоріжжя: РА «Тандем У», 2006. – Ч. 2. – 632 с.; 6. База данных «Епископы и епархии Русской Православной Церкви в период гонений 1917-1955» // http://pstbi.ru/bin; 7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. - Ф.5. - Оп.3. - Спр.1644; 8. Біблія. Переклад проф. Івана Огієнка. – К.: Українське біблійне товариство, 2002. – 1378 с.; 9. Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти 1917–1943 гг. / Сост. М.Е. Губонин. – М.: Издательство Православного Свято-Тихоновского Богословского института, 1994. – 1064 с.; 10. Спокута: Альманах. – Запоріжжя: ОНРП «Реабілітовані історією», 2000. – № 3. – 188 с.

Т.В. Кузнець

ПРОТОІЄРЕЙ ЛЕОНТІЙ ГРИМАЛЬСЬКИЙ У НАЦІОНАЛЬНО-ДУХОВНОМУ ЖИТТІ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

В новітній історіографії церковної історії відзначається, що історична біографістика у вітчизняній науці ще не набула рис самостійності й поширеності в науковому середовищі [l, с. 16]. Однак, саме біографії церковних діячів значно доповнювали б і церковно-краєзнавчі дослідження і сприяли б персоніфікації історії Церкви загалом. Адже персонологічний підхід якнайбільше сприяє уникненню глобалістських схематичних узагальнень, тому що не лише уможливлює визначення, виявлення індивідуальних поглядів, позицій, мотивів, переживань конкретної особи, а й допомагає створенню колективних портретів. Часто нехтуючи персоналістичним підходом, дослідники оперують загальним поняттям «парафіяльне духовенство», не вникаючи в те, що воно було різним. Тому для складання загального портрета цієї категорії духовної еліти доцільним бачиться складання життєписів як відомих і визначних постатей церковної історії, так і практично невідомих або маловідомих ієреїв, чиї імена погубилися з людської пам'яті і збереглися лише в архівних джерелах. Чим більш персоніфікованим поставатиме історичне минуле, тим більше воно піддаватиметься об'єктивній оцінці і тим реальнішим буде використання його виховного потенціалу.

Метою даної наукової розвідки є введення в науковий обіг нових архівних відомостей про протоірея з Уманщини Леонтія Гримальського, який за сумлінну пастирську працю був удостоєний усіх, доступних сільському духовенству, нагород, за взірцеву службу був піднесений до гідності протоірея і, будучи парафіяльним священиком був нагороджений Палицею, що було рідкістю в

середовищі сільського духовенства. За радянської влади, переїхавши з Уманщини у Московську область, він безпідставно був звинувачений і репресований. У його біографії віддзеркалювалася суперечлива епоха ломки суспільних устоїв, усталених духовно-моральних норм, виродження і вихолощення християнської духовності, за відсутності якої людина втрачала цінність і перетворювалась у беззахисну істоту.

Народився майбутній протоірей 10 липня 1869 року в сім'ї псаломника Стефана Авксентійовича Гримальського, який був пономарським сином. Батько, Стефан Гримальський, свого часу навчався в Уманському духовному училищі, але був звільнений звідти і став учителювати в церковнопарафіяльній школі с. Юрківки Уманського повіту. З 23-го травня 1867 року його переведено на паламарське місце в с. Кузьмину Греблю, а вже звідти в 1869 році

С. Гримальського призначено псаломником в с. Ладижинку того ж повіту. У Стефана Авксентійовича і Параскеви Антонівни Гримальських дітей було п'ятеро. Старшою в сім'ї була Капітоліна, другою дитиною був Леонтій, а потім народилися ще Никифор, Роман і Антон. Нова дерев'яна Різдво-Богородицька церква в Ладижинці була збудована в 1863 році. Вона належала до 5-го класу. Церковний клір складали: священик, дячок і просфорня. Священицьку посаду обіймав Василій Львович Куницький, просфорнею служила священицька вдова Анна Василівна Стебницька, а псаломницькі обов'язки виконував Стефан Гримальський.

Ладижинська парафія була великою. На її території розміщувалось більше 370 дворів, в яких мешкало 3 089 осіб (1507 чол. і 1582 жін.). Та не все населення Ладижинки було православним. Значна частина мешканців села була іудейського віросповідання, а православних мирян налічувалось 1553 особи (438 чол. і 815 жін.). Якою була плата за треби і скільки коштів надходило від парафіян, відомостей не маємо. А церковної землі, що теж була джерелом прибутків притчу, було 42 десятини (33 дес. орної і 9 дес. сінокосної). Під церквою і притчовими будівлями, зведеними ще за графа Потоцького, числилось 2 дес. 800 кв. сажень. Чисельна парафія, достатня кількість землі і казена платня забезпечували безбідне проживання притчу. У сім'ї псаломника Стефана Гримальського син Леонтій, досягши відповідного віку, вступив до Уманського духовного училища [2].

Закінчивши Уманське духовне училище, Леонтій Стефанович Гримальський продовжив навчання в Київській духовній семінарії. Закінчив він її по першому розряду 28 червня 1892 року і до 23 червня 1894 року учителював у церковнопарафіяльній школі с. Русалівки Уманського повіту. Дещо згодом, 31 липня 1894 року, він був рукопокладений в священика

с. Пісчаної Звенигородського повіту, де служив чотири роки. За власним бажанням, 28 вересня 1898 року його перевели в с. Полковничу Уманського повіту.

Священицьке місце при Св.-Троїцькій церкві с. Полковничої пустувало з дня смерті тамтешнього ієрея Андрія Вишневського 6 липня 1898 року. Церква належала до 7-го класу, церковної землі числилося 43 десятини, парафіян чоловічої статі мешкало в Полковничій 687 осіб [3, с. 270]. Очоливши притч Св.-Троїцької церкви, Леонтій Гримальський сумлінно виконував пастирські обов'язки, за що 24 січня 1901 року був нагороджений набедреником [4, с. 136]. А ще через 2 роки, у 1903 році, він отримав призначення в.о. благочинного в 7-й округ. Наступною відзнакою його священнослужіння було Архіпастирське благословіння, якого він удостоївся

27 січня 1906 року [5, с. 83]. А 28 серпня 1906 року Леонтія Гримальського переведено на більшу парафію, в с. Роги Уманського повіту. Тамтешній ієрей Димитрій Молчанський був переведений в Полковничу [6, с. 331].

В Іоанно-Богословській церкві с. Рогів Леонтій Стефанович Гримальський служив 25 років. З його ініціативи стара дерев'яна церковна будівля була замінена у 1908 році новою цегляною. У тому ж році змінився псаломник. Володимир Євстахійович Любанський, який по закінченню Уманського духовного училища два роки учителював у Чигиринському повіті, у 1882 році став псаломником в міст. Іваньці Уманського повіту, а з 30 листопада 1908 р. був переведений на псаломницьке місце в Роги і рукопокладений на диякона. З дружиною Неонілою Андріївною Володимир Любанський мав шестеро дітей, двоє з яких стали священиками (один із синів – Василій Любанський, 1887 р. нар., у 1913 році служив у селі Собківці). Сестра псаломника-диякона – Олімпіада Євстахіївна Любанська - незабаром теж перебралася з Іваньки до рогівської парафії і стала служити просфорнею, змінивши на цьому місці у 1913 році 72-річну Акилину Онуфріївну Панасєвич. У такому складі – священик Л.С. Гримальський, псаломник В.Є. Любанський і просфорня О.Є. Любанська - рогівський притч зустрів 1917 рік, яким розпочалися кардинальні зміни у становищі Церкви і держави та їх взаємовідносинах.

Парафія І.-Богословської церкви була чималою. За даними 1913 року, на її території розміщувалось 325 дворів, у яких мешкало 2602 особи (1326ол. і 1276ін.). Серед них: 3 двори належали духовенству і мешкало в них 27 осіб духовного стану, в одному дворі жили дворяни (3 особи), в одному-міщани (3 особи) і у 320-ти дворах – селяни (2537 осіб). Це були православні парафіяни, а решту населення с. Рогів складали євреї і розкольники [7]. Про пожертвування парафіян, плату за треби та кружковий збір відомостей не маємо. Та, окрім цього, було ще одне джерело прибутків притчу. Це церковна земля, площа якої складала 65 дес.131 кв. сажень. Середньорічний прибуток від неї сягав 500 рублів. Під церковною садибою було 1 дес.1372 кв. саж. землі, ще 1 дес.1909 кв. саж. числилась під ставком, що теж належав причту, як і церковний хутір. Казенна плата священику становила 300 руб. на рік, 30 руб. він отримував за вчителювання в церковнопарафіяльній школі і 180 руб. – за викладання Закону Божого в земській школі. Прибуток від використання землі, ставу, грошові пожертвування парафіян та казенна платня забезпечували безбідне існування сімей священика та церковнослужителів.

Сім'ю священика Леонтія Гримальського складали дружина Віра Петрівна, 1874 р. нар., і троє дітей. Старшим з дітей був син Василій, 1895 р. нар., донька Надія народилася 15 серпня 1899 року і наймолодший син, Леонтій, народився 14 серпня 1913 року [8]. Про подальшу долю синів нам не вдалося з'ясувати нічого, а про доньку відомо, що вона закінчила Київське жіноче духовне училище і вийшла заміж за священика Миколая Хор`юзова. У 30-х роках XX ст. Хор`юзови мешкали в Московській області, куди до них перебрався і Леонтій Стефанович Гримальський. Але то був вже інший період в його біографії, менш вивчений нами, ніж служба на Україні.

Священнослужіння Стефана Гримальського в І.-Богословській церкві села Рогів неодноразово відзначалось єпархіальним начальством і вищою церковною та державною владою. Не прослуживши й року в рогівській парафії, о. Стафан Гримальський 29 січня 1907 року був нагороджений скуфією [9]. А до 6 травня 1911р., тобто з нагоди дня народження самодержця всеросійського, рогівський священик удостоївся камилавки [10]. Через два роки з нагоди тієї ж події, тобто до 6 травня 1913 року, Св. Синод пожалував Леонтію Гримальському Наперсного Хреста [11]. Окрім священнослужіння і учителювання, о. Леонтій керував ще й благочинницьким округом. За 12-річну службу на цій посаді передбачалася державна нагорода. І до 6 травня 1916 року імператорським указом благочинний Леонтій Гримальський був нагороджений орденом Св. Анни 3-го ступеня [12]. Наступне відзначення заслуг душпастиря рогівських мирян і підвищення його в сані відбулося в 1922 році. Його було піднесено до гідності протоірея, а в 1928 році він був нагороджений Палицею. Як видно, парафіяльний священик отримав усі доступні сільському духовенству нагороди, що було відзнакою його благочестя, сумління, високих моральних принципів, вірності та відданості високій ідеї, подвижницької праці в царині духовного вдосконалення суспільства. Прослуживши четверть століття в І.-Богословській церкві, Леонтій Гримальський залишився вдівцем і переїхав у сім'ю своєї доньки.

У 1931 році протоірей Гримальський перебрався в с. Жигалово Московської області, де служив священиком його зять Миколай Хор`юзов. У тамтешньому храмі він виконував обов'язки псаломника з правом священнослужіння. У квітні 1932 р. його перевели до Петро-Павлівського храму села Литкаріно Ухтомського району Московської області. А в липні 1937р. – нове призначення. Цього разу – в храм села Ільїнський Погост Солнєчногорського району. Та вже у жовтні того ж року він служив в Успенському храмі с. Гжель, де до нього служив уже арештований його зять Миколай Хор`юзов. Така ж сумна доля спіткала й протоірея Леонтія Гримальського. У 20-х числах січня 1938 року його арештували й ув'язнили в тюрму м. Коломни. На допитах слідчі НКВС звинувачували 69-річного протоірея у залякуванні прихожан майбутньою війною, у розмовах на політичні теми, у контрреволюційній діяльності, у недовірі до радянської влади, комуністичної партії і конституції. Винним у цих звинуваченнях

Л. Гримальський себе не визнав. Та «трійка» НКВС 21 лютого 1938 року ухвалила вирок про смертну кару. Через декілька днів протоірей Леонтій Стефанович Гримальський був розстріляний. Його знищення стало ще однією безневинною жертвою карально-репресивної машини, яка знищувала, передусім духовну еліту народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ластовський В.В. Православна Церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII-му ст.: історіографія // Автореф. дис. докт. іст. наук.-К., 2007. – 28 с.; 2. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі-ЦДІАК України).– Ф. 127. – Оп. 1011 . – Спр.3181 . – Арк. 431; 3. «Киевские Епархиальные Ведомости»

(далі - КЕВ). – 1898. – №15. – С. 270; 4. КЕВ. – 1901. – № 4. – С. 136; 5. КЕВ. – 1906. – № 7. – С. 83; 6. КЕВ. – 1906. – № 30-31. – С. 331; 7. ЦДІАК України. – Ф. 127.– Оп.1011. – Спр. 3207. – Арк. 696; 8. ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1011. – Спр. 3420.– Арк. 95-96; 9. КЕВ.– 1907.– № 14. – С. 139; 10. КЕВ. – 1911. – № 20. – С.211; 11. КЕВ. – 1913. – № 19.– С 279; 12. КЕВ. – 1916. – № 2О. – С. 25О.

Н.О. Гончарова

АКАДЕМІЧНА ТЕЧІЯ У СТУДЕНТСЬКОМУ ТА УЧНІВСЬКОМУ РУСІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Рух студентської та учнівської молоді на початку ХХ ст. був активною складовою громадсько-політичного життя. Студенти та учні відгукувались на всі прояви суспільної ситуації в країні, внаслідок чого в їхньому середовищі закладались різні погляди на нагальні проблеми та можливі шляхи їх подолання. Історію студентського руху на межі XIX-XX ст. досліджувала Н. Левицька [1], напрямки суспільно-політичної діяльності учнівської молоді вивчали Л. Філоретова, Г. Непорожня, В. Борисенко [2-3]. Особливості партійного життя досліджуваного періоду стали предметом вивчення Р.Вєтрова, с. Донченка, А.Павка [4]. В.Волковинський [5] та С.Степанов [6] присвятили свої роботи специфіці діяльності чорносотенно-монархічних осередків. Однак, попри розмаїття наявної наукової літератури академічна течія в молодіжному русі залишається недостатньо вивченою, тому метою даної статті є дослідження напрямків та основних проявів академізму як специфічної форми руху студентської та учнівської молоді на початку ХХ ст.

У досліджуваний період у молодіжному середовищі спостерігається процес диференціації, який визначив характер руху студентів та учнів у наступні роки. Поряд з єдиними молодіжними об'єднаннями починають створюватись організації двох напрямків – «академістів» та «політиків» (радикалів) – які по-різному розуміли сутність суспільно-політичного руху.

Прибічники «академічної» течії, сповідуючи гасло «університет для науки», вважали страйки шкідливими для навчального процесу та наукової діяльності, розробляли власні методи боротьби із заворушеннями. Це утворення різноманітних аполітичних організацій, бойкотування сходок, нелегальних зборів, страйків, відкрите протистояння радикально налаштованій частині молоді.

У зазначений період у вищих навчальних закладах виникають студентські організації аполітичного спрямування. Їхні члени негативно ставились до політичної боротьби, виступали проти будь-яких об'єднань за політичними та національними ознаками, натомість відстоювали ідеї утворення кооперативних, наукових, літературних студентських організацій.

У перші роки ХХ ст. спостерігається тенденція до організаційного згуртування учнівської молоді на засадах саморозвитку. Так у 1900 р. у м. Києві під час роботи 3-го Всеросійського гімназичного з'їзду був створений Всеросійський гімназичний союз. Статут основним завданням організації визначав самоосвіту учнівської молоді [3, с. 28].

У 1900 р. у м. Києві виникло «Центральне Київське відділення учнів». Це об'єднання критикувало політичні організації, насамперед соціал-демократичного спрямування, за втягування учнівської молоді у боротьбу за звільнення пролетаріату. Зокрема, у відозві «До гуртків та організацій середніх навчальних закладів» зазначалося: «Центральне Київське відділення учнів» не притримується жодної політичної точки зору й керується виключно суспільним інтересом поширюваних видань... Головним завданням кожного учнівського гуртка має бути саморозвиток, позбавлений будь-якого політичного відтінку. Нав'язувати непідготовленій людині політичну ідею, особливо діючої партії, означає догматично звужувати її розумовий кругозір...» [7, с. 26].

Побоюючись активізації студентського руху, царський уряд 22 грудня 1901 р. видав «Тимчасові правила про створення студентських організацій у вищих навчальних закладах відомств народної освіти», які надавали студентам змогу створювати науково-літературні та інші гуртки, каси взаємодопомоги, бібліотеки, однак з обов'язковим контролем з боку викладачів і під наглядом керівників навчальних закладів [8, арк. 11-12]. Скликання зборів дозволялося за умови попередньої письмової заяви та у присутності представника адміністрації [8, арк. 13]. Наприклад, у Харківському технологічному інституті у другій половині 1902 р. розпочали роботу Студентське технічне товариство, Студентська бібліотека, музичний та літературно-художній гуртки [9, арк. 13].

Наступним кроком влади було оприлюднення у жовтні 1904 р. урядового циркуляру, який містив правила боротьби зі студентськими заворушеннями. Одним з найефективніших засобів

відновлення порядку у вищих навчальних закладах влада продовжувала вважати правильно організовані студентські гуртки за умови обов'язкового контролю над зростанням чисельності їхніх членів з боку викладацького персоналу [10, арк. 17-18].

Одним з таких об'єднань стало заснована у лютому 1904 р. при Новоросійському університеті студентська корпорація «Світанок». За статутом, це була «поміркована ліберальна організація, яка мирний прогрес суспільства ставила над соціальними переворотами» [10, арк. 2]. Вона об'єднувала студентів різних національностей та політичних переконань під вже згаданим гаслом «університет для науки». Члени корпорації прагнули організувати «товариське спілкування на здорових засадах». У практичній площині планувалося організувати науково-літературний гурток, бібліотеку, читальні та касу взаємодопомоги. Для реалізації задумів збирались членські внески (4 крб. на рік). До керівного складу корпорації були обрані студенти Б.Лемешанський, В.Нагибін, І.Кирпорин, І.Рибальченко, Я.Драгневич, М.Колібаба. Загалом до організації входило шістдесят осіб [11, арк. 2-2 зв.].

У серпні 1905 р. навчальним закладам був запропонований «Проект Статуту університетів», який містив положення щодо розширення прав університетських колегій. Зокрема, був послаблений нагляд за студентами, визнано право студентства створювати при вузах культурно-освітні та наукові гуртки [12, с. 443].

Проголошення Царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. певним чином позбавило частину учнів та студентів революційного запалу. Поміркована молодь починає закликати радикально налаштованих товаришів обмежувати свою діяльність тільки академічними вимогами. Так у Харківському університеті у жовтні 1905 р. була розповсюджена відозва «Пора опомниться». Звернення закликало студентів «приєднатися до народу проти купки непримиренних революціонерів, щоб разом допомогти уряду в знешкодженні небезпечного елемента, щоб разом з урядом, ... йти до основної мети: свободи та блага народу... Усі, хто бажає добра народу, повинні підтримати графа С.Вітте і чекати зборів Державної Думи» [13, арк. 2]. «Бюро академічної спілки середніх навчальних закладів» (м. Київ) також писало про необхідність припинити подальшу політизацію школи, не допускати закриття навчальних закладів, «оскільки саме вони можуть дати визвольному рухові великий контингент розумових робітників з широкими знаннями» [14, с. 36]. Члени «Бюро» наголошували на тому, що «в школі не може мати місце політична пропаганда, бо вона викликає самі політичні суперечки» [14, с. 36].

Розширення прав вищих навчальних закладів у 1905 р. посилило прагнення молоді до консолідації. Владні структури спробували взяти під контроль процес створення студентських організацій. 4 березня 1906 р. був оприлюднений «Закон про товариства та союзи». За цим законодавчим актом збори допускалися лише зі згоди губернатора, градоначальника або поліцмейстера. По-друге, § 1 закону чітко визначав, що легалізованими могли бути товариства тільки економічного спрямування (каси взаємодопомоги, бюро праці, земляцтва тощо) [15, арк. 134-134 зв.]. 11 липня 1906 р. були видані Правила, які регламентували діяльність власне студентських організацій. Статут студентської організації мав відповідати загальним правилам та затверджуватися Радою професорів означеного вищого навчального закладу. Для вступу в організації, які діяли поза вищими навчальними закладами, студентам необхідно було отримати дозвіл керівництва відповідного вузу. Суворо заборонялось утворення будь-яких організацій у нижчих та середніх навчальних закладах [16, с. 6-7].

Міністерство внутрішніх справ Циркуляром від 28 травня 1906 р. ще раз наголосило на легалізації студентських товариств тільки економічного спрямування. Зокрема, саме цим документом було підтверджено дозвіл на легальну діяльність для бібліотеки при Київському комерційному інституті (1906); Студентського технічного товариства (жовтень 1907), бібліотеки (листопад 1907), каси взаємодопомоги студентів-технологів (березень 1908) при Харківському технологічному інституті тощо [17, арк. 42; 18, с. 224].

У 1907 р., з початком доби реакції, у Російській імперії була задіяна ціла система заходів щодо ліквідації автономії вищих навчальних закладів. Влада намагалася не допускати жодних проявів студентської корпоративності. Уряд приймає низку постанов, спрямованих на обмеження студентського самоврядування. 11 липня 1907 р. були опубліковані «Правила про студентські організації та про влаштування зборів». Протизаконними визнавалися студентські організації, що не мали затверджених встановленим порядком статутів. Рішення студентських організацій, статути яких не були затверджені Радою університету, не мали ніякої чинності. Окремі студентські гуртки,

товариства та інші організації не визнавалися представницькими органами усіх студентів даного навчального закладу [17, арк. 36-36 зв.]

Прийняття 4 березня 1906 р. «Правил про товариства та союзи» та 11 липня 1907 р. «Правил про студентські організації та про влаштування зборів» сприяло активізації процесу створення у вищих навчальних закладах земляцьких організацій. Статути земляцтв складались за однаковим планом: визначалися мета, джерела надходження коштів, особовий склад, права та обов'язки членів земляцтва, напрямки роботи загальних зборів, правління, позичкової каси, бібліотеки, ревізійної комісії [17, арк. 30].

Земляцтва дбали про духовні потреби своїх членів, надавали їм матеріальну допомогу. Кошти земляцтв складалися з членських внесків (50 коп. на семестр), зборів від влаштування різноманітних заходів та приватних пожертв. До правління земляцтва входило шість членів: голова, товариш голови, секретар, касир, два бібліотекарі, яких обирали на один рік. Члени земляцтва були зобов'язані відвідувати загальні збори, своєчасно сплачувати членські внески, виконувати рішення загальних зборів, сприяти розвитку діяльності земляцтва. До складу земляцьких організацій входили дійсні почесні члени та змагателі. У почесні члени приймалися особи, які надали земляцтву особливі послуги. Змагателями вважали тих, хто матеріально підтримував земляцтво. Дійсними членами могли стати студенти відповідного навчального закладу. Наприклад, до Південно-Західного земляцтва при Харківському технологічному інституті приймали випускників середніх навчальних закладів Київської, Подільської, Волинської губерній [17, арк. 30]. Дійсними членами Катеринославського земляцтва могли стати випускники навчальних закладів Катеринославської губернії або мешканці цієї території [19, арк. 5-7 зв.]. Створення філій земляцтв у місцях проживання їх членів заборонялося.

Загалом чисельність земляцьких організацій у вищих навчальних закладах постійно зростала. Для порівняння: у листопаді 1907 р. у вузах м. Харкова діяло десять студентських земляцтв, а у листопаді 1915 р. лише на базі Харківського технологічного інституту було утворено тринадцять земляцтв [20, арк. 7-7 зв.; 17, арк. 42]. У Київському комерційному інституті у 1913 р. було створено одинадцять земляцтв, а наступного року їх налічувалось вже шістнадцять [18, с. 226].

З 1908 р. за сприяння членів Державної думи (зокрема, В.Пуришкевича) у різних вузах країни розпочався процес створення так званих академічних корпорацій. Зазначені об'єднання виникли в м. Києві («Партія академічного порядку студентів імператорського університету святого Володимира»), м. Харкові («Академічна корпорація студентів Харківського університету»), м. Одесі («Академічна організація російських студентів імператорського Новоросійського університету», «Товариство сприяння академічному життю імператорського Новоросійського університету»). Хоча в статутах цих організацій зазначалося, що вони не переслідують ніяких політичних цілей, в дійсності, нерідко їх основним завданням була боротьба з демократичним студентським рухом. Користуючись значною матеріальною підтримкою властей, об'єднання академістів допомагали царизму «підтримувати порядок» у вищій школі.

Статути академічних корпорацій передбачали виконання їх членами рішень загальностудентських зборів лише у тих питаннях, які не порушують нормального плину академічного життя. У кожній корпорації створювалися численні комісії, спортивні та стрілецькі товариства, драматичні, технічні, економічні, художні, шахові гуртки, бюро праці тощо. Академічні корпорації та їх структурні підрозділи намагалися об'єднати своїх членів «у товариську сім'ю», надати їм моральну та матеріальну підтримку [21, с. 10-11].

З 1909 р. на основі більшості академічних корпорацій починають виникати студентські клуби. Діяльністю клубу керувала Рада старшин, яка складалася з представників від усіх вищих навчальних закладів міста. Так у м. Одесі у грудні 1910 р. на базі «Товариства сприяння академічному життю імператорського Новоросійського університету» був відкритий академічний клуб, який очолили професори університету [21, с. 30].

У березні 1910 р. каса взаємодопомоги студентів при Київському комерційному інституті була реорганізована у «Товариство взаємодопомоги студентів Київського комерційного інституту» (голова О.Хазізьян, секретар А.Гацолаєв) [22, с. 3-5]. «Товариство» видавало «Студентський бюлетень», основним напрямком якого автори визначали «служіння інтересам наукових знань, створення кооперації незалежно від партійної належності студента» [23, с. 4]. Об'єднання також друкувало та продавало програми курсів лекцій, навчальні посібники і монографії професорів вузу; зібрані кошти використовувало для видачі позик на оплату навчання студентів [18, с. 223].

З 1911 р. при вищих навчальних закладах виникають «союзи академістів», «бюро праці», «бюро студентів-репетиторів» та ін. Статути вищезгаданих «союзів» передбачали такі завдання: а) своїм ставленням до навчальних занять та точним виконанням встановлених правил сприяти правильному плину академічного життя інституту; б) створювати умови для фізичного та духовного розвитку своїх членів; в) надавати учасникам об'єднання матеріальну допомогу [24, арк. 2]. «Союзи» брали діяльну участь у проведенні навчальних занять, облаштуванні бібліотек, читалень, проведенні бесід, спортивних та гімнастичних змагань; в організації каси взаємодопомоги та пошуках заробітків для своїх членів. Зокрема, у «Союзі академістів студентів-технологів» при Харківському технологічному інституті члени ділилися на дійсних (що мали при голосуванні вирішальний голос) та змагальних (кандидатів на дійсних членів). Кошти «Союзу» (запасний, спеціальний та оборотний капітал) складалися з членських внесків (один крб. на рік), пожертвувань різних осіб та установ, прибутків від різноманітних заходів [24, арк. 2].

«Бюро праці», «трудове бюро», «бюро репетиторів» дбали про працевлаштування студентів, слідкували за справедливим розподілом пропозицій між членами з урахуванням їх спеціалізації та потреби в роботі, надавали своїм членам у разі необхідності матеріальну допомогу [17, арк. 43; 25, арк. 4]. Справами «Бюро» відало правління, до складу якого входили голова, рахівник, секретар, скарбник та чотири члени правління, що обиралися на загальних зборах таємним голосуванням на один семестр [26, арк. 7-8]. Хоча за статутом членами «Бюро» могли стати лише дійсні студенти зазначеного вузу, правила нерідко порушувалися. Так до лав організації при Харківському університеті приймались слухачки Вищих жіночих курсів [25, арк. 5-6].

Царський уряд заохочував вузівську молодь до об'єднання в слухняні та контрольовані адміністрацією академічні організації, прагнучи відвернути її від політичної боротьби. У вересні 1913 р. Міністерство народної освіти видало циркуляр, яким спрощувалася процедура створення академічних корпорацій. Вони могли виникати за дозволом навчального керівництва та з відома місцевої адміністрації. Згода попечителя навчального округу при цьому не була обов'язковою [27, с. 387].

Однак необхідно зауважити, що нерідко академічні організації допускали порушення своїх основних принципів, об'єднуючись за національною ознакою або навіть втручаючись у політичне життя. Так при Харківському технологічному інституті створюються каса взаємодопомоги євреїв (1909), гурток студентів-мусульман (1911); при Київському комерційному інституті – гурток студентів-грузинів (1912) тощо [17, с. 42; 18, с. 225]. Керівництво губернських жандармських управлінь з цього приводу зазначало: «потрібно не обмежуватися попередженнями, а закривати такі організації, щоб у студентів не укорінювалось переконання у тому, що можна безкарно обходити статутні правила» [25, арк.15 зв.].

Другий напрямок розвитку академічної течії, так званий «бойовий академізм», розвивався у принципово інших формах. У практичній діяльності його прибічники публікували у своїх прокламаціях прізвища студентів-революціонерів, писали донесення в поліцію, перешкоджали організації демонстрацій, разом з поліцією брали участь у придушенні антиурядових студентських виступів. Між радикально налаштованою частиною студентства та «академістами» існувало справжнє протистояння. Страйкарі складали й розсилали по інших навчальних закладах списки з прізвищами «академістів», оголошували їм бойкот, виключали «зрадників» зі студентських гуртків, позбавляли права відвідувати студентські їдальні, читальні, бібліотеки тощо. Окрім того, у студентському та учнівському русі «бойовий академізм» був представлений монархічними та чорносотенними організаціями.

Монархічний рух на початку XX ст. почав набувати в Росії досить значного розмаху. Його основною метою був захист «самодержавства, православ'я, російської народності». З цією метою в країні виникли сотні різноманітних організацій, союзів, клубів, які об'єднували в своїх лавах представників усіх верств тогочасного суспільства, зокрема реакційну частину студентів та учнів. Їх прапором був великодержавний російський шовінізм, непримиренність до будь-яких проявів національної свідомості народів, що населяли імперію [5, с. 63].

Одна з перших монархічних організацій «Русское собрание» виникла у 1900 р. у Санкт-Петербурзі та Харкові. Пізніше аналогічні організації були створені у Києві, Одесі та інших містах. У статуті Київського відділу «Русского собрания», зокрема, зазначалось, що організація ставить за мету «охорону чистоти і правильності російської мови, вивчення явищ російського життя в його нинішньому та минулому...» [5, с. 63]. На практиці ж ці організації (існували фактично до Лютневої

революції) проводили відверту великодержавну шовіністичну політику, в період революції 1905-1907 рр. боролись з національно-визвольним рухом.

У зазначений період виникають монархічні студентські організації. Так у Харкові створюється «Товариство російського студентства», у Києві – «Центральний студентський комітет». При Новоросійському університеті оформлюються монархічні організації «Єднання – сила», «Священна ліга» [28, с. 105]. Їх прибічники називали себе охоронцями вікових устоїв російського життя й проповідували гасло «Росія для росіян».

Вже у студентських заворушеннях 1901 р. загальним студентським об'єднанням довелося протистояти не лише аморфній аполітичній частині студентства, але і досить активним діям осередків «академічного порядку». Так у січні студенти університету та політехнічного інституту м. Києва відгукнулись на заклик «Київської союзної ради об'єднаних земляцтв і організацій» розпочати страйк. Тоді, зокрема, «Російське товариство націоналістів» закликало покласти край «фанатичній більшості», маючи на увазі протестуюче демократичне студентство, і повернутись до нормального навчального процесу [29, арк. 64]. На 5 лютого 1901 р. було призначено проведення студентського страйку в м. Харкові, але частина студентів та професорів зірвали його [30, с. 146].

У тому ж 1901 р. через протидію членів «Священної ліги» не вдалося організувати загального страйку студентів одеських вищих навчальних закладів [30, с. 148]. Окрім того, саме «лігісти» сприяли поліцейським арештам керівників одеського студентського руху. Зважаючи на це, відносини між радикально налаштованою частиною вузівської молоді та членами «Ліги» були складними. У листі студента Новоросійського університету (листопад 1903 р.), перехопленому охоронним відділом, зокрема, читаємо: «Існуюча в нашому університеті «священна ліга» – це мерзенна і огидна установа. Я чув, що студентський суд вирішив примусити піти з університету шістьох членів цієї ліги. Є надія, що подібним методом вдасться ... змусити розпастися цю підлу асоціацію» [30, с. 152]. Після згаданих подій 1901 р. студенти Новоросійського університету подали ректору петицію з вимогою негайного розпуску «Священної ліги».

Про існуюче протистояння свідчить і погром у приміщенні монархічної організації «Єднання – сила», вчинений у лютому 1904 р. групою радикально налаштованих студентів Новоросійського університету *[*28, с. 105]. У березні цього ж року відбулись виступи харківського студентства на знак протесту проти групи студентів-реакціонерів, які відзначили чергову річницю відкриття в м. Харкові відділення «Русского собрания» [31, арк. 5].

27 лютого 1904 р. у Харківському університеті відбулася сходка за участю близько ста студентів. На сходці висловлювався протест проти позбавлення права викладати приват-доцента Л.Яснопольського, який під час лекції зачепив питання російсько-японської війни та її наслідків для Росії [32, арк. 2]. 2 березня відбулися наступні студентські збори, учасники яких звинуватили у донесенні на Л.Яснопольського студентів-членів «Харківського товариства російських студентів». Студент К.Петров, член «товариства», у січні 1905 р. згадував, що їхня діяльність була об'єктом постійних нападів з боку «неросійських студентів» (бойкоти, критичні відозви, сходки тощо) [33, с. 15-17]. Зважаючи на це, згадана організація пропагандистські збори проводила переважно поза стінами університету і під охороною поліції.

У ході революції 1905-1907 рр. відносини між двома течіями у молодіжному русі загострилися. Нерідко приводом до заворушень ставали вірнопідданські акції. Так частина учнівської молоді м. Харкова зайняла негативну позицію до дій радикально налаштованих старшокласників і заявила про свою підтримку урядової політики. 12 жовтня 1905 р. на вулицях Харкова відбулась сутичка між захисниками барикад й колоною маніфестантів з числа студентів, учнів середніх навчальних закладів, службовців, учителів, яка прямувала з портретами царя на Сумську вулицю з метою підтримати дії уряду [34, с. 60-61]. 19 жовтня 1905 р. в м. Ізмаїлі на центральній площі монархічним осередком був влаштований молебень на честь проголошення царського «Маніфесту про удосконалення державного порядку». У відповідь відбулась антиурядова демонстрація учнівської молоді, до якої долучилися жителі міста (загальна чисельність учасників склала близько п'ятисот осіб). Організатори роз'яснювали присутнім значення конституції, аграрного питання, завдань соціал-демократії [35, с. 41]. У Ніжині 20-25 жовтня відбулись «патріотичні демонстрації», під час яких молоді чорносотенці змушували інших студентів і учнів цілувати портрет царя й співати «Боже, царя храни».

Зауважимо, що учнівська та студентська молодь, задіяна в роботі монархічних чорносотенних осередків, брала активну участь в єврейських погромах. Пік погромів припав на жовтень 1905 р. Найбільша кількість їх відбулась в «смузі єврейської осілості», зокрема, в Україні. У Чернігівській

губернії – 90, Київській – 45, Катеринославській та Полтавській – по 29, Херсонській – 26, Бессарабській – 20 погромів [6, с. 55]. Погроми чорносотенців відзначались небаченою жорстокістю і були незрівнянними з тими збитками, яких завдавали монархічним маніфестаціям окремі терористи. Так у м. Києві було пограбовано майже 1800 будинків, магазинів, контор тощо, загинули 608 і поранено 301 чол. Аналогічні, але менші за масштабами погроми, відбулись в Умані (350 зруйнованих помешкань), Херсоні (330), Катеринославі (250), Ніжині (250) Ізмаїлі (220), Кривому Розі (129) тощо [5, с. 65].

8 листопада 1905 р. виникла політична чорносотенна організація – «Союз русского народа» (СРН). Очолила організацію Головна рада у складі голови О.Дубровіна і заступників В.Пуришкевича, І.Тришатного. 7 серпня 1906 р. був затверджений Статут «Союзу», основним гаслом якого став заклик монарха –»об'єднуйтесь руські люди, я на вас розраховую». По всій Російській імперії створювались місцеві відділи СРН. В Україні осередки СРН виникли в Києві, Харкові, Чернігові, Севастополі, Кобеляках, Ніжині, Балті, Олександрівську, Павлограді, інших містах та селах Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Таврійської, Херсонської та Чернігівської губерній [5, с. 66-67].

Особливо активну діяльність розгорнув Одеський відділ СРН, створений 6 лютого 1906 р. під керівництвом О.Коновніцина. Відділ СРН в Одесі видавав власну газету «За царя и родину» (1906-1917). Значну допомогу одеським чорносотенцям у фінансуванні, створенні бойових дружин надавали губернатор М.Толмачов і командуючий військами округу О.Каульбарс [5, с. 68]. Так завдяки такому протекторату місцевий відділ «Союза русского народа» забезпечувався зброєю прямо зі складів військового округу. У м. Києві відділ СРН агітаційну роботу проводив через газету «Киевлянин» (редактор Д.Піхно) [5, с. 67].

Паралельно із «Союзом русского народа» виникали й інші чорносотенні організації. У м. Києві діяв «Всеросійський національний студентський союз». У його статуті визначались наступні цілі: «зміцнення засад російської державності – самодержавства, православ'я та російської народності – як серед студентства, так і у народних масах» [36, с. 1]. У жовтні 1906 р. директором Одеської гімназії М.Родзвевичем був заснований «Одесский союз русских людей». До цієї організації активно залучались місцеві учні і студенти, згодом утворились студентські філії в Кривому Розі, Єлисаветградському, Олександрівському повітах, Полтавській губернії [5, с. 68]. Студентський підвідділ «Одеського союзу російських людей», створений з представників вузівської молоді одеських вищих навчальних закладів, у статуті визначав такі завдання: «зміцнення засад російської державності, ... освіта народу, виховання молоді в дусі монархічних ідеалів» [37, с. 1]. Об'єднання проводили у середовищі вузівської молоді російську шовіністичну та релігійну пропаганду, видавали друковані органи.

«Союз русского народа» проводив активну роботу щодо створення регіональних філій та залучення до своїх лав нових членів. Наприклад, у гімназії м. Болграда у 1906 р. група учнів оголосила страйк на знак протесту проти вступу двох гімназистів, І.Тесленка та Х.Христофорова, до місцевого чорносотенного відділу [38, с. 119]. Страйкарі за рішенням педагогічної ради були виключені з навчального закладу, а молодих чорносотенців рада назвала «прикрасою гімназії у всіх відношеннях» [39, с. 64]. Не погоджуючись з рішенням педагогічної ради, вихованці старших класів почали страйк [38, с. 107].

Полтавське відділення СРН у січні 1907 р. звернулось до Голови Ради міністрів Росії з проханням передати царю їх клопотання про те, що багато учнів старших класів середніх навчальних закладів м. Полтави просять дозволити їм вступити до «Союзу руського народу». У листі-зверненні від царя, зокрема, говорилось: «руські начала повинні прищеплювати юнацтву руська школа і руська наука. Тільки змужніла тілом і духом молодь може взяти участь у громадському житті країни і стати дійсним оплотом Царя й Росії» [40, арк. 19]. Відповідь царя була розіслана директорам інших середніх навчальних закладів, які мали стимулювати вірнопідданські прагнення своїх вихованців [41, арк. 382].

На тлі внутрішніх суперечностей «Союз русского народа» розколовся і в листопаді 1907 р. виник «Русский народный союз имени Михаила Архангела» (СМА), очолений В.Пуришкевичем. Новоутворена організація основну увагу звернула на координування дій чорносотенних студентських організацій. Так одеська студентська філія СМА пропагувала монархічну доктрину на шпальтах газети «Южный баян», яку видавала з 1908 по 1917 рр. [5, с. 72].

Доба реакції, як уже зазначалось раніше, спричинила активізацію академічного руху. У 1908 р. в м. Києві утворилась студентська чорносотенна організація «Двуглавый орёл» (В.Голубєв,

Ф.Сенкевич). Вона мала свій друкований орган, видання якого фінансувалось Міністерством внутрішніх справ через Головну раду СРН. Газета організації своїм першочерговим завданням проголошувала пропаганду ідей антисемітизму та великодержавного шовінізму [42, арк. 13].

Після поразки революції 1905-1907 рр. керівництво чорносотенних організацій в Україні зробило спробу перейти від погромницької до культурно-освітньої діяльності, створюючи для цього спеціальні комісії. Але фактично вони здійснювали активну пропаганду з метою залучення до лав СРН та інших монархічних організацій нових членів. Так, починаючи з листопада 1908 р., спеціальна комісія при Київському відділі СРН проводила в різних районах міста релігійно-моральні читання для народу, які перетворювалися на пропаганду монархізму [5, с. 68].

Про достатню активність студентських чорносотенних осередків свідчать документальні джерела. У листі одеського студента, зокрема, зазначалось: «В університеті існує... два монархічних підвідділи, члени яких всі озброєні... та буквально хазяйнують в аудиторіях..., з'являються на усі сходки та переписують імена виступаючих» [43, с. 2]. У листопаді 1909 р. в м. Одесі під час багатолюдних демонстрацій студентів, курсисток, робітників міста відбулися збройні сутички з монархістами, які допомагали поліції розганяти демонстрантів [44, арк. 9-11].

Наростанню антиурядових настроїв молоді влада протиставляла учнівські гуртки вірнопідданського спрямування. Наприклад, восени 1909 р. у Волинській духовній семінарії було створено «Патріотичне товариство». Цій організації було виділено окреме приміщення, постачалися промонархічні друковані видання, на зборах проводились бесіди щодо підтримки урядової політики. Між членами «Патріотичного товариства» та радикально налаштованими семінаристами відбувались постійні конфлікти. Так учні 3-го класу І.Брегман, О.Кореневич, Г.Середович були звинувачені в організації сутички 21 жовтня 1909 р. [45, арк. 2-4].

Протистояння «академістів» та радикально налаштованої молоді призводило до значного розладу у студентському та учнівському середовищі, розпалювання ворожнечі. Траплялись навіть трагічні наслідки. Так у грудні 1910 р. внаслідок суперечки в аудиторії Новоросійського університету було вбито студента М.Іглицького [12, с. 446].

Період революційного піднесення був позначений посиленням конфлікту між «радикалами» та «академістами». Зокрема, у м. Харкові поліцмейстер у рапорті губернатору повідомляв, що 10 березня 1910 р. передбачається проведення сходки у технологічному інституті, а 12 березня – в університеті. У резолюціях сходок студенти звинувачували прибічників академічного руху: «всі, хто відмовився від політичної боротьби та об'єднався з В.Пуришкевичем, викликають у нас почуття відрази» [46, арк. 11]. У листопаді 1910 р. низка політичних сходок у вищих навчальних закладах відбулася з приводу смерті Л.Толстого. Наприклад, в м. Одесі розганяти демонстрації студентів, курсисток, робітників допомагали поліції члени чорносотенно-монархічних організацій [44, арк. 7-8]. Зауважимо, що вплив академічних та чорносотенних організацій м. Одеси та Катеринослава позначився на ході страйків у вищих навчальних закладах з 23 січня по 23 березня 1911 р.: вони були менш чисельні та короткотривалі, ніж в інших університетських містах.

Чорносотенці виконували плани погромів не лише проти євреїв та вірмен, але й проти українців. Так наприкінці 1912 р. у м. Києві члени «Двуглавого орла» вчинили напад на редакцію української газети «Рада», розбили вітрину, присвячену похоронам композитора М.Лисенка, а його портрети у різних районах міста залили чорною фарбою [47, арк. 3-4]. Студенти-чорносотенці зірвали концерт, присвячений пам'яті М.Лисенка, і розгромили книгарню Львівського літературно-наукового вісника [5, с. 72].

З початком Першої світової війни у студентському та учнівському середовищі відбулися певні зміни. Відзначений раніше процес зближення прибічників академічного руху з монархістами завершився їх об'єднанням та призвів до повного припинення боротьби навіть за внутрішньоакадемічні вимоги. У деяких вузах Києва, Одеси, Харкова, Катеринослава, при активній участі чорносотенців та ліберальної буржуазії, відбулись «патріотичні» маніфестації студентів, учасники яких висловлювали готовність зі зброєю у руках захищати «вітчизну». Так 9 жовтня 1914 р. у м. Харкові був влаштований вуличний хід студентів університету, технологічного та ветеринарного інститутів зі співом національного гімну та молебнем за «здравіє государя-імператора та дарування перемоги російській зброї» [48, арк. 48-49]. У жовтні відбулися патріотичні збори студентів Київського комерційного інституту, Новоросійського університету. У резолюції вузівська молодь відзначила, що ця війна розв'язана панівними класами воюючих держав з метою захоплення чужих територій. «Війна поставила всі народи у стан необхідної оборони», тому загальним обов'язком є участь у захисті «своєї країни та народу» [49, арк. 17-17 зв.].

Отже, на початку XX ст. рух студентської та учнівської молоді у своєму розвитку не був однорідним. Певна частина молоді відмовлялась від радикальних ідей та опозиційних виступів. Академізм не був випадковим явищем, його поява пояснюється конкретними історичними обставинами, а також цілеспрямованою політикою уряду, який використовував промонархічні учнівські та студентські організації для боротьби з радикально налаштованою молоддю. Академізм розвивався у двох напрямках: діяльність аполітичних організацій, які сповідували принцип «університет для науки», та чорносотенно-монархічних осередків. Протистояння між «радикалами» та «академістами» послаблювало загальний молодіжний рух.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Левицька Н.М. Студентство в національно-визвольному русі України наприкінці XIX – на початку XX ст. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 25 с.; 2. Філоретова Л.М. Суспільно-політична діяльність учнівської молоді України в другій половині 1907 р. // Наукові записки НПУ ім. М.П.Драгоманова. – К., 2002. – Вип. 45. – С. 11-18; Філоретова Л.М. Еволюція нелегальної діяльності учнівської молоді України в 1908-1911 рр. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2003. – Вип. 22. – С. 240-247; Непорожня Г.А. Суспільно-політична позиція учнів світських середніх навчальних закладів України у 1905 р. // Наукові записки НПУ ім. М.П.Драгоманова. – К., 2000. – Ч. IV. – С. 209-215; 3. Борисенко В.Й., Непорожня Г.А. Суспільно-політична діяльність вчителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. – К.: Видавництво НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2002. – 149 с.; 4. Вєтров Р., Донченко С. Політичні партії України в першій чверті XX ст. (1900-1925). – Дніпропетровськ-Дніпродзержинськ; Поліграфіст, 2001. – 245 с.; Павко А. Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: Методологія, історіографія, проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень. – К.: Знання, 2001. – 112 с.; 5. Волковинський В.М. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 63-74; 6. Степанов С.А. Чёрная сотня в России (1905-1914). – М.: Мысль, 1993. – 310 с.; 7. Кулешов И. Из истории движения среди учащихся средних учебных заведений (С 90-х годов по октябрь 1917 г.). – М.: ОГИЗ, Молодая гвардия, 1931. – 134 с.; 8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.274. – Оп.1, т.1. – Спр.574; 9. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.770. – Оп.1. – Спр.424; 10. ДАХО. – Ф.770. – Оп.1. – Спр.448; 11. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.45. – Оп.19. – Спр.691; 12. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.; 13. ДАХО. – Ф.667. – Оп.286. – Спр.163; 14. Гуревич м. Київська робітнича та шкільна молодь у революції 1905 року. – Х.: Молодий більшовик, 1932. – 38 с.; 15. ДАХО. – Ф.770. – Оп.1. – Спр.519; 16. Труды совещания об экономических нуждах студенчества г. Санкт-Петербурга 26-31 марта 1908 г. – Спб.: Типография В.Я.Мильштейна, 1909. – 64 с.; 17. ДАХО. – Ф.770. – Оп.1. – Спр.809; 18. Степанович Є. Студентські товариства при Київському комерційному інституті // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії НАН України, 2001. – Вип. III. – С. 221-233; 19. ДАХО. – Ф.770. – Оп.1. – Спр.745; 20. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287, т.3. – Спр.2994; 21. Кушныр-Кушнарёв Г. Исторический очерк возникновения и развития академических организаций в России. – Спб.: Книгоиздательство «Университет для науки», 1914. – 149 с.; 22. ЦДІАУК. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.87; 23. Студенческий бюллетень Киевского коммерческого института. – 1913. – № 1. – С. 4; 24. ДАХО. – Ф.770. – Оп.1. – Спр.678; 25. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287, т.3. – Спр.3570; 26. ЦДІАУК. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.86; 27. Законы, циркуляры, сенатские разъяснения // Вестник народного образования. – 1914. – № 5-6; 28. Самойлов Ф.О., Скрипник М.О., Ярещенко О.Т. Одеса на зламі століть (кінець XIX – початок XX ст.). – Одеса: Маяк, 1998. – 232 с.; 29. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.849. – Спр.154; 30. Премислер І. Революційний рух на Україні на початку XX ст. (1900-1903 рр.). – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1958. – 165 с.; 31. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287., т.1. – Спр.1108; 32. ДАОО. – Ф.42. – Оп.35. – Спр.399; 33. Петров К. Правда в деле недоумения студентов Харьковского университета. – Х.: Типография Губернского Правления, 1905. – 22 с.; 34. Нариси історії Харківської обласної партійної організації. – Х.: Прапор, 1970. – 480 с.; 35. Марчук Ю.І., Тичина А.К. Ізмаїл. Історичний нарис. – Одеса: Аспект, 1997. – 72 с.; 36. Устав Всероссийского национального студенческого союза. – Киев, 1912; 37. Одесский союз русских людей. Студенческий подотдел. Правила. – Одесса, 1911; 38. Революционное движение в Придунайском крае (1900-1917). Документы и материалы. – Киев – Одесса: Вища школа, 1973. – 176 с.; 39. Мельник С.К. Революционное движение в Придунайском крае в период империализма (1900-1917 гг.). – Киев – Одесса: Вища школа, 1981. – 131 с.; 40. Державний архів м. Києва. – Ф.81. – Оп.1. – Спр.580; 41. Державний архів Полтавської області. – Ф.351. – Оп.1. – Спр.58; 42. ЦДІАУК. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.209; 43. // Звезда. – 1910. – № 3. – 30 декабря; 44. ДАОО. – Ф.42. – Оп.35. – Спр.482; 45. ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.859. – Спр.314; 46. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287, т.3. – Спр.2982; 47. ЦДІАУК. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.208; 48. ДАХО. – Ф.3. – Оп.287, т.4. – Спр.4435; 49. ЦДІАУК. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.370.

О.І.Постернак

БУРЖУАЗІЯ ТА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПІВДНЯ РОСІЇ У ПОШУКАХ СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ 1905-1907 РР.

Активізація політично активної інтелігенції та поміркованих ліберально-демократичних кіл буржуазії на початку ХХ ст. стали своєрідним барометром глибокої суспільної кризи, що призвела до демократичної революції та інтенсивного політичного пробудження. Проте навіть сьогодні, відкинувши стереотипи радянської історіографії, історична наука ще не підійшла до цілісного переосмислення історії Першої російської революції як масштабної системної кризи в контексті модернізації суспільства. Хоч вона і закінчилась на користь самодержавства, але водночас призвела до важливих позитивних змін у свідомості соціальних класів і верств.

Висвітлення історії міжкласових відносин в радянський період розвитку історичної науки зазнало суттєвого викривлення. Інтелігенція штучно диференціювалася на різноманітні класові прошарки. За буржуазією не визнавалась роль активного учасника політичного процесу. У цілому радянська наука свідомо виводила ці дві потужні групи суспільства за дужки революційного процесу, недооцінювала їх сукупний опозиційний потенціал, тиражувала стосовно до їх ролі в революції численні ідеологічні штампи й ярлики. Цілком ігнорувався той факт, що викликана революцією 1905-1907 рр. ейфорія інтелектуальної й політичної активності охопила велику частину підприємців та інтелігентів. Спільною ареною їх суспільно-політичної діяльності на початку ХХ ст. стали політичні партії, Державна дума, земські та міські органи самоуправління, періодична преса тощо.

У контексті соціальної історії органічно випливає питання про взаємовідносини між різними соціальними групами у час максимальної напруги соціальних суперечностей російського суспільства, які й призвели до революції 1905-1907 рр. Враховуючи недооцінку фактору впливу буржуазії та інтелігенції на політичний процес під час Першої демократичної революції, аналіз характеру відносин між цими двома соціальними верствами набуває нового змісту, формує наукову потребу в об`єктивному висвітленні участі підприємців й інтелігентів в діяльності партійних організацій, виявленні спільних рис у громадській поведінці та особливостей політичної свідомості. Серед чисельних формулювань, які можна використати для визначення системи стосунків між представниками буржуазії та інтелігенції, найбільше відповідає поняття соціального діалогу, що являє собою механізм спільної конструктивної діяльності різноманітних класів, верств, прошарків суспільства з метою реалізації змін, перетворень і реформ. Пошук оптимальної моделі соціального діалогу між різними групами суспільства є засобом модернізації політичної системи, запорукою здійснення важливих соціально-економічних перетворень, культурно-духовного оновлення суспільства на будь-яких його етапах розвитку.

У сучасній історіографії спробу проаналізувати сумісність ідей підприємців з ідеями інших соціальних груп, передусім з позиціями інтелігенції, розглянути перспективу об`єднання зусиль опозиційних самодержавству сил здійснив американський дослідник Дж. Вест. Він висловив міркування про те, що однією з найбільш показових рис соціального розвитку Росії початку ХХ ст. був розрив, який історично склався між підприємницькою верствою та громадськістю. Підприємці здавна були позбавлені спілкування з освіченою публікою через свій низький культурний рівень, з одного боку, та глибоко укорінені аристократичні та поміщицькі стереотипи щодо егоїстичної, меркантильної діяльності буржуазії – з іншого [1, с. 192]. Дійсно, в середовищі інтелігенції, як й у цілому в громадській свідомості, існував критичний погляд на підприємництво, пов`язаний з традицією заперечення культу багатства, коріння якої знаходилося у християнській моралі. Серед інтелігентів частими були звинувачення у бік підприємців за їх амбіційність, неосвіченість, хижацьку експлуатацію праці робітників, бажання легкої наживи.

Взаємовідносини між політично активною частиною буржуазії та інтелігенцією протягом революційних 1905-1907 років будувалися досить складно. Вже згаданий Дж. Вест стверджує, що Перша російська революція підтвердила існування неприйняття інтелектуальною громадськістю позицій буржуазії [1, с. 194]. Так на установчому з`їзді Конституційно-демократичної партії 12-18 жовтня 1905 р. лідер кадетів П. Мілюков висловив тезу про «позакласовий» характер нової політичної сили. «Праворуч від нас межа, - говорив він, - там, де наші суперники виступають в ім`я вузьких класових інтересів російських аграріїв чи промисловців. Наша партія ніколи не буде стояти на варті цих інтересів…» [2, с. 134]. Подібна позиція не дивує, оскільки кадетська інтелігенція вважала буржуазію класом, залежним від царського самодержавства.

Як для підприємця, так і для інтелігента усвідомлення власних соціальних ролей та віднесення до тієї чи іншої соціальної верстви на початку ХХ ст. не було таким очевидним фактом.

Так, наприклад, велика кількість технічної інтелігенції настільки тісно було пов'язана у своїй діяльності з власниками та засновниками підприємств, що подекуди її можна впевнено ототожнювати вже не стільки з власне інтелігенцією, скільки з буржуазією. Так гірничий інженер Ю.М. Горяінов був повіреним правління Товариства миколаївських заводів і верфей; інженер-технолог І.М. Дворжанчик - директором-розпорядником французького Товариства для розробки кам`яної солі та вугілля в Південній Росії; гірничий інженер І. Кнотте – директором-розпорядником Товариства для торгівлі мінеральним паливом Донецького басейну; інженер шляхів сполучення Ф.Є. Єнакієв – директором Товариства південно-донецької залізної дороги та Російсько-бельгійського металургійного товариства; гірничий інженер Калістратов – уповноваженим З`їзду гірничопромисловців Півдня Росії, керівником правління Товариства «Бахмутська сіль» [3, с. 122 - 156]. Підприємці активно наймали інженерів, виділяючи їм частину прибутку. Дослідниця Н. Шип в цьому контексті вказує, що, стаючи більш забезпеченими в матеріальному плані, інженери, так би мовити «зрощувались» з буржуазією [4, с. 114].

Технічна інтелігенція поступово завойовує міцні позиції в соціально-економічному житті, поповнюючи у такий спосіб верству підприємців. Якщо в 1885 р. з 22 322 керівників підприємств лише 1 608 мали вищу та середню технічну освіту, в тому числі 535 іноземців (7%), то наприкінці XIX ст. інженерно-технічних спеціалістів в Росії нараховувалось вже 4 010 осіб [4,

с. 177]. Цей прошарок інтелігенції радянські історики відносили до «буржуазної верхівки», до якої, на їх думку, також належали адвокати, професори, журналісти та представники інших професійних груп інтелігенції, що перебували на службі великого капіталу [5, с. 32].

Узагалі радянська концепція участі інтелігенції в революційні боротьбі передбачала виокремлення в її складі чотирьох основних соціальних груп відповідно до чотирьох класів суспільства – поміщицької, буржуазної, дрібнобуржуазної та пролетарської. Основний пріоритет віддавався пролетарській інтелігенції, яка приєдналась до революційних мас в боротьбі з самодержавством. Її складовою частиною були деякі вихідці з буржуазних та дрібнобуржуазних верств, які встали на класові позиції пролетаріату [6]. Отже, політична позиція інтелігенції обов`язково ставилась в залежність від її соціальної належності, матеріального становища, місця в соціальній ієрархії, кваліфікації і професії. Принагідно слід зауважити, що штучний поділ інтелігенції на групи відповідно до існуючих класів заперечував існування інтелігенції як окремої самостійної соціальної верстви.

З посиленням капіталістичного розвитку суспільства на початку XX ст. відбувався об'єктивний процес соціального зближення представників буржуазії та інтелігенції. Сформувавшись протягом другої половини XIX – початку XX ст. в окрему соціально-професійну верству, інтелігенція розвивалась далі за рахунок переважно буржуазних верств міста і села. Яскраво ілюструють цей факт дані про відтворення інтелігенції через систему вищої освіти. Так тільки за 1855-1878 рр. серед студентства трьох університетів України (Київського, Харківського, Новоросійського) частка вихідців з дворянства зменшилась з 65,3 до 39,4%. У Новоросійському університеті протягом 1903-1916 рр. частка дітей дворян і чиновників серед студентів зменшилася з 46 до 23,1%. Водночас кількість вихідців із середніх верств міста зросла до 41,6%. У Катеринославському гірничому училищі протягом 1900-1909 рр. питома вага дворян серед студентів також зменшилася – з 15 до 14%, кількість міщан зросла з 26 до 33%. [7, с. 16]. Отже, дворянство на початку XX ст. перестало бути головною соціальною базою для рекрутування інтелігенції, що не могло не позначитися на її колективному світогляді та рівні політичної свідомості. З одночасною зміною джерел формування інтелігенції відбувалося швидке зростання її громадського статусу, вагомої ролі практично в усіх сферах життя суспільства. Цей процес відбувався паралельно із зростанням економічного й політичного становища підприємницької верстви.

Початок революції 1905-1907 рр. ознаменувався для буржуазії переглядом ідеології «соціального конформізму» та політичного нейтралітету у ставленні до царського самодержавства. До першої революції 1905-1907 рр. торгово-промислова верства практично не була задіяна у політичній сфері суспільства [8, с. 52]. Сигналом, що призвів до появи у 1905 р. в особі російської буржуазії нової та потенційно впливової сили, став стрімкий прогрес підприємців у розумінні та захисті своїх спільних інтересів [1, с. 192]. Важливу роль в цьому процесі відіграла позиція ліберальної інтелігенції, яка в цілому відповідала духові часу й була спрямована на оптимізацію державно-політичного режиму та соціально-економічного устрою країни, що також було в інтересах підприємців. Проте формування потреби в здійсненні кардинальних реформ серед представників підприємницької верстви відбулось значно пізніше, ніж серед інтелектуальної еліти початку XX ст.

Саме інтелігенція задавала в суспільстві певний високий стандарт освіченості, етики, мистецьких смаків, суспільної думки. Прилучення до інтелектуального середовища сприяло усвідомленню підприємцями значення такого феномену, як суспільно-корисні справи, благодійність, меценатство. «Саме при зіткненні з культурою (а не в економіці), у спілкуванні з творчими людьми – письменниками, художниками, науковцями – зароджувалися і вперше широко заявляли про себе в підприємницькому середовищі елементи цивілізованої свідомості, ліберального мислення, справжнього, а не уявного патріотизму» [9, с. 480].

Революція 1905-1907 рр. вплинула на світогляд не тільки буржуазії, а й інтелектуальної верстви населення. Г. Касьянов, наприклад, вважає, що Перша російська революція призвела до глибокої моральної кризи в середовищі інтелігенції, оскільки її поразка була подібна до краху світогляду цілих поколінь інтелігентів. Як приклад він наводить збірку статей «Вехи», називаючи її «справжнім судом над інтелігенцією». Автори збірки критикували «політичну легковажність» та «неділовитість» інтелігенції, вказували на внутрішню суперечливість її поведінки [7, с. 21]. Виникнення і розвиток цих якостей пов'язано було з етичними традиціями російської інтелігенції та світоглядними засадами її діяльності. Але якщо «віховці» розцінювали участь інтелігенції в революції як своєрідний «гріх», який вона скоїла через брак високих морально-політичних якостей, то ідеологи марксизму, зокрема

В. Ленін, критикував інтелігенцію вже за те, що вона, розчарувавшись в революції, відійшла від неї [7, с. 22].

З початком демократичної революції з великою активністю розгорнувся процес партійного будівництва, в який були втягнуті як підприємці, так і інтелігенти. Більша частина інтелігенції південноросійського регіону долучилась до розбудови осередків Конституційно-демократичної партії. На півдні Росії найбільш чисельною була Херсонська організація кадетської партії, очолювана головою губернської земської управи О.К.Парамоновим [10, арк. 1]. Лідером одеських кадетів став професор історії Новоросійського університету Є.М. Щепкін. У Катеринославі головою губернської організації кадетів був лікар І.А.Бутаков [11, с. 304-308]. Загалом у соціальному складі губернських та повітових кадетських груп переважали представники інтелігенції – вчителі, службовці земських і міських управ, аптекарі, лікарі і фельдшери. Разом з чиновниками інтелігенція складала s складу партійних організацій кадетів. Вихідців із буржуазії – банкірів, домовласників, купців – було дуже небагато. Це яскраво простежується під час аналізу соціального походження керівництва кадетської організації Катеринослава. З 13 осіб, що входили до керівного органу організації, 7 були представниками інтелігенції, 3 – дворянами, 3 – службовцями державних установ. Жодного промисловця, купця чи банкіра у складі Катеринославського кадетського осередку не було [12, с. 87-92].

Певного успіху кадети досягли в залученні до партії представників заможної сільської буржуазії тільки в Бессарабській, Таврійській та Херсонській губерніях. Так, наприклад, до кадетської партії записалися передусім заможні селяни Аккерманського повіту і с. Чичми Ізмаїльського повіту [13, арк. 1-69]. Але все ж таки провідну роль в конституційно-демократичних осередках відігравала політично свідома інтелігенція. Дослідниця А.О. Білоус, незважаючи на те, що сама наводить дані про перевагу інтелігенції в складі кадетських організацій, робить при цьому протилежний висновок: кадети у своїй ідеології, політиці й тактиці відображали інтереси буржуазії, і що це переконливо доводять дані про соціальний склад керівних органів партії, в яких, на її думку, домінували, зокрема, капіталісти [12, с. 94-95]. Що стосується тези про відображення кадетами інтересів буржуазії, то, напевно, краще погляди кадетів аналізувати не з позицій класової заангажованості, а розглядати їх як комплекс демократичних ідей, які розділяла більшість прогресивної громадськості, в тому числі і підприємцькі кола.

Політично активна частина буржуазії більше схилялась до підтримки опонентів кадетів - «Союза 17 октября» та інших праволіберальних політичних сил. Партія октябристів, на думку дослідника С. Сефа, найбільше з всіх інших партій «відображала інтереси та прагнення великого промислового капіталу в цілому» [14, с. 95]. Деякі дані про соціальну основу цієї політичної сили може дати характеристика списку кандидатів у виборні. В Одесі на виборах до І Державної Думи об'єднаним комітетом «Союза 17 октября» і Торгово-промисловою партією було висунуто 60 кандидатів у виборні, з яких 10 (16,6%) належало до групи власників промислових підприємств і банкірів; 7 (11,6%) – купців; 9 (15%) – професорів; 8 (13,5%) – громадських діячів; 7 (11%) – лікарів; 6 (10%) – почесних мирових суддів; 4 (6,6%) – інженерів; 4 (6,6%) – чиновників; 2 (3,3%) – службовців; 1 (1,6%) – редакторів; 1 (1,6%) – священиків; 1 (1,6%) – робітників; соціальне

походження 5 кандидатів не вдалось встановити [15, с. 45]. Отже, безпосередньо до буржуаії можна віднести тільки 17 осіб, або менше третини кандидатів, які були висунуті октябристами й Торгово-промисловою партією у виборні Одеси. Більше ніж половина кандидатів репрезентувала інтелігенцію, що значно коригує висновок радянських істориків, що «класову основу партії складали справжні хазяї капіталістичного суспільства – велика торгово-промислова й фінансова буржуазія» [15, с. 49].

Для об'єктивності слід зазначити, що доля підприємців в соціальному складі октябристів дійсно була більшою, ніж у кадетів. Партійно-ідеологічна спорідненість октябристської буржуазії та інтелігенції свідчила про високий рівень політичної солідарності між ліберально-демократичними групами підприємців і інтелектуалів. Якщо ж більш широко розглядати значення подібного союзу, то безперечним є той факт, що спільними зусиллями буржуазії та інтелігенції нівелювалася станова ієрархія Російської імперії та опрацьовувалася ліберальна програма перетворень.

Ефективному соціальному діалогу між підприємцями та інтелігенцією певною мірою заважала відмінність їх інтересів. П.Берлін серед причин «роздратування» політикою царського уряду в середовищі буржуазії вказував, що їй «потрібний був широкий ринок, - азіатські умови соціально-політичного життя, хижацька податна політика, дворянський фаворитизм підривали купівельні сили країни, вбивали зростання потреб…» [16, с. 224]. При зростанні економічної ролі підприємницької верстви всі основні важелі державної влади залишались в руках самодержавного уряду й державної бюрократії, яка поповнювалась переважно представниками дворянства.

Інтелігенція ж вимагала більших громадянських свобод та широкого простору для своєї професійної діяльності, причому вона вважала себе морально відповідальною за долю країни й народу, претендуючи на роль їх захисника і вчителя [17, с. 130]. У листопаді 1906 р. відомий український історик, який був яскравим виразником позиції прогресивної національної інтелігенції початку XX ст., М.С. Грушевський з цього приводу в листопаді 1906 р. писав: «Суспільність втомлена гарячковими поривами останніх двох років, нервовими висиленнями, зрадливими надіями. Вона настрашена нечуваною анархією останніх часів, повним розстроєм державного ладу, упадком економічного життя, браком спокою, порядку…Росія стоїть перед дилемою: або йти шляхом анархії й розкладу, або по антракті утоми й апатії з новою енергією взятися до обновлення державного й суспільного ладу» [18,

с. 113].

Відмінне світосприйняття й світоглядні цінності представників буржуазії та інтелігенції, безумовно, позначились на програмах партійних організацій, сформували різні вектори їх політичної ідеології. У зв`язку з цим, на думку автора, можна виділити два типи політичної свідомості ліберально-демократичного відтінку, які визначили хід революційного процесу в опозиційному середовищі: «прагматичний», що характеризував позицію представників ділових кіл суспільства та «інтелектуально-ідеологічний», який став орієнтиром для тогочасної інтелігенції в спробі знайти своє місце в системі соціально-класових координат.

Участь ліберально-налаштованих підприємців та представників інтелігенції в діяльності партійних організацій, виступи в періодичній пресі, на демонстраціях та численні звернення до державних установ стали першим спільним досвідом консолідації опозиційних груп у ході пробудження політичної активності соціальних верств. Подібна консолідація свідчила про еволюцію суспільного розвитку у бік появи паростків громадянського суспільства, організованому на позастанових засадах, формування сегменту соціальних сил, здатного кардинально реформувати державний та громадський устрій. Політичний конфлікт 1905-1907 рр. підштовхнув до об`єднання ідеологічно близькі групи прагматичного підприємництва та представників інтелектуальних професій, хоча і не став уроком для них в усвідомленні необхідності створення широкої суспільної коаліції проти самодержавства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вест Дж. Буржуазия и общественность в предреволюционной России // История СССР. – 1992. - № 1. – с. 192 – 201; 2. Черменский Е.Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции. – М.: Мысль, 1970. – 448 с.; 3. Боханов А.Н. Деловая элита России. – М., 1994. – 275 с.; 4. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. – К.: Наукова думка, 1991. – 172 с.; 5. Ерман Л.К. Интеллигенция в Первой русской революции. – М., 1966. – 376 с.; 6. Ушаков А.В. Русская интеллигенция периода буржуазно-демократических революций (профессиональная и политическая структура // Интеллигенция и революция. XX век / Под ред. Гусєва К.В. – М., 1985. – С. 48 – 57; 7. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст.: соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.; 8. Донік О.М. Соціокультурний вимір

підприємництва в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск VI. – К., 2003. – с. 49 – 55.; 9. История предпринимательства в России / РАН, Институт российской истории. – М., 2000. – Кн. 2: Вторая половина XIX – начало XX века / В.И. Бовыкин, М.Л. Гавлин, Л.М. Епифанова и др.; 10. Центральний державний історичний архів України (далі - ЦДІА України). – Ф. 350. – Оп. 1. – Спр. 5.; 11. Шелохаев В.В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. – М.: Наука, 1983. – 328 с.; 12. Білоус А.О. Діяльність конституційно-демократичної партії в Україні під час Першої російської революції (1905-1907 рр.)// Див. … канд. іст. наук. - К., 1993. – 217 с.; 13. ЦДІА України. – Ф. 1152. – Оп. 1. – Спр. 210.; 14. Сеф С.Е. Буржуазия в 1905 году: По неизданным архивным материалам. – М.,- Л., 1926. – 128 с.; 15. Шелохаев В.В. Партия октябристов в период Первой российской революции. – М.: Наука, 1987. – 160 с.; 16. Берлин П.А. Русская буржуазия в старое и новое время. – М.,- Л.: Книга, 1925. – 345 с.; 17. Тютюкин С.В. Первая революция в России: взгляд через столетие // Отечественная история. – 2004. - № 6. – С. 126 – 141; 18. Грушевський М.С. Перша річниця російської конституції // Грушевський М.С. З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня. 1905-1906 рр. – К., 1907. – С. 112 – 116.

І.Б. Дацків

ДИПЛОМАТИЧНІ ЗАХОДИ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО ЩОДО МІЖНАРОДНОГО ВИЗНАННЯ І НЕДОТОРКАНОСТІ КОРДОНІВ УКРАЇНИ

Аналіз зовнішньої політики гетьманату П. Скоропадського про міжнародне визнання і недоторканість кордонів знайшли відображення як в спеціальних дослідженнях вітчизняних емігрантських українських істориків, так і загальних роботах з історії України, української революції 1917- 1923 рр., громадянської війни в Росії, міжнародних відносин періоду Першої світової війни. Його започаткували у своїх працях діячі українського національно-визвольного руху 1917-1923 рр. В.Винниченко [1], Д. Дорошенко [2], О. Доценко [3], О. Шульгин [4] та ін. Ними представлено широкий фактичний матеріал, що відображає події того часу й надає можливість аналізувати розвиток зовнішньополітичної діяльності Української держави; цитовано важливі державно-політичні документи, які з часом були втрачені; збережено дух тієї епохи.

Наукові праці професійних істориків представлені як безпосередніми учасниками революційних подій (Д. Дорошенко, О. Шульгин), так і дослідниками більш пізнього періоду. Для них характерна більша науковість та виваженість оцінок, а для праць більш пізнього періоду – переважно обстоювання правильності того шляху, по якому йшов гетьман на шляху будівництва Української держави, доведення вимушеності багатьох його непопулярних дій складним становищем «між двох вогнів,» в якому він опинився.

Ідейні суперечки між представниками двох протилежних таборів мали вплив на появу чисельних праць емігрантської літератури 1920-1980 рр. швидше публіцистичного, ніж наукового характеру, в яких недостатність джерельної бази піднімалися особистими спостереженнями, емоційним викладанням власних поглядів і відвертою апологетикою тієї форми влади, що імпонувала тому чи іншому автору [5]. Привертає увагу той факт, що оцінки Української держави та політики гетьмана представниками уенерівської історіографії в основному збігаються з оцінками радянської історіографії.

Низка досліджень, здійснених представниками української діаспори, стала основою подальшого вивчення Української гетьманської політики. Передусім йдеться про праці Д. Дорошенка [6], у яких знаходимо найповнішу інформацію про ставлення держав до України в часи Гетьманату, оскільки, будучи міністром закордонних справ Української держави (з травня до 14 листопада 1918 р.), Д. Дорошенко був безпосередньо причетний до формування її зовнішньої політики.

Звертає на себе увагу документальний характер висвітлення Д. Дорошенком міжнародних змагань України, в тому числі за рахунок включення до праць текстів дипломатичних документів, що, за оцінкою І. Борщака, робить його праці «першорядним джерелом»[7, с. 376].

В. Солдатенко називає «Історію України» Д. Дорошенка працею з «дуже високим фаховим рівнем, глибиною аналізу, ґрунтовністю міркувань» [8, с. 20].

Серед праць дослідників діаспори великий науковий інтерес мають роботи М. Мельника [9] та І. Нагаєвського [10], що містять значний фактичний і документальний матеріал.

Праці сучасних українських істориків, створені в умовах віддаленості від тогочасних подій та ідеологічних баталій, відрізняються меншою упередженістю та більшою виваженістю оцінок. Зовнішньополітична діяльність гетьманського уряду аналізується в наукових працях, присвячених вивченню Української держави в процесі державотворення 1917-1923 рр. [11;12]. Становленню зовнішньополітичної служби України періоду революції присвячено дисертацію Д. Веденєєва [13], в

якій також предметно аналізується дипломатія Української держави. Першим комплексним дослідженням зовнішньої політика уряду П. Скоропадського стала дисертація Т. Заруди [14], в якій зроблено спробу з'ясувати витоки, шляхи і способи формування зовнішньополітичного курсу Української Держави, правові аспекти й особливості відносин України з іншими державами.

29 квітня 1918 р. на Всеукраїнському конгресі хліборобів-власників гетьманом України було обрано П. Скоропадського. У той же день оприлюднено підписану ним «Грамоту до всього українського народу,» в якій проголошувалося утворення Української Держави, відновлення приватної власності, свободи торгівлі, приватного підприємництва й ініціативи, а також «Закон про тимчасовий державний устрій України» [15].

Після перевороту П. Скоропадський, керуючись вимогами міжнародного права, прийняв на себе всі зобов'язання УНР і, передусім, умови Брестського договору. Про це, зокрема, свідчить зміст наказу фельдмаршала Ейхгорна 22 травня 1918 р. військовими частинами, у якому зазначалось: «... Гетьман вважав за свій святий обов'язок перейняти на себе всі умови Брестського договору» [5, с. 80]. В основному державному документі гетьманської влади (оголошеному 29 квітня 1918 р.) – «Закон про тимчасовий державний устрій України» було окреслено й питання закордонних репрезентацій Української Держави. Стаття 4 закону проголошувала, що «гетьман є найвищий керівничий всіх зносин Української Держави із закордонними державами» [6, с. 36].

У спадщину від УНР Українська Держава дістала чотири посольства 1-го рангу – в Німеччині, Австро-Угорщині, Туреччині, Болгарії, діяльність яких була підтверджена постановою гетьманської Ради Міністрів 21 червня 1918 р. [6, с. 104]. Дипломатичні стосунки з країнами Четверного союзу були головним напрямком дипломатичної діяльності гетьманського уряду.

За доби Української Держави дипломатичні стосунки України з Німеччиною та Австро-Угорщиною мали ключове значення для української зовнішньої політики. Як зазначав Д. Дорошенко, посада українського дипломатичного представника у Берліні за часів Української Держави була чи не найголовнішою. Призначення послом Української Держави у Берліні барона Ф. Штейнгеля – відомого в українських політичних колах громадського діяча, сприяло піднесенню авторитету України в Німеччині.

Обійнявши посаду в Берліні, Ф. Штейнгель особисто сформував склад посольства, намагаючись залучити до роботи фахівців, які «знали й вміли провадити дипломатичну службу.» Проте міністр закордонних справ Д. Дорошенко наполягав, щоб співробітники посольства «репрезентували не тільки українську державність, але й українську національність, щоб вони були не тільки добрими й совісними урядовцями-фахівцями, але й патріотами» [2, с. 270-271].

Д. Дорошенко підкреслював, що свої службові обов'язки Ф. Штейнгель «виконував з властивою йому сумлінністю й совістю» і зрештою «підніс престиж українського посольства в Німеччині, поставивши його на відповідну висоту» [2, с. 269]. Певні дружні взаємини він мав з іспанськими та голландськими колегами у Берліні, які значною мірою сприяли налагодженню дипломатичних стосунків Української Держави з нейтральними країнами й відкривали перспективи для встановлення контактів з альянсами [2, с. 270].

Зрештою, діяльність українського посольства у Берліні засвідчує намагання формувати незалежну зовнішню політику України, незважаючи на її тісний зв'язок з країнами Четверного союзу. Д. Дорошенко писав, що головним завданням української політики, у напрямку якому він намагався працювати, було «визволення з-під опіки наших союзників, німців та австро-угорців.» Водночас ставилося за мету, використовуючи «поміч Німеччини (як найсильнішої держави, що підписали Брестський договір), доки це нам буде потрібно, старатись якомога швидше стати на власні ноги й тоді вийти з-під опіки Німеччини..., і визволитися від присутності на українській території австро-угорських військ.» Україна покладала свої надії на Німеччину, яка могла б протидіяти загрозам з боку радянської Росії і бажала використати її для швидкого замирення й закріплення українських кордонів [6, с. 92; 2, с. 269].

Негативно ставилось німецьке командування до проблеми Чорноморського флоту, не бажаючи передати його Україні. Лише в жовтні 1918 р. це було вирішено на користь Української Держави – весь Чорноморський флот і берегові укріплення перейшли у її розпорядження.

Розв'язанню цих проблем значною мірою сприяла українська дипломатія. Після призначення барона Ф. Штейнгеля українським дипломатичним представником у Берліні із вступом його в офіційні стосунки з німецьким урядом ситуація значно покращилася. Ратифікація 28 липня 1918 р. Німеччиною Брестського договору зміцнила українсько-німецькі зв'язки, подальшому розвиткові яких сприяли поїздки до Берліна, голови Ради міністрів Української Державності Ф. Лизогуба і

гетьмана П. Скоропадського. Візит Ф. Лизогуба відбувся на початку серпня 1918 р. Найголовніші питання, які обговорювалися, - ратифікація Австро-Угорщиною Брестського миру, прилучення до України Холмщини, Криму, Дону, Бессарабії.

На відміну від досить активних українсько-німецьких дипломатичних зв'язків, українсько-австро-угорські стосунки не одержали такого розвитку. Вони постійно гальмувались австро-угорською стороною.

Виснажена війною, перед загрозою тотального голоду в країні, імперія Габсбургів під тиском своїх союзників змушена була визнати Україну незалежною державою і взяти на себе зобов'язання розділити Галичину на Східну і Західну (українську і польську) та приєднавши до першої Буковину, утвердити окремий коронний край. У відповідь Австро-Угорщина бажала одержувати продовольство для населення та сировину для своєї імперії.

Як і посольство в Німеччині, українське посольство в Австрії мало першорозрядний статус. Призначення послом у Відні В. Липинського – відомого політичного і громадського діяча, історика та публіциста, було свідченням великого значення, яке надавала Українська Держава політичним стосункам з Австро-Угорщиною. Це був ключовий дипломатичний напрямок з огляду на те, що саме Австро-Угорщина мала у своєму складі українські й польські землі, що вимагало тут від України особливо сильної й активної дипломатії [15, с. 108-109].

В. Липинський послідовно і принципово виступав у вирішенні ключових питань зовнішньої політики Української Держави. Одним з таких складних питань була проблема Холмщини. Хоча за Брестським договором її територія разом з частиною Підляшшя відійшла до України, Австро-Угорщина, військами якої були окуповані ці землі, відкрито дозволяла полякам їх полонізувати і нищити українське національне життя. Напередодні анулювання Австро-Угорщиною таємної угоди про створення українського коронного краю В. Липинський вважав, що в разі необхідності поступок Відню краще «поступитись де в міч в справі Холмщини, чим відступити від поділу Галичини» [16, с. 85].

Питання вирішували на найвищому державному рівні гетьман П. Скоропадським, Ф. Лизогуб, Д. Дорошенко під час їхніх поїздок до Берліна. В. Липинський провів у справі Холмщини серію зустрічей з міністром закордонних справ Австро-Угорщини графом Бураном, а також графом Й. Форгачем, який прибув до Відня, наслідком чого було позитивне вирішення проблеми на дипломатичному рівні. Однак дальший розвиток подій – розпад Австро-Угорської імперії, революція в Німеччині, а згодом і антигетьманське повстання в Україні – дав можливість Польщі окупувати Холмщину і Підляшшя.

Уповноважений гетьманом П. Скоропадським провести ратифікацію Брестського договору з країнами Четверного союзу, В. Липинський доклав чимало зусиль для виконання цього завдання. Він здійснив обмін ратифікаційними грамотами з Болгарією, Німеччиною і Туреччиною. Лише Австро-Угорщина зволікала з ратифікацією договору, чинячи усілякі перешкоди послідовному проведенню в життя цього процесу.

Українське посольство в Болгарії, як і інші дипломатичні представництва Української Держави у країнах Четверного союзу, мала 1-й ранг, а його голова – статус міністра – резидента, якого в країні призначення акредитувала перша особа. Аналізуючи взаємини України з Болгарією, треба відзначити, що від самого початку вони склалися дуже добре. Приязне ставлення до України та гетьмана П. Скоропадського демонстрував болгарський цар Фердинанд, який, за словами міністра закордонних справ Д. Дорошенка, «дуже тішився, що, замість заборчої, імперіалістичної Росії, сусідом Болгарії по північному березі Чорного моря є Україна» [6, с. 98]. Важливим аспектом українсько-болгарських відносин у цей період було поглиблення торговельно-економічних зв'язків, які б істотно збільшили заплановані Брестським мирним договором обсяги поставок українських товарів у Болгарію.

22 серпня 1918 р. у Відні відбувся обмін ратифікаційними грамотами Українською Державою та Туреччиною. Українську сторону репрезентував В. Липинський, турецьку за підписом Магомета – V турецький посол у Відні, Гусейн-Гільмі-Паша [6, с. 95].

Головою українського посольства в Туреччині ще в червні 1918 р. було призначено відомого українського громадсько-політичного діяча Олександра Кістяківського, на його ім'я МЗС Української Держави підготувало навіть вірчу грамоту [17, арк. 97]. Проте причини особистого характеру завадили йому обійняти посаду. Замість нього призначення одержав колишній київський губернський комісар Тимчасового уряду Михайло Суковкін, який мав заступити голову українського посольства М.Г. Левицького, призначеного Українською Центральною радою [6, с. 106].

Гетьманський уряд у зовнішній політиці продовжував курс Української Центральної ради на розширення міжнародних зв'язків з країнами Європейської спільноти та встановлення з ними дипломатичних відносин. Проте однією з найважливіших справ закордонної політики Української Держави було підписання мирної угоди з радянською Росією.

Як відомо, стаття VI мирної угоди між Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною з РСФРР від 3 березня 1918 р. зобов'язували останню негайно укласти мир з УНР та вивести з її території війська [6, с. 113].

18 травня 1918 р. на першому засіданні Ради Міністрів головою делегації на мирну конференцію з радянською Росією було затверджено С. Шелухіна [18, арк. 23]. Російську делегацію на переговорах згідно з постановою Рад наркому від 17 травня 1918 р. було доручено очолювати Й. Сталіну, Х. Раковському та Д. Мануїльському. Й. Сталін до Києва не приїхав, і місце голови зайняв Х. Чаковський [19, арк. 1].

22 травня на засіданні Ради Міністрів були прийняті головні завдання, які мала вирішити українська делегація в ході переговорів з представниками РСФРР. Насамперед вона мала заключити перемир'я, причому радянське військо повинно бути дислоковане за межі України, а також вирішити питання українсько-російського кордону. Протягом всього періоду ведення переговорного процесу з 23 травня по 7 жовтня 1918 р. українська делегація на чолі з С. Шелухіним діяла згідно з розпорядженням Ради Міністрів Української Держави від 22 травня [15, с. 122].

На переговорах між Україною і радянською Росією, що розпочалися 23 травня 1918 р., постійно був присутнім неофіційний представник Німеччини, два чи три засідання відвідав і представник Австро-Угорщини [20, арк. 1].

Найбільш складним і заплутаним було питання про українсько-російські кордони. Щоб науково обгрунтувати історичний кордон між Українською Державою і РСФРР, була утворена експертна етнографічна комісія. Українські експерти – професори Д. Багалій, Л. Падалка, Г. Павлуцький і С. Шелухін представили наукові джерела (російські, українські, німецькі, австрійські тощо), які доводили етнічне обгрунтування визначення українських територій [21, арк. 37-42].

Треба наголосити, що, поряд із неприйняттям російською стороною української позиції щодо кордонів, великі суперечки викликали також питання розподілу майна та боргів колишньої Російської імперії.

Отже, незважаючи на високий фаховий рівень української дипломатії, яка достойно боронила самостійність України під час переговорів, вони все ж таки закінчилися безрезультатно. Цьому значною мірою перешкоджала складна міжнародна ситуація, деструктивна позиція делегації РСФРР, втручання у внутрішні справи німецьких та австрійських представників, натиск більшовицького уряду, який почав вести переговори з представниками Українського національного союзу про підготовку останніми антигетьманського повстання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Винниченко В. Відродження нації: В 3 ч. – Київ-Відень, 1920.; 2. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле, 1914-1920. – Мюнхен, 1969. – 467 с.; 3. Доценко О. Літопис української революції: Матеріали і документи до історії української революції, 1917-1923 рр. – Т. ІІ, кн.5. – Львів, 1924. – 398 с.; 4. Шульгин О. Політика: Державне будівництво України і міжнародні справи. – К., 1918. – 110 с.; Shoulgine O. L'Ukraine la Russie et la Puissance de L'Entente. – Berne, 1918.; Shoulgine O. L'Ukraine et la Cauchemar Rouge. – Paris, 1927.; 5. Томасівський С. Під колесами історії. – Нью-Йорк, 1962. – 110 с.; Герус О. Україна в огні американського уряду 1917-1927 р.// Український історик (Нью-Йорк – Париж – Мюнхен). – 1974. – Ч. 1-3. – С. 207-208.; Гец М. Українська держава 1918 р. як предмет міжнародного права // За велич нації. – Нью-Йорк, 1955. – С.80-82.; 6. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – К.: Темпора, 2002. – Т. 2.: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 351 с.; Його ж: Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 р. // Хліборобська Україна. – Зб. ІІ-ІV. – С. 49-65.; 7. Борщак І. Дмитро Дорошенко // Україна. – 1951. - № 5. – С. 376.; 8. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.; 9. Мельник М. Українська держава 1917-1920 рр. у світлі міжнародного права // Визвольний шлях (Лондон). – 1971. – Кн. 5-10.; 10. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К.: Український письменник, 1993. – 414 с.; 11. Білодід О., Панченко В. Павло Скоропадський і Україна. – К.: Бібліотека українця, 1997. – 88 с.; 12. Кульчицький В. Українська держава часів Гетьманщини // Український історичний журнал. – 1992. - № 7-8. – С. 60-79.; 13. Веденєєв Д. В. Становлення зовнішньополітичної служби України (1917-1920 рр.) // Автореф. дис. ...канд. іст. наук. – К., 1994. – 17 с.; 14. Заруда Т. Зовнішньополітична діяльність уряду Української Держави 1918 рік // Дис. ...канд. іст. наук. – К., 1995. – 177 с.; 15. Соловйова В. В. Формування та діяльність дипломатичних представництв українських національних урядів 1917-1921 рр. // Дис. ...д-ра іст. наук. – К., 2006. – 469 с.; 16. Липинський В'ячеслав: З епістолярної спадщини (Листи до Д. Дорошенка, І. Кревецького, р. Метика, О. Назарука, с. Шелухіна). – К., 1996. – 190 с.; 17. Центральний державний архів вищих органів влади і

управління України (далі- ЦДАВО України). – Ф.3696. – Оп. 2. – Спр. 9-б.; 18. ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп. 1. – Спр. 31.; 19. Державний архів Російської Федерації (далі-ДАРФ). – Ф. 130. – Оп. 2. – Спр.525.; 20. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі-ІР НАНУ). – Ф. XI.- № 2499.; 21. ЦДАВО України. – Ф.3695. – Оп. 1. – Спр. 100.

І.Ю. Козинець

ЗАХОДИ ГЕТЬМАНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ П. СКОРОПАДСЬКОГО ЩОДО ВІДРОДЖЕННЯ ПРОМИСЛОВОСТІ ВОЛИНІ

Акцентуючи увагу на важливості вказаної проблеми, слід зазначити, що в зарубіжній та вітчизняній історіографії є низка робіт, присвячених питанням промислового розвитку України доби Гетьманату. Однак, у ній майже відсутні праці, які б висвітлювали діяльність гетьманської адміністрації Волині в напрямку відбудови промисловості Волинського регіону. Окремі аспекти даної проблеми висвітлені у праці зарубіжного історика В.Трембіцького, де він позитивно оцінює фінансову політику гетьманського уряду та показує фінансовий стан Волинської губернії протягом квітня-грудня 1918 року. У своїй праці автор надає великого значення відновленню роботи транспорту та створенню нових залізничних ліній у регіоні, що сприяло налагодженню торгових зв'язків із Польщею та Німеччиною [1].

За роки незалежності України даній проблемі присвячено низку дисертаційних досліджень. У деяких із них наведені окремі відомості, що стосуються вирішення питання промислового розвитку українських регіонів, здійснення економічної політики місцевою адміністрацією [2]. Однак досі в українській історіографії немає праць, які б комплексно досліджували заходи гетьманської адміністрації щодо відродження промисловості Волині. Тому метою даної статті є показати позитивні зміни у промисловій галузі Волині, які відбулись в період діяльності адміністрації гетьмана П.Скоропадського.

Важливим етапом у реалізації економічних задумів гетьмана П.Скоропадського стало відродження торгівлі і промисловості, яка за роки війни значно знизила свої темпи виробництва, а в окремих галузях і взагалі припинила свій розвиток.

Останнім і рішучим ударом по промисловості стала революція. «Закінчилося руйнування промислового апарату країни, який знаходиться зараз в уламках: збереглися тільки місцями окремі частини цього механізму, але в цілому вигляді, придатного до продуктивної праці, його вже немає», - так оцінював часи початку гетьманування П.Скоропадського голова Ради Протофісу князь О.Голіцин [3]. Відповідно до цих умов і базувалась державна політика, спрямована на нормалізацію діяльності народного господарства, стабілізацію економічного і соціального життя України.

Промисловість Волині, як і всієї України, переживала тяжку кризу. За декілька днів до утвердження гетьманської адміністрації у Житомирі відбулася нарада, присвячена причинам скорочення промислового виробництва, на якій були присутні представники торгових і промислових підприємств. Вони повідомляли, що традиційні галузі промисловості, такі як лісопереробна, шкіряна, тютюнова, борошномельна, цукрова, значно скоротили, а в деяких випадках і взагалі припинили своє виробництво [4].

Голова Спілки лісопромисловців і торговців Волинської губернії М.М.Вайсбурд повідомляв, що на Волині існувало 300 лісопромислових заводів, із яких 100 обслуговувалося паровими лісопильнями, а інші 200 – ручною працею. До настання анархії на цих підприємствах працювало більше 30 тис. працівників. Однак на початок квітня 1918 р. тільки 10% із вказаних підприємств продовжували свою роботу, а 90% частково закрились, частково збанкрутіли [5].

Причиною такого становища галузі, як повідомляв М.М.Вайсбурд, стала анархія, яка до квітня 1918 р. досягнула свого апогею. Самовільне захоплення земель і лісів призвело до повного їх знищення і спустошення. У деяких місцевостях, за свідченням Волинського лісоохоронного комітету, рубку лісу було визнано спустошливою і заборонено на декілька десятків років (Сущанська лісова дача Овруцького повіту, власником якої був Н.А.Денеко). Також некомпетентні дії Волинського губернського земства, спрямовані на відміну всіх лісорубних договорів, ускладнили і без того тяжке становище лісопромисловців [6].

Не кращою була ситуація і в паперовій галузі. Як повідомляв власник рогачівської паперової фабрики М.Г.Воловник, за 1917 рік виробництво скоротилося на 50%, а із 21 лютого 1918 року воно зовсім припинилося. Без роботи залишилося близько 150 осіб [7].

Щоб відновити лісопереробне виробництво і вберегти ліси від самовільного випасу худоби, вирубки і потрав, які у деяких місцях здійснені були на 20-30 років вперед, міністр земельних справ В.Колокольцев і директор лісового департаменту Г.Бурлаков підписали розпорядження, в якому пропонувалося приступити до вироблення нової «Інструкції для влаштування державних лісів України»; негайно створити лісовлаштувальні групи, котрі командирувати по всім губерніям для нагляду за лісами, а всі вирубки лісів проводити тільки після повного їхнього обревізування, на що держава виділяла 62000 крб [8]. Рекомендувалося набирати на посади лісничих осіб письменних, бажано колишніх військових. Влада, зі свого боку, повинна була забезпечити їх новими будинками і земельною ділянкою [9].

Вирішення поставлених завдань потребувало чималих коштів. Тому 28 червня 1918 року постановою Ради Міністрів було прийнято рішення про асигнування в розпорядження міністра земельних справ 462000 крб. на потреби лісоулаштування [10], а з метою створення ефективної охорони державних лісів 4 липня 1918 року вийшла ухвалена Радою Міністрів і затверджена Гетьманом постанова про відновлення діяльності лісоохоронних комітетів [11].

Причиною спаду і призупинення тютюнового виробництва на Волині була відсутність сировини – як результат розладу транспорту і неврегулювання робітничого питання. Власник тютюнової фабрики І.Боярський повідомляв, що якщо Україна і надалі буде відірвана від основних ринків сирого листового тютюну – Кавказу і Криму, то на середину 1918 року можлива повна зупинка всіх фабрик. Цифри, наведені фабрикантом, свідчили про різке скорочення потужностей тютюнового виробництва: в 1914 році фабрикою було вироблено 14130 пудів тютюну, в 1915 році – 12718 пудів, в 1916 році – 16657 пудів, у 1917 році – 4495 пудів [12].

Вихід із такої ситуації підприємець убачав у відновленні транспорту - налагодженні зв'язків із Кавказом і Росією; вирішенні конфліктних питань між робітниками та власниками в рамках державного законодавства, що поставило б робітників і власників у взаємовигідні стосунки.

Розуміючи, що від роботи транспорту залежить доля всіх промислових підприємств, український уряд робив усе можливе для її нормалізації. Стабілізація руху потягів українських залізниць стала наріжним каменем промислової політики нової влади. 23 травня 1918 року вийшов «Наказ у справі встановлення нормальних умов праці на залізницях», де було сказано, що «порядкування і поліпшення транспорту стає питанням першої степені державної важності» [13]. А оскільки Волинська губернія розташовувалася біля західних і північних кордонів країни, то налагодження транспортних шляхів, що проходили через її територію, мало для уряду Української Держави не тільки промислове, а й стратегічне значення.

На першому засіданні Міністерства шляхів було ухвалено рішення про будівництво залізничної колії Київ – Шепетівка через Житомир до Радзивілова. На цю справу держава виділила 20160 крб [14]. 14 червня 1918 року вийшла постанова Ради Міністрів про асигнування в розпорядження міністра шляхів 68000 крб. на заміщення під'їзду від станції Новоград-Волинський до міста Новоград-Волинський [15], а 16 липня 1918 року Рада Міністрів ухвалила кредит у 27 млн. крб. на добудову лінії Гришино – Рівне [16].

Щоб забезпечити безперебійну роботу транспорту, 19 липня 1918 року П.Скоропадський затвердив рішення Ради Міністрів про відновлення дії закону 2 грудня 1905 року про покарання за участь у страйках. Відновлений закон також став відповіддю уряду на страйк залізничників, який розпочався на Волині і охопив низку залізничних вузлів України [17].

Одним із важливих завдань гетьманського уряду було врегулювання робітничого питання як ключового компоненту для досягнення соціального спокою у суспільстві та відвернення соціальних вибухів. Для цього в Українській Державі функціонували інститути комісарів праці, фабричних інспекторів та окружних інженерів. Головною ланкою цієї системи були комісари праці, які діяли на основі постанови Тимчасового уряду від 11 липня 1917 року і були підзвітні Міністерству праці. Фабричні інспектори та окружні інженери підлягали Міністерству торгівлі і промисловості. На них покладалося завдання наглядати за виконанням законів про промислову працю та за умовами праці на промислових підприємствах, стежити за дотриманням положень про забезпечення робітників на випадок хвороби і страхування від нещасних випадків; слідкувати за дотриманням правил про відшкодування потерпілим та членам їхніх сімей внаслідок нещасного випадку на фабрично-заводських, гірничих і гірничо-заводських підприємствах. Їм же належало стежити за тривалістю

робочого часу, складати протоколи про порушення чинного законодавства і при потребі виступати обвинувачами в суді. Склад фабричної інспекції за Української Держави залишився практично без змін. Зокрема, старшим фабричним інспектором Волині був С.І.Гаєвський, що обіймав цю посаду ще із червня 1910 року [18].

До компетенції місцевих комісарів праці передусім чергу входило допомагати у розв'язанні суперечок і непорозумінь між підприємцями і робітниками та «схиляти їх до миролюбивої згоди шляхом взаємних поступок як в одиноких, так і в колективних конфліктах; організовувати обов'язкові примирюючі камери і проводити тритейські суди, щоб ці установи могли запобігти всякому розладу господарського життя; збирання, перевірка і зведення статистичних відомостей з питань праці». Згідно з розписом Міністерства праці в Україні існувало дев'ятнадцять комісаріатів праці, які ділилися на три розряди. На Волині існували комісаріати третього розряду, до штату яких входило дев'ять урядовців і створювалися вони у Житомирі та Рівному [19].

П.Скоропадський прагнув, щоб у робітничому питанні ставилося завдання створити робітниче законодавство, яке б на перший план поставило інтереси держави, а не окремих класів. Однак зробити це швидко і професійно не вдалося. На початку липня 1918 року на Волині розпочався страйк залізничників, який переріс у загальноукраїнський. У зверненні Всеукраїнської центральної ради професійних спілок до Голови Ради Міністрів повідомлялося, що страйк залізничників є наслідком державної політики щодо робітництва [20]. Зі свого боку, у «Спогадах» П.Скоропадський згадує, що основною ідеєю страйку було припинити довіз продовольства у великі центри, аби підірвати стабільність держави. І оскільки уряд не піддався провокаціям з боку окремих його ватажків, підбурюваних більшовицькими агітаторами з Росії, то страйк за два тижні був припинений. Страйкуючим виплатили заробітну плату за попередні місяці й роботу залізниць було відновлено [21].

Українським урядом велася робота зі зменшення кількості безробітних. З ініціативи Міністерства праці для підтримки безробітних Рада Міністрів ухвалила 5 серпня 1918 року закон про організацію громадських робіт, на що було відпущено 2 557 535 крб. Із даних коштів 300 тис. крб. виділялося Волинському губернському земству на відбудову зруйнованих будинків. Названі роботи мали проводитись під пильним контролем Міністерства праці, щоб до робіт передусім залучалися безробітні [22].

Щоб якось покращити становище безробітних, яких на Волині внаслідок повернення біженців було надзвичайно багато, 1 червня 1918 року Волинський губернський староста видав обіжник до голів повітових земських управ, в якому пропонував направляти у південні райони губернії для збору хлібів німців-колоністів, що поверталися додому і не мали засобів до існування. Для роботи на полях передбачалося сформувати загони по 50-60 чоловік, які забезпечувалися продуктами харчування і охороною. Робітники отримували в тиждень 7 фунтів хліба, 1,5 фунта сала, 5 фунтів пшона або іншої крупи, 5 фунтів гороху. До пайка вони отримували за кожну складену копицю 10-й сніп і за зв'язаний за жницями – 20-й сніп, а поденно при звезенні, молотьбі, снопов'язалках: жінки – 4 крб, чоловіки – 6 крб, косарі – 7 крб [23].

Безробіття та локаути були не єдиним злом, з яким довелося зіткнутися не тільки робітникам Волині, а й усієї України у 1918 році. Дошкуляла дорожнеча на предмети повсякденного вжитку та продукти харчування. До середини серпня ціни на всі продукти харчування піднялися в декілька разів, а реальна заробітна плата знизилась. Та хоча зменшення й було значним, воно не досягло того катастрофічного рівня, до якого опустилася заробітна платня у 1919 році, коли вона склала 27% прожиткового мінімуму. Уряд постійно працював над формуванням заробітної плати і врегулюванням відносин між робітниками та власниками. Восени 1918 року була розроблена тарифна сітка оплати праці в цукровій промисловості, аби уникнути непорозумінь між цукрозаводчиками і робітниками [24].

Гетьман розумів, що «сам народ хоче просто покращення свого побуту», однак, як зазначив він сам, на нього весь час «тиснули Протофіс і Союз землевласників», тому 17 серпня 1918 року Рада Міністрів прийняла закон, за яким міністру торгівлі і промисловості, за згодою міністра праці, було надано право відступати від норми 8-годинного робочого дня, встановленої законом Центральної Ради від 25 січня 1918 року [25]. Таке рішення було прийняте й тому, що відбувались постійні скарги промисловців до органів влади про те, що причиною зниження продуктивності праці на підприємствах стало скорочення робочого дня до 8 годин і непомірно висока заробітна плата робітникам. Так, якщо до війни на Волині лісоруб отримував у день 1 крб. 50 коп., а кваліфікований робітник 3 крб. у день, то на початку 1918 року лісоруб отримував 15 крб., а кваліфікований робітник

20 і більше карбованців у день; заробітна плата робітника механічного заводу до війни становила 1 крб.50 коп. у день, а на початку 1918 року вона складала 13 крб. за 8-годинний робочий день; у шкіряній промисловості заробітна плата виросла із 10 до 200 крб. в тиждень, при тому, що пуд кори, необхідної для обробки шкіри, обходився заводчику замість колишніх 15 коп. за пуд у 4 крб. 75 коп [26].

Та не тільки заробітна плата впливала на зменшення прибудків власника і зниження продуктивності виробництва. Що ж стосується шкіряної промисловості, то головною причиною занепаду, як вважали власники заводів, було введення в роки війни монополії на виробництво і продаж шкіри. Держава встановила тверду таксу, за якою власник повинен був продавати їй свою продукцію. Підприємці скаржилися, що монополія не враховувала постійне зростання цін на матеріали, засоби виробництва, робочі руки. До того ж, як повідомлялося у доповідній записці Спілки власників шкіряних заводів України до міністра продовольства, за роки війни в Україні розвинулась кустарна шкіряна промисловість, що склала конкуренцію великим заводам. Кустарі купували сировину прямо у населення за надзвичайно високими цінами, в той час, коли великі заводи змушені були простоювати через нестачу сировини, що доставлялася залізницею. Хоча якість шкіри, виробленої у дрібних промисловців, була надзвичайно низька і вироби, виготовлені із неї, слугували не більше 2-3 місяців, однак «голодний ринок» їх купував. Це приносило великі прибутки, і скрізь, де тільки були підходящі умови – на берегах рік, озер, струмків – виникали сотні «заводів», все обладнання яких складалося із однієї або декількох діжок і ступи для подрібнення кори. Тому вихід із ситуації, що склалася, власники великих заводів вбачали у вільній торгівлі, що передбачала вільну конкуренцію [27].

Держава все ж таки змушена була залишити існування шкіряної монополії, оскільки присутні в Україні і, зокрема на Волині, австрійські та німецькі війська намагалися всілякими шляхами скуповувати у місцевого населення шкіру, сало та інші продукти тваринництва і вивозили їх у прикордонні райони, щоб звідти переправляти додому. Про це Міністерство продовольства неодноразово повідомляли агенти при уповноваженому по заготівлі худоби у Волинській та Подільській губернії. Зокрема агент Ю.Ніколенко сповіщав, що щоденно в район Волочиська та Сатанова тягнуться підводи, завантажені шкірами та салом. Таким же шляхом скупщики із Австрії та спекулянти України проганяли худобу по 2-10 голів і провозили зерно [28]. Тому шкіряний відділ Міністерства продовольства направив 20 червня 1918 року обіжник до районних комітетів по шкіряних справах, де говорилося про збереження шкіряної монополії до видання нового закону [29].

Для розвитку шкіряної промисловості та налагодження роботи шкіряних заводів 23 травня 1918 року міністром продовольства була видана обов'язкова постанова, за якою всі власники і зберігачі дубильного екстракту й інших дубильних матеріалів, необхідних для обробки шкіри, та власники шкіряних заводів повинні були на перше число кожного місяця повідомляти районному комітету зі шкіряних справ відомості про кількість дубильного екстракту. Особи, які не виконували дане розпорядження, підлягали штрафу до 3000 крб. або арешту у в'язниці до 4-х місяців. Районний комітет зі шкіряних справ мав право реквізовувати не заявлений екстракт і дубильні матеріали і розподіляти їх між заводами, аби ті не припиняли своєї роботи і нарощували власні потужності [30].

Незважаючи на відносно повільні темпи зростання, харчова промисловість зберігала значення найрозвинутішої. Як і завжди, прогресувала цукрова її підгалузь. На Волині влітку 1918 року діяло 18 цукрових заводів: 14 пісочних,

2 пісочно-рафінадні, 1 рафінадний і 1 пачечно-рафінадний [31].

Щоб налагодити роботу заводів, 14 червня 1918 року було прийнято закон про забезпечення цукрових заводів буряками врожаю 1918 року. Закон сповіщав, що врожай буряка, засіяного на власній землі цукрових заводів або ними орендованій, є власністю заводів. Ті, хто здійснив посів буряка на означених землях, повинен був передати землі заводам або врожай із них, за що отримував грошову компенсацію [32].

Для обробки плантацій і реалізації врожаю буряка 1918 року урядом Української Держави було видано закон про фінансування цукрової промисловості. На підставі цього закону більшість цукрових заводів Волині отримали необхідну їм позику: Андрушівський завод отримав 700000 крб., Антонінський – 1494500 крб., Іванківський – 641750 крб., Клембівський – 439250 крб., Корецький – 341160 крб., Новоселецький – 435000 крб., Старокостянтинівський – 1185100 крб., Червонський – 720400 крб., Шепетівський – 787150 крб., Янушпольський – 1392200 крб [33].

До літа 1918 року майже всі землі, що належали цукрозаводчикам Волині, були засіяні буряками. Ще до посіву управління заводів уклало із селянськими товариствами угоду про обробіток

цукрових плантацій, відпустило їм насіння й добриво, а також видало на посів по 100 крб. за кожну посіяну десятину. Однак уже 10 червня 1918 року більшість цукрових заводів сповіщали Волинського губернського старосту про відмову селян працювати на плантаціях. Селяни вимагали поденної оплати у розмірі 15 крб. за 8-годинний робочий день. Звертаючись до губернського старости, власники заводів просили владу примусити селян працювати, на що староста відмовив, вказуючи, що права на примусову працю немає і запропонував запросити сторонніх робітників, обіцяючи, що в разі необхідності їм буде забезпечена охорона [34].

11 серпня 1918 року у Житомирі відбулися збори директорів цукрових заводів Волинської губернії, скликані Волинським губернським старостою. На зборах сповіщалося, що «якщо становище цукрової промисловості Волині не можна назвати блискучим, то його можна вважати задовільним.» Заслуга у цьому, як повідомляли цукрозаводчики, належала Бюро бурякових плантацій, яке перейшло у відання Волинського губернського земства. Взявши на себе завдання врегулювання взаємовідносин між цукрозаводчиками і плантаторами, Бюро сприяло збереженню цукрових плантацій і з допомогою заводських інструкторів довело роботу на плантаціях до завершення. Таким чином, загальна площа посіву цукровими буряками на Волині у 1918 році склала 20115,4 дес., тобто 82% середньої площі посіву за останні 10 років, а всього у Волинській губернії (рахуючи приватновласницькі плантації, не законтрактовані заводами) – 22615,4 дес., тобто 92,7% нормальної площі. Урожай буряка у цьому ж році, за прогнозами місцевої влади, планувався у 1297324 дванадцятипудових берківців [35].

Оскільки велика заслуга у забезпеченні доброго врожаю належала Бюро бурякових плантацій, то збори цукрозаводчиків постановили підтримати ідею існування Бюро і надалі, взявши на себе його утримання, сплачуючи по 18 коп. з кожного 12-пудового берковця [36].

Із 29 по 31 серпня 1918 року відбулося засідання Волинської губернської земельної комісії, на якій обговорювали питання підготовки земель до посіву майбутнього року і збирання врожаю буряка цього року. З метою забезпечення інтересів всього населення і на основі закону 8 липня 1918 року «Про міри боротьби з розрухою сільського господарства», комісія встановила норму оплати за сільськогосподарські роботи у цукрових районах Житомирського, Новоград-Волинського, Рівненського, Ізяславського, Острозького, Старокостянтинівського, Дубенського і Кременецького повітів: 1. при поденних роботах, що не вимагали особливої практичної підготовки без харчування робітника: дорослому робітнику (не спеціалісту) – 5 крб., жінці – 4 крб., юнаку – 2 крб.50 коп., дорослому робітнику із парою коней без харчування – 25 крб. у день; 2. вартість дрібної оранки однієї десятини – 45 крб., вартість глибокої оранки однієї десятини – 75 крб.; 3.вартість копання 1-го пуда буряка – 20 крб.; 4. привіз 1-го пуда буряку на відстані: 2 верст – 7,5 коп.; 5. верст - 11,5 коп.; 6. верст - 15 коп.; 7. верст - 18 коп.; 8. верст - 21 коп. Більше 20 верст до плати за 20 верст у 51 s коп. додається по одній копійці за пудо-версту [37]. З метою попередження спекуляції буряком і забезпечення ним заводів 10 жовтня 1918 року Міністерство фінансів видало обіжник, в якому затвердило ціну на купівлю буряка цукровими заводами у селян-плантаторів у розмірі від 14 крб. 50 коп. до 24 крб. 50 коп. за пуд [38]. Встановлені ціни діяли до 1 грудня 1918 року, що забезпечило цукровим заводам стабільну роботу на весь виробничий сезон.

Отже, завдяки ефективній економічній політиці українського уряду у співпраці із місцевою адміністрацією, на території Волинської губернії були проведені заходи по боротьбі із розрухою і налагодженню роботи промислових підприємств. Відновлення приватної власності сприяло зміцненню позицій українських промисловців, що дало можливість укласти низку нових торгових договорів для реалізації власної продукції за кордон. Стабілізація роботи залізничного транспорту, вирішення окремих соціальних питань, зміна робітничого законодавства призвели до позитивних зрушень не тільки в економічній, а й політичній сфері губернії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Трембіцький В. Позиція Великої Волині в Українській державі 1918 року– Вінніпег; Нью-Йорк, 1993. – 112 с.; 2. Терела Г. В. Аграрна політика Української Держави П.Скоропадського// Дис…. канд. іст. наук: 07.00.01. / Полтавський державний педагогічний ун-т ім. В.Г.Короленка. – Полтава, 2000. – 236 с.; Мякота С. Є. Діяльність уряду гетьмана П.П.Скоропадського по відновленню й впорядкуванню транспортної мережі в Українській Державі. – К., 1995. – 14 с.; Мякота С. Є. Економічна політика уряду Української Держави (травень – грудень 1918 р.):// Дис…. канд. іст. наук: 07.00.01./ Київський національний ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1997. – 190с. ; 3. Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельського хозяйства Украины. – Київ. – 1918 .– 5 листопада.; 4. ЦДАВО України. – Ф. 1118. – Оп.2. - Спр.7. – Арк.17.; 5. Там само. – Арк. 20.; 6. Там само. – Арк. 21.; 7. Там само. – Арк. 11.; 8. ЦДАВО України. – Ф. 1060. – Оп.1. - Спр.37. – Арк. 46.; 9. Там само. – Арк. 38.; 10. Вісник Міністерства земельних справ. – Київ. – 1918. – 15 вересня. - С. 8; 11. Державний вісник.

– Київ. – 1918. – 14 липня.; 12. ЦДАВО України. – Ф. 1061. – Оп.1. - Спр.2. – Арк. 23-23 зв.; 13. Державний вісник. – Київ. – 1918. – 20 червня.; 14. Вісник політики, літератури й життя. – Відень. – 1918. – Ч. 202. – 12 травня. – С. 294; ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп.1. – Спр.12. – Арк. 79 зв.; 15. Державний вісник. – Київ. – 1918. – 20 червня; 16. Державний вісник. – Київ. – 1918. – 19 липня; 17. Державний вісник. – Київ. – 1918. – 19 липня; 18. Андрусишин Б. У пошуках соціальної рівноваги: Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917-1920 рр. – Федерація профспілок України. – К., 1995. – С. 163.; 19. Там само. – С. 78-79.; 20. Держ. архів Житомирської обл. – Ф.Р-1644. - Оп. 1. – Спр.4. - Арк. 175; 21. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. Гол. ред. Я.Пеленський. – К.: Філадельфія, 1995. – С. 222-223.; 22. Державний вісник. – Київ. – 1918. – 15 серпня; 23. ЦДАВО України. – Ф. 1033. – Оп.1. – Спр.3. – Арк. 184.; 24. Андрусишин Б. Вказ праця. – К., 1995. - С. 160.; 25. Державний вісник. – Київ. – 1918. – 31 серпня.; 26. ЦДАВО України. – Ф. 1118. – Оп.2. - Спр.7. – Арк.13, 19, 20.; 27. ЦДАВО України. – Ф. 2196. – Оп.1. - Спр.20. – Арк. 54.; 28. ЦДАВО України. – Ф. 2196. – Оп.1. - Спр.20. – Арк. 142.; там само. – Ф. 1117. – Оп. 1. – Спр. 2 – Арк. 325.; 29. Держ. архів Житомирської обл. – Ф.Р-1585. - Оп. 1. – Спр.40. - Арк. 4.; 30. ЦДАВО України. – Ф. 726. – Оп.1. - Спр.2. – Арк. 67.; 31. ЦДАВО України. – Ф. 2199. – Оп.1. - Спр.293. – Арк. 9-11.; 32. Державний вісник. – Київ. – 1918. – 16 червня.; 33. ЦДАВО України. – Ф. 2196. – Оп.4. - Спр.10. – Арк. 130 зв-31.; 34. Держ. архів Житомирської обл. – Ф.Р-1644. - Оп. 1. – Спр.30. - Арк. 32,36.; 35. ЦДАВО України. – Ф. 2196. – Оп.7. - Спр.22. – Арк. 1-1 зв.; 36. Там само. – Арк. 2 зв.; 37. ЦДАВО України. – Ф. 1061. – Оп.1. - Спр.319. – Арк. 30 -31 зв.; 38. ЦДАВО України. – Ф. 1033. – Оп.1. – Спр.3. – Арк. 21.

Ю.В.Телячий

«ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ.ШЕВЧЕНКА» В 1917-1921 РР.

«Революція й національно-державне зрушення українського народу в 1917-1920 рр. витворили поруч із цінностями політичного характеру також величезні здобутки культурні», – свідчив учасник національно-визвольної боротьби, відомий культурний діяч, бібліотекознавець Л.Биковський [1, с. 5]. Важливе місце у формуванні національно-патріотичного світогляду, розвитку і популяризації вітчизняної освіти, науки і культури в 1917-1921 рр. належало періодичній пресі та спеціальним фундаментальним виданням наукового характеру, таким як «Книгарь», «Наше минуле», «Літературно-науковий вістник», «Записки Наукового товариства ім.Шевченка» та ін. Незважаючи на наявність значної кількості досліджень з історії українського книжкового видавництва, періодичної преси 1917-1921 рр. [2-7], поза увагою науковців опинилася історія «Записок Наукового товариства ім.Шевченка» революційної доби, тоді як «Книгарю» та «Нашому минулому» присвячені статті Т.Скрипник, Ю.Телячого та ін. дослідників [8-10]. Одним із небагатьох видань, де простежується зміст «Записок НТШ» на різних історичних етапах, у т.ч. й у революційні часи, є сучасна фундаментальна історико-бібліографічна розвідка В.Майхера «Бібліографія «Записок Наукового товариства імені Шевченка»: Томи I-CCXL (1892-2000). (Львів, 2003 р.) [11, с. 326-329].

За своїм значенням «Записки НТШ» – унікальне видання Наукового товариства імені Т.Шевченка, започатковане у Львові 1892 р. за фактичною редакцією О. Кониського [12]. Упродовж усього періоду існування збірник консолідував кращі наукові сили України, передусім науковців - українознавців. З ним співпрацювали майже всі відомі українські вчені. За час редагування М.Грушевського (1895-1913 рр.) «Записки...» стали періодичним науковим журналом високого рівня, присвяченого ключовим питанням української історії та культури з багатою науковою хронікою і бібліографією [13, с. 745].

Початок Української революції (1917 р.) яскраво продемонстрував прагнення українського народу до освіти й науки рідною мовою. У часи майже постійного військового протистояння, частих змін влади (1917-1921 рр.) книговидавництво і преса зазнали періодів піднесення, спаду й навіть занепаду. Однак «Записки…» продовжували залишатися вірними своїм науковим, історичним традиціям. Журнал виступав консолідуючим науковим друкованим органом західноукраїнської інтелігенції.

У 1917-1921 рр. він друкувався у Львові у друкарні НТШ. Наявна статистика інформує про загальну динаміку видання впродовж революційної доби [11, с. 14].

Рік видання	Місце видання	Том	Кількість томів на рік	Кількість книжок на рік	Загальна кількість сторінок на рік	Примітка
1917	Львів	119-120, 123-124	4	2	689	119-120, 123-124 разом
1918	–//–	125-127	3	2	490	126-127 разом

1919	–//–	128	1	1	229	
1920	–//–	129-130	2	2	410	
1921	–//–	131	1	1	256	

Отже, наведені дані свідчать, що впродовж 1917-1918, 1920 рр. «Записки…» виходили декількома томами на рік у 2-х книгах. Причини цього різні. В 1917 р. найбільш, ймовірно, було надруковано ті матеріали, що не вийшли друком у 1916 р. Активізація наукових досліджень, творча інтенсивність дописувачів у перші два роки революції зумовила вихід 2-х книжок «Записок НТШ» у 1918 р. У ті ж 1917-1918 рр. й було опубліковано найбільшу кількість сторінок – 689 та 490 відповідно.

Проблемний характер на сучасному етапі мають питання редакторів, редакційних колегій і комітетів журналу. Після відмови М.Грушевського від головування НТШ, а отже, й зняття з себе відповідальності за видання «Записок…», томи за 1914-1922 рр. не фіксують на титульних сторінках прізвищ редакторів. Чому так сталося, – невідомо. Можливо, перші з них (1914-1917 рр.) були сформовані М.Грушевським і з суто етичних міркувань не ставився підпис нового редактора, який, на думку О.Купчинського у всіх аспектах не міг з ним рівнятись, або їх редагували декілька осіб. На підставі хронікальних матеріалів НТШ та приватного листування тогочасних діячів Товариства встановлено, що 117-122 томи «Записок…», переважно готував (принаймні доводив до друку) В.Гнатюк. Йому частково допомагав В.Щурат. Ідентичною є ситуація із «Записками…» за №123-131 (1917-1921 рр.). Чи продовжувалася ця робота В.Гнатюком? Можливо, але прямих доказів немає. Не виключено, що тоді відбувалося колективне редагування статей [11, с. 18].

Зміст 119-120 томів за 1917 р. інформує про те, що тут було вміщено

9 наукових статей, присвячених Т.Шевченкові (І.Стешенко «Життя і твори Т.Шевченка»; К.Широцький «Документи про Т.Шевченка з архіву С-Петербурської Академії Художеств»; М.Яшовський «Спомин про Т.Шевченка з 1859 р.»; Д.Лукіянович «Культ Т.Шевченка на Буковині»; І.Брик «Шевченкова поема Іван Гус»; Я.Гординський «Т.Шевченко і Ж.Красінський»; В.Щурат «Основи Шевченкових зв'язків з поляками»; І.Франко «Шевченкова «Марія»«; С.Чілінгіров «Тарас Шевченко по - болгарськи») [14].

Автори чергових двох томів (123-124) того ж 1917 р. розмістили 7 статей на релігійну, освітню, козацьку, етнографічну тематику: Petri Krypjakevyc – «Elenchus maiorum hymnorum Deiparae. «De hymnographia Mariana in Ecclesia Graeca», М.Чубатий – «Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії», І.Панькевич – «Панедикти Антіоха 1307 року. Фільольогічна студія», М.Петров – «Два документи до побутової історії Київської Могилянської колєгії в XVII ст.», І.Крип'якевич – «З козацької сфрагістики», А.Єнсен – «Дневник Орлика», В.Гнатюк – «Причинки до пізнання Гуцульщини» [15].

Том 125 (1918 р.) вмістив 6 наукових розвідок з історії освіти, церкви, літератури. Їх авторами були Б.Барвінський («Предтеча Університету ім.Франца І у Львові: Критичні замітки до питання про ґенезу Львівського університету»), Я.Гординський («Перша проба хрестоматії з української літератури» і «Основанє гр.-кат. церкви в князівстві Люкка в Італії»), М.Тершаковець («Вартоломей Копітар і гр.Станіслав Дунін-Борковський. До історії видання «Psatterz-a Floyansk-ого»), К.Студинський («Копітар і Зубрицький»), В.Щурат («В.Копітар і еп. Ів.Снігурський («До історії видання «Glagolita Clozianus») [16].

Чергових два томи (126-127) «Записок…» того ж 1918 р. розмістили 14 досліджень таких науковців як С.Балей («Осудні почування і «наставлення»), Ф.Колесса («Наверствованє і характеристичні признаки українських народніх мелодій»), О.Барвінський («Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтелігенції й літератури»), І.Крип'якевич («Археографічні праці Миколи Костомарова»), І.Панькевич («Про відношенє пам'ятників староукраїнської мови до полудневолсавянських під лєксикальним оглядом»), І.Свєнціцький («Новосадський Апостол. Опис рукопису XIV в.»), Я.Гординський («Слова св.Єфрема Сирина в перемиських перґамінових листках поч. XIV в.»), Д.Цебушник («Причинки до української конюґації»), І.Брик («Шевченкова поема «Іван Гус». Друга частина»), Т.Ревакович («З початків ширення поезій Шевченка в Галичині»), О.Барвінський («Примірник українських баллад Костомарова з присвятою Срезневському»), Т.Ревакович («Лукіян Кобилиця»), К.Студинський («Епізод з життя Антона Могильницького», «Григорій Якимович в ролі цензора») [17].

1919 р. вийшов у світ черговий 128 том «Записок…». У ньому взяли участь М. Возняк – «Кілька заміток до посланія Лацка з 1534 р. й відповіди на нього афонського прота Гаврила»,

В.Щурат – «Вид Пліснеська в «Словъ о полку Игоревъ», «Жерело звісток Гендльовіка про Запорожців», «Віденське «Общество св.Кирила і Методія», «Людські фігурки з воску» (4 статті), А.Андрохович – «Іван Лаврівський. Один із піонерів українського відродження в Галичині, 1773-1820», Я.Гординський – «Келестин Скоморівський і його літературна діяльність», О.Барвінський – «Три листи М.Костомарова до П.Куліша», Т.Ревакович – «До автобіографічних поем М.Устіяновича», В.Карпович – «З цензурного рукопису приповідок С.Петрушевича», В.Гнатюк – «Людські фігурки з воску», «З російської воєнної поезії» [18].

1920 р. ознаменувався виходом друком двох окремих томів «Записок НТШ» (тт.129-130). Перший з них зосередив 6 матеріалів з фольклорної, етнографічної, історико-публіцистичної проблематики. Даним аспектам приурочили свої розвідки М.Тишкевич («Василь Тишкевич, воєвода підляшський, маршалок господарський і гетьман дворний В.Кн.Литовсько-руського (1523-1571). Історично-генеальогічна розвідка»), М.Возняк («Діяльоґ Йоаникія Волковича з 1631 р.»), І.Крип'якевич («Серби в українськім війську 1650-1660 рр.)»), В.Щурат («Пісня про повстаннє Мартина Пушкаря»), Б.Барвінський («Слідами гетьмана Мазепи»), І.Брик («Славянський з'їзд у Празі 1848 р. і українська справа») [19].

Дещо ідентичною є проблематика чергового 130 тому, який включає також 6 досліджень. Автори статей: Ф.Колесса – «Українські народні думи у відношеню до пісень, віршів і похоронних голосінь», Я.Гординський – ««Владимиръ» Теофана Прокоповича», І.Крип'якевич – «Український Державний скарб за Богдана Хмельницького, М.Возняк – «До історії почаївських видань XVIII в. Ударемнена умова почаївської друкарні з львівською ставропигійською з 1796 р.», І.Брик – «Драма з коліївщини на основі драми Кернера», В. Гнатюк – «Рукописні гумористичні часописи» [20].

Наступний 131 том «Записок НТШ» побачив світ в останній рік Української революції (1921). Він традиційно повторював окреслену наукову тематику – усі 6 публікацій порушували питання фольклору, літератури, церковної історії. Про це писали Ф.Колеса («Українські народні думи у відношенню до пісень, віршів і похоронних голосінь» (Продовження)), Я. Гординський («Владимирь» Теофана Прокоповича» (Продовження), А. Андрохович (Львівське «Studium ruthenum»), К.Студинський («Павло Леонтович (Павло зі Щуткова)»), В. Щурат (Українські традиції про походженнє Костюшка», «Двоязичні тексти українських пісень XVIII ст.») [21].

Отже, аналіз змісту «Записок НТШ» за 1917-1921 рр. призводить до висновку про те, що автори матеріалів – відомі українські науковці, знані своїми досягненнями в багатьох країнах Європи, публікували фундаментальні статті з актуальних проблем давньої, середньовічної історії, фольклору, етнографії, літератури, які базувалися на ґрунтовній джерельно-історіографічній основі. У багатьох із них відстоювалися ідеї державної незалежності, самобутньої автентичності українського народу, порушувалися важливі питання національної культури, освіти і науки.

Водночас вважаємо за необхідне зазначити й про інші, не менш важливі аспекти, пов'язані з біографією «Записок НТШ» вказаного хронологічного періоду. Хроніка наукового товариства імені Шевченка у Львові за липень 1918-1920 рр. інформує про персональний склад НТШ. Так почесним головою Товариства був М.Грушевський, дійсними членами Товариства були 27 осіб, у т.ч. 7 з них – із Наддніпрянської України, зокрема: М. Біляшівський, М. Василенко, О. Грушевський, О. Левицький, Є. Сіцінський, Д. Яворницький.

До складу філологічної секції входили такі відомі українські науковці, як А.Кримський, В.Перетц, М.Сумцов, Є.Тимченко, М.Петров, І.Стешенко (до моменту загибелі) та ін. (всього 32 чол.). Рядовими («звичайними») членами НТШ рахувалися такі представники Наддніпрянщини, як М.Бойчук, М.Грушевська, Д.Дорошенко, с. Єфремов, В.Матвіїв, П.Стебницький, Є.Чикаленко, М.Шаповал, В.Шемет, В.Щербаківський та ін. дослідники. Членами математично-природописно-лікарської комісії вважалися 22 особи, у т.ч. М.Чайковський, О.Черняхівський та ін. За видами діяльності комісії поділялися на наукові (9 комісій) та адміністративні (6 комісій). У наукових комісіях фігурували прізвища таких науковців як Д.Багалій, М.Василенко, О.Грушевський, І.Каманін, І.Кревецький, В.Модзалевський, В.Перетц, с. Томашівський (у складі археографічної комісії з 28 осіб та ін.); О.Назаріїв, І.Кревецький, М.Сумцов, В.Перетц та ін. (у складі бібліографічної комісії з 20 осіб); М.Гетер, І.Кревецький та ін. (у складі статистичної комісії з 19 осіб); М. Біляшівський, А.Онищук, С. Томашівський, В.Щербаківський та ін. (у складі етнографічної комісії з 21 особи); А. Кримський, Є.Тимченко та ін. (у складі «язикової» комісії з 20 осіб) [22, с. 15-38]. Поіменний склад представництва в НТШ науковців з Великої України, на нашу думку, мав декларативний, формальний характер. Наявна інформація констатує факт цілковитої відсутності їхніх наукових статей у всіх книгах «Записок НТШ», що вийшли друком в 1917-1921 рр. Тобто в одному з провідних

наукових видань домінували дослідження представників Галичини, що, безумовно, зменшувало його представницький рівень, не сприяло утвердженню високого рейтингу в середовищі наукової громадськості інших вітчизняних регіонів, а також належного іміджу, котрого, безумовно, заслуговували «Записки НТШ». (В наступних томах за 1922-1923 рр. ця ситуація не змінилася, незважаючи на вимушену еміграцію значної кількості вітчизняної наукової еліти в країни Європи в зв'язку з поразкою Української революції).

Отже, «Записки НТШ» упродовж 1917-1921 рр. виступали друкованим органом, який репрезентував наукові здобутки дослідників західноукраїнського регіону. Причини цього явища, як на наш погляд, полягали в надзвичайно складній військово-політичній ситуації, в яких постійно перебували ЗУНР та УНР, а також у відсутності ділової співпраці на рівні редакційних колегій провідних наукових видань.

Підводячи підсумок усього вищезазначеного, варто навести твердження відомого дослідника української преси А.Животка про історичне значення «Записок НТШ»: «... треба ... зазначити їх величезну вагу і ту роль, яку вони відіграли у формуванні та організації української наукової думки, піднісши її до рівня загальноєвропейської науки» [2, с. 155].

Дане дослідження не вичерпує широкого спектру культуротворчої діяльності української інтелігенції в 1917-1921 рр. й окреслює напрями наступних наукових розвідок, зокрема характеристики змісту проблематики «Літературно-наукового вісника» в добу Української революції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Биковський Л. Український Науковий Інститут Книгознавства: Інформація. – Подєбради: Українське Книгознавство, 1925. – 47 с.; 2. Животко А.П. Історія української преси / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М.С.Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 1999. – 368 с., ім.пок.; 3. Наріжний С. Українська преса // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В.Ульяновська. – К.: Либідь, 1993. – С.163-166.; 4. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. – К.: Друкар. – С.108-115.; 5. Розовик Д.Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917-1920):– К.: Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2002. – 311 с.; 6. Рудий Г.Я. Преса України 1917-1920 рр. як об'єкт дослідження української культури: джерелознавчий і методологічний аспект. – К., 2005. – 552 с.; 7. Тимошик М. Історія видавничої справи: – 2-ге вид., виправлене. – К.: Наша культура і наука, 2007. – 496 с.; 8. Скрипник Т. Висвітлення розвитку вітчизняного друкарства в 1917-1920 рр. (за матеріалами часопису «Друкар») // Вісник Книжкової палати України. – 1998. – С.30-32.; 9. Телячий Ю.В. Журнал «Книгар» як джерело дослідження книговидавничої діяльності інтелігенції в роки Української революції (1917-1920) // Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917-1921 рр.: Матли Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 6-7 грудня 2007 р. – Кам'янець-Подільський: ОІЮМ, 2008. – С.269-275.; 10. Його ж. Журнал «Наше минуле» (1918 р.) як джерело дослідження культуротворчої діяльності української інтелігенції // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. – Випуск 7. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет, редакційно-видавничий відділ, 2008. – Т.1.; 11. Бібліографія «Записок Наукового товариства імені Шевченка»: Томи I-CCXL (1892-2000) / Укладач В.Майхер. – Львів, 2003. – 739 с.; 12. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р.Т.Гром'яка, Ю.І.Ковалева, В.І.Теремка. – К.: Академія, 2006. – С.752 с.; 13. Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. – К.: Глобус, 1994. – Т.2. – С.405-800.; 14. Записки Наукового товариства імени Шевченка. – Т.CXIX-CXX. – Львів, 1917. – [3] + 365 с.; 15. Там само. – Т.CXXIII-CXXIV. – Львів, 1917. – [2] + 319 с., іл.; 16. Там само. – Т.CXXV. – Львів, 1918. – [2] + 200 с.; 17. Там само. – Т.CXXVI-CXXVII. – Львів, 1918. – [3] + 282 + [3] с, іл.; 18. Там само. – Т.CXXVIII. – Львів, 1919. – [3] + 226 с.; 19. Там само. – Т.CXXIX. – Львів, 1920. – [2] + 217 с., іл.; 20. Там само. – Т.CXXX. – Львів, 1920. – [24] + 167 с.; 21. Там само. – Т.CXXXI. – Львів, 1921. – [2] + 254 с.; 22. Хроніка Наукового товариства імени Шевченка у Львові. Звідомленє за час від 1/7 1918 до кінця 1920 р. – Львів. – Ч.63-64. – 113 с.

А.М. Трембіцький

УКРАЇНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ – ЛЕВ (ЛЕВКО) ЮРКЕВИЧ (1884-1917)

З утворенням незалежної України з кожним днем зростає інтерес науковців і громадськості до першоджерел, адже відчувається потреба суспільства в переосмисленні минулого, в об'єктивному всебічному відтворенні тодішніх подій, у визначенні ролі й місця як окремих діячів, так і цілих родин, у суспільно-політичному і культурному просторі України. Адже серед багатьох завдань, які в XX ст. ставила перед суспільством більшовицька ідеологія, було й завдання стерти історичну пам'ять про життя і діяльність багатьох уславлених українців.

В українській історіографії XX – початку XXI ст. інтерес до життєвих шляхів і творчих здобутків, державницької, громадсько-політичної і видавничої діяльності Лева (Левка) Юркевича обмежувався тим, що В.Лесинський в короткій монографії «Лев Юркевич» (Львів, 1927) [1; 2], В.Приходько в частині першій своїх спогадів «Під сонцем Поділля» (Нью-Йорк-Мюнхен, 1967) [3] та канадський дослідник М.Юркевич у статті-гаслі «Юркевич Лев» у «Довіднику з історії України (А–Я)» (Київ, 2001) [4], оприлюднили та розкрили певні аспекти його життя і напрями діяльності. Крім того, Д.Дорошенко в праці «З історії української політичної думки за часів світової війни» (Прага, 1936) [1; 5], В.Ленін у статті «О праве наций на самоопределение» (перевидана Москва, 1982) [6] та С.Білокінь у вступній статті «Джерела інформації з історії УАПЦ» (Київ, 2007) [7] подали довідки про його політично-громадську діяльність та деякі короткі згадки про членів його родини. Певні зусилля щодо дослідження його літературної діяльності робила літературознавець М.Недужа (Харків, 1928) [8], але, на жаль, вони не отримали свого логічного завершення. Короткі фрагментарні відомості про нього та певні аспекти його діяльності подано в статтях-гаслах «Енциклопедії Українознавства-II» – «Юркевич Лев» [1], «Дзвін» [9], «Наш Голос» [10], «Боротьба» [11], «Українська Соціял-Демократична Робітнича Партія» (УСДРП) [12] та деяких інших. На превеликий жаль, літературно-просвітницька й громадсько-політична діяльність Л.Юркевича сьогодні майже забута в Україні, значна частина його творчої спадщини й досі залишається в рукописах та чекає свого видавця.

Визначний соціал-демократичний та політичний діяч, український письменник Лев Юркевич (1884-1917 або 1918) народився на Поділлі в родині заможного лікаря (за іншими даними, – в с. Кривому Сквирського повіту Київської губернії [4, с. 1112]). Про дитячі роки майже не збереглося відомостей. Відомо, що він навчався в Подільській духовній семінарії, яку закінчив у 1903 (за іншими даними, в 1902 – А.Т.) [9]. Деякі відомості про його перебування в Подільській духовній семінарії подав В.Приходько у своїх спогадах «Під сонцем Поділля» [3]. Так він писав, що «українська національно-освідомлююча робота в семінарії йшла своїм шляхом. Правда, відсутність безпосереднього впливу Чехівського (в 1901 – був призначений помічником інспектора Подільської духовної семінарії [13], де працював біля трьох років (згідно з іншими даними, лише в 1901-1902 рр. [14, арк.95])) і тяжкий режим відбивалися від'ємно на інтенсивному поширенні українства між учнями, але праця все ж таки йшла непогано... до 1904-1905 шкільного року український рух в семінарії переважно мав характер культурно-національний» [3, с. 76]. Саме в цей період у «семінарії трапився невеликий інцидент», який «на цілу семінарію, головно на українців, він зробив тоді сильне враження і дав відчути, що боротьба, велика політична боротьба із старим режимом має розпочатись і в цій боротьбі всі українці мають взяти участь...». В.Приходько писав, що в семінарії був «учень Левко Юркевич. Якось, ще власне зовсім молодим хлопцем, у другій класі, він почав себе буйно виявляти, звичайно, без якогось зв'язку з тими чи іншими ідеями: пропускав церковні служби, кілька разів попався в театрі, перестав учитись – і Юркевича звільнили та ...всі про нього й забули. Але якось, через кілька років, приїздить у Кам'янець і заходить до семінарії молодий гарний юнак. Він у сивій шапці, приїхав з Петербургу, хоче бачитись з своїми колишніми товаришами. Але як він говорить?! Це не наш семінарський жаргон, яким часто розмовляють і свідомі українці, а чиста літературна інтелігентна українська мова! Чого він приїхав? А, це таємниця його і тих кількох певних українців, що заходять до нього на приватне помешкання. Він лише на кілька днів і їде далі» [3, с. 77]. Л.Юркевич під час відвідин семінарії мав конфлікт з ректором Маліновським, який, зіткнувшись з «подозрительним молодим человеком», намагався не «допустити, щоб тут «шлялісь» якісь невідомі йому підозрілі люди...» [3, с. 78], що спілкувалися з семінаристами на «чистій літературній інтелігентній українській мові» [3, с. 77]. «Двобій, – писав В.Приходько, – на очах сотень молоді, двобій між «старим» і «молодим» кінчився! Ректор Малиновський зігнувся, якось сповз зі сходів і зник в темнім коридорі. А по вестибюлю, під загальний гомін і під здивованими поглядами сотень очей, гордо походжав Юркевич!». З від'їздом Л.Юркевича поміж семінаристами з'явились невеличкі нелегальні і явно революційні книжечки-брошури Революційної Української Партії – «Салдатики» (В.Винниченко, псевдонім «В.Деде»), «Павуки та мухи» (К.Лібкнехт), «Дядько Дмитро», «Добра порада в лиху годину», які справляли на семінаристів «сильне враження. Здавалося, що ціла Росія – це окутана темною ніччю тюрма, з якої треба шукати визволення» [3, с. 79]. До речі, одна із сестер В.Приходька – Софія (1891 р.н. – А.Т.), після закінчення Кам'янець-Подільського міського училища вийшла заміж за сина подільського священика, Петра Феодосійовича Юркевича (можливо, родича чи однофамільця Л.Юркевича – А.Т.). Після Другої світової війни мешкала у Львові [15, арк.16].

У 1903 (за іншими даними, – 1904 [4, с. 1112]) Л.Юркевич – вступив у Київський університет, де під впливом В.Антоновича став членом гуртка «українців польської культури» [1; 9]. У 1904 – він став членом першої активної політичної організації Революційної української партії (РУП) [4, с. 1112; 9]. До складу РУП увійшли члени «Братства Тарасівців», соціал-демократичного гуртка І.Стешенка та Лесі Українки, Української Національної Партії [16, с. 2641]. Її провідними діячами були М.Вороний, В.Дорошенко, В.Чехівський, Л.Юркевич та інші [16, с. 2642]. На своєму 2 з'їзді в грудні 1905 – вона під проводом С.Петлюри, Б.Садовського та інших переформатувалася в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), базовану на принципах Ерфуртської програми з вимогою національно-територіальної автономії України. Головними напрямками її діяльності були пропаганда та видання газет, журналів, листівок тощо. Так були видані програмно-пропагандистські брошури: «Власна земля», «Дядько Дмитро», «Народна справа», «Самостійна Україна», «Страйк і бойкот», «Чи є тепер панщина», а також авторська історична серія Д.Антоновича – «Козаччина» та ін. Варто зазначити, що більшість із засновників і провідних діячів РУП згодом відіграли провідну роль у діяльності українських політичних партій – УСДРП, урядів УНР (В.Чехівський, Б.Мартос, І.Мазепа) [12, с. 3399]), а також у літературі й науці [16, с. 2642]. Лідерами УСДРП були – Д.Антонович, В.Винниченко, с. Петлюра, Л.Юркевич та інші [12, с. 3398]. Так Л.Юркевич навіть був висунутий кандидатом у члени ЦК УСДРП [4, с. 1113], а Володимир Чехівський з 1905 – належав до складу керівних органів УСДРП і активно займався національно-державотворчою діяльністю [17].

У 1907 – Лев Юркевич спільно з В.Винниченком і Ю.Тищенком заснував у Києві видавничу спілку «Дзвін». Однак уже в 1907 – виїхав за кордон і там закінчив університетську освіту [9]. Після смерті батька в 1911 – майже постійно мешкав у Франції, Львові, а в 1914-1916 – Женеві. Після лютневої революції 1917 – намагався повернутися в Україну, проте це йому не вдалося і він невдовзі помер у Москві [1; 4, с. 1113]. Отриману від батька значну спадщину він використовував для підтримки української соціал-демократичної преси [9]. Заснував і видавав на власні кошти у Львові з листопада 1910 і до кінця 1911 – україномовний щомісячник УСРДП і УСДП «Наш Голос» [1; 4, с. 1113; 10], його співробітниками були В.Винниченко, Д.Донцов, В.Левинський та інші [10]. Крім того, Л.Юркевич брав активну участь у виданні газет «Праця» і «Робітник», які пропагували політичну мету УСДРП [12, с. 3398]. Водночас з січня 1913 р. і до середини 1914 – видавнича спілка «Дзвін» видавала щомісячний фінансований Л.Юркевичем [1; 4, с. 1113] легальний націоналістичний (український – А.Т.) літературно-науково-мистецький і громадсько-політичний журнал «Дзвін». Його співробітниками були відомі українські діячі, науковці та літератори – Д.Антонович, В.Винниченко, М.Вороний, Д.Донцов, с. Петлюра, В.Садовський, Леся Українка, Г.Чупринка, Л.Юркевич та інші. Редактором 1-3 випусків часопису був Д.Антонович, а 4-19 – В.Левинський. З початком Першої світової війни журнал припинив своє існування [9].

Під псевдонімом «Л.Рибалка» Л.Юркевич друкував свої статті в часопису «Дзвін», а також опублікував брошури – «Національна справа і робітництво» (1913), «Класи і суспільство» (1913) [10] та інші, присвячені національному питанню і проблемам робітничого руху [4, с. 1113]. Мешкаючи в Женеві, він став одним із засновників неперіодичного друкованого часопису закордонної групи УСДРП – «Боротьба» (1915-1916), що фінансувався ним особисто. Пізніше став його власником, редактором і видавцем. Л.Юркевич в своїх статтях у часопису під псевдонімом «E.Nicolet» і в адресованому 2-й міжнародній конференції соціалістів у Кентхолі (1916) відкритому листі, який пізніше було опубліковано брошурою «L'Ukraine et la Guerre» (1916, англійський переклад подано в «Journal of Ukrainian Studies», 1982) [1; 4, с. 1113], відстоював ідею української пролетарської революції та полемізував із «буржуазно-націоналістичною» позицією Д.Донцова, щодо відокремлення України від Росії та її входження до складу Австрії, піддавав осудові українську буржуазію в Російській імперії [4, с. 1113], різко виступав проти українського міщанства [1; 6, с. 569], проводив гостру кампанію проти емігрантського Союзу визволення України (як агентів австрійського та німецького імперіалізму) та російського шовінізму, вимагаючи демократичної федералізації Російської імперії та створення окремої української соціал-демократичної партії. Його статті досить часто використовували російські соціал-демократи в своїх виступах проти українців. Загалом же вийшло 7 номерів часопису «Боротьба», лише в 1918-1919 – після смерті Л.Юркевича, журнал уже як газета УСДРП, відновив свою діяльність у Кам'янці-Подільському [18], але лише на короткий термін.

Л.Юркевич у брошурі «Русские социал-демократы и национальный вопрос» (1917, український переклад вийшов у 1969), присвяченій російським соціал-демократам, різко критикував шовіністичний ленінський централізм і його національну політику, захищав необхідність української автономії, окремої української пролетарської партії [1; 4, с. 1113]. Саме тому В.Ленін вважав його

дуже небезпечним супротивником і часто інтригував проти нього. Так у праці «О праве наций на самоопределение» він називав Л.Юркевича «українським націонал-соціалістом» [6, с. 569], який «безнадійно змішував» самовизначення з сепаратизмом, з відділенням тієї чи іншої нації [6, с. 588-589], або ж «українським дрібним буржуа», що «на ділі просто плететься у хвості націонал-лібералізму, розбещує робітничий клас націонал-ліберальними ідеями» [6, с. 594]. Проте найбільшу злобну критику викликало у В.Леніна те, що цей «хлопчик без штанів» із «Дзвону», ознайомившись із протоколами ІІ з'їзду РСДРП, підтримав Г.Плеханова і стверджував, що «самовизначення може значити лише право на відділення», що суперечило проголошеній В.Леніним теорії «великоросійських» марксистів про «державну цілісність» Росії. Адже саме «відділення українських робітників в окрему національну організацію» було стратегічною лінії всієї політики літературної групи «Дзвін» [6, с. 615-616]. В.Ленін писав, що ця «група націоналістичних міщан» розколює пролетаріат за національними ознаками і саме в цьому є негативна й «об'єктивна роль «Дзвону». Проте з таким ленінським вирішенням національного питання не погоджувався український соціал-демократ Л.Юркевич, про що виклав свою думку в передмові до книги В.Левинського «Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині» (К., 1914) [6, с. 616].

У 1927 р. була опублікована монографічна розвідка публіциста, політичного діяча, теоретика українського соціалістичного руху, одного із засновників УСДП, редактора і співробітника часописів «Воля», «Вперед», «Дзвін», «Земля і Воля», «Наш Голос», «Робітник», «Нова Україна» (Прага), «Кооперативна Республіка», «Культура», «Нова культура», «Нові Шляхи» (Львів), автора «Царская Россия и украинский вопрос», «Народність і держава» (1919), «Соціалістичний Інтернаціонал і поневолені народи» Володимира Левинського [19] – «Лев Юркевич» (Львів, 1927) [2], в якій вперше було досліджено його політичну й літературну діяльність.

Наступним етапом вивчення літературної й політичної діяльності Л.Юркевича стали дослідження українського літературознавця Марії Недужої (уродженої Соколової, *1900**?**) [8]. Вона, як член Кам'янець-Подільського при Всеукраїнській академії наук наукового Товариства, заступником якого був працівник історико-археологічного музею Є.Сіцінський, вченим секретарем викладач сільгоспінституту Ю.Філь, а членами викладачі художньо-промислової школи В.Гагенмейстер, О.Грем, К.Кржемінський, В.Шаврін, літературознавець В.Герасименко, студент факультету професвіти ІНО – Т.Недужий та інші, активно працювала над реалізацією «Бібліографії до вивчення Поділля» [20, с. 30]. Свої дослідження з цієї проблеми вона координувала з Бібліографічною Секцією Кабінету виучування Поділля Вінницької Філії Всенародної Бібліотеки України при ВУАН [21]. Так у своєму листі від 8 листопада 1928 р. М.Недужа зверталася до Є.Сіцінського за допомогою щодо проблематики її наукових зацікавлень і просила «не одмовте написати» чи «не знали Ви такого подолянина Юркевича Л.? Він писав під такими псевдонімами: Причепа, Псалмопівець, Рибалка Л., Стрижавський Юр[ій]». М.Недужа висловлює до вченого прохання надати будь-які наявні в нього відомості про цього письменника: «де він писав, коли, чи живе і де саме», адже «судячи по повісті «Під крилами церков» – це письменник з великими даними» [8]. На жаль, вона не мала змоги завершити свої дослідження. Адже вона, мешкаючи із своєю сім'єю в Харкові, під час німецької окупації в роки Другої світової війни, як член ОУН, проводила активну громадську роботу і в січні 1943 – разом з активними членами ОУН – чоловіком Тодосем Недужим (*1896?) та донькою Оксаною (*1919), студенткою та організатором молоді, були заарештовані і страчені [22]. До речі, життєві шляхи і творчі здобутки М.Недужої, як і політична й літературна діяльність Л.Юркевича, ще й досі чекають свої дослідників.

При цьому варто зазначити, що політичну діяльність Л.Юркевича частково висвітлив Д.Дорошенко в своїй праці «З історії української політичної думки за часів світової війни» (Прага, 1936) [1]. На превеликий жаль, поки що не віднайдено літературних праць Л. Юркевича, оприлюднених ним під псевдонімами «Причепа», «Псалмопівець». Лише відомо про опублікування ним під літературним псевдонімом «Юрій Стрижавський» прекрасної повісті «Під крилами церков» («Діло», 1912) про життя українського духовенства на Поділлі [3, с. 77; 8].

Варто також зазначити, що Марія Павлівна, вдова визначного політичного діяча та українського письменника «з великими даними» Лева Юркевича, який «писав під такими псевдонімами: Причепа, Псалмопівець, Рибалка Л., Стрижавський Юр[ій]» [8], а також «Е.Ніколет» («E.Nicolet») [4, с. 1112], мешкаючи у Філадельфії підтримувала дружні стосунки з Оленою Володимирівною Чехівською (Сіцінською), Ісидорою Петрівною Косач-Борисовою (дочкою Олени Пчілки, сестрою Лесі Українки). Загалом родини Володимира Чехівського, Лесі Українки та Лева Юркевича здавна підтримували добрі стосунки, їх єднала праця в РУП і УСДРП, а також певні

взаємовідносини по Подільській духовній семінарії. Тому, перебуваючи в еміграції, Олена Володимирівна, Ісидора Петрівна та Марія Павлівна досить «часто й радо зустрічались, – їхнім розмовам, кажуть, не було кінця. Поза очі їх називали «київською старовиною» [7, с. 8]. Всі вони мали особистий трагічний досвід життя в СРСР. Так чоловік Олени Чехівської (Сіцінської) – Володимир Чехівський та її дядько Євфимій Сіцінський, а також син Марії Юркевич, були репресовані у сфабрикованій ДПУ справі «Спілки визволення України (СВУ)» та її регіональних філій. А авторка досить важливих для біографії Лесі Українки спогадів «Колодяжне» («Наше Життя», 1952) та перекладів Ісидора Косач-Борисова [23], яка, будучи вченим агрономом, працювала в 1920-1930-их рр. у вищих навчальних закладах Києва, сама пізнала весь «гуманізм» більшовиків, побувавши в 1937-1940 рр. на засланні в сибірських концтаборах ГУЛАГу.

Отже, Лев Юркевич, як унікальна постать на тлі української історії та літератури початку ХХ ст., завдяки своєму таланту, працьовитості, витривалості й скромності, дуже багато зробив для української справи. У його біографії, немовби в дзеркалі, відбита вся недоля тогочасних українських політичних діячів і творчої інтелігенції, проте він твердо вірив, що настане час, коли Україна стане вільною державою і його політичний і творчий доробок стане у пригоді.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Юркевич Лев // Енциклопедія Українознавства-ІІ (далі – ЕУ-ІІ). – Львів: НТШ, 2000. – Т. 10. – С. 3945; 2. Лесинський В. Лев Юркевич. – Львів, 1927. – 27 с.; 3. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади. Ч. 1. Вид. 4. – Нью-Йорк-Мюнхен: Криниця, 1967. – 184 с.; 4. Юркевич м. Юркевич Лев // Довідник з історії України (А–Я): Посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. / За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. – 2-е вид., доопр. і доп. – К.: Генеза, 2001. – С. 1112-1113; 5. Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. – Прага, 1936; 6. Ленин В. О праве наций на самоопределение. / В кн. Ленин В.И. Избранные произведения: В 3-х т. – М.: Политиздат, 1982. – Т. 1. – С. 569-616; 7. Білокінь С.І. Джерела інформації з історії УАПЦ. / В кн. Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17-30 жовтня 1927 року. Документи і матеріали. / Упорядники: С.І. Білокінь, І.М. Преловська, І.М. Старовойтенко. – К., 2007. – С. 7-16; 8. Лист М.Недужої до Є.Сіцінського від 8 листопада 1928 р. Оригінал – 1 арк. Родинний архів А.М. Трембіцького; 9. «Дзвін» // ЕУ-ІІ. – Львів: НТШ, 1993. – Т. 2. – С. 507; 10. «Наш Голос» // ЕУ-ІІ. – Львів: НТШ, 1996. – Т. 5. – С. 1744; 11. Завальнюк О.М., Трембіцький А.М. Освітянські ниви Євфимія Сіцінського // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам.-Под.: Оіюм, 2003. – Т. 3. – С. 165-177; Трембіцький А. Є.Й. Сіцінський: хроніка життєвого і творчого шляхів (1859-1937рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам.-Под., 2003. – Т. 11. – С. 312-321; 12. Жуковський А. Українська Соціял-Демократична Робітнича Партія (УСДРП) // ЕУ-ІІ. – Львів: НТШ, 2000. – Т. 9. – С. 3398-3399; 13. Герасименко В. З українського громадського руху на Поділлі. (1905-1917). (Пам'ять д-ра К.Г. Солухи) // За сто літ.: Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття. / За ред. М.Грушевського. Кн. 5. – Х.-К., 1930. – С. 305-313. – / Записки Іст. секції Укр. Наук. Т-ва в Києві. – Т. XXXI; 14. ДАВО. – Ф. р. – 1941. – Оп.1. – Спр.20. – Арк. 95; 15. Короткий життєпис родини Приходьків, що народились і жили в бувшій Подільській губерній в роках 1884-1925. Склав Віктор Приходько 6 червня 1981 року. Рукопис. Копія – 23 арк. Родинний архів А.М. Трембіцького; 16. Жуковський А. РУП // ЕУ-ІІ. – Львів: НТШ, 1998. – Т. 7. – С. 2641-2642; 17. Ігнатуша О. Чехівський Володимир Мусійович // Довідник з історії України (А–Я): Посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. / За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. – 2-е вид., доопр. і доп. – К.: Генеза, 2001. – С. 1048; 18. «Боротьба» // ЕУ-ІІ. – К.: Глобус, 1993. – Т. 1. – С. 163; 19. Левинський Володимир // ЕУ-ІІ. – Львів: НТШ, 1994. – Т. 4. – С. 1263; 20. Синиця Н.М. Визначні бібліографи-краєзнавці Хмельниччини XX ст. // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. наук.-практ. конф. – Кам.-Под., Хмельницький, 1994. – С. 30-33; 21. Інформаційний Огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі. Видає Кабінет виучування Поділля Вінницької Філії Всенародної Б-ки України при Українській Академії Наук. – Ч. 2. – На 1 грудня 1926 р. – С. VII; 22. Недужа Оксана // ЕУ-ІІ. – Львів: НТШ, 1994. – Т. 5. – С. 1749; 23. Косач-Борисова Ісидора // ЕУ-ІІ. – Львів: НТШ, 1994. – Т. 3. – С. 1144.

О.О. Єгоршина

ЛІДЕРИ УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ У ЗДІЙСНЕННІ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Утвердження української державності дало поштовх процесові відродження національної історії, повернення їй несправедливо забутих або навмисне вилучених імен громадських, політичних та культурних діячів, передусім представників інтелігенції, найактивніших суб'єктів суспільних перетворень. Доба визвольних змагань в Україні 1917-1921 рр. дала змогу проявити себе свідомій частині української інтелігенції, яка стала ініціатором розгортання національно-визвольного руху, провідною силою в утворенні Центральної Ради, формуванні її виконавчих органів. Багато проблем,

притаманних розвитку тогочасного суспільства, є актуальними і для сьогодення, тому цей період постійно привертає пильну увагу як фахівців, так і представників громадських і культурних кіл суспільства.

До них можна віднести питання продовольчої політики УЦР та зокрема участі українських кооператорів в її здійсненні. Українська кооперація є невід'ємною частиною громадсько-політичного руху, її становлення відбувалося за безпосередньою участю ліберально-демократичної інтелігенції, яка цілком свідомо шукала в ній економічної бази для національно-визвольної боротьби [1, с. 64].

Слід зазначити, що рівень дослідження продовольчої політики в означений період все ще недостатній. Політико-правовий аналіз діяльності уряду УНР, у тому числі й Міністерства продовольчих справ, подає монографія О. Мироненка [2]. Деякі відомості містять праці О.Л. Копиленка [3], В.Ф. Верстюка та Т.С. Осташко [4], О. Кудлай [5]. Джерельну базу даної розвідки становлять мемуари діячів УЦР – В. Винниченка [6], Д. Дорошенка [7], В. Кедровського [8], І. Фещенка-Чопівського [9] та ін. Серед них на особливу увагу заслуговують спогади М. Ковалевського [10] – міністра продовольчих справ за часів УНР. Цінні документальні матеріали з цього питання містить збірка «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали [11], а також фонд 2197 Центрального державного архіву вищих органів влади і управління [12].

Пропонована стаття має на меті розглянути продовольчий аспект діяльності лідерів української кооперації, які займали керівні посади в Генеральному секретаріаті УЦР.

Майже від початку утворення перед Центральною Радою постало питання, чи може вона, як коаліційний орган різних партій, кожна з яких має власну економічну платформу, займатися розв'язанням економічних проблем, чи повинна зосередитись виключно на політичних справах. Це питання було остаточно вирішено на Третіх загальних зборах УЦР 7 травня 1917 р. Вечірнє засідання було цілком присвячене обговоренню економічної політики Тимчасового уряду щодо України [11, т. 1, с. 82]. Доповідь зробив відомий економіст, доцент Київського політехнічного інституту С. Веселовський, один з фундаторів та керівників заснованого у березні 1917 р. Українського технічно-агрономічного товариства «Праця», яке об'єднало українську науково-технічну інтелігенцію та кооперативних діячів. Серед завдань товариства було, зокрема, вивчення та аналіз стану економіки України, розроблення планів її розвитку, й саме цей напрямок роботи очолював С. Веселовський [4, с. 73].

При обговоренні його доповіді рішучу позицію зайняв М. Ковалевський, лідер УПСР, голова ЦК Селянської спілки, редактор масової української газети «Народна воля». Він наголосив, що політика тісно пов'язана з економікою і тому Центральній Раді не вдасться оминути економічних питань, інакше, без економічного підґрунтя, її політична програма повисне в повітрі [11, т. 1, с. 83].

М. Ковалевський, після виключення з економічного відділу Київського комерційного інституту за революційну діяльність, з 1914 р. працював інструктором кооперації Полтавського губернського земства. Перебуваючи на цій посаді, він постійно їздив по селах повіту, надаючи допомогу сільським кооператорам, тому добре усвідомлював важливість суто економічних питань. Він також мав і практичний досвід роботи з розв'язання саме продовольчих проблем: як член правління Полтавського союзу кредитових товариств та Полтавського Союзбанку він входив до Полтавського комітету з боротьби зі спекуляцією та подолання харчової кризи, що був організований на початку І Світової війни [10, с. 235].

У той же час посаду інструктора кооперації при Полтавському земстві обіймав відомий згодом вчений-економіст Б. Мартос. За спогадами М. Ковалевського, він мав великий вплив на культурне життя Полтавщини, був великим популяризатором кооперативних ідей, викладав їх дуже ясно, тому що за фахом був математиком. Б. Мартос вважав кооперацію єдиним шляхом відродження українського народу, намагався на відповідальні посади висувати українців [9, с. 200-201]. У 1917 р. він став головою ради Дніпросоюзу, що об'єднав близько 8 тисяч кооперативних споживчих організацій; у 1918 р. очолив управу Київського кооперативного комітету, став одним із засновників Кооперативного інституту в Києві [4, с. 122-123].

Саме М. Ковалевському і Б. Матросу судилося очолити продовольчу справу в Україні: першому – за часів УНР, другому – за часів Гетьманату П. Скоропадського.

15 червня 1917 р. на засіданні Комітету Центральної Ради було сформовано орган української виконавчої влади, що отримав назву Генерального секретаріату і мав «завідувати справами внутрішніми, фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнаціональними й іншими в межах України й виконувати всі постанови Центральної Ради, які цих справ торкаються».

Ця владна інституція складалася з восьми генеральних секретарств, серед яких було і Секретарство продовольчих (харчових) справ.

Його очолив М. М. Стасюк – відомий політичний і кооперативний діяч, товариш голови ЦК Селянської спілки, член УПСР. За свідченням М. Ковалевського, він «походив із кооперативної школи Х. Барановського і кілька років працював під його керівництвом як інструктор кредитової кооперації на Київщині. …В сільській і кооперативній праці він був першорядним організатором» [10, с. 387].

26 червня 1917 р. на V сесії УЦР В. Винниченко зачитав першу Декларацію Генерального секретаріату, в який були окреслені основні напрямки та принципи його діяльності. Стосовно продовольчої справи, Генеральний секретаріат проголошував, що своїм основним завданням він вважає об'єднати роботу всіх продовольчих органів в Україні та запровадити планомірність, якої їй досі бракувало. На Генеральне секретарство продовольчих справ покладалися наступні завдання: заснування Всеукраїнського продовольчого комітету, який має забезпечити автономію Україні в продовольчій справі та подбати про відповідне постачання українським хліборобам потрібних у їх господарствах продуктів та знаряддя [11, т. 1, с. 159].

Як відомо, Тимчасовий уряд відкинув Статут Генерального секретаріату, затверджений Малою Радою 1 липня 1917 р. [11, т. 1, с. 180] та виробив так звану «Тимчасову Інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового Уряду на Україні», яка значно обмежувала його компетенцію. Зокрема, кількість генеральних секретарств скорочувалася з 14 до 9, серед них, завдяки жорсткій позиції російського міністра землеробства В. Чернова, скасовувалось і Секретарство продовольчих справ.

Проте незабаром саме життя довело необхідність створення спеціального українського органу з розв'язання продовольчої проблеми. 27 серпня 1917 р. відбулося засідання Малої Ради, присвячене ситуації з продовольством в Україні. Як відомо, 25 березня 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв закон про хлібну монополію [13, с. 59].Через це виникла невідповідність між твердими цінами на хліб, встановленими урядом, та його дійсною собівартістю, і в той же час зросли ціни на залізо, шкіряні та мануфактурні вироби [11, т. 1, с. 267].

Б. Мартос наголосив на ролі, яку може й повинен відіграти Український центральний кооперативний комітет у справі налагодження товарообміну між містом і селом, зокрема у справі розподілу мануфактури між селянами. Також він зажадав, щоб Центральна Рада висловила протест проти реквізицій продовольства, які проводилися за наказом Верховного головнокомандуючого збройними силами Росії генерала Л. Корнілова і мали грабіжницький характер [11, т. 1, с. 268].

Рішучу позицію зайняв генеральний секретар фінансів Х. Барановський, висловившись за скасування хлібної монополії і проти введення твердих цін на мануфактуру [11, т. 1, с. 268]. Виходець з бідної селянської родини на Київщині, талановитий кооператор-самоук, Х. Барановський добре знав психологію та потреби селянства. За свідченням М. Ковалевського, його професійна діяльність почалася зі створення кооперативу в своєму селі і поступово поширилася на всю Київщину. Із створеної ним сітки кооперативних організацій постав Київський союз кредитових товариств, що одразу зайняв керуюче становище в економічному житті регіону і став зразком для кооператорів інших частин України [10, с. 217]. У 1907 р. Х. Барановський заснував і протягом 10 років очолював Союзбанк – центральну українську установу дрібного кредиту в Києві, з 1917 р. став головою управи Українського народного кооперативного банку. Всеукраїнський національний конгрес обрав його членом УЦР від кооперативних організацій [4, с. 66]. М. Ковалевський зазначав, що «на порозі революції 1917 р. він приступив до здійснення великих і перспективних планів економічної організації цілої України. ...Він не ангажувався в політичному житті і не афішував своєї української свідомості участю в концертах та виставах, зате систематично працював над національним освідомленням народних мас. ...Щороку він ангажував тисячі карбованців на українські культурні цілі» [10, с. 217-218].

М. Стасюк звернув увагу на новий, загрозливий для продовольчої справи факт, а саме на появу в українських губерніях російських контрабандистів, які підвищують ціни на хліб (замість 3 крб., за пуд, встановлених Тимчасовим урядом дають 15 крб.) та вивозять його цілими вагонами [11, т. 1, с. 268].

У дебатах взяв участь відомий економіст, активний організатор кооперативних товариств і спілок М. Порш. Він наголосив на тому, що продовольче питання є основним і Генеральний секретаріат мусить опрацювати планомірну програму діяльності в цьому напрямку [11, т. 1, с. 269].

С. Веселовський запропонував передати продовольчу справу до спеціальної комісії. Його пропозицію активно підтримав Б. Мартос. Було обрано комісію з 13 осіб, серед яких були Б. Мартос, М. Порш, М. Стасюк, Х. Барановський, с. Веселовський [11, т. 1, с. 269].

Восени 1917 р. ситуація з продовольством стала критичною, про що повідомляли губернські комісари [7, с. 116]. 20 вересня на засіданні Генерального Секретаріату було знов порушено питання про необхідність негайного створення секретарства продовольчих справ [11, т. 1, с. 314]. 30 жовтня Генеральний Секретаріат був доповнений тимчасовими генеральними комісарами у справах військових, праці, шляхів, торгу і промисловості, судових і продовольчих [11, т. 1, с. 375]. Посаду генерального комісара (згодом генерального секретаря та народного міністра) продовольчих справ обійняв М. Ковалевський і перебував на ній до останнього дня існування УЦР [4, с. 104].

3 листопада за його пропозицією було затверджено посади товаришів генерального комісара з продовольчих справ, які обійняли М. Стасюк та Д. Коліух [11, т. 1, с. 390]. Останній також був відомим українським кооператором. Виходець з бідної селянської родини, він, як і Х. Барановський, здобув високий авторитет кооперативного діяча завдяки природним здібностям та самоосвіті. Протягом 1917-1920 рр. Д. Коліух очолював правління Дніпросоюзу, був головою Київського міського продовольчого комітету, брав участь в організації та проведенні кооперативних з'їздів [4, с. 107].

Згодом М. Ковалевський запросив на посаду товариша генерального секретаря продовольчих справ Т. Білоненко, з яким тісно співпрацював під час кооперативної діяльності на Полтавщині. Т. Білоненко був керівником торговельного відділу Сільськогосподарського товариства в Константинограді. За свідченням М. Ковалевського, він «не скінчив жодної школи, але його досвід і знання торговельних справ сільськогосподарської кооперації були надзвичайні» [10, с. 203].

У листопаді-грудні нагальними завданнями Секретарства продовольчих справ були: введення цукрової монополії в Україні, постачання продовольства арміям Західного та Північного фронтів, російським губерніям, боротьба з контрабандою хліба, постачання сільськогосподарських машин, шкіряних та залізних виробів селянам та багато інших.

22-23 грудня 1917 р. в Києві був проведений продовольчий з'їзд під головуванням Д. Коліуха. Серед інших, з'їзд прийняв рішення про постачання на село предметів першої необхідності в обмін на продовольство за допомогою кооперативних організацій [12, спр. 3, арк. 62].

Під час більшовицької окупації Києва М. Ковалевський деякий час залишався в Києві під личиною продавця молочарні на Малій Васильківській, координуючи діяльність підпільних груп. Через довірених осіб, які лишилися в Міністерстві продовольчих справ, йому вдалося блокувати деякі розпорядження більшовицького комісара А. Гриневича, зокрема, про вивезення з Києва великої партії збіжжя [10, с. 372-376].

Після повернення 9 березня 1918 р. уряду УНР до Києва короткий час обов'язки міністра харчових справ було доручено виконувати Д. Коліуху [11, т. 2, с. 192], але вже 19 березня М. Ковалевський об'єднав дві посади – міністра земельних справ і продовольства [11, т. 2, с. 215].

У цей час на перше місце діяльності уряду вийшло завдання постачання Центральним державам хліба та сільськогосподарської продукції згідно з умовами Брестського мирного договору. З метою вивчення економічного аспекту договору при Раді народних міністрів у березні 1918 р. працювала Державна комісія з товарообміну з країнами Четверного союзу. Головою комісії було призначено М. Порша, підкомісію з експорту продовольства очолив Х. Барановський, хлібну, а згодом і підкомісію з постачання збіжжя – Д. Коліух [12, спр. 125, арк. 1, 29].

22 березня уряд доручив М. Ковалевському вести всі переговори з постачання продовольства країнам Четверного союзу [11, т. 2, с. 222].

Для упорядкування справи хлібопостачання у квітні 1918 р. була створена спеціальна інституція – Державне хлібне бюро. Представником міністерства в раду і правління бюро був призначений Т. Білоненко, консультантом зі статистико-економічних питанньо – С. Веселовський [12, спр. 146, арк. 4].

23 квітня 1918 р. М. Порш підписав від України Господарський договір між УНР, Німеччиною та Австро-Угорщиною [4, с. 150]. Того ж дня було прийнято рішення делегувати Д. Коліуха за кордон від комісії торгу і промисловості для ознайомлення з економічним станом Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини та Болгарії і для виконання завдань міністерства [12, спр. 121А, арк. 95].

Наведені факти беззаперечно свідчать про вагомість продовольчого питання в економічній і політичній діяльності Центральної Ради. Провідна роль у його вирішенні належала лідерам

української кооперації, які обіймали керівні посади у Генеральному секретаріаті й насамперед у Міністерстві продовольчих справ. Перспективним напрямком у подальшому дослідженні даної проблеми може бути продовження аналізу співпраці державних органів влади з кооперативними організаціями, а також внеску окремих кооперативних діячів у вирішення продовольчого питання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX ст.: соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.; 2. Мироненко О.М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Академія правових наук України, 1995. – 327 с.; 3. Копиленко О.Л. «Сто днів» Центральної Ради. – К.: Україна, 1992. – 204 с.; 4. Верстюк В.Ф., Осташко Т.С. Діячі Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – 254 с.; 5. Кудлай О.Б. Боротьба навколо прийняття Тимчасової Інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового Уряду на Україні на IУ сесії Української Центральної Ради // Український історичний журнал. – 1997. - № 5. – С. 80-86; 6. Винниченко В. Відродження нації. – К.; Відень, 1930. – Ч. 1-3; 7. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. В двох томах. – Т. 1. – К.: Темпора, 2002 – 320 с.; 8. Кедровський В. 1917 рік. – Вінніпег, 1967. – 526 с.; 9. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя: Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. – Житомир, 1992. – 124 с.; 10. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1966. – 719 с.; 11. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У двох томах. – Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К.: Наукова думка, 1996. – 589 с.; Т. 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К.: Наукова думка. 1997. – 422 с.; 12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2197. – Оп. 1; 13. Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и в годы революции. М.: Наука, 1991. – 487с.

М.В. Потапенко

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ СТУДЕНТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ТЕРИТОРІЇ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У БЕРЕЗНІ 1917 – КВІТНІ 1918 РР.*

Маловивченим аспектом суспільно-політичного життя польського населення Наддніпрянської України в добу Центральної ради є розвиток польського молодіжного руху.

Одним з перших на його важливості наголосив польський історик Г. Яблонський. Він вказав на те, що значна частина активних діячів польського суспільно-політичного життя Наддніпрянщини, яка приймала активну участь у революційних процесах, мала безпосередню причетність до діяльності польських молодіжних організацій [8, s.21]. У сучасній польській історичній науці також загальновизнаним є твердження про високий рівень політизації польського студентського руху, а також про безпосередню участь польської академічної молоді у діяльності політичних сил, що репрезентували польське населення. Окремі з них мали сталі контакти з партіями, й почасти навіть виступали ґрунтом утворення нових політичних сил. Зокрема, на цьому наголошують А. Мьодовський [18] та Г. Бартошевіч [2]. Особливе місце займає також публікація Д. Сули, в якій спеціальну увагу присвячено діяльності польських молодіжних організацій в м. Києві у 1914–1917 рр. [26]. У вітчизняній історичній науці питання діяльності польських молодіжних організацій не виокремилось в окремий предмет досліджень.

Слід наголосити, що наукова розробка цієї проблеми має суттєву проблему, яка пов'язана з наявною джерельною базою. Її основою лишаються спогади, або наукові розвідки самих учасників польського молодіжного руху на території Наддніпрянської України у вказаний час. Серед них слід назвати в першу чергу роботи С. Седлячека [24], Г. Гласса [3; 4], В. Вєржейського [28], В. Некраша [19]. В умовах поляризації та гострого ідеологічного протистояння в середовищі польських молодіжних організацій свідчення таких джерел почасти мають суб'єктивний характер.

У пропонованій статті ми формулюємо завдання комплексного аналізу розвитку польського студентського руху на території Наддніпрянської України в добу Центральної ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.), визначення його структури, встановлення особливостей внутрішніх стосунків та зв'язків з польськими політичними силами, що діяли в регіоні у окреслений період.

Польський молодіжний рух на території Наддніпрянської України мав тривалу історію, остаточно його організаційне становлення відбулось у II половині XIX століття, коли після придушення польського повстання 1863 р. почалось формування перших молодіжних патріотичних організацій – студентської «Корпорації» та «Учнівської корпорації». На початку XX століття

* Публікація підготовлена до друку за сприяння та фінансової підтримки Каси ім. Ю. Мяновського та Нафтового концерну «Орлен» (Республіка Польща).

польський молодіжний рух швидкими темпами політизується, вирішальну роль в його структурі починають відігравати радикальна «Корпорація», що остаточно прийняла назву в 1884 р., та націоналістична «Полонія», утворена 1900 р. Обидві організації в роки І світової війни активно співпрацювали з революційною фракцією Польської соціалістичної партії (далі, – ППС(р.ф.)) та Польською національно-демократичною партією (Stronnictwo Narodowo – Demokratyczne, далі, – ендеки) відповідно. Цей розкол проектувався на всі інші польські молодіжні організації, які іноді взагалі не демонстрували своєї причетності до політичного життя. Т. Новацький встановлюючи співвідношення впливів радикалів та націоналістів на польську молодь Наддніпрянщини вказує, що «Полонія» мала більший вплив ніж «Корпорація» й співвідносить їх як 3 до 2 [21, s.65]. З одного боку такому стану речей сприяв контакт «Полонії» з національними польськими громадськими товариствами, що діяли легально («Польське гімнастичне товариство» (поширена назва «Патагонія») та товариство «Сокіл»). Наявність інструментів легальної діяльності надавали в цілому суттєвих переваг. Також «Полонія» спиралась на підтримку більшості молоді, що була евакуйована з Галичини й знаходилась під впливами ендеції. З іншого боку радикалізм та соціалізм «Корпорації» за визначенням К. Глінки мав суперечність. В переважній більшості її членами ставали представники поміщицьких родин з Правобережної України, їх ідеалом боротьби за незалежність Польщі були традиції польського шляхетства та повстання 1831 та 1863 рр. В той же час у Наддніпрянській Україні соціальна база розвитку польського соціалістичного руху була слабкою [5, s.225]. Погіршували позиції «Корпорації» й внутрішні ідеологічні суперечки (виокремлення «Філарецій» та «Союзу польської прогресивно-незалежницької молоді»), які було подолано остаточно лише на початку 1916 р. [28, s.127].

Падіння самодержавного ладу в Росії й початок демократичних реформ Тимчасового уряду створили умови для легалізації польських молодіжних організацій на території українських губерній. Протягом березня 1917 р. всі вони без виключення привітали початок революції, особливий ентузіазм серед них викликало звернення Тимчасового уряду до польського народу в якому визнавалась необхідність відновлення незалежності об'єднаної Польщі.

В умовах динамічного розвитку революційних подій особливу активність демонстрували політичні товариства польського студентства. Між «Корпорацією» та «Полонією» розпочалась бурхлива боротьба за вплив на польську академічну молодь, яка виявилась у активізації агітаційно-пропагандистської роботи. Основним методом польської радикальної молоді з «Корпорації» стає проведення численних організаційних зібрань, на яких висвітлювались ідеологічні засади їх діяльності, а також гостро критикувалась політика ендеків й її молодіжного союзника, - «Полонії». Можемо стверджувати, що лише навесні 1917 р. відбулось мінімум 5 загальних зборів членів «Корпорації» (24 березня, 21 квітня, 3 травня, 10 травня). Одне з них (3 травня 1917 р.) було присвячене виключно питанням агітаційної роботи [14, s.2]. Представники «Полонії» надавали перевагу в масовій роботі неполітичним методам. 12 березня 1917 р. за їх участі було організовано установчі збори «Національної молоді» на яких були присутніми 250 чоловік. В постанові новоствореної організації вказувалось, що її основним завданням є активізація громадського життя польського населення, а також тісна співпраця з Польським комітетом виконавчим Зібрання польських організацій на Русі (далі, – ПКВ на Русі), в якому впливи ендеків були переважаючими [27, s.3]. 16 березня під час Національного походу члени «Полонії» організували збір коштів на користь щойно утвореного польського Народного університету [12, s.2]. Проте, все ж не слід абсолютизувати аполітичність зовнішньої діяльності «Полонії». Так звана делегація «Польської молоді» у складі чотирьох осіб, що прийняла участь у І з'їзді польських організацій на Русі (6 березня 1917 р., Київ) репрезентувала по суті «Полонію», а один з делегатів, - З. Березовський навіть увійшов до тимчасового складу ПКВ на Русі [33, s.130, 132]. Протиріччя між польською радикальною та націоналістичною молоддю обумовила формування нової студентської організації політичного характеру. 19 березня 1917 р. були скликані установчі збори «Союзу польської демократичної молоді» (далі, – «Союз») [11, s.2]. В ухваленій програмі союзу наголошувалось на відмежуванні від всіх молодіжних «реакційних формувань, які називають себе націоналістами і демократами, й одночасно від космополітично-соціалістичних угруповань» [30, s.3]. На чолі союзу став Ч. Мадей та Олександрович. На відміну від «Корпорації» та «Полонії» польська демократична молодь свідомо не проводила масової агітаційно-пропагандистської роботи. Основною формою її діяльності стало проведення численних зібрань закритого типу на які запрошувались лише члени організації, або особи рекомендовані ними [17, s.3]. Програма «Союзу» взагалі не містила жодного пункту, що

стосувався б безпосередньо молодіжного руху й більше нагадувала програмний документ політичної партії.

Своєрідним індикатором співвідношення впливів цих трьох організацій серед польського студентства стали вибори до Центральної організації Київської політехніки. Польські молодіжі політичні організації були представлені у обох виборчих списках, - національному та соціалістичному. За результатами виборів перший список отримав 235 голосів, другий – 220. До Центральної організації від них було делеговано по 8 представників. Причому, по списку об'єднаного національного блоку від «Полонії» пройшли Й. Роговський і С. Гржимайловський, а по списку від соціалістичного блоку пройшов член «Корпорації» Г. Нарбут [13, s.3]. «Союз польської демократичної молоді» у виборах участі не приймав, маючи швидше за все низьку популярність через нетривалий час свого існування. Взагалі ж В. Вєржейський називає цю організацію ефемерною, підкреслюючи швидше за все її нечисленність [28, s.130].

Окремо слід наголосити, що протягом 1917 р. ці три польські студентські організації політичного характеру надзвичайно активізували свою участь у партійному житті. Перед у цій справі вели «Корпорація» та «Союз». За словами одного з безпосередніх учасників польського молодіжного руху у березні 1917 – квітні 1918 рр. В. Вєржейського в той час складно було розмежувати діяльність «Корпорації» та київського осередку ППС(р.ф.) на чолі якого стояв студент київського університету, член «Корпорації» К. Домославський. «Корпорація» була залучена також до ведення партійної агітації ППС(р.ф.) серед польських робітників, вона ж стала союзником останньої на виборах до міської думи в м. Києві, її члени склади ядро партійної фракції ППС(р.ф.) в Центральній раді. На II з'їзді ППС(р.ф.) київська секція партії була представлена виключно членами «Корпорації» [28 s.130]. «Союз» взагалі перетворився на своєрідним молодіжний філіал польського демократичного руху, який організаційно оформився лише 26 березня 1917 р. з утворенням «Польського демократичного союзу на Русі». Програмні документи обох організацій є майже ідентичними. Акцент в них було зроблено на двох моментах: проголошення незалежності Польщі в її етнографічних кордонах й надання права національно-культурної автономії польському населенню в тих регіонах, де воно становить меншість [30, s.3]. На цих двох пунктах вибудовує свою політичну риторику й один з лідерів «Польського демократичного союзу на Русі» Є. Старчевський [25, s.14].

В повній мірі партійні вподобання «Корпорації» «Полонії» та «Союзу» виявились під час III з'їзду польських організацій на Русі (Україні), що відбувся в Києві 18 – 24 червня 1917 р й на якому були представлені делегати кожної з них. Протестуючи проти Уставу з'їзду, що визначав засади організації польського національного самоврядування, польські демократичні сили, які напередодні об'єднались у Польський демократичний централ, проголошують свій протест і залишають залу засідань. Одним з ключових аргументів протесту було твердження про те, що Устав заперечує принципи національно-культурної автономії, межі якої мають визначати органи державної влади, а саме Центральна рада. Цей протест підтримала ППС(р.ф.), а слідом за нею і «Корпорація». Від її імені К. Кулеша, С. Кожмєнський та О. Пожезінська у протесті вказали, що «Корпорація» не визнає ПКВ за орган польського національного представництва в Україні, бо він ставить на меті будування на території України «держави в державі», а виставлений ендеками на голосування текст Уставу взагалі назвали «сурогатом польського національного уряду…» [33, s.104-105]. Окремого протесту не склали представники «Союзу», підтримавши загальну резолюцію об'єднаних демократичних сил.

Аналізуючи діяльність польських студентських організацій політичного ґатунку протягом березня 1917 – квітня 1918 рр. слід також згадати і ZET (Zwi№zek Miodej Polski). На відміну від інших після падіння самодержавного ладу він продовжив підпільну діяльність. Основною формою масової роботи його членів була пропаганда ідей незалежності Польщі. З початку XX століття на відміну від інших підструктур організації, що діяли по території всієї Російської імперії, представники Київського округу ZET, з осередками в Києві, Одесі та Харкові, широко практикували співпрацю з іншими студентським політичними організаціями. В найбільшій мірі велась співпраця з «Полонією». За свідченнями С. Зєлінського, одного з засновників польського націоналістичного руху в Україні, до початку I світової війни Рада «Полонії» складалась виключно з членів ZETу (Гілевич, Зубр, Бжостовський, Бєлявський, Єзерський) [32, арк.8]. Саме тому, на думку Н. Некраш, «Полонія» була своєрідною явною масовою організацією законспірованої ZET [34, s.30]. Були також стосунки ZET і з соціалістичними молодіжними організаціями. Принаймні Т. Кательбах у своїх спогадах свідчить, що одним з керівників Київського братства ZET в добу Центральної ради був В. Корсак, який одночасно був і одним з керівників «Корпорації» та членом ППС(р.ф.) [10, s.326]. Проте все ж припускаємо, що домінуючий вектор співпраці був спрямований все ж таки на «Полонію» та ендеків.

Про це може свідчити хоча б той факт, що російські ендеки аби відтягнути частину прихильників польських демократів ініціюють утворення на базі ZET в травні 1917 р. окремої політичної організації, - Союз об'єднання та незалежності Польщі [18, s.50]. Проте все ж протягом 1917 р. на території Наддніпрянщини не зафіксовано проявів прямої участі ZET у політичному житті. Очевидно, що вона з огляду на збереження практики підпільної роботи була опосередкована через сітку інших студентських організацій. Одним з не багатьох свідчень активності ZET на Україні в добу Центральної ради є створення в ніч з 11 на 12 лютого 1918 р., з ініціативи членів люблінського осередку, товариства «Страж Кресів». Завданням організації було доведення польської приналежності Холмщини, що за Брестським мирним договором була приєднана до УНР, своєрідна «реституція польщизни». Ця організація поширила свої впливи на територію Волинської та Подільської губерній, де її інструктори, головним чином члени ZET, намагались організувати кооперативний рух серед польського селянства, та організувати петиційні компанії демонстрації польського характеру краю [21, s.131-132].

Поряд з названими політичними організаціями польського студентства діяла розгалужена сітка студентських громадських організацій. Найбільш активну роботу розгорнула польська «Братня поміч» або «Братняк» («Bratnia pomoc»). Діяла ціла низка її осередків при вищих навчальних закладах Києва. Зокрема в 1917 р., існували «Братняки» київського університету, київського комерційного інституту, медичного інституту та вищих жіночих курсів, київського політехнічного інституту, польських вищих наукових курсів, консерваторії [23, s.99]. 14 березня 1917 р. відбулись загальні збори «Братньої помочі» комерційного інституту на яких було обрано нову президію на чолі з Ч. Мадеєм та затверджено статут. Внутрішня структура організації ґрунтувалась на системі десятників. Серед основних напрямків роботи були названі організація національної самоосвіти та діяльність позичкової каси для студентів. З ініціативи Попеля також планувалось створити академічний кооператив [11, s.2]. В решті-решт всі автономні осередки «Братньої помочі» для координації своєї діяльності утворили «Братняцьку Централь». Ще однією організацією польського студентства подібного ґатунку була «Академічна спілка громадської роботи», яка по іншому називалась «ВДК» («Stowarzyszenie Akademickie Pracy Spoiecznej», WDK – абревіатура від «wгуж do kraju») й розпочала свою діяльність у грудні 1916 р [28, s.127]. Її головним завданням була організація виїзду студентів на навчання до польських вищих навчальних закладів. З цією метою навесні були організовані лотереї, театральні вистави та наукові читання. Від перших двох заходів було зібрано близько 2 500 крб. [22, s.3]. Показово, що значний вплив на ці не політичні товариства польського студентства мав польський демократичний рух. Як вже згадувалось, одним з керівників «Братньої помочі» був Ч. Мадей, член правління «Союзу польської демократичної молоді»; сеньйором «Академічної спілки» був Й. Пересвет-Солтан, - член правління «Польського демократичного союзу на Русі». Очевидно цим слід пояснювати відносну слабкість «Союзу польської демократичної молоді», - він був лише одним з напрямків діяльності польських демократів у молодіжному середовищі.

Слід наголосити на тому, що впливи польських студентських товариств, особливо політичних, виходили далеко за межі академічного середовища й транслювались на широкі маси польського населення. Серед магістральних напрямків цієї зовнішньої ініціативи, окрім політичної, слід наголосити на освітній роботі, участі в організації харцерського руху, а також формуванні польського війська.

Освітні ініціативи польського студентства виявлялись в тому, що значна їх частина залучалась до викладацької роботи в утворених польських школах. Особливо високим був відсоток вчителів з числа польської молоді, що була евакуйована з Галичини. Іноді польські студентські товариства створювали навіть під своїм патронатом навчальні заклади. Так, «Корпорація» мала в своїй структурі освітній відділ, який опікував польську школу для неписьменних дорослих [16, s.3]. «Полонія» планувала організовувати літні освітні курси, викладачами яких мали були члени товариства [15, s.3]. Традиційно польські студенти також організовували патріотичну самоосвіту серед учасників польського гімназійного руху, що був представлений «Союзом учнівських корпорацій на Русі». Важливість роботи серед гімназійної молоді обумовлювалась в першу чергу необхідністю рекрутації нових членів. З цією метою ZET навіть утворив ще в 1901 р. свій гімназійний філіал – PET (Zwi№zek Miodej Polski «Przyszioњж»), який діяв аж до 1922 р. [20, s.16].

Особливо важливою була роль польського студентства в організації харцерського руху на території Наддніпрянської України. Перша київська дружина польських скаутів (харцерів) виникла у 1912 р. з ініціативи членів «Полонії» В. Некраша та Й. Дубовського [6, арк.1]. З часом до участі в

харцерському русі залучались й інші студентські товариства, зокрема, «Корпорація» та ZET. З числа членів польських студентських товариств було сформовано керівництво харцерського руху, штат інструкторів та керівників дружин. Особливо активізувалась ця співпраця в 1917 р., коли харцерський рух перетворився на найбільш масову ланку молодіжного руху. У серпні 1917 р. Головна Комендатура харцерського руху на Русі та в Росії нарахувала 38 міст і містечок де існували харцерські дружини, з них 16 – міста українських губерній. Загальна кількість учасників руху в цей час становила 3996 осіб, з них 2101 знаходились у Наддніпрянській Україні, що становило 52,6% [31, s.176-181]. Вже в грудні 1917 р. під час ІІІ головного харцерського з'їзду нараховувалось 80 населених пунктів, де були утворені харцерські дружини, а загальна їх кількість становила 7849 осіб [24, s.46]. Враховуючи динаміку приросту можемо припустити, що близько 50% харцерів знаходилось в межах Наддніпрянщини. Очевидно, що організаційна робота тут була поставлена найкраще. Так, на кінець 1918 р. Головній комендатурі підпорядковувалось дружини 115 населених пунктів, з яких мінімум 49 розташовувались на території 9 українських губерній (без Таврії), в той час кількість харцерів зросла вже до 9500 [9, s.16]. Найбільшою їх кількість була в Києві. В березні 1917 р. тут нараховувалось їх лише 178 [6, арк.14], в серпні – 638, але ці дані неповні, оскільки три дружини з десяти не представили звіту [31, s.176-177]. В січні 1918 р. кількість харцерів в Києві зменшилась до 441 [34, s.28]. «Полонія» в цей час зберігала свій домінуючий вплив по відношенню до харцерського руху. Одним з проявів цього стало створення окремого харцерського відділу польської міліції на чолі з С. Ейсертом, що діяла при ПКВ на Русі [3, s.30]. Окрім того сприяло розвитку харцерського руху й товариство колишніх учасників цього руху «Stare Strzechy», членами якого в переважній більшості були студенти [34, s.29].

Суттєву активність виявляла польська академічна молодь і в напрямку підтримки формування польського національного війська. Ще напередодні революції в Києві розпочав діяти осередок «Польської ліги збройної боротьби» метою якого було сприяння виокремленню польських національних військових частин з російської армії. Значна частина інстуркорів харцерів та дружинників була її членами, зокрема, з 32 членів керівництва харцерсва до цієї організації належало мінімум 9. Серед них слід назвати Г. Гласса, С. Седлячека, С. Сєлецького, О і С. Гржималовских, В. Некраша [19, s.27]. Тісний контакт з харцерським рухом підтримувала також Централь юнкерів-поляків (Centralk Junkeryw Polakyw) в якій об'єднувались поляки, що навчались у старшинських школах м. Києва. Зокрема, значна частина керівництва київських дружин навчалась а артилерійській школі. До свого навчання вони ставились як до підготовки для служби в І польському корпусі Довбора-Мусніцького, що локалізувався в Білорусії. 28 листопада 1917 р. вони за підтримки польських організацій та керівництва старшинських шкіл виїхали на з'єднання з корпусом Довбора-Мусніцького [3, s.80; 7, s.9]. Про співпрацю з харцерами згадує і один з керівників ІІ польського корпусу, що дислокувався на території України, Ю. Галлер. Зокрема, він вказує, що ІІ та ІІІ київські штабні дружини, співпрацювали з розвідкою корпусу. З його слів також маємо нажаль непідтверджену інформацію про плани прийому київських харцерів старшого віку до корпусу [4, s.6]. Традиційно тісними були стосунки «Корпорації» з Польською організацією військовою (ПОВ), з якою співпраця була налагоджена на ґрунті формування власних військових підрозділів. Співпрацювала з ПОВ і «Полонія», але опосередковано через своїх представників у харцерському русі. Зокрема, член Головної комендатури харцерів, керівник ІІІ харцерської штабної дружини м. Києва С. Сєлецький очолював розвідку київського осередку ПОВ, він же очолював відділ харцерської розвідки ІІ польського корпусу. В цілому ж керівництво харцерства на Україні, підтримуючи конспіративні стосунки, демонструвало свою непричетність до діяльності ПОВ. Наприклад, в Житомирі за участі націоналістичної молоді було утворено осередок гімнастичного товариства «Сокіл», члени якого почали проводити пропаганду спрямовану на зрив співпраці харцерів з ПОВ [1, s.375].

Нажаль, здійснити обрахунок чисельності польського студентського руху на сьогоднішній день неможливо. Зважаючи на розгалужену сітку й широкий спектр напрямків діяльності різних польських студентських товариств припускаємо, що його чисельність буде близькою до кількості всього польського студентства. Взагалі особливість польського молодіжного руху полягала у його масовості. Наприклад, за спогадами В. Андрійкович в Житомирі 90% всієї польської молоді належала до різних патріотичних товариств [1, s.371]. З огляду на це можемо припускати, що лише в Києві загальна чисельність учасників польського студентського руху мала становити близько 1000 осіб (лише в Польському університетському колегіумі в 1917/1918 навчальному році було 718 слухачів, з яких не поляками було лише 7 осіб [29, s.199]). Відомо, наприклад, що на середину березня 1917 р.

«Полонія» нараховувала 200 членів [32, арк.10]. Не менш складною проблемою є встановлення території поширення польського студентського руху. Очевидно, що епіцентрами його розвитку були такі університетські центри як Київ, Харків, Одеса. Переважна більшість польської академічної молоді зосереджувалась у Києві, тут був представлений весь спектр польських студентських товариств. В Харкові відомо про діяльність осередків «Полонії», ZET та «Союзу соціалістичної молоді» - союзника «Корпорації»; в Одесі в 1917 р. легалізувала діяльність «Братня поміч», яка до цього була відома під назвою «Студентська каса», очевидно продовжив свою діяльність і місцевий осередок ZET. Вважаємо, що в умовах революції організація польського студентського руху вийшла за межі університетських міст. Якщо раніше припинення навчання й виїзд з університетського міста як правило приводили до втрати стосунків з певною студентською організацією, то з 1917 р. ці стосунки можна було підтримувати за посередництва харцерських організацій, польських шкіл, відділів ПОВ й інших структур, членами яких традиційно ставала польська академічна молодь.

Отже, польський студентський рух на території Наддніпрянської України в добу Центральної ради вийшов на новий щабель розвитку. Після отримання можливості легального розвитку, він перетворився на справді масовий рух, а отже й став вагомим важелем впливу на суспільно-політичне життя польського населення регіону. Протягом березня 1917 – квітня 1918 рр. відбулись суттєві зміни у його структурі, що вплинуло і на зміну співвідношення сил між організаціями польського студентства. Важливою характерною рисою польського молодіжного руху в Україні стало остаточне утвердження домінуючої ролі в його структурі товариств політичного ґатунку, що в свою чергу обумовило політизацію всього польського молодіжного руху. Особливо вагомою їх роль була у формуванні міжпартійних стосунків в середовищі польських політичних сил Наддніпрянщини. Всі без виключення польські студентські організації мали виражене національно-патріотичне спрямування. Незважаючи на гостроту ідеологічних розбіжностей між різними товариствами, їх спільною кінцевою метою було досягнення незалежності Польщі. Саме цим обумовлювались випадки, хоча й не прямої, але співпраці між ворогуючими полюсами польського студентського руху. Незважаючи на виражену зовнішню спрямованість, орієнтацію на розбудову державності в Польщі, польська академічна молодь приймала активну участь і в українському національному русі, вітала державні прагнення українського народу, а почасти й сама приймала безпосередню участь в реалізації державотворчого курсу Центральної ради.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Andrzeykowiczywna W. Miodzieї niepodlegiosciowa w Їytomierzu. // Siuїba ojczyuпnie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodlegћж 1915 – 1918. – Warszawa: Giywna ksiкgarnia wojskowa, 1929. – 371 – 376 s.; 2. Bartoszewicz H. Kijowska Filarecja. Z dzejyw pjlskich organizacji niepodlegioћcowych na Ukrainie przed wybuchem rewolucji rosyjskiej. // Polska a jej wschodni s№siedi. – T.8. – Rzeszyw, 2007. – 16 – 28 s.; 3. Glass H. Miodzi Walcz№. – Londyn: Veritas, 1974. – 264 s.; 4. Glass H. Na szlaku chudnego wilka. Z podziemi ku Polsce. – Poznac, 1932. – 356 s.; 5. Glinka X. W cieniu Ziotej Bramy. // Pamiкtnik Kijowski. – t.1. – Londyn, 1959. – 209 – 236 s.; 6. Grzymaiowski S. Dziaialnoћж miodzieїy akademickiej w ruchu harcerskim. – Biblioteka Ossolinskich (Wroclaw), rps. 14990/II. – 30 s.; 7. Harcerze w bojach 1914 - 1921// Historia harcerstwa. T.1. lata 1910 – 1921. – Londyn, 1975. – z. 5/4. – 1 – 27 s.; 8. Jabiocski H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917 – 1918. – Warszawa, 1948. – 165 s.; 9. Jankowski S. Poczatki ruchu harcerskiego. // Historia harcerstwa. T.1. lata 1910 – 1921. – Londyn, 1975. – z. 1/1. – 1 – 40 s.; 10. Katelbach T. Spowiedu pokolenia. // ZET w walce o niepodlegioћж i budowiк pacstwa. Szkice i wspomnienia. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996. – 323 – 338 s.; 11. Kronika. // Dziennik Kijowski. – 1917. - № 76. – 18 (31) marca. – 2 s.; 12. Kronika. // Dziennik Kijowski. – 1917. - № 80. – 23 marca (5 kwitnia). – 2 – 3 s.; 13. Kronika. // Dziennik Kijowski. – 1917. - № 104. – 25 kwienia (8 maja). – 3 s.; 14. Kronika. // Dziennik Kijowski. – 1917. - № 111. – 3 (16) maja. – 2 s.; 15. Kronika. // Dziennik Kijowski. – 1917. - № 124. – 20 maja (2 czerwca). – 3 s.; 16. Kronika. // Dziennik Kijowski. – 1917. - № 254. – 25 paudziernika (7 listopada). – 3 s.; 17. Kronika. // Gazeta Narodowa. – 1917. – № 95. – 29 paudziernika (11 listopada). – 2 – 3 s.; 18. Miodowski A. Konflikt pomiкdzy liberalnymi, a narodowymi demokratami o przywydstwo polityczne w њrodowisku wychodutwa polskiego w Rosji w dobie rewolucji lutowej. // Studia Podlaskie. – T. 16. – Biaiystok, 2006. – 41 – 58 s.; 19. Nekrasz W. Harcerze w bojach w latach 1914 – 1921. – Warszawa: Giowna ksiкgarnia wojskowa, 1930. – cz.1. – 216 s.; 20. Nowacki T. Przedmowa. // ZET w walce o niepodlegioћж i budowiк pacstwa. Szkice i wspomnienia. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996. – 7 – 18 s.; 21. Nowacki T. Szkic do dziejyw ZET-u. // ZET w walce o niepodlegioћж i budowiк pacstwa. Szkice i wspomnienia. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996. – 21 – 292 s.; 22. Odezwa Stowarzyszenia Akademickiego. // Gazeta Narjdowa. – 1917. - № 86. – 19 paudziernika (1 listopada). – 3 s.; 23. Ryziewicz J., Zesztowt L. Polskie kolegium uniwersyteckie w Kijowie (1917 - 1919). // Rozprawy z dziejyw oћwiaty. – T. 34. – Wrociaw-Warszawa-Krakyw, 1991. – 93 – 123 s.; 24. Sedlaczek S. Harcerstwo na Rusi i w Posji 1913 – 1920. – Warszawa, 1936. – 100 s.; 25. Starczewski E. Їycie polskie na Ukrainie. – Kijow, 1917. – 48 s.; 26. Sula D. Polacy w Kijowie w latach 1914 – 1917. // Sprawy wschodnie. – Z. 2 – 3 (6 – 7). – 2004. – 107 – 118 s.; 27. W Kijowie. // Dziennik

Kijowski. – 1917. - № 74. – 15 (28) marca. – 3 s.; 28. Wierzejski W. Fragmenty z dziejyw polskiej miodzieїy akademickiej w Kijowie 1834 – 1920. – Warszawa, 1939. – 160 s.; 29. Wilczycski J. Polskie kolegium uniwersyteckie w Kijowie 1917 – 1919. // Pamiktnik Kijowski. – Londyn, 1963. – T.2. – 195 – 214 s.; 30. Wsryd miodzieїy. // Dziennik Kijowski. – 1917. - № 81. – 24 marca (6 kwitnia). – 3 s.; 31. Wykaz њrodowisk i druїyn harcerskich w Pacstwie Rosyjskiem. // Miodzieї. – 1917. - № 7 – 10. – lipiec – sierpiec. – 176 – 181 s.; 32. Zielicski S. Liga Narodowa na Ukrainie w latach 1890 – 1920. – Biblioteka Ossolinskich (Wroclaw), rps. 13202/II. – 47 s.; 33. Zjazd polski na Rusi w Kijowie w dniach 18 – 24 czerwca 1917 roku. – Winnica, 1917. – 133 s.; 34. Zwi№zek harcerstwa polskiego na Woiyniu. Chor№giew harcerek i harcerzy 1918 – 1939. – T.1., cz. 1. / zespyi redakcijny N. Nekrasz, Z. Izdebska, W. Skorupska, P. Zaleski, Z. Wnukowski, H. Styczycski, W. Filippoto. – Londyn, 1997. – 239 s.

І.Г. Передерій

В. ЛИПИНСЬКИЙ ЯК ФУНДАТОР ТА ТЕОРЕТИК УКРАЇНСЬКОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ХЛІБОРОБСЬКОЇ ПАРТІЇ

Постать В’ячеслава Липинського, видатного українського історика, історіософа, соціолога, політика і публіциста, 125-річчя від дня народження якого українська громадськість відзначила навесні минулого року, привертає до себе увагу через низку обставин, серед яких чільне місце посідають державотворчі ідеї цієї непересічної особистості. Ім’я В. Липинського повернулося в Україну лише після проголошення незалежності. Чимало його ідей не втратили своєї актуальності й сьогодні. Окрім того, події останнього часу в Україні ніби підтверджують правильність думок мислителя.

Аналіз сучасної політичної боротьби та загрозливого протистояння всіх політичних сил, головним чином, політичних партій, блоків та рухів, пошук витоків і причин незугарного сьогодення українського села спонукають до глибшого вивчення програмних засад Української демократичної хліборобської партії (далі – УДХП), заснованої у 1917 р. за участі В. Липинського, а отже, й ретельного аналізу його теоретичної спадщини, зокрема тієї, що складала ідеологічну та організаційну основу діяльності УДХП.

Дана наукова розвідка здійснена відповідно до науково-дослідної теми «Україна в період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.», яку розробляє колектив кафедри українознавства та гуманітарної підготовки Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка. На сьогоднішній день спадщина В. Липинського не втратила своєї актуальності. Вона може бути дієвим теоретичним і практичним підґрунтям у процесі розбудови самостійної незалежної України, здійснення її політики, зокрема у сфері аграрних відносин, формуванні державної ідеології та вихованні почуття національної гідності в громадян. Систематизація та аналіз чисельних наукових та публіцистичних праць цього діяча дасть можливість більш повно використати його спадщину в дослідженнях з історії, політології, соціології, історіософії, релігієзнавства, а також у розв’язанні багатьох проблемних питань сучасного життя.

Як в Україні, так і за її межами опубліковано кілька десятків наукових та публіцистичних праць, присвячених життю і творчості В. Липинського. Серед тих, що вийшли останніми роками в Україні, особливо цікавими є наукові розвідки Галушка К. [1], Гирича І. [2], Масненка В. [3; 4], Осташко Т. [5], Гошуляка І. [6] та інших дослідників. Проте залишаються малодослідженими обставини, які так чи інакше впливали на формування світогляду В. Липинського, а також його справжня роль у заснуванні та розробленні програмних засад УДХП. Винятком є хіба що стаття Турченка Ф. та Заліської Н., опублікована на сайті Інституту суспільних досліджень [7], в якій автори аналізують окремі розділи та пункти програми УДХП. Однак до сьогодні бракує ґрунтовного дослідження ролі В’ячеслава Липинського в заснуванні цієї української партії та формуванні її ідеології. Тому метою статті є вивчення історії заснування УДХП та ролі в цьому процесі В. Липинського, аналіз програмних положень партії та їх зв’язок із еволюцією поглядів В. Липинського на процес українського державотворення.

Першу світову війну В. Липинський зустрів у лавах російської армії. Брав участь у східно-прусській кампанії в складі другої російської армії генерала Самсонова, яка закінчилася поразкою. У 1915 р. через хворобу був переведений до кінних резервів. У їх складі служив у Дубні, Острозі, а потім – у Полтаві. Саме там його як начальника кінного резерву на Павленках і застала Лютнева російська революція [8, с. 21]. У Полтаві В. Липинський поринає в політичну діяльність. Повалення російського самодержавства і початок національного відродження України він зустрів із захопленням, проте соціалістичних ілюзій більшості провідних діячів Центральної Ради не поділяв. Він узяв безпосередню участь в українізації кавалерійської військової частини на Полтавщині, однак

наштовхнувся на небажання Генерального Секретаріату України затвердити її офіційно як українське збройне формування. Був делегатом І Всеукраїнського військового з'їзду, однак демагогія промовців відштовхнула його [9, с. 32].

Весною 1917 р. в Полтаві поряд з іншими громадськими організаціями виникла й Українська військова громада. Брак документів не дозволяє точно встановити ініціаторів та час її створення, однак достеменно відомо, що в травні 1917 р. вона вже функціонувала. Тоді ця організація рішуче виступила за створення в тилових підрозділах російської армії національних українських формувань. На думку членів громади, створення таких українських корпусів мало сприяти зміцненню фронту та піднесенню бойового духу військ. Улітку 1917 р. Українська військова громада була створена і в Лубнах. Її представники ввійшли до тимчасової ради Селянської спілки Лубенського повіту [10, с. 23].

Деякі дослідники вважають, що товаришем голови Української військової громади в Полтаві або навіть головою був В. Липинський. Такої думки, зокрема, дотримується Я. Дашкевич [9]. Автору цієї розвідки не вдалося підтвердити чи спростувати цю поширену думку, позаяк прізвище видатного історика, політолога, громадського діяча ні в документах Державного архіву Полтавської області, ні в періодичній пресі того часу не згадується.

Учасники надзвичайних зборів Української військової громади, що відбулися 27 червня 1917 р. з приводу 208-ї річниці Полтавської баталії 1709 р., одностайно ухвалили вшанувати пам'ять запорозьких козаків, які під проводом кошового отамана Запорозької Січі Костя Гордієнка загинули під Полтавою в боротьбі проти військ Петра І. Одночасно учасники зібрання висловили рішучий протест проти бучного святкування перемоги Росії в цій битві та закликали українців, національні меншини Полтавщини не брати участі у святкуванні «Петрової перемоги» [11, арк. 127].

Українська військова громада, незважаючи на свою нечисленність, брала активну участь у політичному та громадському житті Полтавщини. Коли Центральна Рада своїм першим Універсалом 10 (23) червня 1917 р. проголосила автономію України, Полтавська українська військова громада відразу ж визнала Центральну Раду «тимчасовим урядом автономної України» і зобов'язувалася підтримувати її в державотворчій діяльності [10, с. 24]. Після більшовицького перевороту представники Української військової громади однозначно висловилися на засіданні Полтавської міської ради робітничих і селянських депутатів за те, щоб уся повнота влади в Україні належала лише Українській Центральній Раді та її урядові – Генеральному Секретаріату. Член військової громади прапорщик Петриченко ввійшов до складу створеного 26 жовтня 1917 р. «Совєта революції», який мав стати вищим органом влади на Полтавщині [12, арк. 191]. Такою була діяльність Полтавської української військової громади, до складу, а можливо, й до керівництва якої, вірогідно, входив В. Липинський.

Улітку 1917 р. по всій Україні, в тому числі й на Полтавщині, особливої гостроти набуло земельне питання. Воно було безпосередньо пов'язане з тим складним становищем, у якому знаходилося селянство. Так на Полтавщині з 386 489 господарств 223 241, або 57,7% згідно з переписом 1916 р. мали наділи, розмір яких не перевищував шість десятин на двір [13, с. 46]. Згідно з висновками тогочасних економістів цього було недостатньо для утримання середньостатистичної селянської родини з п'яти-шести осіб. У ході подвірного перепису 1917 р. було нараховано понад 30 тис. селянських родин, які взагалі не мали земельних угідь [14, с. 42]. Не зупиняючись на деталях, які стосувалися двохмільйонної армії безземельного і малоземельного селянства, страждання якого досить повно висвітлені в історичній літературі, наведемо узагальнюючі дані земської статистики, якою так жваво цікавився публіцист В. Липинський. Так, наприклад, у 1911 р. прямих податків і різноманітних платежів на Полтавщині було зібрано 27 943 353 крб.; у 1912 р. - 30 140 128 крб. ; у 1913 р. - 31 306 184 крб., тоді як витрати імперського центру на різноманітні потреби губернії були значно скромніші: у 1911 р. - 16 935 848 крб.; 1912 р. - 18 433 161 крб. і у 1913 р. - 21 695 590 крб. Загалом маємо таку картину: прибутки за три роки склали 89 389 665 крб., а витрати - 57 064 969 крб., тобто на третину менше [15, с. 192]. Отже, на початку XX ст. одна лише Полтавщина щорічно давала в бюджет Російської імперії не менше 10 млн. крб. чистого прибутку Нагадаємо, що в цей час до складу Росії входило дев'ять українських губерній. Неважко уявити собі загальні прибутки царату від експлуатації України. Саме цей факт, поряд із іншими причинами, і визначив суспільну позицію В. Липинського та його активну участь у заснуванні УДХП .

Формування Української демократичної хліборобської партії розпочалося без участі В. Липинського. До організаційної комісії, що зголосилася на утворення крайової хліборобської організації, увійшли Сергій Шемет – брат Володимира Шемета, свого часу член І Державної

Думи, а також голова Лубенської повітової земської управи М.Боярський, член цієї управи Л.Климов, агроном В.Шкляр і деякі місцеві інтелектуали. Ця комісія оголосила про утворення нової політичної організації під назвою Українська демократична партія (УДП). Партія з такою назвою існувала ще в 1904-1905 рр, але потім злилася з Українською радикальною партією в об'єднану Українську радикально-демократичну партію (УРДП), зберігаючи при цьому права внутрішньопартійної автономії. Певно, організатори спочатку мали на меті відродження УДП, у програмі якої передбачався викуп поміщицьких маєтків при збереженні приватної власності на землю, а також автономія України в складі федеративної Російської держави. Про існування УДП В. Липинський дізнався від С. Шемета в червні 1917 р., познайомившись з ним на хліборобському з'їзді в Полтаві. Липинський став членом Управи партії і організував у Полтаві її відділ [7].

29 червня 1917 року в Лубнах, у приміщенні Лубенської чоловічої гімназії, відбулися установчі збори УДХП. У них узяли участь близько 800 селян та 200 представників української інтелігенції. Головою зборів обрали Л. Климова, а з проектом програми майбутньої партії виступив С. Шемет [16]. Діяльність партіїї мала ґрунтуватися на таких фундаментальних принципах: суверенність українського народу; приватна власність як основа народного господарства; парцеляція за викуп поміщицьких маєтків для задоволення потреб малоземельних селян і залишення в руках попередніх власників такої кількості землі, яку встановить Український сейм [17, с. 63]. Знову ж таки присутність на цих зборах у Лубнах В. Липинського документально не підтверджена, однак, безсумнівно, він цілком поділяв переконання їх учасників, адже саме йому було доручено остаточне редагування партійної програми. Власне, всього було підготовлено 3 редакції програми УДХП – В. Липинським, с. Шеметом та В. Андрієвським. Планувалося опублікувати всі три проекти, але видрукований був лише один, авторство якого належить В. Липинському. Саме він і став офіційною програмою нової партії. І саме В. Липинський запропонував нову назву партійної організації – Українська демократична хліборобська партія. А представлена ним програма якнайповніше відповідала духові і букві цієї назви [7]. Документ називався «Нарис програми Української Демократичної Хліборобської Партії» і починався з констатації того, що «...священне та непохитне право кожної нації на повне самовизначення...стало законом революції», а «Український народ хоче і має право бути народом вільним. Він рівний всім іншим культурним народам світу і має повне право сам за себе своєю волею рішати свою долю» [18, с. 130].

Обґрунтовуючи ідею суверенітету українського народу, В. Липинський підкреслює: «Історія наша учить нас, що повним національним життям жив наш народ тільки тоді, коли він користувався на землі повнотою своїх суверенних прав (Держава Київська), або ж, після втрати своєї державності, тоді, коли в ньому зі стихійною силою прокидались змагання до цих утрачених прав (Козаччина). Всяке відречення од змагань до національної політичної незалежності йшло все в парі з національною руїною, з занепадом національної культури і найстрашнішим для нас ренегатством найбільше активних політично верств українського народу, спольщеної нашої шляхти, духовенства і міщанства під впливом державності польської, обмоскалення зразу козацької старшини, духовенства, потім інтелігенції, а тепер врешті і частини нашої демократії під впливом державності російської...» [18, с. 131].

В. Липинський наголошує, що «...українська національна ідея тільки тоді в силі оживити собою українську етнографічну масу, коли вона йде поруч із ідеєю суверенітету українського народу; коли вона кличе до повного національного визволення і на місто рабської служби чужим державним організаціям ставить змагання до створення власної держави». Такі радикальні оцінки означали не що інше, як рішуче відокремлення України від Росії і розбудову власної суверенної держави. «І тому боротьбу за державний суверенітет цілого українського народу по всій Україні ми, – підкреслює В. Липинський, – ставимо найважливішою і вихідною точкою нашої програми» [18, с. 131].

Добре розуміючи, що відсутність власного державницького досвіду значно ускладнить боротьбу за розбудову суверенної держави, В. Липинський пропонує партії об'єднати зусилля всього хліборобського населення, яке й витворить ту провідну верству, що забезпечить успішне функціонування власної Української держави. Він зазначає: «Політична власть на Україні повинна належати в першій мірі представникам українського селянства і город не повинен диктувати свою волю українському селу. Україна – край хліборобів, і українська держава мусить стати державою хліборобів» [18, с. 133].

Певно, щоб надати проекту програми конкретнішого і прагматичнішого характеру, в її перший розділ «Міжнародне становище України» В. Липинський включає перелік етнічних українських земель, що повинні входити до складу Української держави, а УДХП усіма силами буде обстоювати цю вимогу на «...всесвітньому міжнародному конгресі, який один тільки, при участі українців з Росії та Австрії, може вирішати українську справу...» [18, с. 134].

Показовим у плані еволюції поглядів В. Липинського на державу є другий розділ програми УДХП «Лад на Україні». Дослідники політологічної спадщини все ще ведуть дискусії щодо того, ким все-таки був В. Липинський: монархістом чи демократом? Через відсутність достатньої джерельної бази важко відповісти на це питання однозначно. Очевидно лише те, що, вивчаючи історію Хмельниччини в дореволюційний період, В. Липинський дійшов висновку, що найкращою формою державного устрою для України може бути лише гетьманська монархія. Тому на перший погляд дивним видається демократичний проект державного устрою, який виклав В. Липинський у програмі УДХП. Визначення форм державного устрою він відносить до компетенції Українських установчих зборів. На цих зборах УДХП повинна відстоювати республіку, в якій законодавча влада належатиме парламенту (Сейму), а виконавча – Генеральному Секретаріатові (Раді Міністрів) [18, с. 135].

Особливо цікавим, на наш погляд, є третій розділ програми: «Справи економічні», де подано розгорнуте обґрунтування аграрної складової програми УДХП. Слід зауважити, що побудована вона на ґрунтовному аналізі аграрних відносин в Україні, що вигідно вирізняє її серед аграрних проектів інших українських партій того часу. В програмі, зокрема, зазначено, що «в найважливішій для нас справі земельній ми мислимо майбутню Вільну хліборобську Україну, як край високо розвиненого, інтенсивного фермерського господарства. Ми будемо йти до того, щоб зникли якнайшвидше пережитки нашої національної неволі: величезні поміщицькі латифундії, котрі могли існувати при дешевих робочих руках, темноті народній та піддержці пануючих держав, і – витворені панщиною – великі, скупчені та бідні українські села» [18, с. 137]. Їхнє місце, на думку В. Липинського, повинні «...зайняти розкинуті рясно по всій українській землі хутори трудового українського селянства, на яких український хлібороб, об'єднаний в могутні кооперативні товариства, добуває з нашої родючої землі трудом своїм і своєї сім'ї максимум того, що вона може дати» [18, с. 137].

Програма УДХП передбачала утворення українського державного земельного фонду, в який перейдуть конфісковані казенні, кабінетські, удільні, монастирські землі, а також землі приватних власників, котрі законодавчим порядком, у міру потреби переходитимуть за викупом по справедливій оцінці у власність держави, поверх певної, установленої законом (не нижче трудової) норми [18, с. 137-138]. В. Липинський був переконаний, що селянин, заплативши за землю й отримавши «купчу», буде почуватись на цій землі справжнім господарем.

Досягненню цих програмних цілей була підпорядкована й тактика УДХП, відображена у четвертому розділі програми. У ньому В. Липинський категорично наголошує: «Всякий українець, котрий бореться за вільну Україну, і всякий чужинець, котрий наше право до повної незалежності фактично визнає, – наш союзник, хоч би його погляди в інших справах не відповідали поглядам нашої партії. Всякий українець раб, котрий зрікається ідеї Вільної України і тим самим служить чиїмось чужим державним чи національним інтересам в Україні, – і всякий чужинець, котрий во ім'я цих чужих інтересів на нашій землі виступає проти визвольних змагань українського народу – наш ворог, хоч би по своїм поглядам в інших справах він стояв би дуже близько до поглядів нашої партії» [18, с. 139].

Програма УДХП, розроблена В. Липинським, була опублікована в жовтні 1917 р. У цьому документі він значно розширив політичні та економічні програмові засади УДХП, прийняті при заснуванні партії у червні 1917 р. Новими стали положення про необхідність формування провідної верстви суспільства з державницькою свідомістю, співіснування орендної та приватновласницької форм землеволодіння, встановлення державного контролю за національним господарством тощо [5, с. 124].

З позицій, викладених у програмному документі, Українська демократична хліборобська партія оцінювала ситуацію, що склалась в Україні на середину 1917 року, і висловлювалась за співпрацю з Центральною Радою. Однак ці пропозиції не знайшли належного розуміння й підтримки серед тодішнього керівництва Центральної Ради. Очевидно, з огляду на такі обставини, В. Липинський після гетьманського перевороту в квітні 1918 року й підтримав П. Скоропадського. Що це було: крах демократичних ілюзій В. Липинського, чи, навпаки, утвердження у власних переконаннях, ми можемо тепер лише гадати, так само, як можемо здогадуватись, що могла принести українському селянству реалізація запропонованої В. Липинським програми УДХП.

Отже, як бачимо, В. Липинський відіграв величезну роль не лише в становленні, а й в ідеологічному оформленні фундаментальних засад діяльності Української демократичної хліборобської партії. Фактично, розроблення ним партійної програми, яка була прийнята УДХП, відображає еволюцію політологічних поглядів самого В. Липинського, які остаточно сформувалися вже в період після завершення національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.

Запропонована наукова розвідка не претендує на остаточне з'ясування поставлених у ній проблем, а є лише спробою вивчити їх у зазначеному на початку статті контексті й спонукати інших дослідників до ширшої наукової дискусії. Адже, безумовно, постать В. Липинського викликає величезний інтерес, а історія його діяльності та спадщина набуває неабиякої актуальності сьогодні, коли Україна вкотре за свою історію опинилася на переломному етапі державного будівництва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Галушко К. Парадокси консерватизму В'ячеслава Липинського // Київська старовина. – 2001. - №3. – С.119-126; 2. Гирич І. Вячеслав Липинський – узасаднювач української державницької ідеї // Історія в школах України. – 2005. - №8. – С.45-50; №9. – С.44-46; 3. Масненко В. В. Липинський і М. Грушевський: харизматична модель в українській історичній думці 1920-х років // Сучасність. – 2001. - №3. – С.98-113; №4. – С.88-106; 4. Масненко В. Роль В.Липинського у становленні державницького напрямку української історіографії // Молода нація: Альманах. – 2002. - №2. – С.7-12; 5. Осташко Т. Суспільно-політична діяльність Вячеслава Липинського на тлі його листування / У кн. В.Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. Серія «Архів». Листування / Ред. Я. Пеленський, р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т.1. (А-Ж) – К.: Смолоскип, 2003. – 960 с. – С. 119-152; 6. Гошуляк І. П'ять уроків В'ячеслава Липинського // Віче. - 2003. - №9. – С.141-152; 7. Турченко Ф., Заліська Н. В'ячеслав Липинський – ідеолог української демократичної хліборобської партії // www.ukrterra.com.ua/ chronology/10/turchenko_zalisk.htm.; 8. Соловей Д. Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу. 1914-1921. – Полтава: Криниця, 1994.- 192 с.; 9. Дашкевич Я. Хам чи Яфет. Липинський і українська революція // Україна: Наука і культура. – Вип. 29. – К., 1996. – С.32-39; 10. Кочерга Н. К., Ревегук В. Я. Вячеслав Липинський на Полтавщині (жовтень 1916 – вересень 1917) // Філософські семінари. Випуск 6. Матеріали наукового семінару «В'ячеслав Липинський: між історією і сучасністю». До 125-річчя з дня народження В'ячеслава (Вацлава) Казимировича Липинського (17 квітня 2007 року) – Полтава: ПолтНТУ, 2007. – 125 с. – С. 23- 26; 11. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.П-17. – Оп.1. – Спр. 34-а; 12. ДАПО. – Ф. 1057. – Оп. 1. – Спр. 6.; 13. Статистичний справочник по Полтавскій губерніі на 1918-19 рр. – Полтава: Тип. Т-ва Печатного Діла, 1919. – 287 с.; 14. Пятая подворно-хозяйственная перепись в Полтавской губернии 1917 года. – Полтава: Тип Т-ва Печатного Дела, 1917. – 317 с.; 15. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. – Полтава: Тип Т-ва Печатного Дела, 1915. – 387 с.; 16. Вісник Лубенського громадського комітету. – 1917. – 6 липня; 17. Шемет С. До історії Української демократично-хліборобської партії // Хліборобська Україна. – Відень, 1920. – Зб. 1. – 127 с.; 18. Нарис Української демократичної хліборобської партії // Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття: програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В.Ф. Шевченко та ін.. – К., 1993.- 456 с.

О.О. Приймак

В. К. ЛИПИНСЬКИЙ ПРО РОЗБУДОВУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Наукова спадщина видатних українських науковців та їх національні позиції викликають закономірний інтерес у сучасній історіографії. Дослідники пов'язують ці питання з аналізом розбудови держави. У цьому контексті значної уваги заслуговують погляди В.К. Липинського. До його ідей про національну державу як сенс історичного розвитку зверталися Р. Залуцький, Б. Ганцаж, К. Галушко, О. Любовець, Ф. Турченко, Ю. Тимошенко. Вони аналізують його державотворчі, національні погляди, їхнє значення для сучасної України та можливість практичного застосування. Проте не можна вважати проблему вичерпною.

З огляду на це визначилась мета даної статті: розкрити сутність поглядів науковця на створення української національної держави.

Важливе значення при вивченні цього питання мають праці В.К.Липинського «Листи до братів – хліборобів» та «Релігія і церква в історії України». Вони присвячені вивченню національних, державних питань, визначенню ролі релігії у ставленні до держави, нації й суспільства.

Особливу увагу В.К.Липинський звертав на тісний взаємозв'язок між нацією і державою та стверджував неможливість існування держави без нації й нації без держави. Тому необхідною умовою створення єдиної могутньої української держави, на його думку, була об'єднана нація. Під нацією він розумів постійних мешканців української території. Причому цікавим є те, що дослідник не диференціював представників української нації за релігійним, етнічним або соціальним становищем. Єдиною головною умовою, яка єднала, було бажання працювати на користь обраної нації. Процес об'єднання нації не може відбутися без введеного В.К. Липинським поняття «територіального патріотизму», який передбачав сприяння розвитку власної території на основі солідарності всіх її мешканців. Умовою його реалізації є об'єднання етнічної території українських земель. «Метою нашою єсть об'єднання в українськім однім державнім організмі всіх тих земель

наших, де тепер в межах російської і австрійської держав живе суцільною масою народ український» [7. с. 192].

Не менш важливу роль в національному об'єднанні, на думку В.К. Липинського, відіграє релігія, яка є невід'ємною частиною історії українського народу. У цьому питанні В.К. Липинський не намагався підмінити ідеологію релігією. Він навпаки застерігав проти релігії, пристосованої до політичної кон'юнктури. В.К. Липинський пропонував справжню віру, що пронизує найвищі вартості й цілковито визначає їх духовний пріоритет. Окрім цього, дослідник вважав, що релігія може об'єднати різні політичні сили в одну, яку треба буде спрямувати на боротьбу за об'єднання нації.

В.К.Липинський визнавав право кожної нації на самовизначення. Український народ повинен користуватися на своїй землі всією повнотою суверенних прав. Ідея суверенітету має велике значення у поглядах В'ячеслава Липинського. «Історія наша учить нас, – зазначає автор, – що повним національним життям жив наш народ тільки тоді, коли він користувався на своїй землі повнотою своїх суверенних прав (Держава Київська), або ж після втрати своєї державності, тоді, коли в ньому зі стихійною силою прокидались змагання до повернення цих утрачених прав (Козаччина)» [4. с. 175].

У своїх роздумах В.К. Липинський доходить висновку, що також об'єднанню української нації буде сприяти вироблення такої національної ідеї, яка пропагувала національний суверенітет держави. «Українська національна ідея тільки тоді в силі оживити собою українську етнографічну масу, – підкреслює науковець, – коли вона йде поруч з ідеєю суверенітету українського народу, коли вона кличе до повного національного визволення і на місце рабської служби чужим державним організаціям ставить змагання до створення власної держави» [8. с. 178].

У процесі національної консолідації значну роль відіграє визначення провідної верстви, яку В.К. Липинський бачив у хліборобському класі. Під поняттям хліборобського класу він розумів групу родин, що мають власну землю й самі її обробляють. Класова свідомість визначається тут «способом хліборобської продукції», основною ознакою якої є індивідуальна здатність хлібороба отримувати якнайбільше хліба з власної ділянки. Кількість землі та форма праці в класовій свідомості хлібороба не мають вирішального значення. Наявність матеріального розшарування – це внутрішня справа класу. Усунення цього розшарування є завданням майбутньої аграрної реформи й аграрного законодавства хліборобської держави. Аграрною реформою передбачалось створення національного земельного фонду, що формувався шляхом конфіскації «казенних» земель, земель урядовців, монастирських наділів та викупу державою приватних земель. Створений у такий спосіб земельний фонд повинен був ділитись на хутори, мала враховуватися якість землі та спеціалізація району. Ці хутори передавались у спадкову (без права розподілу) оренду селянам, які її оброблятимуть. На розвиток господарства держава гарантувала селянам довгострокові позики, поручительство за які покладалось на сільськогосподарські чи кооперативні товариства, до яких вони належали. Орендна плата формувалась з урахуванням якості землі та її рентабельності [4. с. 131]. Мета реформи – забезпечити підтримку провідної верстви, яка мала поєднати в собі молоду енергію українського селянства з державницькою мудрістю нащадків гетьманських і старшинських родів.

Крім хліборобського класу, велике значення у державотворчих та національних процесах має національна аристократія, склад якої не обмежується тільки старою родовою аристократією у звичайному значенні цього слова. Під цим терміном В.К. Липинський розуміє «найкращих в даний історичний момент серед нації людей, що є організаторами, правителями та керманичами нації» [2. с. 131]. Національна аристократія, за В.К. Липинським, не є соціально замкненою й поповнюється кращими представниками з усіх класів. Головним її завданням є створення національної держави.

Розмірковуючи над формою державного устрою, В.К. Липинський доходить висновку, що найбільш притаманною для України є «дідична», тобто спадкова монархія [5.С.167]. На доказ цього він наводить такі аргументи: серед українського народу були сильні козацькі традиції, в тому числі й гетьманські; тільки гетьман, стоячи над суспільними верствами, міг би об'єднати заради української національної ідеї; тільки гетьманська традиція могла легітимізувати нову владу.

Обґрунтовуючи національно-державні традиції інституту гетьманства, він доходить висновку, що виборність і залежність від інших держав є небезпечною для розвитку нації. Для того, щоб уникнути внутрішньої боротьби серед українських монархістів, В.К. Липинський вважав необхідним персоніфікувати монархічну особу. В умовах розгортання революційних подій, сучасником яких він був, такою особою постав Павло Скоропадський як представник давнього гетьманського роду.

Отже, за В.К.Липинським, розбудова України не могла відбутися без об'єднання нації, виділення національної аристократії та введення конституційної монархії у вигляді спадкового

гетьманату як форми правління.

Вивчаючи державотворчі процеси в історії українського народу, розмірковуючи над причинами тривалої відсутності держави, В.К. Липинський дійшов висновку про дію «статичних» і «динамічних» причин.

«Статичні», тобто незмінні причини, на думку науковця, залежать від місця розташування території української держави та її національних особливостей. Це геополітичне положення України, природні умови, відсутність національної єдності, національний менталітет.

Геополітичне положення України, на погляд дослідника, є «найгіршим у Європі». Оскільки держава знаходиться між «Азією і Європою», тобто просторі між «візантійською та римською культурами». Таке розташування зумовило двоїстий образ України: її політичні та культурні коливання між Сходом та Заходом. Наслідком таких різноспрямованих тяжінь стала помітна різниця між окремими регіонами держави [3. с. 64].

Однак В.К. Липинський розумів, що Україна поєднує в собі риси Сходу і Заходу зовсім не в тривіальному «євразійському» сенсі. Релігійними війнами XVII – XVIII століть Захід розпочав грандіозний шлях до розподілу властей і інституцій; спочатку – відділення релігійних, тобто ідеологічних і церковних проблем від державних, потім відділення держави від «громадянського суспільства». Схід же намагався утримати суспільне життя під опікою держави. Практична формула російського царизму «самодержав'я, православ'я, народність» є втіленням цієї ідеї [9. с. 338].

Як прибічник європейського розвитку держави, В.К.Липинський вважав доцільним використати історичний державотворчий досвід поляків, які уособлювали Захід. Така орієнтація повинна була сприяти залученню України до європейських процесів, що вивело б державу на новий, більш якісний політичний, економічний і соціальний рівень розвитку. Однак це не означало розриву стосунків зі східними державами: «ми мусимо брати цивілізацію не тільки з Заходу, але політично оглядатися на Схід», – наголошував В.К. Липинський [6. с. 78].

Геополітичне розташування істотно впливає на державні, національні та культурні процеси країни. Вирішення геополітичної проблеми полягає у гармонійному поєднанні західних і східних традицій, для створення української могутньої держави.

З одного боку, сприятливі природні умови, позитивно впливаючи на розвиток господарства, призводили до зниження політичної, національної та громадської активності. З іншого боку, вони приваблювали на українську територію нових завойовників, яким «хлібороби» були не в змозі протистояти, а тому змушені були підкоритись. А відтак позбавлялись власної національної держави.

Етнічна неоднорідність притаманна Україні здавна. Це наслідок постійних кочових хвиль, перебування під владами Польщі та Росії, що зумовило відсутність національної єдності.

Специфіка національного менталітету теж є результатом міграції та асиміляції різних етнічних меншин. Характеру українців притаманна «надмірна емоційність». В.К. Липинський підкреслює схильність українців до романтизму. Романтичні настрої призводять до відсутності чітко визначених ідей та спонтанних, несформованих дій. Тоді, коли держава, на думку В.К.Липинського, може бути створена тільки ідеалістичними (від «ідеї»), переконаннями, бо саме ідеалістичним поглядам притаманна виважена сформованість ідеї, на здійснення якої спрямовані всі сили.

Означені «статичні» причини відсутності державності в Україні виявляються в напрямі з північного заходу на південний схід. Це пояснюється тим, що саме на північному заході виникли й розвивались Галицько-Волинське Князівство, Литовсько-Руське Князівство, а на Лівобережжі, Чернігівщині і північній Полтавщині – Гетьманщина. Найбільш "відсталими" в цьому питанні виявились степові чорноземні території.

«Динамічну» причину В.К. Липинський сформував як «неспроможність здобути та удержати на своїй землі свою власну владу і цю владу власними силами удержати» [2. с. 430]. Найбільш повно вона виявилась у непропорційному розподілі економічних і політичних сил, відсутності компромісу між старою і новою елітою, великій кількості пасивних мас та відсутності економічної й ідеологічної підтримки політиків.

Дію «динамічної» причини В.К. Липинський пояснює через поняття «войовників – продуцентів» (селяни, робітники) і «войовників – непродуцентів» (політики). Непропорційний розподіл цих двох основних соціальних типів: «на зразок войовника – продуцента» і «на зразок войовника – непродуцента», тобто економічних і політичних сил проявився у організації влади. Організувати владу на даній території може тільки «войовник – продуцент, войовник – осілий». Однак це відбудеться, якщо йому буде допомагати «войовник – непродуцент, неосілий». Оскільки останній нічого не виробляє, то він може цілком займатися політичними справами. Отже, створення

держави на окремій території може відбутися при умові наявності типу «войовника – продуцента» сильнішого від «войовника – непродуцента». При чому «войовник – продуцент» повинен заохотити «войовника – непродуцента» до допомоги йому у здійсненні його «власно-державницьких хотінь». В історії української держави частіше було навпаки, коли тип кочового «войовника – непродуцента» (татари, козацька чернь) бував сильніше від «осілого войовника – продуцента». Це призводило до того, що в боротьбі за владу «кочовий войовник – непродуцент винищував осілого войовника – продуцента», що призводило до послаблення або зникнення державних процесів.

Відсутність держави була наслідком політичних непорозумінь між елітою попереднього режиму (консерватори) та представниками нової еліти (революціонери). Консерватори завжди не мали достатньо підтримки, щоб передати свої знання та досвід революціонерам. А революціонерам бракувало «політичної культури», щоб перейняти досвід консерваторів і разом збудувати державу. Подібні ситуації в Україні, з урахуванням романтичних настроїв, завжди призводили до революцій, які були спрямовані проти консерваторів на встановлення непритаманної українському народу форми правління [2. с. 431]. Яскравим прикладом цього є невизнання революційними отаманами й інтелігенцією консервативної влади Гетьманату Павла Скоропадського. Внутрішня боротьба за владу між ними призвела спочатку до посилення впливу більшовиків, а потім – до знищення української державності.

Активна національна меншість неспроможна була подолати політичну й національну пасивність великої кількості українського населення [2. с. 432].

Липинський вважав, що політичні діячі, які борються за владу, повинні мати «матеріальну» та «моральну» підтримку, що виявляється в економічній та ідеологічній складовій. Але, як зазначав В.К.Липинський, в історії України цього ні разу не було. На доказ свого такого твердження він наводив приклад руїни козацької держави у XVII столітті та падіння Гетьманату у 1918 році [2. с. 436]

Подолання «динамічної» причини, на думку В.К. Липинського, може відбутися шляхом об'єднання українського народу навколо національної ідеї та вироблення відповідної системи національного виховання.

З огляду на аналіз поглядів В.К.Липинського, можна зробити висновок, про те що «статичні» причини є результатом впливу зовнішніх факторів, а "динамічні" – це наслідок відсутності єдності українського громадянства. Щільно пов’язані між собою, вони складають єдиний комплекс, що визначив розвиток державності в Україні.

Погляди В.К. Липинського на створення та розвиток української держави не втратили своєї актуальності й у наш час. Його ідеї «територіального патріотизму», потужного середнього класу та розуміння національної аристократії мають велике значення і для сучасної України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / За ред. Пеленського Я. – К.: Ін-т східноєвропейських досліджень НАН, 1995. – 470 с.; 2. Липинський В. Матеріали до програми (Української демократичної хліборобської партії). Передмова. Нарис до програми української демократичної хліборобської партії // В'ячеслав Липинський : історико – політологічна спадщина і сучасна Україна: Матеріали міжнародної наукової конференції 2 – 6 червня 1992 р. у Києві, Луцьку, Кременці / За ред. Я. Пеленського. – 1994. – С. 253 – 266; 3. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – Нью – Йорк, 1956. – 111 с.; 4. Труды Полтавской ученой архивной комиссии (1905 – 1917): Библиографический указатель / Сост. А.Б.Супруненко. – Полтава, 1991. – С.49; 5. Ганцаж Б. Збірник "Z dziejow Ukrainy" – генеза, конструкція, зміст, рецепція // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2002. С.16-36; 6. Залуцький р. Вячеслав Липинський і його відношення до українства // В’ячеслав Липинський: історико – політична спадщина і сучасна Україна: Матеріали міжнародної наукової конференції 2-6 червня 1992р. у Києві, Луцьку, Кременці / за ред. Пеленського Я. – 1994. – С. 76 – 85; 7. Любовець О.М. Організаційне оформлення Української демократичної хліборобської партії та її програмові засади // Вісник Київського державного лінгвістичного університету / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. – К.: КДЛУ, 2000. – Вип. 4. – С. 36-56; 8. Турченко Ф., Заліська Н. В'ячеслав Липинський – ідеолог Української демократичної хліборобської партії // В'ячеслав Липинський: історико – політологічна спадщина і сучасна Україна: Матеріали міжнародної наукової конференції 2 – 6 червня 1992 р. у Києві, Луцьку, Кременці / За ред. Я. Пеленського. – 1994. – С. 171 – 180; 9. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002. – 415 с.

Р.І.Вєтров, С.В. Зборець

ПРО РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ІНТЕЛІГЕНТСЬКОЇ ВЕРХІВКИ НАЦІОНАЛЬНО-КОМУНІСТИЧНИХ ПАРТІЙ УКП (БОРОТЬБИСТІВ) ТА УПЛСР (БОРЬБИСТІВ) У СПРАВІ ВХОДЖЕННЯ ЇХ ДО ЛАВ КП(Б)У У 1920 Р.

Питання про ліквідацію багатопартійності в Україні у 1920-1925 рр. взагалі і про роль інтелігентної верхівки партій УКП (боротьбистів) та УПЛСР (борьбистів) у справі входження до лав КП(б)У зокрема є дуже важливим як в науково-теоретичному, так и історико-політичному значенні. Справа полягає в тому, що в період української революції 1917-1920 рр. в державі діяли понад 30 різних політичних партій, а вже на початку 20-х років була ліквідована багатопартійність і створена однопартійна більшовицька система влади в Україні. Актуальність питання посилюється ще й тим, що в різні історичні епохи дослідники по - різному розглядали історію ліквідації УКП (боротьбистів) та УПЛСР (борьбистів).

Треба сказати, що в літературі 20-х років майже зовсім не розглядалася проблема «ліквідації багатопартійності». Тоді йшлося тільки про «політичну поразку» всіх так званих «небільшовицьких партій». Так представники українського національно-визвольного руху В.Винниченко, П.Христюк та інші, докладно розглядаючи такий феномен, як українська революція 1917-1920 рр., показували водночас закономірність становлення лівих течій і груп у лавах соціал-революційних, тобто есерівських партій – УПСР і ПСР, та їх трансформування в комуністичні партії як УКП (боротьбистів) та УПЛСР (борьбистів), які потім поглинулися КП(б)У [4; 22].

Радянські історики 20-х років, як, наприклад, М. Равич-Черкаський, М.Яворський, показуючи закономірність становлення прокомуністичних партій боротьбистів, борьбистів та їх добровільне входження до партії більшовиків, створили на цій основі теорію про «двокорінність КП(б)У» [18; 28].

Українські радянські історики в середини 1950-х – 1980-х рр. розробили чимало змістовних праць, присвячених вивченню діяльності українських національно-комуністичних партій [19; 26]. Незабаром були створені цікаві праці відомого дослідника І.Кураса, який докладно розглянув історію діяльності українських так званих «дрібнобуржуазних» та «буржуазно-націоналістичних партій» з моменту їх виникнення до політичної загибелі [10; 11]. Всі праці цього періоду мали ознаки методологічних настанов, притаманних радянській історіографії. Тому в ці роки домінувала ортодоксальна концепція «закономірного краху та банкрутства» всіх так званих «непролетарських партій», в тому разі і УКП (боротьбистів) та УПЛСР (борьбистів).

У сучасній української історіографії написані оригінальні фундаментальні праці з історії української революції. Це, насамперед, праці В. Солдатенка, в яких докладно і всебічно проаналізована діяльність усіх українських політичних партій [20]. Водночас з'явилися статті, брошури, книги про історію національно-комуністичних партій: УКП (боротьбистів), УКП (укапістів), а також УПЛСР (борьбистів), Бунду (Комфарбанду) тощо [15; 16; 25]. Головна концепція цих праць полягала в тому, що ці партії були штучно, примусово ліквідовані більшовиками. Показовою в цьому плані є праця Ю. Шаповала [27].

Але у частини провідних вітчизняних фахівців є інша точка зору, яка полягає в тому, що ліквідація багатопартійності в Україні відбулася за рахунок не тільки репресій, але й завдяки значному зростанню впливу більшовиків, перемозі радянської влади, що також підштовхнуло представників лівих течій опозиційних політичних партій переходити на бік КП(б)У [3; 13; 21].

Водночас визначимо, що сьогодні з'явилася книга Р.Вєтрова, яка присвячена саме питанню про ліквідацію багатопартійності в Україні [3], а також кандидатська дисертація С.Зборець про історіографію цієї важливої проблеми [7]. Тому треба знову, хоча б у стислому вигляді, розглянути це дуже актуальне і разом з тим дискусійне питання про ліквідацію УКП (боротьбистів) та УПЛСР (борьбистів) та роль в цьому інтелігентної верхівки цих партій.

Відомо, що наприкінці 1919 – початку 1920 рр. в Україні втретє, і тепер вже надовго, встановилася радянська влада, а КП(б)У була тоді фактично правлячою, урядовою, державною партією, що давало їй вирішальну перемогу відносно інших політичних партій.

У цей період в Україні діяли дві основні групи політичних партій. Перша група – це національно-комуністичні і прокомуністичні партії УКП (боротьбистів) і УКП (укапістів), а також УПЛСР (борьбистів), єврейські Бунд (Комфарбанд) та інші. Праві політичні партії - УСДРП, УПСР та інші змушені були емігрувати й діяти за кордоном.

Друга група – це організації загальноросійських партій меншовиків та есерів. Тому ліквідація багатопартійності в Україні здійснювалася за двома основними напрямками: по-перше, це поглинання національно-комуністичних партій і, по-друге, ліквідація меншовиків та есерів.

Що ж стосується УКП (боротьбистів) та УПЛСР (борьбистів), то треба підкреслити, що ці партії були за своєю природою комуністичними, хай і національними, але ж, безумовно, комуністичними. Тому вони свідомо підходили до питання про входження до лав КП(б)У, здійснюючи у такий спосіб таку необхідну консолідацію всіх комуністів в єдину Компартію в Україні. Це дійсно був об'єктивний процес у конкретно-історичних умовах тогодення. Але здійснювався він шляхом фактичного поглинання більшовиками своїх політичних опонентів.

Розглянемо це на прикладі «об'єднання» УКП (боротьбистів) та УПЛСР (борьбистів) з КП(б)У. Відомо, що УКП(б) була створена в серпні 1919 року. Це була найбільш велика, впливова й найчисельніша (15 тис. чол.) українська комуністична партія. У листі до Виконкому Комінтерну від 28 серпня 1919 р. ЦК УКП(б) рішуче наполягав на тому, щоб включити УКП(б) до Комінтерну і визнати її основною Компартією в Україні, в яку повинні ввійти всі компартії, в тому разі й більшовики [23, арк. 1-3]. Тобто УКП(б) з самого початку своєї діяльності виступала за об'єднання всіх компартій в єдину партію, але на основі УКП(б).

На противагу такій позиції боротьбистів ЦК КП(б)У у жовтні 1919р. розглянув запропоновані А. Бубновим «Тези про партію боротьбистів», в яких вказувалося, що треба «всіма засобами прагнути до зникнення цієї партії» з політичної арени країни шляхом залучення, з одного боку, «дійсно комуністичних елементів партії боротьбистів до КП(б)У», а з другого, всі інші елементи партії повинні залишитися «поза комуністичними лавами» [27, с. 150]. Але ця пропозиція не стала тоді директивною.

Більше того, вождь партії більшовиків В.Ленін мав тоді іншу точку зору. Він тактовно вказував українським більшовикам, що «боротьбисти відрізняються від більшовиків, між іншим тим, що обстоюють безумовну незалежність України. І поки Україна не визволена повністю від Денікіна, - підкреслював він, - непорозуміння в національному питанні не може перешкоджати дружній співпраці двох комуністичних партій» [12, с. 42-43]. Тому В.Ленін зобов'язав більшовиків України тісно співпрацювати з боротьбистами, включити їхнього представника до складу ВРК, українського радянського уряду тощо.

Під рішучим тиском РКП(б) й особисто В.Леніна, керівництво КП(б)У позбавилося від своєї глибоко помилкової політики сектантства та ізоляціонізму відносно співробітництва з боротьбистами й почали співробітництво з ними [3, с. 106].

Відомо, що боротьбисти разом з більшовиками вели активну збройну боротьбу проти Директорії С.Петлюри, а потім денікінщини за встановлення Радянської влади в Україні, брали активну участь в роботі Ш-го Всеукраїнського з'їзду Рад, входили до складу ВУЦВК, українського радянського уряду, а також до ВРК і навіть до ВУНК. Тому не випадково, що під впливом розвитку революційних подій і співпраці з більшовиками, низка впливових місцевих організацій боротьбистів, таких як Київська, Харківська та деякі інші заявляли неодноразово про необхідність об'єднання з більшовиками в одну Компартію, але тепер вже на базі КП(б)У. Таку лінію на об'єднання з КП(б)У стала відстоювати низка впливових лідерів партії боротьбистів і навіть значна більшість керівництва ЦК УКП(б) [3, с. 110].

Принципове значення для згуртування боротьбистів навколо КП(б)У мав написаний В.Леніним «Лист до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіним» та рішення VШ Всеросійської конференції РКП(б) на початку грудня 1919р. Конференція прийняла запропоновану В.Леніним резолюцію «Про Радянську владу на Україні», яка визначила основні принципи державної, земельної, національної та мовної політики більшовиків в УСРР. Важливо, що в ній підкреслювалося нове положення про те, що «РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР» [3, с. 108]. Тим самим остаточно знімалися майже всі розходження між більшовиками і боротьбистами.

Водночас, а саме в січні – лютому 1920 р., всередині партії боротьбистів остаточно сформувалися дві основні течії. Перша течія, яку очолювали провідні ліві лідери партії боротьбистів, члени ЦК УКП(б) В.Блакитний, Г.Гринько, А.Любченко, О.Шумський та інші, які тепер наполягали на об'єднанні з партією більшовиків і самоліквідації УКП(б). Ця частина складала значну більшість

партії боротьбистів [3, с. 109]. Так, наприклад, 22 січня 1920 р. О.Шумський вів розмову по прямому дроті з іншими членами ЦК партії боротьбистів, в якій він проінформував їх, що «вже в січні 1920 р. ЦК боротьбистів веде справу щодо скликання Всеукраїнської конференції партії боротьбистів на предмет саморозпуску партії й об'єднання з КП(б)У» [23, арк. 1].

Друга, значно менша частина боротьбистів виступала проти самоліквідації партії і вступу до КП(б)У. Вона знову розпочала стихійну збройну боротьбу проти радянської влади, що завдавало значної шкоди справі спільної боротьби проти денікінщини.

Ось тільки тепер, коли партія боротьбистів фактично розкололася на дві протилежні частини, керівництво партії більшовиків розпочало принципово нову політичну лінію відносно партії боротьбистів – лінію на її ліквідацію, тобто поглинання за рахунок входження її лівої частини до КП(б)У, саморозпуску УКП(б) і заборони антирадянської діяльності її правої частини. 6 лютого 1920 р. В.Ленін підготував «Проект резолюції про українську партію боротьбистів», в якій була обґрунтована нова політична лінія відносно УКП(б): «... усю політику треба вести систематично й неухильно до ліквідації боротьбистів, що передбачається в недалекому майбутньому. Момент ліквідації буде встановлено Політбюро і повідомлено Укрревкому» [12, с. 118].

На основі цієї директиви ЦК КП(б)У 11 лютого 1920 р. затвердив свої «Тези про наше ставлення до боротьбистів» і надіслав їх усім губкомам партії більшовиків. Ці тези, а також матеріали про контрреволюційну діяльність правої частини боротьбистів були відправлені до Комінтерну [10, с. 283].

Така діяльність партії більшовиків, безперечно, вплинула на багатьох боротьбистів, а її ліва частина, ламаючи опір правих, ще більш посилила свою діяльність стосовно об'єднання з більшовиками і ліквідації своєї партії. Остаточно питання про самоліквідацію УКП(б) вирішила Всеукраїнська конференція партії боротьбистів, яка відбулася 14-20 березня 1920 р. і прийняла рішення про самоліквідацію партії. У Постанові ЦК УКП(б) про ліквідацію партії вказувалося, що «1) УКП(б) оголошується неіснуючою, а її члени організовано переходять до КП(б)У по директивах ЦК. 2) ЦК УКП(б) розпускається» [2]. Так самі боротьбисти ліквідували свою партію.

У ці ж самі дні проходила 4-та Конференція КП(б)У, на яку 20 березня 1920 р. у повному складі (близько 100 осіб) прийшли й делегати конференції УКП(б) і працювали тепер спільно [24, с. 14]. Більшовики з радістю вітали боротьбистів, про що свідчать виступи Я.Яковлєва та Х. Раковського. Останній, наприклад, сказав: «Я не сумніваюсь у тому, що боротьбисти, ввійшовши до нашої партії, поступово будуть асимілюватися. Я не сумніваюсь, що серед них є товариші, з якими ми довго працювали, яких ми дуже добре знаємо, які є цілком надійними товаришами й добрими комуністами» [24, с. 161].

На конференції з вітальною промовою виступив один з лідерів боротьбистів В.Блакитний, який зазначив, що ще у 1919 р. «ми вже бачили згубність існування двох компартій і тому наша конференція одноголосно постановила про з'єднання з комуністичною партією, ... якою є КП(б)У» [24, с. 170].

Урочистим був і виступ на конференції одного з лідерів лівих боротьбистів О.Шумського: «Сьогоднішній день в історії Української революції є, можливо, день найвеличніший зі всіх. До цього часу ми, переважно представники селянської бідноти, йшли разом, але не йшли в ногу, а з сьогоднішнього дня ми будемо йти в ногу під спільною командою» [24, с. 278-279].

Отже, ми бачимо, що об'єднання, точніше, входження УКП(б) до КП(б)У відбулося цілком добровільно, без будь-яких утисків або примусів ззовні, в дуже дружній, доброзичливій атмосфері. Це переконливо свідчить, що ліва частина боротьбистів цілком свідомо входила до КП(б)У. Так, наприклад, О.Шумський трохи пізніше відверто визнавав і навіть пишався тим, що «саме йому належала роль лідера тієї течії боротьбистів, яка прагнула до об'єднання з КП(б)У». «Я прийшов до комунізму з українського національного руху і до того ж не один, а з цілим загалом. І це не була перебіжка тихцем, а перехід з відкритим лицем і піднятим забралом» [16, с. 319-323].

Відомо, що до КП(б)У було прийнято більш 4 тис. боротьбистів із названих 15 тис. осіб. Але ця цифра потребує свого пояснення. Так І.Майстренко вказував, що УКП(б) складалася майже з двох частин: 5 тис. осіб – це кадрова, професійна частина партії, а 10 тис. осіб – це представники селянської молоді, які в часи боротьби проти денікінщини, здебільшого самозаписувалися до партії і

стояли на народницьких позиціях. Тому І.Майстренко підкреслював: «Якщо боротьбисти нараховували 5 тис. осіб, а прийнявши до КП(б)У 4 тис. осіб, – майже всю партію боротьбистів. ... До КП(б)У вступили найактивніші елементи УКП і її верхівка» [14, с. 298]. Одже, ми бачимо, що в березні 1920 р. більшовики остаточно поглинули УКП (боротьбистів).

Й. Сталін, який був представником ЦК РКП(б) на IV конференції КП(б)У, в заключному слові зупинився на приєднанні боротьбистів до більшовиків: «Я вважаю, - підкреслив він, - що партія в цілому набула великого багатства. Дотепер наша робота на Україні кульгала, кульгала безумовно, бо вона цілком живилася міським пролетаріатом, на 9/10 мала характер роботи у містах... Боротьбисти – це така партія, яка живиться соками села... Тільки тепер, після злиття з нашою партією товаришів боротьбистів, тільки тепер у нас буде могутній союз пролетаріату міста і села... Ви самі знаєте, що цей союз - основа всієї могутності, всієї сили федеративної республіки і Української особливо. Ось з цим фактом я маю честь привітати Вас»[24, с. 510].

Зрозуміло, що об'єднання двох компартій – КП(б)У, яка переважно працювала з міським пролетаріатом, та УКП (боротьбистів), яка працювала з українським селянством, складавши значну більшість населення країни, мало, безумовно, велике значення для перемоги соціалістичної революції та радянської влади в Україні.

Незабаром, в липні 1920 р. до КП(б)У увійшла і УПЛСР (борьбистів), яка була досить чисельною (нараховувала тоді 7,7 тис. осіб) і впливовою серед російського лівого селянства і трударів сходу та центру південної України. Треба підкреслити, що з початку свого створення навесні 1919 р. ця партія активно боролися проти Гетьманату, Директорії та Денікінщини. Вона активно співпрацювала з більшовиками, її представники брали участь в роботах І–Ш Всеукраїнських з'їздів Рад, входили до складу українських радянських урядів, у ВРК та інших органах влади. Тому в партії виникла міцна ліва течія, яка значно перевищувала правих, а ЦК партії борьбистів майже цілком складався з лівих борьбистів, як, наприклад, М.Алгасов, М.Алексєєв, В.Качинський, Є.Терлецький та інші. Тому після входження до КП(б)У партії боротьбистів самі борьбисти казали, що тепер «настав і наш час, і нам потрібно тепер вирішувати питання про об'єднання з більшовиками» [6, арк. 18].

З огляду на це, зазначимо, що питання про приєднання борьбистів до КП(б)У вирішувалося значно легше, ніж це було з боротьбистами. По-перше, борьбисти, на відміну від боротьбистів, ніколи не виступали за створення самостійної, незалежної України, а стояли за створення федерації радянських республік. По-друге, вони завжди визнавали головною компартією в Україні КП(б)У, в яку їм необхідно входити. По-третє, борьбисти вже з грудня 1917 р. неодноразово входили до центральних і місцевих органів радянської більшовицької влади, тісно співпрацювали з більшовиками. Все це значно полегшувало процес об`єднання їх з КП(б)У [3, с. 135-137].

Враховуючи процеси, які почалися в партії борьбистів, більшовики на IV партконференції КП(б)У прийняли рішення, яке дозволяло борьбистам вступати до КП(б)У: «Водночас необхідно залучення до партії всіх тих ... елементів борьбистів, які насправді поривають з контрреволюційною думкою про створення народництва і протиставлення села місту і цілком переходять на комуністичну платформу» [24, с. 467].

На початку травня 1920 р. відбулася важлива Рада партії борьбистів, яка одностайно (підкресленя наше – авт.) вирішила питання про «необхідність самоліквідації партії й підготовки вступу до КП(б)У» [6, арк. 26-28]. І незабаром всі губкоми борьбистів, під тиском ЦК, підтвердили це рішення.

Так, наприклад, у Катеринославському губкомі партії борьбистів деякі особи виступали спочатку проти злиття з КП(б)У. Але після прибуття сюди члена ЦК, який провів відповідну роз'яснювальну роботу; «...питання про злиття партії знаходить тепер багато прибічників» [6, с. 29-33]. Незабаром всі губкоми партії борьбистів прийняли рішення про ліквідацію УПЛСР і вступу до КП(б)У [1, 15-16 липня].

Останнім кроком на шляху самоліквідації партії борьбистів став IV з'їзд УПЛСР (борьбистів), який відбувся 15-18 липня 1920 р в Харкові. На з'їзд прибуло 82 делегати від всіх губернських парторганізацій. На з`їзді з доповіддю виступив лідер лівих борьбистів М.Алексєєв, який переконливо довів необхідність самоліквідації партії й обєднання з КП(б)У [1, 21 липня]. Долаючи опір одиноких правих, з'їзд одностайно оголосив про припинення політичної діяльності й

самоліквідацію партії борьбистів: «вже настав час консолідації всіх революційних сил під прапором КП більшовиків, і з'їзд постановляє влитися в КП(б)У» [1, 21 липня]. Так остаточно зійшла з політичної арени партія борьбистів: ліва течія майже вся (більше 2 тис. осіб), що залишилася після значного скорочення чисельності партії, внаслідок її кризи, увійшла до КП(б)У, а праві залишки опинилися під жорнами чекістів.

Отже, без наявності всередині національно-комуністичних партій боротьбистів та борьбистів міцних і дуже впливових лівих течій, очолюваних інтелігентною верхівкою, яка тісно блокувалася і співпрацювала з КП(б)У, ніякої «самоліквідації» або «ліквідації» цих партій не відбулося б. Тому поглинання в 1920 році цих впливових і великих партій - УКП(б) та УПЛСР(б) -більшовиками було конкретно-історичним процесом, хай дуже швидким і спочатку непередбаченим. Тепер КП(б)У стала майже одноосібно діяти в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Борьба – орган ЦК партії борьбистів. – 1920. – липень; 2. Боротьба – орган ЦК партії боротьбистів. – 1920. – 11 березня; 3. Вєтров *р.* Ліквідація багатопартійності в Україні (1920 – 1925 рр.). – Дніпродзержинськ: вид-во ДДТУ, 2007. – 344 с.; 4. Винниченко *В.К.* Відродження нації. Історія української революції: У 3ч. Репринтне відтворення видання 1920р. - К.: В-во політичної літератури України, 1990. – Ч. 1. – 348 с.; Ч. 2. – 328 с.; Ч. 3. – 542 с.; 5. Гусєв В. Бунд, Комфарбанд, євсекції КП(б)У: місце в політичному житті України (1917-1921 рр.). – К.: Асоціація «Україна», 1996. – 132 с.; 6. Державний архів Одеської області (далі - ДАОО). – Ф.40. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.18; 7. Зборець С. Ліквідація багатопартійності в Україні (1920 – 1925 рр.): історіографія проблеми. / Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. – Д., 2007. – 279 с.; 8. Как и почему исполком Коминтерна распустил УКП. – Х.: Пролетарий, 1925. – 150 с.; 9. Комуніст. – 1925. – 5 березня; 10. Курас И. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К.: Наук. думка, 1978. – 315 с.; 11. Курас И. Повчальний урок історії (Ідейно-політичне банкрутство української соціал-демократичної партії). – К.: Наук. думка, 1986. – 185 с.; 12. Ленин В.И. ПСС. – М.: Политиздат, 1970. – Т. 39 – 40; 13. Любовець О. Українські партії й політичні альтернативи 1917-1920 років. – К.: Основа, 2005. – 311с.; 14. Майстренко І. Боротьбізм. Історія однієї течії українського комунізму. – Мюнхен, 1968. – 325 с.; 15. Павко А. Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. – К., 2002. – 552 с.; 16. Панчук М. Життя і смерть О.Шумського // Про минуле заради майбутнього. – К., 1989. – С. 319–323; 17. Політична історія України XX століття: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002–2003. – Т. 2. – 488 с.; Т. 3. – 447с.; 18. Равич-Черкасский М. История Коммунистической партии Украины. – К.: Госиздат Украины, 1923. – 247 с.; 19. Сарбей В. Критика В.І.Леніним буржуазно-націоналістичної концепції лідерів УСДРП та її історіографічне значення // УІЖ. – 1966. – №3. – С.15–28; 20. Солдатенко В. Українська революція. Концепція та історіографія. – К.: Либідь, 1997. – 412 с.; Його ж. Українська революція. Концепція та історіографія (1918-1920). – К.: Либідь, 1999. – 508 с.; Його ж. Українська революція: історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.; 21. Солдатенко В. У пошуках соціальної й національної гармонії. Ескізи до історії українського комунізму. – К.: Світогляд, 2006. – 479с.; 22. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917 – 1920 рр. У 4 т. – Т.1. – Прага, 1921. –152 с.; Т.2. – Прага, 1921. – 200 с.; Т.3. – Прага, 1921. – 160 с.; Т.4. – Прага, 1922. – 192 с.; 23. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф.43. – Оп.1. – Спр.30; 24. Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17-23 березня 1920р. Стенограма (Публікується вперше). – К.: Альтернатива, 2003. – 528 с.; 25. Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті рр. – Тернопіль: Збруч, 2002. – 482 с.; 26. Чирко В. Крах идеологии и политики националистической партии укапистов // УІЖ. – 1968. – №12. – С. 24–35; 27. Шаповал Ю. Всеми мерами стремиться к исчезновению этой партии (боротьбистов) // Віче. – 1994. – №4. – С. 149-150; 28. Яворський М. Революція на Вкраїні. – К.: Державне видавництво України, 1924. – 40 с.

В.Г. Бондаренко

«ОТАМАНЩИНА» Й УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ (1919-1920 рр.)

Події національно-визвольних змагань 1917-1921 років залишаються й досі вузловим пунктом у новітній історії України. Безсилля центральної влади, розпад правової системи, регіоналізація у вигляді 120 мікродержав, боротьба різних політичних угруповань за владу, втручання іноземних держав – все це було притаманне подіям на Україні 90 років тому. Значна маса населення мріяла про «сильну владу» і «сильну руку». Подібні процеси, на жаль, відбуваються і в сучасній Україні. Соціологічні опитування свідчать про те, що значна частина українців мріє про встановлення «міцної влади» в особі лідера. Тому історичний досвід, як позитивний так і негативний, був би доцільним для

кращого розуміння сучасних соціально-політичних процесів. Історичне явище «отаманщина» не тільки вплинуло на події 1917-1921 років, але і на подальшу історію України. Амбіційність, непоступливість політиків, жага до влади, намагання догодити іноземним державам, притаманні й багатьом сучасним політикам. Тому дослідження такого явища як «отаманщина» є актуальним і в наш час.

Вивчення військового будівництва часів Директорії УНР почалося після поразки національно-визвольних змагань 1917-1921 років. У дослідженні проблеми виокремились два напрямки: радянська історіографія й зарубіжна українська історіографія.

Характерними рисами радянської історіографії були заангажованість, обмеженість джерельної бази, партійний контроль за науковцями. Вважаючи на це, історіографія радянської України 20-х – початку 30-х років зберігала певну об'єктивність та зібрала значний фактологічний матеріал. Не втратили цінність для дослідника праці В.Антонова-Овсієнка [1]. Серед інших праць радянських авторів необхідно зазначити книгу Р.Ейдемана і М.Какуріна [2]. М.Какурін, будучи старшиною армії УНР до 1920 року, до переходу на бік Червоної Армії брав безпосередню участь у подіях 1919-1920 років. Його судження об'єктивні, грунтовні, засновані на фактах. У подальшому радянські історики все більше підпадали під ідеологічний контроль і позбавлялись об'єктивності. Серед праць, які мають значний фактичний матеріал, необхідно назвати розвідки М.Супруненка [3].

Зарубіжна українська історіографія 20-30-х років ХХ століття створила низку узагальнюючих праць, присвячених періоду Директорії УНР. Значний внесок у дослідження проблеми зробили М.Капустянський, В.Петрів [4]. У подальшому з'явилися узагальнюючі праці, присвячені військовій історії УНР у 1919-1920 роках. Серед них необхідно назвати праці М.Стахіва, П.Мірчука, В.Вериги [5]. До недоліків історіографії української діаспори необхідно віднести відірваність від джерельної бази, політичну заангажованість, деякі теоретико-методологічні вади.

Новий етап у вивченні проблеми почався після здобуття Україною незалежності. Джерельна база значно розширилася, зникла політична заангажованість, з'явилась можливість ознайомитись з досягненнями зарубіжної української історіографії. Серед праць, безпосередньо присвячених проблемі військового будівництва у часи Директорії УНР, необхідно звернути увагу на праці Г.Гаврилюка, с. Литвина, В.Сідака [6]. Значним внеском у вивченні історіографії військового будівництва часів Директорії стала монографія В.Капелюшного [7]. Заслуговує на увагу стаття М.Стопчака, присвячена також історіографії проблеми [8].

Аналізуючи історіографічний доробок з проблеми «отаманщини», необхідно підкреслити, що вона залишається недостатньо дослідженою. Радянські історики з ідеологічних позицій характеризували її як політичний бандитизм, або терористичну диктатуру дрібної буржуазії [3]. Виключно негативно ставлячись до цього історичного явища, вони використовували його з пропагандистською метою. Зарубіжна українська історіографія також негативно сприймала «отаманщину», звертаючи на неї увагу тільки для визначення причин поразок армії УНР та в цілому національно-визвольних змагань зокрема. Винятком є праці М.Стахіва, в яких він намагався визначити сутність та причини цього явища. Сучасні українські історики, аналізуючи військове будівництво часів Директорії, лише епізодично звертали увагу на цю проблему. Тому, на наш погляд, виникла необхідність дослідити таке історичне явище, як «отаманщина».

У статті автор намагається уточнити дефініції «отаманщина», «партизанщина», «отаманська ідея». Завданнями розвідки є дослідити причини цього історичного явища, соціальну базу, значення вільнокозацького руху для формування «отаманської ідеї». Особлива увага у розвідці буде приділена українській інтелігенції, яка відіграла важливу роль у формуванні цього історичного феномену.

Починаючи з 20-х років ХХ століття термін «отаманщина» або «отаманія» вживається в історичній науці, публіцистиці, політиці. На жаль, виникає проблема з визначенням цього терміна. У більшості довідників, енциклопедій, підручників він взагалі не згадується або не пояснюється [9]. На наш погляд, «отаманщина» – це вид політичного режиму у вигляді особистої військової диктатури, який у 1919-1920 роках існував в Україні та в інших регіонах (особливо козацьких), колишньої Російської імперії. В Україні «отаманщина» спиралася на історичну козацьку традицію, козацький ідеал, «отаманську ідею». На думку В.Савченка, «отаманщину» необхідно розглядати не як банальний заколот, а як певну оригінальну модель організації влади у революційну добу. «Отаманщину» завжди трактували як самоправство військових, які захопили місцеву владу шляхом насильства, що заважало повновладдю центральних адміністративних структур і підміняло законну цивільну владу. «Отаманщина» передбачала діяльність незалежного або напівнезалежного лідера

певної групи людей по створенню моделі мілітаристського місцевого управління. Але, на думку дослідника, «отаманщина» – політичний ярлик, а саме явище більш складне і неоднозначне.

Остаточно третя отаманська модель склалася під час повстання Директорії й найвищого розквіту набула у 1919-1921 роках. Вона передбачала не тільки самовладдя отамана, але й визначену структуру його взаємин із суспільством. Суспільство «третьої революції» розглядалось як федерація окремих сіл та повітів на чолі з обраним отаманом – «президентом». У цьому суспільстві отаман, вільна Рада (або сільська громада) розподіляють землю, майно односельців, встановлюють права та обов'язки «громадян», їх податки та повинності. Отамани мріяли реалізувати в Україні своє бачення «волі і свободи». Це була своєрідна народна еліта, а «отаманська ідея» містила в собі безконтрольність місцевої влади самоорганізації сіл та містечок, які були ворожими міській культурі та владі. Наслідком цього стало виникнення окремих «отаманських республік» – Млієвська (отамана Голого), Летичевська (отамана Волинця) та ін. Влада над українським селом перейшла до отаманів, а Україна розпалась на мікродержави, кожна з яких була не більше повіту, але називалась «республікою», мала свою «політику», «армію» та «фронт». Сільська «республіка» воювала з повітовим містом та іншими районами, відокремивши власну територію окопами та засіками. Життя української провінції опинилось в руках сотен місцевих батьків-отаманів, які керували повстанськими добровольчими козацькими формуваннями. Вони захищали інтереси окремих сіл і містечок, інколи воювали між собою та проти міст де знаходилась ворожа селянам влада, від якої тільки й було користі отримувати накази та приймати каральні реквізиційні загони. Наслідком був розпад України на 120 окремих республік, що призвело до поразки українських національно-визвольних змагань [10].

Інший термін, який вимагає уточнення, – «партизанщина». Це явище було властиве не тільки українським військовим формуванням, але й Червоній Армії. Під ним ми розуміємо спробу побудови військової політики на використанні іррегулярних формувань і відмови від регулярного війська. Характерними рисами є обрання командного складу, недовіра кадровим військовим, класовий принцип у формуванні військ, відмова від рангів. Все це було покликане соціалістичною ідеологією, яку сповідували представники УСДРП та УПСР. Зокрема Г. Гаврилюк, аналізуючи українську військову політику національних урядів у 1917-1918 роках, наголошував, що «прихід до влади Директорії позначився руйнуванням попередніх військових структур, реанімуванням ролі добровольчих формувань з невизначеними штатами і організаційними формами, відродженням «отаманського» способу створення Збройних сил» [11].

Отже, «отаманщина» й «партизанщина» – різні історичні явища. Інша справа, що в умовах 1919-1920 років вони часто поєднувались і доповнювали одне одного.

Серед причин, які викликали появу «отаманщини», необхідно виділити три основні групи: історичні, соціально-психологічні, військово-політичні. До першої групи необхідно віднести безперервність козацької традиції, існування серед широких мас населення козацького ідеалу, використання українським національно-визвольним рухом козацької ідеї.

Козацькі формування на Україні не припинили існування після ліквідації Січі та скасування Гетьманщини. На Півдні України до 60-х років XIX століття продовжували існувати Азовське та Дунайське козачі війська. Довгий час існувало Бузьке козаче військо. Тому населення Півдня продовжувало зберігати козацькі традиції [12]. На землях колишньої Гетьманщини під час Вітчизняної війни 1812 року були сформовані козацькі полки. На Правобережжі спроби відродження козацтва відбувались у 1830 і 1863 роках. Значним явищем, яке підтвердило невмирущість козацьких традицій, була «Київська козаччина» [13]. Отже, традиції отаманського правління й організації місцевої влади зберігалися серед різних прошарків українського населення. Важливий аспект досліджуваної проблеми – роль козацького ідеалу в розвитку соціальної активності всіх прошарків населення. Значення цього фактору переоцінити важко. Адже українець побачив перед собою бажаний суспільний лад. У свідомості безпосереднього виробника з'явилося й закріпилося стереотипне уявлення про козака як людину вільну від будь-яких обов'язків перед паном і державою (крім військового), яка користувалася особливими імунітетними правами (особиста свобода, право на володіння землею, своя юрисдикція тощо). Водночас козацький ідеал став не лише ідейним надбанням широких народних мас України, а з часом перетворився на могутній фактор реалізації їхніх мрій і прагнень [14, с. 68; 15]. Ентоні Сміт у своїй праці наголошував: «Культ предків – найвідповідальніший з усіх; предки зробили нас такими, якими ми є тепер. Героїчне минуле, великі

люди, слава (але справедлива) – ось головний капітал, на якому грунтується національна ідея» [16, с. 41].

Український національний рух XIX століття сприйняв і використовував історію, державницькі традиції, ідеї та соціальний потенціал козацтва. Політичні гасла, в яких відбивалася платформа українського руху, продовжували досить міцну традицію. М.Грушевський вважав цей момент далеко не другорядним чинником: «...се старе наше гасло, – зазначив дослідник, – підняте ще в 1840-х роках найкращими синами України Шевченком, Костомаровим, Кулішем, Гулаком, Білозерським й іншими, воно від того часу не переставало бути провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної і громадянської праці» [17, с. 99-100].

Отже, діячі українського національного руху (романтичного, народницького, державницького етапів) використовували козаччину для легітимації державницьких вимог українців. Крім того, видатні науковці та діячі українського руху Д.Яворницький, Я.Новицький, М.Аркас, В.Біднов не тільки займалися дослідженнями історії козацтва, створенням музеїв, але й читали лекції, писали популярні статті в губернські й повітові газети. Діячі української культури безперервно зверталися до теми козацтва в своїх творах. Наслідком цього була популяризація ідей козацтва серед широких мас населення. Під час революції 1905-1907 років ідеї козацтва використовувались українськими партіями в своїй агітаційній роботі. Про це зокрема згадує український есер і керівник селянських повстань Я.Водяний. У 1917 році він став отаманом Черкаського полку Вільного козацтва [18, с. 30].

Важливе значення мали соціально-психологічні причини виникнення «отаманщини». Національний характер кожного народу формувався протягом тривалого періоду його історичного розвитку під впливом певних домінуючих соціальних верств, що дали свій образ цілому суспільству. В Україні формувала національний характер козаччина, що знаходило свій вплив як у реальній формі – боротьбі за інтереси козацького стану, так і в ідеалізованій – поезії та історіографії. Свободолюбність, нахил до егалітаризму, індивідуалізм – це ті риси українського характеру, що виявились найвиразніше після Хмельниччини. З індивідуалізмом в Україні поєднувався також авантюризм і кар'єризм у їхньому негативному й позитивному значенні. Серед інших рис національного характеру В.Липинський, Д.Чижевський визначали емоційність, схильність до анархії, замкнутість. Завдяки цим рисам національного характеру процес становлення такого історичного явища, як «отаманщина», набув тих чи інших психологічних рис, які позитивно й негативно впливали на нього [19, с. 146-148].

Крім того, під впливом Першої світової війни серед населення поширювався міф «сильної людини», одним з коренів якого була зумовлена війною реальна потреба в лідерах і який після війни живився породженими нею сумнівами, непевністю та слабкістю, а також потребами, що випливали з процесів будівництва або відбудови держави. Європа наповнилася вождями, батьками, дуче, фюрерами, а відтак поступово керманичами, каудильйо, генералісимусами тощо. Принаймні, деякі з них були надзвичайними, хоча й мерзенними особистостями, які уособлювали для сучасників владу волі над людьми, речами та обставинами і діяли як каталізатори гіперволюнтаризму, що був наслідком впливу війни на вже існуючі волюнтаристичні напрямки, як ідеологічні, так і пов'язані із заходами державного будівництва [20, с.203].

Серед військово-політичних причин, які зумовили появу «отаманщини», зазначимо позицію Голови Директорії УНР В.Винниченка. Він намагався впровадити в українському війську класові засади політичних комісарів, призначити на старшинські посади унтер-офіцерів [21]. Велику шкоду у розбудові війська завдала боротьба між членами Директорії, невизначена позиція С.Петлюри, який намагався поєднати принцип регулярного війська та революційного отаманства [6]. Спроби Січових стрільців подолати «отаманію» і навести порядок не підтримували діячі Директорії [22].

Кадрова політика Директорії УНР з її недовірою до кадрових військових і призначенням на посади «революційно свідомих» отаманів руйнували військо і сприяли «отаманщині». Всі вищезазначені причини сприяли становленню цього явища. На наш погляд, вони потребують подальшого детального вивчення.

Аспект проблеми, присвячений соціальній базі «отаманщини», недостатньо досліджений. З огляду на загальну соціальну базу українського національно-визвольного руху 1919-1920 років, ми можемо стверджувати, що «отаманщина» спиралась на селянство, робітництво, середні прошарки міського населення, українську інтелігенцію. Але у зв'язку з тим, що вона мала характер своєрідної еліти, провідною верствою стала українська інтелігенція. Більшість отаманів походили з інтелігенції. Наприклад, Д.Терпило (Зелений) був вчителем. З цієї ж професії вийшли О.Волинець, брати Чучупаки, Соколовські та багато інших. Із земської медицини походили І.Луценко, Михайло

Малашко. Студентами були відомі отамани Микола Малашко, Гаврило Воробйов (Горобець). Значна кількість отаманів походила з кадрових військових – Ю.Тютюнник, П.Болбочан, М.Горобець. Чому ж українська інтелігенція витворила таке явище, як «отаманщина»? Деякі причини – історичні, військово-політичні, психологічні – були викладені вище. Зупинимось ще на деяких.

Отаманами ставали люди переважно з покоління 80-90-х років XIX століття. Ця генерація формувалась під впливом політизації українського національного руху. Переважаючою ідеологією руху був соціалізм. Соціалістичні погляди передбачали відмову від регулярного війська, народницький ідеал, романтизацію народних рухів (козацько-селянські повстання, гайдамацький рух). Тому вони не сприймали регулярного війська, вважали ідеальним обрання старшин козаками. Ці вихідці з української інтелігенції пройшли Першу світову війну, де здобули військову освіту. У них сформувалося враження, що всі питання можна вирішити шляхом насильства, військовими засобами, а війна виробила звичку до зброї, жорстокості. Багато з них належали до козацьких родів, з Гетьманщини та Запоріжжя. Поєднання соціалістичних поглядів, козацької романтики, намагання вирішити всі питання військовими заходами й породили той тип українського отамана, який і створив історичне явище – «отаманщину».

Зовсім не дослідженим є вплив вільнокозацького руху 1917-1921 років на появу «отаманщини». Українська інтелігенція стала ініціатором і провідником відродження козацтва у 1917 році. Вона виховувалась на історії та ідеалах козацького минулого України. Ідеологія національного руху також формувалась під впливом національного міфу про козацтво. Унаслідок цього інтелігенція взяла активну участь у відродженні козацтва в 1917-1918 роках.

Формування ідеології вільнокозацького руху відбувалось також під орудою інтелігенції. Змістом козацької ідеї стала ідея національної самооборони в умовах втрати власної державності та національного, соціального й релігійного гніту іноземців. Відомий діяч української інтелігенції в Одесі І. Липа виклав ідеологію Вільного козацтва у низці статей. Сутність її полягала у відродженні середньовічних порядків (влади гетьмана, полково-сотенної організації, козацького судочинства й землеволодіння) [23]. Така ідеологія стала утопією в XX столітті, але впроваджувалась у життя багатьма організаціями Вільного козацтва. Намагання встановити владу, непідконтрольну державним установам і місцевому самоврядуванню, відродити козацтво як стан викликало конфлікти з Українською Центральною радою. Отже, задовго до 1919 року відпрацьовувалась модель «отаманського» правління. Станову модель намагався втілити в життя І.П.Скоропадський у 1918 році.

Значну роль відіграло козацтво й у повстанні Директорії. На Півдні України воно звільнило від гетьманців Катеринослав, Одесу, Єлизаветград, Олександрівськ. Вільнокозацькі отамани стали керівниками місцевої влади Директорії та воєноначальниками. Ми вже згадували раніше прізвища відомих отаманів 1919-1920 років, але всі вони були вихідцями та керівниками Вільного козацтва. Отже, ідеологія вільнокозацького руху та його практика стала підгрунтям та однією з причин появи «отаманщини».

Підсумовуючи все сказане, необхідно зазначити, що «отаманщина», як історичне явище, вимагає подальшого ретельного дослідження. Вона була викликана комплексом різноманітних причин: історичних, соціально-психологічних, військово-політичних. Кожна з цих груп потребує подальшої уваги дослідників. Автор подав уточнені визначення «отаманщина», «партизанщина», «отаманська ідея», але вони потребують подальшої уваги науковців. Соціальною базою «отаманщини» були селянство, робітництво, середні прошарки міського населення, але інтелігенція стала тим прошарком населення, з якою вийшло більшість отаманів. Сформована нею ідеологія і політична практика породили це явище. Вільнокозацький рух у 1917-1918 роках сформував майбутню модель «отаманської ідеї» та випробував її на практиці. Керівники Вільного козацтва стали провідниками цієї ідеї у 1919-1920 роках. Політичний ярлик протягом багатьох десятиліть заважав об'єктивному дослідженню цієї проблеми. На наш погляд, вивчення цього неоднозначного явища надасть можливість не тільки зрозуміти його місце і роль серед причини поразки національно-визвольних змагань, але й допоможе зрозуміти його місце у продовженні боротьби у 1921-1925 роках за незалежність України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонов-Овсеенко В.А. В семнадцатом году. – К.: Україна, 1991. – 335 с.; Його ж. В революции: [Воспоминания]. – М.: Политиздат, 1983. – 176 с.; 2. Ейдеман Р., Какурін Н. Громадянська війна на Україні. – Харків: Держвидав України, 1928. – 71 с.; 3. Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920). – М., 1966. – 455 с.; Його ж. Боротьба трудящих

України проти денікінщини. – К.: Наукова думка, 1979. – 287 с.; 4. Капустянський м. Похід українських армій на Київ-Одесу в 1919 році: Короткий воєнно-історичний огляд. Кн.2, Ч.ІІІ. – Мюнхен, 1946. – 200 с.; Петрів В. Військово-історичні праці. Листи. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2004.-628 с.; 5. Стахів м. Україна в добі Директорії УНР. – Торонто.-Т.1, 1962. – 272 с.; Мірчук П. На історичному закрутті. – Торонто: Гомін України, 1959. – 72 с.; Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914-1923: В 2 т.- Л., 1998; 6. Гаврилюк Г.І. Українська військова політика в 1917-1918 рр. // Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. /Харк. держ. ун-т. – Х., 1998. – 196 с.; Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К.: Олени Теліги, 2001. – 640 с.; Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. – К.: Темпора, 2004. – 416 с.; 7. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.). – К.: Олан, 2003. – 608 с.; 8. Стопчак м. Основні етапи військового будівництва за доби Директорії УНР (до історіографії проблеми) // Історичний журнал.-2007.-№5.-С.30-43.; 9. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб./ В.М.Литвин, В.І.Гусєв, А.Г. Слюсаренко. – К.: Вища школа, 2002. – 430 с.; Довідник з історії України (А-Я) /За заг. ред. І.Підкови., Р.Шуста. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.; Мала енциклопедія етнодержавознавства /НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра, Генеза, 1996. – 942 с.; Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф.Г. Турченко. – Вид.2-е, доп. і перероб. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – 672 с.; 10. Савченко В. Атаманы казачьего войска. – М.: Яуза, Эксмо, 2006. – 416 с. – С.14.; 11. Гаврилюк Г.І. Українська військова політика в 1917-1918 рр. // Автореф. дис… канд. іст. наук. – Х., 1998. – С.2.; 12. Бачинський А.Д., Бачинська О.А. Козацтво на Півдні України (1775-1869).– Одеса.: Маяк, 1995. – 56 с.; 13. Селянський рух на Україні 1850 – 1861рр.: Збірник документів і матеріалів. – К., 1988. – С. 82-139; Шамрай С. Київська козаччина 1855 р. // Записки історично-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. – Т. 20. – К., 1928. – С. 199-324; 14. Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Український історичний журнал. – 1995 – №5. – С. 61-71; 15. O.W.Gerus. Manifestations of the cossack idea in modern Ukrainian history: the cossack legacy and its impact» // Український історик. – 1982. – №1-2.– С. 22-39.; 16. Сміт Ентоні Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. / Пер. з англійської. – К.: К.І.С., 2004. – 170 с.; 17. Грушевський м. Вільна Україна // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – 649 с.; 18. Водяний Я. Українське Вільне козацтво та його з'їзд в Чигирині 3.Х.1917 (Зі спогадів) // Українське козацтво. – 1977. – №4. – С. 30-34; 19. Потульницький В.А. Теорія української політології.-К.: Либідь, 1993. – 192 с.; 20. Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905-1956 рр./ Пер. з іт. М.Прокопович. – К.: Основи, 2005. – 350 с.; 21. Михальчук В. Погроми в Україні і боротьба Симона Петлюри з ними //Літературна Україна. – 1994. – 9 червня.; 22. Коновалець Є. Причинки до історії української революції. – Прага, 1928. – 39 с.; 23. Рідний курінь. – 1917. – 3 грудня.

О.М. Галамай

ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ ПРАВОСЛАВ'Я У ШКОЛАХ ВОЛИНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ В 20-Х РР. ХХ СТ.

Перебування західно-українських земель у складі Польської держави позначилося на усіх сферах життя цієї території. Політика полонізації завдала значного удару стану православної церкви, хоч і не такого руйнівного, як на радянській території. Водночас, дії польської влади та римо-католицької церкви детонували процес українізації та автокефалії православ'я.

Православна церква у Польщі обіймала 70% українців і 29% білорусів [1, с. 342]. Місцеперебування Волинської духовної консисторії – м. Житомир опинився на території радянської влади, і, відповідно, не мав зв'язку із своїми західними повітами. Результатом унормування православного життя у Західній Україні стало створення 14 квітня 1920 р. Волинського єпархіального управління в м. Кременці. Його очолив колишній вікарій Волинської єпархії, єпископ Кременецький Діонісій (пізніше Блаженнійший Митрополит Варшавський та всієї Польщі). 21 липня 1921 р. польський уряд своїм декретом визнав за єпископом Діонісієм право канонічної юрисдикції в межах Волинської єпархії. У вересні 1921 р. патріарх Тихон своїм указом надав Православній церкві у Польщі права широкої автономії. Собор єпископів Православної Церкви у Польщі у 1923 р. висловився за необхідність її автокефалії, яка була надана Вселенським патріархом у листопаді 1924р.

Певні зрушення відбулися і в шкільній православній освіті, оскільки і школа, і церква знаходились у підпорядкуванні спільного міністерства, яке мало назву – Міністерство віросповідань та народної освіти. Згідно із законом польського уряду від 4 червня 1920 р. «Про організацію шкільної освіти, дошкільної та позашкільної» запроваджувались шкільні інспектори. Інспекторати Волині підпорядковувались Кураторіуму Волинського шкільного округу, який знаходився у м. Рівному [2, с. 206].

30 січня 1922 р. було видано «Тимчасові Правила у ставленні уряду Речі Посполитої Польської до Православної церкви в Польщі» за підписом міністра віросповідань і народної освіти Антонія Поніковського. Ці тимчасові правила залишались чинними аж до 18 листопада 1938 р., коли у дію вступив «Декрет Президента Речі Посполитої про ставлення Держави до Польської Автокефальної Православної церкви» [1, с. 373]. Цей документ дозволяв урядові втручатись у внутрішні справи церкви, в тому числі і регламентувати православну освіту.

1927-1928 н.р. у Волинській єпархії діти православного сповідання навчалися у 880 школах 65116 дітей обох статей [3, арк. 81]. Учителями Закону Божого у Волинських школах були переважно настоятелі парафій. Однак значна кількість шкіл була відокремлена від парафій. Не забезпечувало належного і своєчасного викладання лекцій з релігії і бездоріжжя. Аби вийти із такого становища, навчання релігій доручалося дияконам, дякам або учителям з відповідною освітою. Загалом загальна кількість викладачів православ'я становила 597 осіб (540 – священицькому сані та 57 – світських). З них 300 осіб закінчили Духовну семінарію, 7 – Духовну Академію, 2 – богословський відділ Варшавського університету, 8 – навчалися у Духовних Академіях, але не скінчили їх, 5 – становили студенти, 130 – закінчили єпархіальні жіночі школи, церковно-учительські школи та ін., 1 – мав вищу світську освіту, 41 – середню світську освіту, 104 – освіти не вказали. Характеризуючи платню за викладення лекційного курсу більшість вчителів вказувала на несвоєчасність, неакуратність та проізвол у її виплаті. Окремі викладачі не отримували платні зовсім [3, арк. 120].

Згідно із постановою Синоду Православної церкви у Польщі від 3 вересня 1924 р. вимагалося вивчення слова Божого й молитов у загальних школах рідною мовою учнів [1, с. 341]. За мовою викладання школи поділялись на такі категорії. Польськими було 124 переважно найвищого типу від трьох років. 247 шкіл були польськими з навчанням української мови, 344 – польсько-українських, 71 українських з навчанням польської мови [4, арк.82].

У більшості шкіл науку православної релігії викладали українською мовою, або, як зазначалося у звітах, «народним волинським наречієм». У 35 школах релігія викладалася російською мовою, у 19 російською і українською одночасно, в 6 – чеською, в 3 – польською, в інших декількома мовами одночасно. Водночас зазначалося, що молитов дітей навчали мовою церковно-слов'янською [5, арк.111]. Хоч навчання Закону Божого рідною мовою було ефективним, насправді, його запровадження просувалося дуже повільно. Особливо важко справа українізації просувалася у містах. Значну кількість священиків, в тому числі і на керівних посадах, становили особи промосковської орієнтації, що втекли від радянської влади та осіли на польських землях. Зокрема, у Рівненській гімназії релігію викладав настоятель Рівненського собору, росіянин, колишній офіцер російської армії [2, с. 207].

Крім вивчення Закону Божого, учні навчалися церковному співу та слов'янській грамоті. Це допомагало їм розуміти церковну службу та давало можливість самостійно брати участь у церковних богослужіннях. Однак відсоток таких шкіл був незначним. Так, наприклад, церковному співу разом з наукою православної релігії навчання проводилося у 16 школах. Окремо церковний спів викладався у 83 школах. Слов'янська мова разом з основами православ'я викладалися у 20 школах, а окремо у 56. Загалом школи, у яких викладалися церковний спів та слов'янська мова, становили 17 % їх загальної кількості. У більшості шкіл вони були заборонені адміністрацією [5, арк.110].

Загальна кількість лекцій з релігії була теж неоднаковою. Переважно у школах програма релігійного курсу складалася з двох лекцій на тиждень, що вважалося недостатнім для повного викладення курсу. Викладачі вказували на необхідність запровадження окремого курсу лекцій для вивчення слов'янської мови. Ще однією проблемою була погана забезпеченість учнів підручниками. У 191 школі підручники з релігії були відсутніми зовсім. Більшість учителів Закону Божого користувалася підручниками Білоусенка та Учбового Комітету при Священному Синоді. Значною популярністю користувалася книга ректора Волинської духовної семінарії П. Табінського. У навчанні використовувався також молитовник професора І. Огієнка. Зверталася увага учителів Закону Божого на необхідність перекладу існуючих підручників українською мовою. Водночас вказувалося на необхідність видання підручника слов'янською мовою [3, арк.122].

Отже, православна освіта у навчальних закладах українських земель під владою ІІ Речі Посполитої була пов'язана із загальним станом православ'я. Польська влада, «організовуючи» на своїй території Православну церкву, впливала й на релігійне навчання. Цей вплив позначився на рівні викладання Закону Божого, який був не досить високим. Така ситуація склалася через певні проблеми, пов'язані з особливостями викладацького складу, віддаленістю шкіл від парафій, відсутністю підручників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рожко В. Нарис історії Української Православної Церкви на Волині (870 – 2000). – Луцьк, 2001; 2. Данілічева В. До історії шкільництва Рівного в міжвоєнний період (20-30 ті рр. ХХ ст.): Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Випуск IV. (Матеріали наукової конференції 25-26 жовтня 2006р.). Рівне: Волинські обереги, 2006; 3. Прот. Прокл Бичковський Наука православної релігії в школах Волинської єпархії на підставах звітів о.о. законовчителів за 1927-28 шк. рік // Духовний сіяч. – 15 травня 1930 року. – №10. – Арк. 120-122; 4. Прот. Прокл Бичковський Наука православної релігії в школах Волинської єпархії на підставах звітів о.о. законовчителів за 1927-28 шк. рік // Духовний сіяч. – 1 квітня 1930 року. – № 7. – Арк. 81-82; 5. Прот. Прокл Бичковський Наука православної релігії в школах Волинської єпархії на підставах звітів о.о. законовчителів за 1927-28 шк. рік // Духовний сіяч. – 1 травня 1930 року. – № 9. – Арк. 109-111.

С.Г. Іваницька

О.Х.САЛІКОВСЬКИЙ ЯК ПРЕДСТАВНИК НАЦІОНАЛЬНОЇ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ЕЛІТИ В ДОБУ УКРАЇНСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917-1921 РР.

Серед яскравих, але маловідомих особистостей політичної фази українського національного відродження є й ім'я Олександра Хомича Саліковського – професійного журналіста, редактора, в 1917-20 – одного із видатних діячів Української демократично-радикальної партії (з червня 1917 – Української партії соціалістів-федералістів) [1; 2; 3]. Метою дослідження є аналіз життєвого шляху та зміни національної самоідентифікації людини, що пройшла складну політичну еволюцію, на підставі автобіографічних, мемуарних та публіцистичних джерел, а також узагальнюючих праць з історії української революції, що вийшли з-під пера Д.І.Дорошенка, В.К.Винниченка, І.П.Мазепи, П.Христюка, А.Марголіна та інших.

Народився Олександр Хомич в родині священика в с. Старий Потік Вінницького повіту Подільської губернії. Дальній родич М.М.Коцюбинського. Закінчив Шаргородську духовну школу і Кам'янець-Подільську духовну семінарію. Під час навчання брав участь у гуртку самоосвіти, захопився революційним народництвом, співчував партії «Народна воля», через що був переслідуваний поліцією. Не маючи змоги офіційно вступити до університету, в 1890-ті – 1900-ті навчався як вільний слухач й одночасно в ці роки учителював в сільській місцевості. Неодноразово заарештовувався, двічі засуджений за політичну діяльність.

Працював урядовцем і радником Подільського губернського земства. У 1904 р. звільнений з посади за політичну неблагонадійність.

Потім - переїзд до Києва і шлях професійної журналістики: редагував популярні ліберальні газети «Киевские отклики» (1904-09) і «Киевский голос» (1906-07). У роки першої російської революції вступив до партії народних соціалістів, виявив себе як її відданий та активний діяч.

У 1910 р. переїхав до Москви, де став співзасновником та співредактором журналу «Украинская жизнь» (1912, 1915-17), найбільш авторитетного органу українського руху в Російській державі, який мав на меті інформування російського суспільства з «українського питання». Є.Х.Чикаленко, видавець-редактор газети «Рада», відзначав, що «журнал цей виник з ініціативи й стараннями майже самого Саліковського. Він зібрав співробітників, він привабив і пайщиків» [4, с. 364]. Саме в цей час починається активне зближення Саліковського з українськими національними ліберальними діячами, його залучення в «Товариство українських поступовців». Одночасно співробітничав з народницьким журналом «Русское богатство».

У 1913-15 рр. жив в Ростові-на-Дону, працював редактором щотижневої газети «Приазовський край», перетворивши її на перше популярне регіональне видання в цьому краї. Після повернення в Москву в 1916 р. –столичний кореспондент газети. Одночасно перебував на службі у відділі історіографії Всеросійського земського союзу. У 1916-17 служив уповноваженим Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст.

Тісно спілкувався з М.С.Грушевським під час перебування останнього в московському засланні, разом вони започаткували видання журналу «Промінь» (листопад 1916-17). У «Споминах» великий історик з теплотою згадував про Олександра Хомича та про офіційного редактора цього видання Я.А.Шеремецинського, відзначаючи, що вони «як порядні, добрі люди, органічно не здатні на зраду, підступництво та інтригу, прив'язали мене ще тісніше до журналу. Після приїзду в Москву я увійшов в його гурток, як у свою компанію» [5, с. 107].

У грудні 1916 р. як член московської громади ТУП підтримав декларацію «Наша позиція» із заявою про перехід українського суспільства від нейтралітету до протесту щодо продовження участі Росії в Першій світовій війні.

Отже, в дореволюційний період політичні погляди Саліковського еволюціонували від симпатій революційному народництву («Народна воля») та участі в партії народних соціалістів (з 1917 – трудової народно-соціалістичної партії) до переходу в ряди Союзу українських автономістів-федералістів (СУАФ) та відродженої Української демократично-радикальної партії (з червня 1917 – Української партії соціалістів-федералістів), які відстоювали гасла демократичної республіки та національно-територіальної автономії України в реформованій на федеративних принципах Російській державі. Шлях, цілком логічний, вважаючи на етнічне походження та умови формування особистості нашого героя, водночас і досить унікальний, бо кожна зміна національної самоідентифікації – це завжди психологічний та ідейний перелом в житті конкретної людини. Отже, коли прийшов Лютий 1917 р., він був уже відомий, поважний і впливовий український діяч поміркованого напрямку, що сповідував цінності політичного лібералізму й ідеали етичного соціалізму. Логічним було його тяжіння саме до УПСФ, лідером якої на той час був С.О.Єфремов, який в дореволюційні часи також тісно контактував з російськими народними соціалістами та есерами.

Активна політична діяльність Саліковського припала на добу Тимчасового уряду. На початку Лютневої революції – голова Комітету українських автономістів-федералістів та Української ради в Москві. На першому Всеросійському з'їзді Народно-соціалістичної партії (17-21 червня 1917, Петроград) виступив з доповіддю з національного питання; врешті-решт з'їзд підтримав ідею встановлення в Росії демократичної федеративної республіки на підставах обласної та національної автономії із забезпеченням прав національних меншин.

З вересня 1917 по травень 1918 – губернський комісар Тимчасового уряду на Київщині. У жовтні 1917 р. взяв участь у з'їзді губернських та повітових комісарів України, що був скликаний за ініціативою голови Генерального секретаріату Центральної ради В.К.Винниченка.

У видавництві «Задруга» (Москва) разом з Л.С.Козловським організував випуск політико-просвітницької серії російською мовою «Свобода и братство народов» (у 1917 році вийшло 24 назви). Свій погляд на національну проблему виклав у брошурах «О национальных правах» та «Что такое автономия и федерация», намагаючись переконати російський загал і російських політиків у тому, що однієї політичної свободи та рівності замало для забезпечення національних прав народів оновленої Російської держави. Потрібно створення «федерації у вигляді союзу національно автономних областей» в межах етнічно однорідних територій, з особливим статусом самоуправління, з повною незалежністю в порядкуванні внутрішніми справами. «Істинні демократи не можуть бути ні космополітами, ні націоналістами, – стверджував він, – бо і в тому, і в іншому випадку їм довелося б подавляти чи відхиляти від природного шляху закономірний розвиток окремих особистостей та груп. Справжній демократизм має поважати право будь-якої національності на існування в умовах, рівних з іншими національностями». У праці «Русская революция и украинское движение» (М., 1917) відзначав негативне ставлення Тимчасового уряду та російського суспільства до національних домагань українців.

Злам в його світогляді, що стався після остаточного усвідомлення невиправної та відвертої великодержавності російської демократії, з якою він стільки років співпрацював, яскраво описав в своїх мемуарах О.Г.Лотоцький [6, с. 161-162].

На період гетьманату прийшовся новий етап політичної активності Саліковського: член ЦК УПСФ, редактор газети «Трибуна» (Київ), учасник різних громадських акцій. На з'їзді УПСФ, метою якого було визначення нового політичного курсу в умовах неоконсервативного режиму П.П.Скоропадського (10-12 травня 1918 р.), брав слово у дискусії за доповіддю О.Я.Шульгіна про міжнародні відносини України. У червні 1918 р. в газеті «Нова рада» (орган УПСФ) виступив з серією статей «Криза федеративної ідеї на Україні». З гіркотою стверджував: «Ідея щодо федерації України з Великоросією убита – принаймні, тимчасово – і убита вона зусиллями російської демократії, як буржуазної, так і соціалістичної... Не до федерації тягне сучасна Великоросія..., а до нового «збирання Росії», тобто до того, щоб захопити усе та поглинути».

18 травня 1918 р. брав участь у делегації українських суспільних діячів до германського посла А.Мумма з протестом щодо арешту членів Селянської спілки. 3 червня 1918 як представник УПСФ разом з лідером партії С.О.Єфремовим був учасником Всеукраїнського з'їзду діячів преси. 16 червня – на з'їзді представників земств; його підпис як члена Президії Всеукраїнського земського союзу

стоїть під меморандумом до гетьмана П.П.Скоропадського (від УПСФ поставлені також підписи В.К.Прокоповича та К.А.Мацієвича). 23-26 червня 1918 р. – у складі лекторської групи ЦК партії в Харкові.

Ще з московських часів мав добрі стосунки з міністром внутрішніх справ в уряді гетьмана знаним адвокатом І.О.Кістяківським, який з кадета раптом зробився українським самостійником. Але, незважаючи на це, 28 серпня 1918 р. Саліковський був несподівано заарештований. Міністр вибачився, потрактувавши це як непорозуміння.

Брав участь 23 вересня 1918 в ініційованій гетьманом та І.О.Кістяківським нараді «нотаблів» – лідерів УПСФ (С.О.Єфремов, П.Я.Стебницький, О.Г. Лотоцький, КА. Мацієвич, А.В. Ніковський, Є.Х.Чикаленко, господар хати В.М.Леонтович), маючи на меті формально «українізувати» уряд. У жовтні 1918, під час переговорів з гетьманом, Український національний союз висунув його кандидатуру на посаду міністра внутрішніх справ Української держави. 9 листопада 1918 р. одержав пропозицію очолити надзвичайну дипломатичну місію до Галичини і майже погодився. Але несподівана для української громадськості зміна гетьманського курсу – на відтворення єдиної-неподільної Росії - унеможливила це призначення. Про це сам Саліковський згадував у праці «Напередодні перевороту» (Трибуна. 1919, 1 січня).

Брав участь в Українському національному союзі, але заперечував спільно з С.О.Єфремовим та А.В.Ніковським потребу повстання проти П.П.Скоропадського, розцінивши це як «небезпечну авантюру», приречену на провал [7, с. 94].

У період Директорії УНР в жовтні 1919 подорожував на Дон (Ростов-на-Дону та Новочеркаськ) разом з Л.Є.Чикаленком (як було заявлено публічно, за дорученням газет «Рада» та «Промінь»), насправді ж, за проханням Головного Отамана С.В.Петлюри, підкріпленим постановою Київського громадського комітету, для пошуку контактів з ліберально та демократично налаштованими представниками Всевеликого Війська Донського, аби довести їм, що «їхня підтримка Денікініяди рано чи пізно, а обернеться проти них, і тоді вони самі на себе нарікатимуть, що також і через них завалено було нашу державність». Саліковський, як людина знана та шанована в тих краях, мав контакти з впливовими колами, але це не зарадило успіху справи [9, с. 407, 431, 420, 414]. Подорож виявилася безрезультатною, донське козацтво не виявило бажання до військово-політичного союзу з УНР. Тому на Кубань делегати вирішили не їхати.

Добре поінформований у справах політики УНР харківський журнал «Коммунист» в № 4 за 1920 рік коментував цей візит як спробу встановлення контакту «української контрреволюції» з «Білим рухом» на Півдні Росії.

Редагував газету «Столичний голос». З 1919 р. – посол Директорії в Ризі (Латвія). За часів Варшавського договору міністр внутрішніх справ УНР в коаліційному кабінеті В.К. Прокоповича (25 травня 1920, Вінниця, Київ – 15 жовтня 1920, Кам'янець-Подільський). Уряд декларував (3 червня 1920 р.) засади парламентаризму; в інтересах селянства – «основи української державності» – обіцяно було провести земельну реформу. За свідченням українського соціал-демократа І.П.Мазепи, уряд не виправдав надій, що на нього покладалися [10, с. 141, 144, 152].

У березні 1921 р. Є.Х.Чикаленко в одному із своїх листів називає Саліковського серед «кращих наших інтелігентних сил», насамперед соціал-федералістського напрямку, які спочатку були в опозиції до петлюрівського повстання, але нині підтримують його, бо «побачили, що коли вони не підтримають Петлюри, то підуть проти всього українського народу, який тільки в Петлюрі бачить порятунок» [8, с. 227]. Порятунок і проти більшовицької експансії, і проти «московського централізму» А.І.Денікіна.

Стосовно ж практичних результатів діяльності українських ліберально-демократичних діячів у роки революції слушним є зауваження Євгена Харламповича щодо того, що «взагалі українське свідоме громадянство, без різнації партій, ввесь час робило помилки. ...Та й не диво, бо коли і де воно могло придбати досвід; коли все воно складається з педагогів, з журналістів, газетярів, коректорів; коли між ними нема людей з державною, навіть губернаторською практикою, а коли й була в кого земельна, то й то не керівника, не голови, а якогось спеціаліста, з так званого третього елементу» [8, с. 109].

У революційну добу друкувався у київських виданнях «Нова рада», «Трибуна», «Книгар», «Літературно-науковий вісник». У публіцистичній спадщині Саліковського, яка стоїть поряд з такими яскравими надбаннями української журналістики «на злобу дня», як писання М.С.Грушевського, с. О.Єфремова, П.Я.Стебницького, найбільшої уваги заслуговує книга «Нова Україна (Шлях нашої державності)» (К., Криниця, 1919), яка, за авторським задумом, повинна була

стати «критичним оглядом найбільш важливих моментів українського революційного руху», пронизана центральною ідеєю «безперервного зросту української державності на національних підставах» (з передмови).

Перша стаття – «Од минулого до майбутнього» – огляд українського життя за 1918-19 рр., від Центральної Ради, яку автор справедливо оцінював як поворотний пункт в новітній історії України, до більшовицького «зрівняння усіх на голоді та холоді» в період «військового комунізму». Висловив слушну думку, що для України надзвичайно важливими є внутрішні фактори консолідації – «напружена культурна праця на національному ґрунті та широка політична організація й об'єднання всіх свідомих українських сил на ґрунті державницькому» [11, с. 65].

С.О.Єфремов високо оцінив цю працю як одну з перших «синтетичних» в сучасній публіцистиці, просякнуту духом «об'єктивного тону історичних досліджень» та вірою в неминучість державного відродження України. Вірою, заснованою на тверезому аналізі потенціалу молодої нації [12, с. 187].

Три наступні статті - «Криза федеративної ідеї на Україні», «Україна і Московщина», «Без машкари» – присвячені проблемам можливого федеративного союзу України з Росією. Автор, будучи принциповим прибічником федералізму, покладає вину за компрометацію цієї позитивної, світлої ідеї на «північного сусіда» з його невиправним централізмом. Завершується книга статтею «Напередодні перевороту» – про останні дні Скоропадщини.

Логічним продовженням його роздумів є стаття «До проблем української державності (деякі підсумки й перспективи нашої сучасності)» (опублікована в 1919 р. в журналі «Літературно-науковий вісник» в кн.7-9). Деякі коментарі звучать і нині мудро й актуально, деякі зауваження вражають своїм просто-таки «віщим» характером. Автор виявляє себе глибоким знавцем нашої історії й політологом-аналітиком. У цій статті О.Х.Саліковський також проаналізував джерела модерного українського руху, внутрішні та зовнішні чинники відокремлення України в 1918 р. та пережиті нею подальші політичні метаморфози.

Особливої уваги заслуговують такі висновки автора:

Значний вплив геополітичного, міжнародного факторів у сучасній та минулій історії України, і, можливо, в її майбутньому, що є наслідком природно-історичних та економічних властивостей країни (специфіка «серединного» розташування, клімату, ґрунту, багатства надр). «Бо справді на історичнім шляху принаймні старого світу, а власне, Європи й Азії, Україна опанувала таке місце, яке ніяким чином не обійдеш».

Перманентна агресивність сусідів України, що виявляли жвавий інтерес до багатств краю, а тому «...минула історія України се є боротьба з сусідами, які або залицялися до неї пожадливими очима, або рвали й шарпали її з ріжних боків».

Негативний вплив цієї боротьби на державне будівництво України: вимушеність багатовекторної зовнішньої орієнтації, значні витрати народних живих сил на змагання з друзями-ворогами. Протягом століть «...Україна не могла стати незалежною державою й увесь час примушена була зв'язувати свою долю... з тим або іншим зі своїх сусідів, тільки – бо в спілці вона набувала необхідну їй силу».

Найтісніший зв'язок зовнішніх та внутрішніх чинників в історії України. Головна увага довгий час приділялась військовій організації (козацтво), а не творенню громадянського суспільства.

Негативний вплив особливостей ментальності українського народу. Притаманну йому трагічну суперечність відзначив ще М.П.Драгоманов у дослідженні «Нові українські пісні про громадські справи», коли підкреслив безумовну присутність власного національного почуття, з часом навіть – пробудження національної свідомості, негативне ставлення до державної влади чужинців, водночас відсутність зрілої політичної свідомості й змагань до власної державності. «...Національний та почасти соціальний моменти вичерпували до сієї пори його суспільні змагання й емоції».

Врешті-решт державне будівництво в ході революції «йшло дуже невдало, без надто великого напруження руйнувалося ріжними сторонніми силами і ніяким чином не могло пустити глибокого та міцного коріння в товщу народних мас, бо не знаходило там відповідного ґрунту». Тому «державний іспит» Україна все ж таки «провалила».

Нестача в державному будівництві інтелектуальних, творчих та виконавчих сил, дефіцит кадрів кваліфікованої інтелігенції (насамперед – у галузі управління) внаслідок її тривалої денаціоналізації та русифікації.

Соціальна роль селянства, «над яким учинялося стільки експериментів – то есерівських, то гетьманських, то комуністичних». Селянство складало на той час 85% населення України. «Україна

ще більшою мірою країна селян і хліборобів, ніж Росія». Яскравий індивідуалізм селянина став на перешкоді спробам запровадження соціалізму в різних формах. Критикуючи «адептів наукового соціалізму», дивувався абсурдності їхніх намірів, які, зазначав слушно, нічого спільного з істинним соціалізмом не мали. «Прищепити цьому селянству ідеологію міського робітника, притягти його до комунізму, перетворити в прибічника диктатури пролетаріату, це – висловлюючись цілком об'єктивно – визначало б утворити насильство над історичними і соціальними законами, над душею народу». І – радикальний висновок: «Для українського селянства комунізм і диктатура пролетаріату такі ж вороги, як і гетьманщина, як і земельне панство. Зазначаю це просто як факт, як явище природи».

Як наслідок – глибоке розходження з точки зору етнічного складу населення та його національних симпатій між українським селом та українським містом. Неукраїнський характер великих міст, що виявляли спротив автономістсько-федералістським домаганням Центральної Ради.

Федералізм як шлях компромісу, як форма державності. Теоретична можливість федерації як з Московщиною, так із західнослов'янськими землями.

Потреба в реалізмі політичних рішень. Зокрема, зауваження про те, що «питання про федерацію...неможливо вирішувати на підставі шаблонових партійних програм та кабінетних проектів. Скласти федерацію лише розпорядженням влади, висунутої на поверх життя тимчасовою хвилею революційного чи реакційного руху, не важко, але така федерація... не може мати поважного значення й необхідної сталості та тривалості. Її так само легко зламати і знищити, як і встановити. Федерація паперова, нав'язана зовні, яка не відповідає бажанням і настроям широких мас людності, ...не може вирішити питання про українську державність і спокою нам не дасть, бо з нею будуть невпинно боротися не тільки організовані елементи країни, але й сам народ...», - передбачав Саліковський.

Після поразки української революції жив в еміграції у Варшаві, де редагував газету «Українська трибуна» (з березня 1923 – «Трибуна України»). Друкувався у виданнях «Діло», «Молода Україна» та інших. Працював як лектор в таборах для інтернованих українських вояків УНР в Польщі.

Знайшов нову сферу докладання творчих здібностей – на терені літератури для дітей, підготувавши до видання книгу «Що треба знати кожному. Енциклопедія для дітей та для самоосвіти» (підґрунтям якої став переклад книги американського педагога Е.Гульдена, доповнений двома оригінальними розділами самого Саліковського «Історія України» та «Історія української літератури» [13, с. 187].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Чмырь С.Г. (Иваницкая С.Г.). Саликовский А.Ф. // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. - М.: РОССПЭН, 1996. – С.545-547; 2. Чмырь С.Г. (Иваницкая С.Г.). Украинская партия социалистов-федералистов // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. - М.: РОССПЭН 1996. – С.642-643; 3. Чмырь С.Г. (Иваницкая С.Г.). Украинская партия социалистов-федералистов // Программы политических партий России. Конец XIX – XX в.в. - М.: РОССПЭН 1995. – С.279-281; 4. Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). – Львів: Червона калина, 1931. – 496 с.; 5. Грушевський МС. Спомини // Київ. - 1989. - №8; 6. Лотоцький О.Сторінки минулого. Ч.2. – Варшава: УНІ, 1933. – 481 с.; 7. Винниченко В. Відродження нації. - Київ-Відень, 1920. – Перевидання. - К.: Політвидав України, 1990.Ч.3. – 542 с.; 8. Чикаленко Є. Щоденник. Том II (1918-1919). - К.,: Темпора, 2004. – 463 с.; 9. Чикаленко Л. Уривок з спогадів з років 1919-1920 // Чикаленко Є. Щоденник. Том II (1918-1919). - К.: Темпора, 2004. – 463 с.; 10. Мазепа І.П. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921. – Дніпропетровськ: Січ, 2002. – 334 с.; 11. Саліковський О. Нова Україна (Шлях нашої державності). - К., 1919; 12. Єфремов С. Рец. на книгу: Саліковський О. «Нова Україна (Шлях нашої державності)» // Літературно-науковий вістник. - 1919. Кн.7-9; 13. Сіріполко Ст. Праця О.Х.Саліковського на полі дитячої літератури (З нагоди 5-ої річниці з дня його смерті) // Тризуб. - 1928. - №44.

Н.А. Сорочан

ДІЯЛЬНІСТЬ П.І. ХОЛОДНОГО В ЦЕНТРАЛЬНОМУ АПАРАТІ УПРАВЛІННЯ ОСВІТОЮ В УКРАЇНІ (1917 – 1921 РР.)

Петро Іванович Холодний – видатний маляр-імпресіоніст, педагог і громадський діяч, який у роки Української національно-демократичної революції відіграв велику роль у відродженні національної школи та формуванні нової системи управління освітою в Україні. Обіймаючи посади товариша (заступника) міністра освіти періоду Центральної ради та Гетьманату П. Скоропадського,

заступника міністра та міністра освіти за часів Директорії, П. Холодний брав активну участь у розробці проекту єдиної школи, проекту плану управління світою та процесом українізації навчальних закладів усіх типів. Вивчення основних напрямів діяльності П. Холодного дає можливість відтворити маловідомі сторінки історії української освіти та культури, а також першого українського центрального органу управління освітою – Генерального секретарства (міністерства) народної освіти.

Розгляд проблеми діяльності П. Холодного в апараті міністерства був започаткований його співробітниками С. Сірополком [1] та В. Прокоповичем [2], які в біографічних нарисах, присвячених вшануванню його пам'яті, подали яскраві характеристики праці в апараті управління освітою. Серед досліджень сучасного етапу української історіографії слід відзначити монографію І. Лікарчука [3], у якій окремо виділяється діяльність П. Холодного в Генеральному секретарстві та Міністерстві освіти в 1917-1921 рр. Короткі відомості цієї сторінки його діяльності мають місце в праці В. Верстюка і Т. Осташко [4].

Мета даної статті полягає в тому, щоб, спираючись на науковий доробок попередників та архівні джерела, розкрити маловідомі аспекти та поглибити окремі напрями діяльності П. Холодного в апараті Міністерства освіти за доби національно-визвольних змагань 1917-1921 рр.

Початок Української революції радикально змінив життя і діяльність директора приватної комерційної школи в Києві П.І. Холодного. В його автобіографії було подано коротку характеристику діяльності цього періоду: «Коли почалась революція 1917 р. – зайнявся справами Української школи, спочатку як член президії «Товариства шкільної освіти», як директор Першої Київської Української гімназії, а потім, з організацією Генерального Секретаріату, як товариш Генерального секретаря освіти, як товариш Міністра освіти, керуючий Міністерством, до 16 листопада 1921 р., коли подався на демісію» [5, арк. 12-13].

Одним із перших кроків П. Холодного на шляху відродження української школи була його діяльність у Товаристві шкільної освіти як товариша голови. Основними завданнями товариства були заснування українських шкіл різних типів, проведення українізації існуючих шкіл, підготовка українських учителів та підручників [6]. Особливе значення мало відкриття 18 березня 1917 р. в Києві першої української гімназії імені Т.Г. Шевченка, директором якої до початку нового навчального року був П. Холодний [7].

Після призначення І. Стешенка на посаду генерального секретаря освіти П. Холодний очолив Товариство шкільної освіти. Під його керівництвом була проведена велика робота з підготовки до нового навчального року. Товариство брало активну участь у проведенні літніх учительських курсів, які відбулися майже в усіх повітах України. Для початкових шкіл були надруковані необхідні українські підручники і термінологічні словники. На другому Всеукраїнському вчительському з'їзді, який відбувся 10-12 серпня 1917 р., П. Холодний виступив з доповіддю «Єдина школа», у якій були визначені основні принципи реформування освіти в Україні [8, с. 4, 7, 18].

Важливою справою влітку 1917 р. було створення першої професійної організації українських учителів – Всеукраїнської учительської спілки (ВУС). П. Холодний очолив тимчасове Центральне бюро ВУС, головним завданням якого була підготовка першого професійного вчительського з'їзду. 13 серпня 1917 р. П. Холодний відкрив професійний з'їзд українських учителів. 15 серпня 1917 р. на з'їзді було обрано постійне Центральне бюро ВУС, до якого увійшов і П. Холодний [9, с. 1; 10, с. 1].

Новий навчальний рік поклав початок діяльності П. Холодного в Генеральному секретарстві освіти. 12 вересня 1917 р., за пропозицією генерального секретаря освіти І. Стешенка, П. Холодний був призначений товаришем (заступником) генерального секретаря освіти [11, арк. 9]. Він взяв на себе провідний напрям реформування школи, а саме очолив комісію, яка розробляла проект єдиної школи в Україні [12, арк. 65зв.]. С. Сірополко відзначив це так: «В ту працю вложив він багато енергії, і в тій праці, як у дзеркалі, відбивається все духове обличчя П. Холодного: глибоке теоретичне знання, багатий педагогічний досвід, натхнення мистецької творчості та палка любов Батьківщини» [1, с. 62].

П. Холодний мав великий авторитет серед співробітників секретарства освіти та українського вчительства. Він завжди був центром об'єднання однодумців у складних ситуаціях, як було під час конфлікту між Генеральним секретарством освіти і Київською шкільною округою [12, арк. 66 зв.]. Після прийняття рішення про необхідність усунути з посад помічника попечителя В. Ліперовського та окружних інспекторів В. Іванова і Ф. Ніколайчика заступник генерального секретаря освіти П. Холодний двічі приходив до попечителя В. Науменка з пропозицією обговорити найбільш толерантні засоби виконання постанови шкільної ради [13, с. 200].

Відповідно до посади П. Холодний проводив значну роботу на засіданнях Генеральної шкільної ради при секретарстві освіти. З 17 січня 1918 р. він був головою на всіх засіданнях шкільної ради [14, арк. 16, 65].

12 – 15 грудня 1917 р. в Генеральному секретарстві освіти відбулася нарада з питань організації професійної освіти. Головою наради було обрано П. Холодного. Резолюції наради визначили основні принципи розвитку професійної освіти. Крім того, було визнано необхідним створити при Генеральнім секретарстві освіти Раду професійної освіти, голова якої затверджувався міністром освіти як його заступник [5, арк. 1-2].

Спеціальна комісія, створена Генеральною шкільною радою, розробляла проект плану шкільного управління в Україні. П. Холодний брав активну участь у роботі комісії. 15-20 грудня 1917 р. в Києві відбулася нарада в справі організації народної освіти в Україні. Доповідь «План управління справою освіти на Україні» була прочитана П. Холодним. Делегати наради ухвалили проект плану з поправками, які були внесені при його обговоренні [17, с. 2, 9-10].

Як авторитетний педагог і заступник генерального секретаря освіти, П. Холодний був головою багатьох комісій, які працювали при секретарстві (міністерстві) освіти. З цього приводу міністр освіти В. Прокопович відзначав: «На П.І. в міністерстві лежала вся організаційна справа, вся внутрішня робота, він головував у безлічі комісій, направляв їх працю в одне річище, підготовлював законопроекти» [2, с. 48]. Так, наприклад, П. Холодний був головою комісії з розподілу шкіл між окремими національностями, з реорганізації «інституту шляхетних дівчат» у звичайну школу, з розробки програми російської мови в єдиній школі тощо. [18, арк. 1-7; 19, арк. 1-2; 20, арк. 26].

Значне місце в роботі П. Холодного в міністерстві займала Рада міністра освіти, яка була створена у березні 1918 р. Він був членом Ради і брав участь в обговоренні та вирішенні найважливіших проблем діяльності департаментів і відділів Міністерства освіти [21, арк. 125].

Під час евакуації Центральної ради і Ради народних міністрів з Києва П. Холодний не встиг виїхати і був змушений переховуватися. С. Русова писала про ці дні так: «Через те, що Затонський був слухачем П.І. Холодного в Київській політехніці, ми прохали його дати нам слово, що проти Холодного не буде зроблено нічого злого. І справді, Холодний міг більш-менш відкрити своє інкогніто і ніхто до нього не присікався» [22, с. 147].

З поверненням до Києва Рада народних міністрів, постановою від 10 березня 1918 р., звільнила від виконання обов'язків міністра освіти П. Христюка і доручила П. Холодному виконувати обов'язки міністра освіти УНР. Але вже 24 березня 1918 р. міністром освіти був призначений В. Прокопович [23, арк. 27].

Прихід до влади гетьмана П. Скоропадського призвів до деяких змін у керівництві Міністерства народної освіти, зокрема, міністром освіти 3 травня 1918 р. став м. Василенко [24, арк. 6-7]. У спогадах Л. Білецького є коротке повідомлення про вибір заступника міністра освіти: «М. Василенко дав дуже хорошу оцінку діяльності Петра Івановича і заяву, що коли П.І. захоче, буде залишений на попереднім своїм становищі» [12, арк. 67]. 15 травня 1918 р. товаришем міністра освіти був призначений П. Холодний [24, арк. 17].

Генеральна шкільна рада продовжувала свою роботу, на її засіданнях, як і раніше, був головою П. Холодний. Протягом травня-червня 1918 р. на її зборах розглядалися питання реорганізації Генеральної шкільної ради, призначення повітових та губернських комісарів освіти та ін. [25, арк. 3, 8-11, 14, 16, 20, 22].

Міністр освіти м. Василенко відновив роботу з розробки нового проекту плану управління освітою в Україні. Була організована спеціальна комісія під головуванням В. Науменка, яка розробила «Тимчасовий закон про управління шкільними справами на Україні». Членом комісії був і П. Холодний, який брав участь майже у всіх засіданнях комісії [26, арк. 24, 35, 39, 46, 49, 53, 59, 77, 81].

П. Холодний, як заступник міністра освіти, залишився членом Ради міністра, активна робота якої розпочалася восени 1918 р. Протягом жовтня-грудня 1918 р. розглядалися питання про педагогічні ради у середніх школах, про перегляд правил курсів для дорослих, про трудову та професійну освіту [27, арк. 8, 11-13]. Важливою подією для П. Холодного в цей період було відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету, де він виступив з вітальним словом від Міністерства народної освіти і мистецтв [1, с. 65].

Під час перебування на посадах міністра освіти П. Стебницького та В. Науменка незмінним заступником був П. Холодний. Водночас, наказ В. Науменка про залучення учнівської молоді до боротьби проти військ Директорії змусив П. Холодного подати у відставку. 2 грудня 1918 р.

П. Холодний за власним бажанням звільнився з посади товариша міністра освіти. Його звільнення було затверджено П. Скоропадським [28, арк. 101].

14 грудня 1918 р., до прибуття Директорії, у Києві був створений тимчасовий орган влади – Рада комісарів. П. Холодний, як комісар освіти, розпочав свою діяльність з наказу від 16 грудня 1918 р. про відновлення занять у старших класах середніх шкіл [27, арк. 1]. З метою не допустити у подальшому учнів середніх шкіл до участі у воєнних діях при Міністерстві освіти і мистецтв була створена спеціальна комісія [27, арк. 1]. Діяльність П. Холодного була спрямована на організацію управління та відновлення навчання в школах.

Виконуючи рішення Українського революційного комітету Києва та Ради комісарів, П. Холодний підписав наказ від 17 грудня 1918 р. про тимчасове припинення виконання законів і розпоряджень гетьманського уряду з 15 листопада 1918 р. до особливого розпорядження [30, арк. 1-2зв.].

На засіданні директорів і віце-директорів департаментів міністерства 24 грудня 1918 р. П. Холодний запропонував вважати ці збори нарадою при міністрі освіти. Для розробки нового законопроекту про шкільне управління була створена комісія, яка повинна була взяти за основу проект плану 1917 р. та окремі аспекти «Тимчасового закону…» 1918 р. [31, арк. 1, 3, 5, 6-16].

26 грудня 1918 р. в новому складі Ради народних міністрів виконуючим обов'язки міністра освіти був призначений П. Холодний [32]. Саме він виступив з вітальним словом до Директорії на урочистому засіданні Українського національного союзу 19 грудня 1919 р. [1, с. 65]. Наказом Директорії проф. І. Огієнко був призначений міністром народної освіти з 5 січня 1919 р. [33, арк. 91-92, 99]. За повідомленням І. Огієнка, саме у ці дні Директорія УНР запропонувала йому звільнити з посади заступника міністра освіти П. Холодного «за бездіяльність і нездатність до адміністраційної праці». Але міністр освіти відмовився виконувати таке безпідставне звинувачення [34, с. 65].

Під час перебування Міністерства освіти і мистецтв у Києві П. Холодний працював над підготовкою нового проекту управління освітою, брав участь у засіданнях наради при міністрі освіти, займався розробкою реконструкції Генеральної шкільної ради та ін. [31, арк. 6-12, 13-16, 21, 23].

28 січня 1919 р. частина урядовців на чолі з І. Огієнком виїхала разом з урядом до Вінниці, а з 22 лютого – до Кам'янця-Подільського [34, с. 67; 34, арк. 16]. Найважливішими здобутками цього періоду можна вважати завершення роботи на проектом плану управління освітою в УНР, який був затверджений Директорією 24 лютого 1919 р., та розробку законопроекту про безкоштовне і обов'язкове початкове навчання, затвердженого 12 квітня 1919 р. [36, арк. 38-42; 37, арк. 15-16].

У складних умовах перебування Міністерства освіти і мистецтв у Рівному та Коломиї його очолював А. Крушельницький, який був призначений наказом Директорії від 25 квітня 1919 р. [27, арк. 29]. Після переїзду міністерства до Кам'янця-Подільського А. Крушельницький 25 липня 1919 р. подав у відставку, доручивши керівництво справами Міністерства освіти заступникові П. Холодному: «Виходячи із складу Кабінету Міністрів … я передаю Вам провід в Міністерство освіти і прошу Вас заступати інтереси Міністерства освіти в Раді Міністрів» [27, арк. 35; 37, арк. 11-13].

У Кам'янці-Подільському була завершена робота над першою частиною проекту єдиної школи в Україні, провідна роль у якій належала П. Холодному. Він був присутнім на засіданнях комісій з усіх предметів, які розробляли програми для єдиної школи. Для остаточного розгляду проекту була створена комісія з 29 осіб на чолі з П. Холодним, яка переглянула всі програми і внесла відповідні зміни в розклад годин. Після розгляду Радою міністра освіти проект єдиної школи був відредагований і підготовлений до друку [38, арк. 55-62]. Перша частина проекту єдиної школи була надрукована в Кам'янці-Подільському в 1919 р. [39]. Як відзначив В. Прокопович, «Ухвалений Радою міністрів законопроект про єдину школу – школу сучасну, національну, справжню народню, – це діло його життя. Це пам'ятник найкращий його творцеві – П. Холодному» [2, с. 48].

У листопаді 1919 р. наступ більшовиків та окупація Польщею частини українських земель змусили уряд прийняти рішення про евакуацію та розпуск усіх урядових структур [34, с. 57]. Міністерство освіти відновило свою діяльність у квітні – на початку травня 1920 р. Міністром освіти з 26 травня 1920 р. був призначений П. Холодний [3, с. 96].

Коротке перебування Ради народних міністрів у Кам'янці-Подільському в листопаді 1920 р. було присвячене підготовці до евакуації [40, арк. 129-129зв.]. Міністерство народної освіти відновило роботу в Тарнові, де перебував уряд [1, с. 67]. За відомостями П. Холодного, станом на 1 січня 1921 р. 37 службовців одержували утримання в Міністерстві освіти, а 31 грудня 1921 р. в його складі залишилось 8 урядовців [41, арк. 17].

Одним із важливих напрямів діяльності Міністерства освіти в Тарнові було завершення розробки статуту єдиної школи. 17 червня 1921 р. Рада Республіки ухвалила статут єдиної школи й висловила подяку міністрові освіти П. Холодному за активну участь в його підготовці [1, с. 66]. Протягом 1921 р. Міністерство освіти розробило 24 законопроекти і постанови щодо асигнування на різні потреби освіти і культури, 18 з яких були ухвалені Радою Республіки та затверджені Головою Директорії. Але в складних умовах еміграції більшість затверджених законопроектів не була реалізована за відсутністю коштів. Українські гімназії для дітей біженців у Тарнові та Ченстохові утримувалися коштом Міністерства освіти, яке здійснювало догляд за навчальним процесом [41, арк. 18 зв., 20-21].

Міністерство освіти піклувалося також про надання допомоги українським студентам і викладачам вищих шкіл, які емігрували з України [41, арк. 18-18зв., 20; 42, арк. 20-20зв.]. Велику увагу П. Холодний приділяв проведенню культурно-освітньої діяльності в таборах інтернованої армії УНР [41, арк. 17зв.-18].

С. Сірополко так охарактеризував завершення діяльності П. Холодного в Міністерстві освіти: «В уряді У.Н.Р. П. Холодний пробував до кінця 1921 р., коли вирішив залишити становище міністра освіти, щоб цілковито віддатися малярству та науковій праці» [1, с. 67].

Отже, протягом п’яти років П. Холодний працював на керівних посадах у центральному апараті управління освітою і культурою в Україні. Всю свою діяльність він присвятив відродженню української школи, її реформуванню на нових педагогічних засадах, створенню нової національної системи управління освітою. В Україні та поза її межами він завжди захищав інтереси української школи, українських учителів та студентів. Велика працездатність, відданість справі, професіоналізм і відповідальність, організаторські здібності, уміння відстоювати інтереси колективу, толерантність, високі моральні якості – всі ці риси зробили П. Холодного незмінним керівником Міністерства освіти протягом усього періоду національно-визвольних змагань в Україні.

У подальших дослідженнях поставленої проблеми необхідно поглибити окремі напрями його діяльності в апараті Міністерства освіти на всіх етапах Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сірополко С. Петро Холодний як педагог і освітній діяч // На пошану Петрові Івановичу Холодному (1876-1930): Збірник матеріалів. – Львів, 1936. – С. 59-70; 2. Прокопович В. Пам’яті П.І. Холодного // На пошану Петрові Івановичу Холодному (1876-1930): Збірник матеріалів. – Львів, 1936. – С. 45-52; 3. Лікарчук І.Л. Міністри освіти України: В 2-х т. – К.: Видавець Ешке О.М., 2002. – Т. 1. (1917 – 1943 рр.). – 328 с.; 4. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1997. – 254 с.; 5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1868. – Оп. 1. – Спр. 1; 6. Українське товариство шкільної освіти // Нова Рада. – 1917. – 29 березня; 7. Українська шкільна справа // Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – 19 березня; 9. Вісник педагогічно-професійного з’їзду. – 1917. – № 6; 8. Другий Всеукраїнський Учительський З’їзд. Тези докладів, дебати, постанови. Видання Українського Товариства шкільної освіти. – К., 1917. – 39 с.; 10. Там само. – 1917. – № 7; 11. ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 19; 12. Там само. – Ф. 3876. – Оп. 1. – Спр. 3; 13. Хроніка // Вільна українська школа. – 1917. – № 3-4; 14. ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 1; 15. Там само. – Спр. 2; 17. Нарада в справі організації народної освіти на Україні 15-20 грудня 1917 р. Постанови наради земських і міських діячів позашкільної освіти у Києві 12-15 грудня 1917 р. – К., 1918. – 12 с.; 18. ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 5; 19. Там само. – Спр. 6; 20. Там само. – Спр. 11; 21. Там само. – Спр. 14; 22. Русова С. Мої спомини. – К.: Україна-Віта, 1996; 23. ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 2. – Спр. 1; 24. Там само. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 50; 25. Там само. – Спр. 6; 26. Там само. – Спр. 93; 27. Там само. – Спр. 4; 28. Там само. – Спр. 144; 29. Там само. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 130. 30. Там само. – Спр. 37; 31. Там само. – Спр. 3; 32. Вістник УНР. – 1919. – 25 січня; 33. ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 20; 34. Огієнко І. Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва. 6. Ів. Огієнко – Міністр освіти. 1918 – 1919 // Наша культура. – 1936. – Кн. 1; 35. ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 30; 36. Там само. – Спр. 9; 37. Там само. – Спр.9; 37. Там само. – Спр. 38; 38. Там само. – Оп. 2. – Спр. 140; 39. Проект єдиної школи на Вкраїні. – Кам’янець-Подільський: Накл. Мін-ва народ. Освіти. 1919. – Кн. 1: Основна школа. – 172 с. 40. ЦДАВО України. – Оп. 2. – Спр. 39; 41. Там само. – Спр. 8; 42. Там само. – Спр. 137.

О.М.Завальнюк

КАМ’ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ: РОБОТА ІЗ ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ РЕГІОНУ (1919-1920 РР.)

Відкриття у жовтні 1918 р. українського держуніверситету в Кам'янці-Подільському стало великою подією освітньо-культурного життя українців. Заклад з самого початку своєї діяльності почав виконувати не лише свої прямі завдання, що випливали із закону про його заснування, а й велику культурницьку місію, яка реалізовувалася, зокрема, через роботу із збереження культурно-історичної спадщини українського народу в Подільському регіоні.

Зазначеного аспекту праці університету тією чи іншою мірою торкнулися у своїх дослідженнях сучасні історики В.М.Ричка [1], О.О.Нестуля [2], В.П.Ляхоцький [3,4], І.Б.Матяш і Г.В.Папакін [5,6], Д.Ф.Розовик [7] та ін. Утім, розрізнені факти, наведені зазначеними авторами, не дають цілісного уявлення про обраний нами сюжет. Нашою метою є з'ясування основних напрямів діяльності осередку вищої національної освіти й науки щодо збереження бібліотечних, архівних та музейних скарбів на Поділлі в добу Директорії УНР.

Незадовго до відкриття КПДУУ ректор І.І.Огієнко звернувся до навчальних закладів України, видавничих товариств, різних інституцій і громадськості з проханням пожертвувати книги для формування університетської бібліотеки. Серед подарованої літератури виявилося чимало стародруків і раритетних видань XVIII-XIX ст., які становили величезну історико-культурну цінність, були справжніми скарбами, що заслуговували на постійну увагу, належні умови зберігання й обережне використання. З-поміж них виділялися подаровані Подільським історико-археологічним товариством 59 стародруків, 30 томів актів, виданих Віленською археографічною комісією [8]. Єпископ Дмитро Чигиринський від Української Православної Церкви і Києво-Печерської лаври передав університетові Біблію Острозького видання 1581 р. [9]. Студенти університету зуміли розшукати і вручили ректорові один із трьох Литовських статутів XVI ст. [10, с. 673]. У січні 1919 р. приват-доцент Л.Т.Білецький, за дорученням І.І.Огієнка, закупив у книгарнях Києва десятки цінних видань для бібліотеки, у т.ч. «Архив Юго-Западной России» із усіма додатками, чимало примірників «Киевской Старины» [11]. Щоб не допустити пограбування цінних дворянських бібліотек, які зберігалися у подільських маєтках, КПДУУ скуповував їх, наповнюючи свою фундаментальну бібліотеку рідкісними різномовними виданнями. Так у липні 1919 р., виконуючи доручення ректора, приват-доцент Л.Б.Б'ялковський придбав у маєтку Казимира Пулавського, який знаходився у с. Завадинці Кам'янецького повіту, 106 томів цінної літератури і доставив їх до університету [12, оп.2, спр.141, арк.1]. У серпні того ж року фонди університетської бібліотеки поповнили 2 тис. примірників з історії Польщі та польської літератури, придбаних у поміщика Даревського [13,17 серпня]. Важче було доправити до університету кількатисячну бібліотеку графа Холоневського, яка зберігалася у містечку Янів Вінницького повіту. Представники власника «просили … ректора вжити заходів для рятування цієї збірки. Конкретно вони пропонували перевезти це до Кам'янця-Подільського і включити на правах депозиту в книгозбір Університетської Бібліотеки, залишаючи остаточне полагодження справи цього питання на повоєнні часи» [14, с. 5]. У жовтні 1919 р. на її перевезення правління університету асигнувало 10 тис. гривень [12, оп.1, спр.93, арк.57]. Транспортування колекції І.І.Огієнко доручив другому помічникові бібліотекаря Л.Ю.Биковському. Старшини і стрільці Української Галицької армії, які дислокувались на Вінниччині, посприяли представнику університету отримати на ст. Холоневській вкрай необхідний залізничний вагон, допомогли завантажити його книжковими пакунками. Шлях до Кам'янця-Подільського виявився дуже складним. На ст. Жмеринка Л.Ю.Биковський, який прибув із вагоном літератури, захворів на сипний тиф, яким заразився від хворих вояків армії УНР. Бібліотеку тимчасово розмістили у місцевій українській гімназії, а вже потім доправили до Кам'янця-Подільського [14, с. 6]. Не менш складно доставляли бібліографічні раритети з дворянської бібліотеки, яка знаходилася в одному з маєтків Могилівського повіту. Власниця, яка «не мала сили вже її (Бібліотеку. – Авт.) охоронити, ані вивезти», прибула до університету і запропонувала купити у неї цінну книгозбірню, яка складалась переважно із російських видань, а також англо-, франко- і німецькомовних книг. В умовах антигетьманського повстання кінця 1918 р. доправити до закладу бібліотеку взявся студент фізико-математичного факультету Сергій Квасницький. Його забезпечили необхідними посвідченнями й перепустками. Роздобувши у залізничної адміністрації дефіцитний вагон, він написав на ньому «Бібліотека для Кам'янець-Подільського Університету». Його почергово причепляли до різних потягів, «і він посувався далі, часом стоячи серед поля вночі під час стрілянини», – розповідав відряджений студент своїм друзям після того, як щасливо дістався Кам'янця [10, с. 672].

Зусиллями працівників університету було врятовано книгозбірню одного із маєтків, який покинули поміщики і прислуга. «Книжки забрано для Університетської Бібліотеки; між ними було багато старовинних польських книжок, цінних про українське національне питання, а також

примірник старої французької енциклопедії Вольтерівських часів… Усе в дорогих оправах, все мало багатий вигляд» [10, с. 673].

Траплялося, що цінні видання, які становили бібліографічну рідкість, доставляли до університету військовики. Так на початку листопада 1919 р. державний інспектор І-го пішого полку 3-ї пішої дивізії армії УНР вручив бібліотекарю КПДУУ 80 томів енциклопедичного видання Брокгауза і Єфрона, що були виявленні у маєтку села Романи Ольгопільського повіту. Подарунок було зроблено за згоди місцевих селян [15].

На прохання ректора І.І.Огієнка Кам'янець-Подільська державна українська гімназія ім. С.Руданського у січні 1920 р. передала університетові понад 1 тис. «старих цінних книжок, серед яких [було] багато українських стародруків». У липні того ж року Подільський римо-католицький єпископ Маньковський і ксьондз Неселевський подарували закладові цінну збірку латиною [16, с. 51, 84].

У результаті пожертв і закупівлі літератури бібліотека університету станом на 22 жовтня 1920 р. нараховувала у своїх фондах 24 стародруки XVI ст. і 82 – XVII ст., а також 663 примірники, видані у XVIII ст. [12, оп.1, спр.100, арк.2; 17, 22 октября].

Зібрані закладом цінні видання, що знаходилися у фонді, який у жовтні 1920 р. нараховував 33252 примірники [18, с. 6], були його гордістю, раритетним надбанням, розцінювались як реліквії, врятовані у час руїни, коли «книжка [масово]… нищилась, попросту палилася в печах, продавалася на вагу як із приватних рук, так із закладів» [10, с. 671]. Основним мотивом бібліофільської діяльності колективу університету було глибоке усвідомлення значення книги для духовного розвитку українського народу в час становлення його державності, велике прагнення в умовах тотального дефіциту, який захлиснув молоду державу, нагромадити у фондах своєї бібліотеки, за прикладом багатьох університетів (Україна, Росія, Польща, Німеччина та ін.) видання, які мали не лише національне, а й світове значення.

Іншим напрямом діяльності КПДУУ щодо збереження культурно-історичної спадщини України стали частини професорсько-викладацької корпорації привернути увагу державних чинників до проблеми руйнування архівів та історико-культурних пам'яток.

Гості університету, які 22-23 жовтня 1918 р. побували на святі відкриття і познайомилися з містом, його архівними, музейними і архітектурними цінностями, не змогли утриматися від високих оцінок побаченого. Зокрема, директор департаменту дошкільного виховання Міністерства освіти і мистецтва Української держави С.Ф.Русова писала: «Тут (у Кам'янці-Подільському. – Авт.) справді було місце для університету: сила архівів, два місцеві музеї…» [19, с. 149]. Утім, вже в добу Директорії УНР, коли країна опинилася у полум'ї війни, становище культурно-історичних пам'яток міста, передусім архівів, різко погіршилось, що було пов'язано, зокрема, з гострим дефіцитом паперу, невиплатою зарплатні працівникам архівів, місцевих установ, відсутністю коштів для належного збереження приміщень, фондів тощо. Негативно впливали на долю архівних документів неодноразова зміна влади, функціонування впродовж майже 8 місяців структур польського окупаційного режиму. Чимало архівних колекцій зникло безслідно. Це стосувалося передусім архівів Подільської духовної консисторії й Подільського губернського правління. Кошти від реалізації документів з останнього (продали 800 пудів документів) потратили на виплату заборгованості по зарплаті працівникам апарату губернського правління [20, с. 9]. За свідченням сучасника, у 1919 р. «в Кам'янці всі склепи (магазини. – Авт.) були заповнені архівними матеріалами, та найбільше архівів загинуло на паперовій фабриці Коцебу (за Кам'янцем), куди вивозилися архіви цілими фурами для переробки як сирець. Масово гинули від рук несвідомих селян архіви, колекції бібліотек, пам'ятки мистецтва та старовини з захоплених повстанцями, або покинутих господарями панських маєтків, будівлях-палацах» [21, спр.10, арк.34; 3, с. 198-199].

Патріотичні сили краю, до яких належала й професорсько-викладацька корпорація КПДУУ на чолі з ректором І.І.Огієнком, не мирилися з бездумним нищенням документів і пам'яток про історичне минуле українського народу, відкрито висловлювали своє обурення таким станом речей, зверталися до компетентних державних органів з пропозиціями покласти край зростаючій вакханалії. Група викладачів університету (декан історико-філологічного факультету, професор П.В.Клименко, приват-доценти О.З.Неселовський, П.Г.Клепатський, Є.Й.Сіцінський, Л.Б.Б'ялковський та ін.) навесні 1919 р. утворили архівну комісію, яка добровільно взяла на себе функцію захисту архівосховищ, їх фондів, обґрунтувала необхідність відкриття в закладі архіву. 13 травня 1919 р. новоявлена громадська організація, що не була зареєстрована, подала Раді професорів КПДУУ листа, у якому ініціювала звернення до Кам'янецького ревкому з проханням передати університетові архів

колишнього Подільського жандармського управління і Подільського окружного суду разом із бібліотечними фондами. Документи із названих архівів мали скласти основу навчально-дослідного архіву, на базі якого можна було б вивчати громадські рухи в Україні у XIX ст. [12, оп.1, спр.93, арк.17]. Наразі невідомо, чи відгукнулися ревкомівці на прохання університету, швидше всього, що позитивного реагування не було, адже заклад зазнав від нової влади репресій: було реквізовано приміщення друкарні [12, оп.1, спр.21, арк.5], університет визнали «гайдамацьким клубом» [22, 27 червня], наприкінці квітня 1919 р. закрили богословський факультет [12, оп.1, спр.41, арк.30], були заарештовані професор В.О.Біднов і приват-доценти Л.Т.Білецький, а наприкінці травня приміщення навчального корпусу реквізували під канцелярію Бессарабського полку [22, 27 червня].

Архівні документи дають змогу відстежити нові кроки діяльності зазначеної комісії, починаючи з другої половини липня 1919 р., коли становище Кам'янця-Подільського як державно-політичного центру УНР стабілізувалось після передислокації з Галичини на Поділля підрозділів Української Галицької армії. 31 липня 1919 р. архівна комісія зібралась на своє засідання, де її члени висловили протест проти нищення архівних скарбів в Україні. Через три дні, 4 червня, комісія зібралася знову. Було заслухано доповіді Є.Й.Сіцінського і Л.Б.Б'ялковського про досвід організації архівної справи в Росії і Західній Європі. Після цього присутні виробили заяву, яку адресували товаришу міністра народної освіти Н.Я.Григоріїву. У ній наголошувалось: «В останні часи брак паперу та нестача коштів на утримання служачих деяких установ загрожують архивам ціх установ, документи яких можуть бути продани або знищені вириванням з них чистих листів паперу. При цьому загинуть акти, які мають історично-наукову цінність. Щоби не допустити цього, потрібно негайно заборонити безоглядне нищення або продаж архивів. Разом з тим, визнається необхідним упорядкувати архівну справу так, аби догляд і збереження архивів на певній території доручалися постійній комісії, в складі якої входили би знавці архівного діла та археографи, науково підготовлені, призначаємі Міністерством Освіти по рекомендації історико-філологічних факультетів або Академії Наук. Ця комісія одержує право вибирати з архивних документів все науково-цінне, допомагати їй і цій справі повинна адміністрація всіх установ. Одібране архивною комісією, звезене в певні місця, повинно зберігатися під її ж доглядом, а все останнє, яко не маюче історичної цінности, залишається в розпорядженні урядових установ.

Університет (КПДУУ. – Авт.) має за честь просити аби закон про архивну справу та інструкція архивним комісіям були вироблені в найближчім часі. Університет також гадає, що для підготовки вчених архиваріусів потрібно завести спеціальну вищу археографичну школу на зразок парижської «Ecole des chartes», а до її заведення влаштувати по університетських містах короткосрочні архивні курси.

Університет гадає, що праця тимчасової (офіційної. – Авт.) архивної комісії, негайно заснованої у Кам'янці під доглядом історико-філологічного факультету (КПДУУ. – Авт.), до переведення належного закона, дасть можливість урядовим установам використовувати велику кількість документів, не маючих наукової цінності, для задоволення їх потреб в чистому папері» [23, с. 122].

Отже, у заяві, крім загальних завдань, містився перелік конкретних, конструктивних, першорядних заходів, які зводилися передусім до заснування постійної державної архівної структури за участю фахівців, відкриття навчального закладу для підготовки професійних архівних працівників, нарешті, що дуже важливо, прийняття в УНР закону про збереження архівної спадщини.

Заява викладачів, які виступали від університету як важливого наукового і культурного осередку краю, не залишила байдужими очільників освітнього відомства, в структурі якого функціонував такий важливий підрозділ, як Головне управління мистецтв і національної культури. Її отримали 8 серпня 1919 р. разом із листом ректора КПДУУ І.І.Огієнка, у якому він просив «вжити можливих заходів щодо упорядкування охорони пам'яток старовини» [23, с. 121]. Н.Я.Григоріїв, який тимчасово очолював МНО УНР після відставки міністра А.В.Крушельницького, вже наступного дня розпорядився, аби запросити на розмову голову університетської архівної комісії П.В.Клименка, однак того не знайшли. 11 серпня Н.Я.Григоріїв надіслав П.В.Клименку спеціального листа, яким, по-перше, офіційно відреагував на заяву викладачів університету щодо збереження архівів, а по-друге, запропонував йому очолити започатковуваний в структурі відомства відділ охорони пам'яток старовини і національної культури і через нього організувати міністерську архівну комісію, завдання якої попередньо сформульовані не були. «Відсутність в сучасний мент (момент. – Авт.) фаховця по справах охорони пам'яток старовини й мистецтва в Головнім управлінні мистецтв, – наголошував товариш міністра, – гальмує заходи Міністерства Народньої Освіти щодо захисту пам'яток старовини

й мистецтв і особливо архівів від руйнації. Мною накреслено низку заходів, аби запобігти майбутній школі від необережного поводження з цими, наукової вартости, цінностями, але, за відсутністю необхідних фахових людей, змушує мене звертатися до Вас, Високоповажний Пане Професоре, прийти на допомогу цій справі, прийнявши на себе тимчасове керування Відділом Охорони Пам'яток Старовини й Мистецтв при Головному Управлінню Мистецтв, а також організацію Архивної Комісії для вироблення засобів охорони архивів» [23, с. 122-123].

Підкріплюючи серйозність намірів щодо наведення порядку у справі збереження архівів, музеїв і бібліотек для майбутніх поколінь українців, Н.Я.Григоріїв разом із головою відділу художньої промисловості ГУМНК А.Середою направили «Обіжник до всіх установ, підлеглих Міністерству Народньої Освіти і Мистецтва (помилку у назві зроблено свідомо. – Авт.), до Мійських самоврядувань і Народних Управ», у якому просили зазначені структури роз'яснити якомога більшій кількості громадян, що нищення російських і польських музеїв, бібліотек і архівів, де зберігалися пам'ятки української культури, «є руїною нашого національного добра». Про всі культурно-історичні цінності, над якими нависла загроза знищення, належало повідомляти МНО УНР для відповідного реагування і прийняття адекватних заходів [24, спр.14, арк.33-33зв, 176; 23, с. 123].

П.В.Клименка призначили на посаду в.о. голови відділу охорони пам'яток старовини МНО УНР 20 серпня 1919 р. А через 8 днів, 29 серпня, з його ініціативи Міністерство внутрішніх справ УНР поклало на органи місцевого самоврядування обов'язок опікуватися пам'ятками старовини й охороняти їх від «знищення, псування й продавання» [5, с. 95]. 30 серпня Н.Я. Григоріїв і П.В.Клименко видали спільний наказ, яким зобов'язували губернських і повітових комісарів освіти взяти під свій догляд і охорону всі пам'ятки, не допускаючи їх нищення і вивіз за кордон, а також «пильнувати, аби музеї, бібліотеки, закладені за часів старого ладу і під час українського і большевитського панування, не розбиралися, не продавалися, не розкрадалися ким би то не було» [24, спр.6, арк.22зв; 23, с. 131].

Відповідно до підготовленої в липні 1919 р. урядової постанови в структурі МНО мала функціонувати архівна комісія, якій належало санкціонувати відбір другорядних матеріалів з різних архівів для переробки на паперовій фабриці. Наказом №9 по Міністерству народної освіти від 30 серпня 1919 р. така комісія була започаткована під головування П.В.Клименка. До її складу увійшли 16 членів, у т.ч. приват-доценти КПДУУ Є.Й.Сіцінський і Л.Б.Б'ялковський, а також Й.Л.Пеленський, який стане приват-доцентом по кафедрі мистецтва університету з початку весняного семестру 1919-1920 навчального року. Їй належало виробляти інструкції з охорони пам'яток старовини й мистецтв і керувати «справами охорони архівів, музеїв і великих збірок старовини і мистецьких річей» [24, спр.14, арк.22; 23, с. 120]. За короткий час комісія сформулювала низку невідкладних завдань в дорученій їй царині: 1) прийняти урядом і Директорією УНР «закону, що охороняв би пам'ятки старовини та мистецтва під загрозою грошових кар і тюрми за знищення й вивіз»; 2) заснувати губернські архівні комісії; 3) повернути «з крамниць м. Кам'янця проданих туди документів з Архіву б[увшого] Губерніального Правління»; 4) виробити інструкцію для аналізу архівних справ, а також для повернення «культурно-історичних предметів, розграбованих в панських маєтках»; 5) на Поділлі й Волині заснувати посади «особливого комісара для охорони пам'яток старовини й мистецтва»; 6) виділити під архівне сховище вежу Стефана Баторія комплексу Кам'янецька фортеця; 7) започаткувати профільний часопис «Українська старовина» для актуалізації роботи із охорони культурно-історичної спадщини, залучення до неї широкого громадського активу та ін. [20, с. 9].

17 вересня 1919 р. Є.Й.Сіцінський, Л.Б.Біялковський і Й.Л.Пеленський увійшли до складу ще однієї, не менш важливої і відповідальної комісії, якій належало підготувати проект Статуту Національного архіву в Києві. Головувати у ній доручили П.В.Клименку [23, с. 132]. Представники університету серйозно вболівали за долю історико-культурної спадщини, критично оцінювали діяльність української влади і суспільства щодо її збереження і, як вихід із ганебного становища, вважали за невідкладне прийняття закону, який би націоналізував усі пам'ятки, передавши їх під охорону держави. Разом з іншими українськими патріотами, які вболівали за стан старовини, науковці КПДУУ, б'ючи на сполох, закликали уряд заснувати Міністерство мистецтв і національної культури, яке б очолило пам'яткоохоронну роботу і отримало відповідні права, створити на місцях комісаріати, які мали стати опорою зазначеного міністерства, розгорнути мережу державних і місцевих архівів, музеїв і бібліотек, залучити до цього органи місцевого самоврядування, сформувати в регіонах відповідні фахові експедиції для «збирання розграблених культурних цінностей через революцію та війну», підпорядкувати «усі державні, громадські та церковні всіх віросповідань

архіви, музеї та книжниці» Головному управлінню мистецтв і національної культури МНО УНР [24, спр.14, арк.39-39зв; 23, с. 127-128].

20 вересня 1919 р. професор П.В.Клименко разом з товаришем міністра народної освіти П.І.Холодним направили губернським і повітовим комісарам освіти обіжник, яким запропонували повідомити населення через учителів місцевих шкіл, що всі цінні старовинні речі (картини, книги, документи, посуд) слід зберігати і обов'язково чекати, доки їх викупить держава. На думку підписантів, така робота мала на меті запобігти нищенню культурно-історичних цінностей. Гарантом цього повинні були стати відповідні письмові зобов'язання мешканців сіл і містечок. Не розграбовані речові колекції, бібліотеки і архіви належало перевезти з маєтків до приміщень шкіл, громадських бібліотек і взяти під особисту охорону завідуючими зазначених закладів. Про реалізовані заходи належало доповідати МНО УНР [24, спр.14, арк.79; 23, с. 133-134]. До роботи із збереження і охорони пам'яток історії і культури П.В.Клименко і П.І.Холодний залучили через міністра ісповідань УНР І.І.Огієнка сільських священиків [25, спр.37, арк.1; 23, с. 135].

Виявом турботи про належне збереження архівних документів у будинку архіву Подільського губернського правління став лист П.В.Клименка до міністра народної освіти з проханням вжити заходів, аби Міністерство внутрішніх справ профінансувало і виконало капітальні ремонтні роботи зазначеного приміщення, яке було історико-архітектурною пам'яткою XVIII ст. З грудня 1919 р. по квітень 1920 р. П.В.Клименко як голова Подільського товариства охорони пам'яток старовини й мистецтва, до якого входили чимало викладачів і працівників КПДУУ, вживав заходів щодо збереження архівів губернського правління, а також губернатора та його канцелярії в умовах польської окупації [26, спр.6, арк.26; спр.46, арк.4]. На сторінках часопису «Українська старовина» П.В.Клименко висловлював стурбованість діями ряду міністерств УНР, які потурали нищенню архівних комплексів, сподівався, що «державними заходами [буде] припинено нищення архівів» і що ідея державного збереження архівних документів прислужиться їх «науковому використанню» [20, с. 2].

Університет у Кам'янці-Подільському показував приклад, як слід берегти архівні скарби, започаткував у своїй структурі науково-дослідний архів. Точно не встановлено, коли з'явився зазначений структурний підрозділ. Ми схиляємося до висновку, що цю подію слід датувати не осінню 1919-го, як це роблять окремі дослідники, а січнем-лютим 1920 р. На це вказують, зокрема, такі факти: 1) 1 вересня 1919 р. ректор університету просив МНО УНР вжити заходів для передачі до університетської книгозбірні архів і бібліотеку колишнього Дворянського депутатського зібрання. Через два дні товариш міністра народної освіти Н.Я. Григоріїв наклав на листі І.І.Огієнка таку резолюцію: «Управлінню мистецтв. Прохати Міністерство внутрішніх справ передати архів і бібліотеку університетові» [23, с. 131]; 2) 12 листопада 1919 р. місцева газета «Боротьба» повідомляла, що «постановою військово-архівної комісії Головного управління мистецтв, згідно з наказом Головного Отамана, архів бувшого жандармського управління в м. Кам'янці-Подільському, а також архів і бібліотека Дворянського Зібрання передаються в повне розпорядження Державного університету в Кам'янці» [27, 12 листопада]; 3) лише 3 січня 1920 р. представнику університетської бібліотеки було доручено перевезти архів ПЖУ до виділеного у головному корпусі приміщення [12, оп.1, спр.91, арк.9]; 4) за повідомленням газети «Наш шлях», у першій декаді лютого 1920 р. бібліотека університету отримала з фондів Подільського окружного суду судову справу народного ватажка Устима Кармалюка (Гавриленка) [28, 12 лютого].

З березня 1920 р. посаду архіваріуса університету обійняв П.Богацький. За його спогадами, архів КПДУУ розміщувався на третьому поверсі головного будинку, у просторій і світлій кімнаті, де знаходилися справи «Подільського губерніяльного Жандармського Управління і багатьох інших установ, як, наприклад, … Окружного Суду, Повітового Мирового Суду, Консисторії (? – Авт.) і багатьох інших, які професор Огієнко вже встиг доставити для Університетського Архіву. Сюди ж було передано архіви Міністерств УНР та різних організацій та установ при їх ліквідаціях (очевидно, мова йде про 7-8 липня 1920 р., коли уряд і міністерства УНР покидали Кам'янець-Подільський і відїжджали до Галичини. – Авт.)». Архіваріусу довелося продовжити роботу із комплектації університетського архівного комплексу новими надходженнями з архівів різних установ, що перебували у Кам'янці-Подільському [29, с. 330, 333]. Концентрація в університеті великої кількості архівних документів (точних даних про це немає) врятувала їх від загибелі чи руйнування, що вже у наступні десятиліття буде використано дослідниками при підготовці наукових праць. Хоча відразу після встановлення радянської влади члени місцевої ЧК 1 січня 1921 р. вилучили з університетського архіву чимало справ, які винесли у трьох корзинах. Ці документи були залишені закладу різними

міністерствами УНР: військовим, народної освіти, земельних і закордонних справ, а також самою Радою Народних Міністрів [30, спр.60, арк.1,4,4зв; спр.3, арк.5]. Для з'ясування долі вилученого архіву і заарештованих працівників [30, спр.60, арк.1] до ревкому направилися П.В.Клименко, П.Г.Клепатський та І.Сазанський. Згодом з архіву вилучили бюлетні і вісники міністерств УНР, повні комплекти україномовних газет за 1917-1920 р., деякі польські, білоруські, румунські, французькі, німецькі і англійські часописи [30, спр.202, арк.74].

Важливе значення для навчальних і наукових цілей мало створення в університеті кабінету (музею) мистецтв, яким завідував Є.Й.Сіцінський. Його формування і розвиток відбулися за рахунок пожертв і купівлі цінних речей старовини, що знаходили у Кам'янці-Подільському, різних повітах Поділля. Серед жертводавців був ректор І.І.Огієнко (передав кабінету 135 різних монет, у т.ч. римські, китайські [12, оп.1, спр.28, арк.26зв.]), професор К.В.Широцький (подарував «свою цінну колекцію пам'яток українського мистецтва» [15, 3 вересня]), студент М.Широцький (поповнив нумізматичний відділ кабінету 25 монетами [13, 7 жовтня]) та багато інших. У польського історика Казимира Пулавського університет придбав нумізматичну колекцію, яка нараховувала понад 2 тис. монет [30, спр.202, арк.26]. Наприкінці 1920 р. у мистецьких фондах кабінету-музею нараховувалося 3274 одиниці зберігання, які мали художню цінність [12, спр.28, арк.1-30; спр.29, арк.1-50; спр.30, арк.1-26]. Як засвідчують документи, датовані 1922 р., більшість предметів старовини становили монети – 7 золотих і 1699 срібних. Крім них, тут експонувалися коштовні свічники, срібні ризи з ікон, медалі, хрести [30, спр.202, арк.26]. Експонати кабінету-музею використовувалися як цінний ілюстративний матеріал при викладанні Є.Й.Сіцінським такої навчальної дисципліни як «Історія українського мистецтва» (весняний семестр 1919-1920 навчального року) [12, спр.23, арк.9].

Посиленню уваги з боку свідомого громадянства до збереження культурно-історичної спадщини українського народу сприяла лекційна і публіцистична діяльність викладачів університету. Так у вересні 1919 р. приват-доцент Є.Й.Сіцінський прочитав у Кам'янець-Подільському історичному музеї лекцію про минуле міста і його відому в Європі фортецю [13, 14 вересня]. А Й.Л. Пеленський присвятив свою лекцію багатому українському мистецтву різних століть [15, 9 вересня]. Слухачам наголошували на величезному значенні історико-культурної спадщини та необхідності бережливого ставлення до неї. У газеті «Наш шлях», який фінансувала українська влада, Є.Й.Сіцінський опублікував історичну замітку «Губерніялький будинок», у якій розповів, зокрема, про руйнування частини фортифікаційних споруд Кам'янця, наголосив, що у минулому «нищили пам'ятки старовини немилосердно» [28, 7 лютого], давав зрозуміти, що такого не повинно бути як тепер, так і в майбутньому. Професорський стипендіат С.Ф.Якимович привернув увагу до Кармалюкової вежі, з якої народний месник утік 12(25) березня 1923 р. Тим самим автор наголошував простим громадянам, що поруч з ними існують пам'ятки, які потребують збереження, оскільки мають пряме відношення до історії краю і України загалом [31, 4 квітня]. У іншій замітці – «Забутий хрест» – молодий науковець засуджував байдужість краєзнавців до вірменського хреста, знайденого коло с. Янчиці Кам'янецького повіту, закликав слідопитів зберегти напис на знайденому хресті, по-можливості перекласти його з вірмено-кіпчакської мови на українську [28, 12 травня]. Про колишній кляштор у Вінниці («Мури») розповідав Й.Л.Пеленський. Характеризуючи пам'ятку і наголошуючи на її неприпустимій занедбаності, автор поінформував, що в «Мурах» буде розміщено музей, архів і бібліотеку «з тих матеріалів, котрі скрізь пропадають». При цьому він нагадав подолянам, що в історії їх краю вже були часи, коли «пам'ятки родинні, старі архіви і книжниці, дорогоцінності розуму і серця людського з минулих століть … пропадали нараз» [32, 30 вересня].

Приват-доцент КПДУУ М.А.Плевако на сторінках освітнього журналу «Освіта», розрахованого передусім на педагогів Поділля, закликав дослідників старовини, науковців, очевидців минулого і всіх громадян збирати біографічні матеріали про історичних діячів регіону й всієї України (листи, щоденники, автобіографії, різні твори, формуляри, фотокартки) і передавати їх до бібліотеки університету, де мали намір створити відділ рукописів і пам'яток [33, с. 8]. Звернення подіяло, і за короткий час бібліотека закладу отримала низку важливих матеріалів, що належали до державотворення 1917-1918 рр., зокрема «протоколи засідань партії соціалістів-федералістів, починаючи з 19 липня і по 19 грудня 1917 року, оригінали текстів з переговорів генеральних секретарів Української Центральної Ради по прямому проводу з російським Тимчасовим урядом і нашими (українськими. – Авт.) представниками в Петрограді з 21 липня по 10 грудня 1917 р., документи Міністерства внутрішніх справ Ігоря Кістяківського та ін.» 16 вересня 1919 р. до громадськості України з проханням передавати до університетської бібліотеки матеріали, присвячені подіям Української революції, звернувся ректор І.І.Огієнко [34, 16 вересня].

Отже, у 1918-1920 рр. Кам'янець-Подільський державний український університет став важливим осередком, який, завдяки зусиллям ректора, викладачів, працівників і студентів, сконцентрував у себе значні культурно-історичні цінності, що належали українському народові (унікальні книги XVI – XIX ст., пам'ятки українського і зарубіжного мистецтва різних епох, архівні документи періодів російської і української державності, значні газетні комплекси 1917-1920 рр. тощо). Викладачі роз'яснювали населенню значення збереження об'єктів і предметів старовини, необхідність передачі їх наступним поколінням, залучали свідомих громадян до збору різних матеріальних свідчень про події Української революції тощо.

Представники університету увійшли до різних громадських і державних структур, які мали на меті негайно припинити нищення архівних документів, музейних цінностей, в широкому розумінні культурних скарбів. Заходи, які реалізовувалися за участю професорів і приват-доцентів КПДУУ у зазначеному напрямку, певною мірою давали змогу виявити і взяти на облік непограбовані дворянські книгозбірні, мистецькі колекції, родові архіви, зберігши їх у такий спосіб від руйнування через громадську охорону або придбання університетом за відповідні кошти для навчальних і наукових цілей, а то й просто для збереження від розграбування.

Практичні кроки із архівного будівництва в Україні, зроблені за активної участі найбільш діяльних і фахово підготовлених викладацьких кадрів університету, мали позитивне значення для збирання вітчизняного досвіду, який у подальшому прислужиться формуванню Національного архівного фонду України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ричка В.М. Загублене життя (П.Г.Клепатський) //Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К.: «Рідний край»; Хмельницький: Редакц. видавн. відділ, 1991. – С.202-204; 2. Нестуля Олексій. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. – Ч.І. 1917 р. – середина 20-х років. – К., 1995. – 280 с.; 3. Ляхоцький В.П. І.І.Огієнко та архівна справа України //Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917-1921 рр.) – К., 1998. – С.199-208; 4. Ляхоцький Володимир. Тільки книжка принесе волю українському народові… Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. – 664 с.: іл.; 5. Матяш Ірина. Архівна наука і освіта в Україні 1920-1930-х років. – К., 2000. – 592 с.; 6. Нариси історії архівної справи в Україні /За заг. ред. Ірини Матяш та Катерини Климової. – К.: Видавн. дім «КМ Академія», 2002. – 612 с. (розд. 14); 7. Розовик Д.Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917-1920): Монографія. – К.: Видавн. – поліграф. центр «Київ. ун-т», 2002. – 311 с.; 8. Бібліотека Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Свято Поділля: видання Подільського Українського тов-ва «Просвіта». – Кам'янець на Поділлю. – 1918. – 22 жовтня. – С.7; 9. До відкриття Кам'янецького Державного Університету // Відродження: щоденна безпартійна демократична газета. – Київ. – 1918. – 6 листопада (24 жовтня). – Ч.178. – С.4; 10. Пащенко Олімпіяда. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету // Наша культура: науково-літературний місячник. – Варшава. – 1936. – Кн. 10(18). – С. 671-676; 11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО України). – Ф.3876. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.103; 12. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.Р.582. 13. Україна: газета щоденна. – Кам'янець-Подільський. – 1919. 14. Биковський Лев. Бібліотека Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. (Спомини). – Нью-Йорк–Вінніпег, 1949. – 9 с.; 15. Трудова громада: орган укр-х соціалістів-революціонерів. – Кам'янець на Поділлю. – 1919; 16. Огієнко Іван. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові. Вид. 2-е, доп. – Вінніпег: тов-во «Волинь», 1968. – 96 с.; 17. Подольський край: газета политически – общественная и литературная. – Каменец-Подольск. – 1920; 18. Копилов Анатолій. Професор І.І.Огієнко – ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету // Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). – Кам'янець-Подільський, 1992. – С.3-7; 19. Русова Софія. Мої спомини. – Л.: Видавн. кооператива «Хортиця», 1937; К.: «Україна-Віта», 1996. – 208 с.; 20. Українська старовина: орган Комісії для охорони пам'яток старовини і мистецтва при Головному управлінні мистецтв і національної культури. – Кам'янець. – 1919. – №1. – С.1-9; 21. ЦДАВО України. – Ф.3179. – Оп.1.; 22. Трудовий шлях: щоденна політична і економічно-літературна газета. – Кам'янець-Подільський. – 1919; 23. Пам'ятки. Monuments / Головне архівн. управл. при Кабінеті Міністрів України; Укр. держ. НДІ архівн. справи та документозн. – Т.І / Упоряд.: Климова К.І., Ляхоцький В.П., Матяш І.Б., Сизько Л.В., Шаталіна Є.П., Шевченко О.М. – К., 1998. – 226 с.; 24. ЦДАВО України. – Ф.3689. – Оп.1.; 25. ЦДАВО України. – Ф.1072. – Оп.1.; 26. ЦДАВО України. – Ф.1113. – Оп.1.; 27. Боротьба: орган Українських соціал-демократів Галичини й Буковини. – Кам'янець на Поділлю. – 1919; 28. Наш шлях: щоденна демократична безпартійна газета. – Кам'янець. – 1920; 29. Богацький Павло. З пережитого. Спогади //Архіви. Зібрав Левко Богацький. – Сідней, 2003. – С.249-352; 30. ДАХО. – Ф.Р.302. – Оп.1; 31. Наш шлях: літературно-науковий додаток. – 1920; 32. Шлях: щоденна газета. – Вінниця. – 1919; 33. Плевако М. В справі вивчення Поділля. (До кам'янецьких дослідувачів старовини, вчених, самовидців минулого і всього подільського громадянства) // Освіта: двотижневий педагогічний журнал /Видання Подільської губернської

народної управи. – 1919. – 1 березня. – №5. – С.7-8; 34. Робітнича газета: орган ЦК УСДРП. – Кам'янець-Подільський. – 1919.

ІІІ. ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УМОВАХ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

Н.Н. Мезга

ЗАПАДНАЯ УКРАИНА И ЗАПАДНАЯ БЕЛАРУСЬ В МЕЖГОСУДАРСТВЕННОЙ БОРЬБЕ В 1921-1926 ГГ.

На судьбы интеллигенции различных народов, на культурное развитие той или иной территории влияют различные факторы, в том числе не в последнюю очередь и геополитический. Рижский мирный договор привел к тому, что украинский и белорусский народы оказались поделенными между Польшей и советской Россией. Западная Украина и Западная Беларусь оказались в составе польского государства, что обусловило особенности развития этих территорий и их место в геополитической ситуации, сложившейся в Центрально-Восточной Европе в 1920-е годы. Так называемые «восточные кресы» стали для Польши тем плацдармом, опираясь на который она пыталась играть роль ведущего государства в регионе.

Среди польских политиков, которые вели переговоры в Риге, преобладала точка зрения, согласно которой к Польше могло быть присоединено столько земель на востоке, чтобы их население можно было ассимилировать. Как отмечал один из членов польской делегации на этих переговорах Ю. Гласко на позицию Польши по вопросу о границах влияло несколько факторов, в том числе и «нежелание обременять наше государство чрезмерным количеством чужой народности». Кроме того, польская делегация стремилась провести границу таким образом, чтобы ее не оспаривали российские правительства, которые придут на смену большевикам [1]. Тем не менее, восточная граница Польши прошла так, что в ее составе оказались значительные по количеству белорусское, украинское и литовское национальные меньшинства. Было очевидно, что российскому правительству любого политического направления будет очень тяжело смириться с границей, которая прошла значительно восточнее «линии Керзона».

Необходимо отметить, что большевистское руководство рассматривало как неделимое целое борьбу за мировую революцию и борьбу против Версальской системы европейских отношений. Целиком можно согласиться с точкой зрения, которую высказывает В. Сироткин, что Рижский договор, определив советско-польскую межвоенную границу, объективно являлся элементом Версальской системы, несмотря на то, что эта граница была достигнута Польшей во многом вопреки позиции Антанты и некоторое время не признавалась ею [2]. Стремясь разрушить Версальскую систему в целом, советское руководство, исходя из сложившейся геополитической ситуации, в качестве более близкой задачи должно было рассматривать изменение советско-польской границы. Основной преградой для реализации этих целей являлся Версальский договор. Выступая на XIV съезде ВКП(б) И. Сталин связывал с Версалем потерю Украиной Галиции и Западной Волыни, потерю Беларусью ее западной части, потерю Литвою Вильно [3]. Показав негативное отношение советского руководства к Версальскому договору, И.Сталин фактически обозначил и те его элементы, ликвидацию которых СССР намерен осуществить в первую очередь. Это – польско-советская граница, которую установил Рижский договор. Среди руководства СССР в то время сформировалась группа политиков (включая и наркома иностранных дел Г.Чичерина), которые выступали за проведение внешней политики, основанной не столько на идеях классовой борьбы, сколько на традиционных российских государственных интересах. Они добивались установления российского господства в Восточной Европе, что снова же неизбежно должно было придать советской политике антиверсальский и антипольский характер и поставить задачу включения в состав СССР Западной Украины и Западной Беларуси.

Граница, которая прошла значительно восточнее «линии Керзона», создала для Польши проблемы в отношениях и с ведущими странами Запада. Они не признавали ту советско-польскую границу, которую установил Рижский договор. Без этого Польша не могла считать новую восточную границу устойчивой и окончательной. Было известно, что среди политиков Антанты распространены сильные настроения против значительного расширения Польши в восточном направлении за ее этнические границы. В мае 1921 г. влиятельная французская газета «Монитор де Комерс» напечатала серию статей, посвященных проблемам Восточной Европы. В них указывалось, что Польша уже значительно вышла за свои этнические границы, и содержался призыв к французскому правительству добиваться от Польши, чтобы она отказалась от тех территорий, которые ей совсем не принадлежат.

Английские газеты также постоянно подчеркивали, что Польша простирается только до Буга и Сана, что современная Польша по своей территории в два разы больше за ее этническую территорию. Примерно в те же дни премьер-министр Англии Д. Ллойд-Джордж, выступая в английском парламенте, заявил, что Виленщина оккупирована Польшей, и это вызов Антанте. Совет Лиги Наций принял решение, что территория Восточной Галиции также оккупирована поляками, и Антанта не признает ее присоединения к Польше [4].

Но для польского правительства было очевидно, что страны Антанты не пойдут дальше высказывания своего неудовольствия расширением территории Польши за польские этнические границы и не будут предпринимать никаких реальных шагов по изменению польской восточной границы и тем самым разрушать барьер против большевизма. В то же время польское правительство считало, что пересмотра этой границы будет добиваться советское российское руководство. В 1923 г. тогдашний министр иностранных дел Польши А.Скшиньский писал, характеризуя ситуацию на советско-польской границе: «Надо отметить факт, что линия польско-русской границы – это линия огня, то угасающего и только тлеющего, то сызнова взрывающегося ясным и далеко видимым пламенем, всегда одинаково опасным для Польши и для Европы» [5].

Надо признать, что опасения правящих кругов и общественности Польши относительно ревизионистских планов советской России применительно к установленной в Риге границе были небезосновательными. Практически уже на второй день после подписания Рижского договора советское руководство начало действия, направленные на включение Западной Беларуси и Западной Украины в состав советских республик. При этом оно понимало, что в первой половине 1920-х годов у него практически не было шансов на его реализацию. Этому препятствовала военно-экономическая слабость советской России и расстановка сил на международной арене. Исходя с реальной ситуации того времени, советское руководство поставило задачу готовить условия, необходимые для осуществления в удобное время ревизии польско-советской границы 1921 г. Для этого, во-первых, считалось необходимым ослабить позиции Польши на территории «восточных крессов». Советское руководство стремилась подать себя как защитника прав населения Западной Беларуси и Западной Украины, рассчитывая завоевать его симпатии. Видный советский дипломат И. Лоренц в телеграмме на имя члена коллегии Наркомата иностранных дел (НКИД) Я.Ганецкого от 12 декабря 1922 г. отмечал, что наилучший способ противодействовать внешнеполитическим планам Польши на восточном направлении – это ослабление ее позиций в «восточных крессах», чтобы в конечном итоге ликвидировать польский коридор, который отделяет советскую Россию от Литвы [6]. В начале 1923 г. Лоренц развивает эту идею в очередном послании в НКИД. Он пишет: «Нечего и подчеркивать, как важно для нас поддерживать неудовольствие в польских окраинах и создавать там тяготение в пользу советской власти» [7].

Для оказания давления на Польшу в «восточных крессах» советское руководство использовало статью 7 Рижского договора, которая гарантировала белорусам и украинцам на территории Польши, равно как и полякам на территории советских республик, право на свободное развитие национальной культуры, языка, а также свободу религиозных культов. НКИД РСФСР (затем - СССР), а также правительства УССР и БССР, периодически направляли польскому правительству ноты протеста, которые содержали обвинения польских властей в притеснении украинцев и белорусов в Польше. Особенно бурная дискуссия по вопросу о правах национальных меньшинств возникла между советским и польским правительствами в мае-июне 1924 г. Польские власти обвинялись Москвой в многочисленных нарушениях прав национальных меньшинств на своей территории. Польская сторона рассматривала советские требования как вмешательство во внутренние дела Польши и в конечном итоге отказалась отвечать на советские ноты. Москва использовала это, чтобы обвинить польскую сторону в неисполнения Рижского договора и заявить, что и она оставляет за собой право не исполнять те или иные положения названного договора [8]. Нам представляется, что организация СССР периодических компаний в защиту прав белорусов и украинцев в Польше имела целью, во-первых, способствовать формированию в «восточных крессах» просоветских настроений, а, во-вторых, представить в негативном свете польскую политику на этих территориях перед международным сообществом, и подготовить европейское общественное мнение к осознанию необходимости присоединения Западной Беларуси и Западной Украины к СССР. На III съезде Коммунистической партии Польши перед ней прямо была поставлена задача «расшить по национальным швам современное польское государство, не давая ему времени осесть и приобрести устойчивость» [9]. Положение политической нестабильности в «восточных крессах» советское руководство стремилась создать и через поддержку здесь антипольского вооруженного движения.

Такая политика проводилась до начала 1925 г., когда Политбюро приняло решение о прекращении диверсионных операций [10].

В начале 1922 г. в условиях подготовки к созыву международной конференции в Генуе польское правительство опасалось, что на ней может быть поднят вопрос о границах Польши. Оно начало осуществлять шаги, направленные на то, чтобы заручиться поддержкой международного сообщества в деле защиты своих границ. Была организована отправка писем в Лигу Наций жителями «восточных крессов», в которых высказывалось желание жить в составе Польши [11]. 1 апреля 1922 г. в Париж прибыл польский министр иностранных дел К. Скирмунт. Он не скрывал, что главная цель визита – добиться международного признания польской восточной границы [12]. Однако Франция не пошла на признание восточной границы Польши на кануне Генуэзской конференции. На самой конференции 14 апреля К. Скирмунт обратился к ее участникам с нотой, в которой подчеркивал, что признание восточной границы Польши необходимо для установления прочного мира и экономичного восстановления Европы. Но и это обращение не встретило понимания со стороны ведущих стран.

Во время работы Генуэзской конференции советская Россия и Германия 16 апреля 1922 г. заключили Рапалльский договор. Два государства, известные в то время как активные противники Версаля, объединили свои усилия для борьбы с им. Одним из элементов Версальской системы, который в числе первых должен был стать объектом атаки со стороны РСФСР и Германии, являлась в силу объективных условий польская граница как на западе, так и на востоке. Как отмечает П. Ласовский, наиболее важным изменением, которое принесло образование Польши, было то, что она разделила Россию и Германию. Желание иметь общую границу стало во многом определять политику Германии и советской России в отношении Польши. Главнокомандующий германской армией генерал фон Сект неоднократно говорил про необходимость установления общей российско-германской границы, что было невозможно без присоединения к Германии и России территорий тогдашней Польши. Канцлер Вирт во время встречи с отбывавшим в Москву германским послом У. Брокдорф-Ранцау прямо заявил, что он в своей политике стремится к ликвидации Польши. При этом германские государственные деятели надеялись, и не без основания, на поддержку советской России. Действительно, вопрос об общей границе с Германией был очень важным для советского руководства. В начале советско-польских переговоров в августе 1920 г. советский проект мирного договора предполагал линию границы между Польшей и советскими республиками, которая максимально сближала бы территории советской России и Германии. Вспомним также приводившиеся выше высказывания советских дипломатов о необходимости ликвидировать «литовский коридор». Таким образом, «геополитические тиски» для Польши, о которых постоянно говорили политические деятели этой страны, становились реальностью, причем возникли они во многом из-за того, что Польша в 1921 г. пожелала присоединить Западную Беларусь и Западную Украину.

После Рапалло для Польши еще более актуальной стала задача добиться международного признания польско-советской границы. Решить эту задачу удалось только в начале 1923 г. К этому времени на Западе уже рассеялись надежды на скорое падение большевистского режима в России. Поэтому усилилась заинтересованность стран Западной Европы в существовании сильной Польши, с включением в ее состав «восточных крессов», в качества барьера против большевизма. Непосредственным толчком к международному признанию польской восточной границы стал рурский кризис. В условиях конфликта между Германией и Францией возросла заинтересованность последней в Польше как союзнице. Во многом благодаря позиции Франции Совет послов стран Антанты принял 15 марта 1923 г. дополнительный протокол к Версальскому договору, который юридически оформил международное признание границы, установленной Рижским договором. Теперь она не только фактически, но и юридически стала элементом Версальской системы и получила соответствующие гарантии Лиги Наций.

Реакция советского руководства на приготовления Запада к признанию восточной границы Польши ярко показывает, что Москва всячески стремилась не допустить этого. Ведь неопределенный международный статус границы облегчал задачу осуществления ее ревизии. 13 марта 1923 г. правительства советской России и советской Украины выступили с совместной нотой, в которой протестовали против обсуждения вопроса о Восточной Галиции без участия представителей этих стран. Также в ноте содержался протест против признания Лигой Наций польско-литовской границы с включением Вильно в состав Польши[13]. Поднимая вопрос о правомерности включения в состав Польши Восточной Галиции и Виленщины, нота от 13 марта 1923 г. фактически ставила под

сомнение легитимность всей польской восточной границы. Весной 1923 г. на имя советского полпреда в Варшаве Л. Оболенского была получена аналитическая записка И. Лоренца. Он предлагал, чтобы правительство БССР присоединилось к дипломатическому давлению на Польшу по вопросу о границах. Лоренц указывал, что было бы целесообразно, чтобы от имени Беларуси была заявлена такая же заинтересованность в территориях, которые лежат на восток от признанной советским правительством границы Литвы, которое уже было заявлено в отношении к Восточной Галиции со стороны Украины. Правительство БССР должно было заявить, что оно не может ратифицировать рижскую границу из-за систематического нарушения прав белорусского меньшинства в Польше [14].

С 1924 г. изменения в международной ситуации привели к тому, что вопрос о ревизии польских границ начинает приобретать большую актуальность. На этот момент Германия и СССР уже смогли преодолеть послевоенный кризис, восстановили свои экономики, что давало возможность наращивать и военный потенциал. Заметным становится ослабление международных позиций главной союзницы Польши Франции. А именно на силу этого союзника как на гарантию своих границ во многом рассчитывала Польша. В этих условиях в середине апреля 1924 г. председатель правительства УССР Г. Петровский заявил, что между советской Украиной и Восточной Галицией не существует границы, а есть временная линия, которая разделила украинский народ. По словам полпреда Л. Оболенского это заявление вызвало бурю в Варшаве и рассматривалось как фактическое предъявление Польше территориальных претензий [15].

Новый виток советско-польской полемики по территориальному вопросу состоялся в августе 1924 г. Глава советской делегации на переговорах с Англией по вопросу восстановления дипломатических отношений Раковский выступил с заявлением, в котором поставил под сомнение законность включения в состав Польши территории Восточной Галиции. Польское правительство резко протестовало против декларации Раковского. Оно указывало, что в соответствии с Рижским договором СССР отказался от всяких прав на территории, расположенные восточнее границы, установленной этим договором. Восточногалицийский вопрос подавался как исключительно внутреннее дело Польши. Москва же считала этот вопрос не решенной международной проблемой [16]. Позиция СССР по восточногалицийскому вопросу, обозначившаяся в августе-сентябре 1924 г., фактически ставила под сомнение территориальную целосность Польши.

В декабре 1924 г. начались советско-германские переговоры о заключении нового политического соглашения. Германский посол в Москве У. Брокдорф-Ранцау по поручению министра иностранных дел Германии Г. Штреземанна предложил в качестве центрального вопроса переговоров обсудить возвращение Польши к ее этническим границам. Советское руководство заявило в ответ, что не может сводить переговоры к обсуждению только этого вопроса, но не отвергло его обсуждение [17].

На заседании Политбюро ЦК ВКП(б) 18 декабря 1924 г. обсуждался вопрос о политике в отношении Польши. В принятом решении отмечалось, что согласие вести переговоры с Польшей не означает отказа от исправления границ между СССР и Польшей [18]. Основные позиции советской стороны на предстоящих переговорах с Польшей были также изложены в телеграмме члена Коллегии НКИД СССР В. Коппа полпреду в Варшаве П. Войкову 2 января 1925 г. В ней указывалось, что на переговорах следовало поднять вопрос о культурной автономии для национальных меньшинств в Польше. Однако дальше разъяснялось, что сделать это следует из тактических соображений. В самом же договоре упоминать об автономии не следует, так как это было бы «связано с окончательным признанием границ…» [19].

Новые обстоятельства в международном положении Западной Беларуси и Западной Украины возникли в связи с подготовкой Гарантийного пакта с начала 1925 г. Советское руководство опасалось, что при подписании Гарантийного пакта Германия окончательно признает польские западные границы. Чтобы рассеять эти опасения, Г. Штреземанн 10 марта 1925 г. направил меморандум полпреду в Берлине Н. Крестинскому. В нем содержались заверения, что Гарантийный пакт не предполагает никаких дополнительных гарантий польской границы на западе. На встрече с Н. Крестинским 15 июня 1925 г. Г. Штреземанн заявил, что его страна покидает за собой свободу рук в отношении своих восточных границ и будет стремиться к их ревизии всеми мирными средствами [20]. Со своей стороны и Германия стремилась иметь твердые гарантии, что советское правительство не намерено отказываться от политики, направленной на ревизию польской восточной границы. Весной 1926 г. в Берлине внимательно следили за ходом советско-польских политических переговоров и были обеспокоены возможностью гарантирования польско-советской границы в

будущем договоре. 4 марта У. Брокдорф-Ранцау обсуждал этот вопрос с Г. Чичериным и получил от него заверения, что СССР не имеет намерения гарантировать границы Польши [21]. Стремление СССР присоединить Западную Украину и Западную Беларусь во многом и толкало его к фактически союзным отношениям с Германией, у которой также были территориальные претензии к Польше.

Таким образом, включение Западной Украины и Западной Беларуси в состав Польши в соответствии с Рижским договором в решающей ступени предопределило характер межгосударственных отношений в регионе Центрально-Восточной Европы и существенно повлияло на характер внешней политики Польши, советской России, отчасти – Германии.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Kawalec K. Narodowa demokracja wobec traktatu Ryskiego // Traktat Ryski 1921 roku po 75 latach. - Torun, 1998. - S.40; 2. Сироткин В. Рижский мир // Международная жизнь. - 1998. - №6. - С.128; 3. Лазько Г.Г. Перед потопом. Европейская политика Польши (1932-1939). - Мн., 2000. - С.32; 4. Национальный архив Республики Беларусь (далее - НАРБ). Ф.325. Оп.1. Д.104. Л.52-53; Д.178. Л.28,39; Д.212. Л.26; 5. Skrzynski A. Polska a pokoj. - Warszawa, 1923. - S.83-84; 6. Архив внешней политики Российской Федерации (далее – АВП РФ). Ф.04. Оп.32. П.211а. Д.133. Л.48; 7. АВП РФ. Ф.04. Оп.32. П.212. Д.52596. Л.38; 8. Известия. 1924. 15, 16, 17, 27 мая, 10 июня; 9. Лазько Г.Г. Перед потопом. Европейская политика Польши (1932-1939). - Мн., 2000. - С.34. 10. Материалы «Особой папки» Политбюро ЦК РКП(б) - ВКП(б) по вопросу советско-польских отношений. 1923 - 1945 гг. - М., 1997. - С.12-15; 11. НАРБ. Ф.325. Оп.1. Д.178. Л.28,39; 12. Известия. 5 апреля 1922, 9 апреля 1922; 13. Krasuski J. Miedzy wojnami. Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej. - Warszawa, 1985. - S.68; 14. ДВП РФ. Ф.04. Оп.32. П.212. Д.52568. Л.38; 15. АВП РФ. Ф.04. Оп.32. П.213. Д.525596. Т.2. Л.22; 16. Известия, 19 августа 1924, 26 сентября 1924 г.; 17. Rosenfeld G. Stosunki polityczne polsko-niemieckie po Rapallo // Kwartalnik historyczny. – 1963. - №1. – S.44; 18. Материалы «Особой папки» Политбюро ЦК РКП(б) - ВКП(б) по вопросу советско-польских отношений. 1923 - 1945 гг. - М., 1997. - С.10; 19. АВП СССР. Ф.04. Оп.32. П.217. Д.52570. Л.3-4; 20. Stresemann G. Vermдchtnis. – Berlin,1932. – B.2. – S.512-513; 21. Lopatnik S. Polsko-radzieckie rokowania w sprawia paktu o niagresji 1925-1932 // Z dziejow stosunkow polsko-radzieckich. Studdia i materialy. – Warszawa, 1965. - T.1. - S.170.

Т.С. Цьомра

УМОВИ ТА ХАРАКТЕР «КУЛЬТУРНОЇ РОБОТИ» СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СРР У ДОБУ НЕПУ

Тривалий час сільська інтелігенція України вивчалась у контексті постулатів діамату і «класової боротьби». Особливо ж ідеологізація висвітлення її діяльності позначилася на темах радянського періоду української історії. Сьогодні, коли з'являються нові парадигми дослідження історичного процесу (передусім соціальні і соціокультурні), політико-ідеологічні чинники під час вивчення діяльності інтелігенції (сільської інтелігенції) стають радше допоміжними, ніж ключовими. У цьому полягає принципова різниця між дослідниками нашої наукової проблеми за радянських часів [1-3] і сьогодні [4-8]. Утім, багато аспектів з історії умов та характеру культурної діяльності сільської інтелігенції України на початковому етапі утвердження радянського тоталітаризму, зокрема, в добу непу, залишаються мало дослідженими. Мета нашої статті – з'ясувати особливості здебільшого позашкільної культосвітньої праці сільської інтелігенції Української СРР 1921-1928 рр. в умовах насаджування комуністичних цінностей на село.

Насамперед варто зауважити, що як шкільну, так і позашкільну культурно-освітню роботу сільської інтелігенції за часів утвердження радянського тоталітаризму влада намагалася тримати в рамках рішень компартії. Ще В. Ленін, на думку якого орієнтувалася більшість однопартійців і після його смерті, дотримувався суто політизованого погляду на інтелігенцію, тоді як загальногуманітарні чи культурологічні аспекти її діяльності практично були поза сферою його уваги [4, с. 37]. Не надто оригінальною у цьому плані була й інфраструктура закладів, в яких, окрім шкіл, пропонувалося працювати сільським інтелігентам. У 1923 р. фактично єдиним місцем і формою «культурної роботи» на селі став грубезний сільбуд [5, с. 195]. Трохи згодом стала ширитися й мережа хат-читалень, що були нижчі за статусом, утім, аналогічні сільбудам за своїм функціональним призначенням.

Сільбуди й хати-читальні замінили українську «Просвіту», сільські осередки якої були достатньо відомі в період революції 1917-1921 рр. Вважаючи ці організації контрреволюційними, більшовики у різний спосіб домоглися їхнього закриття і в містах, і в селах України. Пояснення були, як їм здавалося, надзвичайно справедливими. Наводимо одне з таких пояснень завідуючим сільбуду містечка Попівка (Полтавщина): «Під час перебування німців, уважає він, – в роботі Просвіти були перебої (відбувалися арешти) і тим, що не давали нормально працювати. З приходом Червоної армії у

1920 році робота Просвіти зовсім припинилася. Деякі члени Просвіти (як, наприклад, Титко Письменний) пішли до Петлюри. По цій причині погляди на Просвіти змінилися, спочатку відійшло від роботи в Просвіті вчительство (стало боязливо), а потім селянство» [9, арк. 183зв.]. Історично у поясненні цього діяча сільбудинку було дві помилки: по-перше, німці якраз найлояльніше ставилися до української освіти (якщо взяти до уваги, чого найбільше домігся гетьман П. Скоропадський за їхньої підтримки), а по-друге, «Просвіти» скоріше покинуло б селянство (з-за тої ж «боязні»), що воно не раз і робило ще до революції, тоді як сільська інтелігенція якраз активно підтримувала і намагалася зберегти ці осередки української освіти. Утім, під тиском більшовицьких заходів, іноді лише через загрозу життю, вона змушена була погодитися на їхнє закриття.

Із тих пір уважалося, що сільський інтелігент має без застережень виконувати «культурну політику» комуністичної партії на селі, точніше, ідеологічну обробку населення в сільбудах, хатах-читальнях та інших установах. На цьому його «культуротворча функція» завершувалася. Зауважмо, що регіональне покриття України зазначеними установами було нерівномірним. Наприклад, зі всієї мережі сільбудів Української СРР на кінець 1924 р. у Харківській губернії зосереджувалося 33 %, у Подільській відповідно – 16, Волинській – 14, Катеринославській – 8, Одеській – 8, Чернігівській – 7, Полтавській – 5, Київській – 5, Донецькій – 4) [10, арк. 48]. Отже, на місцях не надто переймалися діяльністю сільбудів, хоча керівники більшовицької партії стверджували протилежне, звісно ж, видаючи бажане за дійсне. На підтвердження цього можна навести цитату зі статті у «Радянській освіті» за 1927 р. «Допомога ще потрібна». Її автор указував на те, що «коли для шкільної роботи залишилася величезна армія культурних робітників із певним досвідом і кваліфікацією, то для політосвітньої роботи не залишилося не то, що ніякої армії, а навіть і самих установ, бо їх по суті й не було. Довелося одночасно з організацією нового державного життя творити майже буквально з нічого систему, форми, а далі й методи політосвітньої роботи, підшукувати, організовувати кадри робітників, і той складний процес закінчується лише тепер» [11, с. 57].

Цікаво відзначити про байдуже (а то й вороже) ставлення до сільбудів і хат-читалень самих селян. Воно було пов’язане з особливостями селянського сприйняття цих закладів. Так у розмові із селянином Кузьменком про втягнення жінки до сільбуду він сказав: «коли б моя жінка пішла в С.Б., то я б її з двору прогнав би, бо жінка, яка йде в С.Б., у нас вважають, теє, послідній...» [9 арк. 189 зв.]. Група дівчат на запитання, чому вони не ходять до сільбуду, відповіли: «та хіба у Сельбуд ходять такі, що в свитках, як ми?». Дівчата вважали, що сільбуд це не їхній будинок, а будинок для службовців [9, арк. 189зв.]. Очевидно, що селяни помітили надто офіційний характер цих закладів, а тому сприймали їх не інакше як ті місця, де робляться або дуже серйозні справи, до яких їм ще далеко, або ж, навпаки, – розпусні (прикладів цього теж вистачало). Відповідно, суспільна оцінка цих закладів часто була не на користь того, щоб їх відвідувати.

Проблему залучення селянства до культурних закладів знову ж таки намагалися вирішити за рахунок авторитету сільської інтелігенції, зокрема, через втягнення її до керівних органів сільбудинків. «Всі на переобрання ради та ревізійної комісії т-ва «Селянський будинок». Надсилайте до ради та рев. комісії кращих та працездатних представників трудящого селянства, батраків та інтелігенції» [12, арк. 6], – йшлося в одному з типових гасел тієї доби. Але таке «втягнення» мало невеликий ефект, принаймні не такий, на який очікувала радянська влада. У зв’язку з цим, наприклад, улітку 1927 р. Окружна політосвіта Первомайщини усім сільбудам і хатам-читальням своєї юрисдикції надіслала резолюцію, згідно з якою «відмічаючи недостатню участь сільської інтелігенції в політосвітроботі», вважала за необхідне Окрполітосвіті, спільно з профспілками «розробити заходи до втягнення її в роботу...» [13, арк. 148].

Водночас визнавалося те, що неможливо підвищити роль інтелігенції на селі, не надавши їй місць у головному керуючому її органі – сільраді. Саме тому було «звернуто особливу на осіб вільних професій, а саме на журналістів, лікарів «нечленів профсоюзів», на робітників розумової праці, що з будь-яких причин у минулих виборчих комісіях не одержали права голосу» [12, арк. 49].

І подекуди активна громадська діяльність сільської інтелігенції давала непогані результати. Так у Проскурівській (нині – м. Хмельницький) окрузі в кінці 1924 р. за участі вчителів було відкрито 28 нових кооперативів. Лише за три місяці (грудень 1924 – лютий 1925 р.) вчителями Проскурівської округи та вчителями й агрономами Вінницької округи було прочитано понад 14 тис. лекцій та бесід [1, с. 227]. Цікаво, що з кооперативною агітацією у формі плакатів, метеликів і гасел кооперативна інтелігенція рекомендувала спочатку йти подалі від сільбуду, хати-читальні та інших установ і закладів, а іншу їхню частину влаштовувати все-таки в «кооперативні куточки» при сільбудах і хатах-читальнях [14, с. 48]. За активної допомоги вчителів були створені школи і гуртки

для ліквідації неписьменності, проводилися місячники і культпоходи лікнепу, був підготований багатотисячний загін культармійців, створені навчальні посібники для шкіл лікнепу. У 1927 р. в УСРР діяло понад 10 тис. шкіл лікнепу, в яких навчалися грамоті 400 тис. осіб. У школах для неписьменних працювало понад 11 тис. викладачів, близько половини з яких представляли сільську місцевість. У результаті наполегливої роботи учителів за роки непу кількість грамотних людей на селі збільшилась утричі [3, с. 73].

Характерно, що у результаті дії комплексу соціально-політичних та суто професійних чинників непівська сільська інтелігенція (переважно вчительство) перетворилася на авторитетну соціальну силу українського села, яка в будь-яку мить могла перебрати на себе владні повноваження. Це відзначала й тогочасна преса. «Ще єсть в нас подекуди, – писалося у більшовицькому органі «Сільрада» за 1925 р., – й певне перебільшення ролі учительства в сільраді, яке спричиняється до того, що селянська активка сільради відштовхується занадтою активністю учительства на другий план – а це часто-густо викликає глухе незадоволення з боку активної частини селянства та членів сільради» [15, с. 16]. У загальних висновках Агітпропу ЦК КП(б)У про становище і настрої сільської інтелігенції за 1926 р. відзначалося, що вона «хитається між буржуазією і пролетаріатом і не завжди є надійним провідником нашого впливу на село» [16, арк. 4].

На хитаннях настроїв тогочасної інтелігенції слушно зауважив і сучасник В. Арнаутов. «Амплітуда політичних коливань вчителя, – зазначав він, – володіє всіма елементами революції й контрреволюції: від білогвардійщини до комунізму». Неп, на його думку, цілком влаштовував сільського вчителя, який, як і більшість селян, орієнтувався на приватновласницьке господарювання [17, с. 44].

Про морально-професійний стан пересічних українських сільських педагогів часів початку непу добре свідчить допис одного з них до журналу «Радянська освіта»: «... нове, невиразне, величезне, страшливе насувається на тебе. Інтуїція підказує, що воно мусить бути світлим, яскравим, захоплюючим, а ти боїшся його, бо манячить воно десь у тумані, невідоме. І так зпочатку революції. Немає упевненості фахівця, – є перманентне занепокоєння» [18, с. 68].

Водночас були й інші приклади поводження вчительства. «Україна знає і має в своїй історії цілу низку банд, – наголошував 1925 року П. Солодуб, – що утворювали народні учителі: банди Зеленого, Соколовського, Тютюнника і ще безліч» [7, с. 246]. 1921 року, за його оцінкою, багато загинуло саме сільських учителів, тому решта педагогів просто залишила школу, боячись переслідувань влади. 1922 року «наступив перелом», коли учительство повертається до школи, а 1924/25 року – «міцно стає на платформу радянської влади» [7, с. 246].

У цілому сучасники й дослідники справедливо зауважують на тому, що інтелігенція не могла лишити поза своєю увагою перехід до нової економічної політики. «Більшість, – зазначає В. Масненко, – сприймала її в соціально-економічному аспекті позитивно, вітаючи поворот від воєнно-комуністичного експерименту до більш нормального господарського розвитку. Крім того, економічне пожвавлення, викликане непом, дозволяло покращити матеріальний стан представників розумової праці» [4, с. 111-112].

Але важко не помітити й те, що, по суті, з боку влади залучення інтелігенції до вирішення злободенних «культурних питань», що стосувалися компетенції сільських рад (кооперація, шкільна справа, медико-санітарне обслуговування добровільних товариств тощо) мало декларативний характер. Як слушно зауважує М. Журба, культробота не була для більшовицького режиму самоціллю, а підпорядковувалася цілком прагматичним завданням ідеологічної обробки населення з класовими політичними пріоритетами й чітко визначеним «інтернаціоналістським» спрямуванням. Власне, як такої культурної роботи в чистому вигляді, на думку дослідника, не існувало, – вона завжди проводилася у вигляді політпросвітницької діяльності [5, с. 202].

При цьому подекуди ігнорувалася навіть українізація, задекларована у 1923 р. У ЦК КП(б)У констатували, що в 1924/25 році не малося ні українського підручника з політосвіти, ні сільського пропагандиста, який би викладав українською мовою. Тоді ж ЦК дана була директива про 100-відсоткову українізацію сільської мережі політосвіти [19, арк. 36зв.]. З іншого боку, у травні 1926 р. Робсільінспекція зробила такі висновки: «українізація районного апарату здійснюється скрізь власними силами без допомоги округів. Значну роль у цьому відіграли вчителі, українська пересічна громадськість» [6, с. 81]. Тобто запровадження української мови у діловодство, культурне спілкування і побут відбувалось і без указівок компартії, часто-густо оминаючи офіційні приписи, як це «потрібно робити по-комуністичному».

Отже, можна зробити висновок, що сільська інтелігенція України у добу непу поширювала свою культурно-освітню діяльність під достатньо жорстким ідеологічним пресингом більшовицької партії. Водночас порівняно ліберальні умови нової економічної політики дозволяли сільським інтелігентам знаходити шпарини для вивільнення творчої енергії і проведення аполітичної, конкретної (адресної) і, як наслідок, ефективної культурно-освітньої роботи серед селянства. Нерідко ця робота носила український, культурно-національний характер. Зростання авторитету сільської інтелігенції на місцях призводило подекуди до зіткнення її інтересів (а також – інтересів місцевого селянства) із прагненням радянської влади уніфікувати й абсорбувати українське село під ідеологію пролеткультівського спрямування. Долати авторитет сільської інтелігенції компартійним діячам доводилося через методи залякування, які добре лягали на ґрунт загальної політичної непевності різних соціальних верств того часу, а також – за допомогою репресій, які широкого розмаху набули наприкінці 1920-х років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шевчук Г. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках. – К.: Вид-во Академії Наук Української РСР, 1963. – 436 с.; 2. Юрченко А. Розвиток мережі сільбудів і хат-читалень на Україні (1921-1925 рр.). // Український історичний журнал. – 1978. – № 11. – С. 96-100; 3. Ткачова Л. Інтелігенція радянської України в період побудови основ соціалізму. – К.: Наукова думка, 1985. – 192 с.; 4. Масненко В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921-1928 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1992. – 239 с.; 5. Журба М. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20 – 30 рр. XX ст.). – К.: Науковий світ, 2002. – 499 с.; 6. »Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / За ред. В.А. Смолія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 392 с.; 7. Кузьменко М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20-30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. – Донецьк: Норд-Пресс, 2004. – 455 с.; 8. Шамара С. Сільська інтелігенція Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.: соціально-психологічні та етнокультурні характеристики // Дис... канд. іст. наук: 09.00.12. – К., 2007. – 283 с.; 9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВ України). – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 459.; 10. ЦДАВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 18.; 11. Г-кий ст. Допомога ще потрібна // Радянська освіта. – 1927. – № 2. – С. 56-60.; 12. ЦДАВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 452.; 13. ЦДАВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 446.; 14. Зарудний С. Про масову культурно-освітню діяльність с.-г. кооперації // Коопероване село. – 1927. – № 17. – С. 47-49.; 15. Постоловський М. Учительство і сільрада // Сільрада. – 1925. – № 5. – С. 16.; 16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2245.; 17. Арнаутов В. О сельском учительстве, его настроении и квалификации // Просвещение Донбасса. – 1924. – № 4. – С. 42-47.; 18. Г-а А. Надії вчителя (із допису до редакції) // Радянська освіта. – 1923. – № 1. – С. 67-69.; 19. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2489.

А.Є. Ігнатуша

І.А. КМЕТА-ЄФИМОВИЧ – ПАТРІОТ УКРАЇНИ, ПРЕДСТАВНИК УКРАЇНСЬКОЇ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ 20-Х РР. XX СТ.

За роки державної незалежності України відбулося переосмислення історичних підходів до вивчення різних аспектів української історії.

Значних успіхів досягли науковці у розробці історії періодичної преси України, що практично була поза об'єктами історичних досліджень майже до середини 90-х рр. XX ст.

Однак творчий доробок української інтелігенції 20-х рр. у розвитку протестантської преси вартий окремої пильної уваги. Українські протестантські конфесії 20-х рр. займалися активною видавничою діяльністю, мали власні журнали, у яких виражали свої світоглядні позиції, опосередковано – ставлення до влади і держави, до подій у суспільстві. Журнали були друкованими органами відповідних церков, відображали офіційну думку, погляди їх керівництва на різні аспекти релігійного та загальносуспільного життя, свідчили про специфіку розвитку та ідеологічні орієнтири конфесій.

Саме у цій галузі працював один з представників української інтелектуальної та культурної еліти 20-х рр. XX ст. – поет, публіцист, громадський діяч Іван Авксентійович Кмета-Єфимович. Він прожив довге і плідне життя, закінчив свій земний шлях у віці 96 років у 1997 р. [1, с. 46]

Ім'я Івана Кмети-Єфимовича (Ічнянського) найбільше пов'язане з його поетичною діяльністю, а також з журналом «Баптист Украины», де він працював у 1926-1928 рр. редактором, відповідальним редактором. Це був поет з гарячим серцем, сповненим любові до України та української культури, чутливою душею.

І.А.Кмета-Єфимович багато зробив для українського відродження у 20-ті рр. ХХ ст., щиро підтримуючи політику українізації. На сторінках українського журналу «Баптист Украины» він пропагував кращі зразки української культури, вчив розуміти красу та мелодику українського слова, віршів.

Народився поет у 1901 р. у місті Ічня, на Чернігівщині, у родині ремісника. Рано залишився сиротою, але, незважаючи на важкі умові, прагнув учитися. У Прилуках закінчив вчительську семінарію. Потім у Полтаві – курси дошкільного виховання. Учителював. У 1920 р. став членом баптистського союзу. Служив у церкві, проповідував, також продовжував вищу освіту, вивчав іноземні мови.

У тяжкі роки революції, громадянської війни і потім, під час нової хвилі гонінь на віруючих у 20-х роках, Іван Авксентійович повною мірою пережив і боротьбу, і недолю тієї похмурої епохи. Але саме до цього періоду належать його плідна редакційна, поетична та публіцистична діяльність.

На вересневому засіданні ради Всеукраїнського союзу об'єднань християн-баптистів (ВСОБ) (18-20 вересня 1925 р.) було прийнято рішення видавати в Україні журнал під назвою «Баптист Украины».

Одним з трьох членів редакційної колегії, поряд із П.Я.Дацком, П.Г.Алешком, став І.А. Кмета-Єфимович. Через рік, у квітні, з № 4 за 1927 р., його призначили відповідальним редактором. До складу редколегії на той час входили ще два чоловіки: А.Г. Альохін та П.Г. Алешко). Незабаром П.Г. Алешко пішов з посади, і редколегія майже рік – до № 7 за 1928 р. працювала у складі двох чоловік: І. А. Кмети-Єфимовича та А.Г. Альохіна.

І.А.Кмета-Єфимович був не лише поетом, автором пісень, публіцистом-пропагандистом українізації, але й історіографом становлення українського союзу баптистів. Зі сторінок журналу «Баптист Украины» І.А.Кмета-Єфимович подавав характеристику, власні оцінки та коментарі подій.

Саме він характеризував у журналі «Баптист Украины» перший з'їзд українських баптистів (1-8 жовтня 1918 р.) та всі з'їзди баптистів України, що відбулися протягом 1918-1925 рр.

У 1927 р., ще молодою 26-річною людиною, І.А. Кмета-Єфимович надрукував програмну статтю «До планів діяльності наших союзів», у якій охарактеризував структуру правління Всеукраїнського союзу об'єднань християн-баптистів (кількість відділів та огляд роботи кожного з них), проаналізував місіонерську та проповідницьку діяльність союзу, наголосив на підсиленні виховної роботи в громадах. Цього ж 1927 р. І.А.Кмета-Єфимович, разом з іншими лідерами українського баптистського руху, був обраний делегатом на Всесвітній конгрес християн-баптистів, що мав відбутися у Торонто у червні 1928 р. [2, с. 45].

І. Кмета-Єфимович практикував звернення до ідейних джерел християнства: «Уривки з історії Християнської церкви» були написані ним та опубліковані в №11 журналу «Баптист Украины» за 1928 р.

І.А. Кмета-Єфимович неодноразово у журналі ставав автором випусків «Тихі хвилини», присвячених підтриманню свідомого ставлення людини до релігійної віри, її приписів і принципів. Характерними рисами його манери подання матеріалів було включення поетичного слова – віршів.

Наприкінці 1927 р. у статті «До планів діяльності наших союзів» І.А.Кмета-Єфимович наполягав на необхідності підвищення освітнього рівня членів релігійної спільноти, насамперед – шляхом самоосвіти. Це було актуальним за умов насаджування радянською владою політизованої, ідеологізованої комуністичної системи освіти, яка відкидала релігійний світогляд і витісняла його з усіх сфер культури.

У серпні 1926 р. редакція «Баптиста Украины» вперше запропонувала своїм читачам рубрику «Українське слово». Її репрезентував І.А.Кмета-Єфимович. Представляючи це нововведення, він наголошував у зверненні «До наших кореспондентів-українців» на великому значення рідного слова й закликав писати до журналу українською [3, с. 41].

І. А. Кмета-Єфимович пропонував вживати українську мову в проповідях по селах; щоб хори співали українські духовні гімни із збірки «Арфа» під час богослужінь; влаштовувати виключно українські концерти. Більше того, він вніс пропозицію значно поширити в журналі рубрику «Українське слово», або – і це було б, на його думку, найкращим, – виділити в окремий невеличкий журнал «Христианське слово», а «Баптиста Украины» поки залишити російськомовним. Каталізуючи національний ентузіазм, в цьому ж номері І. А. Кмета-Єфимович публікує статтю «Пробудження серед українців».

Практично у кожному номері «Баптист Украины» друкувалися духовні гімни з текстами слів і нотами, автором слів яких здебільшого був І. А. Кмета-Єфимович, музики – І.С. Захарчук.

Така бурхлива національна активність далеко не всіма сприймалася схвально. Редакцію почали звинувачувати в сепаратизмі та русофобії, нагнітанні проукраїнської істерії та штучного роздування питання. На такі закиди І. А. Кмета-Єфимович відповів статтею у наступному номері «Мої пояснення до статті «Невідкладна справа». Автор намагався ще раз добитися усвідомлення опонентами того, що українізацію церкві висуває саме життя – тому що молодь і діти, які навчаються і українських школах, «не підуть до нас, бо ми станемо їм чужі, одсталі. Ми маємо приклади, коли нам пишуть – містіть більше українських матеріалів у журнал, бо наші діти не можуть читати».

І знову, як мрія, звучала у його статті тема власного українського видання – «Про поширення українського відділу в журналі... Багато просять про це. Ми до цього часу доводили український відділ майже до 1/6 всього журналу... Краще видавати невеликий український часопис окремо» [4, с. 47].

І. А. Кмета-Єфимович надрукував в двох номерах журналу, в розрізі даної рубрики, цикл своїх поезій з передмовою, що зазначені матеріали можуть бути використані для літературних вечірок на Україні [5, 6]. Його перу належала низка оповідань на моральні теми, які друкувалися у рубриці «Українське слово» [7].

Він же повідомляв своїх читачів про початок роботи в Західній Україні над перекладом сучасною українською мовою Біблії, яка, на думку автора, була конче потрібною. З великим жалем констатував І. А. Кмета-Єфимович: «...доводиться знову підтвердити, що друкувати Святе Письмо треба на Радянській Україні, бо наше церковне життя ще мало, порівнюючи, українізоване». У зв'язку з цим фактом хочемо підкреслити, що у 1926 р. баптисти України у декотрих місцевостях гучно відзначали п'ятдесятиріччя перекладу Біблії російською (у 1876 р.) [8, с. 46], тобто надаючи події наближення Святого Письма до розуміння народом через зрозумілість мови належного значення. Але палкого вболівання щодо відсутності Біблії українською мовою народ не відчував. Це проявлялося лише окремими подвижниками українізації у протестантському середовищі, до яких належав І. А. Кмета-Єфимович.

І.А.Кмета-Єфимович займав активну життєву позицію, вирушав у відрядження не лише по українських місцевостях, а й до російських одновірців. З великою зацікавленістю та симпатією спостерігав І.А.Кмета-Єфимович за розвитком братніх конфесій у Західній Україні: «Час від часу ми сповіщаємо наше брацтво (збережено орфографію – А.І.) про життя українських вірних в Західній Україні, що конає зараз під Польщею». Отримавши із Західної України один з перших номерів західноукраїнського баптистського журналу «Післанець Правди», І.А.Кмета-Єфимович не забарився радісно повідомити читачам свого журналу про початок його виходу у світ. Разом із сподіваннями, що новий журнал викличе у Західній Україні приплив нових літературних та інтелектуальних сил, він підкреслював, що «видання «Післанця Правди» без слів говорить нам про необхідність видання українського журналу для нашого братства на Україні» [9, с. 50]. Фактично будь-яку інформацію, особливо ту, що приходила із Західної України, І.А.Кмета-Єфимович намагався перетворити у додаткову аргументацію на користь пропаганди впровадження рідної мови як провідної мови у Великій Україні (саме так називали радянську Україну у західноукраїнському вжитку).

З глибоким задоволенням повідомлялося про те, що в Коломиї також видається український часопис – «Віра і наука», за редакцією В. Федіва [10, с. 43]. У статті «Пробудження серед українців» І.А. Кмета-Єфимович розповідав про євангельські рухи у Галичині, про життя українців-протестантів у Америці, що були переважно емігрантами з Західної України. Разом з керівником громади у Миколаєві-на-Дністрі С. Білинським І.А.Кмета-Єфимович знайомив українських баптистів із складнощами становлення баптистських об'єднань Західної України [11]. Стаття І.А.Кмети-Єфимовича «Новий переклад» була присвячена початку роботи у Західній Україні над створенням перекладу Біблії сучасною українською мовою, у якому виникла потреба, оскільки «старий переклад Куліша, Пулюя та інших не відповідає сучасним вимогам».

Отже, у 20-х рр. XX ст. І.А.Кмета-Єфимович був одним з ідеологів баптистського руху та розвитку української національної ідеї, засновником української баптистської періодики та видавничої діяльності того часу. Але його редакційній діяльності в Україні судився нетривалий час – три роки: 1926-1928 рр.

Починалися роки «великого перелому», прискореної індустріалізації та примусового кооперування села, згортання політики українізації, масованого наступу на релігію. Нові пріоритети державної політики надзвичайно швидко і категорично змінили долю багатьох конфесій, примусивши їх загальмувати, а то й взагалі припинити свою діяльність.

Залишившись без улюбленої справи, за умов гонінь та репресій, І.А.Кмета-Єфимович у 1929 р. отримав можливість виїхати з дружиною до Канади, де провів все своє подальше життя. Там він багато друкувався, переважно в періодичній пресі, в журналах «Післанець Правди», «Наша культура», «Вісник» та ін. Протягом 60-70-х років вийшло багато його книжок-спогадів, поетичних збірників. Був він і пастором в одній з філадельфійських баптистських церков.

Видавнича справа, якій І.А.Кмета-Єфимович присвятив свої молоді роки, дала плідні паростки у роки незалежної України. З початку 1997 р. в Україні почав виходити журнал українських баптистів «Євангельська Нива», редколегія якого заявила, що «наш журнал «Євангельська нива» … є продовжувачем кращих традицій «Баптиста Украины». Редакція сучасного журналу зважила за необхідне підкреслити, що «Іван Авксентійович Кмета-Єфимович, класик української християнської літератури… зробив вагомий внесок у становлення й зростання нашого Українського євангельсько-баптистського братства. Його «Українське слово» сприяло відродженню української мови» [12, с. 1].

Творчість І.А.Кмети-Єфимовича гідна наслідування, варта того, щоб сучасні українські християнські літератори та журналісти прагнули бути схожими на свого попередника не лише за змістом і стилем творчості, але й зберегли його ідейний стрижень, дух.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Пам’яті І.О.Кмети-Єфимовича // Євангельська Нива. – 1997.– № 4. – С. 46; 2. Кмета-Ефимович И. К планам деятельности наших союзов // Баптист Украины. – 1927. – № 10. – С. 45-48; 3. Кмета-Ефимович И. До наших кореспондентів-українців // Баптист Украины. – 1926. – № 4. – С. 41-42; 4. Кмета-Єфимович І. Мої пояснення до статті «Неодкладна справа» // Баптист Украины. -1927. – № 4. – С. 46-47; 5. Кмета-Єфимович І. Поезії з циклу «заблудший син» // Баптист Украины. – 1927 – №2 – С. 33-36; 6. Кмета-Єфимович І. Поезії з циклу «заблудший син». Ч. ІІ // Баптист Украины. – 1927 – №3 – С. 32-34; 7. Кмета-Єфимович І. Мученики // Баптист Украины. – 1927. – № 9. – с. 42-47; 8. Єф[имови]ч І. Новий переклад св. Письма на українську мову // Баптист Украины. – 1927. – № 3. – с. 45-46; 9. Єф[имови]ч І. Західня Україна // Баптист Украины. – 1927. – № 7; 10. Єф[имови]ч І. Пробудження серед українців // Баптист Украины. – 1927. – № 1; 11. Є.[фимович] І., Б[ілинський] С. Об’єднання українських баптистів на Західній Україні // Баптист Украины. – 1928 – № 3 – С. 46-49; 12. Продовжуючи традиції // Євангельська Нива. – 1997.– № 2.

О.А. Мельничук

ПЕНСІЙНЕ СТРАХУВАННЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УСРР У 20-Х РР. ХХ СТ.

Пенсійне забезпечення у будь-якій державі є найважливішою складовою добробуту громадян, яке демонструє готовність держави дотримуватися принципів гуманізму щодо тих, хто віддав суспільству працю, інтелект, здоров’я. Реформування пенсійного законодавства в Україні на сучасному етапі пов’язане із впровадженням пенсійного страхування як провідної організаційно-правової форми соціального захисту в умовах ринкової економіки. Важливим завданням при розробці та вдосконаленні чинного законодавства у даній сфері є вивчення не лише зарубіжного, але й вітчизняного досвіду в його історичній ретроспективі. З огляду на це, метою пропонованої статті є висвітлення системи пенсійного страхування, що функціонувала на теренах УСРР у 20-х рр.. ХХ ст. на прикладі забезпечення пенсіями представників інтелігенції.

Означена проблема, за винятком окремих аспектів [1-2], не була предметом спеціального історичного дослідження. Джерелами для написання статті слугували збірники нормативних актів [3-5] та популярні праці відповідальних страхових працівників вказаного періоду [6-9], а також архівні матеріали та матеріали періодичної преси.

Правотворчість більшовиків у сфері пенсійного страхування розпочалася одразу після захоплення влади. Однак перші страхові декрети проголошені у 1917-1920 рр. визнавали право на пенсію лише за категоріями, що становили соціальну опору нового режиму, а саме, за робітниками та червоноармійцями. Водночас відсутність у нормативних актах конкретних законодавчо визначених джерел фінансування свідчила про популістський характер таких рішень. Головним мотивом при цьому було намагання переконати пролетаризовані верстви у готовності виконувати взяті соціальні обіцянки.

З переходом до НЕПу забезпечення пенсіями в порядку соціального страхування було поширене й на інші соціальні категорії, в тому числі і на представників інтелігенції. Так постановами ВУЦВК від 9 серпня 1922 р. «Про посилені пенсії» та від 2 травня 1923 р. «Про пенсії особам, які мають особливі заслуги перед республікою» передбачалися персональні пенсії та допомоги особам, що мали виключні заслуги перед державою, серед яких значилися діячі науки, мистецтва, які своєю працею у відповідній галузі зробили внесок у світову чи вітчизняну культуру. Щоправда, значення таких заслуг визначалося вищими партійними та профспілковими органами або ж відповідними наркоматами, що у свою чергу давало змогу призначати пенсії лише особам, що проявляли особливу відданість новому режимові [3, 145].

Для розгляду заяв про призначення персональних пенсій при НКСЗ УСРР створювалася постійна комісія у складі представників УпНКФ, народного комісаріату Держконтролю, УпНКП та Південного бюро

ВЦРПС, затверджена РНК УСРР. Особливість забезпечення вказаних осіб полягала насамперед у розмірах забезпечення, які визначалися залежно від характеру заслуг, ступеня втрати працездатності, кількості непрацездатних та неповнолітніх, що знаходилися на утриманні, стану здоров'я тощо. Максимальний розмір персональних пенсій встановлювався до 2-х тарифних ставок відповідальних радянських та професійних працівників, а розміри одноразових допомог – до 3-х місячних розмірів пенсій чи тарифних ставок відповідальних працівників м. Харкова. У тих випадках, коли пенсіонер користувався від держави квартирою, опаленням, освітленням, постачанням продуктів, всі затрати вираховувалися з пенсії. Виплата персональних пенсій та допомог здійснювалася із кредитів, асигнованих за кошторисом НКСЗ, однак нормальний розмір пенсії застрахованим при цьому мав бути компенсований за рахунок фонду соцстраху. Для цього головне управління соціального страхування щомісячно переводило на рахунок НКСЗ необхідну суму, відповідно до поданої заявки [10, Ф. 2851. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 28]. Постановою РНК СРСР від 9 травня 1925 р. гарантувалося збереження персональних пенсій при переїзді із однієї республіки в іншу [11, 225].

Кількість персональних пенсіонерів, що обслуговувалася органами соціального страхування в Україні, була незначною, однак із кожним роком поступово збільшувалася. Так якщо у 1923/24 р. персональна пенсія була призначена 785 особам, то у 1924/25 р. кількість персональних пенсіонерів досягла 1118, а в 1925/26 р. – 1607 [2, 213]. Із збільшенням чисельності зростали й витрати страхових органів на їх утримання. Так, наприклад, з 1 січня 1925 р. до 1 липня 1926 р. на виплату персональним пенсіонерам страховими органами України було витрачено 90 564 крб. Розмір місячної пенсії при цьому становив 15 крб., а в разі смерті пенсіонера родина отримувала 11 крб. 55 коп. Загалом з 1 січня 1925 р. до 1 січня 1927 р. на виплату персональних пенсій було використано 230 тис. крб. страхових коштів [10, Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 1609. – Арк. 37]. Найбільш рекордним виявився 1929/30 операційний рік, коли сума витрачених страхових коштів сягнула 438 097 крб. [10, Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 2261. – Арк. 1]. Найбільше персональних пенсіонерів нараховувалося у Харківському, Одеському та Дніпропетровському округах [10, Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 1609. – Арк. 41].

Окрім персональних пенсіонерів, постановою ЦВК та РНК СРСР від 27 липня 1927 р. були затверджені «Правила про пенсії героям праці». До претендентів на отримання вказаних пенсій включалися також особи, які мали спеціальні заслуги в галузі наукової діяльності й відпрацювали за наймом не менше 35 років. Вказаним особам органи соціального страхування виплачували пенсію у розмірі 3/4 заробітку, незалежно від стану працездатності та майнового становища. При стажі, меншому як 35 років, обов'язковою умовою для призначення пенсії була наявність I-III груп інвалідності. У випадку продовження роботи за наймом працівник отримував половину зазначеної пенсії. Герої праці звільнялися від обкладення державним прибутковим податком, якщо прибуток не перевищував 600 крб. в рік. При оподаткуванні вказаних осіб надавалася знижка у розмірі 20% [12, 456]. В Україні виплата вказаних пенсій була запроваджена обіжником НКП УСРР від 26 січня 1928 р. [13, 29]. За інструкцією СРСС від 10 травня 1928 р. для героїв праці не встановлювався максимальний розмір пенсії [4, 172].

Для покращення становища народних учителів та інших працівників освіти постановою ЦВК та РНК СРСР з 1 січня 1925 р. на території Союзу запроваджувалося пенсійне забезпечення за вислугу років. Цей нормативний акт, на відміну від вищезазначених, стосувався виключно представників освітньої інтелігенції. За ним право на пенсію визнавалося за учителями сільських і міських шкіл, працівниками культурно-освітніх установ у сільській місцевості (керівниками хат-читалень, бібліотекарями, учителями нижчих сільськогосподарських шкіл). Всім вищезазначеним особам пенсія призначалася після відпрацювання 25 років на вказаних посадах. До стажу роботи зараховувалася й дореволюційна служба, за умови відпрацювання не менше 5 років в радянський період. Спеціальним роз'ясненням СРСС при НКП СРСР до стажу включався також період відбування покарання за політичні злочини у дореволюційний час [14, 4]. Особи, які продовжували працювати, отримували пенсію в повному обсязі, незалежно від розміру заробітку. У випадку смерті особи, право на отримання пенсії переходило до утриманців, при цьому іншому із подружжя гарантувалося 1/2, а дітям – 1/4 від повного розміру пенсії. Встановлена постановою пенсія виплачувалася фінансовими відділами виконкомів за місцем проживання у розмірі 240 крб. на рік, тобто 20 крб. на місяць, і не обкладалася будь-якими державними та місцевими податками і зборами. Для отримання пенсії із 1 січня 1925 р. особи мали подати документи до органів соціального страхування протягом 4 місяців (постановою ЦВК та РНК СРСР від 19 червня 1925 р. термін був продовжений до 15 липня 1925 р.) [15, 293]. Складені списки пенсіонерів підлягали затвердженню президіями місцевих виконкомів. Джерелом коштів для виплати пенсій слугували страхові внески, які сплачували відповідні культурно-освітні установи. У разі нестачі коштів відповідні суми асигнувалися із державного бюджету [16, 32]. Народним комісаріатом праці СРСР був внесений протест на забезпечення учителів повністю за рахунок соцстраху, однак на засіданні РНК СРСР 19 січня 1925 р. такий протест був відхилений [5, 104]. Не змінила ситуації і спроба оскарження положення Народним комісаріатом фінансів УСРР до Раднаркому в січні 1927 р.[10, Ф. 2851. – Оп. 1. – Спр. 684. – Арк. 540].

Інструкцією НКП та НКО УСРР від 27 травня 1925 р., яка визначала порядок реалізації союзного законодавства на території України, пенсійне забезпечення за вислугу років поширювалося на учителів всіх міських та сільських трудових шкіл, а також працівників освіти в сільських місцевостях: керівників хат-читалень, сільбудів, бібліотекарів, учителів сільськогосподарських професійних шкіл, шкіл батрацької молоді та педагогічний персонал дитячих будинків, колоній та дитячих містечок. Обіжником НКП УСРР від 28 вересня 1925 р. пенсії за вислугу років поширювалися також на учителів транспортних шкіл та культурно-освітніх

установ [6, 72]. Відповідно до постанови ВУЦВК та РНК УСРР від 11 листопада 1925 р. на пенсії за вислугу років могли розраховувати викладачі вищих навчальних закладів і робітничих факультетів, а також наукові працівники. Для даних категорій необхідними умовами для отримання пенсії була наявність 25-ти річного наукового стажу або досягнення 65 років при наявності стажу 10 років. Не могли розраховувати на забезпечення за вислугу років викладачі релігії [17, 507].

Пенсії за вислугу років в Україні видавалися незалежно від майнового становища особи. Однак працюючі пенсіонери отримували лише половину пенсії, незалежно від розміру заробітку. Не допускалася одночасна видача пенсій за вислугу років та з інвалідності чи за особливі заслуги [14, 3]. Як виняток, обіжником НКФ та НКП УСРР від 13 січня 1926 р. допускалася виплата різниці між пенсіями [9, 21]. Призначення та виплата пенсій педагогічним працівникам здійснювалася страховими касами за місцем проживання. Рішення про призначення пенсії приймалося страховими органами за участю представника від місцевих органів освіти протягом двох тижнів з дня подання заяви. Після прийняття рішення пенсіонер отримував пенсійну книжку із відривними талонами на кожен місяць. Один раз в три місяці пенсіонер був зобов'язаний надавати довідку про те, що він не працює за наймом. А утриманці померлих пенсіонерів два рази на рік подавали дані про свій майновий стан [3, 134]. Кошти на виплату пенсій вносилися страховими касами на рахунки окружних фінансових відділів [18, 6]. Особам, які подали заяву про нарахування пенсії до 15 липня 1925 р. пенсія виплачувалася із 1 січня 1925 р., іншим – з моменту подання заяви [19, 117].

Визначаючи обсяг пенсіонування даної категорії осіб, слід зазначити, що із 206 935 працівників освіти, що працювали в республіках СРСР, на 1 липня 1926 р. нараховувалося 8 558 пенсіонерів [10, Ф. 2851. – Оп. 1. – Спр. 405. – Арк. 685]. В Україні на 1 жовтня 1926 р. пенсії за вислугу років отримували 3 113 працівників освіти, з них 2 285 осіб продовжували при цьому працювати. Крім того, на забезпеченні пенсією перебували 27 сімей, з яких повну пенсію отримували 8 сімей [20, 60]. У 1927 р. кількість пенсіонерів за вислугу років збільшилася на 600 осіб [21, 80], а в 1928 р. ще на 567 осіб і становила 4 246, з яких майже 2/3 продовжували працювати [10, Ф. 2851. – Оп. 1. – Спр. 918. – Арк. 92].

21 грудня 1927 р. з'явилася спільна постанова ВУЦВК та РНК УСРР, відповідно до якої пенсії за вислугу років були поширені на педагогічний персонал установ соціального виховання дефективних дітей. Правом на пенсійне забезпечення користувалися штатні завідувачі, вчителі та вихователі за умови відпрацювання 25 років. Пенсії призначалися у розмірі середнього заробітку [8, 78].

З 1 липня 1928 р. на території України вводилася в дію нова інструкція, що визначала порядок забезпечення пенсією за вислугу років. За її положеннями правом на пенсію користувалися учителі перших чотирьох груп трудових шкіл як у сільській, так і в міській місцевості. Для осіб, що продовжували працювати, передбачалося скорочення пенсії наполовину [10, Ф. 2851. – Оп. 1. – Спр. 757. – Арк. 175].

У зв'язку із прийняттям першого п'ятирічного плану перед страховими органами УСРР ставилися завдання збільшити кількість працівників освіти, охоплених пенсіями за вислугу років із 4 037 до 6 959 осіб. У розрахунку на 1000 застрахованих показник мав зрости несуттєво: із 2,35 до 2,76 осіб [10, Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 3683. – Арк. 3].

3 липня 1929 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли нову постанову про пенсійне забезпечення вчителів та інших працівників освіти за вислугу років, що розширила коло осіб, які підлягали забезпеченню, й поліпшувала умови виплати пенсії. Окрім вчителів шкіл, право на отримання пенсії визнавалося за викладачами технікумів, професійно-технічних, міліцейських та виправно-трудових шкіл і курсів; майстрами виробничого навчання; педагогічним персоналом дитячих будинків, дошкільних установ; участковими інспекторами. Вказані особи набували права на пенсію за умови роботи на вказаних посадах не менше 25 років, з них, не менше 10 років при радянській владі. До стажу роботи зараховували: час перебування в рядах Червоної армії; перебування на виборних радянських та профспілкових посадах; період відбування покарання за політичні злочини до революції; час, протягом якого працівник отримував допомогу із безробіття чи тимчасової непрацездатності. Розмір пенсії становив половину заробітку застрахованого, але не більше 150 грн. Підвищені розміри пенсій призначалися для осіб, що працювали у віддалених місцевостях. Особам, які продовжували працювати після призначення пенсії на педагогічних посадах, розмір пенсії не зменшувався. Однак, при наявності інших доходів, сумарний дохід пенсіонера не міг перевищувати розміру середнього заробітку. Виплата пенсії припинялася на час позбавлення волі або заслання пенсіонера в судовому чи адміністративному порядку [22, 203].

Постановою ЦВК і РНК СРСР від 25 вересня 1929 р. пенсійне забезпечення за вислугу років було поширене на медичних і ветеринарних працівників, трудова діяльність яких проходила в селі і в робітничих селищах [7, 15]. У 1930 р. встановлена пенсія за вислугу років і для агрономів, які працювали в сільській місцевості (постанова ЦВК і РНК СРСР від 23 липня 1930 р.) [1, 342]. Всього на 1 жовтня 1930 р. пенсій за вислугу років було виплачено: працівникам освіти та їх сім'ям – на суму 508 543 крб., медичним та ветеринарним працівникам – 12 190 крб. [10, Ф. 2851. – Оп. 1. – Спр. 1121. – Арк. 29].

Отже, запровадження пенсійного страхування в період НЕПу було важливим кроком для забезпечення представників інтелігенції в умовах ринку. За рахунок страхових коштів утримувалася певна частка підопічних наркомату соціального забезпечення. Водночас, незважаючи на ґрунтовну розробку правових норм, їх дія поширювалася на обмежену категорію осіб. Наявність значної частки працюючих пенсіонерів свідчила про незначний розмір пенсії та неспроможність його задовольнити життєві потреби пенсіонерів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення: Навчальний посібник. – К., 2005; 2. Шарпатий В.Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20 – 30-ті роки ХХ ст.). – К., 2006; 3. Сборник действующего законодательства по социальному страхованию на Украине. Под общей редакцией И.И. Фреймана. – Харьков, 1926; 4. Кац р. и Сорокин И. Пенсии по социальному страхованию. Сб. законодательных и директивных материалов. – М., 1935; 5. Фрейман І.І. Збірка правил про пенсійне забезпечення застрахованих. – Харків, 1930; 6.Вишневецкий А. Пенсии за исключительные заслуги и выслугу лет. (Пенсии персональные, учительские, академич.). – М., 1927; 7. Гутерман Б. Обеспечение за выслугу лет медицинских, ветеринарных работников. Изд. 2-е, переработ, и доп. – М.-Л., 1931; 8. Каплан Е. И. Пенсионное обеспечение в порядке соцстрахования.- М.,1930. 9. Караваев В. В. Учительские пенсии. Что такое учительская пенсия и как ее можно получить. – М., 1926; 10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України; 11. Собрание узаконений СССР. – 1925. – №32; 12. Собрание узаконений СССР. – 1927. – №45; 13. Вопросы страхования. – 1928. – №10; 14. Информационный листок ГУСС. – 1925. – №12; 15. Собрание узаконений СССР. – 1925. – №40; 16. Собрание узаконений СССР. – 1925. – №3; 17. Собрание узаконений СССР. – 1925. – №88-89; 18. Информационный листок ГУСС. – 1925. – №16; 19. Теттенборн З.Р. Советское социальное страхование. – Л., 1926; 20 Социальное страхование на Украине в 1925-1926 гг. – Харьков, 1927; 21. Соціальне страхування на Україні у 1926-1927 рр. (Статистичні та фінансові матеріали. – Харків, 1928; 22. Известия НКТ СССР. – 1929. – №45-46.

І.В. Мазур

СТАН ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕДИЧНИМИ ПРАЦІВНИКАМИ ЗАКЛАДІВ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ГУБЕРНСЬКИХ МІСТ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТ.

На початок 20-х рр. ХХ ст. по приблизним даним, в Україні до представників інтелігенції, у тому числі залучених в галузь охорони здоров'я, належало близько 300 тис. чоловік [1, с. 59]. У цілому національний склад інтелігенції України визначили представники трьох національностей — українців, росіян, євреїв. Традиційно українці складали більшість вчителів, агрономів, учених; росіяни — інженерно-технічну інтелігенцію та викладачів вузів; євреї — медичних працівників [2, с. 83]. Це була у своїй більшості незалежна, тверезо мисляча суспільна сила, здатна до самостійного формування громадської думки. Дана група населення не влаштовувала радянську владу ні за кількістю, ні, і що було головним, за своїм світоглядом. Як ідеологічні та політичні супротивники такі люди вважалися смертельно небезпечні більшовицькому режиму.

Вивченням різних аспектів галузі охорони здоров'я та його представників в 20-х рр. ХХ ст. займались ряд дослідників [1, 2, 5-7]. Однак залишилось ще багато важливих питань що потребують глибокого вивчення, нових підходів і оцінок.

Незважаючи на встановлення радянської влади на більшості територій України, 1920 рік не приніс очікуваного спокою – протистояння двох непримиренних ідеологій продовжувалось, залишаючи позаду себе поранених які потребували кваліфікованої медичної допомоги, а радянська військова медицина – термінового поповнення персоналу. Мобілізаційна кампанія, за рахунок і так ослабленої галузі цивільної охорони здоров'я, терміново повинна була владнати назріваючу кризу в рядах військових медиків. Потреби місцевого населення не брались до уваги. Телеграма наркомздрава України Гуревича відображує ставлення владних структур: «Мобілізація проводиться по декретам РСРВ і підлягає виконанню чого б це не варто. Фронт перш за все» [3, арк. 20].

Призов медичного персоналу проводився по усіх українських губерніях. Однак лікарі й інші представники медицини, особливо Півдня та Правобережжя, намагались уникнути такої участі будь якими засобами, що призводило до невиконання державних рознарядок. Серед архівних документів часто зустрічаємо повідомлення наступного змісту: «… в Одесі нараховується біля 2 000 лікарів, а в Києві … (не вказано – авт.) яких НКЗ перекинути не може, оскільки вони рахувались за військовим відомством»; «… до цього часу з 2 000 мобілізованих лікарів (Харківського округу – авт.) фронт отримав біля 25%... у той же час мобілізованих в Одесі лікарів військове відомство отримало лише 4%»; «… замість викачування Одеських ледарів, знімаються лікарі Харківського округу»; «… з 1563 лікарів які мали бути зараховані … з них 531 лікар не з'явився. Переважно з Полтавської і Катеринославської губерній.» [3, арк. 1-2, 4]

В ході виконання надтермінового наряду головсануправлінням з Катеринославської залізниці було мобілізовано значну частину персоналу: 7 лікарів, 34 фельдшери в тому числі районного санлікаря, котрий зумів налагодити справу. Такі заходи на 30% скоротили колектив медпрацівників залізниці. На всю Катеринославську губернію було залишено лише 5 лікарів епідеміологів при тому, що в Україні посилювалась епідемія холери та черевного тифу. Ряд прохань місцевих органів до

Наркомату охорони здоров'я, про повернення мобілізованих лікарів у регіони на колишні місця роботи, залишались без відповідей. В роз'яснювальних телеграмах ЦК КПУ твердило: «На Україні без сумніву є в наявності надлишок лікарів…» [3, арк.14-16.]

У той час цивільна медицина України і так страждає на нестачу підготовлених спеціалістів – звичним стала справа суміщення посад, розвивається фельдшеризм та знахарство. Однак ці заходи не могли забезпечити повноцінного лікування населення та недопустити розповсюдження епідемій.

Проблема голоду 1921-1922 рр. змусила нових лідерів вернути з небуття таку громадську організацію як Червоний Хрест, що з перших днів приходу більшовиків до влади вважався «буржуазною» та непотрібною пролетарській країні [4, с. 8]. 18% членів Українського Червоного Хреста (УЧХ) складала інтелігенція більшість якої становив медичний персонал.

Діяльність даного товариства складалася з таких основних засад: медично-санітарної та медикаментної допомоги населенню у місті й на селі, допомоги дітям, допомоги потерпілим від різних стихійних бід, військово-санітарної допомоги [5, с. 15]. Його роль в допомозі населенню та організації ряду різнопланових медичних установ цивільної медицини є неоціненою.

УЧХ прагнув до збільшення кількості своїх членів та до максимального забезпечення грошових надходжень у фонд організації. У всіх губерніях з'явилися управління уповноважених Українського Червоного Хреста [6, с. 18]. Наприклад, у Подільській губернії таке управління було організоване у Вінниці у березні 1922 р. До його складу входили Вінницький, Кам'янець-Подільський, Проскурівський, Гайсинський, Тульчинський та Могилівський окружні комітети Червоного Хреста. Невдовзі на Поділлі функціонували 75 самостійних організацій та 37 організацій, об'єднаних комітетами, що вели практичну роботу [7, с. 65].

Проведення оздоровчих, профілактичних та санітарно-гігієнічних заходів сприяло зростанню авторитету Червоного Хреста, про що свідчить постійний збільшення його членів. Цікавим видається факт, що саме товариству УЧХ, зокрема, місцевим його відділам було доручено розгорнути роботу по формуванню громадської думки проти прогульників та злісних порушників трудової дисципліни [8, с. 106]. ЦК УЧХ закликав членів товариства допомогти господарським, партійним, профспілковим та радянським організаціям промислових центрів провести кампанію по поверненню робітників на підприємства, які ті, під впливом Непу, залишали повертаючись до сільськогосподарського виробництва [9, с. 63]. Це свідчення певної довіри населення до товариства УЧХ, чим і скористалися керівники пропагандистських заходів [10, арк. 67]. Зрозуміло, що налагодження такої діяльності було під силу лише людям освіченим, з навиками організаторської роботи.

Та незважаючи на це ставлення владних структур, і перш за все чільників держави, до передових представників медицини залишалось напруженим. За ними постійно стежать органи контролю, що призводить до масової еміграції. Як зазначає очевидець, з середини 20-х рр., за кордон почала виїздити українська трудова інтелігенція. Серед них професори, лікарі та службовці тощо. Втікачі з жахом підкреслювали, що більшовицька влада вважає кожну інтелігентну людину ворогом держави тільки за те, що вона людина письменна, тобто «білоручка» [11, с. 16].

Така ситуація не могла не вплинути на штат лікарів в закладах охорони здоров'я. За даними спеціального обслідування здійсненого органами державної статистики та органами Н.К. охорони здоров'я, на 1 жовтня 1924 р. у більш як чотирьохсот медично-санітарних закладах, дев'яти губернських міст України, що обслуговували близько півтора мільйона населення, працювало лише 2 613 лікарів та зубних техніків.

В поданій таблиці показано стан забезпечення губернських центрів медиками вищої категорії [13].

МІСТА	Загально-громадські мережі		Установи охорони матері і дитини		Лікарсько-профілактична медицина		Установи санітарно-епідемічного підвідділу		
	ЛІКАРІ	Зуб.лікарі та техніки	ЛІКАРІ	Шкільно-санітарні лікарі	ЛІКАРІ	Зуб. лікарі та техніки	ЛІКАРІ	Дезинфектори	Віспарі
Артемівськ	7	1	6	3	12	5	5	3	1
Вінниця	40	2	15	10	39	9	8	4	–
Житомир	28	1	–	10	27	13	8	4	2
Катеринослав	114	5	34	11	103	23	15	5	7
Київ	115	9	45	58	241	49	35	9	3

Одеса	242	5	61	15	222	19	48	20	–
Полтава	47	1	19	3	23	9	7	2	–
Харків	149	12	42	32	306	96	19	1	1
Чернігів	15	2	6	1	19	10	7	2	–
ВСЬОГО	**757**	**38**	**222**	**143**	**1004**	**233**	**152**	**50**	**14**

Така кількість лікарів на могла забезпечити відповідний контроль за здоров'ям громадян. Тому швидкими темпами проходить вивчення нових спеціалістів, а професорсько-викладацький склад, який з перших днів радянської влади залишався її класовим ворогом опинився під постійним прискіпливим наглядом. Йому було протиставлено пролетаризоване студентство, наповнене ідеями месіанства та світової революції. Зокрема в катеринославській Медичній Академії у 1921 р. працювало 20 професорів і доцентів та 155 асистентів що навчали 4 200 студентів [14] Заходи, спрямовані на остаточне позбавлення невигідних режиму людей та вирощення нового типу інтелігента з усталеними комуністичними поглядами, стрімко набирають обертів [15, с. 91].

Отже, на території України на початку 1920-х років проходить процес підкорення лікарської інтелігенції новим органам влади та боротьби з ними як з класовими ворогами. Масова еміграція та дефіцит досвідченого лікарського персоналу в низці закладів охорони здоров'я, за умов поширення епідемічних захворювань та погіршення санітарно-побутових умов у містах призводить до істотного зниження інтелектуального потенціалу країни та зростання смертності серед усіх вікових груп населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кривицька О. Українська інтелігенція – головний суб'єкт національної революції // Учитель. – 2000. - № 1 – 3. – С. 58 – 61; [2.]Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон; Канадський ін-т Українських Студій Альбертського Університету, 1992. – 176 с.; 3 Центральний державний архів громадських об'єднань України. (Далі - ЦДАГО України.) – Ф.1. – Оп.20. – Спр.160.– 171 арк.; 4. Митеров Г.А. Советский Красный Крест и народное здоровья. – М.: Знание, 1955. – 24с.; 5. Кушнір Є.А. Радянський Червоний Хрест. – Х.: Мед. вид-во, 1934. – 62 с.; 6. Митеров Г.А. 100 лет. – М.: Медицина, 1966. – 24 с.; 7. Давидюк А.Т. Діяльність управління уповноваженого Українського Червоного Хреста на Поділлі (1922 – 1925) // Тези доповідей тринадцятої Вінницької обласної історико – краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1994. – С. 65.; [8.] Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР. У двох томах. Том 1. – К.: Наукова думка, 1973. – 319 с.; 9. Федоров Г.Г. Діяльність партійних організацій України по зміцненню оборонно-масової роботи серед трудящих республіки // Український історичний журнал. – 1968. – № 11. – С. 62 – 67; 11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 2143. –227 арк.; 12. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – Київ – Торонто – Нью-Йорк, 1996. – 270 с.; 13. Україна. Статичний справ очник. – Харків, 1925. –С.500-509; 14. Отчёт Екатеринославского губэкономсовещания Совету Труда и Обороны Украинскому экономсовещанию за период июль - сентябрь 1921г. – Екатеринослав, 1921.–С.96; 15. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.). – К.: Національна академія наук України. Інститут історії України, 1995. – 201 с.

Є.С. Костюк

УЧАСТЬ ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИХ СЕКЦІЙ У РОЗВИТКУ ІНДУСТРІЇ УКРАЇНИ В 20-30-ТІ РР. XX СТ.

У процесі розвитку Української держави на сучасному етапі перед нею постала проблема, пов'язана з необхідністю докорінного технічного та технологічного переобладнання усіх сфер народного господарства, особливо його індустріальної сфери. Рушійною силою цього процесу має бути інженерно-технічна інтелігенція, оскільки саме її представники мають необхідний фаховий рівень для розв'язання згаданого завдання. Утім, наразі держава неспроможна повною мірою залучити потенціал вітчизняної інженерно-технічної інтелігенції до вирішення завдань розвитку виробництва. Це зумовлює «відтік мізків» за кордон, зниження фахового рівня інженерних працівників внаслідок неможливості забезпечення їм належного рівня життя, падіння престижу інженерних спеціальностей у суспільстві. Для подолання згаданих деструктивних явищ варто звернутися до історичного досвіду залучення технічної інтелігенції до розвитку виробництва, у тому числі й до радянського досвіду міжвоєнної доби, який насамперед включає у себе громадський вимір діяльності технічної інтелігенції, що виражався у її самоорганізації шляхом участі у інженерно-технічних секціях (ІТС).

Окремі аспекти згаданої проблеми висвітлювалися у працях Г.В. Касьянова [12, 13, 14], Ю.І. Нєженцева [18, 19], С. П. Гнітько [9]. З-поміж найновіших досліджень варто виділити наукові студії С.М. Свистовича [26]. Утім, дотепер проблема виробничого аспекту діяльності інженерно-технічних секцій упродовж міжвоєнної доби не була предметом цілісного наукового дослідження, що зумовлює значну наукову актуальність вивчення поставленої проблеми.

Метою дослідження є висвітлення діяльності інженерно-технічних секцій міжвоєнної доби, спрямованої на розвиток індустрії радянської України. З огляду на мету, завданнями дослідження є виявлення особливостей становища інженерно-технічної інтелігенції у радянській Україні упродовж цього часу, визначення основних етапів функціонування інженерно-технічних секцій, висвітлення форм участі українських ІТС у розвитку радянської індустрії, виявлення причин, які гальмували розгортання відповідної діяльності секцій.

Одразу ж після свого приходу до влади більшовики взяли курс на докорінну зміну структури суспільства. Панівною верствою було оголошено пролетаріат, інтелігенцію ж було піддано різноманітним утискам. Під час більшовицького терору було знищено та змушено емігрувати значну частину інтелігенції, у тому числі й інженерно-технічної. Утім, без неї більшовицький режим не міг існувати, оскільки лише наявність значної кількості висококваліфікованих фахівців давала змогу забезпечити нормальне функціонування народногосподарського комплексу країни. Тому компартійна влада ініціювала процес інтеграції старої, дореволюційної інтелігенції у радянський суспільно-політичний і соціально-економічний простір, що мало на меті формування інтелігенції нового типу – повністю підконтрольної більшовицькій владі. Однією з основних умов успішного перебігу цих процесів було встановлення контролю над технічною інтелігенцією шляхом її залучення до підпорядкованих владі квазі-громадських організацій.

Цих організацій було декілька: УТОПНІТСО (Українське товариство працівників науки і техніки зі сприяння соціалістичному будівництву), ВУКАІ (Всеукраїнська асоціація інженерів), різноманітні «добровільні товариства» технічного та науково-технічного спрямування. Найчисельнішими та найважливішими з-поміж громадських об`єднань, які консолідували у своїх лавах представників інженерно-технічної інтелігенції, були інженерно-технічні секції, які функціонували при професійних спілках.

Перші інженерні секції (ІС) були створені навесні 1920 р. при профспілці працівників металургійної промисловості України. У грудні 1920 р. було організовано орган управління інженерними секціями України – центральне бюро українських інженерних секцій. Однак активно діяти інженерні секції почали лише з грудня 1922 р., після Всесоюзного з'їзду інженерно-технічних працівників [8, с. 21]. Протягом 1922-23 рр. подібні секції з`явилися при більшості профспілок виробничого спрямування [34, с. 29].

Організаційний період діяльності інженерних секцій тривав до вересня 1924 р., коли на Всесоюзному з`їзді інженерів і техніків було обрано Всесоюзне міжсекційне бюро інженерів і техніків (ВМБІТ). З`їзд ухвалив приймати до секцій не лише інженерів, а й техніків. Це спричинило зміну назви секцій – тепер вони стали називатися інженерно-технічними (ІТС). У листопаді 1924 р. Другий Всеукраїнський з`їзд профспілки гірників прийняв рішення про необхідність створення всеукраїнського центрального керівного органу ІТС на території радянської України для координації роботи секцій різних галузевих профспілок. У червні 1925 р. на першому республіканському з`їзді інженерно-технічних працівників було обрано Всеукраїнське міжсекційне бюро інженерів і техніків (ВУМБІТ). На вищезгаданому з'їзді було визначено організаційні принципи діяльності ІТС [26, с. 156]. На цей час майже 95 % інженерно-технічних працівників входять до лав ІТС [6, с. 34].

З початку 30-х рр. інженерно-технічні секції повністю підпорядковуються у своїй діяльності профспілкам, що було закріплено у резолюції президії Всесоюзної центральної ради професійних спілок (ВЦРПС) від 8 липня 1930 р. Це означало фактично повну втрату секціями самостійності, перетворення їх на інструмент компартійної влади. У другій половині 30-х рр. на теренах радянської України має місце процес згортання діяльності ІТС. У 1937 р. вони фактично припиняють своє існування, а у 1939 р. відбулася їх формальна ліквідація [26, с. 157].

Одним із провідних напрямків виробничої діяльності ІТС була їх участь у роботі тарифно-економічних відділів професійних спілок. Секційні органи щомісяця проводили аналіз наданих господарськими органами звітів і балансів, роблячи відповідні висновки. На загальних зборах і засіданнях бюро секцій вони проводили колективні обговорення згаданих звітів, а також виробничих програм, кошторисів, надавали свої зауваження по цих документах профспілковим і господарським

органам. У разі потреби ІТС виділяли компетентних представників до складу комісій із обстеження виробництва на окремих підприємствах. Через постійних представників у складі тарифно-економічних нарадах секції ув'язували свою виробничо-економічну роботу з роботою відповідної професійної спілки. Представники інженерно-технічних секцій брали участь у технічних нарадах підприємств. При всіх органах ІТС були організовані економічні сектори, які проводили попереднє опрацювання доповідей і пропозицій членів інженерно-технічних секцій на виробничих нарадах [6, с. 36]. Профспілки залучали ІТС до процесу встановлення технічних норм на виробництві [7, с. 38].

Відповідно до спільного циркуляру ВЦРПС і Вищої ради народного господарства (ВРНГ) СРСР, виданого у грудні 1924 р., профспілки мали активно залучати ІТС до роботи виробничих нарад. Останні являли собою органи вирішення поточних виробничих питань, сформовані представниками фабрично-заводських комітетів профспілок і заводоуправлінь на паритетних засадах. Участь представників інженерно-технічної інтелігенції у функціонуванні виробничих нарад значно підвищувала ефективність останніх [27, с. 53]. Активісти інженерно-технічних секцій прикріплювалися до виробничих нарад на підприємствах на правах їх постійних учасників [20, с. 7]. На ІТС покладалася відповідальність за реалізацію рішень виробничих нарад. Члени секцій мали виконувати функції помічників організаторів цих нарад [33, с. 7]. Загалом участь ІТС у функціонуванні виробничих нарад не була активною. Це було зумовлено недостатньою співпрацею з профспілковими органами [22, с. 411] та надмірною зайнятістю членів секцій своїми безпосередніми посадовими обов'язками [4, с. 37].

Члени ІТС брали участь також у виробничих комісіях, які виконували подібні до виробничих нарад функції, але мали більш обмежене поле діяльності [21, с. 41]. ІТС на своїх засіданнях періодично заслуховували доповіді представників цих господарських органів [32, с. 392]. Особливо активну участь у роботі виробничих комісій брали інженерно-технічні секції профспілки працівників текстильної промисловості [25, с. 103].

ІТС займалися питаннями раціоналізації виробництва, до чого їх активно залучали профспілки [30, с. 42]. Лише у 1931 р. на Одеському верстатобудівному заводі ім. В.І. Леніна силами ІТС спільно з фабрично-заводськими комітетами профспілок (ФЗК) було зібрано 200 раціоналізаторських пропозицій робітників, загальна сума економії від яких становила близько 6 млн. крб. [24, с. 273]. У другій половині 30-х рр. особливу активність у справі надання раціоналізаторських пропозицій відігравали інженерно-технічні секції Харківського авторемонтного заводу [28, с. 26].

До складу ІТС входили економісти, які займалися питаннями планування виробничих процесів, стандартизації обладнання [11, с. 5], вивчення можливостей подальшого розвитку потенціалу відповідної галузі індустрії [22, с. 411]. ІТС проводили науково-дослідну роботу на підприємствах, розробляючи насамперед питання раціонального використання сировини, матеріалів і електроенергії, займалися питаннями наукової організації праці на виробництві [32, с. 22, 394-395]. З початку 30-х рр. широко практикувалася організація бригад ІТС, які спрямовували свої зусилля на обстеження стану виробництва на місцях [14, с. 78]. Долучалися інженерно-технічні секції й до налагодження на виробництві технічного нормування, до перегляду застарілих норм. У спілці працівників автомобільного транспорту така діяльність секцій була особливо активною наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. [28, с. 27]. У 1935 р. на Сумському машинобудівному заводі ім. М.В. Фрунзе з ініціативи місцевого ФЗК 226 членів місцевої ІТС було прикріплено до робітників з метою опанування останніми виробничих норм [24, с. 306].

Профспілки змушували ІТС долучатися до проведення кампаній, спрямованих на розвиток морального стимулювання праці робітників: соціалістичного змагання, розгортання ударницького руху. Були створені навіть «ударні бригади інженерно-технічних працівників». У середньому близько половини членів інженерно-технічних секцій брали участь у цих заходах. Утім, на окремих заводах коксохімічної промисловості, згідно з офіційними деклараціями профспілкового керівництва, майже 100 % членів ІТС було охоплено соціалістичним змаганням. Варто відзначити, що, враховуючи поширену під час розгортання більшовицької індустріалізації практику «приписок», формального залучення трудових колективів підприємств до соцзмагання та ударницького руху, згадану інформацію слід сприймати з певною долею скепсису [23, с. 41]. Активну участь у соцзмаганні брали ІТС профспілки працівників автомобільного транспорту. Із середини 30-х рр. інженерно-технічні секції з ініціативи спілкового керівництва беруть участь у стахановському русі. На пленумі ВМБІТ (21-23 листопада 1935 р.) основним завданням ІТС було проголошено сприяння руху стахановців [29, с. 116].

Українські профспілки активно залучали секції інженерно-технічних працівників до процесу налагодження технічного освіти робітників, яка здійснювалася без відриву від виробництва. При секційних органах створювалися технічні консультації для робітників [35, с. 230]. Завдяки зусиллям ІТС починає функціонувати ціла мережа таких консультацій при робітничих клубах і «червоних кутках» на підприємствах [17, с. 62]. Функціонерами секцій була організована розгалужена мережа виробничих гуртків. Члени ІТС часто були керівниками або активістами цих гуртків [22, с. 349].

Активісти інженерно-технічних секцій брали участь в організації «виробничих екскурсій» для робітників [21, с. 23]. Ці екскурсії проводилися як на підприємства, так і до музеїв науково-технічного спрямування [32, с. 381]. Також вони займалися організацією семінарів виробничо-технічного характеру [35, с. 249], проводили бесіди з робітниками та лекції. Останні часто були пересувними, тобто активісти секцій їздили з відповідними лекційними курсами по різних містах, виступаючи там перед робітничими колективами. Утім, часто функціонери ІТС у своїх лекціях для робітничого загалу використовували забагато спеціальної термінології, перевантажували слухачів «сухими» фактичними відомостями статистичного характеру, чим відбивали цікавість у робітників від поданого матеріалу [5, с. 9].

Силами ІТС для робітників також створювалися спеціалізовані технічні курси, які функціонували за окремими напрямками, мали денну, заочну та вечірню форму навчання [17, с. 34, 62]. На курси «технічного мінімуму», які передбачали опанування робітниками базових знань і умінь у сфері своєї безпосередньої компетенції, інженерно-технічні секції виділяли у функції викладачів своїх кращих активістів. Останні мали забезпечувати слухачів курсів необхідною літературою, приносячи її до осель цих робітників, організовувати для них пересувні бібліотеки з відповідною літературою технічного характеру [33, с. 11]. Також при підприємствах функціонували стаціонарні технічні бібліотеки, створені з ініціативи ІТС [32, с. 23]. Силами активістів інженерно-технічних секцій на підприємствах проводилися «технічні вечори запитань і відповідей», на яких ІТП рекомендували робітникам необхідну їм технічну літературу [17, с. 8, 35].

Одним із провідних напрямків виробничої діяльності ІТС була їх участь у розвитку винахідницького руху на підприємствах радянської України. Одним із найважливіших завдань ІТС у цій сфері була допомога робітникам-винахідникам у проведенні фахової експертизи винаходів, їх апробації у спеціальних лабораторіях чи безпосередньо на підприємствах, реалізації винаходів на виробництві [15, с. 241]. Представники інженерно-технічних секцій входили до складу комісій з огляду стану винахідництва, які функціонували на підприємствах. Також ІТС долучалися до підбору особового складу працівників технічних консультацій, які організовувалися при робітничих клубах і у виробничих кутках підприємств силами профспілок для надання фахової технічної допомоги робітникам-винахідникам [31, с. 260, 262, 267], самі організовували такі консультації [1, с. 50], особливо під час різноманітних кампаній, присвячених виконанню завдань більшовицьких п’ятирічок [2, с. 224].

ІТС брали участь у організації гуртків винахідників, виставок винаходів, «кутків винахідництва» при підприємствах та інших подібних установ. Також активісти інженерно-технічних секцій влаштовували лекції та бесіди для робітників, присвячені розвитку винахідництва, готували для них спеціальні доповіді та звіти з питань винахідництва, брали участь в оглядах винахідництва, які проводилися на виробництві з ініціативи профспілок і господарських органів, проводили зібрання винахідників [31, с. 262]. На виробничих нарадах активісти ІТС ділилися з робітниками своїм досвідом роботи над винаходами, проводили загальні експертизи й обговорення винаходів. Також члени секцій сприяли реалізації винаходів, допомагали їх авторам у отриманні заявочних свідоцтв і патентів [3, с. 29].

Інженерно-технічні секції дбали про організацію на виробництві виробничих кутків, які мали слугувати центром консолідації винахідників певного підприємства, місцем роботи над винаходами та вдосконаленнями. Силами членів ІТС при виробничих винахідницьких кутках організовувалися бібліотеки, наповнені довідковою літературою технічного характеру. Також інженерно-технічні секції допускали робітників-винахідників до своїх технічних бібліотек [31, с. 268]. Для того, щоб члени ІТС могли ліпше сприяти робітничому винахідництву, їм надавалася інформація про стан винахідництва за кордоном, основні проблеми та перспективи винахідницького руху в капіталістичних країнах [10, с. 220].

Представники ІТС входили до складу експертних комісій із перевірки стану винахідництва на підприємствах. Відомості про діяльність згаданих комісій розглядалися на зібраннях інженерно-технічних секцій. Також члени ІТС входили до складу виробничих і цехових комісій, до компетенції

яких також входив нагляд за розвитком винахідницького руху на виробництві [36, арк. 13, 25]. Члени ІТС брали участь у розробці проектів винаходів, передусім – складних верстатів і механізмів. Вони займалися як розробкою нових винаходів, так і модернізацією уже наявних механізмів. Ця діяльність ІТС проходила переважно у контексті звільнення підприємств радянської України від імпортного устаткування та обладнання. За тим, щоб винахідницька діяльність активістів інженерно-технічних секцій проходила саме у цьому руслі, стежили профспілки [26, с. 305-306]. Поширеною була практика шефства членів ІТС над окремими робітниками-винахідниками [31, с. 558].

Мала місце співпраця інженерно-технічних секцій із Українською асоціацією робітників-винахідників (УАРВИН) – громадським об'єднанням, яке мало своїм провідним завданням захист інтересів винахідників і розвиток винахідницького руху на виробництві. Так за активної участі ІТС відбувалося організаційне оформлення Окружних відділень УАРВИН. Секційні органи і надалі надавали регіональним відділенням цієї громадської організації організаційно-технічну допомогу [37, арк. 11].

Інженерно-технічні секції долучалися й до діяльності з охорони праці. Члени ІТС брали участь у роботі виробничих комісій охорони праці, які організовувалися профспілками. Також активісти секцій займалися організацією гуртків техніки безпеки, проведенням лекцій на відповідну тематику та виданням плакатів, які наочно роз'яснювали робітникам правила техніки безпеки на виробництві [16, с. 50-51].

ІТС також вживали заходів із підтримки на підприємствах трудової дисципліни, її посилення. Вони спільно з профспілковими органами проводили відповідні бесіди та лекції з робітниками. Утім, така діяльність інженерно-технічних працівників наштовхувалася на вороже ставлення з боку робітників [8, с. 23].

Дослідивши діяльність інженерно-технічних секцій із розвитку індустрії радянської України упродовж 20-30-х рр. ХХ ст., можна дійти висновку, що вона була детермінована пріоритетами компартійного та профспілкового керівництва. Власна ж ініціатива членів ІТС була обмеженою, що дає змогу трактувати інженерно-технічні секції як квазі-громадські об`єднання. Ініціювавши створення та розвиток секцій, компартійні та профспілкові функціонери дбали насамперед про потреби розвитку індустріальної сфери народногосподарського комплексу, а не про можливість самореалізації інженерно-технічної інтелігенції шляхом самоорганізації останньої. Участь ІТС у розвитку виробництва мала наступні основні форми: участь у роботі виробничих нарад і різноманітних експертних комісій; участь у соціалістичному змаганні та русі ударників; організація та підтримка закладів технічної освіти, у яких робітники могли навчатися без відриву від виробництва: технічних гуртків, курсів, консультацій тощо; організаційно-технічна підтримка винахідницького руху. Діяльність ІТС у сфері розвитку виробництва була доволі ефективною, однак значною мірою була обмежена жорсткими рамками командно-адміністративних методів ведення господарства. На нашу думку, поставлена проблема потребує подальшого висвітлення на регіональному рівні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ближайшие задачи профсоюзной работы. (Информационно – директивное письмо ВЦСПС № 9). – М.: Книгоиздательство ВЦСПС, 1928. – 32 с.; 2. Бондарева Т.А. Массовые общественные организации рабочего класса и их роль в управлении производством // Рабочий класс в управлении государством (1926 – 1937 гг.). – М.: Мысль, 1968. С.125-163; 3. Валов А.М., Гараевская И.А. Советские профсоюзы в годы индустриализации 1926 – 1937 гг. – М.: Профиздат, 1987. – 312 с.; 4. Вестник профдвижения Украины. – 1926. – № 4; 5. Вестник профдвижения Украины. – 1926. – № 18.; 6. Вестник профдвижения Украины. – 1926. – № 21-22; 7. Вестник профдвижения Украины. – 1927. – № 15-16; 8. Вестник профдвижения Украины. – 1927. – № 21; 9. Гнітько С. П. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу в 1920-ті – на початку 1930-х років // Автореф. дис...канд. іст. наук. – К., 1996. – 19 с.; 10. Девятый Всесоюзный с`езд профессиональных союзов СССР. Стенографический отчет. – М.: Профиздат, 1933. – 622 с.; 11. Инструкция о порядке учета членов ИТС. – Вологда: Б.м., 1933. – 14 с.; 12. Касьянов Г.В. Инженерно-технические секции профсоюзов Украины в социалистическом строительстве. 1926-1937 гг. // Автореф. дис...канд. іст. наук. – К., 1987. – 21 с.; 13. . Касьянов Г.В. Про діяльність науково-технічних секцій профспілок України (1935-1937 рр.). // УІЖ. – 1985. – №10. – С.73-84.; 14. Касьянов Г.В. Діяльність інженерно-технічних секцій профспілок України (1926-1935 рр.). // УІЖ. – 1987. – №9. С.78-89.; 15. КПСС о профсоюзах. – М.: Издательство ВЦСПС Профиздат, 1957 – 627 с.; 16. Лебедев В. Очередные задачи инжтехсекций профсоюзов. – Харьков.: Украинский рабочий, 1930. – 72 с.; 17. Материалы III пленума ЦБ ИТС союза горнорабочих СССР IV созыва. – 20-22 декабря 1927 г. – М.: ЦК Союза горнорабочих СССР, 1928. – 48 с.; 18. Неженцев Ю.И. Научно-техническая интеллигенция на Украине в 1920-1930-е годы. – К.: Наукова думка, 1992. – – 213 с.; 19. Нєженцев Ю. Громадські організації інтелігенції 20-30-х років: трагедія долі // Рідна школа.

– 1991. – № 11. С.12-16; 20. Отчет заводского комитета завода имени Карла Либкнехта за время с 1 марта 1928 г. по 1 марта 1929 г. – Днепропетровск: Окрлит, 1929. – 32 с.; 21. Отчет о деятельности Всесоюзного центрального бюро инженерно-технической секции союза сахарников. Март 1926 г. – август 1928 г. – М.: Издание ЦК союза сахарников, 1928. – 29 с.; 22. Профессиональные союзы С.С.С.Р. 1924 – 1926 гг. Отчет В.Ц.С.П.С. к VII с`езду профессиональных союзов. – М.: Издательство ВЦСПС, 1926. – 134 с.; 23. Отчет Центрального Комитета профсоюза рабочих коксохимической промышленности I съезду. За период с 16.X.1934 г. по 20.VII.1937 г. – Сталино: Издание президиума ЦК союза коксохимиков, 1937. – 45 с.; 24. Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – К.: Издательство политической литературы Украины, 1983. – 684 с.; 25. Профсоюз текстильщиков. Краткий исторический очерк. – М.: Издательство ВЦСПС, 1963. – 345 с.; 26. Свистович С.М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20-30 рр. ХХ ст..). – К.: Варта, 2007. – 568 с.; 27. Семенова А. VI съезд советских профсоюзов. – М.: Издательство ВЦСПС Профиздат,1957. – 58 с.; 28. Советские автотранспортники. Краткий исторический очерк. – М.: Профиздат, 1975. – 312 с.; 29. Соратники В.И. Ленина – организаторы профсоюзов СССР. – М.: Профиздат, 1970. – 246 с.; 30. Состояние работы и очередные практические задачи профсоюзов. (Информационно-директивное письмо ВЦСПС. 8 декабря 1927 г.). – М.: Книгоиздательство ВЦСПС, 1927. – 47 с.; 31. Справочник профработника. Сборник руководящих материалов по профессиональному движению: тарифно – экономические вопросы. – М.: Издательство ВЦСПС, 1930. – 612 с.; 32. Стенографический отчет VI Всесоюзного с`езда инженерной секции (7 – 12 декабря 1925 г.). – М.: Издание Ц.К. ВСРМ, 1926. – 204 с.; 33. III пленум Центрального комитета (15 – 19 января 1936 г.). Резолюции. – Харьков: ЦК профсоюза рабочих тракторной промышленности СССР, 1935. – 28 с.; 34. Угаров Ф. Всеукраинский и Всесоюзный съезды профсоюзов. – Харьков: Издание ВУСПС и издательства Пролетарий, 1924. – 31 с.; 35. Участие рабочих масс в строительстве социалистического хозяйства. Сборник официальных документов. (1919-1928). Выпуск первый. Составил Л. Березанский. М.: Профиздат, 1928. – 321 с.; 36. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.21.; 37. ЦДАВО України. – Ф.2344. – Оп.1. – Спр.22.

О.А.Посвістак

ОФІЦІЙНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО ТЕАТРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА ТА ТЕАТРАЛЬНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОДІЛЛЯ В 1920 – 1930 РР.

Театральна інтелігенція, синтезуючи здобутки літератури, живопису, музики та акторської майстерності, мала завжди великий вплив на свідомість населення. Через це з перших кроків становлення радянська влада звернула особливу увагу на цей вид мистецтва. У нових умовах театри мали стати провідниками у суспільство тих естетичних образів, котрі були потрібні новій владі. Аналізуючи наявний архівний матеріал та піблікації газети «Червоний кордон» 1920-х років, варто зазначити, що робота акторів, режисерів, театральний репертуар перебували під пильним контролем. Культурне будівництво, яке розпочалося в 1920-х рр., переважно пов’язувалося з ліквідацією неписьменності. Саме тому театральну політику як в регіонах, так і по всій Україні, формували органи народної освіти.

Проблема діяльності театральної інтелігенції загалом і на Поділлі зокрема була предметом вивчення української історіографії. У більшості публікацій робота діячів театру Поділля розглянута в загальних рисах. Зокрема, О. Лойко, вивчаючи культурно-освітню роботу серед сільського населення Вінничини в 1921 – 1928 рр., розкриває особливості діяльності невеликих театральних колективів та аматорських драматичних гуртків. Аналізуючи документальний матеріал, пояснює причини труднощів, котрі виникали в процесі роботи цих структур [21, 90-91]. Досліджуючи особливості становлення Вінницького муздрамтеатру та його вплив на формування культурного середовища міста в першій чверті ХХ сторіччя, А. Безгулий та П. Слотюк показують негативне відбиття на мистецькому житті нової театральної політики, політики централізації та ідеологічного закріпачення театрів [1, 66-67]. Окремі аспекти роботи творчої інтелігенції Поділля розкрили С. Вініковецький, В. Воловик [3, 407].

Метою даного дослідження є вивчення політики радянської влади щодо театральної інтелігенції Поділля.

Театр, будучи однією з форм суспільної свібомості, був невід’ємною частиною життя народу. На основі вивчення становища театрів можна зробити висновки про духовні потреби суспільства. На початку 1920-х рр. в країні панували економічна розруха, політична нестабільність, голод. У період нової економічної політики відбулося залучення театру до вирішення проблем країни. Передбачалася організація пересувних театральних труп, котрі повинні були ставити спеціальні агітспектаклі для селян. Вінницька губполітпросвіта спільно з культвідділом профспілки робітників цукрової промисловості закупили виробничі п’єси Ф. Горського, котрі являли собою сценічну агітацію для успішного проведення посівкампанії [26, 2]. У 1921 р. створювалося головне управління, якому

підпорядковувалися всі театри, що на той час існували на Україні. Діяльність управління полягала, передусім, в ідеологічному керівництві театральним життям республіки, особливо це стосувалося формування репертуару [1, 66].

Із 1921 р. для влаштування вистав, концертів і вечірок необхідно було мати дозвіл політосвіткома повітвіднаросвіти [24, 2]. Проте навіть станом на 1924 р. спостерігалися випадки, коли губполітосвіта давала дозволи на постановку п'єс, котрі були заборонені або не зазначалися в списках Головполітосвіти [8, 40].

На початку 1924 р. на Поділлі діяло 35 театрів [4, 31]. Важливою подією в житті Подільської губернії стало створення у Вінниці українського драматичного театру ім. Івана Франка. Цей театральний колектив сформувався ще в роки громадянської війни, коли у січні 1920 р. відбулося об'єднання «Нового Львівського театру», яким керував Амвросій Бучма з київським «Молодим театром» на чолі з Гнатом Юрою. За три роки перебування у Вінниці колектив театру дав більше 600 спектаклів. З 1921 р. У Вінниці працювало ще 2 театри: оперний та драматичний. На сцені першого співала вже тоді популярна актриса Марія Іванівна Литвиненко-Вольгемут [3, 414].

Проте на початку 1922 р. ЦК КП(б) У різко розкритикував театральну роботу. Вказавши на пониження художньої цінності й ідейного змісту репертуару, на пристосуванство до смаків глядачів-спекулянтів, ЦК зробив висновок про перетворення театрів на місця безпосередньої контрреволюційної пропаганди. У боротьбі за глядача-спекулянта вони начебто опускалися до задоволення «найбільш никих потреб натовпу», поширюючи «гниючу масу дрібнобуржуазного болота». У Вінниці театр російської драми критикувався за наявність у всьому репертуарі «осаду сенсаційності і кримінальності» і відсутність класичних та революційних п'єс. Художнє значення української трупи, котра до того часу складалася із 5 – 6 осіб, взагалі відкидалося. Жорстко критикувалася конкуренція труп, котра відображалася на репертуарі та ідеології театру. Трупам закидали надмірну кількість реклами.

Обидва колективи розміщувалися в театрі ім. Леніна. Проте українська драма ледве існувала: вона не давала зборів, не могла оплатити навіть освітлення. Попри непогані збори російської драми, вона працювала лише три дні на тиждень, тому зібраних коштів вистачало на напівголодне існування. За таких обставин обидві трупи в одному театрі більше не могли працювати. Крім того, в циркулярі ЦК КП(б) У пропонувалося встановити тверду мережу театрів, враховуючи потреби населення. Тому було вирішено залишити одну трупу, котру передбачалося віддати у відання губполітпросвіти, змінивши репертуар [31, 4].

Варто відзначити незадовільний стан театрів. Зокрема, в доповідній записці директора театру ім. Шевченка в м. Кам'янці М. К. Шпріцмана до інспектора політосвіти, датованій липнем 1926 р., йшлося про те, що театр 13 років не ремонтувався: штукатурка обвалилася, дах протікав, тому намокали декорації та псувалися меблі. Ями в підлозі створювали небезпеку для відвідувачів [9, 219].

На початку квітня 1922 р. було ліквідовіно трупу російської драми у Вінниці [34, 4]. Одночасно було проведено низку заходів з реорганізації трупи української драми. Худсектором губполітпросвіти відряджено до Києва, Харкова, Полтави та інших міст уповноважених з формування для Вінниці і губернії нового колективу. Було підписано договори з головним режисером трупи Садовського Корольчуком, акторами Малиш-Фекорцом, Хуторною, Борилко, Панкевським і Борисовою [29,4].

Одночасно роботу Єврейського театру, котрий працював у Вінниці, названо «халтурою»: його звинуватили у бідності репертуару, у відсутності акторів з відповідною підготовкою, відсутності ідей. Проте провінція рівнялася на Москву, де успішно працювали три єврейські театри [18, 4].

З липня 1921 р. в Кам'янці-Подільському функціонувало три державні театри: Шевченківський, колишній «Гігант», «Зірка». Решта, за наказом політосвіткому при Кам'янецькому віднаросвіти, закривалися. Їх майно здавалося до театральної секції при політосвіті [23, 2]. За правилами внутрішнього розпорядку театру ім. Шевченка, у 1929 р., наприклад, мали шестигодинний робочий день. До 1 червня вони працювали з вісімнадцятої до двадцять четвертої години, а з 1 червня – з дев'ятнадцятої до першої. Відпочивали в понеділок та післясвяткові дні [10, 397].

До репертуару Шевченківського театру входили твори, котрі критикували життя поміщиків, куркулів; показували картини із життя Стародавнього Риму. Попри вмілу режисерську роботу, в більшості рецензій піддавалася критиці гра молодих акторів [37, 2].

Політика українізації сприяла динамічному розвитку театрального мистецтва. На сценах подільських театрів проходили концерти талановитих митців того часу. Так 23 жовтня 1924 р. в Кам'янці відбувся концерт відомої галицької оперної співачки Марії Коломийченко, котра влітку

проводила турне великими містами України і здобула «щирі симпатії пролетаріату і широкої публіки взагалі». В Одесі вона дала понад 20 концертів, знайомлячи публіку з «українською музичною літературою» [30, 4].

У газеті «Червоний кордон» за 17 липня 1925 р. діяльність Шевченківського театру м. Кам'янця зазнала нищівної критики. Попри те, що Кам'янецька окрполітосвіта пишалася театром і називала його «храмом мистецтва», дописувач вважав репертуар «гнилим-трухлявим барахлом» (п'єси «Змова імператриці», «Астихови», «Бім-Бом», «Весілля Кречинського»). Митцям дорікали за відсутність революційних п'єс. Дописувач вніс пропозицію окрполітосвіті реорганізувати театр: звернути увагу на репертуар і добрати відповідну трупу [27, 4].

У 1923 р. на території Кам'янецького округу стан театральної роботи характеризувся, як кепський, через відсутність художніх сил і та керівників із худпропу. Через це фактично вся робота проводилася гуртками клубів і сільбудів. Крім того, із двох кінотеатрів працював лише один. Проте фільми, котрі демонструвалися протягом квітня – травня 1923 р., охарактеризовано інспектурою політосвіти, як такі, що не відповідають політосвітнім завданням ні в художньо-ідеологічному, ні в науковому відношенні. Нові фільми придбати орендарі не мали можливості через малі прибутки театру [5, 288].

Станом на 1 січня 1924 р. в Кам'янецькому окрузі працювало 2 театри в місті, 2 в селах міського типу і 61 – в сільській місцевості та діяла 1 кіноустановка. Усі вони знаходилися в аренді [6, 17].

5 серпня 1925 р. згідно з доповіддю заступника наросвіти Солодуба затверджено організацію Української державної драми на Поділлі.

16 серпня у Вінниці відбувся з'їзд директорів усіх театрів на Поділлі, на якому було прийнято план роботи Української державної драми на Поділлі. Склад трупи погоджувався і затверджувався Головполітпросвітою. Враховуючи важливу роль Української державної драми як культурно-виховного чинника, Головполітпросвіта виділила їй на перший період на утримання трупи 12000 крб/ванців, Вінницький окрвиконком – 6000 карбованців на увесь сезон [33]. Театр було утворений з метою обслуговування театральних потреб регіону та творення постійної культурно-мистецької бази прикордонної смуги України та для обслуговування потреб українізації. До подільської Держдрами входили театри Вінницької, Проскурівської та Кам'янецької округ. Організація була постійною державною установою і являла собою самостійну юридичну особу. Держдрама входила до загальної системи Державних театрів на Україні і вела свою роботу відповідно до загальногодержавного політосвітнього плану. Підлягала безпосередньо Харкову і координувала свою роботу на місцях з політосвітніми організаціями. Постійною базою Українського державного драматичного театру на Поділлі була Вінниця, де для його роботи було закріплено приміщення театру ім. Леніна.

Директор та адміністратор театру призначалися відділом мистецтв Головполітпросвіти в плані загальнодержавної системи укрдержтеатрів. Відповідальність за всю художньо-ідеологічну работу театру як перед Дирекцією Укрдерждрамтеатру, так і перед центральними органами Головполітпросвіти ніс Завхудчастиною, котрий, водночас, був і режисером [35, 121-123].

Укрдержтеатр зобов'язувався ставити в місяць не менше 20 спектаклів [35, 131].

Матеріальний стан організації станом на 1926 р. можна охарактеризувати як задовільний. Зарплатня за жовтень виплачена своючасно. Театр звільнявся від податків. Спектаклі проходили успішно: збір від них становив 130 – 150 крб., а витрати зі збору – 110 крб [36, 133 зв.].

Під час театрального сезону 1925-26 рр. кошти театрального об'єднання було вирішено децентралізувати. Кожен театр мав працювати на самоокупність, складаючи власний бюджет та коригуючи його [36, 141]. У 1927-28 р. за рахунок державного бюджету вирішено було профінансувати серед інших українських театрів і філію драматичного театру ім. Франка на Поділлі [28, 6-7].

Склад трупи завідуючим відділом мистецтв характеризував, як недостатньо сильний, але цей недолік компенсувався активністю. Місцеві органи та публіка роботою театру були задоволені [36, 133зв.].

До репертуару Подільської держдрами в кінці 1926 р. входили такі п'єси: «97», «Запорожець за Дунаєм», «Полум'ярі», «Наталка-Полтавка», «Вовча зграя», «Катерина», «Комуна в степах», «Галька», «Ревізор», «Гайдамаки», «Вій», «Сорочинська ярмарка», «Шлак», «Утопленик», «Лихі пастухи», «Гріх», «Фуенте Овехуна», «Мартин Боруля», «Базар», «За двома зайцями», «Свято Іоргена», «Суєта», «Мессія» [36, 129]. Крім Української державної драми, в Кам'янці працювали у 1926 р. Руська Московська драма під керівництвом режисера Художнього Московського театру

Моссолєва. Адміністрація Шевченківського театру також запросила високохудожню єврейську трупу [17].

Але не лише робота Кам'янецьких акторів не влаштовувала глядача. Із грудня 1924 р. на підмостках Шевченківського театру працював Ансамбль харківських держтеатрів. Після тримісячної роботи в «Червоному кордоні» вийшла стаття, в котрій увесь колектив поіменно був жорстко розкритикований: одні називалися бездарними, інші – надто старими для своїх ролей тощо. В кінці зроблено висновок, що, можливо, ансамблю здавалося, що «Кам'янчанин – не свиня, все з'їсть» [19].

У 1927 р. аналіз складу відвідувачів театру показав, що це, переважно, «глядачі від Садовського та Саксаганського» (тобто, старші люди). Серед присутніх відсоток молодих людей був незначний, а під час антракту можна було почути: «Хоч нічого не розумію, але гарно!»

При дослідженні причин такого стану справ застарілість репертуару відкидається, адже п'єси Островського чи «Катерина» не втратили своєї актуальності. Крім того, демонструвалися й порівняно нові вистави. Наприклад, 14 січня 1925 р. у Шевченківському театрі Кам'янця проходила вистава «Залізна стіна». У ній показано життя однієї із західноєвропейських монархій, в підпіллі якої діяли робітничі бойові організації, котрі роблять революцію. Протиставляється «гниле в своїй основі» життя двору і робітничий рух, що прямує до «знищення експлуататорської надбудови» [16]. А 7 червня 1925 р. студентство поставило п'єсу П. Куліша «97», котрій дали характеристику – «гвоздь» сучасного революційного театру на Вкраїні». Всі значні театральні заклади, а подекуди й аматорські гуртки, вважали своїм обов'язком її поставити. Але цю невелику «епопею класової боротьби» кам'янчани проігнорували – аудиторія складалася, переважно, із студенства, вчительства педкурсів і червоноармійців. Радянської, партійної публіки не було [14].

Відсутність глядачів не пояснюється й поганою грою акторів. Не мала успіху українська драма і взагалі вся робота трупи народного театру, тому що масовий кам'янецький глядач потребував тільки «шпагоглотателів та різних чудернацьких ліліпутів». «Якби гастролював який-небудь чудо-чоловік, що ковтав би живих жаб, то зала була б повною» [32].Тобто основною проблемою став низький рівень культури молодого покоління, вихованого уже в післяреволюційний час.

У середині 1927 р. позитивну рецензію здобула творча робота Народного Театру з Харкова. У його репертуарі були, переважно, історичні п'єси, проте «не зовсім іноді задоволений з репертуару глядач» компенсував недоліки гарною грою акторів [2].

Рівень насиченості театрального життя регіону можна показати на прикладі Проскурова. 7 вересня 1927 р. гастролями російської драми за участю Самборської з колективом, що працював у відомому театрі «Березіль», розпочався театральний сезон у місті. Після цього планувалися гастролі Клари Юнг – еврейської артистки оперети, котра жила в Америці, гастролювала в Англії, Франції, Італії тощо. З 1 жовтня по 1 листопада відбувалася постановка оперети, з 1 листопада по 15 грудня працював український театр ім. Славінського, з 15 грудня по 1 січня вперше в Проскурові проходили гастролі польської студії. У подальшому почергово працювали російська драма й інші гастрольні колективи [36, 25].

У 1928 р. почастішали випадки невиплати авторського гонорару гастролерами та колективами. У зв'язку з цим Наркомпросом було покладено на адміністраторів театральних приміщень обов'язок в договорах та угодах про здачу приміщень зобов'язати зйомників вносити агентам і уповноваженим товариств Драматичних Письменників і Композиторів встановлені відрахування авторського гонорару [10, 3-3 зв.].

Проводилася театральна робота і в драмгуртках при сельбудах [22]. Проте якщо в Шевченківському театрі не вистачало відвідувачів, то під час вистав у селі будинки культури були повними. Але й тут чітко видно проблеми у діяльності таких драмгуртків. У плані їх роботи вказувалося, що вистави мали відбуватися не менше чотирьох разів на місяць. Проте актори розпочинали підготовку до спектаклю за день-два. В результаті запланована драма часто перетворювалася у комедію [20]. Це можна пояснити тим, що самодіяльні актори були часто перевантажені основною роботою, тому на театр не завжди вистачало часу.

У 1930-х рр. згортається політика українізації і тиск на театральну інтелігенцію посилюється. У цей період при запрошенні труп дозволялося заключати лише ті договори, котрі були затверджені відділом народної освіти. Без відповідного затвердження договір вважався недійсним [11, 14].

Характеризуючи роботу Кам'янецьких театрів у 1932 р., інспектор НКО Нечипорук писав, що на сцені міського театру – «здебільшого халтура», а справи про спектаклі самодіяльних драмгуртків доводилося навіть іноді скеровувати до районного слідчого ізолятора [12, 20].

Прискіпливо було обстежено театр ім. Шевченка в Кам'янці-Подільському. Комісія з обстеження в середині 1932 р. звинуватила адміністрацію театру у повній безплановості роботи, що негативно відбилося на обслуговуванні глядачів; у відірваності від «трудящої маси». У театрі були відсутні худполітрада, бюро масового глядача, театральні уповноважені. Жодного разу не проводилися диспути, конференції «активу масового глядача». Директора театру звинуватили у тому, що він «через низку власних комбінацій» з комерційною метою заключав договори з приватними колективами, котрі ставили заборонені номери. У доборі ідеологічно-витриманих одиниць виявлено «шкідництво» – облкому було подано неправильні відомості на заборонений колектив Байтмана. Репертуар театру було визнано таким, що «не відповідає завданням сучасності», ставилися «ідеологічно-шкідливі» п'єси.

Театру закидали те, що він «мало відбивав соціалістичне будівництво, ударництво та соцзмагання».

Дефіцит бюджету з початку року в 19200 крб. пов'язали із безгосподарністю директора [12, 16-16 зв.].

У результаті роботи комісії директора театру Л. П. Розанова було знято і призначено на його місце 27 червня 1932 р. Коваленка [12, 24]. Робота робсельтеатру, котрим він керував, здобула позитивний відгук інспектора НКО Нечипорука. Сам Коваленко закінчив режисерсько-акторський відділ Харківського драматичного інституту, був учасником комсомолу. До складу робсельтеатру театру входили 170 «робітників від верстату». Пробна вистава «На камені горить», котра відбулася в травні 1932 р. пройшла з великим успіхом – зала була переповненою [12, 20]. У 1936 р. Бюро Вінницького обкому КП(б)У констатувало значне організаційне зміцнення та підняття художньої якості театрів області, позитивним називалося наближення театрального мистецтва безпосередньо до районів, до колгоспів – протягом театрального сезону обслужено 22 райони і 130 колгоспів [7, 93]. Зокрема, в репертуарі вінницького театру опери та балету були твори класиків світової кальтури: опери «Аїда», «Ріголето» і «Травіата» Верді; «Тоска» і «Чіо-Чіо-Сан» Пучіні; «Наталка-Полтавка» Лисенка, «Євгеній Онегін» Чайковського; «Русалка» Даргомижського; «Трільбі» Юрасовського; «Лакме» Деліба; «Фауст» Гуно; «Севільський цирюльник» Россіні. Балети: «Лебедине озеро» Чайковського, «Даремна запобігливість» Гертеля, «Червоний мак» Глієра, «Копелія» Деліва, «Зачарований ліс» Дріго.

Творчий колектив складався з 285 осіб. Художнім керівником театру й головним диригентом був заслужений артист М. І Радзієвський [15, 4].

У травні 1936 р. при театрі ім. Шевченка в Кам'янці-Подільському організовано школу західних танців під керівництвом балетмейстера опери В.В. Новіцького [38, 6].

Проте органи влади регулярно знаходили хиби. Зокрема репертуар здебільшого названо випадковим, відбувалося дублювання постановок – із 43 п'єс 8 дублювалося у 5 – 7 театрах, театри недооцінювали репертуар українських класиків (поставлено лише 7 п'єс), недостатньо використовувався фольклор. Рівень художнього оформлення п'єс називався низьким. Крам того, недостатньо проводилися заходи щодо підвищення художньої кваліфікації акторів.

Владні органи знаходили порушення фінансової дисципліни, безгосподарності, зловживань у окремих театрах, зокрема, оперному театрі ім. Блакитного. Керівник опери Баркінський у 1936 р. без відома обласних організацій утворив при опері театр ліліпутів у складі 12 осіб. Бюро Вінницького обкому КП(б) У констатувало знущання над ліліпутами та використання їх заради наживи окремими керівниками опери. У зв'язку з цим бюро ухвалило театр ліквідувати, а матеріали про зловживання направити слідчим органам [7, 93].

У зв'язку з незадовільними побутовими умовами в театрах спостерігалася значна плинність акторського складу.

Для вирішення згаданих проблем бюро окружкому КП(б)У ухвалило доручити управлінню мистецтв переглянути керівний склад театрів; для організаційного зміцнення театрів і зростання їх художнього рівня, для покращення побутових умов театральних робітників закріпити українську обласну драму ім. Петровського за м. Бердичевом, за Поскурівським округом – театр ім. Постишева, театр ім. Затонського – за Могилевським округом, театр ім. Блакитного – за Кам'янецьким округом, єврейський театр – за Тульчином. Було вирішено ліквідувати обласну російську драму й запросити на гастролі кращі сили Московського драмтеатру й обласні театри великих міст.

Крім того, передбачалося забезпечити театри партійним проводом та налагодити політмасову роботу [7 116-116 зв.].

При відвідуванні театрів окремим категоріям населення надавалися пільги. Зокрема, кам'янецькою міською Радою у 1928 р. було встановлено пільги для студентів при відвідуванні вистав у театрі ім. Шевченка. Так надавалося 10 місць у партері зі знижкою 60% та без обмеження кількості місць на гальорці зі знижкою 45% [9, 9].

У жовтні 1932 р. відділом народної освіти Вінницької області з метою обслуговування керівного складу Червоної Армії театрами області встановлено такі пільги: командирам дозволялося відвідувати театри та кіно 5 раз на місяць зі знижкою 40%; 1 ложа для безкоштовного користування керавним складом Червоної Армії за перепустками політвідділу військових частин; на культпоходи керівного складу Червоної Армії надавалася знижка 50% на місяць, але не більше 3 раз на місяць; театри тресту повинні були організувати 6 концертних вечорів на рік у будинках Червоної Армії; театри організовували бригади для виїзду у військові частини, організовані за межами роботи театрів (10 виїздів на рік); всі театри зобов'язувалися безкоштовно консультувати самодіяльні гуртки Червоної Армії в місцях, де працюють [11, 93].

Надання пільг окремим категоріям населення сприяло підняттю їх культурного рівня, проте негативно впливало на і без того складне матеріальне становище театрів.

Театральна інтелігенція в другій половині 1930-х рр., крім жорсткого контролю, також зазнала репресій. Прикладом може слугувати звинувачення директора театру з с. Кривин Славутського району В. Рибакова, за національністю литовця. Його заарештували в жовтні 1937 р., звинуативши в тому, що він, проживаючи з 1929 р. в СРСР, листовно підтримував зв'язок з родичами в Литві. В листах він нібито повідомляв таємні дані про економічний стан в СРСР, проявляв незадоволення політикою радянською влади, «поширюючи чутки про голод на Україні». Проте в січні 1938 р. справу було припинено за відсутністю складу злочину [13, 1-64].

Отже, основна мета політики радянської влади стосовно до театральної інтелігенції Поділля полягала в тому, щоб поставити культурну еліту на служіння державі. Протягом 1920 – 1930-х років змінювалися підходи у її здійсненні. Можна виділити такі етапи:

1. Від часу утвердження радвлади – до 1923 р. – формуються органи контролю над мистецьким життям, створюється система державних театрів, усі решта – ліквідуються.

2. 1922 – поч. 1930-х рр. – політика українізації сприяла розвитку театрального мистецтва. Спробою поставити під контроль процес національного відродження в прикордонному регіоні була організація Української державної драми на Поділлі.

3. 1930-рр. – період згортання українізації й посилення тиску на театральну інтелігенцію. У цей період основна увага в країні приділяється індустріалізації та колективізації і театральна інтелігенція також ставиться на служіння розвитку держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Безгулий А. І., Слотюк П. В. Деякі особливості становлення Вінницького муздрамтеатру та його вплив на формування культурного середовища міста в першій чверті XX сторіччя // Наукові записки Вінницького державного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. III. Серія: Історія: Збірник наукових праць. /За загальною редакцією професора П. С. Григорчука. – Вінниця, 2001.- С. 66 – 67; 2. Біляєв В. Вистави Народнього Держтеатру // Червоний кордон. – 1927. – 2 липня; 3. Віньковецький С., Воловик В. Деякі аспекти культурного розвитку Подільської губернії 20-х років XX ст. // Матеріали X-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції./ Ред. кол.: Винокур І. С. (відповідальний редактор), Баженов Л. В., Блажевич Ю. І. та ін. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 2001. – С. 407 – 415; 4. Державний архів Вінницької області (Далі – ДАВО). – Ф. 925. – Оп. 1. – Спр. 337. – Арк. 31; 5. ДАВО. – Ф. р. 254. – Оп. 1. – Спр. 192. – Арк. 288 зв.; 6. Там само – Ф. р. 254. – Оп. 1. – Спр. 188. – Арк. 17 зв.; 7. Там само – Ф. р. 2700. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 93; 8. Державний архів Хмельницької області (Далі – ДАХмО). – Ф. р. 142. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк.40; 9. ДАХмО. – Ф. р. 142. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 219; 10. ДАХмО. – Ф. р. 142. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 397; 11. ДАХмО. – Ф. р. 626. – Оп. 1. – Спр. 97. – Арк. 14; 12. Там само. – Спр. 78. – Арк. 20; 13. Там само. – Ф. р. 6193. – Оп. 12. – Спр. 15405. – Арк. 1 – 64; 14. «97»// Червоний кордон. – 1925. – 11 червня; 15. До приїзду вінницького театру опери та балету // Червоний кордон. – 1936. – 15 травня. – С. 4; 16. Железная стена // Червоний кордон. – 1925. – 18 січня; 17. Зимний сезон в Кам.-Под. Театрі // Червоний кордон. – 1925. – 23 серпня; 18. Еврейский театр // Известия. (Винница). – 1922. – 6 мая. – С. 4; 19. Красний А. Кілька жалібних слів про «Ансамбль» // Червоний кордон. – 1925. – 26 лютого; 20. Кацько. Драмгуртки // Червоний кордон. – 1925. – 11 червня; 21. Лойко О.О. Культурно-освітня робота серед сільського населення Вінничини в 1920 – 1928 рр. // Наукові записки Вінницького державного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 6. Серія: Історія: Збірник наукових праць. /За загальною редакцією професора П. С. Григорчука. – Вінниця, 2003. – С.90 – 91; 22. Маємо свій театр // Червоний кордон. – 1927. – 22 листопада; 23. Наказ Політосвіткому при Кам'янецькій Віднаросвіті від 14 липня 1921 р. // Вісті. Кам'янець-Подільський. – 1921. – 19 липня. – С. 2; 24. Наказ ч. 4071. – Політосвіткома Віднаросвіти (театральний відділ) з дня 24 червня 1921 р. // Вісті

(Кам'янець-Подільський). – 1921. – 6 липня. – С. 2; 25. Початок зимового театрального сезону в Проскурові // 1927. – 10 вересня; 26. Производственный театр на Подолии // Известия. Винница. – 1922. – 4 апреля. – С. 2; 27. Про Кам'янецьке «мистецтво» // Червоний кордон. – 1925. – 17 липня; 28. Про підсумки минулого сезону драматичних театрів та організацію сезону 1927/28 р. (Доп. т. Христовий) // Бюлетень Народного Комісаріату Освіти. – 1927. – 21 – 28 травня. – С. 6 – 7; 29. Реорганізація української трупи // Известия (Винница). – 1922. – 9 апреля. – С. 4; 30. Театр і мистецтво // Червоний кордон. – 1924. – 23 жовтня; 31. Театральная политика // Известия (Винница). – 1922. – 2 апреля. – С. 4; 32. Театральні нотатки // Червоний кордон. – 1927. – 18 червня; 33. Укр. Держдрама Поділля // Червоний кордон. – 1925. – 23 серпня; 34. Формування нової трупи російської драми // Известия (Винница). – 1922. – 9 апреля. – С. 4; 35. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 428. – Арк. 122 – 123; 36. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 5. – Спр. 428. – Арк. 133 – 133 зв.; 37. Шевченківський театр. 18 червня. // Вісті (Кам'янець-Подільський). – 1921. – 23 червня. – С. 2., Театр ім. Шевченка // Вісті (Кам'янець-Подільський). – 1921. – 25 травня. – С. 2; 38. Школа західних танців // Червоний кордон. – 1936. – 17 травня. – С. 6.

В.А.Непийвода

ОЗДОРОВЛЕННЯ НАУКОВИХ ПРАЦІВНИКІВ ЯК ОДИН З НАПРЯМКІВ ДІЯЛЬНОСТІ ВУКСУ У 1930-І РР.

У 1930-і рр. в радянській Україні, як і по всьому СРСР, реалізовувались завдання перших п'ятирічок, налагоджувалось індустріальне виробництво, однак фізичне і, найголовніше, психологічне почування інженерно-технічної та науково-академічної інтелігенції на початку 1930-х рр. було досить складним, на ньому позначились не тільки наслідки політики суцільної колективізації (голодомор), а й політичних репресій проти неї («справи» Шахтинська, СВУ, УВО, УНЦ тощо). Обійтися без інтелектуальних кадрів влада не могла, тому мала вживати хоча б елементарних заходів для забезпечення нормального фізичного стану здоров'я спеціалістів і науковців.

У сучасній українській історіографії ця тема знайшла відображення в загальних працях з історії інтелігенції [1; 2], у дослідженнях, присвячених ІТР [3]. В окремих спеціальних статтях ця тема розкрита на прикладі 1920-х рр. [4; 5].

Метою даної статті є характеристика заходів влади з підтримки здоров'я інтелігенції УСРР у середині 30-х рр. XX ст. для використання її в інтересах реалізації завдань соціалістичної індустріалізації та культурної революції.

Організаціями, що найбільш послідовно опікувались питаннями здоров'я та фізичного стану працівників розумової праці поруч із загальноукраїнським наркоматом охорони здоров'я, були Всеукраїнський комітет сприяння вченим (ВУКСУ) та Спілки наукових робітників (СНР). Останні діяли у фарватері загальносоюзної Центральної комісії покращення побуту вчених (ЦЕКУБУ) та ВЦРПС. Приводним механізмом в реалізації політики стосовно інтелігенції були Будинки вчених. На них були покладені завдання об'єднання наукових працівників «з метою їх політичної активізації на основі генеральної лінії партії і максимального розвитку наукової думки, повністю спрямованої на вирішення завдань соціалістичного будівництва: 1) сприяння організації наукової спільноти навколо основних проблем соціалістичної реконструкції народного господарства і культурної революції; 2) створення необхідних матеріальних обставин і умов для обговорення окремих наукових проблем, обміну досвідом і досягненнями; 3) організації різних форм культурного відпочинку для членів Будинку вчених; 4) сприяння укріпленню наукових зв'язків радянських вчених з іноземними вченими» [6, арк.66].

Очевидно, що поруч із завданнями дійсного оздоровлення, в цих документах йшлося про ідеологічне оздоровлення працівників радянських наукових установ, проектних та дослідних інститутів, викладачів вищих навчальних закладів. ВУКСУ мав сприяти передусім належно радянізованим науковим кадрам, на яких держава могла витрати кошти не марно, а зі сподіванням певної віддачі.

У офіційній постанові ЦЕКУБУ при РНК СРСР за звітом ВУКСУ при РНК УСРР про матеріально-побутове обслуговування у 1931 р. підкреслювалась необхідність розширення мережі курортних закладів з обов'язковим закінченням будівництва Кисловодського санаторію, організацією нових санаторіїв в Одесі та в районі Києва, а також реоганізації будинків відпочинку під Харковом, Києвом, щоб вони функціонували не тільки влітку, а цілий рік [6, арк.60]. Постанова передбачала квоту s місць в українських здравницях для союзних наукових працівників та спеціалістів. Натомість зі свого боку ЦЕКУБУ мала забезпечити ВУКСУ курортними місцями у санаторіях та будинках відпочинку РСФРР в розмірі 300-400 місць на сезон 1932 р., а також забезпечити в централізованому порядку постачання санаторіїв та будинків відпочинку ВУКСУ [6, арк.58].

Розверстка місць в санаторній комісії сприяння вченим при РНК СРСР виглядала так (Див.: Табл. 1) [6, арк.73]:

№	Місто / республіка	К-ть місць на 1932 р.	К-ть місць на 1931 р.
1.	Ленінград	1 388	756
2.	Москва	3 522	2 468
3.	Україна	134	151

За 1931 р. через санаторно-курортну мережу Комісії пройшло 4 004 наукових робітники, проти 3 427 – в 1930 р., відповідно до кваліфікації, спеціальності та віку, але не вівся облік згідно зі стажем наукової роботи.

У 1932 р. пропонувалось затвердити кошторис комісії в розмірі 12 588 тис. крб., в тому числі: 6 877,5 тис. крб. – на капітальні вклади (з них 1 042,5 тис. крб. – на організацію будинків вчених; 3 926,6 тис. крб. – на санаторно-курортне будівництво; 938,6 тис. крб. – на організацію при санаторіях молочно-городніх бригад; 345,8 тис. крб. – на поліклініку, гуртожиток, їдальні, дитсадки. 250 тис. крб. планувалось розподілити на організацію місцевих будинків вчених, винайти за рахунок кредитів кошти, необхідні на поповнення та організацію бібліотек в санаторно-курортній мережі Комісії та Будинків вчених [6, арк. 89].

Запропоновано орієнтовно затвердити розверстку для наукових робітників у санаторно-курортній мережі 7 500 місць, враховуючи потреби нових промислових районів, окремих союзних республік і окремих місцевостей (за рахунок резерву і в порядку перерозподілу). Залучити до роботи з санаторною комісією представників ВМБІТ, ВАРНІТСО і РНР [6, арк. 80].

Розподіляючи місця, відбірна комісія виходила з принципу переважного обслуговування провідних навчальних та науково-дослідницьких інститутів, а в межах останніх – провідних наукових працівників.

Практичне здійснення цього принципу підтверджується даними, що вміщено в таблиці 2 [7, арк.40].

Категорія наукових працівників	Кількість заяв (Задов. / Незадов.)	Задоволено (%)
Академ. та професори	171 / 86	66,5
Доценти	132 / 110	54,5
Ст. наук. працівники	158 / 80	66
Наук. працівники	61 / 139	30,5
Ст. асистенти	9 / 20	30
Асистенти	68 / 119	33
Аспіранти	55 / 149	27
ІТР	55 / 0	100
Утриманці	328 / 52	86
Разом	1037 / 755	
Всього	**1792**	

З таблиці видно, що провідна частина науковців, академіків, професорів, доцентів та старших наукових робітників задоволена путівками пересічно на 62% від кількості поданих заяв, тоді як решта наукових робітників задоволена лише на 30%.

Великий відсоток задоволених членів ІТР та утриманців наукових робітників пояснюється наявністю так званих «сквозних» місць, яких не могли використати в ранні та пізні місяці наукові працівники, а тому ці місця надавалися утриманцям наукових працівників та членам інженерно-технічних секцій (ІТС). Отже, «сквозні» місця були неповноцінними, оскільки не могли бути використаними за прямим призначенням.

Задоволення на 100% провідної частини науковців пояснюється взагалі недостатньою кількістю місць на дефіцитні курорти, проте провідна частина науковців потребувала за станом здоров'я переважно місця саме на такі курорти: Сочі, Залізноводськ, Кисловодськ, Севастополь, Ялта – фізіотерапевтичне медичне лікування.

У зв'язку з фінансовими ускладненнями, які виникли внаслідок вимог з боку організацій, що постачали місцями обласні комітети сприяння науковцям (ОблКСУ) про термінову сплату авансів в розмірі 50% вартості всіх путівок та повну сплату грошей за путівки до їх одержання, відбірна комісія змушена була стати на шлях складних угод з великими інститутами. Така практика складання угод дала негативні наслідки: по-перше, цим самим порушувався принцип централізованого постачання місцями, оскільки відбірна комісія позбавлена була можливості контролювати, кому саме

надавалися місця; по-друге, наукові працівники тих же інститутів не переставали звертатися безпосередньо до відбірної комісії за курортними місцями [7, арк.40].

Київська санаторно-відбірна комісія ОблКСУ приступила до роботи в січні 1934 р. За період роботи відбулося 21 засідання, на яких розглянуто 157 питань, зокрема такі: 1) про організацію медогляду; 2) про диспансеризацію; 3) про організацію поліклініки; 4) про організацію аптеки; 5) про медобслуговування; 6) про розподіл місць до санаторіїв та будинків відпочинку; 7) грошові справи (надання знижок та звіти про грошове становище).

Дані медогляду (діагнози лікарів з рекомендаціями потрібного курорту) заносились до анкети, котрі включали також відомості про наукову та громадську діяльність наукових працівників. Щоб сподіватись на путівку, треба було подати виробничу характеристику кандидатів на курортні місця. Отже, анкетні відомості та характеристики працівників давали повне уявлення про політичне, наукове та громадянське обличчя наукових робітників, яким давались місця для відпочинку та лікування. Дані медогляду за анкетами 1934 р. та 1933 р. використовувались для диспансеризації наукових робітників.

Анкети та всі додаткові документи про стан здоров'я реєструвалися та заносилися до картотеки. Запропоновано було передусім диспансеризувати академіків, а з подальшим розвитком роботи приступити до диспансеризації і науковців, які перебувають на академічному забезпеченні.

Робота з диспансеризації розпочата була в червні 1933 р., диспансеризовано лише 13 академіків з 22, тобто 59%. У липні у зв'язку з відпускною кампанією диспансеризацію припинено.

Ідея організації поліклініки для обслуговування науковців виникла у Санаторно-відбірної комісії, як реальний засіб покращення медичного обслуговування наукових працівників, для чого було, по-перше, складено та затверджено кошторис на придбання медичного устаткування та на оплату обслуговуючого персоналу; по-друге, підібрано медичний персонал; по-третє, продумано приміщення для поліклініки. На жаль, ці заходи щодо організації поліклініки було припинені через те, що Академія Наук відмовила в приміщенні, а з боку Міського відділу охорони здоров'я ніякої допомоги не було.

За резолюцією Народного комісару охорони здоров'я України Канторовича для поліклініки науковців через два місяці було відведено приміщення водолікарні по вул. Короленка, 45, але місцеві органи охорони здоров'я цього приміщення не надали, а також не виділили приміщення в будь-якій поліклініці, як обіцяли замість приміщення по вул. Короленка, 45. Питання про організацію поліклініки КСУ на зразок Московської залишилось не розв'язаним, ВУКСУ звернувся з черговим клопотанням до НКОЗ України.

Питання про організацію аптеки для обслуговування наукових робітників було в плані роботи Санаторно-відбірної комісії [7, арк.37]. Аптека мала постачати ліки всім науковим працівникам м. Києва та області, але за браком потрібних коштів і приміщення питання про її організацію було реалізовано лише частково, у формі безкоштовної видачі гостродефіцитних ліків лише для провідної частини наукових працівників та їх утриманців через аптеку К.Маркса за візою ОблКСУ. За звітний період видано різних гостродефіцитних ліків на суму 219 крб.70 коп. 61 особі, серед яких було 6 академіків, 27 професорів, 4 доценти, 24 старших наукових працівників [7, арк. 38]. Медобслуговування наукових робітників та їх утриманців по м. Києву проводилось у напрямку стаціонарно-амбулаторного та спеціальних видів медичної допомоги (дієтхарчування, бандажі, окуляри, зубні протези…). Для стаціонарного лікування ОблКСУ та обласна СНР одержували щомісячно від міського відділу охорони здоров'я такі місця: 1) одне місце до психо-неврологічного інституту; 2) два місця до туберкульозного санаторію в околицях м. Київ. Крім того, стандартним безкоштовним лікуванням користувались члени СНР та їх утриманці по всіх клініках медичних інститутів.

Для амбулаторного лікування ОблКСУ та ОблСНР від міського відділу охорони здоров'я одержували щомісячно також 15 безкоштовних місць на фізіотерапевтичне лікування. Від міського відділу охорони здоров'я виділено грошовий фонд для таких спеціальних видів лікування: 1) дієтхарчування – 2 безкоштовних місця в Центрі дієтичної диспансеризації та 1 місце за півціни, 1 безкоштовне та 1 місце за півціни у Петровському дієтичному диспансері; 2) зубне протезування; 3) бандажі; 4) окуляри; 5) перевезення хворих. Крім того, наукові працівники та їх утриманці користувалися безкоштовною допомогою рентген-кабінету при медичному інституті. За цей період видано науковим працівникам та їх утриманцям такі види лікування (Див.: Табл.3) [7, арк. 39]:

Табл.3

№	ВИДИ ЛІКУВАННЯ	Кількість
1.	Стаціонарне фізіотерапевтичне лікування	6
2.	Амбулаторне фізіотерапевтичне лікування	94
3.	Дієтхарчування (безкоштовно)	20
4.	Дієтхарчування (півціни)	5
5.	Зубне протезування	227
6.	Окуляри (безкоштовно)	13
7.	Різні бандажі (безкоштовно)	16

З метою покращення медичного обслуговування провідної частини наукових працівників та їх родин вживались такі заходи: а) утворено грошовий фонд на безкоштовну видачу дефіцитних ліків; б) організовано безкоштовне обслуговування висококваліфікованими лікарями на дому та виїзд до хворих за ордером ОблКСУ з урахуванням наукових категорій [7, арк. 39-40].

ВУКСУ клопотався про відповідне загальносоюзному (на рівні Москви і Ленінграда) пропорційне забезпечення медичними та оздоровчими послугами спеціалістів УСРР, оскільки республіканські науковці отримували їх за провінційним тарифом [8, арк.183].

Оскільки обслуговування провідних науковців і спеціалістів України залишалось не належно налагодженим, їм доводилося вдаватися до послуг звичайних міських поліклінік, що часто позбавляло їх необхідної допомоги через крайню зайнятість міських спеціалістів цих поліклінік, робочий графік яких був перевантаженим і вкрай щільним. По УСРР в середині 1930-х рр. стояло нва обліку 1800 учених та членів їх сімей, зокрема по областях: у Київській – 600 осіб, у Харківській – 800, у Дніпропетровській – 200, у Одеській – 200 [8, арк.103]. За 1934 р. отримали оздоровчих путівок приблизно 20%, курсівками скористались ще 15%, інші мали сподіватись на оздоровчо-курортне забезпечення у наступні роки і найчастіше не в літній сезон, а восени-взимку.

Отже, становище працівників розумової праці на початку 1930-х рр. було важким, але держава по суті позірно піклувалась про висококваліфікованих спеціалістів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3-х кн. – К., 1994. – Кн.2; 2. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.- Едмонтон, 1992; 3. Кравченко П.М. Соціально-побутові умови на індустріальних будовах (20-30-ті рр.). – Вінниця, 1997; 4. Коляструк О.А. Підтримка здоров'я та організація відпочинку інтелігенції УСРР у 1920-і рр. // проблеми історії україни: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр. – К., 2007. – Вип.16. – Ч.ІІ. – С.119-128; 5. Ткаченко І. Санітарний стан і боротьба з епідеміями в радянській Україні.1920-і рр. // проблеми історії україни: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр. – К., 2007. – Вип.17. – С.345-375; 6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.331. – Оп. 1. – Спр.366; 7. ЦДАВО України. – Ф.331. – Оп. 1. – Спр.536; 8. ЦДАВО України. – Ф.331. – Оп. 1. – Спр.537.

І.А. Скоморовська

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПРО РОЛЬ БІБЛІОТЕК У НАЦІОНАЛЬНОМУ ВИХОВАННІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ (1919-1939 РР.)

У різні часи педагоги, громадські діячі, інтелігенція сприймали бібліотеки як осередки духовності, діяльність яких спрямовувалася на поширення освіти серед населення, на виховання любові до книги як наймогутнішого джерела знань. У книгозбірнях, поряд зі школами, заохочували читачів до вивчення й дотримання рідних звичаїв, традицій і обрядів, а також велику увагу приділяли здійсненню національно-патріотичного виховання молоді, оскільки «національне виховання у каждого народа єсть дуже важным питанєм, бо через него хоче народ задержати свою индивидуальность и через него хоче народ удосконалити и управильнити своє житя» [18, с. 49].

Усвідомлення інтелігенцією краю потужного навчального, виховного, наукового та культурного потенціалу бібліотек зумовило підвищення уваги до проблеми їх організації та ефективного функціонування на території західноукраїнських земель. Підтвердженням цього можна вважати той факт, що на Ювілейно-Освітньому Конґресі у м. Львові у 1929 р. справі заснування бібліотек надавалося першочергового значення. Зокрема, було вирішено: «…поставити в освітній роботі бібліотечну справу на першому місці і узнати за найважніше своє завдання розбудову читальняних бібліотек, вишколення бібліотекарів, виховання читачів, щоб ці бібліотеки могли сповнити свою місію» [7, с. 274].

Особливості організації роботи бібліотек з учнівською молоддю в педагогічній теорії і практиці Західної України знаходимо у працях провідних українських науковців, які досліджували становлення та розвиток освіти й педагогічної думки на західноукраїнських землях: Г. Білавич, О. Вишневський, А. Вихрущ, Д. Герцюк, Т. Завгородня, Н.Сабей, Б.Савчук, В. Смаль, І.Стражнікова, Б. Ступарик, м. Чепіль та ін.

Однією з провідних проблем, які хвилювали західноукраїнську інтелігенцію у 20-30-х рр. XX ст., було питання національного виховання. Це пояснюється тим, що розділені між трьома державами західні українці перебували під постійним тиском політики денаціоналізації. Тому з метою збереження рідної мови, віри, культури громадські діячі велику увагу приділяли вихованню молодого покоління у національному дусі, оскільки «єдиний поратунок української інтеліґенції є – стати в оборону прав політичних і культурних свого народу» [10, с. 137]. Науковець Т.Завгородня зазначає, що галицькі педагоги прагнули виховати не лише національно свідомого Українця зі всебічно оформленим умом серцем, волею й тілом, але й Українця, спеціально зорієнтованого на всі проблеми сучасного життя, а саме зорієнтованого національно [9, с. 14].

Проблема національного виховання знайшла своє відображення у рамках Першого Українського Педагогічного Конгресу, який відбувався 2-3 листопада 1935 р. у Львові. Галицький педагог Я.Кузьмів, виступаючи з доповіддю «Напрямні національного виховання» зазначав, що «…тягар національного виховання спадає на позашкільні, може навіть ще могутніші, ніж школа, чинники виховання… Ці чинники це: дім, церква, народні установи, преса, книжка, театр – коротко: ціле довкілля» [12, с. 194]. Отже, книзі, а отже, і бібліотеці відводилася провідна роль у здійсненні не лише просвітньої роботи, а й національного виховання.

Справа заснування та роботи бібліотек різних типів у західноукраїнському регіоні зустрічалася з низкою перепон, зокрема, це нестача коштів на їх утримання. Це актуальне питання привертало увагу багатьох українських педагогів. У зв'язку з цим деякі з них на сторінках періодичних видань ділилися власним досвідом щодо розв'язання даної проблеми. Зокрема, дослідник з ініціалами Б.Ч. визначив наступні шляхи отримання грошових фондів: членські вкладки; проведення театральних вистав, концертів, забав, фестин; організація свята книжки, конкурсу доброго читання, літературних вечорів; збір коштів на потреби бібліотеки протягом цілого року [2, с. 140].

Активний діяч товариства «Просвіта» Я.Татомир, вивчаючи питання організації та ведення дитячих бібліотек, стверджував, що злагоджена робота представників культурно-просвітніх організацій, видавництв, редакцій дитячих видань та преси є потужною рушійною силою, яка забезпечить ефективність розвитку бібліотечної справи у краї. Дослідник зазначав, що спільна робота зазначених інституцій «повинна надати цій акції плановість, послідовність і справжній розмах» [3, арк.2]. Отже, робота у справі улаштування бібліотек повинна цілеспрямовано проводитися на всіх рівнях, починаючи від населення краю і закінчуючи інтелігенцією.

Керуючи процесом розширення бібліотечної мережі у Галичині, один з керівників товариства «Просвіта» М.Галущинський зазначав, що для налагодження роботи книгозбірень у краї необхідно видати «друки для ведення бібліотек і до уодностайнення діловодства; виготовити зразково річеві катальоґи; подбати про бібліотечні курси, щоби виборних бібліотекарів впровадити в їхню діяльність; в повітових осередках створити бібліотечні кабінети для проводу орґанізації місцевих бібліотек; по повітових осередках розбудувати мандрівні бібліотеки» [4, с. 136].

Вивчення джерельної бази показує, що особлива увага з боку громадськості приділялася організації та забезпеченню результативної діяльності шкільних бібліотек, оскільки саме вони є «найважнішим орудником у руках доброго учителя при навчанню й вихованню. Ні навчання, ні виховання не дадуться подумати без доброї, цікавої книжки. Не дасться і подумати добра школа без шкільної бібліотеки. Шкільна бібліотека на останок є окрасою кожної школи, гордощами запопадливого учителя та короною й нагородою його освітних змагань у своїй школі» [20, с. 1].

У статті «Учитель – і діточі бібліотеки» дослідник П. Шеремета, аналізуючи проблему неграмотності українського населення, вказував, що нерідко спостерігалося явище, коли після закінчення школи дитина «раз на все залишає книжку», внаслідок чого навички письма і читання поступово забувалися [19, с. 10]. З огляду на це, усі зусилля вчителів у навчанні дітей зводилися до мінімальних результатів. Вирішення даної проблеми П. Шеремета бачив у посиленні співпраці між школою та бібліотекою. Зміст такого співробітництва полягав у здійсненні безперервного навчально-виховного впливу на дітей та молодь, в результаті чого знання, отримані дітьми у школі, закріплювалися і поглиблювалися у шкільних бібліотеках. З цього приводу він зазначав: «…

бібліотека стане невичерпаним джерелом духовного корму молодіжи, виповнить ті прогалини, які полишила шкільна наука, а що найважніше, становитиме поміст помежи школою і дальшим життєм дитини» [19, с. 11]. Отже, тісна взаємодія школи і бібліотеки є необхідною умовою здійснення якісного навчання і виховання учнів. Вона сприятиме формуванню стійкої потреби школярів у читанні, а згодом – у безперервному поглибленні знань.

Окрім освітніх завдань, шкільні бібліотеки здійснюють й інші. І. Ющишин, розмірковуючи над метою діяльності книгозбірень у статті «Методика бібліотечної праці», зазначав, що значної уваги вимагає організація дидактично-методичного та виховного напрямів їх діяльності. На думку дослідника, шкільна бібліотека є одним з провідних джерел навчання учнів рідної мови, оскільки у своїх фондах містить «гарні зразки літературної творчості, стилю тому навчає дітей поправної літературної мови» [21, 88]. Читання творів, написаних рідною мовою, сприяє ознайомленню школярів зі «зразками літературної мови» та виховує культуру мовлення. Думку галицького педагога поділяв автор статті «Про значіннє журналів для дітий і молоді» Е-н. Гр. (ініціали дослідника нам не вдалося розшифрувати – прим. І.С.), який підкреслював: «Коли дитина читатиме книжки і журнали, писані бездоганною мовою, тоді засвоїть собі гарну мову і тоді теж буде її більше любити й цінити» [8, с. 15]. Отже, вивчення рідної мови є невід'ємною складовою національного виховання, якій українська інтелігенція, організовуючи роботу книгозбірень, надавала значної уваги.

Ще одним аспектом діяльності бібліотек є проведення виховної роботи з дітьми. Закарпатський педагог Антін у статті «Національне виховання» зазначав: «Читанки, підручники, книжки для читання, як своєю формою, так змістом і ідейним проводом повинні закріплювати національну свідомість ученика. Особливо велике значіння в закріпленні національної свідомости має навчання історії й літератури, як своєї, так і світової» [1, с. 3]. Виховання учнів засобами бібліотек досягалосяся шляхом проведення бібліотечним працівником бесід з читачами на теми прочитаних творів, організації для них спільних читань і пояснень з історії України, а також виучування з дітьми ігор та вправ [15, с. 48].

Потужний виховний вплив на школярів здійснювали так звані класові бібліотеки, які «започатковуються і провадяться самими дітьми, та дуже ними люблені, бо тісно звязані зі спільними інтересами цілої кляси і є для них найближчою установою» [6, с. 121]. Відмінність класових бібліотек від шкільних полягає у тому, що їх засновниками і провідниками були учні. Для створення книжкового фонду вони збирали гроші, приносили з дому книжки, організовували класові збори, вистави, концерти.

Як педагог і громадський діяч Н. Дорошенко стверджувала, що класова бібліотека відігравала значну роль у становленні учнівської молоді, оскільки ця книгозбірня була створена їх спільними зусиллями, в неї вони вкладали свою працю і з неї вони духовно багатіли. З-поміж учнів класу обиралися бібліотекар, помічник бібліотекаря та інші особи, які відповідали за належне її функціонування. При цьому самі діти виказували шанобливе та пильне ставлення до книгозбірні: слідкували за вчасним поверненням книжок, звертали увагу на добрий стан книги, оправляли книжки. Отже, класові бібліотеки не лише залучали дітей до читання, а й були «обєднюючим ґрунтом» для учнів класу, сприяли залученню школярів до громадської діяльності, розбуджували ініціативність, виховували такі риси, як відповідальність, самостійність та вміння працювати у колективі.

Окрім шкільних та класових бібліотек, освітню та національно-виховну роботу з дітьми та молоддю проводили дитячі сільські книгозбірні. Їх цінність полягала у тому, що досить часто вони були єдиним культурним осередком, в якому просвіта відбувалася рідною для українських дітей мовою.

Так громадський діяч Я. Татомир значну кількість своїх статей присвятив проблемі організації дитячих сільських бібліотек. Дослідник відзначав, що основна увага вчителів та інтелігенції в справі освіти і виховання дітей та молоді відводилася школі, тоді як бібліотеки, на думку автора, здійснювали не менш вагомий позитивний вплив на становлення учнівської молоді. Педагог наголошував, що школа не завжди задовольняє потреби та інтереси школярів, особливо, якщо це школа з нерідною мовою навчання: «Дитина може пересидіти у школі п'ять годин і не скористати з науки нічого або майже нічого, зокремаж коли до неї балакають у польській мові. І навпаки: одно влучне речення, зокремаж напр. на тему прочитаної книжки, може спонукати цю дитину до дуже інтенсивного думання та викликати у неї зрозуміння неодної важної проблєми» [16, с. 3].

Основним засобом виховання і навчання у дитячій бібліотеці є дитяча книга. Неодноразово педагоги наголошували на її потужному впливі на формування особистості дитини. Зокрема, педагог Б.Заклинський зазначав: «Дѣточа книга дає дѣтям – а через них и всему народови – душевный розвиток, виховує нове, учене поколѣння, свѣдоме своєѣ національности» [11, с. 93].

Велике значення у розвитку бібліотечної та книжної справи на західноукраїнських землях відігравала українська інтелігенція в еміграції. З цього приводу М.Галущинський вказував: «Для появи української книжки більше зробила еміграція, як Галичина. Під сим оглядом положення в Галичині таке мізерне, що нагадує нам найгірші часи 50-60-х рр. минулого століття» [5, с. 75]. Найбільш потужним видавництвом еміграції була «Українська Накладня», в якій переважно видавалися твори класиків. Діяла ціла низка дрібних видавництв: «Дзвін», «Час», «Українська книжка», «Вернигора», «Земля» та деякі інші, які сприяли поширенню української книги серед українців усього світу.

У Чехословаччині українська еміграція організовувала виставки книжок та часописів. Наприклад, у 1933 р. Школа високих педагогічних студій у Празі організувала виставку дитячих часописів [13, с. 38]. Українські дитячі часописи були представлені у 3-х відділах: Радянської України, Польщі і Чехословаччини.

Силами української інтелігенції в Чехословаччині був організований Український Науковий З'їзд (3-7 жовтня 1926 р.). Під час З'їзду була влаштована Виставка наукових книг та підручників, виданих українською мовою у період 1917-1926 рр. Виставка, яку протягом трьох днів відвідало 247 осіб, містила приблизно 1000 одиниць літератури [17, с. 73].

Видатною подією у розвитку бібліотечної науки став IV Міжнародний З'їзд бібліотекарів і приятелів книги у Празі, який відбувався у період з 28 червня по 3 липня 1926 р. Українська делегація прибула на З'їзд у складі 29 осіб, з них 25 – представники української еміграції у Чехословаччині, а 4 – приїжджі (С.Бойчукова – м. Київ, голова товариства «Просвіта» М.Галущинський, бібліограф І.Калинович, управителька книгарні НТШ К.Панькевичева – м. Львів) [14, с. 245].

Українські науковці прагнули ознайомити світову спільноту зі станом та особливостями роботи книгозбірень в Україні, проблемами, які виникали при закладанні бібліотек і поширенні книги, а також, з метою покращення стану бібліотек у регіоні, запозичити досвід бібліотекарів та науковців інших країн. Теми доповідей педагогів були досить різноманітними, наприклад, М.Галущинський виступив з доповіддю на тему «Українські народні бібліотеки і праця над поширенням книги», І.Калинович – «Останнє десятиліття української книги (1914-1923 рр.)», Д.Антонович – «З історії мистецтва української книги», А.Колесса – «Рукописи й палєотичні книги південного Підкарпатті», с. Сірополко – «Бібліотечна справа на Україні в минулому та тепер в зв'язку зі станом духової культури» [14].

Окрім затверджених 20 резолюцій за результатами роботи Бібліотечного З'їзду, його значення, на переконання С.Сірополка, полягало «в установленні живих звязків поміж членів Зїзду й тих організацій, представниками яких вони являються» [14, с. 252].

Отже, вивчення публікацій західноукраїнської інтелігенції дозволяє стверджувати, що вони вважали книгозбірні тим соціальним інститутом, який розвиває інтелектуальний потенціал нації, виховує молодь у патріотичному дусі та формує свідоме ставлення українського народу до себе як до окремої нації. Саме тому велика увага збоку української еліти приділялася визначенню напрямків розвитку бібліотечної справи в регіоні, виокремленню тих чинники, які гальмують ефективність функціонування книгозбірень, а також умов, які сприяють покращенню їх роботи.

На сьогоднішній день проблема ефективної організації роботи бібліотек також залишається актуальною, підтвердженням цього можна вважати проведення у бібліотеках Всеукраїнської щорічної акції «Живи, книго!», тижня дитячої та юнацької книги, Свята книги. У такий спосіб вже сучасна українська інтелігенція намагається привернути дітей та молодь до бібліотек як одних з найбільш потужних осередків духовності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антін. Національне виховання // Наша школа. – 1937. – Ч. 6. – С.1-5; 2. Б.Ч. Відки взяти грошей на ведення бібліотеки // Просвіта. Місячник освіти-виховання-культури. – 1936. – Ч. 6-7. – С. 139-141; 3. Газетні статті, інформації та замітки з історії бібліотек (1930-1939 рр.) // Центральний державний історичний архів України у м. Львів. – Фонд 348 (Товариство «Просвіта» м. Львів). – Оп. 1. – Спр. 6800. – 25 арк.; 4. Галущинський м. З нагоди місяця «Просвіти» // Народня Просвіта. – 1927. – Ч.9-10. – С. 133-140; 5. Галущинський м. Книжка й українське громадянство // Літературно-Науковий Вістник. – 1922. Річник XXI – T.LXXVIII. – Кн. VII. – С. 72-79; 6. Дорошенко Н. Діточі бібліотеки // Життя і знання. – 1930. – С. 117-121; 7.

Дорошенко Н. Як оживити бібліотеку // Життя і знання. – 1931. – Ч. 9. – С. 274-276; 8. Е-н. Гр. Про значіннє журналів для дітий і молоді // Учительське слово. – 1925. – Ч. 5. – С. 12-15; 9. Завгородня Т. «Виховати творчого, працездатного і продуктивного громадянина» (Педагогічна концепція Я. Кузьміва). – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 87 с.; 10. Завдання й інтерес української інтеліґенції // Капєндар «Рідний край» на переступний рік 1928. – Чернівці, 1927. – С.133-137; 11. Заклинський Б. Дiточа книжка // Учитель. – 1926. – Ч. 4-6. – С.90-101; 12. Перший Український педагогічний Конгрес. 1935 р. – Львів, 1938. – 250 с.; 13. Сірополко С. Міжнародня вистава дитячих часописів у Празі // Рідна Школа. – 1933. – Ч.3. – Львів. – С.38-39; 14. Сірополко С. VI Міжнародний Бібліотечний Зїзд у Празі // Літературно-Науковий Вістник. – 1926. – Т. XCI. – Кн. XI. – Львів. – С.245-254; 15. Стражнікова І. Діяльність бібліотек Галичини як фактор формування високоінтелектуальної, національно свідомої особистості (20-30-ті рр. ХХ ст.) // Збірник наукових праць: Педагогічні науки. – Випуск XXXXIV. – Херсон, 2007. – С.46-50; 16. Татомир Я. Про вагу діточих бібліотек (Дещо про педагогічні можливости української діточої бібліотеки на селі) // Діло. – 1933. – 20 березня. – Ч. 69. – С. 2-3; 17. Український Науковий Зїзд 3-7 жовтня 1926 р.: Звідомлення Президії Орґанізаційної Комісії Зїзду. – Прага: Державна друкарня в Празі, 1928. – 75 с.; 18. Ф.А. Національне выховання //Учитель. – 1930. – Ч. 3-4. – С.47-50; 19. Шеремета П. Учитель – і діточі бібліотеки // Учительське слово. – 1925. – Ч. 5. – С.10-12; 20. Шкільні бібліотеки (Присвята для «Місяця української книжки») // Учительське слово. – 1926. – Ч. 10. – С.1-4; 21. Ющишин І. Методика бібліотечної праці // Учительське слово. – 1938. – Ч. 17. – С. 88-91.

А.І. Шаповал

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ДМИТРА АНТОНОВИЧА В ЕМІГРАЦІЇ (1920-1945 РР.)

Для сучасної української історичної науки є актуальним дослідження наукової діяльності та творчої спадщини української інтелігенції, яка внаслідок поразки національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. була змушена покинути межі Батьківщини. На відміну від радянської України, де наука поступово була зведена до ролі прислужниці тоталітарного режиму, в еміграції створилися умови, що дозволили українським науковцям зробити вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки. Визначну роль в організації наукового і культурного життя національної еміграції у 1920-1945 рр. відіграв видатний український громадсько-політичний діяч, мистецтвознавець та історик культури Дмитро Володимирович Антонович.

Одними з перших оцінку науковій діяльності Дмитра Антоновича в еміграційний період його життя зробили науковці-емігранти В. Біднов [1], С. Наріжний [2; 3; 4; 5; 6], В. Міяковський [7]. У радянській історіографії діяльність Д. Антоновича замовчувалася. За тоталітарного режиму наукові праці дослідника зберігалися у спецфондах, що унеможливлювало їх вивчення. З початком 1990-х рр. з'являються дослідження сучасних українських істориків, які розкривають різні аспекти життя та творчості науковця. Частково наукову діяльність Д. Антоновича в еміграції висвітлили В. Ульяновський та С. Ульяновська у праці, що має біографічний характер [8]. Спроби здійснення аналізу наукової спадщини науковця зроблено в розвідках В. Афанасьєва [9], с. Гальченка [10], І. Дзюби [11], В. Пуцка [12], Г. Божук і В. Зілгалова [13]. Історики Т. Бублик [14], О. Вагіна [15], с. Віднянський [16], О. Галай [17], О. Заремба [18], досліджуючи українські наукові заклади та установи за кордоном, а також культурну, наукову, педагогічну та іншісфери діяльності української міжвоєнної еміграції, у своїх працях побіжно відобразили й науковий доробок Д. Антоновича. Зрозуміло, що в працях, де спеціально не ставилося завдання дослідити наукову діяльність науковця в еміграції, його творчий шлях висвітлено фрагментарно. Крім того, на сьогодні практично не дослідженою залишається наукова діяльність Д. Антоновича під час Другої світової війни.

У пропонованій статті автор ставить за мету висвітлити роль Дмитра Антоновича в організації наукового життя української еміграції у 1920-1945 рр. та проаналізувати наукову діяльність науковця у цей період.

Дмитро Антонович, ще перебуваючи на посаді голови надзвичайної дипломатичної місії УНР в Італії, став членом Союзу українських журналістів і письменників (СУЖіП) [19, арк. 2 зв.], що зорганізувався 12 вересня 1919 р. у Відні. Переїхавши улітку 1920 р. з Риму до Відня, він розпочав активну діяльність у цій культурній організації. 30 вересня 1920 р. при СУЖіП було створено комісії (секції) академічних викладів, літературних сходин та популярних викладів, до складу двох перших з яких увійшов Д. Антонович [20, арк. 73].

У жовтні-листопаді 1920 р. Дмитро Антонович став учасником низки нарад представників української творчої інтелігенції у Відні, на яких розглядалося питання організації українського культурного життя в еміграції. Дослідник підтримав ініціативу СУЖіП щодо організації курсів для української академічної молоді, бо вважав, що СУЖіП повинен був не тільки надавати матеріальну

допомогу своїм членам, а й мав би піклуватися про задоволення духовних інтересів українців, що перебували на чужині. Водночас Д. Антонович виступив проти того, щоб «Союз зводити до педагогічного товариства», бо, на його переконання, «метою Союза повинно бути витворення атмосфери, пригідної для інтелектуальної праці» [20, арк. 72].

На черговій нараді 19 жовтня 1920 р. Дмитро Антонович заявив про необхідність організації для студентської молоді систематичних курсів українознавства. Зі свого боку, М. Грушевський як голова Українського соціологічного інституту (УСІ) повідомив про намір заснувати цикл викладів на соціологічні теми. На доручення наради М. Грушевський спільно з Д. Антоновичем мали скласти навчальний план систематичних курсів, що включав би наукові лекції на українознавчу та соціологічну тематику [20, арк. 63]. До організації викладів також долучилися академічна секція СУЖіП на чолі з О. Колессою та Товариство прихильників освіти під керівництвом С. Дністрянського. Курси, що стали підготовчою базою для майбутнього Українського вільного університету (УВУ), відбулися у листопаді-грудні 1920 р., на яких Д. Антонович виступив з лекцією «Дерев'яні церкви на Україні» [21, арк. 2 зв.].

Ідея заснування українського університету в еміграції, за свідченням С. Наріжного, належала Дмитру Антоновичу, «який ще перед заснуванням курсів піддав саму думку про створення у Відні вільного українського університету» [2, с. 119]. Він же спільно з М. Грушевським розробив першу організаційну схему УВУ [2, с. 119], святкове відкриття якого відбулося 17 січня 1921 р. у Відні. 10 лютого 1921 р. була видана відозва до українського громадянства, у якій зазначалося, що «головним принципом, яким керувалися основоположники й організатори УВУ, було не тільки заснувати в межах можливості університет державного типа, але й надати йому характер храму української науки, незалежної від будь-яких громадських чинників» [21, с. 200]. Під час першого семестру діяльності університету, що тривав з початку лютого до початку травня 1921 р., Д. Антонович як професор УВУ викладав на філософському факультеті два курси: «Історію українського мистецтва» та «Мистецтво нових часів» [23, арк. 17 зв.]. Науковець також відгукнувся на пропозицію М. Грушевського, із лекцією «Соціальні засади розвитку мистецтва» виступив на загальних курсах з суспільно-політичних наук [24, с. 45], що під егідою УСІ відкрилися 1 лютого 1921 р. для українських емігрантів у Відні.

У Відні Дмитру Антоновичу вистачало часу й для безпосередньої наукової діяльності. У жовтні-грудні 1920 р. він написав історичні нариси «Український театр» та «Українське мистецтво», які у 1923 р. у Празі надрукував двотижневик «Нова Україна». У 1921 р. у Відні також вийшов його мистецько-історичний нарис «Київ», який являв собою стислу історію не тільки Києва, а й взагалі України.

Восени 1921 р. УВУ було перенесено до Праги, яка з початком масової еміграції з України стала основним осередком української еміграції у Європі, зокрема, інтелігенції та студентської молоді. Разом з університетом влітку 1921 р. до Праги переїхав й Дмитро Антонович [1, с. 259]. Урочисте відкриття УВУ в Празі відбулося 23 жовтня 1921 р. Д. Антонович як продекан філософського факультету в 1921-22 рр. увійшов до першого складу Сенату університету в Празі. Згодом він працював на посаді декана філософського факультету (1927-28, 1931-32 рр.), тричі обирався ректором УВУ (1928-29, 1929-30, 1937-38 рр.), також входив до складу кураторії УВУ [2, с. 122-123]. Як звичайний професор історії мистецтва Д. Антонович викладав різноманітні курси з історії українського та європейського мистецтва на історично-філологічному відділі філософського факультету (1921-44 рр.). Під час перебування Д. Антоновича на посаді ректора (1928-29 рр.) УВУ, крім обов'язкових, улаштовував публічні наукові виклади, у яких з лекцією «Періоди історії українського театру» взяв участь й сам ректор [25, арк. 2].

Важливою подією для науковців, викладачів і студентів УВУ було створення Сенатом університету у квітні 1922 р. бібліотеки УВУ і бібліотечної комісії на чолі з Д. Антоновичем [16, с. 57]. Протягом 1922-39 рр. дослідник безкоштовно виконував обов'язки директора бібліотеки університету та очолював бібліотечну комісію. Хоча бібліотека УВУ не мала власного бюджету, її книжкові фонди, завдяки енергійній діяльності директора, невпинно зростали. Якщо наприкінці першого року свого існування бібліотека мала 839 книг і брошур, то у 1939 р. кількість книг уже становила 10380 одиниць. Бібліотека поповнювалася за рахунок взаємообміну літературою та пожертв. Власні книги до бібліотеки УВУ передавав і Д. Антонович. Так у 1924-25 рр. він подарував бібліотеці 172 книги [16, с. 57].

Створення курсу «Історії українського мистецтва» стало вагомим внеском Дмитра Антоновича у розвиток української науки. У 1923 р. УВУ на правах рукопису видав літографований

«Скорочений курс історії українського мистецтва». Ця праця Д. Антоновича мала велике значення не тільки як «одинокий» підручник для студентів вищих шкіл, а й як ґрунтовне наукове дослідження, в якому автор розглядав розвиток українського мистецтва відповідно до європейських художніх стилів, відокремлюючи передісторичні часи, візантійсько-романську та готичну добу, а також ренесанс, бароко, рококо, класицизм та еклектизм. Мистецтвознавець і надалі працював над монографією, яку планував видати друком. Він підготував «Нарис історії українського мистецтва» обсягом близько 40 друкованих аркушів, що мав більше ніж 300 ілюстрацій [7, с. 24]. Однак через тяжке матеріальне становище УВУ видання цієї книги не здійснилося.

Ідея створення при УВУ товариства для наукової співпраці виникла у Дмитра Антоновича ще у Відні [27, с. 234]. Але лише з переведенням УВУ до Праги перед українськими науковцями відкрилися сприятливі можливості для активної наукової діяльності. За свідченням Д. Антоновича, «об'єктивна необхідність наукового осередку для провадження наукової праці з одного боку, привезені з дому традиції з другого, зовсім природно спонукали професорів Українського університету в Празі поставити на порядок дня справу заснування Українського наукового товариства» [28, арк. 3]. 30 травня 1923 р. професори філософського факультету УВУ Д. Антонович, В. Біднов, Д. Дорошенко, О. Колесса, В. Щербаківський та П. Андрієвський заснували Українське історично-філологічне товариство в Празі (УІФТ), яке поставило за мету розвиток української науки та культури. Тоді ж було обрано тимчасову президію, головою якої став Д. Антонович [2, с. 197].

13 червня 1923 р. відбулося друге прилюдне засідання УІФТ, на якому було обрано постійну управу товариства у складі: Д. Антонович – голова [2, с. 197], О. Колесса – заступник голови, В. Біднов – секретар. Посаду голови УІФТ Д. Антонович обіймав від першого і до останнього дня діяльності товариства (1923-1945 рр.), він проводив засідання, планував їх тематику, завідував бібліотекою, вирішував поточні справи, підписував документи товариства і репрезентував УІФТ назовні. У 1925 р. популярний серед української еміграції щотижневик «Тризуб» відзначав: «Завдяки зразковому досвідові та видатній енергії голови товариства проф. Д.В. Антоновича діяльність історично-філологічного товариства йде певним темпом, товариство має постійний успіх і придбало симпатії українського громадянства» [29, с. 10].

УІФТ було суто науковим товариством, воно дистанціювалося від політики та надання професійної допомоги своїм членам і зосередилося виключно на науковій праці. Д. Антоновичу та секретарю В. Біднову вдалося надати регулярності та організованості роботі товариства [2, с. 199], основною формою якої були щотижневі наукові засідання. За свідченням Д. Антоновича, «завдання Українське історично-філологічне товариство поставило виключно наукові і фактично читання наукових докладів, обмін думок і поглядів з приводу прочитаного, доведення і оборона наукових позицій і ширша наукова дискусія забирали весь час на засіданнях товариства» [28, арк. 4-5]. Зокрема, з ініціативи вченого серед членів УІФТ була проведена дискусія щодо з'ясування сутності українофільства [2, с. 204].

На засіданнях УІФТ Дмитро Антонович зробив близько 80-ти наукових доповідей [30, арк. 60]. Це був найкращий показник серед членів товариства, який складав більше 10% від загальної кількості повідомлень. Різноманітні за своєю тематикою доповіді дослідника відрізняли наукова новизна, оригінальний погляд на проблему, вишуканість викладу. У них висвітлювалися окремі аспекти історії української культури, зокрема, образотворчого мистецтва, театру та архітектури («Методологічні непорозуміння в досліді українського мистецтва», «Пережиток готики в українській деревляній церкві», «Проблеми дослідження історії українського театру»). Окрему групу складають повідомлення Д. Антоновича про життя і творчість Т.Г. Шевченка («Неопублікований портрет роботи Т. Шевченка», «До питання про автопортрети Шевченка з часів заслання»). Низку праць науковець присвятив українським діячам культури, мистецтва та науки («Пам'яті Г.Г. Павлуцького», «О.Г. Лотоцький – лицар української книжки»).

Дмитро Антонович був ініціатором друку наукових досліджень членів товариства [31, арк. 43] та редактором першого тому «Праць Українського історично-філологічного товариства в Празі» [4, с. 24], який вийшов у світ у 1926 р. завдяки матеріальній допомозі Міністерства шкільництва та народної освіти ЧСР і грошовому внеску голови товариства [16, с. 53]. У збірнику було надруковано дві статті Д. Антоновича: «Розвій форм української дерев'яної церкви» та «Хто був будівничим брацької церкви у Львові?». Він також підготував вступ до цього видання. Загалом вийшло п'ять томів «Праць» (у 1926, 1939, 1941, 1942, 1944 рр.), до друку яких так чи інакше був причетний науковець.

Про інтенсивну наукову роботу Дмитра Антоновича в еміграції яскраво свідчать його чисельні наукові праці. У 1925 р. побачила світ одна із найбільш вагомих робіт дослідника, його монографія «Триста років українського театру. 1619-1919», в якій автор зробив першу спробу систематизувати та проаналізувати матеріал з історії українського театру. Того ж року вийшла друком праця Д. Антоновича «Група Празької студії», де вчений охарактеризував творчість професорів Празької студії С. Мако, І. Кулеця, І. Мозолевського, К. Стаховського та С. Тимошенка. Книга мала 29 репродукцій творів митців, а її текст було подано українською і французькою мовами. У 1925 р. Д. Антонович як редактор серії видань «Майстри українського мистецтва» розпочав активну співпрацю з «Видавництвом української молоді». У рамках цієї серії науковець видав низку нарисів про українських художників: «Олександр Мурашко» (1925), «Ян Станиславський» (1926), «Дмитро Безперечний» (1936), «Тимко Бойчук» (1929), «Василь Лепикаш» (1932).

Д. Антонович гідно репрезентував українську науку на міжнародній арені. За свідченням В. Міяковського, «в історії української еміграції Дмитро Антонович зайняв видатне місце в науковому світі, особливо в організації культурного й наукового життя. Наукові зв'язки в'язали його з українськими центрами в Берліні, Варшаві, Парижі, з Києвом і Америкою. Д. Антонович користувався повагою й авторитетом не тільки в українських, але й в чужих наукових колах» [7, с. 35]. Вчений виступав з науковими доповідями на таких міжнародних з'їздах, як Всеслов'янський конгрес географів і етнографів у Празі 1924 р. («Розвій форм української дерев'яної церкви»), Міжнародний з'їзд бібліотекарів і приятелів книги в Празі 1926 р. («З мистецтва української книги»), VI-й міжнародний конгрес педагогіки мистецтва в Празі 1927 р. («Принципи викладу історії мистецтва на високих наукових школах і на школах мистецтва»), 1-й Міжнародний конгрес народного мистецтва в Празі 1928 р. («Українська дерев'яна архітектура»).

11 листопада 1924 р. як автономний орган УІФТ був заснований Український академічний комітет (УАК), метою якого було об'єднання українських наукових діячів і координація їхньої співпраці на міжнародній арені. Невдовзі УАК став самостійною установою і отримав статус Національної української комісії для міжнародної інтелектуальної співпраці. Постійним представником УІФТ в УАК був Д. Антонович. У липні 1929 р. він як голова УАК взяв участь у роботі 1-ї конференції представників Національних комісій при Міжнародній комісії для інтелектуальної співпраці Ліги Націй в Женеві [2, с. 130]. Д. Антонович також представляв УІФТ в комісії Слав'янського інституту для співпраці між слав'янськими установами в Празі [32, арк. 55].

Дмитро Антонович підтримував творчі та особисті зв'язки з науковцями, що працювали на Україні. Він листувався з Д. Багалієм, П. Поповим та іншими науковцями [8, с. 511-512]. У 1927 р. статтю Д. Антоновича «До питання про походження старої української архітектури» було надруковано в збірнику, який Українська академія наук видала у Києві на пошану академіка Д.І. Багалія. В особому фонді Дмитра Антоновича Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України зберігається рукопис ще неопублікованої статті науковця «Малярська творчість Т. Шевченка» [33], яку мистецтвознавець написав після публікації професором М. Бурачеком у 1939 р. у Києві портрету роботи Шевченка «Жіноча голівка».

10 грудня 1926 р. Дмитра Антоновича було обрано надзвичайним членом Українського наукового інституту в Берліні (УНІ-Б) [34, с. 13], який з листопада 1926 р. репрезентував українську науку в Німеччині. У 1928 р. Д. Антонович як ректор УВУ увійшов до кураторії УНІ-Б. Від свого сина Михайла Антоновича, який навчався в УНІ-Б, вчений добре знав про наміри деяких сил «впихнути політику в інститут», він виступив проти політизації наукових досліджень та зрощення науки з публіцистикою. На переконання Д. Антоновича, УНІ-Б не повинен був орієнтуватися на широкий попит мас, а мав займатися джерелознавчими дослідженнями [8, с. 512, 548]. 22 лютого 1929 р. в УНІ-Б відбулися виклади Д. Антоновича німецькою мовою на тему: «Головні етапи в розвитку українського драматичного мистецтва за триста років» [35]. Того ж року в Женеві на семінарі Слов'янських студій мистецтвознавець вже французькою мовою прочитав лекції про українську дерев'яну церкву [2, с. 256].

Дмитро Антонович також активно співпрацював з Українським науковим інститутом у Варшаві (УНІ-В). У 1937 р. у XII томі Повного видання творів Т. Шевченка у 16 томах, яке видав УНІ-В, було надруковано його монографію «Шевченко-маляр». У 2004 р. працю дослідника було перевидано у Києві. У передмові до цього видання генеральний директор Національного музею Тараса Шевченка С. Гальченко відзначив, що багато хто з мистецтвознавців, істориків культури й високопрофесійних художників досліджували й досліджують малярську спадщину Т. Шевченка, але

жоден із авторів найсолідніших монографій не зробив такого професійного мистецтвознавчого аналізу художньої творчості митця, як це зробив Дмитро Антонович [10, с. 7].

Значною була роль Д. Антоновича в організації та проведенні двох Українських наукових з'їздів у Празі (у 1926, 1932 рр.). При плануванні роботи першого Українського наукового з'їзду в Празі науковець запропонував створити три або чотири секції: 1) наук історичних і філологічних, 2) наук суспільних, 3) наук природничих, і, при потребі, 4) наук математичних і технічних. Секцію наук історичних і філологічних поділити на чотири підсекції: a) філологічно-педагогічну, b) історичну, c) філологічну (історії мови і письменства), d) археології та історії мистецтва. Ця ініціатива Д. Антоновича була підтримана УІФТ і затверджена організаційною комісією по влаштуванню з'їзду [36, арк. 18-23 зв.]. Дмитра Антоновича було обрано заступником голови організаційної комісії з підготовки другого Українського наукового з'їзду в Празі [37, арк. 7]. На з'їзді дослідник очолював роботу історично-філологічної секції, був заступником голови підсекції археології та історії мистецтва й також виступав з доповідями: «Праця в галузі мистецтва», «Праця Д.І. Багалія для археології й мистецтва», «Тенор Іванов».

Рішенням Ради Української господарської академії від 25 лютого 1933 р. Дмитро Антонович розпочав виклади предмету «Українська культура» на курсах українознавства при Українському технічно-господарському інституті (УТГІ) заочної форми навчання [38, арк. 11]. Він же став організатором, редактором і одним із авторів збірника лекцій «Українська культура», який було видано у 1934 р. у Подєбрадах для студентів УТГІ (у повному обсязі збірник вийшов у 1940 р.). Цю колективну монографію науковець розглядав як синтетичну працю з історії української культури і у своєму дослідженні української культури використовував прийняті тоді західноєвропейською наукою принципи систематизації та періодизації культурного розвитку.

Дмитро Антонович не припинив наукової діяльності й під час Другої світової війни. У 1942 р. у видавництві С. Гірцеля у Лейпцигу німецькою мовою вийшла остання фундаментальна монографія науковця «Deutsche Eiuflusse auf die ukainischer Kanst» («Німецький вплив на українське мистецтво»), в якій автор проаналізував німецький, а також італійський, французький та впливи інших народів на українське мистецтво і дійшов висновку, що «геній українського народу завжди мав силу сприйняту основу розвинути, натхнути власним життям, модифікувати, а головне іти з нею вперед своїм оригінальним шляхом» [40, арк. 368].

Улітку 1942 р. Дмитро Антонович взяв участь у дослідженні нововідкритого стінопису Сандомірського монастиря, про результати якого на засіданні УІФТ вчений зробив доповідь, яку ілюстрував колекцією фотографій [41, арк. 48]. Творчий доробок науковця під час війни поповнився низкою наукових рефератів, з якими він виступав перед членами товариства: «Українська архітектура в Генеральному Губернаторстві», «Харківський салон Х.Д. Алчевської в 60-х роках», «500 засідань УІФТ в Празі» та ін.

Крім обов'язків голови УІФТ, Дмитро Антонович у 1942-43, 1943-44 рр. ще виконував функції секретаря, у зв'язку з категоричною відмовою від секретарських повноважень С. Наріжного [41, арк. 44, 113]. У фонді 269 Центрального державного архіву громадських об'єднань України «Колекція документів «Український музей в Празі» зберігаються написані рукою вченого протоколи засідань та «Справоздання» товариства за ці роки. Так у 1943-44 рр. відбулося 29 засідань УІФТ, на яких було зроблено 36 доповідей, із яких 8 прочитав Д. Антонович [41, арк. 114]. Але на перешкоді науковій діяльності дослідника стала хвороба. Останнє засідання УІФТ під його головуванням відбулося 23 січня 1945 р. [42, арк. 54].

Отже, важко переоцінити роль Дмитра Антоновича в організації наукового життя української еміграції. Він був фундатором та багаторічним керівником поважних українських культурно-наукових установ та організацій за кордоном. Науковець гідно репрезентував українську науку на міжнародній арені. В еміграційний період життя Д. Антоновича вийшли друком його численні наукові розвідки та фундаментальні монографії, у яких він один з перших розпочав системні дослідження історії українського театру, мистецтва та культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Біднов В. Дмитро Антонович (1877-1927 рр.) // Літературно-науковий вісник. – 1927. – № 11. – С. 256-260; 2. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 370 с.; 3. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української

еміграції 1919-1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої). – К., 1999. – 272 с.; 4. Наріжний С. П'ять літ діяльності Українського історично-філологічного товариства в Празі // Тризуб. – 1928. – № 50. – С. 19-26; 5. Наріжний С. 15 літ діяльності Українського історично-філологічного товариства в Празі (1923-1938). – Прага, 1940. – 16 с.; 6. Наріжний С. Професор Д.В. Антонович // Музей визвольної боротьби України: до 80-ї річниці заснування: збірник матеріалів конференції (Прага, 12-14 жовтня 2005 р.). – Прага, 2006. – С. 277-282; 7. Міяковський В. Дмитро Антонович. – Вінніпег, 1967. – 48 с.; 8. Ульяновський В.І., Ульяновська С.В. Автори «Української культури» // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993. – С. 505-514; 9. Афанасьєв В. Осягаючи історичний поступ національного мистецтва: До 120-річчя від дня народження Дмитра Антоновича // Культура і життя. – 1997. – 19 листопада; 10. Гальченко С.А. Дослідник скарбів неоціненних // Антонович Д.В. Шевченко-маляр. – К., 2004. – С. 5-10; 11. Дзюба І. «Українська культура» в контексті української культури // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993. – С. 5-13; 12. Пуцко В. Про «Скорочений курс історії українського мистецтва» Д. Антоновича // Образотворче мистецтво. – 1993. – № 1. – С. 44-48; 13. Божук Г., Зілгалов В. Дмитро Володимирович Антонович – історик української культури // Від наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету. Міжнародна наукова конференція. (Пряшів – Свидник, 12-15 червня 1991 р.): Матеріали. – Київ; Львів; Пряшів; Мюнхен; Нью-Йорк; Торонто; Сідней, 1992. – С. 224-232; 14. Бублик Т.В., Наукова та культурно-освітня діяльність в Чехословаччині та Німеччині в 20-30-ті роки XX століття // Дис... канд. іст. наук. – К., 1997. – 178 с.; 15. Вагіна О.М. Освітня діяльність української еміграції в країнах Європи (1918-1939 рр.) // Дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1999. – 230 с.; 16. Віднянський С. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921-1945). – К., 1994. – 84 с.; 17. Галай О.Ю. Науково-педагогічна діяльність української еміграції у Чехословаччині у міжвоєнний період (1918-1939): Дис... канд. іст. наук. – К., 1998. – 164 с.; 18. Заремба О.С. Видавничо-бібліотечна інфраструктура української еміграції в Чехо-Словаччині між двома світовими війнами // Дис... канд. іст. наук. – К., 2002. – 203 с.; 19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4373. – Оп. 1. – Спр. 2; 20. Там само. – Спр. 3; 21. Там само. – Спр. 5; 22. Євтух М.Б., Галай О.Ю. Діяльність Українського вільного університету у Празі // Теоретичні питання освіти та виховання. – Суми, 1997. – Вип. 5. – С. 198-207; 23. ЦДАВО України. – Ф. 4373. – Оп. 1. – Спр. 8; 24. Потульницький В.А. Нариси з української політології (1819-1991). – К., 1994. – 320 с.; 25. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 430; 26. Антонович Д. Українське мистецтво // Образотворче мистецтво. – 1993. – № 1. – С. 44-47; 27. Антонович К. З моїх споминів. – Вінніпег, 1973. – Ч. 5. – С. 181-240; 28. ЦДАВО України. – Ф. 3956. – Оп. 2. – Спр. 21; 29. Поперешній В. Наші товариства. Українське історично-філологічне товариство в Празі // Тризуб. – 1925. – № 8. – С. 9-13; 30. ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 417; 31. Там само. – Спр. 404; 32. ЦДАВО України. – Ф. 4372. – Оп. 1. – Спр. 4; 33. Там само. – Ф.3956. – Оп. 1. – спр. 19; 34. Український науковий інститут в Берліні // Тризуб. – 1927. – № 7. – С. 12-15; 35. Хроніка // Тризуб. – 1929. – № 21. – С. 37; 36. ЦДАВО України. – Ф. 4372. – Оп. 1. – Спр. 10; 37. Там само. – Ф. 3956. – Оп. 2. – Спр. 36; 38. Там само. – Ф. 3879. – Оп. 1. – Спр. 29; 39. Праці Українського історично-філологічного товариства в Празі. Т. 2. Виданий на пошану Голови товариства Д. Антоновича. – Прага, 1939. – 227 с.; 40. ЦДАВО України. – Ф. 3956. – Оп. 2. – Спр. 14; 41. ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 417; 42. Там само. – Спр. 418.

Ю.Ю. Боднарчук

КІЛЬКІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА Й ЗОНИ ПРОЖИВАННЯ НАСЕЛЕННЯ ЛОКАЛЬНИХ ЕТНОГРАФІЧНИХ ГРУП – ХОЛМЩАКІВ ТА ПІДЛЯШУКІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩІ НАПЕРЕДОДНІ ЇХ ВИСЕЛЕННЯ В УРСР

Холмщина та Підляшшя була найбільшою українською областю, яка внаслідок злочинної діяльності московського уряду впродовж 1944–1946 рр., втративши свій історичний етнос, стала назавжди втраченою для українського народу. У даному дослідженні зроблена спроба з'ясувати територію розселення та кількісний склад українців на цих теренах напередодні їх виселення в УРСР. Об'єктом даного дослідження є Холмське - Підляська земля як етнічно-історична територія розселення українців та демографічна складова її корінного етносу. Предметом – сукупність умов і обставин, що формували територію та кількість української спільноти на даній території.

У період II Речі Посполитої Холмщина та Підляшшя були включені до складу Люблінського і частково Білостоцького воєводств [1; 129]. Вони охоплювали повіти Грубешувський (61870 осіб українського населення), Влодавський (55213), Томашувський (52758), Більський (97172), Холмський (51654), Костянтинівський (19548), Білгорайський (25007), Замостівський (18286), Красноставський (8124), Радинський (3953), де проживали загалом 393 585 українці (34,44%) [1; 131].

Згідно з дослідженням Ю. Макара, українське населення на цій території від 1909 р. невпинно зменшувалося. Так якщо під час додаткового перепису населення у 1909 р. тут проживали 464 тис.

українців і трохи більше 268 тис. поляків, то перед Першою світовою війною православних налічувалося більше 327 тис., а католиків – близько 405 тис. осіб. За переписом 1921 р., співвідношення між поляками та українцями було відповідно 70,8% до 14,4% . [3; 15–16]. За підрахунками В.Кубійовича, вже на 1939 р. із 720 тис. усього населення було близько 220 тис. українців і ще 160 тис. – сполонізованих українців, так званих «калакутів» (українців римо-католицького віросповідування) [2; 26], які становили 52,7% усього населення. На етнічних українських землях переписи населення проводили з урахуванням мовних та віросповідних характеристик, що сприяло штучному створенню переваг чисельності польської людності. Саме тому кількість українського населення на цій території зменшилася з 446839 осіб за станом на 1 січня 1915 р. до 220 тис. осіб у 1939 р.

Під час німецько-фашистської окупації Холмщини та Підляшшя і створення на західноукраїнських землях Ґенерал-Губернаторства делеґація українського населення Холмщини та Підляшшя зверталася до «високоповажного Пана Ґенераль - Губернатора» з меморіалом, у якому серед іншого було визначено кількість українського населення, котре тут проживало. Автори звернення відзначили, що встановлення стислої кількості української людності на тих землях на підставі урядових польських статистичних джерел дуже утруднена, «бо польська «статистика» свідомо фальшувала числа, стараючись довести, що на тих теренах людність українська …творить зникому [та що зникає – *авт.*] меншість». Кількість українців делеґати встановили за віросповідною статистикою. Так кількість української православної людності визначили як 270 тис. осіб, а української католицької, яка при спілкуванні вживає тільки українську мову, 200 тис. осіб [5; арк. 1–2]. Згідно з цим українці становили близько 470 тис. осіб або 65,27%, з яких офіційна статистика могла визнати лише 270 тис. як таких, котрі сповідують православ'я.

Кожен із авторів наведених статистичних даних мав своє джерело інформації і свою суб'єктивну мотивацію, тому загальна картина кількості українського населення на Холмщині та Підляшші є дуже наближеною і коливається від 370 до 470 тис. осіб у хронологічних межах 1939–1943 рр.

На кількість українського населення і його розміщення вплинула Друга світова війна. Так під час німецько-фашистської окупації як українців, так і поляків насильно виселяли з Люблінського і Замостівського повітів, а на їх місце планували поселити родини етнічних німців. Унаслідок цього з листопада 1942 р. до середини лютого 1943 р. було повністю виселено 116 сіл: із повіту Замостя – 47, із Томашівщини і Грубешівщини відповідно 15 і 54 сіл [4; 81]. У праці «Нариси історії Холмщини і Підляшшя» Є. Пастернак зазначив, що німецьких переселень зазнали мешканці більшості сіл Томашувського повіту. Зі Замостівського і Красноставського повітів лише за грудень 1942 р. було виселено близько 12 тис. осіб. У 1943 р. на місце польського населення, виселеного зі Замостського і Красноставського повітів, переселяли українців. Вимушена міґрація населення була настільки великою, що статистичні дані за 1944 р. населення в цілому, і українців, зокрема, за 1944 р. вагомо відрізняються від даних напередодні війни в бік зменшення кількості жителів. До цього слід долучити акції винищення православного населення, що відбувалися саме на холмсько-підляській землі, зачіпаючи і Надсяння. Уже навесні 1943 р. були повністю зруйновані на Грубешівщині села Моложів, Стрільці, Тугані, Мірче та багато інших, а чимало їх жителів винищено. На Грубешівщині повністю згоріли будівлі у 52 українських селах, де загинуло 4 тис. осіб. Загалом українських жителів, із Холмщини та Підляшшя в роки Другої світової війни, як зазначив дослідник Ю. Макар, усували шляхом постійного тиску, загроз, позбавлення майна, убивств [3; 45, 54]. На момент закінчення війни тут панувало гостре міжнаціональне протистояння, що поглибилося після підписання 9 вересня 1944 р. Угоди, метою якої було переселити українців із Закерзоння за межі майбутньої Польської держави.

Одним із додаткових джерел при визначенні кількості українців є статистичні дані Управління Головного уповноваженого уряду УРСР З переселення українського населення з території Польщі. Ці дані базовані на інформації, що подавали районним уповноваженим представники місцевої влади в Польщі та їх перевіряли й уточнювали районні уповноважені під час переселення. Згадані дані не зазнали впливу таких тенденцій, як суб'єктивізм і упередженість, тому є найзбалансованішим джерелом інформації щодо розселення та кількісної характеристики холмсько-підляських українців напередодні їх остаточного виселення.

За оперативними даними райвідділів евакуаційної комісії, співвідношення числа українців до кількості населення повіту на початок евакуації було наступним:

Таблиця 1

Назва повіту	Кількість населення у повіті	Кількість українського населення	% українців до всього населення повіту
Грубешувський	123000	69937	57,4%
Влодавський	92227	26751	29,05%
Томашувський	134658	40904	30,37%
Холмський	120195	37250	31%
Білгорайський	–	16687	–
Замостівський	89000	5845	6,56%
Красноставський	75000	3315	4,42%
Любартівський	–	811	–
Радзинський	–	274	–
РАЗОМ	–	201774	–

Так якщо населення на території Польщі під час війни втратило 22%, то українців за станом на 1939 р. в межах зазначених у таблиці повітів було близько 260 тис. осіб, тобто лише тих, які сповідували православ'я.

На Холмщині та Підляшші українське населення проживало компактними групами – селами, групами сіл і навіть волостями. Томашувський повіт нараховував 18 волостей із 245 селами, з яких 77 сіл (4 волості) були повністю українськими [6; арк. 4 - 5, 10]. Переважна більшість українського населення територіально була розміщена поблизу радянського кордону в таких волостях, як Любаче-Крульовська, Терношинська, Угнівська, Ярчувська, Лащувська, Телятинська, Потуржинська. На території решти десяти волостей переважало польське населення [7; арк. 95–100].

На початок евакуації у цьому повіті нараховувалося населення 134658 осіб, із них українці мешкали в 11139 родинах, із загальною кількістю 40904 особи, що становило 30,37% від загальної кількості населення повіту. Решта населення було польське, й у незначній кількості – німецьке. З цього числа під час депортації фактично виїхали в Україну 11097 родин, із загальною кількістю 40 742 особи. Відсоток евакуйованих щодо загальної кількості числа українського населення в повіті становив 99,6%. На території повіту залишилися 42 родини (162 особи) [8; арк. 1].

У Білгорайському повіті в 12 волостях із 16 проживало українське населення. За станом на 1938 р. у повіті нараховувалося 111900 осіб. Згідно з даними староства, на 1944 р. було обліковано 4475 українських господарств, у яких мешкали 16687 осіб [9; арк. 1–2].

На 13 жовтня 1944 р. населення Влодавського повіту становило 92227 осіб, з яких до початку евакуації були подані дані на 26751 особу української національності, росіян – 330 осіб, білорусів – 16 осіб, у загальному - 26800 осіб, або 29% від усього населення повіту. Решта 70,9% припадало на поляків – 65427 осіб [10; арк. 32–33]. Владавський повіт за адміністративно-територіальним принципом поділявся на 14 волостей, в яких нараховувалося 202 населених пункти, серед яких три міста – Влодава, Парчів, Острів. Українці проживали вздовж лівого берега ріки Буг на відрізку до 70 км., були розселені здебільшого у волостях Сабібур, Влодава, Вирики, Волоська-Воля і Словатичі [10; 31].

У Красноставському повіті українське населення проживало в 4 з 15 волостей, а саме: Чайки, Синиця-Ружана, Лапенник, Туробин [11; арк. 7]. За даними на 1937 р., у Красноставському повіті проживало українських сімей 1540 (5540 осіб). На початок переселення тут нараховувалося лише 953 українських родини (2932 особи), які підлягали евакуації. З цього числа фактично виїхали в Україну 874 сім'ї, із загальною кількістю 2707 осіб [11; 1– 4].

Грубешівський повіт розташований уздовж кордону між УРСР і Польщею, що пролягав між ріками Буг і Солокія, за винятком волостей Белопольє, Грабовець, Вербковичі, Менчин, Молодятиче та Ухани, які від кордону – на відстані від 15 до 50 км. У повіті нараховувалося 18 волостей (290 населених пунктів), із яких 65% сіл були українськими [12; 13]. У Грубешівському повіті після визволення східної частини Польщі та підписання Угоди про переселення осіб української національності кількість населення становила 123 тис. осіб. Українців щодо загальної кількості населення повіту було 57,4%, або 18984 сім'ї, в яких нараховувалося 69937 осіб, що було найбільше порівняно з рештою повітів. Отже, у повіті переважало українське населення, а в населених пунктах Хоробрувської волості українське населення дорівнювало 100% [13; 14]. За період евакуації з меж повіту виселили 18653 сім'ї (68658 осіб) – 98,3%, залишилася 331 сім'я (1279 осіб) [14; 28].

У Радзинському повіті українці мешкали в селах Шостка – 60 сімей (193 особи), Загайки – 17 (64), Жиротин – 1 (4), Менджижець – 5 (13) [15; арк. 7]. Робота щодо виселення українського населення зі Радзинського повіту була розпочата 5 березня 1945 р. і закінчена 17 квітня 1945 р. На

початок евакуації у Радзинському повіті проживали 83 родини (274 особи), які підлягали евакуації. Особливістю поселень українців, де їх була незначна кількість, було те, що вони швидко залишали нажиті місця і не чинили активного спротиву евакуаційній кампанії. Евакуація у Радзинському і Любартівському повітах відбувалася швидко, але навіть тут проживало небагато українців, проте закінчилася вона пізніше встановленого в Угоді терміну до 1 лютого 1945 р. [16; арк 1-3].

Холмський повіт із повітовим центром у місті Холм (22709 жителів), об'єднував 13 волостей (360 населених пунктів) із загальною кількістю жителів – 120195 осіб. За попередніми даними, що мала військова повітова комендатура, до початку евакуації за станом на 1 жовтня 1944 р. українське населення було розселене в сільській місцевості рівномірно у всіх 13 повітах, у кількості 37250 осіб і становило 31%, а польське населення – 119212 осіб [6; арк. 13]. За уточненими даними, отриманими з волостей у ході евакуації, українці, які підлягали виселенню згідно з Люблінською Угодою, були обмежені кількістю 34462 особи (9304 сім'ї). Польське населення у повіті збільшилося за рахунок українців, які прагнули залишитись у своїх господарствах і тому записувалися в місцевої влади як поляки, змінювали конфесійну приналежність, чому активно сприяли католицькі священики. Отже, до часу закінчення евакуації, тобто за станом на 10 грудня 1945 р. в Холмському повіті склад населення змінився і розподілився наступним чином: поляків – 142304, євреїв – 600, українців – 1645 осіб [17; 6]. Це промовисто демонструє національний характер земель, що донедавна були етнічно-українськими.

Отже, розселення українців на території Холмщини та Підляшшя напередодні їх виселення створювало компактні сільські поселення вздовж східно-польського кордону, як продовження історично сформованих українських територій. Діяльність польського уряду на цих теренах була спрямована на доведення польської переваги, що провокувало неузгодженість і суб'єктивізм у визначені кількісних показників української спільноти.

Із огляду на викладене можна з упевненістю стверджувати, що, незважаючи на наміри польського уряду протягом міжвоєнного періоду асимілювати і денаціоналізувати українське населення, воно не втрачало меж розселення і зберігало чисельну перевагу в місцях свого компактного проживання. Лише злочинна діяльність Радянського уряду призвела до ліквідації корінного етносу на Холмсько-Підляських землях упродовж 1944–1946 рр. і уподальшому під час провелення операції «Вісла» у 1947 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Чорний С. Українці в Євразії: Чисельність і розміщення за переписами 1897–1990 рр. – К., 2002. – 181с.; 2. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії. – Чикаго, 1975. – 664 с.; 3. Макар Ю. Холмщина і Підляшшя у першій половині ХХ століття: історико-політична проблематика. – Львів: Інститут Українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2003. – 88 с.; 4. Волинь і Холмщина 1938–1947 рр. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Голова ред. колегії Я. Ісаєвич. - Львів, 2003. – 813 с.; 5. Звернення делегації українського населення з Холмщини і Підляшшя до генерал-губернатора зайнятих територій бувшої Польської держави // Центральний державний архів громадських організацій України (далі - ЦДАГОУкраїни) – Ф. 269. - Оп.1. - Спр. 340. – Арк. 1-2.; 6. Стенограма наради при Головному уповноваженому уряду УРСР по переселенню українського населення з території Польщі М. Підгорного за участю секретаря ЦК КП(б)У Д. С. Коротченка від 23–24 жовтня 1944 р. // ЦДАГОУкраїни. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 792. – Арк. 4–27.; 7. Пояснювальна записка до заключного звіту з евакуації українського населення у Томашувському районі в Українську РСР // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВУкраїни) – Ф. 5949. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 95–117; 8. Акт про закінчення роботи по евакуації українського населення із Томашувського району, від 30 липня 1946 р. // ЦДАВОВУкраїни. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 1–3; 9. Пояснювальна записка до заключного звіту по евакуації українського населення по Білгорайському району на територію УРСР за період з 15 жовтня 1944 р. до 1 грудня 1945 р. // ЦДАВОВУкраїни. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 1–2; 10. Пояснювальна записка до заключного звіту з евакуації українського населення у Влодавському районі на територію УРСР // ЦДАВОВУкраїни. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 31–54; 11. Акт про закінчення роботи по евакуації українського населення із Красноставського району // ЦДАВОВУкраїни. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 1–4; 12. Доповідна записка про проведену роботу по евакуації українського населення із Грубешівського повіту // ЦДАВОВУкраїни. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 12–29; 13. Доповідна записка про проведену роботу по евакуації українського населення із Грубешівського повіту // ЦДАВОВУкраїни. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 12–29; 14. Доповідна записка про проведену роботу по евакуації українського населення із Грубешівського повіту // ЦДАВОВУкраїни. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 12–29; 15. Заключний звіт районного уповноваженого у Радзинському районі за 1944-1946 рр. // ЦДАВОВУкраїни. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 1–5; 16. Акт про закінчення роботи з евакуації українського населення із Радзинського району, від 9 серпня 1946 р. // ЦДАВОВУкраїни. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 1–15; 17. Заключний звіт

районного уповноваженого по Холмському району за 1944 - 1946 рр. // ЦДАВОВУкраїни. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 64. – Арк. 3–39.

Л. В. Маринич

ПЕТРО ТЕЛЕВ'ЯК (1896-1937?): СТОРІНКИ РАДЯНСЬКОЇ БІОГРАФІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО ІНЖЕНЕРА

Проблема еміграції із Західної України упродовж міжвоєнної доби ХХ ст. лише починає привертати увагу дослідників. Ґрунтовно це питання, на прикладі американського й західноєвропейського напрямів, проаналізовано у монографії львівського науковця С. П. Качараби [1]. Східний вектор цієї еміграції, політичної і трудової, до радянської України частково висвітлений у працях О. С. Рубльова, Ю. А. Черченка та деяких інших дослідників [2; 3].

Метою нашої статті є розгляд радянської біографії Петра Телев'яка – одного з групи у 13 західноукраїнських інженерів-українців, які на запрошення влади УСРР прибули 1931 р. до радянської України, аби допомагати здійснювати плани індустріалізації СРСР.

У першому томі «Зустрічей і прощань» Г. Костюка серед інших фотоілюстративних матеріалів вміщено й знімок західноукраїнського літератора Василя Бобинського (1898-1938) з дружиною та сином на балконі їхнього харківського помешкання 1930 р. У підпису під фото зазначено, що поряд з родиною Бобинських стоїть «інженер Петро Телев'як з Тернопільщини» [4, с. 691]. Ані в покажчику імен до мемуарів не згадується це прізвище, ані в самому їхньому тексті немає будь-яких пояснень, хто ж був цей загадковий «інженер Петро Телевяк…» Зрозуміло лише, що він якось пов'язаний з подружжям Бобинських й вочевидь земляк-галичанин, бо з Тернопільщини.

Знову пов'язані якимось чином ці прізвища (Бобинського й Телев'яка) у протоколі трусу у помешканні В. Бобинського під час арешту поета 25 грудня 1933 р. за фальшивим обвинуваченням у належності до «Української військової організації» («УВО») [3, с. 545]. Принаймні у протоколі обшуку, серед іншого, зафіксовані й такі, вилучені енкаведистами, матеріали: «[…] телеграми на адресу Бобинського з Ярмолинець й Києва за підписом Телев'яка – 2 (дві) […]; 7) Акт щодо приймання групи копалень від техкера [технічного керівника] Ільницького П. І. техкером Телев'яком Петром Михайловичем від 31/V-31 р.; 8) Наказ №108 по Первомайському рудоуправлінню від 31/X.31 р. м. Ярмолинці за підписом директора Р/Управління Синькіна; 9) Доповідна записка техдиректора Первомайського Р/Управління Телев'яка щодо стану вісьмох (8) копалень Р/Управління – на 4-х (чотирьох) аркушах; 10) Бланки технічного звіту по Центральному технічному тресту із заповненим цифровим матеріалом по пункту – рух вибухових речовин, найменуванням їх та одиниць виміру на 9 (дев'яти) аркушах, що з них заповнений 1 (один) […]» [5].

До певної міри справу з'ясував сам П. Телев'як, згадавши (вже після власного арешту) у протоколі допиту від 15 травня 1934 р.: «Ми з Бобинським далекі родичі […]» [6, арк. 36].

Привели Петра Телев'яка в УСРР (а згодом до тюремних камер НКВД, концтаборів віддалених місць СРСР й загибелі у «скорострільні» 1937-1938 рр.) оманливі заклики «політики українізації» до закордонної української інтелігенції приїздити до радянської України й будувати нове «вільне життя» на «Батьківщині трудящих».

Виконання завдань першої п'ятирічки й індустріальної модернізації СРСР/УСРР вимагало чимало кваліфікованої інженерно-технічної сили. Так 26 березня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання «Про запрошення інженерів і техніків з Західньої України», ухвалило: «Не заперечувати проти запрошення ВРНГ, по погодженню з відповідними організаціями, 15-20 інженерів і техніків з Зах.[ідньої] України без будь-якої гарантії надання їм можливости переводу грошей (валюти) за кордон, про що ті, що запрошуються, повинні бути попереджені» [3, с. 113].

У травні 1929 р. столичний тоді Харків на запрошення влади УСРР відвідала делегація «Українського технічного товариства» (УТТ) у Львові. Лояльно налаштоване до комуністичної адміністрації у Наддніпрянській Україні, УТТ згуртовувало у своїх лавах близько 1 000 західноукраїнських інженерів. Під час переговорів з представниками влади вищезгадана домовленість про запрошення двох десятків західноукраїнських інженерно-технічних працівників на інженерні посади у промисловості республіки була підтверджена.

30 листопада 1929 р. керівництво «Українського технічного товариства», покликаючись на травневі перемовини у Харкові, звернулося до Всеукраїнського товариства культурного зв'язку із закордоном (ВУТОКЗ) з наступною пропозицією: «Делегація нашого Товариства, в часі свойого побуту в Харкові […] ствердила можливість для західноукраїнських інженерів працювати на Радянській Україні, тим більше, що міродатні чинники Української Соціялістичної Республіки,

завдяки попертю Всеукраїнського товариства культурного зв'язку із закордоном, зайняли до цеї справи прихильне становище. Користаючи з того, пересилаємо заяви 15-тьох членів нашого Товариства, які заявили охоту виїхати на Радянську Україну і працювати там чи то в промисловості, чи то в наукових установах. Товаришами тими (в альфабетичному порядку) є […]» [7, арк. 13]. Чотирнадцятим у списку згадувався й Петро Михайлович Телев'як – «літ 33, жонатий, інженер-гірник Пшібрамської гірничої високої школи, з майже однорічною практикою в копальнях Чехословаччини. Перекладає опис життя, відпис свідоцтва дипломового іспиту та відписи чотирьох посвідок з практики» [7, арк. 14].

Завершувалося звернення таким запевненням керівництва УТТ: «Залучені заяви ми провірили і ствердили, що всі охочі до виїзду є Галичане з закінченим академічним образуванням, які осягнули на ріжних високих школах диплом інженерів і заслугують на те, щоби їх поручити […]. Пересилаючи їх заяви, просимо допомогти кандидатам в одержанню відповідних занять, щоб могли працювати з користю для Української Соціялістичної Радянської Республіки та причинитись до підсилення та закріплення взаїмних культурних зв'язків між західноукраїнськими землями а Великою Україною» [7, арк. 14].

19 січня 1930 р. Голова ВУТОКЗ О. А. Полоцький листовно звернувся до Вищої Ради Народного Господарства (ВРНГ) УСРР: «Всеукраїнське Товариство Культурного Зв'язку з Закордоном разом з цим надсилає Вам 15 анкет інженерів Західньої України, що бажають приїхати для роботи на Радянську Україну. Просимо Вас розглянути ці анкети та повідомити нас, які з цих інженерів могли б бути придатними для роботи в нас та яких Ви б вважали за доцільне запросити до УСРР» [8, арк. 1].

У листопаді 1929 р. гірничий інженер П. Телев'як власноручно написав цей короткий життєпис: «Підписаний родився 31.І.1896 р. в Красносільцях пов.[іту] Збараського, Сх.[ідня] Галичина. Батьки – незаможні селяне. Початкову освіту побирав в Красносільцях і в Збаражі. До гімназії ходив в Збаражі (4 нищі кляси української приватної гімназії); дальші 2 кляси учився приватно, а до 7 кл.[яси] ходив в шкільнім році 1916/17 до української клясичної гімназії в Тернополі. З початком 1918 року виїхав до Київа, де, працюючи по ріжних установах, продовжав свою освіту.

Як мобілізований, брав участь в українсько-польській війні в рядах Ук.[раїнської] Галицької армії і перебував в ній до її повної ліквідації (весна 1920 року).

Після цього вернув домів; в році 1921 здав в укр.[аїнській] гімназії в Тернополи іспит зрілости і осінню 1921 р. виїхав на студії до Чехословаччини; в роках 1921/22, 1922/23, 1923/24 і 1924/25 учився на Високій Гірничій школі в Пшібрам (Psibram, И.S.R.). 1.XII.1926 р. осягнув там же титул гірничого інженіра.

Під час студій і по дипльомі відбув 8-місячну практику на копальнях Ч.С.Р.

На весні 1927 вернув до Галичини. Просидівши більше року безробітним вдома, дістав працю при комасації ґрунтів на Волині, де працює вже від липня 1928 р. аж до тепер» [8, арк. 10].

28 лютого 1930 р. голова ВРНГ УСРР К. В. Сухомлин інформував О. А. Полоцького, що, по-перше, вищезгаданий список зазнав редукції – з нього викреслили двох осіб за невідповідністю їхнього фаху кон'юнктурним потребам промисловості республіки, по-друге, – конкретизувалися ймовірні місця працевлаштування західноукраїнських інженерів (щодо П. Телев'яка – може працювати «за фахом на Подільських фосфоритових копальнях Укрхемтресту з 2-місячним іспитом та утриманням в 250–300 крб. на місяць»). Й насамкінець – у зверненні до голови ВУТОКЗ містилася вимога-директива: «Прохання до Вас всіх вищезазначених 13 фахівців відкликати з Зах.[ідньої] України в терміновому порядкові та направити їх через ВРНГ УСРР за вищезазначеним пляном використання їх» [8, арк. 30-30 зв.].

28 травня 1930 р. обліково-розподільчий відділ ВРНГ УСРР інформував Укрхімтрест: «26-го січня 1930 р. Ви повідомили нас про те, що інженери Телевак П. М. та Маковійчук А. В., які запрошені нами з Західної України, можуть бути призначені для роботи за фахом на Подільських фосфоритових копальнях Укрхемтресту.

Повідомивши про це відповідні організації, ми нарешті одержали від нашого консульства у Львові повідомлення, що вищезазначені інженери прибудуть до ВРНГ УСРР в останніх числах травня, про що Вас і повідомляємо» [9].

Але до УСРР П. Телев'як потрапив ледь не через рік – у березні 1931 р. Польська влада видала йому закордонний паспорт до Чехословаччини. У Празі він отримав радянську візу на в'їзд до СРСР й через Берлін – Ригу – Москву нарешті прибув до Харкова. Невдовзі був направлений на Подольські фосфоритні копальні до Ярмолинецького району, де до травня 1932 р. працював

завідувачем гірськими роботами, технічним керівником й технічним директором копалень. Наприкінці липня 1932 р. з родиною переїхав до Харкова, а з 1 серпня почав працювати проектувальником у «Гіпрококсі». На останній посаді перебував до моменту арешту 20 березня 1934 р. [6, арк. 18]. Втім, з ГПУ – НКВД західноукраїнський інженер «познайомився» ще раніше – 1932 р. у Харкові його вже затримувало ГПУ, але, щоправда, після десятигодинного «з'ясування», до часу звільнило з-під варти [6, арк. 6].

Інженера П. Телев'яка ув'язнили 20 березня 1934 р. за обвинуваченням у належності до так званої «Української військової організації». Вже 8 квітня в'язень визнав інкриміновані йому обвинувачення, стверджуючи у протоколі: «Я, П. М. Телев'як, визнаю себе винним у тому, що з 1930 р. належав до контрреволюційної організації УВО – «Української військової організації», яка проводила розвідувальну роботу на користь Польщі, диверсію і терор й прагнула до повалення Соввлади на Україні збройним шляхом […]. Основна моя робота в УВО на Совєтській Україні полягала у збиранні різноманітних секретних відомостей, що стосувалися стану промислових підприємств, головним чином за місцем моєї основної роботи (фосфоритні копальні й «Гіпрококс»). Усі шпигунські матеріали я передавав до Харківського польського консульства […]» [6, арк. 21–22].

Вигадане ГПУ «польське шпигунство» західноукраїнського інженера відверто суперечило реальним матеріалам його «справи». У Генеральному консульстві II Речі Посполитої у Харкові він зареєструвався по прибутті до УСРР – як законослухняний громадянин Польщі; згодом відвідав Консульство, аби отримати дозвіл на виїзд до нього дружини з донькою. Зрештою, П. Телев'яка викликали до польської місії, аби повідомити про позбавлення польського громадянства. Відтак він, здавалося б, втрачав мотивацію для відвідин Генконсульства й передавання «шпигунської інформації». Отже, «польським шпигуном» інженер таки не був.

Поступливість в'язня пояснювалася низкою обставин, але вирішальним чином вплинула на нього турбота за родину – дружину й п'ятирічну доньку Любу. З великою вірогідністю можна припустити, що енкаведисти – у разі відмови ув'язненого від «правдивих свідчень», тобто самообмови – погрожували перетворити на «табірний пил» й дорогих йому людей. У разі ж укладання «угоди з дияволом» зберігався шанс повернути решту родини до Польщі.

Принаймні так можна тлумачити протокол допиту П. Телев'яка прокурором Наркомату юстиції УСРР Ярошевським 7 червня 1934 р. Так на запитання прокурора, чи має ув'язнений будь-які скарги на поводження з ним у тюрмі, відповідь була такою: «Ні. Я сиджу в одиночці. Хочу, щоб мене перевели до загальної камери, щоби не затримували дружину, а дозволили їй виїхати за кордон» (тут і далі виділення наше. – Авт.). На уточнення прокурора, чи до Польщі, відповідь була ствердною: «Так. Тому що жити з родиною за невідомих для мене умов – це для мене велике питання». І далі відбувся цікавий діалог. Прокурор: «У Вас недовіра до нас. Ви щось боїтесь сказати в очі?» П. Телев'як: «Я лише схвильований. Я можу залишатися тут й працювати, а родина повинна поїхати додому […]». Чергове запитання Ярошевського, що хвилює в'язня, викликало у відповідь: «Родина. Вона, повторюю, не може тут залишатися». Прокурор запевнив, фіксуючи вищезгадану залаштункову угоду: «Сім'ю утискувати не будемо» [6, арк. 54].

Про те, що насправді думав Петро Телев'як, як оцінював політичний режим в СРСР, можна дізнатися з доносу, який спрямував слідчому 21 жовтня 1934 р. його однокамерник і земляк, педагог М. Олійник. «Товариш слідчий! – починалося це «повідомлення». – Деякий час сидів я в одній камері з Телев'яком П. М. Від нього я довідався, що «симпатії до радянщини», його ідеологія схилили його приїхати до Рад. Союзу. Так, принаймні, заявляв він своєму слідчому. Щоб хоч трохи світла кинути на його «радянськість» і «симпатії» до Радсоюзу, я вважаю за потрібне передати зміст довгих і частих з ним розмов, особливо протягом 1-13 жовтня. Переходячи до іншої камери і прощаючись, він просив: на випадок, як спитає про нього слідчий, нічого не треба говорити про наші розмови. Це мене тим більше зобов'язує висвітлити його погляди на різні питання, бо, думаю, може скластись невірний погляд на нього. В написаному про Телев'яка немає абсолютно нічого надуманого, все правдиве, написане «без натяжки» […]» [6, арк. 63].

Деякі витяги з цих бесід у камері й думок, висловлених П. Телев'яком, вочевидь заслуговують на увагу дослідника, а саме: «Все в Рад. Союзі підпорядковане політиці, а не життьовим інтересам населення, а тому й зрозуміло, що тут людина для держави, а не держава для людини […]. У СРСР партія вище держави, і тому інтереси населення ігнорується […]. Соціалізм, комунізм – це нова релігія […]. Росія культурно не далеко відійшла від середньовіччя, і в такій країні не може бути побудований соціалізм, це абсурд, дон-кіхотство. Тут свій, відмінний від інших країн лад, олігархічний, що його створила незначна купка людей, каста, це диктатура секти, касти, а не

диктатура робітничого класу. Весь лад і життя базоване на насильстві незначної меншості над величезною більшістю. За три роки праці «на радянщині» переконався, що величезна більшість робітників і селян настроєна проти комуністичної партії. Тут, як говорить Салтиков-Щедрін, «все делается по приказанию». Не можу звикнутися з тутешнім життям. На виробництві повний хаос, все робиться з-під палиці, зі страху перед ГПУ. Ніякого ентузіазму немає, цей ентузіазм створюється штучно, він показний. Кожний старається показати свою відданість владі, бо інакше попаде до табору «инакомыслящих». Залюбки, прикладаючи до нашого радянського життя, часто цитує слова, які вичитав у Салтикова-Щедріна: «В нашей стране как будто все жители находятся под следствием и судом» […]» [6, арк. 64–65].

Донощик передавав й висловлену вголос у камері таємну мрію П. Телев'яка: «Одного бажає: років з п'ять іще пожити життям західноевропейської культурної людини. Коли б сказали сьогодні: іди на всі чотири сторони, – сказав би: «Прощай немитая Росія, страна рабов, страна господ […], и ты, им преданный народ» і за десять днів (по дорозі пік би колгоспну картоплю) був би в Польщі» [6, арк. 68]…

23 грудня 1934 р. у судовому засіданні Спецколегії Київського обласного суду розглядалася «справа» П. Телев'яка. Стенограма засідання, що збереглася, адекватно передає його перебіг. Назагал визнавши свої «злочини» перед більшовицькою адміністрацією УСРР, оскаржуваний водночас заявив, вочевидь дезавуюючи власні «зізнання»: «Я зараз в такому стані, що на те, щоб вирішити остаточно мою справу, я готовий усе взяти на себе» [6, арк. 91 зв.]. Згадав інженер і донос М. Олійника, фактично визнавши правдивість більшості інформації, що подавалася у цьому специфічному документі: «Олійника я знаю […], що він вчитель. Ознайомившися з заявою Олійника, почуваю на собі великого гріха в тому, що я говорив йому […]. Я винуватий у тому, що казав усе те, хоча я не повинен був висловлювати. Власне кажучи, все те, що написано, я не казав так, таким виразом, як там зазначено. Балачки були, багато розмовляли, але висновки він робив сам […]» [6, арк. 92 зв.].

В останньому слові підсудного йшлося: «Коли я прибув три роки назад до Радсоюзу, мені відразу впали в очі такий хаос, таке безладдя, що я дивувався тільки. Звичайнісінько, я така ж людина, що багато дечого не знаючи, і я визнаюся – я помилився. Свого закордонного світогляду я не крию, але ж не знайдеться живої людини, щоб ствердила, що я висловлювався проти Радвлади.

У мене лише єдине і найщиріше бажання – довести Радвладі, що я не на протилежному боці від неї, а тільки з нею всім своїм почуттям. Прошу дати змогу мені довести про щирість моїх думок» [6, арк. 94-94 зв.].

За вироком Спецколегії Київського обласного суду П. М. Телев'як був визнаний винним у належності до «УВО», економічному шпигунстві на користь Польщі й засуджений до позбавлення волі у поправно-трудових таборах віддалених місць СРСР терміном на п'ять років з поразкою у правах після відбуття покарання на три роки. Натомість суд виявив «об'єктивність», відкинувши як «недоведені» пункти обвинувачення у шпигунстві й шкідництві, що вочевидь суперечило ніби «доведеному» «економічному шпигунству» [6, арк. 95-97]. Втім, більшовицьке тоталітарне «правосуддя» послуговувалося нетрадиційною логікою.

Після винесення вироку сліди Петра Телев'яка загубилися у розгалуженій мережі ГУЛАГу. На нашу думку, після чергового сфабрикованого «процесу» й вироку його стратили за доби Великого терору 1937-1938 рр. Натомість йому вдалося врятувати власну родину – дружину з донькою. Оскільки жінка П. Телев'яка не втратила громадянства II Речіпосполитої, їй пощастило (за настійливим наполяганням чоловіка) вирватися з пазурів «Батьківщини трудящих» й повернутися до «фашистської Польщі». Водночас варто зауважити, висловивши вірогідне припущення, що аналогічна доля спіткала й решту західноукраїнських інженерів з тієї групи з 13 осіб, що їх ВРНГ УСРР запросив до участі у виконанні «величних звершень» перших сталінських п'ятирічок…

12 серпня 1991 р. прокурор Харківської області, державний радник юстиції 3 класу Г. К. Кожевніков затвердив висновок за наслідками перегляду «справи» П. М. Телев'яка, згідно з яким на колишнього засудженого у сфабрикованій справі так званої «Української військової організації» поширювалася дія ст. 1 Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. за відсутності «сукупності доказів, які б підтверджували обґрунтованість притягнення його до кримінальної відповідальності й засудження», а сам він реабілітовувався [6, арк. 100-101]. За браком відомостей щодо місцезнаходження реабілітованого (вочевидь йшлося лише про місце поховання чи вбивства без поховання), довідку про реабілітацію батька у вересні 1991 р. адресували його доньці Любові Петрівні Оленюк, яка мешкала у Львові…

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Качараба С. П. Еміграція з Західної України 1919–1939. – Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2003. – 416 с.; 2. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки XX ст.). – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.; 3. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 648 с.; 4. Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади у двох книгах / Передм. М. Жулинського. – К.: Смолоскип, 2008. – Кн. 1. – 720 с.; 5. Державний архів Харківської обл. – Ф. 6452. – Оп. 4. – Спр. 1059; 6. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Харків. – Ф. 6. – Спр. 034377; 7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1431; 8. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 15. – Спр. 3051; 9. ЦДАВО України. – Ф. 34. – Оп. 18. – Спр. 4395.

О.І. Сирота

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПІВДНЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРУ (1934 – 1937 РР.)

Інтелігенція акумулює інтелектуальний потенціал держави та справляє величезний вплив на моральний, духовний і матеріальний розвиток суспільства. Взаємини представників розумової праці з радянською владою можна охарактеризувати як складні та неоднозначні. Проте найбільш трагічні сторінки припадають на 30-ті роки XX століття, коли партійно-державне керівництво у вирішенні внутрішніх проблем надавало перевагу репресивним заходам, вважаючи їх найбільш дієвими.

Проблема політичних репресій щодо інтелігенції має історіографічну традицію. Значна частина праць стосується української інтелігенції, карально-репресивні заходи щодо представників національних меншин держави розкриті значно менше [1]. Репресії представників розумової праці на регіональному рівні досліджували Г. Малінова, В. Фабіанська, І. Бринош, Е. Петровський, М. Шитюк [2]. Найбільш висвітлені трагічні долі освітян, діячів науки, літератури й мистецтва, а малодосліджені - агро-технічних, інженерно-технічних, партійних, радянських, комсомольських працівників, журналістів, медиків.

Джерельною базою є матеріали оперативної звітності органів держбезпеки [16], документи партійно-державного апарату [3 – 5, 9, 11 - 13] та архівно-слідчі справи на репресованих [7, 8, 10, 14, 15, 17, 18].

В даній статті поставлено за мету дослідити репресивні заходи радянської влади щодо інтелігенції національних меншин Півдня радянської України початку січня 1934 р. – кінця липня 1937 р., виявити звинувачення, що висувались людям та зобразити трагічні долі репресованих. Вказаний період вибраний тому, що він є проміжним між двома піками політичного терору 30-х років XX століття – розкуркуленням й засланням частини селян початку десятиліття, репресіями щодо інтелігенції та «Великим терором» 1937 – 1938 рр. і не привертав особливої уваги дослідників. В цей час відбулось помітне зменшення кількості заведених справ, притягнених й заарештованих органами НКВС УСРР, а більшість вироків виносили судові органи. Вказаний період виокремлений в результаті аналізу матеріалів фонду «П» (припинених справ) архіву УСБУ в Одеській області. В статті досліджуються репресії щодо семи національних меншин, які були обрані за питомою вагою репресованих – це німці, росіяни, євреї, поляки, молдовани, болгари та греки.

В досліджуваний період тривало політичне переслідування освітян. Чимало викладачів вищих навчальних закладів отримали тавро «соціально-ворожих» та були звільнені з роботи. Приміром, 21 грудня 1934 р. в Одеському єврейському сільськогосподарському інституті ім. Сталіна був знятий з посади професор Дроздов, за те, що у своїх лекціях, ведучи мову про зразкові господарства, наводив приклади лише капіталістичних держав, чим ігнорував радянський досвід [3]. 21 січня 1935 р. знятий з посади завідуючого навчальною частиною цього інституту тов. Хейфец - «за прояви націоналізму, що виразились у висловлюванні під час звільнення аудиторій на Свердлова, 99: «до яких пір над нами будуть знущатись» і за аполітичну доповідь на Раді інституту» [4]. Лихоманило й історичну науку. 22 грудня 1934 р. в Одеському обласному філіалі іспарту від роботи було відсторонено співробітницю Фельдман, за те, що «в рецензії на працю націонал-фашиста Слабченка «Запорізькі паланки», не викрила його» й не піддала критиці власні погляди [5].

У 1934 році органи держбезпеки «викрили» в Одеському педагогічному інституті антирадянську німецьку організацію. До процесу залучили знаних вчених, навіть всесвітньовідомого ленінградського академіка В. М.Жирмунського. Керівниками організації назвали професорів

інституту Р.К.Міквіца, А.М.Штрема, завідуючого відділом Центральної наукової бібліотеки і співробітника археологічного музею Г. Д. Штейнвандта. Вирок позасудового органу був відносно м'яким – 3-5 років виправно-трудових таборів [6]. 8 травня 1936 р. одеське облуправління НКВС заарештувало уродженця с. Вермішеєвки Цебриківського району Одеської області, студента Педагогічного інституту Зіновія Степановича Мантигу, молдованина. Його звинуватили у проведенні контрреволюційної агітації та пропаганди (ст. 54 – 10 КК УСРР). Незважаючи на явну недоведеність вини, Одеський обласний суд, 5 вересня того ж року засудив Мантигу до трьох років ВТТ. Реабілітований З. С. Мантига 9 серпня 1991 року [7]. В березні – квітні 1936 року особливим відділом УДБ УНКВС по Одеській області було «знешкоджено» німецьку молодіжну терористичну групу. За версією слідчих, вона оформилась під впливом членів місцевої філії «Національного союзу німців на Україні», а організував її у серпні 1935 р. студент німецького сектора Одеського медичного інституту Едуард Кеплін. 27 червня 1936 р. військовий трибунал 6 стрілкового корпусу Київського військового округу засудив семеро німців до позбавлення волі у ВТТ терміном від 3 до 10 років. Реабілітовані всі 9 січня 1992 року [8].

В складних умовах працювали школи, там через постійні репресії відчувався брак вчителів. 18 квітня 1934 р. бюро Одеського обкому КП(б)У прийняло постанову «Про кадри німецьких та польських шкіл», в якій відзначило, що «облвно, райвно, райпарткоми, РК ЛКСМ, РВК, зокрема таких районів як Карл – Лібкнехтівський, Комінтернівський, Березівський, приділяли мало уваги школам німецької та польської національних меншостей. Внаслідок цього, має місце велика засміченість вчительських кадрів німецьких і польських шкіл класово-ворожими, куркульськими, клерикальними та іншими контрреволюційними елементами, що проявляють значну активність у намаганні зміцнити свій вплив у школах» [9]. В німецьких та польських школах мали звільнити 56 вчителів та поступово, до 1 вересня 1934 р. замінити ще 96 вчителів, «що не здібні забезпечити комуністичне виховання дітей». Архівні матеріали красномовно свідчать про те, що будь – які прояви інакомислення серед педагогів, ставали приводом для політичного переслідування. Приміром, 8 червня 1935 року Роздільнянське райвідділення НКВС розпочало слідство в справі вчителя села Чубарьове Потошенківської сільської ради, Стефана Федоровича Войникова, болгарина [10]. Він, начебто, на останній сторінці свого словника написав контрреволюційне гасло: «Товариші, остерігайтесь! Росія гине. Сталін винищує народ» і при виявленні останнього – надпис знищив. Окрім цього, на заняттях в комсомольській школі дискутував щодо особистості Л. Троцького, вихваляв його як генія й такого, що мав заслуги перед революцією. При вступі до комсомольської організації приховав той факт, що його дядько розкуркулений, а також, те, що вже виключався у 1933 році за зрив роботи комсомольської школи (ст. 7 – 54 – 10 КК УСРР). Мірою запобіжного заходу обрали підписку про невиїзд. На допитах Стефан Федорович пояснив, що про походження надпису нічого не знає, а оскільки комсорг, який помітив дане «контрреволюційне гасло», не захотів добровільно віддати словник, то він силоміць вирвав його та знищив злочасну сторінку. 15 грудня 1935 р. уповноважений 3 відділення СПО УДБ УНКВС по Одеській області Гімпельсон слідчу справу на С. Ф. Войникова провадженням припинив. Очевидно, Стефана Федоровича було звільнено. Як склалось його подальше життя невідомо.

Тривали чистки у закладах охорони здоров'я. Протягом 1934 року спеціальна частина Одеського медичного інституту, лише до Спартаківського райвиконкому, направила 10 запитів з проханням повідомити або підтвердити «соціальне походження та інші компрометуючі матеріали» на своїх студентів [11]. Так, 14 квітня 1934 р. інститут направив відношення голові Спартаківського райвиконкому, в якому попросив з'ясувати соціальне походження студента Павла Вільгельмовича Церра, 1912 року народження. 25 квітня 1934 р. райвиконком повідомив, що П. В. Церр походить із куркульської сім'ї. Його батько мав 70 десятин власної землі, до 12 коней, експлуатував найману робочу силу – 3 постійних і 5 сезонних чоловік. Його дідусь – куркуль, розстріляний у 1919 році, а батько у 1932 році втік у невідомому напрямку [12]. А наприкінці 1934 р. обласний комітет Союзу медсантрудівників направив районним підрозділам лист, в якому звернув увагу на засміченість кадрів галузі «соціально – ворожими» й «контрреволюційними елементами» та запропонував перевірити працівників й відповідальніше ставитись до прийому нових фахівців [13]. Чимало лікарів потрапили під слідство та були ув'язнені. Медсестру Одеського туберкульозного санаторію Марію Іраклiївну Брігер було заарештовано в ніч на 15 квітня 1935 року в ході проведення 3 відділенням особливого відділу УДБ УНКВС по Одеській області операції по очистці міста від ворожого елементу [14]. Її запідозрили у зв'язках з білоемігрантськими організаціями за кордоном та проведенні контрреволюційної роботи (ст. 20 – 54 – 8 КК УСРР). Із родини селян, народилась у 1881 році в с.

Водолуй Ісак Кагульського уїзду Бессарабії, гречанка. За справою також притягнули її сина, Бориса Євгеновича й Георгія Петровича Дембовицького. Обидва чоловіки народились у 1905 році в місті Одесі, перший працював старшим помічником капітана на пароплаві «Більшовик», а другий - на пароплаві «Вірменія» старшим радістом. Обвинувачені не визнали за собою контрреволюційної діяльності, але справу направили на розгляд особливої наради при НКВС СРСР, яка 2 серпня 1936 року постановила ув'язнити М. І. Брігер, Г. П. Дембовицького, Б. Є. Брігера до ВТТ терміном на п'ять років кожного. Всі троє відбули покарання та звільнені. 19 січня 1959 року президія Одеського обласного суду слідчу справу щодо них припинила за відсутністю в їх діях складу злочину.

Багатьох лікарів звинувачували у проведенні контрреволюційної троцькістської діяльності, як-от Бориса Абрамовича Коренфельда, який народився 8 квітня 1906 року в бідній єврейській родині в місті Одесі [15]. За фахом – лікар-психіатр. У 1927 р. підтримував погляди Л. Троцького, за що був виключений з партії.У 1931 році офіційно відійшов від троцькізму, після чого був поновлений у членстві. Тоді ж, зарахований на дійсну службу до 120 артилерійського полку в місті Києві. У 1934 р. поступив працювати лікарем до Київського окружного військового госпіталю, а наступного року був вдруге виключений з партії за інакодумство. В першій половині 1935 року Борис Абрамович повернувся до рідного міста, влаштувався за спеціальністю, а 28 лютого 1936 р. заарештований. 10 березня 1936 р. Коренфельду пред'явили обвинувачення у тому, що він проводив антирадянську троцькістську агітацію (ст. 54 – 10 КК УСРР). А на допиті від 17 березня того ж року Коренфельд заявив: «Визнаю себе винним в тому, що я у 1927 році належав до контрреволюційної троцькістської опозиції і був її активним учасником». 15 червня 1936 р. особлива нарада при НКВС СРСР постановила ув'язнити Коренфельда на 5 років до ВТТ. Покарання відбував на Колимі та у 1941 році звільнений. Реабілітований Б. А. Коренфельд 30 січня 1965 року.

Органи держбезпеки переслідували й інженерно-технічну інтелігенцію. 19 липня 1935 року на адресу народного комісара внутрішніх справ УСРР В. А. Балицького надійшла доповідна записка від одеського облуправління з приводу агентурної справи «Катера» [16]. Повідомлялось, що транспортним відділом УДБ УНКВС по Одеській області «розробляється» група інженерів управління Чорноморського пароплавства, які навмисно невірно проектували моторні катера особливого призначення для Сочінського порту. До «шкідників» були зараховані: В.О. Лаптєв, професор Одеського інституту інженерів водного транспорту, Б. М. Зелінський, помічник начальника технічного бюро заводу ім. А. Марті в Одесі, О. І. Якимчук-Вольський, інструктор того ж заводу, Л.І. Вишковський, інженер того ж заводу. Одеським спеціалістам приписали також зв'язки з Цуморфлотом в Москві і суднобудівними заводами в Ленінграді й Таганрозі. Можна припустити, що за даною справою було заарештовано чимало інженерів, яких звинувачували у шкідництві, диверсіях та шпигунстві. Такі ж звинувачення висунули Францеві Францевичу Крисевичу, який був заарештований 6 жовтня 1935 року [17]. Його запідозрили у тому, що він, як учасник «Польської військової організації», проводив диверсійну та шпигунську діяльність на водному транспорті (ст. 54 – 11 КК УСРР). Франц Францевич народився у 1887 році у Варшаві, проживав в Одесі, поляк. На момент арешту – виключений з партії та усунений з посади старшого механіка на пароплаві «Тифліс». Своєї вини підслідний не визнав та це не вважалось суттєвим. 1 вересня 1936 р. особлива нарада при НКВС СРСР постановила ув'язнити Крисевича на п'ять років до ВТТ. Покарання мав відбувати на Колимі. Подальша доля залишається невідомою. 21 січня 1958 року Ф.Ф. Крисевича було реабілітовано.

Не оминули репресії й представників мистецтва. Приміром, 11 грудня 1934 року особливим відділом УДБ УНКВС по Одеській області був заарештований актор Російського драматичного театру ім. Іванова, Віктор Вікторович Дилевський [18]. Він народився у 1900 році в сім'ї пристава-дворянина в селі Болгани Ольгопільського уїзду Подільської губернії, росіянин. З 1910 по 1917 роки навчався в Одеському кадетському корпусі разом із рідним братом Анатолієм. Потім перейшов до Жмеринської чоловічої гімназії. Слідство по справі було коротким та формальним. Віктору Вікторовичу пред'явили обвинувачення у тому, що він підтримував письмовий зв'язок зі своїм рідним братом Анатолієм, який був членом білоемігрантської терористичної контрреволюційної організації, що знаходилась в місті Бєлграді (ст. ст. 20 – 54 – 11 – 54 – 8 КК УСРР). Свідків по справі не допитували, а Дилевський на останньому третьому допиті від 26 грудня 1934 р. заявив: «Визнаю себе винним в тому, що вів листування з 1924 по 1928 роки і два рази допомагав матеріально своєму братові Анатолію, котрий емігрував у 1920 році разом з білогвардійцями в складі вихованців Одеського кадетського корпусу ...». 15 лютого 1935 р. особлива нарада при НКВС СРСР прийняла рішення ув'язнити Віктора Вікторовича до ВТТ на три роки. Згідно наявних архівних матеріалів,

його мали направити до міста Маріїнськ. Подальша доля талановитого актора залишається невідомою. 7 серпня 1959 року В. В. Дилевський був реабілітований.

Отже, репресивна політика держави щодо інтелігенції національних меншин Півдня радянської України у 1934 – 1937 роках була досить масштабним та цілісним явищем. Серед заходів, що здійснювались в адміністративному порядку, в першу чергу, слід назвати звільнення з роботи чи навчального закладу, позбавлення виборчих прав, виключення з КП(б)У чи ВКП(б) тощо. Одночасно репресивно-каральний апарат продовжував притягувати реальних, потенційних чи уявних противників до кримінальної відповідальності. Серед типових звинувачень були: проведення контрреволюційної троцькістської діяльності, антирадянська агітація і пропаганда, наявність родичів за кордоном та переписка з ними, шпигунство, шкідництво, приналежність до контрреволюційних організацій та груп. В цей період вироки були відносно м'якими, люди отримували терміни від 3-х до 10-ти років, багатьох зовсім звільняли. Але трагедія репресованих в ці роки не менша, ніж в попередні. Небагатьом з них вдалося вижити у пеклі виправно-трудових таборів. І лише одиниці повернулися до нормального життя та особисто дочекались відновлення чесного імені й реабілітації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20 - 30-ті роки). – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с; Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальнний портрет та історична доля. – К.: «Глобус», «Вік»; едмонтон: Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 1992. – 176 с; Ченцов В. В. Трагические судьби. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920−1930-е годы. – М.: Готика, 1998. – 208 с; Місінкевич Л. Л. Репресії серед національних меншин Поділля на початку 30-х ХХ ст. // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редколег.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін., – К.: Рідний край, 2001 . – Вип. 12. – С. 455 – 466. Марочко В. І., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929−1941) – К.: Науковий світ, 2003. – 302 с.; 2. Михайлуца М., Бурундукова М. Сталінщина: Розвал національних шкіл Одещини (1937−1938 рр.) // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 45−47; Клюєнко Д. М., Фурсенко Л. І. Освітяни Одещини – жертви репресій сталінізму // Вісник педагога. Спецвипуск № 1. – Одеса, 1995. – 99 с; Шитюк М. М. Політичні репресії серед інтелігенції Півдня України // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – Вип. 11. – К.: Рідний край, 2000. – С. 398−412; Фабианская В. А. Из небытия: Очерки о репрессиях 20−50-х годов. / Ред. кол.: Л. В. Ковальчук (гл. ред.) и др. – Одесса: Друк, 2003. – 176 с; Бринош І. В., Петровський Е. П. Біль минулого: нариси історії репресій 1930-х років серед освітян Одеської області (Іванівський район). – Одеса: СМІЛ, 2006; 3. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф Р 4574. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 11; 4. Там само. – Арк. – 19; 5. Там само. – Ф П 2. – Оп.1. – Спр. 1448. – Арк. 33; 6. Малинова Г. Дело антисоветской немецкой организации преподавателей Одесского педагогического института. (1934 год) // Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти / Сост.: Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. – Одесса: ОКФА. – Т. 1. – 1997. – С. 710; 7. Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області. – Фонд «П» (припинених справ). – Спр. 26631. – 85 арк.; 8. Там само. – Спр. 24920-п: в 2-х томах. – 367 арк.; 9. ДАОО.- Ф П 11.- Оп.1. – Спр. 274. – Арк. 16 – 17.10. Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області. – Фонд «П» (припинених справ). – Спр. 123-п. – 51 арк.; 11. ДАОО.- Ф Р 2009. – Оп.1. – Спр. 12. – 140 арк.; 12. Там само. – Арк. 29; 13. Там само. – Арк. 14; 14. ДАОО.- Ф Р 8065. – Оп. 2. – Спр. 2981. – 118 арк.; 15. Там само.- Спр. 5244. – 139 арк.; 16. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). – Ф. 16. – Оп. 28 . – Спр. 20. – Арк. 12 – 14; 17. ДАОО.- Ф Р 8065. – Оп. 2. – Спр. 2000: в 2-х томах. – Т. 1. – 172 арк; Т. 2. – 233 арк.; 18. Там само. – Спр.3181. – 43 арк.

В.В. Гінда

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1944 РР.)

В останнє десятиліття вітчизняні історики Другої світової війни значну увагу приділяють питанням дослідження соціальної політики окупантів щодо місцевого населення. Значний інтерес серед них викликають також взаємини інтелігенції з нацистами та її становище в умовах «нового порядку».

На жаль, у радянській історичній науці дана тема не знайшла належного відображення, вже тільки цей факт зумовлює її актуальність. Не маючи можливості вийти за рамки ідеологічних кліше, основну свою увагу тогочасні дослідники звертали на висвітлення діяльності інтелігенції в радянському тилу, бойових діях на фронті, партизанському й підпільному русі, злиденному життю населення під час окупації. При цьому поза увагою лишалася ті, хто знайшов собі роботу за фахом при німцях, а також причини, що спонукали їх піти на такий крок. Всі вони вважалися партійним керівництвом зрадниками, тому не були варті уваги тодішніх істориків.

Завдання даної статті: на основі архівних джерел, розвідок сучасних істориків зробити комплексний аналіз життя української інтелігенції в період нацистської окупації та виявити причини, що змушували останню йти на співпрацю з ворогом.

У роки незалежності України вітчизняні науковці М. Коваль [1], І. Верба [2], В. Шайкан [3] підійшли до розгляду питання колаборації місцевої еліти більш виважено, намагаючись пояснити це явище низкою соціально-політичних чинників. Зокрема, М. Коваль вважає, що переважна більшість інтелігенції, що пішла на співпрацю з нацистами, була аполітичною тому обрала, як їй здавалося, єдино можливий шлях – пристосуванство. Додатковим фактором, який полегшував прийняття цього непростого з морального погляду рішення частиною інтелігенції, була образа на радянську владу, антипатія до неї. Дехто цинічно розраховував добре влаштуватися за нових умов. Частиною рухало альтруїстичне бажання прислужитися співгромадянам у складний час [1, с. 236].

Погоджуючись з сказаним М. Ковелем, все ж маємо зауважити, що, на нашу думку, теза відносно того, що переважна більшість інтелігенції пішла на співпрацю з окупантами через свою аполітичність, не зовсім відповідає дійсності. Німецька влада якраз рекомендувала українській адміністрації охоче брати на роботу антирадянськи налаштованих людей (особливо постраждалих від дій комуністів), намагаючись у такий спосіб уникнути небажаних елементів. Спеціально з цією метою для освітян окупанти розробили анкету, яку мав заповнити кожен бажаючий, влаштуючись на посаду вчителя, вихователя чи викладача. Серед загальних питань в анкеті також необхідно було вказати національність, належність до компартії або інших політичних організацій, службу в радянській армії. Відповіді на ці запитання, власне, і впливали на остаточне рішення окупаційних властей. Крім даного документа, від претендентів вимагалося написання автобіографії, підтримки декількох свідків, що могли б підтвердити правдивість цих документів.

У свою чергу українська адміністрація, більшість якої становили українські націоналісти або їх прихильники, при відборі на роботу також намагалася залучити пронаціоналістичну інтелігенцію. Наприклад, у вінницькому відділі освіти підбором вчительських кадрів займався колишній військовослужбовець армії С. Петлюри Гаєвий, який намагався не допускати на педагогічну роботу прорадянськи налаштованих вчителів. Коли певна кандидатура не підпадала під ці критерії, він, згідно з свідченнями очевидців, говорив лише одну фразу: «це не наша людина» [4, арк. 190].

У результаті такої політики в середовищі інтелігенції було чимало прихильників як окупантів з українськими націоналістами, так і радянської влади. Досить ґрунтовно політичні вподобання театральних митців відобразив В. Гайдабура в своїй книзі «Театр, захований в архівах». Згідно з його дослідженнями, група акторів-аматорів Чигиринського українського народного театру підпільно була пов'язана з партизанським загоном «Москва»: В. Хоменко, М. Сорока, Ю. Курочка, Ф. Вербівський, Л. Євтушенко, Г. Москаленко та інші. Під дахом Новгород-Сіверського театру режисер Й. Смолянський організував молодіжне антифашистське підпілля. Його членом був художній та музичний керівник цього театру М. Хомичевський – видатний український перекладач, відомий під літературним псевдонімом Борис Тен. Режисер житомирського театру І. Клепаченко підтримував українських націоналістів [5, с. 69-70].

Звичайно, були й повністю аполітичні інтелігенти і прихильники нацистського режиму. Так Ф. Гладков – Курбасів учень, втомлений репресіями у 30-ті роки, хотів «просто працювати» без всілякої політики, проте у Дніпродзержинську його залучили до постановки антибільшовицької вистави, через що він з приходом більшовиків потерпів. А ось режисер Київської оперети Л. Новіков з приходом німців додав до свого прізвища «фон Бергман», розважався, пиячив з новими друзями, а згодом хтось з них його застрелив [5, с. 70].

Така ситуація була не тільки в театральному мистецтві. Певною мірою були політизовані і представники освітянської галузі. Зокрема, вчителька с. Каташин Ободівського району К. Олійник проводила в школі бесіди з дітьми, розповідаючи їм про героїзм Червоної Армії, про подвиги захисників Севастополя і Сталінграда. У розмовах вона намагалася пояснити дітям становище, в якому вони тимчасово опинилися [6, арк. 247]. У містечку Троянів (Житомирська область) за націоналістичну діяльність у 1942 р. німці розстріляли шкільного референта райуправи Бугайчука. Восени 1942 р. в Чуднівському районі області зазнали арештів завідувач районного відділу освіти та деякі директори шкіл, причетні до випуску букваря націоналістичного змісту [7, с. 209, 212].

Були серед освітян і такі, що відверто служили нацистам, визнавали їх за своїх «визволителів». Завідуюча школою в с. Терни Лиманського району Станіславської області В. Землянська, коли карала дітей, говорила: «Влада зараз наша, що хочу, то і роблю» [3, с. 318]. У серпні 1942 року в Ровеньковському районі Луганської області Бенецький, якого німецька влада призначила

начальником районного відділу народної освіти, зібрав районну конференцію учителів, на якій запропонував написати Гітлеру телеграму з подякою за «визволення від більшовиків» [3, с. 318].

Власне, зі стопроцентною впевненістю стверджувати, що серед тогочасної інтелігенції не було аполітичних людей, не слід. Певний відсоток їх був, але не більшість, як пише М. Коваль.

У свою чергу І. Верба досліджуючи становище наукової інтелігенції Києва зауважує, що одним з головних мотивів, які вплинули на остаточне рішення багатьох науковців міста залишитися на окупованій території, було небажання прислужитися новим хазяям, а можливість більш повноцінно зреалізувати власний науковий потенціал на користь української науки [2, с. 45-46]. Тільки в столиці згідно з даними Київської міської управи на кінець 1942 року залишилося 3 академіки, 180 професорів, 253 доцентів, 148 старших наукових співробітників, 69 молодших наукових співробітників, 80 асистентів [3, с. 323], більшість з них займалися дослідницькою роботою при окупантах.

На наш погляд, доволі незрозумілим є твердження В. Шайкан, що однією з головних причин виникнення колаборації серед інтелігенції була однозначна гітлерівська політика знищення людей творчої та розумової праці як носіїв самосвідомості нації [3, с. 347]. Якщо відштовхуватися від таких припущень, то інтелігенти повинні були б навпаки намагатися приховати свій соціальний статус, а не йти на співпрацю з німцями.

Деякі історики до сих пір вважають людей інтелектуальних професій, що працювали на німецьку владу в роки окупації, зрадниками. Основна їх аргументація зводиться до того, що в останніх був вибір: або евакуюватися з тиловими частинами радянської армії, або стати на шлях спротиву. Утім, такий погляд на проблему є досить спрощеним. Насамперед слід пам'ятати, що не кожен бажаючий в той час міг евакуюватися. Як правило, першим таке право надавалося місцевій партійній верхівці, яка намагалася вивезти з собою все своє добро, також спеціалістам важкої та легкої промисловості, тому простим учителям, викладачам, науковцям гуманітарної галузі годі було сподіватися на це. Сучасник тих подій Федір Пігідо-Правобережний, згадуючи пережиті ним часи, писав: «Уже в перших днях липня значніші партійні робітники Києва почали вивозити свої родини на схід, за ними – менші, а там – і дрібнота з районних партійних комітетів потяглася за ними. Отже, все, що мало якусь можливість, втікало на схід. Але я мушу оговоритись: «все» – це значить партійні робітники, військові, енкеведисти. Що саме викликало цю безсоромну паніку, не можу сказати. Начальство металося в безбожному страху, вивозило свої родини, своє майно, а разом і своїх собак, часто-густо, як мені доводилося бачити в Києві, навіть піяніна й вазони з квітами (на автомашинах)» [8, с. 34, 47].

Значна частина наукової інтелігенції, потрапивши в евакуації під бомбардування ворога, змушена була повернутися на місця постійного проживання. Також швидке просування німецьких військ призвело до того, що евакуація в більшості випадків була схожа на просту втечу, а це досить сильно впливало на психологію людей різних верств. Віра в непереможну радянську армію виявилась повною ілюзією, породжуючи за собою розчарування та апатію до того, що коїлось навкруги. «Я побачив, як вони втікають, і зрозумів, що це кінець, – зазначав у своїй книзі «Бабин Яр» А. Кузнєцов. – Червоноармійці – в своїй захисній, вигорілій формі, одні зі скатками, інші вже й без зброї – рідко побігли через подвір'я, по городах, переплигуючи тини. Говорили потім, що вони забігали в домівки, благали дати цивільну сукню, і жінки давали скоріше яке-небудь шмаття, вони переодягалися, в надії сховатися, і баби топили в вигрібних ямах непотрібну зброю і гімнастерки з відзнаками» [9, с. 17].

Зрозуміло, переживши такий шок, більшість людей, у тому числі й представники інтелігенції, вважали, що нова влада прийшла назавжди, тому змушені були шукати можливість прохарчувати себе і свої сім'ї.

Немаловажну роль у співпраці з ворогом відіграв і той факт, що інтелігенція в основній своїй масі була неоднорідною, як, власне, і все тодішнє радянське суспільство. Зовні здавалося, що це не так, однак внутрішньо, на нашу думку, її представники ділилися на декілька категорій. Перша – це «партійна інтелігенція», яка сформувалася за часів тоталітарного режиму і фанатично його підтримувала. Власне, саме вихідців з цього середовища, що співпрацювали з ворогом, можна називати зрадниками. Друга – «дореволюційна інтелігенція», сформувавшись за царських часів, вона мала можливість порівнювати системи та життя еліти за царату і більшовиків, що свідчило не на користь останніх. При цьому більшість з них жили в постійній боязні бути арештованими за підозру в антирадянській діяльності, тому не могли відкрито заявити про свою позицію в суспільстві. Третя – «націоналістична», прихильники якої, потерпівши поразку в Українській революції 1917 – 1920 рр., чекали слушної нагоди, щоб знову включитися в боротьбу за незалежність і звичайно вважали своїм

ворогом радянську владу, розцінюючи німців на початковому етапі війни як своїх союзників у боротьбі проти більшовизму. Основну більшість такої інтелігенції складали вихідці із Західної України. Четверта – «нейтральна», її представників цікавила лише можливість займатися улюбленою справою, а не політика.

Окрім першої категорії, всі інші на початку окупації пішли на активну співпрацю з німцями. Тут потрібно зазначити, що даний авторський підхід не претендує на безальтернативність при остаточному вирішенні проблеми, а розглядається як варіант для можливої наукової дискусії.

При цьому слід також визнати, що існували люди, які намагалися просто пристосуватися до «нової влади» і вислужуватися перед нею з метою наживи й соціального статусу (власне, категорія таких людей була в усі часи). Наприклад, майже весь період окупації з німцями співпрацював професор-мистецтвознавець С. Гіляров, друкуючи в київський газеті «Нове українське слово» про німецькі та антирадянські статті. Був активним консультантом «Музею-архіву», що знаходився в Києві, брав участь у формуванні виставки «Руйнація більшовиками пам'ятників культури в Києві». Уже після звільнення столиці від гітлерівців він знову став підтримувати радянську владу, і в «Украинской Правде» 14 грудня 1943 р. з'явилася його стаття «Немецкий грабеж в музеях Киева», а 5 березня 1944 р. – «Архитектурные потери Киева». За таким же сценарієм співпрацював з ворогом П. Білик. Отримавши посади інспектора вищих навчальних закладів і науково-дослідницьких установ при Київській міській управі, помічника декана історико-філологічного факультету Київського університету, він паралельно розробляв наукову тему: «Панування жидів та більшовиків у Києві». З приходом радянської влади став членом правління Київського будинку учених, виконував обов'язки відповідального секретаря Київського обкому профспілки вищих шкіл [3, с. 330-331].

Були й такі, що свідомо залишалася на місцях у надії на європейську ментальність і «культуру німців». Наприклад, Ф. Пігідо-Правобережний будучи представником тодішньої «нейтральної» інтелігенції (уже потім в еміграції він активно підтримував національно-визвольні ідеї – авт.), у своїх спогадах відкрито говорить про співпрацю з цілковитою щирістю, особливо в перший рік окупації, своїх колег з ворогом, надіючись на можливість доброго співжиття з дружньою Німеччиною (як потім виявилося дані сподівання були марними – авт.). Він також відзначає, що таких дій не цуралися й комуністи, але наголошує, що певна їх частина, залишаючись вірними Сталіну, відважувалась на такий крок з певною метою (мається на увазі підпільна робота – авт.) [8, с. 140].

Сама ж політика окупаційних властей щодо української інтелігенції була не однозначною. Якщо до молодої радянської еліти була чітка позиція, найбільш вдало сформульована начальником генштабу вермахту Ф. Гальдером: «Створена Сталіним інтелігенція повинна бути знищена» [1, с. 236]. У німецьких військових навіть зовнішній вигляд її представників викликав ворожість і неповагу, про що свідчить звіт 513-ї комендатури тилового району армії «Південь»: «Ця інтелігенція принципово не схожа на західноєвропейську. Крім того, що вона суто зовнішньо мало відрізняється від пролетарів, не носить стоячих комірців, рідко голиться… Український інтелігент радянського Союзу – це не «універсально» чи класично освічений інтелектуал Європи, а ремісник високої спеціалізації… Ця «інтелігенція»… є невибагливою та не показною і почуває себе робочою частиною своєї нації» [10, арк. 39, 46].

Як бачимо, для гітлерівців головну загрозу становили саме представники «партійної інтелігенції», розуміючи це, вони розглядали вказаний прошарок як несумісний з «новим порядком» і такий, що підлягає негайній фізичній ліквідації. М. Коваль небезпідставно припускає, що більшість закатованих українських комуністів та комсомольців були представниками саме «партійної інтелігенції» [1, с. 235]. Німці називали їх комуністичними фанатиками. Наприклад, за відмову налагодити роботу на копальнях нацисти закатували співробітника філіалу Українського залізорудного й марганцевого інституту М. Григоренка, інженера копальні Г. Куличенка та інших гірників. Така ж доля чекала й робітників, що відмовлялися працювати на підприємствах воєнного значення та військових об'єктах [11, с. 152]. Негайному знищенню підлягала й місцева партійна номенклатура.

Відносно представників дореволюційної, нейтральної та націоналістичної інтелігенції вони були менш категоричними, розраховуючи в майбутньому використати їх в своїх цілях.

Звичайно декларативні заяви німецьких лідерів стосовно подальшої ролі східної інтелігенції, суть якої зводилася до повного знищення інтелектуальної еліти залишалися в силі, однак ситуація на місцях вимагала на певний час відійти від них, аби більш ефективно використати промисловий потенціал українських земель. Крім того, потрібно було також налагоджувати дозвілля солдат вермахта та численного цивільного німецького апарату на окупованих територіях, а це передбачало

відкриття насамперед культурно-розважальних закладів. Не маючи необхідної кількості своїх представників, вони змушені були користуватися послугами місцевої еліти. Саме тому окупанти, аби заручитися підтримкою даної верстви населення, йшли на певні поступки в економічних, соціальних, політичних та культурних питаннях.

При цьому німці добре розуміли, що все це тимчасово, однак «тубільцям» цього не потрібно знати. Рейхсміністр східних територій А. Розенберг, наприклад, в 1941 р. пропонував з метою залучення населення окупованих територій на свій бік приділяти увагу національному питанню, народній освіті, школі, мистецтву, літературі, за умови, що діяльність у цій галузі не буде мати ворожого німцям характеру [12, арк. 80]. Вже через рік в одному зі своїх секретних документів на адресу гауляйтера України Е. Коха, відчуваючи переміну настрою серед місцевої інтелігенції, він зазначав: «Не можна допустити думок, що нібито українці в умовах німецького панування взагалі не мають жодних надій: ні політичних, ні економічних, ні соціальних, ні культурних. Втрата кожної з цих надій відразу призведе, до збільшення кількості випадків саботажу» [13, арк.105-106]. З боку це було схожим на гру кота з мишею, який наперед знав подальшу долю своєї жертви.

Однак така політика нацистів призвела до активізації української націоналістичної інтелігенції, представники якої намагалися проникати в усі працюючі окупаційні установи та культурницьку сферу з метою поширення своїх самостійницьких ідей (зрозумівши задуми націоналістів, німці вдалися відносно них, наприкінці 1941 – на початку 1942 року, до репресивних дій – авт.). Керівник поліції і СД у Києві в одному зі своїх звітів з цього приводу писав: «Націоналістам вдалося проникнути майже в усі заклади політичного, економічного й культурного життя, направити туди своїх довірених осіб. Цікаво, що ці люди тільки зовні при всякій можливості вказують на свою лояльність стосовно до німців, але тих українців, котрі відкрито співпрацюють з німцями, систематично звільняють з своїх посад і ставлять на їх місця відомих активістів зі свого середовища. Що ж стосується культурного життя, то в усіх її сферах спостерігаються спроби націоналістичних кіл створити самобутню українську культуру» [14, арк. 157, 460].

Окупаційна преса 1941 – початку 1942 років буквально рясніла націоналістичними пропагандистськими статтями з приводу боротьби українців за власну державність. Особливо вони мобілізовувалися напередодні річниць визвольних змагань різних періодів. Наприклад, у день 20-ї річниці (21 листопада 1921 р. – авт.) трагічної смерті 359 вояків армії Ю. Тютюнника, розстріляних більшовиками під Базаром (Житомирська область – авт.), влаштоване велике свято-маніфестація в честь пам'яті загиблих, на якому було присутні згідно з даними представників націоналістів біля 40 тисяч (ймовірно, цифра є завищеною, зібрати таку кількість люду в одному місці німці просто не дозволили б – авт.) осіб з різних куточків країни. З під Базару було взято землю з могил патріотів аби поставити її перед вівтарем божим у Софіївському соборі, «щоб вона завжди нагадувала про незабутню героїку кращих синів України», – писалося на шпальтах київської газети «Українське слово» [15]. У свою чергу представники часопису «Волинь» (Луцьк – авт.) розпочали збір коштів для побудови пам'ятника загиблим. Так у с. Заліси, що на Ковельщині, місцева «Просвіта» в день святкування зібрала 175 крб. і передала гроші до редакції газети [16]. У Крем'янці 4 лютого 1942 р. силами товариства Жіночої Служби Україні відбувся святковий мітинг з нагоди річниці Крут. По завершенні дійства всі присутні проспівали національний гімн [17].

Займаючись агітаційною справою серед населення, націоналістична інтелігенція не забувала й про свої прямі обов'язки, що їм відводила «нова влада», – робота на благо Третього райху. У цій ситуації кожна із сторін активно використовувала одна одну, переслідуючи певні цілі. При цьому слід визнати, що це ж саме робили представники інших категорій. Ось тільки вони, на відміну від націоналістів, намагалися не пропагувати свої ідеї (виняток становить «комуністична інтелігенція»), а пристосуватися до тогочасних умов.

Найчастіше на співпрацю з німцями інтеліґенцію штовхала можливість отримати роботу за фахом, а з нею продуктові картки та пайки, що надавалися владою, і в такий спосіб вижити. Майже всі співробітники Української Академії Наук, відкритої нацистами наприкінці 1941 р., мали талони на обіди в академічній їдальні. Керівництво інститутів навіть могло харчувати там і своїх рідних. Зокрема, директор інституту органічної хімії та технології В. Шапошніков отримав можливість харчуватися разом зі своєю дружиною [18, арк. 150]. Велику роль також відігравала броня, яка захищала від відправки до Німеччини, що видавалася на біржах труда працюючим людям. Звичайно, і в середовищі націоналістів були такі люди, однак, як правило, вони представляли не західні регіони країни.

Незважаючи на певну зацікавленість німців у співпраці з цими категоріями інтелігенції, життя її в окупації було не легким. Заробіток практично нівелювався інфляційними процесами. Наприклад, у «Трансністрії» учитель початкової школи отримував 200-300 марок в місяць, професор університету 800-1200 марок; а якщо врахувати, що на відомому одеському ринку «Привоз» один кілограм гречки коштував 18 марок, рису – 25 марок, а кукурудзяного борошна – 1500 марок то освітяни працювали практично за безцінь [19, с. 39]. Не маючи можливості вижити на свою зарплату, деякі артисти змушені були виступати у вільний від театру час у німецьких військових лазаретах і частинах. «Після виступу, як правило, нас пригощали, – згадує своє життя в окупації колишня артистка Донецького музично-драматичного театру Н. Тимофєєва. – Вони (німці – авт.) розуміли, чого актори сюди приїхали. На столі – хліб, ковбаса, консерви, вино, сигарети. Сидячи, ми розкладали на колінах серветки, торбинки, концертні валізки й поступово наповнювали їх провіантом для дому» [5, с. 91].

Частково вирішували матеріальні та житлові проблеми інтелігенції створені різні фахові громадські організації, товариства. Так в Києві для допомоги науковцям восени 1941 р. відкрився Дім учених, що знаходився за адресою вул. Фундикліївська 2, завданням якого було матеріальне забезпечення науковців, культурно-освітня робота, наукова і юридична допомога, вирішення житлових питань. Уповноваженим у справах організації був В. Леонтович. Передбачалося також на його базі організувати їдальню і низку закусочних, які мали обслуговувати лише науковців та їхні родини. Також при Домі вчених існувала каса взаємодопомоги для науковців – пенсіонерів, яких в столиці на той час нараховувалося біля 200 осіб. На грудень 1941 р. правління каси на чолі з М. Садовським, виявивши частину з них, що жили в нужді, видало їм одноразову допомогу в сумі від 500 до 1000 крб. Окрім цього, члени товариства кожен місяць в розмірі одного відсотка відраховували останнім продукти харчування зі своїх запасів [20]. Подібні піклування про людей похилого віку, що не могли без сторонньої допомоги вижити в ті важкі часи, були досить поширені серед інтелігенції. Саме з ініціативи представників дніпропетровської громадськості місцева німецька влада надала одноразову допомогу в сумі 4800 крб. вдові академіка Д. Яворницького та призначила персональну щомісячну пенсію в 600 карбованців [21].

Звичайно, такі товариства не могли повністю забезпечити соціальні потреби інтелігенції, однак деякою мірою сприяли цьому.

Нужденним було життя тих, хто не зумів влаштуватися на роботу за фахом, або не прийняв «нову владу», ці люди, як правило, прирікали себе на голодну смерть, що підтверджує, харківський професор Гефтман, який пережив окупацію: «Інтелігенція, якщо б вона працювала у німців, не вимирала від голоду. У 1941 році була виключно велика смертність від голоду» [3, с. 322]. Його жертвами стали відомі київські професори М. Даміловський, Г. Іваницький, В. Лозинський, М. Левитський – загалом близько 30 осіб. У Харкові, за неповними даними, не витримавши поневірянь, загинули один академік (А. Бекетов), 21 доктор – професор, 37 асистентів і викладачів [22, с. 18].

Отже, підсумовуючи усе вищесказане можна зробити висновок, що причини, які спонукали інтелігенцію йти на співпрацю з німцями були різними. При цьому прирівнювати всіх до зрадників було б неправильно, враховуючи, що кожна із зазначених категорій мала свої політичні або аполітичні погляди, які відкрито не могли виразити при радянській владі. Виняток становить лише «комуністична інтелігенція», представників якої, що перейшли на бік ворога, можна вважати зрадниками комуністичного режиму, враховуючи їх суто соціалістичні переконання. Однозначним лишається той факт, що німців зовсім не цікавило соціальне становище даної верстви населення. Співпраця, сприймалася як тимчасова, що згодом проявилося в жахливих умовах життя та матеріальному забезпеченні інтелігентів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коваль М. Україна в Другій світовій війні і Великій Вітчизняних війнах (1939-1945 рр.). (Україна крізь віки). – Т.12. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.; 2. Верба І. Сторінки історії Української академії наук в німецькій окупації (кінець 1941-початок 1942 рр.) // Розбудова держави. – 1995. - №3. – С.45-50; 3. Шайкан В. Колобораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 466 с.; 4. Державний архів Вінницької області. – Ф.Р.6023. – Оп.4. – Спр. 25626; 5. Гайдабура В. Театр, захований в архівах: сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941-1944) // Історія. Політика. Документи. Ідеї. Художні реалії. Людські долі. – К.: Мистецтво, 1998. – 224 с.; 6. Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф.1. - Оп.22. - Спр. 156; 7. Жилюк В. Оунівське підпілля на Житомирщині в роки фашистської окупації // Пам'ять століть. –

2005. - №3-4. – С. 208-223; 8. Пігідо-Правобережний Ф. Велика вітчизняна війна. (Спогади та роздуми очевидця). – К.: Смолоскип, 2002. – 466 с. 9. Кузнецов А. Бабий Яр, роман-документ. – Запорожье: Интербук, 1991. – 376 с.; 10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 337; 11. Бідоча Л. Інтелігенція України в умовах «нового порядку» // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. Статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип.9. – Част.2. – 499 с.; 12. ЦДАВО України. – КМФ-8. – Оп.1. – Спр.171; 13. Там само. – Спр.182; 14. ЦДАВО України – Ф.3676. – Оп.4. – Спр.474; 15. Українське слово. – 1941. – 4 грудня; 16. Волинь. – 1941. –21 грудня; 17. Волинь. – 1942. – 22 лютого; 18. Державний архів Київської області. – Ф.Р.2462. – Оп.1. – Спр.6; 19. Кязимова Г. Деякі аспекти освітянської політики румунської влади на території «Трансністрії» (1941-1944 рр.) // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – Одеса: ВМВ, 2007. – 333 с.; 20. Українське слово. – 1941. – 13 грудня; 21. Волинь. – 1942. – 4 червня; 22. Коваль М. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // Український історичний журнал. – 1993. - №9. – С.13-28.

О.О. Салата

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УМОВАХ НІМЕЦЬКО–ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941-1944 РР.

Історія Великої Вітчизняної війни справді невичерпна. Її глибоке вивчення має теоретичне і практичне значення. Сторінки історії, що оповідають про героїзм і самовідданість радянських людей в роки війни, служать прикладом в патріотичному вихованні, а аналіз подій дає можливість глибокого осмислення та розуміння дій тих чи інших осіб у надзвичайних умовах.

Особливе місце серед всіх соціальних груп, що брали активну участь як на фронтах Великої Вітчизняної війни, так і в тилу, займає інтелігенція. Її внесок у перемогу визначається не тільки матеріальними цінностями. Велику роль інтелігенція України відіграла в підйомі патріотичних почуттів громадян, зокрема окупованих німецькою армією територій. У роки війни разом з робітниками і селянами вона віддавала всі свої сили і знання на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників. Але чим була інтелігенція в зазначений період, як можна визначити її значення і роль в суспільстві?

Діяльність інтелігенції в період Великої Вітчизняної війни вивчали М.В. Коваль [1], В.М. Гайдабура [2], В.О. Шайкан [3] та інші. Вони підкреслювали, що саме інтелігенція відображала ставлення народу до радянської та окупаційної влади. Показали, що, незважаючи на тимчасову окупацію німецькою армією території України, інтелігенція продовжувала свою мистецьку та наукову діяльність, іноді співпрацюючи з «новою» владою, найчастіше щоб зберегти національну культуру та традиції.

З огляду на це, завданням нашої статті є дослідження справжнього становища української інтелігенції на тимчасово окупованих німецькою армією територіях та визначення її впливу на населення.

Інтелігенція в історичній і філософській літературі характеризується як особливий соціальний прошарок, для представників якого кваліфікована і висококваліфікована праця є основним видом професійної діяльності і єдиним джерелом коштів для існування. Робота інтелігента функціонально пов’язана з складною розумовою працею або в матеріальному виробництві, або в царині культури, науки, освіти, охорони здоров’я, а також оборони країни. До інтелігенції відносять як фахівців, що мають вищу освіту, так і висуванців-практиків, що виконували обов’язки фахівців і що набували необхідного об’єму знань у процесі праці, а також шляхом самоосвіти. Одним із основних напрямів діяльності інтелігенції в роки війни стала агітаційно-масова і пропагандистська робота. Їх виступи у пресі, по радіо, на мітингах і зборах з пекучими проблемами “теперішнього моменту” війни були пройняті головними суспільно-політичними ідеями свого часу. Вони викривали реакційну суть фашистської ідеології, расову теорію переваги німецької нації, внутрішню й зовнішню політику фашистської держави, зміцнювали віру в перемогу, радянський патріотизм, інтернаціональну співпрацю. Усі загальнодержавні та національні тенденції знаходили віддзеркалення на місцевому рівні. Немало славних сторінок в героїчний літопис Великої Вітчизняної війни вписала й інтелігенція України. Сотні її представників з перших днів війни добровільно вступили до лав Червоної армії, народне ополчення й партизанські загони.

Але значна частина української інтелігенції не встигла або не хотіла евакуюватися і з тих чи інших причин залишилася на окупованих гітлерівською армією територіях. Відомий український історик М.В. Коваль, аналізуючи роль інтелігенції у Великій Вітчизняній війні, зауважував, що переважною більшістю інтелігенції на тимчасово окупованій території України володіли аполітичні

настрої і вона пішла на шлях пристосуванства. Причиною прийняття такого рішення була образа на радянську владу за тотальні репресії та переслідування у довоєнний період. Були, на його думку, й такі, що через співпрацю з окупантами планували влаштувати своє безтурботне життя. Інша частина інтелігенції зголосилася на співпрацю з гітлерівським режимом з метою «прислужитися співгромадянам» у важкий час. Водночас необхідно зауважити, що ставлення окупаційної влади до української інтелігенції України було однозначним: її потрібно було знищити.

Це справді був дуже важкий час. Інтелігенції, яка відображала настрої населення, необхідно було визначитись, з ким вона, тобто обрати для себе смерть від голоду та переслідувань або співпрацю з окупаційною владою [4, с. 236].

Він же зазначає, що значна частина інтелігенції, яка плекала надії на німців як «культурну націю» і створення ними належних умов для розвитку культурного життя в Україні, діяльності провідних освітніх та культурних організацій та товариств, виявилася марною. Навіть ті осередки, які створювалися за сприяння та ініціативою «похідних груп» ОУН були тісно пов'язані з окупаційними пропагандистськими службами [5, с. 28]. Діяльність культурно-освітніх організацій, які стояли на позиції боротьби за права на українську самостійність, не обмежувалися лише освітянськими, культурницькими та соціальними заходами. Осередки «Просвіти» також намагалися здійснювати функції громадського представництва українців перед окупантами. Так уже 13 серпня 1941 р. на загальних зборах жінок м. Луцька було засновано повітовий відділ «ЖСУ» (Жіноча служба Україні) [6, с. 45]. Начальник адміністративного відділу Луцької обласної управи 20 серпня 1941 р. запропонував «ЖСУ» в Луцьку об'єднатися з центральною «Просвітою» при обласній управі з метою «підсилення» «Просвіти» [7, с. 310].

У початковий період окупації німецький уряд дозволяв функціонування освітніх закладів, просвітницьких організацій, театрів, музеїв, окремих наукових установ. Незважаючи на здавалося б лояльну політику гітлерівського керівництва до української інтелігенції, здійснювалися постійні кампанії з перевірки передусім викладачів та вчителів на політичну благонадійність. Внаслідок таких заходів навчальні заклади очолили люди, цілком лояльні до «нової» влади.

Частина вчителів, яка постраждала від радянської влади, з приходом гітлерівських окупантів, завдяки своїй лояльності і бажанню співпрацювати з німцями, швидко робила «кар'єру». Прикладом може служити діяльність І. Зеленського, який з учителя історії став професором історії в Дніпропетровському університеті. Такі викладачі складали програми з дисциплін, в тому числі й з історії України. Рівень таких програм був відповідним, але цілком задовольняв окупаційне керівництво [8, с. 313].

Незважаючи на те, що значна частина інтелігенції співпрацювала з окупаційною владою, позитивними моментами у діяльності, наприклад, відділів освіти усіх рівнів було бажання виховувати національно свідому молодь. Директорам шкіл рекомендувалося ознайомити учителів і учнів з творами раніше заборонених письменників (Б Грінченка, О. Олеся та інших), пропонувалося виховувати в учнів любов до рідного краю, повагу до національних українських побутових традицій, повагу до релігійних почуттів інших народів.

Місцева інтелігенція зверталася до комендатур, місцевих органів влади з проханням відкрити середні, ремісничі школи і навіть класичну або реальну гімназію. Численні документи свідчать про те, що протягом періоду окупації в містах і сільській місцевості були відкриті, за своєю більшістю, українські, а також російські та німецькі школи. На території Кременецького округу окупаційна адміністрація за проханням допоміжної управи дозволила відкрити 169 шкіл [9, с. 8-13].

Під час відступу Червоної армії на тимчасово окупованій німецькою армією території залишилася також велика кількість творчої та технічної інтелігенції, яка або не встигла своєчасно евакуюватися, або потрапила під час евакуації до оточення й повернулася додому. Були й такі, які свідомо уникнули евакуації і почали співпрацювати з окупаційною владою. Частина інтелігенції, яка не сприйняла «нову» владу, прирекла себе на смерть від голоду та переслідувань. Свідчення про тяжке життя інтелігенції в окупації ми маємо зі слів професора Харківського університету Гехтмана та із зустрічі письменника О. Толстого з представниками інтелігенції, яка відбулася 5 вересня 1943 р. [10, с. 2].

Українська інтелігенція й справді опинилася в надзвичайно складних умовах, коли на перший план вийшла проблема виживання, вона змушена була вирішувати питання про створення нормальних умов для праці науковців. За приблизними підрахунками «групи уповноважених», створених за ініціативою Київської міської управи на чолі з істориком О.Оглобліним для з'ясування академічних проблем, кількісного та якісного складу наукової інтелігенції в академічних містах, було

встановлено, що на кінець 1942 р. тільки в Києві залишилося три академіки, 180 професорів, 253 доценти, 148 старших наукових співробітників, 69 молодших наукових співробітників, 80 асистентів. На думку І.Верби, можливо, одним з вагомих мотивів, що вплинув на рішення залишитись на окупованих територіях, стало важке життя під радянською владою і надія реалізувати власний науковий потенціал. Але, на жаль, навіть більшість розуміли, що навіть праця на користь української науки за умов окупації, буде неможливою без співпраці з окупаційною адміністрацією [11, с. 45-46].

З приходом німців на територію України частина інтелігенції, задіяна раніше у видавництві преси, також продовжувала працювати з тією лише різницею, що тепер вона видавала друковану продукцію під пильним наглядом німецької адміністрації. Український дослідник Б. Грановський підрахував, що окупаційна влада дозволила видавати в Україні 239 одиниць періодичних видань [12, с. 16]. На території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони виходили не менше 115 друкованих періодичних видань, що підлягали жорсткій цензурі [13, с. 518].

При Дніпропетровськиій допоміжній міській управі з осені 1941 р. функціонував відділ мистецтв. Кількість художників. архітекторів, скульпторів, іконописців та інших митців становила 43 особи. Директорами кінотеатрів ставали також особи, яких призначала «нова» влада [14].

Незважаючи на те, що німецька армія нищила культурні цінності нашого народу, вона дала також дозвіл на функціонування театру, переслідуючи корисливі цілі пропаганди з його сцени.

Зокрема, актори окремих міських та обласних театрів з тих чи інших причини залишилися на окупованій території й повинні були якось існувати.

У свою чергу, в німецькій пропаганді серед населення театру відводилася надзвичайно важлива роль. Він був одним із впливових засобів агітації, який використовувало гітлерівське керівництво на окупованих територіях.

Виконуючи як окупаційну повинність обслуговування німецької армії, національний театр водночас спрямував свою духовну енергію на контакти з власним народом. Театр стає таким мистецьким засобом, який допомагає українському народу зберегти свої національні мистецькі традиції. Незважаючи на те, що на сцені українських театрів ставилися й німецькі вистави, українське театральне мистецтво несло ідеї патріотизму й протиставляло гітлерівському геноциду національні мистецькі пріоритети.

Як зазначає В.А. Нестеренко, архівні матеріали, зібрані на Сумщині, свідчать про розвиток театрального мистецтва у військовій зоні. На Сумщині діяли драматичні театри в Сумах, Конотопі, Охтирці, Глухові, Ромнах, Шостці, театральні постанови відбувалися у Кролевці, драматичний гурток діяв у селі Чауси Шосткінського району, ляльковий театр – у Сумах. На Чернігівщині – театри в Чернігові, Ніжині, Острі, Прилуках, Новгород-Сіверському. На Харківщині – в Харкові 5 театрів, Красноградi, Мерефі, Богодухові. На Ворошиловградщині – у Ворошиловграді 2 театри, Лозово-Павлівці, Красному Лучі, Попасній, театральні гуртки – в селах Успенка, Чугуєве та Алмазне. В Донецькій області – в Юзівці 3 театри, Бахмуті, Костянтинівці, Дружківці, Маріуполі, Слов'янську та інших містах та обласних центрах [15, с. 55].

З початком німецької окупації в містах Української СРСР – Львові, Києві, Дніпропетровську та інших – артисти, які не встигли евакуюватися або залишилися за власних переконань, добивалися від німецької влади дозволу на відкриття театрів. Так, наприклад, у Львові діяв оперний театр, у Дніпропетровську було відкрито «Штандарттеатр», у Маріуполі театр ім. Т.Г.Шевченка та ін.

Театрально-концертна діяльність в окремих областях окупованої України була достатньо активною. Театри діяли не лише в містах, а також і в обласних центрах. Так, наприклад, за один рік своєї діяльності тільки Маріупольський театр ім. Т.Г.Шевченка дав 138 спектаклів і 172 концерти, з них для військових – 109 концертів [16, с. 167].

У Дніпропетровську також діяв театр «Вар'єте», Український драматичний театр, ляльковий театр, хорова капела ім. Лисенка. Більша частина цих театрів працювала не лише для військових частин вермахту, а також для місцевого населення і для «остарбайтерів» на території рейху. Репертуар хорової капели ім. Лисенка становили 100 номерів і переважно він складався з українських пісень у художній обробці. Німецькою мовою виконувалися тільки марш з оперети «Тангейзер» Вагнера [17, с. 326-327].

Зрозуміло, що окупаційна влада свідомо поставила творчу інтелігенцію у принизливе становище, коли ті змушені були співпрацювати з німцями заради виживання.

Про те, наскільки окупаційна влада була зацікавлена у роботі театрів, свідчить той факт, що в листопаді-грудні 1941 р. з метою забезпечення театру здібними кадрами в багатьох містах,

окупованих німецькою армією, була створена комісія для відбору бажаючих працювати в театрі. У багатьох театрах було створено концертні бригади, які обслуговували німецько-фашистські війська на фронті.

Не співпрацювати з окупаційною владою театральна інтелігенція не могла, можливо, тому, що їй необхідно було вижити, і зробити це вони могли лише за умов співпраці.

Співпраця частини української інтелігенції була також пов'язана з діяльністю відділів пропаганди при обласних, міських, районних допоміжних управах, робота яких у свою чергу контролювалася начальниками відділів пропаганди при генеральних комісаріатах.

Отже, що український театр використовував легітимне становище для найширшого спілкування з цивільним населенням і відтак став мистецьким механізмом самозбереження національних традицій не лише в мистецтві. Українські театри, що перебували в окупації, стали цілою системою національної театральної культури.

Не менш складним і важливим було життя письменників, що залишилися на окупованій території. Так надзвичайною звитягою відрізняються вірші поетів-воїнів УПА – Юрія Липи, Марка Воєслава та Петра Гетьманця. Їхня творчість, як і діяльність відомих поетів, таких як Марта Гай, Павло Євтушенко, Іван Хміль, Степан Хрін, у своїй сукупності є сторінками української літератури періоду окупації, які з повним правом можна назвати сторінками непокори та боротьби з гітлерівським окупаційним режимом [18].

Отже, значна частина української інтелігенції разом з робітниками і селянами опинилася на тимчасово окупованій німецькою армією території. Незалежно від причин перебування на окупованій території більшість змушена була примусово, а також за добровільним вибором заради виживання йти на співпрацю з гітлерівською адміністрацією. Важливу роль, на нашу думку, у виборі відігравали аполітичні настрої, які були спровоковані самим радянським режимом ще до початку війни. Частина інтелігенції, яка свідомо уникнула евакуації, одразу обрала шлях співпраці з німецькою владою. Інша частина, співпрацюючи з німецькою владою, все ж прагнула поставити свою діяльність на службу українському народу, намагаючись у своїх творах зберегти національні мистецькі традиції та ідеї патріотизму, протиставляючи їх гітлерівському режиму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). – Т. 12. – К.: Видавничий Дім «Альтернатива», 1999; 2. Гайдабура В.М. На терезах долі // Український театр. — К. — 1996. — № 1. — С. 6-11. — 0,5 д.а.; 3. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005; 4. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). – Т. 12. – К.: Видавничий Дім «Альтернатива», 1999. – С. 235; 5. Коваль М.В. «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941-1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. - № 5. – С. 15-28; 6. Паньківський К. Роки німецької окупації. - Нью-Йорк; Торонто, 1965. - С. 45; 7. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 310; 8. Там само. – С. 313; 9. Там само. – С. 314; 10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 454. – Арк. 31; 11. Верба І. Сторінки історії Української Академії наук в німецькій окупації (кінець 1941-початок 1942 рр.) // Розбудова держави. – 1995. – № 3. – С. 45-50; 12. Грабовський Б. Джерела альтернативного українознавства (Європа 1940-1945 рр.): Бібліографічний довідник. – К., 2002. – С. 16; 13. Безсмертя: Книга Пам'яті України. 1941-1945. Головна редакційна комісія (голова І.О. Герасимов, заступники голови І.Т. Муковський і П.П. Панченко, відповідальний секретар Р.Г. Вишневський). – К.: Книга Пам'яті України, 2000. – С. 518; 14. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 325; 15. Нестеренко В.А. Сценічне мистецтво у військовій зоні України в 1941-1943 рр. // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей. Випуск 9, Частина 3. - К., 2005. – С. 55; 16. Титаренко Д.Н. Образование и культура Донетчины в 1941-1943 гг. // Всеукраинская конференция «Межэтнические связи: история, этнография, культура». Донецк. – 2004. – С. 167; 17. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 326-227; 18.Безсмертя: Книга Пам'яті України. 1941-1945. Головна редакційна комісія (голова І.О. Герасимов, заступники голови І.Т.Муковський і П.П.Панченко, відповідальний секретар Р.Г. Вишневський). – К.: Книга Пам'яті України, 2000. – С. 512.

І.В. Мазило

ПІДГОТОВКА ТЕХНІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ДЛЯ РОБОТИ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ УКРАЇНИ У 1943-1945 РР.

У даній статі розглянуті різні форми поповнення й підготовки кадрів технічної інтелігенції для роботи з відродження зруйнованою війною залізничного транспорту України.

У цьому контексті історіографія питання майже відсутня, за винятком певних згадок у працях Г.А. Куманева [3], В.І. Ковальова [2] , та інших.

Визволення земель УРСР Червоною армією у 1943-44 рр. від фашистських загарбників радо зустріло населення.

Червона армія протягом 1943 р. звільнила перші великі залізничні центри на території України: Ворошиловоград /нині Луганськ/, Червоний Лиман, Старобєльськ, Сватово, Кондрашовська, Артемівськ, Константинівка.

Німецькі окупанти з 26802 км. загальної довжини залізничних доріг України /в однопутному виразі/ повністю зруйнували або пошкодили 24770 км [2, 265], 5,6 тис. мостів, 1,8 тис. вокзалів й станцій [13, арк. 134]. Було знищено 18 заводів з ремонту рухомого складу, в тому числі побудовані в роки перших п'ятирічок - Дарницький і Попаснянський [11, арк. 9, 10]. Сума збитків залізничному господарству України становила понад 10 млрд. рублів [13, арк. 134], від усіх 20 млрд. рублів по дорогах СРСР в довоєнних цінах, при загальній сумі вартості основних засобів, які потрапили під ворожу окупацію, 38,1 млрд. рублів [10, арк. 6].

У першій половині 1943 р. першочергові відбудовчі роботи здійснювалися у Ворошиловградській області, а в другому півріччі – на території інших областей Лівобережжя. До травня 1944 р. Донбас був зв'язаний залізничною мережею з багатьма регіонами країни [15, арк. 82].

За період боїв за р. Дніпро спецформуваннями й залізничниками було поставлено на службу фронту 11 тис. км залізничних шляхів [6, с. 28].

Визволення магістралей Львівської залізниці завершили військові частини 15 травня 1944 р. М. Хрущов, який в липні 1944 р. перебував у Західноукраїнському регіоні, сповіщав Й.Сталіна про становище на цих землях і на залізниці зокрема: « В містах населення, як правило, дуже мало … залізничні станції Сокаль, Рава Руська, де я був, знаходяться в задовільному стані. Станція Рава Руська зовсім не затронута. Добре збереглася станція Сокаль, навіть залізничні й шосейні мости незірвані. Потрібно чимало зусиль для приведення цих станцій й шляхів в порядок і організації руху поїздів». Більш сильне руйнування залізничних шляхів й станцій спостерігається в місцях, де близько проходив передній край оборони. Тут противник наперед розбирав шляхи і руйнував станційні споруди [12, 86]. На Львівській залізниці було зруйновано усі пункти водозабезпечення, паровозні і вагони депо, енергетичне обладнання. Із 130 км Шляхів і 593 комплектів стрілочних переводів Львівського вузла, підірвано 56 км і 376 комплектів стрілочних переводів [14, 43]. У Львові найбільше постраждав залізничний вузол. Приміщення вокзалу згоріло. Депо та інші споруди зірвано. Полотно в основному збереглося. Працівники заявляють, що залізничний вузол в м. Львові можливо відновити в короткі терміни [12, 91].

Наказом НКШС і рішенням Військової ради 1-го Українського фронту усі сили і засоби з відбудови залізниці були спрямовані на напрям-Львів-Перемешль-Жешув і далі на Краків.

На початку липня 1944 р. на Львівській магістралі ввели в дію-552 км шляхів, Ковельській - 1020 [8].

Інший західноукраїнський регіон - Північна Буковина, який у 1941-1944 рр. був під німецько-румунською окупацією, завдані великі збитки транспорту. Варто згадати, що у 1940 р., за радянськими законами, було оголошено державною власністю 426 км залізничної колії, 5 паровозних і вагонних депо, 46 залізничних станцій, 2100 км телеграфного й телефонного зв'язку [1, 37-38].

Під час окупації у депо м. Чернівців не залишилося жодного паровоза, а 14 знаходилися аж між станціями Окниця-Моша. З вагонної дільниці румуни вивезли електричне та механічне обладнання. Перед відступом також підірвали 5 залізничних капітальних мостів та 5 менших [9, с. 272].

На території Закарпаття, яке у 1945 р. ввійшло до складу УРСР, діяла залізнична мережа протяжністю 653 км, із яких 168 км відповідало розмірам союзної колії, 345 км-західноєвропейської і 140 км-вузьких колій. Приєднана залізнична мережа складалася з 4-х залізничних ліній, три з яких перетинали територію Закарпаття з північного сходу на південний захід у напрямку Ужгород-Чоп, Скотарське-Батево, Зими-Вишів і одна - зі сходу на захід у напрямку Чоп-Вишів [5, с. 54].

Паровозний парк складався з 85 різнотипних паровозів, з яких 69-західноєвропейської колії, 2-союзної, 14-вузькоколійних. Обладнання паровозного господарства за роки війни не ремонтувалося, депо не обладнані технікою, не мали пристосувань для ремонту паровозів [5, с. 54].

Вагонний парк складався з 3000 товарних і 113 пасажирських вагонів, із 72 вокзальних приміщень 38 було зруйновано. Телефонний зв'язок знаходився в незадовільному стані. Матеріальні запаси дороги були вивезені ворогом [5, с. 54].

Масштаб руйнувань і великий об'єм відновлювальних робіт матеріальної бази залізничного транспорту потребували великої кількості кваліфікованих кадрів.

Частково ця проблема вирішувалася за рахунок перерозподілу робітників між східними й західними регіонами тодішнього СРСР. Інженерно-технічні кадри прибували з доріг Уралу й Сибіру. Всього за 1944р. відрядили 118 осіб з них: Львівську залізницю - 24, Ковельську - 6, Північно-Донецьку-1 [7, с. 252]. Повернулися такі керівники, як С. Кутафін, Н. Закорко, які до війни працювали: перший - начальником Південної магістралі, другий - Сталінської, П. Кривонос повернувся до керівництва Північно-Донецької магістралі. Приїздили на нове робоче місце працівники інших професій.

Кадри вищої кваліфікації навчали у Харківському і Дніпропетровському інститутах інженерів транспорту. Матеріали фонду ЦДАГО України дають можливість автору цих рядків, до певної міри, з'ясувати стан підготовки спеціалістів вищої кваліфікації в Дніпропетровському інституті, який був заснований у 1930 р. [15, арк.1; 16,92].

Частина студентів і викладачів в 1941 р. пішли захищати вітчизну в лавах діючої армії. Більшу частину трудового колективу й студентів евакуювали в м. Новосибірськ, де продовжували навчання і одночасно допомагали фронту, виробляючи військову продукцію на базі евакуйованого інституцького верстатного обладнання, створивши спеціальну майстерню [15, арк. 3].

Значна частина викладачів й студентів інституту працювали на різних дільницях Томської залізниці, місцевих підприємствах, колгоспах. Загалом на виробництві вони відпрацювали 100 тис. годино-днів, не полишаючи навчання [15,арк. 4].

Після визволення м. Дніпропетровська від німецьких загарбників відбудова інституту стала предметом турботи держави. Так, 4 квітня 1944 року заступник голови Раднакрому УРСР Жила направив телеграму голові облвиконкому, в якій вимагав: «Терміново повідомити уряд про можливість ревакуації Дніпропетровського інституту транспорту, в якому стані знаходяться навчальні та житлові приміщення» [14, арк. 137]. У червні-липні розпочали відбудову приміщень інституту.

Передусім відновили трамвайні колії, які зв'язували студентське містечко з містом [15, арк. 6]. Відремонтували корпуси й одразу продовжили набір і підготовку студентів, що засвідчують дані таблиці [15. арк. 6]:

Роки	**Прийом на І курс**	**Заг. кількість студентів**	**Випуск на початок навч. року**
1941/42	157	479	109
1942/43	129	788	96
1943/44	689	972	-
1944/45	660	1588	78
1945/46	506	1621	59
1946/47	584	2065	241
1948/48	503	1938	463

Навчання розпочали на п'яти факультетах: мостів і тунелів, будівельному, механічному, енергетичному, експлуатації залізничних доріг. Навчання забезпечували фахівці, що повернулися з евакуації і яких прийняли на роботу [15,арк. 1]: ***Наявність професорсько-викладацьких кадрів:***

Роки	**1944**	**1945**	**1946**	**1947**	**1948**
Проф., докторів наук	2	2	2	3	4
Професорів	3	3	3	3	3
Доцентів. Кандидатів наук	34	46	47	45	47
Доцентів	2	2	2	2	2
Кандидатів наук	3	–	2	2	3
Асистентів і викладачів	79	106	134	125	115
Разом	**123**	**159**	**190**	**190**	**178**

Варто відзначити, що викладачі поряд із навчальним процесом розпочали займатися науковими дослідженнями теоретичного і прикладного характеру. Так наказом начальника Сталінської залізниці і директора інституту від 11 липня 1944. «Про організацію мостовипробувальної станції» було передбачено організувати в Дніпропетровському інституті мостову випробувальну станцію для виконання низки робіт на Сталінській дорозі. Для чого

передбачили її штат: начальника станції з початковим окладом 1400 рублів, старших інженерів - 2, по 1000 рублів, інженерів - 3, по 800 рублів, старших техніків - 2, по 600 рублів [15, арк. 1].

Результати досліджень викладачів друкувалися на сторінках наукових видань інституту. На 1945 рік їх було оприлюднено 19 [15, арк. 93].

Повноцінно вуз міг розвиватися і здійснювати підготовку фахівців за умови його повної відбудови. Така можливість реально з'явилася лише у післявоєнний період. Міністерство шляхів сполучення у 1947 р. затвердило проект-завдання відбудови головного навчального корпусу інституту об'ємом 66 тис. м. кубічних, вартістю 10,7 млн. рублів. Після чого розпочали його спорудження. Запланували завершити у 1952 р. [15, арк. 3]. Також передбачили будівництво нового учбового корпусу об'ємом 76 тис. м. кубічних, двох гуртожитків, об'ємом 87 тис. м. кубічних, їдальні, бані-пральні, центральної котельні, чотирьох житлових будинків для викладачів, окремих лабораторій. Вартість робіт склала 13 млн. рублів [15, арк. 7].

Спеціалістів середньої категорії для західноукраїнського регіону готували у відкритому Чернівецькому технікумі залізничного транспорту. Розташований він був у приміщенні колишнього сирітського притулку «Йозефінум». Полонені німецькі солдати у стислі строки добудували новий корпус у 1945 р. [4, 37].

Наведені вище факти дають певну уяву про підготовку фахівців вищої кваліфікації на залізничному транспорті України в період відбудови народного господарства. Очевидно, можна стверджувати, що дана проблема потребує вивчення й узагальнення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія міст і сіл УРСР. Чернівецька область.- К.,1963.- С.37-38; 2. Ковальов И. В. Транспорт в Великой Отечественной войне / 1941-1945 рр./ г. М., 1982. - 479 с.; 3. Куманев Г. А. Война и железнодорожный транспорт СССР 1941-1945.- М.,1988. - 367 с; 4. Львівська залізниця. Історія і сучасність. –Львів, 1996.- С.37; 5. Мазило І. В. Проект створення Закарпатської залізничної дороги в 1944-45 рр./ Наук. Вісник Ужгородського університету. Серія: історія. Вип.19. -Ужгород, 2007.- С.54; 6. Морозов А. Г. Актуальні проблеми вивчення історії Великої Вітчизняної війни. -Черкаси, 2004.-С.28; 7. Одесская область в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.: Док. и материалы. - Одесса, 1970.- С. 252;8. Рабочая газета.- 2008.- 7 травня; 9. Радянська Буковина.1940-1945 рр. Док. І матеріали.- К., 1967.- С.272; 10. Российский гос. архив экономики.- Ф. 1884.- Оп.31.- Спр.3955.- Арк.6; 11. РЦХИИДНИ.- Ф.ІІІ.- Оп.І.- Спр.6.- Арк. 9,10; 12. Сергійчик В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944-1953 рр.. – К., 1998.- С.86;91; 13. ЦАМШС Росії.- Ф.332/а/.- Оп.49.- Спр.1413.- Арк.134; 14. ДАВОВ України.- Ф.2.- Оп.7.- Спр.1579.- Арк.43; Спр.1580.- Арк.137; 15. ЦДАГО України.- Ф. І.- п.77.- Спр.287.-Арк.82; Спр.370.- Арк.1;4;6;3;7; Спр.33. – Арк.93;16. Южной-100 лет.- Харьков,1969.- С.92;

Г.М. Стародубець

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ ЕЛІТИ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ В 1944-1945 РР.

Процес відновлення радянської влади в західноукраїнському регіоні у 1944-1946 роках супроводжувався формуванням партійно-радянської еліти, основу якої складала так звана номенклатура. Щодо означення даного терміну, то в науковій літературі радянського періоду цей термін трактується як «перелік найбільш важливих посад, кандидатури на які попередньо розглядаються, рекомендуються і затверджуються даним парткомітетом (райкомом, міськкомом, обкомом компартії і тощо. Звільняються від роботи особи, які входять до номенклатури партійного комітету, також з його згоди. До номенклатури включаються працівники, які перебувають на ключових постах [1, с.300]. Номенклатура у свою чергу поділялася на радянську, партійну, господарську, силових структур (НКВС і НКДБ) тощо. У вітчизняній історіографії проблема формування партійно-радянської еліти в означуваний нами період розроблена мало. Під різним кутом зору ця тема висвітлюється у працях Т.Першиної, Ю.Киричука, Б.Яроша, с. Макарчука та інших.

Предметом нашого дослідження є працівники партійних, радянських та силових структур влади західноукраїнського краю в період з 1944-1945 років. Авторка має на меті розкрити джерела і способи рекрутування регіональної еліти на етапі відновлення радянської влади в західних областях УРСР.

Процес радянізації західноукраїнського краю, розпочатий у 1939 році, був перерваний війною. У період німецької окупації тут було повністю ліквідовано радянську політичну систему. Тому в перші місяці 1944 року, тобто напередодні вступу частин Червоної армії на терени Волинської, Ровенської, Тернопільської, Львівської, Дрогобицької, Станіславської областей,

проблема відновлення її основних структурних складових стояла надзвичайно гостро. Уся вага відповідальності за реалізацію цього завдання покладалася на комітети компартії і комсомолу, виконкоми західних областей, діяльність яких було розгорнута відповідно до рішення ЦК КП(б)У ще на початку 1944 року.

Оскільки саме ці структури формували стрижень радянської політичної системи, були її наріжним каменем, то питання підбору кадрів на номенклатурні посади радянсько-партійних органів влади постійно перебувало в полі зору керівництва держави і республіки. Одним із перших кроків на шляху до вирішення даної проблеми можна вважати появу постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21.08.1943р. «Про невідкладні заходи з відбудови господарства в районах, визволених від німецької окупації», на виконання якої ЦК КП(б)У ініціював створення оперативних груп у західних областях України, які займалися добором кадрів у звільнених районах.

Зважаючи на специфіку тогочасної військово-політичної ситуації в краї, процес кадрового забезпечення номенклатурних посад проходив вкрай важко. Бракувало не просто професіоналів - функціонерів різного рівня партійних комітетів (та й визначити чіткі критерії професійної придатності працівника партійного апарату практично не можливо), а людей, котрі б відповідали моральним нормам «відданого борця за світле комуністичне майбутнє». На відміну від інших регіонів УРСР, в яких радянська влада впродовж свого майже 25-річного існування зуміла пустити глибоке коріння, в західних областях України її паростки були настільки слабкі, що не змогли витримати випробування воєнним лихоліттям. Як наслідок, членів КП(б)У, і навіть хоча її симпатиків тут була дуже мало, що значно ускладнювало радянським структурам роботу з підбору кадрів. Адже основною умовою призначення на номенклатурну посаду була належність до більшовицької партії. Наприклад, у серпні 1944 року Тернопільський обком КП(б)У повідомляв т. Кириченка: «У зв'язку із визволенням усіх районів області обком перерозподілив всередині районів наявні партійні кадри, причому на новозвільнені райони висунуто багато комуністів на керівну партійну роботу з радянських і господарських органів. Однак у низці райкомів партії укомплектовано партапарат по 2-3 особи. Подальший перерозподіл партійних кадрів усередині області не видається за можливе, тому що по області не вистачає 8 перших секретарів, секретарів по кадрах – 12, заввідділами пропаганди і агітації – 33, зав. воєнними відділами – 28, зав. парткабінетами – 40, інструкторів райкомів партії – 88»[2, арк.112].

Зі зрозумілих причин найвищі посадові особи регіонального масштабу апріорі не могли бути вихідцями з місцевої еліти, оскільки, з точки зору радянської влади, її представники не витримали випробування на політичну зрілість, «заплямувавши» себе прямою чи опосередкованою участю в оунівському підпіллі та УПА. Тому основну частину керівних кадрів у західних областях України в 1944-1945 роках складали номенклатурні працівники партійно-радянських апаратів східних областей, направлені на роботу за офіційною партійною рознарядкою. Іншу велику групу - колишні члени радянських партизанських загонів та штатні працівники Українського штабу партизанського руху, які відповідно до постанови Політбюро ЦК КП(б)У від 20 жовтня 1944 р., підлягали скороченню. Останніх направили до «офіцерського складу в НКВС УРСР для укомплектування Управління по боротьбі з бандитизмом в Україні [3, с. 86].

Згідно з офіційною статистикою, поданої в радянських джерелах, тільки впродовж двох післявоєнних років (до середини 1946 року) в західні області УРСР зі східних та інших республік Радянського Союзу було відряджено понад 86 тисяч партійних, радянських працівників, спеціалістів промисловості, сільського господарства, системи народної освіти, охорони здоров'я, культурно-освітніх закладів [4, с. 71]. Про кількість таких працівників на середину 1944 року свідчать дані, вміщені в таблиці 1 :

«Інформаційна записка організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У про господарсько-політичне становище» [5, арк.2].

Таблиця 1.

Область	**Разом партійних працівників**	**Зокрема**		**Радянські працівники**
		Секретарів РК КП(б)У	Зав. орг. – інструкторськими відділами	
1. Волинська	71	47	2	32
2. Дрогобицька	31	12	3	4

3. Львівська	89	35	7	13
4. Ровенська	86	64	-	25
5. Тернопільська	120	51	13	22
6. Станіславська	129	34	14	15
Разом	***526***	***243***	***39***	***111***

Як видно з таблиці, левову частку відряджених на роботу в західні області України складали партійні працівники (їх майже в 5 разів більше, ніж радянських). Саме на них покладалося завдання здійснювати загальне керівництво процесами: відбудови зруйнованого господарства, боротьби зі збройним антирадянським національним рухом Опору та насадження комуністичної ідеології.

Проте далеко не завжди вони справлялися з покладеними на них обов'язками. Причин цьому було декілька. По-перше, часто на відповідальних посадах опинялися професійно некомпетентні, безініціативні люди, основним критерієм відбору котрих нерідко виступав зовнішній формальний чинник – належність до лав ВКП(б). Це було однією з низки причин низької ефективності роботи місцевої влади. Проте оперативно замінити таких посадовців на більш якісних професіоналів у 1944 – першій половині 1945 років не було змоги. Наприклад, станом на 1 червня 1945 року із 1983 чоловік Волинського обкому КП(б)У було укомплектовано працівниками номенклатурних посад тільки 1588 чол., або 80% [6, арк.88]. Така ж картина спостерігалася й у інших областях. І тільки з другої половини 1945 – на початку 1946 рр. республіканська й місцева влада змогла більш об'єктивно й неформалізовано підійти до проблеми вирішення кадрового питання, про що свідчать протоколи окремих засідань бюро комітетів КП(б)У західноукраїнських областей, присвячені розгляду питань про підготовку, підбір і розподіл керівних партійних і радянських кадрів.

Ще однією причиною низької ефективності праці номенклатурних працівників було те, що більшість із числа командированих змінювали місце роботи не з власної волі, а за наказом Партії, тому, як слушно стверджує професор Б.Ярош, «частина із майже 100-тисячної армії приїжджих вважала себе у тимчасовому відрядженні, відтак і відповідно поводила себе» [7, с.41]. Вони не переймалися глибоко проблемами краю: чи то соціально-економічного, культурно-освітнього, чи політичного характеру. Місцеве населення сприймалося ними мало не як аборигени, тому переважна більшість з них не утруднювали себе вивченням української мови та культурних традицій. Звідси – прояви взаємної підозрілості, недовіри, що, підсилювані актами терору та тотальних репресій з обох сторін, легко переростали у ворожість.

Багато було й таких, які усілякими правдами і неправдами намагалися втекти з «бандерівського» краю. Так у матеріалах Ровенського обкому КП(б)У до наради 30-31 травня 1945 року знаходимо таку інформацію: «Одним із великих недоліків є те, що окремі партійні працівники, що прибули зі східних областей, намагаються знайти можливість виїхати з області під виглядом будь-яких причин, є навіть моменти злочинної антипартійної поведінки окремих комуністів». Як приклад, наводиться інформація про зав. військовим відділом т. Тарабанова, який прибув з м. Марганця Дніпропетровської області. Відразу по прибуттю в область він заявив: «У район працювати не поїду, там банди, і прошу відрядити мене назад». Цей службовець був таки призначений на посаду заввійськовим відділом Морочнівського РК КП(б)У, але приступив до роботи тільки після прийняття відповідного рішення обкому партії, що дало підстави його членам зробити висновок про те, що «при відборі кадрів у східних областях деякі обкоми направляли гірших працівників, із різними хворобами, а інколи і явно недисциплінованих» [8, арк.79]. Високій рівень плинності кадрів спостерігався й у Волинській області. Згідно з архівними даними, на середину 1945 року тут дочасно розрахувалися з роботи «148 партійних працівників, 140 – радянських і 27 зі структур НКВС, КДБ, суду і прокуратури» [9, арк.91]. Як бачимо, процес формування партійної номенклатури, яка складала основу нової західноукраїнської еліти, в 1944-1945 роках проходив украй важко. Якісні характеристики її далеко не відповідали критеріям «найкращих», або «обраних», тобто тих, хто бере на себе відповідальність бути обличчям суспільства.

Іншою важливою категорією номенклатурних посадовців виступали працівники так званих силових структур радянської влади, зокрема, НКВС та НКДБ. В означуваний нами період не могло бути й мови про призначення керівниками цих структур вихідців з місцевого населення. Всі вони, без винятку, були приїжджими зі східних областей УРСР чи інших радянських республік. Державні силові структури західних областей України відчували постійну потребу в професійних кадрах. Для її позитивного вирішення залучалися масштабні можливості всієї республіки. Так, згідно з постановою оргбюро ЦК КП(б)У «Про додатковий добір працівників НКВД і НКГБ для роботи у західних областях України» від 27 грудня 1944р., з метою подальшого зміцнення органів НКВС і НКДБ західних областей України ЦК КП(б)У прийняв рішення «зобов'язати наркома Внутрішніх справ

УРСР т. Рясного, наркома державної Безпеки УРСР т. Савченка і низку обкомів КП(б)У східних і центральних областей України до 15 січня 1945 року додатково добрати і відрядити для постійної роботи в західних областях України 1586 чоловік оперативного і технічного складу органів НКВС, КДБ і міліції з числа кращих працівників, переважно чоловіків, фізично здорових і таких, хто володіє українською мовою [10, арк. 37-38].

З огляду на ці дані, вміщені у Таблиці 2, професійні якості не були головним критерієм відбору таких кадрів, адже з 76 осіб, направлених на роботу, тільки 8% мали вищу освіту, 45% - початкову і 46% - середню, хоча, якщо брати *вік* як показник набутого досвіду (що, в принципі, не можна виключати), то переважна більшість спеціалістів (понад 63%) були достатньо досвідченими. Показово, що за національною належністю основну частку відряджуваних, причому не з крайньо східних областей (Луганської, Сумської тощо), а з Київської, Вінницької, Чернігівської, сусідньої Кам'янець-Подільської складали росіяни (67%).

Відомості про хід мобілізації працівників НКДБ в західні області України станом на середину січня 1945р. [11, арк.8]

Таблиця 2.

ОБЛАСТЬ	план	виконано	за віком			за освітою			за націон.		
			до 25 р.	25-30 р.	понад 30 р.	нижча	середня	вища	українці	росіяни	інші
Вінницька	24	9	-	1	8	6	3	-	2	7	-
Ворошировградська	22	3	-	-	3	2	1	-	2	1	-
Дніпропетровська	19	1	-	-	1	-	1	-	-	1	-
Житомирська	24	5	-	3	2	2	2	1	1	4	-
Запорізька	25	6	3	1	2	3	3	-	1	5	-
Кам'янець-Подільська	25	5	1	1	3	2	1	2	-	5	-
Київська	27	7	-	3	4	5	2	-	-	7	-
Кіровоградська	23	6	-	2	4	2	4	-	2	4	-
Миколаївська	17	4	-	1	3	-	4	-	1	3	-
Одеська	23	2	-	1	1	1	1	-	1	1	-
Полтавська	30	6	1	-	5	2	3	1	3	3	-
Сталінська	17	1	-	-	1	-	1	-	1	-	-
Сумська	30	4	-	1	3	3	-	1	1	1	1
Харківська	23	9	-	6	3	4	5	-	7	2	-
Чернігівська	24	8	2	1	5	2	5	1	2	6	-
Всього	**368**	**76**	**7**	**21**	**48**	**34**	**36**	**6**	**24**	**51**	**1**

Такий підхід до вирішення кадрової проблеми в силових структурах мав доволі суперечливі наслідки: з одного боку, «чужим» було психологічно легше боротися з «проявами порушення радянської законності», з «бандами» ОУН і УПА, особливо не вникаючи в глибинну суть політичної проблеми. А з іншого,– як правило, такі посадовці своєю репресивною діяльністю закономірно викликали ненависть з боку місцевого населення, впертий опір відновленню радянської влади, яка асоціювалася у свідомості пересічного мешканця волинського чи галицького села з діями конкретних начальників райвідділів НКВС і НКДБ.

Загострювало дану проблему й те, що серед зазначеної категорії відповідальних працівників було чимало людей з низьким рівнем загальноприйнятих норм моралі. Причому, нерідко їхня поведінка була настільки неадекватною, що, наприклад, Станіславський обком в липні 1945р. змушений був «тимчасово утриматися від представлення на затвердження в ЦК КП(б)У низки товаришів». Зокрема, йшлося про начальників райвідділів НКВС – Болехівського (Лавриненко М.В.); Калуського (Корольов В.П.); Яблунівського (Філатов Ф.Т.); Ланчинського (Баранов А.В.); Гвоздецького (Червоний К.П.); Рожнянського (Єрьомін Я.М.); Городенківського (Захаров І.В.). Причина прийняття такого рішення була доволі типовою, як – от: щодо «апарату Болехівського РВ НКВС, де дисципліна на низькому рівні, окремі працівники займаються систематично п'янкою, присвоєнням майна під час вилучення у сімей бандитів, морально розклалися, про що свідчить низка захворювань працівників РВ НКВС венеричними хворобами» [12, арк.121-123]. Майже типовою для цього відрізку часу була ситуація, зафіксована в одному з офіційних радянських документів: «16 січня 1945 р. дільничий уповноважений Богородчанського райвідділу НКВС Станіславської області Глазков разом з сержантом, будучи озброєними, пішли в село Лиховці, зайшли в один з будинків,

відібрали там горілку і гроші, напилися п'яними і стали ходити по квартирах, ображаючи й погрожуючи місцевому населенню. В одному з будинків вони зібрали 5 жінок, яких примусили зняти з себе весь одяг, потім примусили їх лягти голими на підлогу. Глазков і Шаповалов почали їх бити. Після цього вони дорогою підпалили будинок, який належав Денисову М.В. – водію НКДБ» [3, с. 135].

Навіть у ситуації критичної нестачі кадрів влада не могла не звертати уваги на такі жахливі факти і змушена була шукати найбільш оптимальні методи впливу на таких посадовців: якщо не звільняти їх з роботи (бо ніким було замінити), то хоча б накладати стягнення по партійній лінії. Загалом же, згідно з архівними даними, тільки за 1945 р. в Тернопільський області засуджених Військовим трибуналом за порушення радянської законності й інші злочини було притягнуто до відповідальності 81 чоловік [13, арк.116], у Львівській – «зареєстровано 750 випадків порушення чекістсько-військової дисципліни, з них 42 кримінальних злочини» [14, арк.130].

Проте мусимо зауважити, що офіційна влада до визначення причин цього явища підходили дуже формально і спрощено. На думку керівництва, достатньо було видати кілька інструкцій чи розпоряджень з приводу посилення партійної дисципліни, неухильного дотримання соціалістичної законності, викликати «на килим» до секретаря обкому чи райкому КП(б)У партійного-державного функціонера, який провинився – і ситуація зміниться на краще. Власне, такими методами роботи здебільшого й послуговувалися відповідальні номенклатурні працівники. Проте суть проблеми крилася значно глибше, десь на рівні глибинно - ментального сприйняття світу різними суспільними групами. Вивчати психологію, традиції політичного й культурного життя населення краю його новоспеченій «еліті» бракувало часу і бажання. Тому вона пішла традиційним, уже второваним шляхом насильного насадження норм більшовицької моралі, не особливо не перебираючи у методах.

На відміну від 1944, у 1945 році, особливо після переможного завершення радянсько-німецької війни, позиції радянської влади в західних областях України значно зміцнилися, що відобразилося на зміні загальних підходів до вирішення кадрової політики. Насамперед це стосувалося питання більш активного залучення до роботи в органах партійно-радянської системи та силових структур вихідців з місцевого населення. 10 липня 1945 року з'явилася постанова ЦК КП(б)У «Про підбір і висунення кадрів із місцевого населення західних областей УРСР». Суть її зводилася до того, що обкоми партії повинні докорінно змінити ставлення до проблеми добору, виховання й висунення на керівні посади людей із місцевого населення. Основним критерієм відбору мала служити «на ділі доведена відданість партії і радянській владі», підкріплена активною боротьбою з повстанським підпіллям. Зважаючи на заходи, прийняті вищим керівництвом республіки, справа трохи зрушила з місця. Проте нерідко відповідальні посадовці на місцях до питання підбору кадрів з місцевого населення ставилися формально, аби лиш відзвітувати вищим органам про вчасно проведену роботу. Підтвердженням сказаного є те, що у постанові Політбюро ЦК КП(б)У «Про добір та виховання кадрів з місцевого населення в органах Міністерства Внутрішніх Справ Ровенської, Станіславської і Тернопільської областей» від 6 квітня 1946 р. підкреслювалося, що «обкоми КП(б)У і Міністерства Внутрішніх Справ цих областей постанови від 10 липня 1945 року не виконали. Не вистачає значної кількості працівників міліції, ЗАГС-у і пожежної охорони, які можуть бути підібрані з числа місцевого населення» [15, арк.93]. Вихідці із західних областей якщо і залучалися до праці в партійно-радянських чи силових структурах органів влади, то здебільшого на далеко не ключові посади. Найвище – заступників голів та секретарів районних та міських виконкомів рад депутатів трудящих, дільничних уповноважених міліції, голів та секретарів сільських рад.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що джерелами рекрутування регіональної партійно-радянської еліти на етапі відновлення радянської влади в західних областях УРСР переважно виступали обкоми та райкоми КП(б)У Східної та Центральної України, виконкоми рад трудящих депутатів, колишні партизанські загони і з'єднання, центральні міністерства та обласні управління силових структур радянської політичної системи. Способи залучення кадрового потенціалу використовувалися різні: – від примусових довгострокових відряджень, до добровільної участі в процесі відновлення радянської влади в західноукраїнському краї. Мотивація останніх була різною: можливість кар'єрного росту, отримання премій, щирої віри у правильність більшовицького курсу побудови комуністичного устрою тощо. Залучення кадрів з місцевого населення в окреслений нами період офіційною владою практикувалося досить слабо. Більш активне впровадження такої практики в життя мало місце, починаючи з 1946 року.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Партийное строительство – М, 1981.; 2. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО).- Ф. П-1. - Оп.1. - Спр.101. - Арк.11; 3. Літопис УПА: Нова серія. – Київ – Торонто, 2001. – С.89. - Т.3; 4. Історія Української РСР – К.,1979. - Кн.1; 5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). – Ф.1. - Оп.46. - Спр.301. - Арк.2; 6. ЦДАГО України. – Ф.1. - Оп.45. - Спр.345. - Арк.88; 7. Ярош Б. Репресивно-каральна система СРСР у повоєнний період та особливості її прояву на Волині // Реабілітовані історією. Збірник наукових статей і матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Реабілітовані історією». – Луцьк, 2003. – С. 37-51; 8. ЦДАГО України. – Ф.1. - Оп.45. - Спр.345. - Арк.64-81; 9. ЦДАГО України. – Ф.1. - Оп.45. - Спр.345. - Арк.91; 10. ЦДАГО – Ф.1. – Оп.9. – Спр.226. – Арк.37-38; 11. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.45. - Спр.75. - Арк.8; 12. ЦДАГО України. – Ф.1. - Оп.45. - Спр.478. - Арк.121-123; 13. ДАТО. – Ф. П-1. - Оп.1. - Спр.458. - Арк.116; 14. ЦДАГО України. – Ф.1. - Оп.45. - Спр.478. - Арк.130-131; 15. ЦДАГО України. – Ф.1. - Оп.16. - Спр.31. - Арк. 92-95.

О.А. Подобєд

СОЦІАЛЬНО- ПРАВОВІ ТА МОРАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ І. БАГРЯНОГО У ЗАХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ (1945-1950 РР.)

Важливою складовою комплексного дослідження громадсько-політичної діяльності І. Багряного в еміграції є висвітлення соціально-правових та морально-психологічних умов його життя та діяльності.

Хронологічно стаття охоплює події 1945-1950 рр. Верхня межа хронологічних рамок дослідження зумовлена часом, в який І. Багряний опинився у Західній Німеччині. Нижньою межею є липень 1950 р., коли у правовому, економічному становищі переміщених осіб (ПО) сталися значні зміни, пов'язані з переходом останніх з-під влади міжнародних організацій під контроль уряду Західної Німеччини.

Теоретичним підґрунтям публікації стали праці закордонних дослідників українського походження В. Маруняка [1], І. Стебельського [2], О. Субтельного [3], довідник «Українські поселення» [4]. У них подаються причини еміграції українців з СРСР у роки Другої світової війни, а також розглядаються проблеми розселення, правового становища, працевлаштування, матеріального рівня, культурного, громадсько-політичного життя українців у Західній Німеччині у повоєнний період. В Україні у 1991 р. вийшли праці «Зарубіжні українці» [5], «Українці в зарубіжному світі» [6], «Українська діаспора» [7], в яких також висвітлюються питання третьої хвилі еміграції українського населення з СРСР. Деяким аспектам цієї проблеми присвячені дисертаційні дослідження Л.В. Стрільчук [8], с. Я. Рудика [9].

Основним джерелом дослідження стали матеріали архівів України, в тому числі листування І. Багряного з П. Волиняком, Д. Нитченком, У. Самчуком, Г. Заячуком, Д. Завертайлом, І. Дубинцем та ін. Цінним джерелом інформації є спогади У. Самчука [10], Д. Нитченка [11], В. Гришка [12], В. Біляєва [13], Г. Багряної [14, 15], які передають атмосферу повоєнних років, містять конкретні щодо досліджуваної теми дані.

Як відомо, за умовами Ялтинської конференції (1945 р.) Німеччина була поділена на 4 зони окупації: Східна Німеччина перебувала під окупацією СРСР, Західна – США, Англії, Франції. Табір для переміщених осіб в Новому Ульмі (Баварія), у якому судилося жити І. Багряному, знаходився в зоні американської окупації, в якій загалом опинилося понад 50% усіх українських емігрантів [7, с. 20]. Уряд США до населення таборів ПО ставився більш ліберально, ніж в інших зонах. Саме цим можна пояснити наявність у підамериканській повоєнній Німеччині значної кількості видавництв, періодичних видань, громадсько-політичних організацій тощо.

Юридичне становище ПО спочатку регулювала створена 9 листопада 1943 р. у Вашингтоні державами-учасницями антигітлерівської коаліції Допомогова і реабілітаційна адміністрація Об'єднаних Націй (ЮНРРА) (United Nations Relief and Rehabilitation Administration – UNRRA). Основною метою діяльності цієї міжнародної організації була матеріальна допомога переміщеним особам та повернення останніх додому. Правове положення переміщених осіб перебувало під контролем окупаційних військових урядів, зокрема в американській зоні – в руках Civil Affairs Div. EUCOM в Гейдельберзі.

Отже, перший період життя переміщених осіб у Західній Німеччині пов'язаний з діяльністю ЮНРРА (1943 – 1947 рр.). З психологічного погляду перші повоєнні роки для переміщених осіб характеризувалися, з одного боку, загальним піднесенням, бадьорістю, оптимізмом, вірою в краще майбутнє, пов'язаною із втечею від радянської влади, а з іншого – невизначеністю майбутнього, труднощами адаптації, проживання в умовах чужого суспільства, недоброзичливим ставленням до

себе з боку окремих представників приймаючих суспільств, господарською розрухою перших повоєнних років та страхом перед можливістю бути репатрійованим до СРСР.

З жовтня 1944 р. в СРСР починає роботу репатріаційна комісія, яка ставила за мету повернути додому своїх громадян, які з тих чи інших причин в роки Другої світової війни опинилися за її межами. Мова йшла про військовополонених, остарбайтерів, учасників руху Опору, політичних емігрантів тощо. Радянські уповноважені разом зі співробітниками Головного управління контррозвідки НКВС невдовзі опинилися в багатьох країнах Європи, в тому числі й у Німеччині, де проживала на той час найбільш чисельна українська громада, з метою повернути емігрантів та «вивітрити «буржуазний душок», набутий «в ході контактів радянських людей з іноземцями у звільненій Європі» [16, с. 708]. Слід зазначити, що характерною особливістю повоєнної еміграції є досить високий відсоток в її рядах інтелігенції, а також представників інших соціальних верств тогочасного українського суспільства. Дослідниця Л.В. Стрільчук вказує на те, що соціальний склад українських біженців та ПО яскраво ілюструє ставлення різних верств суспільства до радянського режиму. «Фактично не було жодної соціальної групи, представники якої б не вдалися до біженства, вказуючи цим самим на неможливість вільно жити і працювати в Радянській Україні» [8, с. 11]. Отже, можна зробити висновок, що повоєнна хвиля еміграції в своїй основі мала політичний характер.

На початкових етапах репатріації ЮНРРА допомагала членам репатріаційних комісій СРСР повертати емігрантів з Радянського Союзу додому. Письменник і друг І. Багряного Улас Самчук так згадує ті важкі повоєнні роки в Німеччині: «Людей ловлено по дорогах, по приватних домах, по таборах, звожувано за колючі дроти і американськими військовими вантажниками, мовби товар, відвожувано за «залізну куртину». Це значило Сибір, каторга, рабство. ... марево «родіни» переслідувало невідступно, почуття страху було домінуючим кліматом» [10, с. 78].

Проте незабаром з «батьківщини» дійшли чутки про долю перших повернених до СРСР, переважна більшість яких була або розстріляна, або засуджена до 20 років таборів тощо.

Населення таборів ПО починає чинити опір примусовій репатріації «на родіну», що в свою чергу викликало нерозуміння з боку ЮНРРА, представники якої не могли збагнути, чому українці так категорично не хочуть повертатися додому, в ті місця, де вони народилися, виросли, вчилися, працювали, де були їхні домівки, сім'ї.

Хоча в той час, як колишні громадяни СРСР боролися з можливістю бути поверненими на «родіну», в емігрантському суспільстві були й ті, хто енергійно допомагав репатріації своїми наклепами, переслідуючи одну мету – позбутися політичних конкурентів. Не обійшли ці безпідставні наклепи й І. Багряного, який саме в ці роки разом зі своїми однодумцями докладав багато зусиль для консолідації української еміграції Західної Німеччини навколо створеної ним же Української революційно-демократичної партії (УРДП). Відомий політичний діяч і публіцист Василь Гришко у своїх спогадах дав оцінку тим подіям та назвав їх винуватців: «... на нього (І. Багряного – *авт.*) та на його друзів-однодумців указувано американським і радянським репатріаційним чинникам, як на тих, кого треба відправити «на родіну». Це останнє стало взагалі одним із найбільш ганебних засобів тієї «ідейно-політичної боротьби», до якої вдавалися низові партійні й безпартійні примітиви, що уособлювали в таборах «владу» домінуючої ОУН» [12, с. 235].

Сприяло роботі репатріаційних комісій і власне німецьке населення, яке одразу по закінченні війни опинилося у несприятливому становищі. Автор монографії про життя української еміграції в Німеччині та Австрії після Другої світової війни Володимир Маруняк, аналізуючи причини негативного ставлення населення Німеччини до переміщених осіб, робить висновок, що у важкі повоєнні роки «для пересічного німця чи австрійця ... відігравали першу ролю «кальорії». Для нього не було таємницею, що в той час, коли в роках 1945-1948 на душу німецького населення припадало 1000-1500 кальорій, то в ДП таборах на душу населення давали – 2000-2500» [1, с. 139]. Ворожість місцевого населення, спричинена нерівномірним розподілом ресурсів, проблемами житлового забезпечення, зростала щодня. Отож, керуючись почуттям встановлення справедливості, у німецькій пресі починають з'являтися статті про те, що у таборах для переміщених осіб нібито живуть воєнні злочинці.

Логічною відповіддю і «радянським людоловам», і ЮНРРА, і місцевим ворогам, і загалом усій світовій громадськості було написання І. Багряним у 1946 р. памфлету «Чому я не хочу вертатись до СССР?», який одразу ж був перекладений європейськими мовами. У ньому І. Багряний звертає увагу читачів на ключові етапи в історії СРСР, які, на його думку, допоможуть світовій громадськості дати відповідь на питання: «Чому ж українці не хочуть повертатися «на родіну»?».

У липні 1946 р. памфлет І. Багряного був представлений у рукописному варіанті в перекладі німецькою мовою на мистецькій виставці в одному з таборів переміщених осіб. За час роботи виставки з ним ознайомилися не тільки таборяни, а й німецьке населення, на яке він справив неабияке враження.

Памфлет «Чому я не хочу вертатись до СССР?» – перший твір І. Багряного на еміграції – здобув великий резонанс у світі, він «відкрив очі» громадянам багатьох країн на справжні причини такого завзятого опору репатріації. А сам І. Багряний в очах вихідців з УРСР став людиною непересічної відваги. Памфлет І. Багряного та початок «холодної війни» загальмували процес примусової репатріації до республік Радянського Союзу.

Загалом, якщо наприкінці Другої світової війни у Німеччині нараховувалося від 2,5 до 3 млн українців, то після репатріації у Західній Німеччині залишилося трохи більше 200 тисяч [4, с. 149], з них 30-40% становили політичні біженці [3, p. 14].

Але мешканців таборів для переміщених осіб чекало ще одне випробування. Загрозу репатріації заступили скринінги, тобто перевірки, які проводилися ЮНРРА в американській зоні окупації Західної Німеччини у 1946 – 1947 рр. Метою перевірок було позбавити опіки ЮНРРА ПО, що не мали права користуватися матеріальною допомогою цієї організації. Мались на увазі воєнні злочинці та колаборанти. Скринінгові вироки нерідко ґрунтувалися на інформації, яку перевіряючі отримували «від совєтських чи польських репатріаційних старшин, ... на основі ... доносів» [1, с. 78].

Свідчення про значення скринінгів для переміщених осіб залишив у своїй книзі спогадів під 17 липня 1946 р. У. Самчук: «Люди хвилюються при найменшому дотику такої вістки. Позбутися того статусу, значить позбутися і того маленького права на життя, що його цим людям признано сильними світа цього» [10, с. 124]. А із запису від 22 липня 1946 р. можна дізнатися про відповідні настрої та думки української інтелігенції, зокрема й І. Багряного, яка перебувала у таборах переміщених осіб: «Учора, в неділю, були у нас Багряні, мали спільний з Куницями обід, як звичайно, багато говорилося і як звичайно, про те саме. Наші теми не міняються... Я весь в депресії, весь світ не милий, все «дурне і безнадійне»... Часто вживається фраза «куля в лоб» [10, с. 124].

І. Багряний не став жертвою ні репатріації, ні скринінгів. Він залишився і надалі у Західній Німеччині.

З 1947 р. починається новий етап у житті населення таборів ПО, пов'язаний з припиненням діяльності ЮНРРА і утворенням Міжнародної допомогової організації (ІРО) (International Relief Organization – IRO), що мала опікуватися подальшим влаштуванням переміщених осіб. На основі договорів з окупаційними властями, зокрема і з американськими (6. 7. 1947 р.), ІРО була фактично дипломатичним представництвом, що займалося юридичною і політичною охороною переміщених осіб. Хоча юридично справи переміщених осіб належали до 1949 р. виключно до компетенцій військових окупаційних урядів.

Період 1946-1950 рр. позначився переселенням українців із Західної Німеччини у європейські країни та за океан. Так якщо у Західній Німеччині у 134 таборах ПО станом на березень 1946 р. проживало 177.630 українців, то у січні 1950 р. – 55.183 [1, с. 86]. За даними Центрального представництва української еміграції в Німеччині (ЦПУЕН), загальна кількість українських переселенців у 1945-1950 рр. становила майже 150 тис. осіб [17, с. 27]. Ці дані дають змогу прослідкувати основну тенденцію – виїзд із Західної Німеччини за 5 років понад 100 тис українців, значна частина яких опинилася у США та Канаді, де проживала потужна українська діаспора, а також в Австралії, Бельгії, Франції, Великій Британії, Бразилії, Венесуелі тощо. Отже, до 1950 р. 90% українців, які перебували в таборах ПО, було переселено, решта проходила медичне обстеження або затримувалася з інших причин [5, с. 46].

Внаслідок масового виїзду, а також грошової реформи 1948 р. у Західній Німеччині українське громадсько-політичне життя починає завмирати. Це виявилося і в самоліквідації багатьох видавництв, і в закритті періодичних видань, і в зменшенні кількості громадських організацій.

У цій ситуації нелегко було й тим, хто виїхав, бо потрібно було звикати до нових умов життя, й тим, хто залишився. У грудні 1949 р. І. Багряний у листі до свого друга письменника Д.В. Нитченка, який перед тим жив у Західній Німеччині, а потім емігрував до Австралії, пише: «Тяжко доводиться крутитися в тутешній ситуації, особливо в умовах безперервного виїзду людей і упливання кадрів, але нічого не зробиш. Треба працювати, незважаючи ні на які труднощі. Ми – група завзятих – лишаємось в Європі» [18, арк. 3].

І. Багряний теж збирався виїжджати з Німеччини, але на заваді стала хвороба. У 1947 р. в Івана Павловича виявили відкриту форму туберкульозу як наслідок перебування у 1930-х роках на

засланні. Згодом до цієї хвороби додадуться ще цукровий діабет та серцеві недуги. І. Багряний мусив залишити Новий Ульм і їхати на лікування, адже у Німеччині з відкритим туберкульозним процесом не дозволялося жити з родиною та й про виїзд за кордон вже не могло бути і мови.

Хоча І. Багряний певний час не полишав надії щодо переїзду на американський континент «з цієї зруйнованої і чужої для нас Баварії» [19, арк. 1]. Певну допомогу у вирішенні цього питання І. Багряний отримував від своїх заокеанських друзів, зокрема Г. Заячука, який вислав родині Багряних афідавіт-запрошення на в'їзд до Канади [19, арк. 1]. Проте скористатися ним І. Багряному не довелося.

Слід зазначити, що у Канаді та США діяли спеціальні громадські організації – Фонд Допомоги Українців Канади, Злучений Український Американський Допомоговий Комітет, – які надавали бажаючим виїхати з Німеччини запрошення на переїзд, інформували їх щодо процедур оформлення документів на виїзд тощо.

Зрозумівши, що решту життя доведеться жити у Німеччині, І. Багряний мав пристосовуватися до постійного місця проживання серед німецькомовного населення – він з часом оволодів німецькою мовою, розмовляв також французькою та польською [20, р. 3].

Для того, щоб отримати допомогу в лікуванні, направлення в санаторій, дружина та друзі І. Багряного звертаються за допомогою до ЦПУЕН, Українсько-американського комітету та інших організацій.

Перший санаторій, в який потрапляє І. Багряний, розташовувався у Гарміш-Партенкірхен. У кімнаті невтомний публіцист перебував не один, тому умови для праці були несприятливі; почував І. Багряний себе там погано.

Для родини Багряних почалося злиденне життя. Іван Павлович хотів, щоб дружина його частіше провідувала, а в неї не було за що купити квиток на проїзд. У той час вони почали отримувати допомогу від соціального відділу, який, коли на ім'я І. Багряного з Австрії надійшов гонорар за роман «Тигролови», забрав усі кошти, мотивуючи це тим, що Багряні їм багато заборгували. Після другого видання «Тигроловів» дружина Галина Багряна замість гонорару взяла у видавництві книги, які продавала знайомим німцям, у такий спосіб отримавши якісь гроші на відвідування хворого чоловіка.

Пізніше І. Багряний перейшов у санаторій Сан Блазієн, де в нього була вже окрема кімната. Як зазначає В. Бендер, у цьому санаторії «лікувалися шейхи й королі з арабського сходу, міністри й президенти ... європейських країн ... письменники, композитори, художники» [21, с. 2].

Але й перебуваючи на лікуванні, І. Багряний не полишав роботу. У листі до одного із засновників УРДП П.М. Шинкаря І. Багряний пише, що в його ситуації «людина не сміє бути без діла, бо тоді вона змушена буде реагувати на зовнішній світ [...], на всі ті хамства» [22, арк. 11]. Тому він активно пише, готується до чергових з'їздів УРДП, приймає в себе своїх однодумців і друзів м. Степаненка, А. Ромашка, Л. Чуковського, В. Бендера та ін.

У боротьбі з хворобою була важливою і підтримка друзів, які, хоч і знаходилися поза межами Німеччини – в США, Канаді, Англії, Австралії, – допомагали матеріально й морально Івану Павловичу. В усіх осередках УРДП був створений спеціальний фонд, до якого надходили гроші на лікування І. Багряного.

Хвороба не дозволила Івану Багряному повністю реалізувати себе як політика, громадського діяча, публіциста. Водночас хвороба стала на заваді й родинному щастю. У 1950 р. у Багряних народжується син, якого назвали Нестором, а через 10 років – донька Роксолана. Але І. Багряний був змушений навмисне себе ізолювати від родини, боячись, щоб хвороба не передалася дітям. Це «його злило, кидало в стан довшого подратування. Особливо ж те, що навіть у власній хаті він мусів закриватися у своєму кабінеті, щоб не «розтрушувати палички Коха» [21, с. 3]. Пізніше Нестор Іванович згадуватиме, що пам'ятав батька більше зі спини, коли той працював, сидячи за столом. І. Багряний навіть не міг взяти на руки своїх дітей. Дружина публіциста згадує, що Іван Павлович просив її: «Галю, забери дитину, я ж не можу до неї торкатись... Господи, яка мука, не мати права пригорнути власної дитини» [15, с. 1].

Одужанню засновника УРДП не сприяли й постійні стеження, погрози, замахи як з боку московських агентів, так і з боку ОУН (б) та ін. Вони мали політичний характер і були зумовлені громадсько-політичною діяльністю І. Багряного. У підрадянській Україні І. Багряного критикували за «націоналістично-контрреволюційну діяльність», на еміграції його недруги називали комуністом, енкаведистом, агентом Москви.

Частими були й наклепи на І. Багряного. Лідер УРДП звинувачувався у виданні власних книг за кошти УНРади [23, арк. 10], комуністи доводили, що газета «Українські вісті» та антикомуністичні твори виходять за фінансової підтримки «акул з Волл-стріту» [24, арк. 7] та американської розвідки [23, арк. 1] тощо.

«Доброзичливці» Івана Багряного докладали багато зусиль для того, щоб скомпрометувати громадсько-політичного діяча в очах його однодумців і друзів, навіть поширювали копії листів, направлених проти товаришів І. Багряного, які нібито написав сам Іван Павлович.

Погрози, наклепи супроводжувалися й конкретними діями проти І. Багряного та його однодумців. Так у листопаді 1946 р., коли І. Багряний виходив після напруженої дискусії із зали табору ПО, хтось кинув в нього камінь, але, на щастя, промахнувся.

Через півроку, у квітні 1947 р., І. Багряному і П. Маляру камінням та шматками чавуну повибивали вночі вікна, на що І. Багряний у листі до У. Самчука відреагував наступними словами: «... я кричатиму поки й живий «ганьба» і боротимусь з тим усім національним хамством, моральним і фізичним бандитизмом» [10, с. 205]. Того ж дня І. Багряний написав у двох варіантах статтю «Слово до каменюки», яку планував надрукувати в «Українських вістях» у відповідь на биття вікон. Проте А. Гак відмовив постраждалого, мотивуючи це тим, що ситуація ще більше ускладниться [11, с. 368].

Характерним було ставлення І.Багряного до наклепів, звинувачень у «буржуазному націоналізмі», що надходили з Батьківщини. Свої думки з цього приводу лідер УРДП виголосив в інтерв'ю на радіостанції «Свобода» у 1961 р.: «Чому мені це сподобалося? Значить, ми їм завдаємо багато клопоту. Значить ми існуємо» [25, арк. 3].

Матеріальне становище родини Багряних не відповідало соціальному статусу І. Багряного як лідера УРДП, віце-президента УНР в екзилі й нічим не відрізнялося від інших мешканців таборів для переміщених осіб. Одружившись 1946 р. з учасницею хору «Україна» Нестора Городовенка Галиною Тригуб, І. Багряний привів молоду дружину в маленьку кімнату, в якій з меблів були лише двоповерхове ліжко барачного типу, столик і пара стільців. Кількох гостей, яких запросив молодий, пригощали баклажанами, оселедцями, які любив І. Багряний, та принесеним кимось з гостей лікером. Їли з позиченого у сусідки посуду. Цього дня І. Багряний, привівши у свій дім пані Галину, отримав не тільки дружину, а й найвірнішого друга, який буде підтримувати його в усіх життєвих ситуаціях протягом наступних 17 років, а після його смерті дбатиме про вшанування пам'яті, популяризації його діяльності, видання книг тощо.

Згодом молоде подружжя зняло одну маленьку кімнату. «Грошей не було, їсти теж скупо, але нам здавалося, що це тимчасове явище», – згадує дружина публіциста. «У той час у нас у квартирі всюди домінували «Українські Вісті». Замість фіранок вікна були прикрашені «У.В.» Вістями накривалися полички з книжками та частина стола. З «Українських Вістей» скручував Іван Павлович грубі, «запашні» цигарки, без яких він жити не міг» [14, с. 177]. Мабуть, саме у цій кімнаті у червні 1948 р. Багряних відвідав Улас Самчук, який залишив такий спогад про житлові умови лідера УРДП: «І жив він з своєю Галею не дуже по «вождівськи». Невелика кімната на першому поверсі заднього бльоку не дуже впорядкованого, виразно богемського, вигляду. Книжки та газети, та папери, та двоє залізних ліжок, та кілька випадкових меблів. І на стінах деякі, його власного креслення, рисунки...» [10, с. 318].

Житлова проблема гостро постала навесні 1950 р. напередодні народження в родині Багряних першої дитини. Очевидно, якісь доброзичливці написали до ІРО, що І. Багряний – комуніст. І на підставі цього його з вагітною дружиною мали виселяти з помешкання [26, арк. 9]. Неможливість поселити дружину з немовлям у табір ПО змушує І. Багряного наприкінці травня 1950 р. відправити їх в село.

Для поліпшення житлових умов Г. Багряна неодноразово зверталася до бургомістра Нового Ульму, до ЦПУЕН та в інші установи. Однак безрезультатно.

Про матеріальне становище Багряних промовисто свідчать наступні факти. У спогадах У. Самчука за жовтень 1947 р. є інформація про те, що Самчукам з Канади прийшли пакунки з поношеними речами, якими він планував поділитися і з Багряними. Значно пізніше, у 1953 р., обіймаючи посаду Голови УНРади, І. Багряний у листі до Д. Нитченка дякує своєму другові за прислані «прекрасні скарпетки» [18, арк. 5]. Скрутне матеріальне становище І. Багряного підтверджує й Віталій Бендер: «навіть придбати новий костюм було проблемою» [21, с. 3]. А для публічної людини, зрозуміло, зовнішній вигляд має не останнє значення.

Проте для Івана Павловича ніколи не існувало культу грошей. Своїй дружині Галині з цього приводу він казав: «І в нас колись будуть гроші, правда, килимів у нас не буде, картин теж не буде.

То все не цікаве. Не хочу бути рабом своїх речей... Але ми будемо подорожувати, поїдемо в Китай, Японію, а може зупинимося в Канаді» [14, с. 179]. Декілька разів І. Багряний за порадою лікарів разом з дружиною був в Італії. Але частіше виїздив за кордон у справах, у 1950-х роках був у США, Канаді, Бельгії, Англії, Аргентині тощо.

Зрозуміло, що окрім видавничої, громадської, політичної діяльності, відряджень, окрім боротьби з хворобою та ворогами, тобто окрім буднів, були й вихідні та святкові дні. Іван Павлович любив і добре грав у шахи, «які вважав своїм найліпшим спортом і відпочинком» [27, с. 7]. Дуже любив гостей. Спільно з друзями зустрічали найбільші релігійні свята – Різдво, Великдень. Разом з С. Підгайним, К. Дацьком, та У. Самчуком у 1946 р. вболівав на футбольних матчах в Ульмі. Родина Багряних неодноразово запрошувалася на дні народження своїх друзів та їхніх дітей. Зокрема у серпні 1946 р. Багряні разом з Ю. Шерехом, родинами Веретченків, Нитченків, Степаненків, Самчуків святкували в Ульмі день народження сина Г. Костюка Федора [10, с. 175, 204, 85, 129].

Не був байдужим Іван Павлович, як випускник Художнього інституту, і до мистецьких заходів. Так, зокрема, він разом з дружиною та У. Самчуком у серпні 1947 р. був на виступі однієї з кращих балетних шкіл повоєнної Західної Німеччини – балетної школи В. Переяславець. До речі, син Багряних Нестор згодом став займатися бальними танцями [28, арк. 10]. Іван Павлович любив спів, власне познайомився він з майбутньою дружиною у 1946 р. під час її виступу як учасниці хору Н. Городовенка у Фюссені, іноді сам підспівував, хоча особливого голосу не мав. Не був байдужим і до театрального мистецтва, яке у другій половині 40-х – на початку 50-х рр. XX ст. було репрезентоване 54 аматорськими драматичними гуртками, а також Ансамблем українських акторів В. Блавацького, Театральною студією Й. Гірняка, Українським оперним ансамблем. У таборах ПО за період 1946-1947 рр. відбулося понад 2 тисячі драматичних вистав, зокрема і «Народний Малахій» за м. Кулішем, якого дивився І. Багряний, що свідчить про прогресивні мистецькі уподобання громадсько-політичного діяча.

Отже, життя та діяльність І. Багряного у повоєнній Західній Німеччині зумовлювалася проживанням в американській окупаційній зоні, діяльністю допомогових організацій ЮНРРА, ІРО; роботою репатріаційних та скринінгових комісій. Активна громадсько-політична діяльність Івана Павловича супроводжувалася боротьбою з прогресуючою хворобою, політичними ворогами. Скрутне матеріальне становище та побутові умови зумовлювались повоєнними реаліями та проживанням в таборі ПО. Фінансові, побутові, психологічні умови життя І. Багряного на еміграції не сприяли, а перешкоджали видавничій, громадській, політичній діяльності. Хоча водночас вони давали І. Багряному новий стимул до роботи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. – Т.1. Роки 1945-1951. – Мюнхен: Академічне видавництво д-ра Петра Белея, 1985. – 432 с.; 2. Stebelsky I. Ukrainian population migration after World War II // The refugee experience: Ukrainian displaced persons after World War II / W.W. Isajiw a.o. (ed.). – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian studies press, University of Alberta, 1992. – P. 21-66; 3. Subtelny O. Ukrainian political refugee: an historical overview // The refugee experience: Ukrainian displaced persons after World War II / W.W. Isajiw a.o. (ed.). – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian studies press, University of Alberta, 1992. – P. 3-20; 4. Українські поселення: Довідник / А.М. Міляник (ред.), В.Н. Бандера, І.М. Гурин, В.В. Ісаїв. – Ню-Йорк: Український соціологічний інститут, 1980. – 351 с.; 5. Зарубіжні українці / Лазебник С.Ю. (кер. авт. кол.), Лещенко Л.О. , Макар Ю.І. та ін. – К.: Україна, 1991. – 252 с.; 6. Українці в зарубіжному світі / Шлепаков А.М., Буркут І.Г., Васильєва Л.Д. та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – 140 с.; 7. Заставний Ф.Д. Українська діаспора (розселення українців у зарубіжних країнах). – Львів: Світ, 1991. – 120 с.; 8. Стрільчук Л.В. Українські політичні біженці та переміщені особи після Другої світової війни // Автореферат дис... канд. істор. наук: 07.00.02 / Чернівецький державний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: Волиньінформ, 1999. – 20 с.; 9. Рудик С.Я. Переселення українських біженців і переміщених осіб до США та Канади після Другої світової війни: причини, особливості, наслідки (1945-1953 рр.) // Автореферат дис... канд. істор. наук: 07.00.02 / Інститут історії України НАН України. – К.: Міленіум, 2003. – 20 с.; 10. Самчук У. Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи. – Вінніпег: Волинь, 1979. – 355 с.; 11. Нитченко Д. Від Зінькова до Мельборну. Із хроніки мого життя. – Мельборн: Байда, 1990. – 407 с.; 12. Гришко В. Карби часу: Історія, література, політика. Публіцистика: У 2-х т. – Т. 1 (1946-1952). – К.: Смолоскип, 1999. – 868 с.; 13. Біляїв В. «На неокраянім крилі...» – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. – 348 с.; 14. Багряна Г. «І довго ти будеш плакати за мною». Спогади дружини Івана Багряного // Дніпро. – 1992. – № 10-12. – С. 176-179; 15. Багряна Г. Згадка про Івана Павловича Багряного (в річницю його смерті) // Українські вісті. – 1964. – Ч. 37. – С. 1; 16. Даниленко В.М. Боротьба з «українським буржуазним націоналізмом» // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 707-724; 17. На громадській ниві: До 25-ліття Центрального Представництва Української Еміграції в Німеччині. – Мюнхен, 1972; 18. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту

літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (далі – ІЛ). – Ф. 172. – Спр. 17; 19. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). – Ф. 1186. – Оп. 1. – Спр. 40; 20. Minnesota Daily. – 1959. – Feb. 23. – p. 3; 21. Бендер В. Багряний зблизька // Українські вісті. – 1964. – Ч. 38. – С. 2-3; 22. ЦДАМЛМ України. – Ф. 1186. – Оп. 1. – Спр. 42; 23. ЦДАМЛМ України. – Ф. 1186. – Оп. 1. – Спр. 38; 24. ЦДАМЛМ України. – Ф. 1186. – Оп. 1. – Спр. 39; 25. Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського.– Ф. 299. – Спр. 570; 26. ЦДАМЛМ України. – Ф. 1186. – Оп. 1. – Спр. 115; 27. Мартинець П. Залишив незабутній спогад // Українські вісті. – 1964. – Ч. 9. –1 С. 7; 28. ІЛ. – Ф. 195. – Спр. 320.

В.В. Кононенко

ЄВРЕЙСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В СРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х–1960–Х РР.

Єврейська нація в період зародження комуністичної ідеології та становлення тоталітарного режиму стала не тільки важливою складовою суспільства, а й впливовою політичною силою. Через свої ментальні особливості, звичаї, традиції, високий освітній рівень євреї стали відігравати активну роль як в політичному житті країни, так і освіті, культурі, медицині тощо. Вже на 1922 р. серед національного складу членів РКП євреїв було 5,2 %, тоді як українців 5,9 %, а із розрахунку кількості членів партії на 1000 осіб населення – 7,2 % (проти 3,8 % у росіян і лише 0,9 % у українців) [1, с. 98]. Євреї в Україні завжди були впливовою силою, бо саме тут було зосереджено більшість євреїв СРСР: у 1764 р. – 57,8 %, 1815 р. – 59,1 %, 1850 р. – 62,4 %, 1926 р. – 57,1 %. У 1959 році чисельність євреїв в Україні склала 840,3 тис. осіб (2 % населення України) [2, с. 3].

Активно вивчати «єврейське питання» вітчизняні історики розпочали лише з середини 1990-х років. З кінця 1940-х – початку 1950-х рр. всі матеріали, що мали будь-яку інформацію з цього питання, незалежно від змісту і періоду, до якого вони належали, були засекречені. На сучасному етапі питання історії єврейської національної меншини в СРСР і в Україні досить детально з'ясовані як в загальних працях, присвячених історії національних меншин (В.Наулка, Т.Рудницької, В.Панібудьласки), так і в спеціальних наукових дослідженнях, присвячених актуальним проблемам історії єврейської меншини (А.Блюма, О.Наймана, М.Шаповала).

Автор статті ставить за мету проаналізувати особливості національної політики стосовно єврейського населення в СРСР та УРСР у 40-их – 60-их роках ХХ століття.

Переслідування за національною ознакою в сталінську добу, у тому числі й повоєнну, набувало здебільшого форм депортацій. Однак єврейська національна меншина одна із тих, до якої така форма репресій у радянський час фактично не застосовувалась. Наступ проти євреїв, як правило, проходив у формі арештів, звільнення з роботи (у тому числі відомих фахівців академічних та освітніх установ), закриття єврейських періодичних видань, знищення установ єврейської культури. Вже у 1937-1938 роках розпочалася чистка партійного апарату, що призвела до помітного зменшення кількості євреїв серед керівних кадрів. У ті часи було популярним питання-анекдот: «Скажіть, в чому спільні риси і відмінність між Мойсеєм і Сталіним? Відповідь: обидва вивели євреїв, але Мойсей із Єгипту, а Сталін – із Політбюро». Спішно русифікувалися наркомати іноземних та внутрішніх справ. Німецька і єврейська історіографія сходиться на думці, що саме з цих причин у 1939 р. було змінено наркома іноземних справ СРСР М.М.Литвинова (за національністю – єврей) В.М.Молотовим, тим більше у цей період розпочалось зближення СРСР та Німеччини у переговорному процесі.

З початком війни репресії тимчасово припинились. Проте вже у 1943 р. Й.Сталін заявив: «...Деякі товариші ще не розуміють, що головна сила в нашій країні – велична великоросійська нація… Деякі товариші єврейського походження думають, що ця війна ведеться за врятування єврейської нації. Ці товариші помиляються, Велика Вітчизняна війна ведеться для порятунку, за свободу та незалежність нашої Батьківщини на чолі з великим російським народом» [3, с. 16].

У повоєнні роки становище євреїв в СРСР ще більше погіршилось. Так з науково-дослідних установ по дослідженню історії євреїв, що функціонували перед війною, відновив роботу тільки Кабінет єврейської культури АН УРСР. Коли у лютому 1946 р. при Єврейському антифашистському комітеті була створена історична комісія, комітет негайно був звинувачений в націоналізмі. Фактично було припинено діяльність єврейських навчальних закладів. У повоєнний період відновили свою діяльність лише дві початкові школи (у Вільнюсі і Каунасі).

У жовтні 1945 р. Управління агітації і пропаганди ЦК ВКП (б) звинуватило Радянське інформаційне бюро (Радінформбюро) в тому, що статті, які воно поширювало, були написані «недостатньо кваліфікованими або маловідомими авторами», які «соромляться ставити свої підписи під статтями». У червні 1946 р. спеціальною комісією ЦК ВКП(б) Радінформбюро було звинувачене у «неприпустимій концентрації євреїв». У жовтні цього ж року була опублікована Постанова

ЦК ВКП(б) «Про роботу Радінформбюро», де йшла мова про скорочення «бюрократичного апарату», що передусім означало звільнення зі складу Радінформбюро співробітників єврейської національності [4, с. 1708].

У повоєнний період знову активно обговорювалась ідея створення єврейської автономної республіки на території СРСР. 4 грудня 1945 р. перший секретар обкому ВКП(б) Єврейської автономної області А.Бахмутський і голова облвиконкому М.Зільберштейн надіслали Й.Сталіну лист, в якому разом з проханням про надання області різної допомоги містилася пропозиція про її перетворення в автономну республіку. Деякі пропозиції обласного керівництва були задоволені, проте ідея створення автономної республіки залишилась без уваги вищого партійного керівництва.

26 січня 1946 р. було опубліковано спеціальну Постанову РНК РРФСР «Про заходи щодо зміцнення і подальшого розвитку господарства Єврейської автономної області», якою серед заходів було передбачено відправку в область 50 вчителів і 20 лікарів, «насамперед єврейської національності». 4 квітня 1946 р. вийшла постанова «Про заходи допомоги обкому ВКП(б) Єврейської автономної області в організації культурно-просвітницької роботи серед населення». Було дозволено випускати газету «Біробіджанер штерн» замість одного – двічі разів на тиждень; збільшити тираж газети російською мовою до десяти тисяч примірників, обсягом – до чотирьох смуг; створити в області книжкове видавництво й видавати альманах на ідіш. Деякі євреї України, особливо жителі колишніх єврейських національних районів, виявили бажання переїхати в Єврейську автономну область. Так з грудня 1946 по липень 1948 р. дев'ятьма ешелонами в область було перевезено 1770 сімей (три ешелони було відправлено з Вінницької області) [4, с. 1708]. Проте сама ідея створення єврейської автономної області (республіки) провалилася. З 2 268 тисяч євреїв, що проживали 1959 р. у СРСР, на Єврейську область припадало 20-25 тис., що менше 1 %, а із 163 тисяч всього населення області їх було лише 18 % [1, с. 103]. Незважаючи на фактичну відмову Й.Сталіна в проханні про створення Єврейської автономної республіки, А.Бахмутський продовжував публічно відстоювати цю ідею, що насторожило партійне керівництво і призвело до нових негласних антисемітських кампаній.

Різкій критиці були піддані єврейські письменники. 7 жовтня 1946 р. завідувач відділом управління кадрів ЦК М.Щербаков у записці «Про націоналістичні та релігійно-містичні тенденції в радянській єврейській літературі» в різкій формі критикував творчість П.Маркиша, І.Фефера, Д. Бергельсона, Е.Фінінберга, Д.Гофштейна за те, що у своїх творах вони проповідували ідею «возз'єднання єврейства в іншій державі» [4, с. 1708]. Сталін розумів, що відверте проведення антисемітських репресій одразу після війни може призвести до падіння престижу СРСР і його особисто у всьому світі та погіршити стосунки з США та Англією. Саме тому тиск проти євреїв був дещо ослаблений. Проте, в цілому, влада не відмовилася від глобального антиєврейського курсу.

Новий етап антиєврейської політики розпочався із створенням у 1947 р. за рішенням ООН суверенної єврейської держави – Ізраїль. В умовах початку холодної війни, створення країни, що не залежала від СРСР, а орієнтувалась на Великобританію і США, та зростання до неї симпатій радянських євреїв, що підтримали вимоги зі створення цієї держави незалежно від того, чи відповідає це державним інтересам Радянського Союзу, поставило питання про їх лояльність до Радянського Союзу [5, с. 136-137].

У жовтні 1948 року до Москви прибула Гольда Мейерсон, що була призначена послом Ізраїлю в СРСР. Велика кількість євреїв, що проживали тоді в Москві, захоплено її вітали, а значна частина москвичів-євреїв подали заяви про бажання переселитися до Ізраїлю. Й.Сталін та уряд зробили відповідні висновки. Після маніфестацій євреїв, у зв'язку з приїздом Гольди Мейерсон, відбулася ціла низка обмежувальних розпоряджень уряду, що стосувались «національно-персональної» культурної діяльності єврейської етнічної групи, розсіяної по всій країні. Була закрита газета «Дер Емес» (Москва), єврейські театри, заборонено викладання на «ідиш» [5, с. 141]. Антисемітська кампанія стала причиною появи редакційної статті у «Правді» під назвою «До кінця викрити космополітів-антипатріотів». На засіданні Секретаріату ЦК ВКП (б) 3 лютого 1948 р., що відбувалось під головуванням А.Маленкова, було прийнято постанову «Про розпуск об'єднань єврейських письменників і про закриття альманахів на єврейській мові» [6]. Кульмінацією цієї боротьби в Україні став розширений пленум Спілки письменників, що відбувся з 28 лютого по 1 березня 1949 р., де вказувались факти зловживань євреїв. На початку 1950 років з'являється, за словами О.Субтельного, необґрунтоване твердження про співпрацю українських націоналістів з єврейськими сіоністами на шкоду СРСР [16, с. 430].

Кампанія боротьби з космополітизмом торкнулася всіх установ країни - від шкіл, фабрик та заводів до наукових та партійних установ. У 1949 р. усіх провідних науковців Кабінету єврейської літератури, мови і фольклору АН УРСР було зарештовано, а установу закрито. У тому ж році голова Комітету у справах мистецтв при Раді Міністрів СРСР П.Лєбєдєв у записці Й.Сталіну «Про закриття державного єврейського театру» (24 березня 1949 р.) повідомляв, що театр необхідно закрити у зв'язку з його збитковістю [7, С.97]. До 1951 рр. в СРСР були ліквідовані всі єврейські культурні установи, періодичні видання та альманахи.

Показовим є лист ГОЛОВЛІТу секретарю ЦК ВКП(б) М.Маленкову «Про очищення бібліотечного фонду від єврейської літератури» від 12 лютого 1949 р.: «Здійснена Головлітом перевірка каталогів і фондів єврейської літератури Всесоюзної бібліотеки ім. В.І.Леніна виявила засміченість їх буржуазно-націоналістичною, сіоністською та клерикальною літературою… З відділу єврейської літератури навіть не вилучені книги ворогів народу…, твори яких заборонені до відкритого використання… Про засміченість єврейського відділу бібліотеки сіоністською літературою свідчить наявність в ньому творів засновника сіонізму Т.Герцеля, – «Успіхи єврейської колонізації в Палестині», А.Індельсона – «Сіонізм (теоретичне обґрунтування)»… Збірки – «Наші завдання в Палестині» тощо. У великій кількості є література релігійно-клерикального спрямування, як, наприклад: «Букет троянд» – книга настанов, які зобов'язаний знати кожний єврей; «Дерево життя» – обряди єврейської релігії… З огляду на особливу актуальність цих заходів важливо, щоб ЦК КП(б) союзних республік, крайкоми та райкоми ВКП(б) взяли під свій контроль всю роботу з перевірки та очищення фондів єврейської літератури на місцях» [7, С.517-518].

15 червня 1949 р. був розісланий наказ ГОЛОВЛІТу №620 «Про вилучення видань, що не підлягають використанню в бібліотеках громадського користування і книготоргової мережі», куди був включений список, що складався приблизно з 500 назв «сіоністських» і «націоналістичних» єврейських книг російською мовою [8, С.55]. 17 вересня 1949 р. ГОЛОВЛІТом було затверджено наказ Облліта Єврейської Автономної Області №7 від 10 серпня 1949 р. «Про вилучення з бібліотек громадського користування і книготоргової мережі нижченаведеної літератури: журналів «Біробіджан» з 1941 по 1948 рр. і «Форпост» (Біробіджан, 1939-1941 рр.) - всі номери» [8, С.56].

Чималій кількості активних діячів єврейської національної культури довелося в примусовому порядку залишити Москву, а дехто був і зарештований. Всі ж москвичі, які подали заяви про бажання покинути СРСР і переселитися до Ізраїлю, були заслані у віддалені області СРСР [6, С. 141]. Слід зазначити, що у перші післявоєнні роки еміграції євреїв з СРСР практично не спостерігалось. З метою підтримки прорадянських настроїв в Ізраїлі, Й.Сталін випустив туди у 1948 р. декілька сотень євреїв-комуністів [9, с. 48]. Проте невдовзі дозволи на виїзд стали поодинокими. У 1951-1960 рр. з країни виїхало лише 1199 осіб єврейської національності, у 1961-1970 рр. – 10 062 особи [4, с. 5].

Політику державного антисемітизму яскраво демонструє справа Єврейського антифашистського комітету (ЄАК). ЄАК було створено у 1942 р. за підтримки ЦК ВКП(б) та органів держбезпеки. Основна мета діяльності комітету – засобами пропаганди прорадянськи налаштовувати світову громадськість, встановлювати контакти з єврейськими міжнародними асоціаціями. 12 жовтня 1946 р. МДБ СРСР направило до ЦК ВКП(б) записку «Про націоналістичні прояви деяких працівників Єврейського антифашистського комітету». Відділ зовнішньої політики ЦК ВКП(б) організував перевірку і доповів ЦК, що члени ЄАК здійснюють політично шкідливу діяльність і запропонував його ліквідувати. Питання вивчалося декілька років. 13 січня 1948 р. був вбитий відомий театральний режисер С.Міхоелс, і лише 20 листопада 1948 р. Політбюро і Рада Міністрів СРСР ухвалили рішення «Про Єврейський антифашистський комітет». За цим рішенням МДБ доручалося негайно його розпустити, «оскільки факти свідчать, що цей комітет є центром антирадянської пропаганди й регулярно постачає антирадянську інформацію органам іноземної розвідки…». Вирішено було обмежитись поки що закриттям друкованих органів ЄАК і вилученням документів [10, С.494]. 21 листопада 1948 р. приміщення ЄАК було закрито. Того ж дня був припинений випуск газети «Ейникайт». 25 листопада було прийнято Постанову Політбюро ЦК ВКП (б) про закриття видавництва «Дер емес». А невдовзі розпочались і арешти членів комітету. У січні 1949 р. були заарештовані члени ЄАК поети Л.Квітко, П.Маркіш, Д.Бергельсон, академік АН СРСР Л. Штерн, історик І.Юзефович та ін. Розпочався тривалий судовий процес. За рішенням суду, 8 членів ЄАК були розстріляні 12 серпня 1952 р. [11, С.451].

23 січня 1949 р. В.Шепілов доповідав М.Маленкову про вибори в бюро секції критики Всесоюзного театрального товариства і про засилля там євреїв. У додатку до доповіді пропонувався проект Постанови ЦК «Про буржуазно-естетичні збочення в театральній критиці». 28 січня 1949 р. в

газеті «Правда» виходить редакційна стаття «Про одну антипатріотичну групу театральних критиків», яка розпочала кампанію боротьби проти космополітів. І хоча слово «єврей» ніде не писалося і не виголошувалося, все населення СРСР розуміло, кого саме мають на увазі під «космополітами». Кампанія супроводжувалася масовим звільненням євреїв з установ науки, культури, з редакцій газет, видавництв, майже зі всіх керівних постів у народному господарстві. Багато хто із звільнених був незабаром зарештований.

Влада прагнула не допустити згадки про євреїв і про єврейську історію в художніх творах і навіть у проповідях православної церкви. За вказівкою партійного керівництва Рада у справах російської православної церкви заборонила православним священикам в канонічному тексті похоронної молитви вимовляти слова про славу народу Ізраїлю. У звіті відділу пропаганди й агітації ЦК ВКП (б) «Про лібретто опери К.Сен-Санса «Самсон і Даліла» мовилося: «опери, безумовно, є месіанські й біблійно-сіоністські риси... Постановка цієї опери може зіграти негативну роль стимулу до розпалювання сіоністських настроїв серед єврейського населення» [4]. Постановка опери була заборонена. Написаний у 1948 р. Д.Шостаковичем вокальний цикл «З єврейської народної поезії» був виконаний лише по смерті Й.Сталіна у 1955 р.

У жовтні 1950 р. ЦК здійснив тотальну перевірку різних музичних установ країни на предмет виявлення всіх євреїв, що працюють там. У звіті «Про Московську філармонію» мовилося: «З 312 штатних працівників філармонії — 111 євреїв. З 33 керівних працівників, які організовують концерти, 17 росіян, 14 євреїв». Ревізори з обуренням писали, що багатьма провінційними філармоніями також керують євреї, що в Союзі радянських композиторів «на другому місці стоять особи не основної національності Союзу РСР, а саме – 435 росіян, 239 євреїв» [4]. Ряд євреїв-музикантів були звільнені.

Розгром космополітів у галузі суспільних наук почався із загальних партійних зборів 3-4 березня 1949 р. в Академії суспільних наук, на яких з доповіддю «Про завдання боротьби проти космополітизму на ідеологічному фронті» виступив представник ЦК ВКП (б) Ф.Головенченко. Цим виступом розпочалося масове звільнення євреїв з університетів, науково-дослідних інститутів, наукових редакцій.

Антисемітський чинник боротьби з «космополітизмом» було розвинуто й поглиблено «справою лікарів» на початку 1953 р. У цій кампанії євреїв вже відкритим текстом кваліфікували як ворогів. 4 грудня 1952 р. були прийняті Постанови ЦК ВКП(б) «Про шкідництво в лікувальній справі» і «Про становище в МДБ». 9 січня 1953 р. на розширеному засіданні Бюро Президії ЦК був затверджений проект повідомлення ТАСС «Про арешт групи лікарів-шкідників». У справі лікарів у Москві було заарештовано 37 фахівців, з яких 28 були євреями. Влада готувала нову широку хвилю арештів. Слідство стверджувало, що в установах, де працювали заарештовані лікарі, вони очолювали групи «єврейських буржуазних націоналістів». Такі групи були «виявлені» в 2-му Медичному інституті, Центральному інституті удосконалення лікарів, Клініці лікувального живлення та інших лікувальних установах м. Москви [4].

Репресії були спрямовані проти релігійного життя єврейської меншини. Так спроба євреїв Меджибожу відсвяткувати свято Песах 1950 р. закінчилась їхнім арештом на кілька місяців і звинуваченнями у «сіоністській пропаганді» [15, с. 166]. Будь-яка спроба відновити синагоги закінчувалася звинуваченнями у «сіонізмі» або «націоналізмі». Підпільні міньяни (кворуми із 10 повнолітніх чоловіків, необхідних для богослужіння) проводились на квартирах, а Тори (священні книги) передавались із рук у руки.

За інерцією репресії були направлені й проти інших етнічних груп, що були близькими до євреїв (переважно у Криму): ашкеназів, кримчаків і караїмів. Так ще 25 грудня 1951 р. в газеті «Правда» з'явилася стаття «про неправильну, явно завищену в радянській історичній науці оцінку Хозарського каганату, офіційною релігією якого був іудаїзм», а в 1959 р. була закрита караїмська кінаса в Євпаторії – духовному і культурному центрі караїмів, тоді коли до 1917 р. їх у Криму було 20 і паралельно працювало ще 13 навчальних закладів [11, с. 36].

Поступово Москвою почали ширитися чутки про майбутні репресії по стосовно до всіх євреїв і про майбутнє їхнє виселення на Далекий Схід. Настрій більш ніж півмільйона московських євреїв, починаючи з жовтня 1952 року і до смерті Й.Сталіна, був панічним. Ніхто не сумнівався, що так само, як були виселені цілі народи з Криму, Кавказу – будуть виселені і євреї, не тільки з Москви, але й з інших регіонів країни. Як не дивно, але частина єврейської інтелігенції вважала, Й.Сталіна стримуючим фактором антиєврейських настроїв. Особливо ці чутки почали ширитися після смерті вождя 5 березня 1953 р. і доповіді О.Фадєєва «Деякі питання роботи Спілки письменників» на

засіданні президії правління Спілки 24 березня 1953 р., який за інерцією критикував роман В.Гроссмана «Правоє дєло», стверджуючи, що «ми розгромили антипатріотичну групу безродних космополітів-низькопоклонників... Ми з честю провели боротьбу з ідеологією космополітизму, ведемо й будемо вести її далі» [12, с. 1].

Раптова смерть Й.Сталіна все змінила. «Змова лікарів» була оголошена фальшивкою. Серед євреїв настало заспокоєння. Але на повернення єврейської етнічної групи в колишнє становище вже нічого було й сподіватись [6, С.142].

Реабілітація у 1955 р. учасників «Єврейського антифашистського комітету» не зупинила державну машину антиєврейської політики. Тепер євреї ставали «агентами імперіалізму», а КДБ отримав від КПРС пряму вказівку посилити боротьбу з агентурою розвідок імперіалістичних держав 13, с. 374]. У вересні 1959 року в ЦК КПРС було оголошено про низький рівень боротьби з викриттям і припиненням ворожої діяльності єврейських буржуазних націоналістів. Постанова ЦК КПУ від 1 грудня 1959 р. «Про стан та заходи посилення роботи органів державної безпеки УРСР» зобов'язувала це відомство усунути виявлені недоліки, в тому числі розширити сітку агентури, здатної проникати в середовище антирадянських елементів, особливо сіоністів [14, с. 326, 327, 320-323]. Пленум Чернівецького обкому КПУ, розглядаючи 29 серпня 1962 року питання про масово-політичну роботу серед населення, вказав на необхідність посилити боротьбу проти ворожої ідеології сіонізму [14, с. 541]. І мав для цього певні підстави. На думку Б.Захарова, саме в цей період сіоністський рух в СРСР та Україні показав стійкість і став прикладом для інших євреїв. За підтримки міжнародних організацій євреї домагалися дозволу виїзду з СРСР не з метою покращення життя, а тому що усвідомлювали себе євреями, іудеями і прагнули повернутися на свою історичну батьківщину [9, с. 48].

Слід зазначити, що антиєврейська політика в першій половині 1960-х років проводилась вкрай обережно. Про сіонізм немає згадок в матеріалах XXII і XXIII з'їздів ЦК КПУ (1961 і 1966 роки). І лише після шестиденної війни на Близькому Сході 1967 р. в республіці було проведено 5 284 мітингів проти ізраїльської агресії на палестинські землі [17, с. 137].

Державний антисемітизм у 60-х роках мав приховані форми: цькування Є.Євтушенка за поему «Бабин Яр», антирелігійна пропаганда (видання у 1963 р. книги Т.Кічка «Іудаїзм без прикрас»), перешкоди розвитку єврейської культури, кадрова та побутова дискримінація, що особливо посилились після 1967 р. [18, с. 182].

На думку автора, вивчення єврейського питання на сучасному етапі є дещо заполітизованим та заідеологізованим як з боку єврейських, так і вітчизняних істориків. Саме тому автор більше зосередив свою увагу на формах, методах антиєврейського наступу влади, його особливостях і відмінностях у контексті національної політики радянського керівництва окресленого періоду. Додаткового вивчення потребують причини загострення єврейського питання саме у повоєнний період, його завдання і наслідки для єврейської меншини і українського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шаповал М. Євреї на Україні // Дніпро. – 1998. - №7; 2. В.Наулко. Євреї у контексті сучасних етнічних процесів в Україні // Людина і політика. – 2003. - №3; 3. Кожукало І.П. Вплив культу особи Сталіна на ідеологічні процеси в Україні в 1940-ві – початок 1950-х рр. // Український історичний журнал. – 1989. - № 2; 4. Электронная еврейская энциклопедия // www.eleven.co.il/categ/1708; 5. Дикий А. Евреи в России и СССР. Исторический очерк. - Новосибирск, 1994; 6. Пехоя Р. Социально-политическое развитие и борьба за власть в послевоенном советском Союзе (1945-1953) // Международный исторический журнал. – 1999. - №6 // http: history.machaon.ru; 7. Геллер М., Некрич А. История России. 1917-1995. В 4 т. – Т.2. – М., 1996; 8. Блюм А. Еврейский вопрос под советской цензурой: 1917-1991. – СПб., 1996; 9. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987). – Харків, 2003; 10. История советских репресий / Ред. Стецовский Ю. В 2 т. – Т.1. – М., 1997; 11. Найман О. Історія євреїв України. – К., 2003; 12. Фадеев А.А. Некоторые вопросы работы Союза писателей. Доклад на заседании президиума правления Союза 24 марта 1953 г. // Литературная газета. – 1953. – 28 марта; 13. Л.Нагорна. Радянська національна політика // Політологічні читання. – 1995. - № 1; 14. Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996; 15. 100 еврейских местечек Украины: исторический путеводитель / Авторы-составители: В.Лукин, Б.Хаймович. – Выпуск 1. Подолия. – Иерусалим – Санкт-Петербург, 1998; 16. Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1991; 17. Гицель М. « … выступают очень отьявленно дерзко сионистские элементы» (штрихи к политическому портрету П.Шелеста) // Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конференції. Київ. 21-22 серпня 1995 р. – К., 1996; 18. Екельчик С. Антисемитизм на Украине (из опыта подготовки энциклопедической статьи) // Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конференції. Київ. 21-22 серпня 1995 р. – К., 1996.

Л.М. Романець

УЧАСТЬ УЧИТЕЛЬСТВА У КУЛЬТУРНОМУ ТА ГОСПОДАРСЬКОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40–Х – 50–Х РР. ХХ СТ.

Педагог XXI століття – це вчитель з планетарним мисленням, який усвідомлює себе просвітителем й активним перетворювачем суспільства. Вчитель будує нову незалежну Україну у свій спосіб: він творить її шляхом виховання нового покоління українців-професіоналів і патріотів своєї країни. Отже, найважливіші цінності освіти – не тільки діти, а й педагоги, які забезпечують розвиток учнів, їх здібностей, талантів, соціального захисту, збереження індивідуальності школяра.

Учитель у всі історичні епохи був і залишається активним учасником та перетворювачем громадсько-політичного, культурно-господарського життя держави. У світлі сучасних освітніх трансформаційних процесів, які відбуваються на фоні суспільно-політичної нестабільності в країні, визначальна та домінуюча роль належить учительству.

Сучасний період державного будівництва України супроводжується зростанням ролі історичних знань, підвищенням інтересу до практики й досвіду минулих років. Дослідники все більше уваги приділяють розгляду проблем повсякденності, стосункам особистості і влади, настроям і побутовим потребам людей, участі у громадянсько-політичному, культурному житті, оскільки без цього неможливо відтворити цілісну картину історичного розвитку країни.

Наявний науковий фонд є свідченням неабиякого інтересу до проблеми участі інтелігенції у різних суспільно-політичних формаціях. Так дослідження С.Сворака [1], Н. Красножон [2], І. Романюка [3] дають підстави констатувати той факт, що радянська освіта надавала особливого суспільного характеру роботі радянського вчителя-громадянина. Основні акценти були спрямовані на проблему зв'язку шкільництва з життям трудових мас, необхідності інтеграції освітніх процесів з робітничо-сільськими настроями, употужненням ролі вчительства у громадянсько-політичному житті суспільства. Водночас деякі дослідники вказують на необхідність вивчення досвіду історичного минулого з метою попередження негативних проявів та небажаних процесів, які можуть мати місце у сучасній системі освіти. Відмова від тотального проникнення негативних чинників в освітній процес має стати точкою відліку, основою побудови усієї освітньої системи.

У пропонованій статті на основі комплексного аналізу архівних матеріалів, що зберігаються у центральних та регіональних архівах країни, наукової літератури, матеріалів краєзнавців зроблена спроба презентації проблеми участі учительства України у культурному та господарському житті країни у повоєнний період, висвітлення їх вагомого внеску у відбудову держави та налагодження освітянської сфери.

Умови, в яких працювала школа у повоєнний період, та й не тільки школа, а й усі установи і підприємства, були складними. Педагогічні колективи, долаючи різні труднощі, вирішували складні питання навчання та виховання. Нестача шкільних приміщень (із діючих у 1941 році 29814 шкіл було повністю знищено 8108 і напівзруйновано 10062) [4, арк.12], підручників, зошитів, іншого шкільного начиння, слабка матеріальна база – усе це певним чином відображалось на якості підготовки учителя до реалізації освітніх завдань. Вчительство України, віддане педагогічній справі, не шкодувало ні сили, ні часу: виготовляли наочність, переписували підручники, організовували школярів та їх батьків на суботники та недільники з упорядкування шкільних садиб, проведення ремонтних робіт, заготівлі палива, роботу на пришкільних ділянках (2-10 га землі), за рахунок яких забезпечувалась організація гарячих сніданків для сиріт та дітей із малозабезпечених сімей.

Вчителі були відповідальні за створення при школах майстерень із ремонту одягу та взуття дітей, за звільнення шкільних приміщень, що використовувались не за призначенням, за організацію інтернатів, хоча при цьому більшість із них були перевантажені навчальними годинами (28-36 годин на тиждень). Адже, якщо у 1940 році нараховувалось 228,9 тисяч учителів, то у 1945 – 172,8 тисяч [5, арк.3]. Крім того, значна їх частина, не маючи відповідної освіти, змушена була поєднувати роботу з навчанням у вищих закладах освіти. У перші повоєнні роки учителі не мали відпусток, досить часто і вихідного дня. Місцева влада не переймалася болючими проблемами соціально-побутового характеру вчителів, а іноді проявляла відкриту зневагу до них [6, с. 258-261]. У більшості шкіл щомісяця проводилася ціла низка засідань і нарад, в яких брали участь усі вчителі школи: засідання педрад, наради класних керівників, засідання предметних комісій, виробничі наради, профспілкові збори, семінарські заняття. Крім цього, раз на чверть проводились загальношкільні профспілкові збори, батьківські збори, 1-2 рази збори піонерських дружин, учнівські збори, кущові методичні об'єднання.

Отже, протягом чверті проводилося від 24 до 30 лише шкільних масових заходів (без урахування громадських позашкільних доручень), на яких учитель повинен бути присутнім через кожні 2-3 дні.

Крім того, в обов'язки вчителя входило налагодження позакласної роботи; організація предметних та технічних гуртків, налагодження роботи учнів на пришкільних навчально-дослідних ділянках, у шкільних садах, городах, оранжереях, парниках, крільчатниках тощо. Через це вчитель був надзвичайно перевантажений навчально-виховною роботою, особливо в сільській місцевості. Незважаючи на це, влада використовувала вчителів на різних громадських роботах. Аналіз архівних документів доводить, що вчитель міг бути одночасно ще й редактором колгоспної стінгазети, агітатором, членом правління споживного товариства, керівником технічного гуртка, керівником художньої самодіяльності. У цілому вчитель був зайнятий роботою з 8 ранку до 22-23 години ночі. Всі вчителі зобов'язані були відвідувати кожне засідання виконкому сільської ради депутатів трудящих, незалежно від того, які вирішувались питання, причому, сільська рада знаходилась на значній відстані від школи. Сільський голова покладав на вчителів усю відповідальність зі збору податків, державної позики. Вчителі під час відпустки досить часто виходили на недільники, їх в будь-який час могли викликати до колгоспу для виконання різноманітних робіт, а хто не з'являвся – зазнавав адміністративного тиску, критики; зображався в місцевих стінгазетах як ледар [7, арк. 114].

Хоча потрібно зазначити, що більшість вчителів й самі виходили в поле й допомагали колгоспникам без будь-яких компенсацій, ініціювали дітей до прополювання буряків, збору соняшнику, кукурудзи, колосків, боротьби з гризунами і шкідниками, насадження лісосмуг, збирання місцевих добрив, металобрухту, макулатури, лікарських рослин, жолудів. Наприклад, піонерська дружина Жашківської середньої школи Житомирщини за місяць зібрала 50 центнерів попелу [8, с. 119], а вчителі та учні Кишеньківського району Полтавщини виробили за рік 195515 трудоднів, зібрали кукурудзу з площі 720 га, зрізали соняшники з площі 534 га, зібрали лікарські рослини 0,5 т., утильсировини 8т [9, арк. 32].

Шкільні колективи в низці районів багато зробили в справі вирощування фруктових та декоративних дерев, догляду за молодняком на фермах. Вчителі й учні старших класів проводили серед населення бесіди, вечори, читання газет, вивчали закони й постанови уряду, популяризували досвід передовиків сільського господарства, надавали допомогу в організаціях соціалістичних змагань між ланками і бригадами колгоспів, випускали стінгазети та польовки. Разом з будинками культури, хатами-читальнями, клубами організовували художню самодіяльність для обслуговування населення, зокрема в полі під час обідньої перерви. Наприклад, учителі-агітатори Такманської школи №5 в колгоспі організували драматичний гурток, який лише за рік підготував 12 сучасних п'єс, їх силами було випущено 157 стінгазет, написано 537 лозунгів, організовано і проведено 52 концерти художньої самодіяльності, прочитано 228 лекцій і проведено 336 бесід [10, арк. 37].

Як писали в той час, жодна важлива політична й господарська акція не відбувалась в країні без участі вчителя: вибори до Верховної Ради СРСР, Верховної ради УРСР, вибори в обласні, міські, районні, сільські ради депутатів трудящих, вибори народних суддів і народних засідателів, посівна, збиральна, хлібозаготівельна кампанії, колективізація одноосібників у західній Україні, ліквідація безграмотності – всі ці заходи проходили при активній участі учителів [11, арк. 72]. Вчителі організовували політмасову роботу серед виборців: проводили лекції, доповіді, бесіди на теми про конституцію СРСР, про виборчий закон. Так у 1946р. понад 127 т. вчителів (із загальної кількості 212458) працювали агітаторами у підготовці до виборів ВР СРСР, з них 16367 учителів працювали у виборчих комісіях [12, арк. 33]. Вони ж організовували учнів шкіл для допомоги у складанні списків виборців, чергуванні на агітпунктах, оформленні приміщень. На агітпунктах, в сільських і робітничих клубах, в кімнатах відпочинку, виборчих дільницях силами учнівських і учительських гуртків художньої самодіяльності влаштовували концерти, постановки, вечори.

Крім того, вчителі шкіл, зокрема викладачі біології, фізики та хімії, повинні були: брали найактивнішу участь в організації та проведені роботи агротехнічних гуртків, семінарів, курсів та інших заходів з підвищення кваліфікації працівників колгоспів, МТС і раднаргоспів; надавати практичну допомогу в організації сільськогосподарських постійно діючих виставок, у вивченні досягнень сільськогосподарської науки й техніки, у справі вступу до заочних відділів сільськогосподарських навчальних закладів працівників системи сільського господарства; бути активними учасниками роботи в сільських клубах для посилення культурно-освітньої роботи серед населення; приділяти найсерйознішу увагу роботі пришкільних дослідних ділянок, домагаючись, аби вони стали справжніми лабораторіями з вирощування високоякісних врожаїв зернових та інших сільськогосподарських культур, виховання в учнів любові до сільського господарства та збагачення

їх теоретичними знаннями в галузі біологічних наук [13, арк. 18-21]. Хоча досить часто пришкільні ділянки використовувались не за призначенням, роздавались під індивідуальні городи, заростали бур'янами через відсутність посівного фонду, знарядь праці.

Із прийняттям закону у квітні 1959 року «Про зв'язок школи з життям» та введення, відповідно, виробничого навчання, у вчителів значно побільшало клопоту, адже відтепер їх відправляли у формі наказів, розпоряджень в обов'язковому порядку разом з учнями на практику до промислових підприємств, будівельних і сільськогосподарських об'єктів.

За кожним вчителем закріплювалось 20-30, а то і 35 учнів, за поведінку і виконання робіт, стан здоров'я, харчування та дозвілля яких він ніс відповідальність. Вчителеві гарантувався 4-6 годинний робочий день, вихідні дні та перебування на практиці не більше 15-18 днів. Але реально вчителі разом з дітьми працювали на різних сільськогосподарських роботах по 6-8 годин на день, в нічний час та у вихідні дні теж залишалися зі школярами, не отримуючи ніяких компенсацій за перероблені години [14, арк. 1, 45, 46]. Відтепер вчителі біології також були зобов'язані тримати міцні зв'язки з провідними науково-дослідними закладами країни, створювати гуртки юних натуралістів, що проводили сотні дослідів, результати яких використовувались у польових умовах на ланах колгоспу. Після проведення дослідів на пришкільних ділянках учням доручали вирощувати цю культуру в полі, виділивши для цього 30 га. Результати дослідів аналізувались і зіставлялися, узагальнювались, кращі рекомендувались для посівів на поля [15, с. 57]. Через таку значну завантаженість вчителі не встигали використовувати свою законну відпустку (48 днів), яка протягом року могла бути лише частково компенсована або, в окремих випадках, винагороджена екскурсійною поїздкою до Києва, Одеси, Москви.

Отже, аналіз матеріалів засвідчує, що існуюча система аж ніяк не забезпечувала професійну підготовленість учителя до цілісного виховання учнів та творчого самовдосконалення власної особистості. Учитель не мав вільного часу. Його «зайнятість» не була фактором, який сприяв підвищенню загального рівня його гуманітарної культури. Також соціальне середовище не було сприятливим для виникнення бажання випускників ВУЗів їхати працювати за спеціальністю, особливо на село, адже, незважаючи на щорічне їх чисельне зростання, до кінця 50-их років у сільських школах України гостро стояло питання забезпечення кадрами. Школа швидко поповнювалась за рахунок тимчасових, а іноді й випадкових у педагогіці людей, що поглиблювало її проблеми. Спостерігалась велика плинність учительських кадрів на селі.

На підставі проведеного аналізу можемо із впевненістю констатувати, що праця вчителя у досліджуваний період повинна була бути спрямована насамперед на розвиток і виховання особистості школяра, але в більшості своїй вона залежала від ідеологічної направленості командно-адміністративної системи. Історія вчить, що до школи має прийти вчитель нової формації, який засвоїв би надбання загальної і професійної культури, з послідовним професійно-педагогічним мисленням, вільним від стереотипів минулого та політико-ідеологічного тиску.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Сворак С.Д. Становлення радянської системи освіти в західноукраїнському регіоні України: традиції та проблеми.- К.: Правда Ярославичів, 1998.-44с; 2. Красножон Н. Соціальне становище вчителів загальноосвітньої школи України (1944-1953) // Вісник Київського Національного університету ім. Т.Шевченка. Історія.- К., 2000.- Вип.50.- с.44-47. 3. Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX століття.-Вінниця: книга-Вега, 2005.-256с; 4. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р – 4898. – Оп.1. – Спр. 128; 5. ЦДАВО України.- Ф.166.- Оп.15.- Спр.569; 6. Романець Л.М. Соціально-побутові умови освітян Вінниччини в 1944-1958рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Вип. XI.- Серія: Історія.-Вінниця, 2006.- с. 258-231; 7. ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.73.- Спр.680; 8. Горошко С. Жашківщина: Історія в долях учителів і учнів.-Умань, 2004.- 182с.; 9. ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.73.- Спр.504; 10. ЦДАВО.- Ф.Р-5099.- Оп.1.- Спр.88; 11. ЦДАВО.- Ф.Р-5099.- Оп.1.- Спр.75; 12. ЦДАВО.- Ф.Р-5099.- Оп.1.- Спр.29; 13. ЦДАГО України.- Ф.1.- Оп.73.- Спр.673; 14. ЦДАВО.- Ф.Р.- 5098.- Оп.1.- Спр.22; 15. Шафаренко А., Іванисенко В. Освіта Германівки.- Германівка, 2002.-119 с.

І.М. Романюк

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ НА СЕЛІ В 1950-60-ТІ РР.

Однією із визначальних рис сучасного стану вітчизняної історіографії є перехід від попередньої заідеологізованої й політизованої історичної концепції до нових теоретичних конструкцій, більш адекватних нинішнім уявленням про природу історичних знань. Науковий пошук йде широким історичним полем, передусім обіймаючи радянський період історії. У межах цього етапу розвитку України значний інтерес викликає період початку 1950 – середини 60-х рр. XX століття.

Зазначений період без перебільшення можна вважати одним із найважливіших і найдраматичніших відрізків української радянської історії.

Зростання в незалежній Україні суспільного інтересу до вітчизняної історії та помітна активізація історичних досліджень поставили в ряд першочергових проблему методології науки. Методологія та проблеми, що з нею пов'язані – найскладніші питання у сучасних суспільних науках. Уміння застосувати різні методи та їх комбінації при проведенні наукового дослідження, що пов'язане з правильною постановкою проблеми й вибором відповідних підходів, складає методологію наукового дослідження. Сучасна ситуація галузі історичних досліджень є складною й неоднозначною. Принципове значення має визначення методологічних аспектів аналізованої нами проблеми. У працях, виданих навіть наприкінці 80-х рр., методологічною основою дослідження проголошувалися праці класиків марксизму-ленінізму, партійні документи тощо. Розглядались концептуально-теоретичні питання, визначались змістова спрямованість, робилися узагальнення і висновки. Із позицій партійності, класовості формувалися й документальні збірники, в яких концентрувалися матеріали, що відображали стратегію й тактику партії з аграрно-селянського питання. І це було відповідним орієнтиром для дослідників.

Після проголошення незалежності України було висунуто гасла деідеологізації та деполітизації історичної науки. У нинішній час політичні партії домагаються утвердження власних концепцій та доктрин. За ідеологічною та політичною спрямованістю вони не лише різні, а й значною мірою протилежні. Однак більшість дослідників при оцінці соціально-культурних процесів в українському селі, як і при розгляді інших проблем, виходять не з принципів класовості, партійності, а керуються загальнолюдськими принципами, які вимагають неупередженості й достовірності при розкритті проблеми, що поставлена перед дослідником, і випливають із первинних уявлень про об'єкти дослідження.

В останні роки з'явились праці М.Брайчевського [1], С. Кульчицького [10], В.Михайлюка [11]. З такого погляду заслуговують на увагу підходи дослідження джерел, запропонованих Г. Касьяновим [6], Ю.Ганжуровим [2], І.Колесник [8], [9], І.Романюком [14].

У низці публікацій узагальнено здобутки вітчизняної методології. Аналізу праць українських істориків з аграрних відносин в Україні у другій половині XX століття присвячено працю «Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині XX століття», в якій проаналізовані опубліковані роботи й дисертації істориків та економістів за 1966-1999 рр. Автори шляхом аналітичного розгляду положень та висновків, що містяться у працях, із урахуванням принципів методу зіставлення виявили позитивні та негативні моменти у висвітленні окремих аспектів проблеми [5].

Аналіз історичних праць, в яких відображені процеси в аграрній сфері у досліджуваний період, міститься у праці «Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині XX століття [4]. На основі принципів історизму аналізуються та оцінюються актуальність, новизна, об'єктивність висвітлення у працях українських істориків, економістів і науковців-аграріїв суспільно-політичних і соціально-культурних процесів в українському селі у другій половині XX ст., зокрема і у 1950-ті – першій половині 60-х рр. Сформульовані дослідниками рекомендації щодо методології та джерельної бази досліджень стану культури українського села розглядуваного періоду. У контексті порушеної нами проблеми привертає увагу збірник «Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології», де вміщено матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару, який проходив у Києві влітку 2004 р. [15]. У брошурі надруковано доповіді учасників семінару, фахівців-істориків з Києва, Харкова, Львова, Запоріжжя і Москви.

Значний внесок у дослідження даної проблеми внесли російські науковці, теоретики методології історії І.Ковальченко [7], Т. Горобченко [3], Б.Могильницький [12], К.Хвостова та В.Фінн [16] та інші дослідники.

Мета цієї розвідки – виявити основні принципи та підходи українських істориків щодо висвітлення соціально-культурного становища українського селянства 1950-60-х рр.. минулого століття і визначити напрями поглибленого дослідження обраної нами проблеми.

Зупинимось докладніше на доцільності застосування зазначених принципів та підходів дослідження згідно з поставленою метою.

На наш погляд, з огляду на те, що історія людства багатомірна, то й підходи і методи її дослідження не можуть бути однаковими. Відповідно, й система доказів та висновки можуть істотно різнитися. Тому не може бути монополії на істину, однак слід спиратись на світовий історичний досвід.

На сучасному етапі переважає тенденція до комплексного, всебічного дослідження історичних явищ і процесів, до спільного дослідження їх кількома науками, до комбінування (поєднання) їх пізнавальних можливостей. Тільки загальна методологія у поєднанні з міждисциплінарним підходом, який уможливлює всебічне висвітлення проблеми та орієнтує дослідників на пошук істини шляхом моделювання в рамках міждисциплінарних досліджень, можуть надати науковій праці характеру завершеного комплексного дослідження.

На думку американського дослідника Марка фон Хагена, саме нестандартні аспекти української історії є швидше не недоліком, а перевагою. Завдячуючи своїй політичній і культурній неординарності, історія України може стати своєрідним науковим полігоном постмодерністських шляхів і підходів [9, с. 136].

Окрім підходів, методологія науки будується на принципах, які вимагають неупередженості й достовірності при розкритті проблеми, що поставлена перед дослідником, і випливають із первинних уявлень про об’єкт дослідження.

Методологічну основу даного дослідження становлять загальнотеоретичні принципи й підходи, використання яких спрямоване на об’єктивне висвітлення подій, фактів і явищ. Усі компоненти історичного дослідження базуються на принципах науковості, історизму, об’єктивності, системності, конкретного аналізу, світоглядного плюралізму.

У світлі визначених окремих методологічних орієнтирів автори у дослідженні обраної теми повинні дотримуватися принципів науковості, історизму та об’єктивності, що в сукупності з відповідними методами складають методологічне підґрунтя дослідження. Вони передбачають розгляд історичних процесів у тому вигляді, в якому вони відбувалися в дійсності, та вимагають їх вивчення шляхом зіставлення фактів на основі наукового підходу, що дозволило розширити знання з досліджуваного питання і найбільш об’єктивно підійти до його оцінки.

Принцип науковості застерігає від описовості, фактографічності, кон’юнктури та заідеологізованості, передбачає обов’язкову доказовість положень та висновків, спирається на широку джерельну базу.

Вивчення історичної реальності з погляду її виникнення, етапів і механізмів розвитку, становлення та формування сучасного й майбутнього станів забезпечує принцип історизму. Він дає можливість розглядати процеси дійсності в їхньому закономірному історичному розвитку, в тісному зв’язку з конкретно-історичними умовами їхнього існування.

Принцип історизму органічно пов’язаний із законами діалектики і тому він передбачає, по-перше, врахування конкретно-історичної обстановки й характеру досліджуваного періоду історії України. По-друге, дослідження історичних явищ у русі та розвитку (тобто простежити, як те чи інше явище зародилося, які етапи у своєму розвитку пройшло та чим воно стало сьогодні). По-третє, опертя на вітчизняний та світовий історичний досвід і уроки історії.

Принцип історизму вимагає висвітлення минулого в його загально-цивілізаційному контексті, орієнтує автора ґрунтовно з’ясувати соціальні та культурні процеси на селі протягом доволі тривалого історичного періоду. При застосуванні принципу історизму процеси соціальної історії у досліджувані роки автор прагнуватимуте розглянути з відповідною науковою об’єктивністю, уникаючи будь-яких спотворень історичних подій.

Принцип об’єктивності передбачає неупередженість, незалежність від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій, відображення всього спектру ціннісних орієнтацій суспільного ладу та державного устрою. При цьому дослідник має право на обґрунтування власної позиції я. Об’єктивність дослідника полягає не в утриманні від критичних суджень, оцінок, світоглядних і моральних проблем, а в правдивому відображенні палітри суперечностей. Саме об’єктивність забезпечує науковість.

Принцип об'єктивності означає, що, по-перше, у своєму дослідженні автори прагнуватимуть опиратися на всю повноту історичних фактів. По-друге, використовуватимуть весь арсенал історичних джерел. По-третє, використовуватимуть оптимальну кількість конкретних дослідницьких методів, включаючи й ті, що використовуються і в інших науках.

Принцип об'єктивності є ефективним у процесі дослідження природи радянської тоталітарної держави, колгоспно-радгоспної системи господарювання. Він дозволить доволі точно визначити предмет дослідження, його місце серед інших проблем. Тому аграрна політика розглядатиметься як засіб, що мав вирішальний вплив на соціально-економічні й культурні процеси на селі. Використання принципу об'єктивності сприятиме аналізу процесів в українському селі з позицій об'єктивного пізнання дійсності, позбавленого класових, партійних чи інших виливів. Послуговування принципом об'єктивності дозволить уникнути в дослідженні упередження, заідеологізованих, політико-заангажованих підходів при дослідженні культурно-освітніх процесів на селі.

Принцип системності орієнтуватиме на розкриття цілісності об'єкта і на вияв багатогранних зв'язків, забезпечуватиме вивчення історичних процесів та їхніх складових як єдиного цілого, як системи. Це дозволить прослідкувати та комплексно розглянути систему господарювання, а також основні аспекти життя на селі.

Важливим методологічним принципом, застосованим у праці, стане принцип розвитку. Ніщо не виникає з нічого. Ніщо в світі не може з'явитися без передумови. Спочатку формується передумова, потім можливість чогось нового, нарешті – при наявності відповідних умов можливість перетворюється на дійсність. Саме з такої позиції потрібно висвітлювати зміни в соціально-культурному становищі на селі в 1950-ті – середині 60-х рр.

Принцип конкретного аналізу визначеного явища в певних умовах є важливим під час об'єктивного вивчення предмета дослідження. Застосування цього принципу виключає висновки, побудовані незалежно від визначення їх взаємозв'язку з тогочасним станом аграрної історичної науки.

Широко потрібно використовувати у дослідженні й принцип світоглядного плюралізму, цінність якого полягає в тому, що на його основі можна врахувати не лише суперечливі погляди на одне і те ж явище в історичному процесі, а й різні уявлення про їхнє походження, суть, перспективи розвитку. З огляду на набутки радянської історіографії враховувалася та обставина, що дослідники, які досліджували проблеми аграрної політики компартії, перебували під впливом радянської дійсності, однак їхні праці заслуговують на увагу, бо містять корисний емпіричний матеріал. Завдяки плюралістичному підходу до пізнання закономірностей історичного розвитку і конкретних явищ у часи хрущовської «відлиги», створюється система знань, в якій відображаються об'єктивні дані про реальну дійсність функціонування колгоспно-радгоспної системами у досліджуваний період.

Перераховані принципи застосовуватимуться в дослідженні завдяки низці теоретичних методів, які переводять їх у площину реальності й роблять їх працюючою теорією.

Поєднання підходів, принципів та методів дасть можливість уникнути при дослідженні суб'єктивних оцінок, що забезпечить наукову достовірність результатів дослідження.

Використання названих вище принципів і методів, поєднання формаційного й цивілізаційного підходів до тлумачення подій і явищ та їх наслідків, застосування новітніх підходів дозволить, на наш погляд, доволі повно проаналізувати соціально-культурні процеси в українському селі у 50-ті – першій половині 60-х рр. XX століття та визначити головні закономірності та тенденції розвитку села.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брайчевський М.Ю. Вступ до історичної науки. – К.: К.М.Академія. 1995. – 123 с.; 2. Ганжуров Ю.С. Кількісні методи в історичних дослідженнях: досвід і деякі питання методики // Український історичний журнал. – 1994. – №4. – С.30-40; 3. Горобченко Т.Ю. Введение в историю. – М.: МГУЛ. 2001. – 56 с.; 4. Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині XX століття. – К.: Інститут історії України НАН України. 2000. -135 с.; 5.Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині XX століття /Береншейн Л.Ю., Кульчицький С.В., Михайлюк В.П., Панченко П.П. та інші. –К.: Інститут історії України НАН України, Національний аграрний університет, 1999. – 75 с.; 6. Касьянов Г.В. Націоналізація історії: методологічні та термінологічні проблеми (пост – радянський простір, 1990-ті роки) // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.) – К.: Інститут історії України НАН України. 2005. – 107 с.; 7. Ковальченко И.Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований // Новая и новейшая история. -1995. №1. – С.3-33.; 8. Колесник І.І. Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології:

Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). – К.: Інститут історії України НАН України. 2005. – С.22-35;. 9. Колесник И.И. Традиционализм или постмодернизм: апории украинской истории // Теоретико-методологические проблемы исторического познания. Материалы к международной научной конференции. В.2-х т. / Под ред. В.И.Сидорцова, В.С. Кошелева, Я.С.Яскевич. Т.1. – Минск, БГУ. 2000. – С. 135-137; 10. Кульчицкий С.В. Методологія і методика наукового дослідження. Матеріали до нормативного курсу. – К.: КСУ. -2003. – 32 с.; 11. Михайлюк В.П. Історіографія розвитку агррніх відносин в Україні (70-ті – початок 90-х рр..). –К.6 редакційно-видавнича рада Укрдержагроуніверситету. 1992. -181 с.; 12. Могильницкий Б.Г. Историческая альтернативность: методологический аспект // Новая и новейшая история. -1990. – №3. – С.3-18; 13. Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України. Постанова Президії Вищої Атестаційної Комісії України від 15.01.2003 р. №7-05/1 // Бюлетень ВАК України. 2003. – №1. – С.2-5.; 14. Романюк І.М. Методологія вивчення та методика досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття // Програма та методичні поради з курсу історії України для студентів неісторичних факультетів (очної та заочної форми навчання). – Вінниця, ВДПУ. 2003. – С.55-62.; 15. Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). – К.: Інститут історії України НАН України. 2005. – 107 с.; 16. Хвостова К.В., Фини В.К. Проблемы исторического познания в свете современных междисциплинарных исследований. – М.: РПГУ. 1997. -256 с.

IV. УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

В.В. Барцьось

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В РОЗРОБЦІ Й УХВАЛЕННІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ПРОГРАМИ НА УСТАНОВЧОМУ З'ЇЗДІ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ 8-10 ВЕРЕСНЯ 1989 Р.

Роль української інтелігенції в подіях національного державотворення в різні часові проміжки завжди викликала особливу увагу дослідників і науковців. Новітня історія України не є винятком у цьому контексті. Важливим залишається вивчення й дослідження проблеми державотворчої діяльності громадсько-політичної організації – Народний Рух України (далі – НРУ), яка перетворилась в своєму розвитку на партію. Загальновизнано, що саме інтелігенція (поети, науковці, військовослужбовці, лікарі, колишні дисиденти) виступила рушієм суспільно-політичних змін в Україні наприкінці 80-х на початку 90-х рр. XX ст. і відіграла ключову роль в об'єднанні національно-демократичних сил України в єдиній організації – Народному Русі України. Безпосередньо нас цікавить соціально-економічна складова в діяльності НРУ, а саме розробка і ухвалення соціально-економічної програми на Установчому з'їзді НРУ, який відбувся 8-10 вересня 1989 року в м. Київ.

Такі дослідники, як Гончарук Г. («Народний Рух України. Історія»), Гарань О. («Від створення Руху до багатопартійності», «Убити Дракона. З історії Руху та нових партій України»), Камінський А. («На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократія» на Україні»), у своїх працях частково звертають увагу на проблематику соціально-економічної діяльності НРУ, зокрема на перебіг і наслідки рухівського Установчого з'їзду, аналізують соціально-економічну програму, її переваги й недоліки. Деяку інформацію про положення соціально-економічної програми і Установчий з'їзд НРУ містять матеріали Державного архіву Вінницької області: Ф. 136. – Оп. 85. – Спр. 68, зокрема документи Вінницького обласного й міського комітетів Комуністичної партії України. Статті Бойка О., Гончарука А., висвітлюють окремі аспекти соціально-економічної політики НРУ, передумови і причини до скликання Установчого з'їзду, актуальність поставлених завдань в економічному житті України. Багатий фактаж містять матеріали періодичних видань, зокрема газети «Літературна Україна», в якій було опубліковано Програму і Статут НРУ, співдоповіді виступаючих на з'їзді, які стосуються досліджуваної тематики, ухвалені резолюції, звернення та низку інших важливих документів НРУ. У цілому історіографія і джерельна база з даного питання є достатньою для наукового дослідження.

Важливим для розв'язання поставлених наукових завдань є з'ясування ролі і значення Установчого з'їзду НРУ у проведенні соціально-економічної політики в Україні, аналіз змісту положень прийнятих установчих документів, які стосуються економіки й соціальної сфери, звернення уваги на актуальності і своєчасності порушених на з'їзді питань українськими інтелігентами, рухівцями. Крім цього, слід виділити базові принципи й підходи до вирішення кризових явищ в українській економіці наприкінці 80-х рр. XX ст., показати механізми практичного втілення в життя соціально-економічної програми НРУ, що дасть можливість ширше і всебічніше висвітлити це питання.

З 8 по 10 вересня 1989 р. в Києві відбувся Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. У роботі з'їзду взяли участь 1109 делегатів (із 1158) і біля 300 запрошених, в тому числі 33 народних депутати СРСР. Вважається, що делегати представляли приблизно 280 тисяч членів Руху в Україні [1, с. 79]. На з'їзді проголошено створення нової громадсько-політичної організації, прийняті Статут та Програма Народного руху України за перебудову, в подальшому, вже на другому з'їзді в жовтні 1990 р., організація отримає назву – Народний Рух України. Затверджено друкований орган Руху «Народна газета», сформовано керівні органи НРУ. Головою обраний поет І.Ф. Драч, його заступником – народний депутат СРСР С.І. Конєв, керівником постійного робочого органу (секретаріату) затверджений один із лідерів Української Гельсінської Спілки М.М. Горинь. Більш-менш спокійний і певною мірою конструктивний характер прийнятих з'їздом документів різко розходиться з атмосферою, що панувала в залі засідань [2, с. 80]. Якщо помірковані виступали за незалежну суверенну Україну в рамках реорганізованої союзної федерації, лібералізацію КПРС, то радикали наполягали на виході України зі складу СРСР, утвердженні в суспільстві повноцінного

політичного плюралізму. Фактично ці дві позиції й визначали рамки дискусії, що розгорнулась на з'їзді й торкалася широкого кола питань політики, економіки, культури [3, с. 7].

Цікавими є виступи делегатів з'їзду, присвячені соціально-економічним питанням, які порушував Рух, особливо з огляду на розробку пропозицій до соціально-економічної програми НРУ за перебудову. Варто, на нашу думку, звернути увагу на окремі з них, які містять конструктивні ідеї й відрізняються актуальністю. Наприклад, виступ В. Черняка – народного депутата СРСР, доктора економічних наук, професора, назва доповіді «Економічна криза в республіці та шляхи її подолання». Цитую за текстом: «мета Народного Руху України у сфері економіки полягає в тому, щоб сприяти економічному відродженню спотвореної і сплюндрованої економіки союзними й нашими, республіканськими, міністерствами й відомствами, України, сприяти зростанню добробуту її населення, сприяти створенню гуманної, цивілізованої економіки кінця XX сторіччя. Народний Рух України сповідує принцип пріоритету екології над економікою, виступає за соціалізацію економіки, за поворот її обличчям до реальних потреб людини. Ми враховуємо те, що зміни в економічній системі неможливі без змін політичної системи». Далі доповідач акцентує свою увагу на денаціоналізації засобів виробництва, тобто їх роздержавленні, демонополізації, децентралізації, зміні системи господарювання й моделі суспільства, необхідності радикальної земельної реформи. «Суть перебудови полягає в десталінізації економічного, політичного, суспільного й духовного життя. Який же шлях виходу із кризи? Вихід із кризи можливий тільки на основі економічного, політичного й ідеологічного плюралізму», – йдеться у виступі доктора економічних наук. Володимира Черняка на з'їзді було обрано головою Ради колегій [4, с. 5]. Відомий економіст м. Швайка виступив із доповіддю «Механізм республіканського госпрозрахунку», зокрема, він стверджував, що український народ повинен звільнитись від політичної й економічної залежності центру. Заявив, що Україні потрібно ліквідувати відомчу форму управління, запровадити власну банківську, кредитну систему, гроші, передати землю її власникам – селянам [5, с. 83, 84]. Основна тема виступу доцента Мусієнка Г. називалась: «Проблеми соціальної справедливості». Він відхилив можливості комуністичного шляху вирішення цих питань. Запропонував провести ближчим часом науково-практичну конференцію «Ідеологія Народного руху України за перебудову» [6, с. 86]. Сергій Головатий зазначив, що «політичній системі, яка пройшла через скрижалі сталінського та брєжнєвського свавілля й нині існує в Україні, притаманні такі риси: втрата економічної, політичної, юридичної самостійності, визначальної ланки політичної системи – держави, української національної держави – за рахунок надмірної концентрації влади центру; зосередження господарсько-управлінських функцій у руках партійно-політичного керівництва» [7, с. 6]. Академік Ігор Юхновський сказав, що, крім висунення політичних гасел, треба займатися господарською перебудовою. Виступив на користь децентралізації економіки [8, с. 101]. В цілому виступи закріплювали доцільність і актуальність запропонованих на розгляд делегатам з'їзду положень соціально-економічної програми, обгрунтовували її зміст і механізми практичного втілення.

Дуже важливо, мабуть, і те, що перший з'їзд НРУ, перейшовши пороги деякої неузгодженості, прийняв низку резолюцій, спрямованих на втілення в життя засад гуманізму й демократизації суспільства [9, с. 10]. Було прийнято 13 резолюцій, в тому числі «Про економічну самостійність», в якій вказувалось на потребу і невідкладність політичних перебудов і реформ, як передумови для створення здорової ефективної економіки [10, с. 53]. Доцільно навести ряд цитат із змісту резолюції «Про економічну самостійність», які свідчать про тактику і стратегію Руху в даному напрямку на той час. «З'їзд Народного руху України вважає, що порятунок – у переході республіки на господарську самостійність». Далі вказуються шляхи подолання кризи: «економічна система України має грунтуватися на республіканській власності з її складниками: державною, муніципальною, колективно-кооперативною, особистою, приватною та іншими». «Ми проти зволікань із здійсненням радикальної реформи політичної системи й демократизації республіки: створення здорової, ефективної економіки, підпорядкованої інтересам народу, потребує справжньої демократичної України. Економічна самостійність України – це основа державного суверенітету Української РСР. З нею український народ стане справжнім господарем на своїй землі» [11, с. 6]. Крім цього, в резолюції критикувалась існуюча система: «застійне господарювання принесло нашій республіці чи не найщедріший урожай різних лих і небезпек, Україна на цілому ряді напрямів досягла тої межі, за якою – невідворотна загроза фізичному та генетичному існуванню її народу». Також на з'їзді ухвалено ряд звернень, зокрема «До народу Української РСР», «До робітників і селян України». В останньому йшлося: «ми за те, щоб селяни стали господарями землі, а робітники – промислових підприємств; ми – за добробут кожної людини і всього народу України, за соціальну і національну

рівність, за демократію, за екологію наших земель, за національне відродження. Зрозумійте нас і приєднуйтеся до Руху за перебудову на Україні» [12, с. 7].

Окремо слід розглянути положення Статуту і Програми Народного руху України за перебудову, які є базовими документами в проведенні соціально-економічної політики НРУ, а також в систематичній організаційній роботі. У Статуті вказується, що «Народний рух України за перебудову – масовий громадсько-політичний рух республіки, що виник як вияв народної ініціативи за докорінне оновлення суспільства» [13, с. 7], тобто цим самим підкреслюється радикальність поставлених завдань, які можна втілити на основі народного волевиявлення й підтримки. Нагадаємо, що проект Програми Народного руху України за перебудову був опублікований ще 16 лютого 1989 р. в газеті «Літературна Україна». У колективному листі, який підписали три віце-президенти АН УРСР і головний вчений секретар Президії АН УРСР, що був опублікований в «Радянській Україні», проект Програми був критикований за «економічний романтизм» [14, с. 32]. Пізніше проект Програми був доопрацьований, і Установчий з'їзд НРУ остаточно його затвердив. Безпосередньо нас цікавлять розділи Програми, пов'язані із соціально-економічними питаннями, які варто проаналізувати. У розділі «Економіка» стаття №1 записано: «Рух сприятиме економічному відродженню України, зростанню добробуту її народу, створенню гуманної, збалансованої, ефективної економіки». Далі йде розгляд причин занепаду й кризи української економіки, як шляхи вирішення цих проблем пропонується наступне, цитую окремі положення за текстом: «економічний суверенітет і самостійність від центру і союзних відомств, їх демонополізація, денаціоналізація засобів виробництва (певної частини), децентралізація управління, демократизація господарського життя, самостійний вихід України на світовий ринок, перехід до конкурентного ринкового господарювання, радикальна земельна реформа, залучення до відродження української економіки зарубіжної діаспори українців» та низка інших заходів. Стаття розділу №3 «Економічний суверенітет республіки повинен забезпечуватись наданням їй політичної свободи». Розділ «Суспільство і держава» стаття №1 говорить про те, що «Рух виступає за побудову на Україні суспільства, яке базується на засадах гуманізму, демократії та соціальної справедливості». Стаття №4 «Рух виступає за демонтаж існуючої донині в Українській РСР «сталінської моделі соціалізму» й перетворенні республіки в демократичну правову державу, побудовану з урахуванням національно-історичних особливостей України». Стаття №5. «Національно-державне будівництво в республіці має здійснюватись з метою утвердження державного суверенітету Української РСР, як засоби досягнення, пропонується ухвалення нової Конституції Української РСР і перехід на республіканський госпрозрахунок» [15, с. 4, 5]. Проаналізовані положення Програми багато в чому схожі із змістом резолюції «Про економічну самостійність». У розділі «Соціальна справедливість», стаття №4, також є низка актуальних положень, які варто зацитувати: «Рух стверджує, що оновлене суспільство повинне стати суспільством рівноправних громадян, в якому відсутні всі станові, явні та приховані привілеї й пільги за номенклатурною ознакою». Також йде мова про визначення прожиткового мінімуму, рівність соціальних можливостей усіх суспільних груп, докорінну перебудову системи охорони здоров'я, вирішення проблеми житлового будівництва, соціальний захист незахищених і малозабезпечених груп населення, пріоритет державної молодіжної політики на засадах розв'язання соціальних проблем [16, с. 4, 5]. У цілому цей документ, який був вміщений на двох сторінках «Літературної України», свідчив передусім про те, що на нашій землі якимось чудом збереглися талановиті, освічені та сміливі люди, які готові послужити своїй Батьківщині. Кожний з розділів був продуманий, сягав високих рівнів політичної думки й досвіду, написаний лаконічно, грамотно [17, с. 63].

Досліджуючи питання діяльності НРУ в різних сферах суспільного життя, не можна не торкнутись теми ставлення комуністичної партійної влади до змін, які відбувались під проводом національно-демократичних сил, уособленням яких був Рух. Характерним у цьому плані може бути такий архівний документ: «Рекомендації ідеологічної комісії Вінницького обкому партії з питань роботи в зв'язку з проведенням установчого з'їзду Народного руху України за перебудову (НРУ)». Подаю за текстом документа: «в матеріалах з'їзду знайшли своє відображення багато реальних проблем в політичній, економічній, соціальній, екологічній, національно-культурній, релігійній сферах, проте, в основному, вони тлумачилися тенденційно, з відверто сепаратистських позицій. З'їзд не дав відповіді, що робити і як робити, не визначив власної участі НРУ в розв'язанні проблем перебудови, які висунула партія. Майже всі прийняті з'їздом документи мають декларативний характер, перенасичені емоціями, не несуть конструктивної програми дій [18, с. 74]. Упередженість і тенденційність тверджень влади, які мають ідеологічний характер, проявилась в інших тезах і прийнятих рішеннях: «атмосферу з'їзду визначили неприкритий націоналізм, шалений екстримізм,

нападки на соціалізм, Комуністичну партію, марксистсько-ленінську ідеологію. Висувалися вимоги про вихід України із СРСР, її повної незалежності. Ідеологічна комісія обкому Компартії України, враховуючи сказане, а також можливі негативні зміни в громадсько-політичній обстановці в області в зв'язку з минулим з'їздом НРУ, агітаційною діяльністю його делегатів і розгортання роботи із створення структури Руху на місцях, рекомендує здійснити наступні заходи. Розгорнути роботу з викриття справжніх політичних намірів НРУ, які полягають у тому, щоб «мирними парламентськими шляхами» захопити владу, встановити контроль над партійними й державними органами, добиватися повної самостійності України. У зв'язку з тим, що ініціатори НРУ маскують у своїх програмних документах ці наміри, особливо важливим є формування політично правильної громадської думки щодо ідей і дій НРУ [19, с. 75]. «Рішуче викривати намагання переводу всієї діяльності «Руху» в екстремістсько-сепаратистське русло» [20, с. 76]. Незважаючи на конкретику програмних положень основних рухівських документів, позитивного відгуку Програма НРУ, як і з'їзд загалом, у компартійного керівництва не заслужили.

Проголошуючи економічну незалежність України ще в 1989 році, в Програмі цього руху значна увага приділялась питанням розширення самостійності підприємств, структурної перебудови народного господарства, проведення земельної реформи та іншим важливим економічним проблемам. На перших Всеукраїнських зборах НРУ висловлювались ідеї використання різних форм зв'язку із зовнішнім ринком, створення зони вільного підприємництва в Україні та засуджувався протекціонізм і дискримінація у зовнішньоекономічних стосунках республіки [21, с. 7]. Оскільки Рух виступав за економічний, політичний, ідеологічний плюралізм, це дало змогу на першому етапі його діяльності об'єднатися в ньому виразникам різних поглядів: від комуністів-реформаторів до членів УГС та інших організацій, що виступали з позицій антикомунізму [22, с. 8].

Отже, можна зробити висновок, що задекларовані в Програмі й інших документах Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову положення, містять радикальні і актуальні як на той час принципи практичної дії соціально-економічного характеру, покликані розв'язати існуючі в українській економіці кризові явища і проблеми. Головні принципи соціально-економічної програми НРУ, які базуються на забезпеченні добробуту громадян, формуванні самодостатньої національної економіки, розвитку України як європейської демократичної держави, ще раз підкреслюють своєчасність і значимість розроблених програмних документів. Незаперечна заслуга в цьому належить рухівським діячам – українській національно-демократичній інтелігенції, яка ще раз довела власну спроможність скеровувати творчу енергію української нації, на вирішення нагальних питань національного, соціально-економічного характеру. Перспективи дослідження даної теми залишаються значними, за умов відсутності значних наукових праць, присвячених соціально-економічній політиці Народного Руху України, це в свою чергу розширить коло вивчення сторінок новітньої української історії . Введення в науковий обіг нових документів і матеріалів, що стосуються діяльності НРУ в соціально-економічній сфері наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст., є актуальним до сьогодні, коли Україна шукає нові шляхи для розв'язання назрілих політичних і соціально-економічних проблем, успіх чого неможливий без наслідування вдалого практичного досвіду попередників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 136. – Оп. 85. – Спр. 68; 2. ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 85. – Спр. 68; 3. Бойко О. Народний Рух України: від створення місцевих організаційних структур до установчого з'їзду // Людина і політика. − 2001. − №3. – с. 3-12; 4. Виступ Володимира Черняка на установчому з'їзді Народного Руху України за перебудову // Літературна Україна. – 1989. – 28 вересня; 5. ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 85. – Спр. 68; 6. ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 85. – Спр. 68; 7. Виступ Сергія Головатого на установчому з'їзді Народного Руху України за перебудову // Літературна Україна. – 1989. – 19 жовтня; 8. ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 85. – Спр. 68; 9. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001. Т.9. 1989 – 2001. – 660 с.; 10. Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократія» на Україні. – Мюнхен, 1990. – 623 с.; 11. Резолюція «Про економічну самостійність», ухвалена установчим з'їздом Народного руху України за перебудову 10 вересня 1989 р. // Літературна Україна. – 1989. – 12 жовтня; 12. Звернення «До робітників і селян України», ухвалене установчим з'їздом Народного руху України за перебудову 10 вересня 1989 р. // Літературна Україна. – 1989. – 12 жовтня; 13. Статут Народного руху України за перебудову, ухвалений установчим з'їздом Народного руху України за перебудову 10 вересня 1989 р. // Літературна Україна. – 1989. – 28 вересня; 14. Гарань О. В. Убити Дракона. З історії Руху та нових партій України. – К.: Либідь, 1993. – 200 с.; 15. Програма Народного руху України за перебудову, ухвалена установчим з'їздом Народного руху України за перебудову 9 вересня 1989 р. // Літературна Україна. – 1989. – 28 вересня; 16. Там само; 17. Гончарук Г.І. Народний Рух України. Історія. – Одеса: Астропринт, 1997. – 380 с.;

18. ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 85. – Спр. 68; 19. ДАВО. -Ф. 136. – Оп. 85. – Спр. 68; 20. ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 85. – Спр. 68; 21. Гончарук А. Г. Економічна політика Руху. Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали другої Всеукраїнської наукової конференції (11-12 вересня 1996 р., м. Одеса) – Одеса., 1996. – с. 7-9; 22. Гарань О. В. Від створення Руху до багатопартійності. – К., 1992. – 48 с.

С.О. Шамара

СІЛЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ: ПОНЯТТЯ, ДИСКУРСИ Й ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Сільська інтелігенція, як окреме соціокультурне й історичне явище, лише нещодавно стала повертатися до поля наукових зацікавлень українських істориків й закордонних українознавців. У процесі занепаду моноідеологічної радянської системи, яка послуговувалася «єдиновірними» трактуваннями «станів» і «класів», «верств» і «прошарків», почали з'являтися перші розвідки, в яких дослідники звернули увагу не тільки на елітну інтелігенцію (міську, богемну), а й на сільську, як особливу групу у структурі всієї інтелігенції.

Серед досліджень сільської інтелігенції в Україні кінця 1980 – початку 1990-х рр. варто назвати праці Б. Кравченка, А. Капеллера, Р. Конквеста [1-3]. Незважаючи на те, що їхні праці писані переважно за кордоном, тобто в умовах наукового плюралізму, – поняття «сільська інтелігенція» використовується в них як самозрозуміла річ, точніше – у соціологічному трактуванні, усталеному в радянському суспільствознавстві. Принаймні, жоден із зазначених дослідників не вдається до додаткових пояснень цього терміну. На початку XXI ст. з'явилося ще декілька праць [4-6], в яких простежується діяльність різних груп сільської інтелігенції України на різних історичних етапах, але фактично не з'ясовуються її соціокультурні контури. І лише останнім часом дослідники зробили декілька ґрунтовних розвідок, в яких, повертаючись часом до старого поля дискусії про визначення «інтелігенції», рефлексується і проблема характеристики поняття «сільська інтелігенція» [7-9]. Мета нашої статті – з'ясувати можливість визначити указане поняття, проаналізувати особливості його вжитку у суспільному і науковому дискурсах, встановити найбільш продуктивні підходи у дослідженнях сільської інтелігенції в Україні.

Зауважмо, що з'ясування сутності «інтелігенції» в цілому має тривалу історію. Античні автори вживали це поняття для характеристики людської саморефлексії. Середньовічні науковці надали йому релігійного змісту. В епоху Реформації та Просвітництва до нього було внесено гуманістичний смисл і водночас ознаку причетності до Божественного Розуму. Завершення цієї тенденції сучасні філософи вбачають в ідеях німецьких класиків, які розуміли інтелігентність як властивість свідомості, що осягає світ, також – як особливий стан «теоретичного духу», що досяг свого самоусвідомлення [10, с. 5].

Лише у XIX ст. поняття «інтелігенція» стало використовуватися для позначення особливої соціальної групи. Привнесення в це поняття соціологічного змісту, як уважає російський філософ р. Мамедов, і використання його для позначення соціального «прошарку», що охоплює освічених людей, відбулося у 1830-1840-х роках [10, с. 20]. Причому, в Російській імперії склалася традиція називати інтелігенцією «передових людей, що прагнули ставити свої інтелектуальні здібності на служіння суспільству, суспільному благу, стурбованих долею народу та вітчизни» [10, с. 21].

У 1905 р. російський ліберальний діяч С. Єлпатьєвський стверджував, що «інтелігенція» – це та «суспільно мисляча і суспільно чутлива, ... озброєна знаннями, керована суспільними імпульсами частина соціуму, яка в своїх думках і почуттях, у своєму світорозумінні і своїй громадській поведінці відштовхується не від вузьких, особистих, групових, професійних або класових інтересів, а від інтересів країни в цілому, народу в цілому...» [11, с. 60]. Тоді ж він відзначав, що поняття «інтелігенція» має більше як піввікову історію, і цим словом можна позначати «все те, що розуміється під словом культурні люди, тобто культурні класи населення», причому незалежно від того, володіють вони дипломом про освіту чи ні [11, с. 58-59]. Цікавим є ще одне спостереження Єлпатьєвського, згідно з яким інтелігенція по суті є рухливою (динамічною) верствою, що не дає «права народження». «У ній нема права стану, печаті соціального становища» [11, с. 60], – зазначав він.

За спогадами С. Волконського, поняття «інтелігенція», як тільки-но з'явилося, мало виразно полемічний характер й протиставлялося «аристократії». У межах Російської імперії воно стало активно поширюватися в останнє двадцятиріччя XIX ст., – вважає сучасний російський дослідник Б. Колоніцький. Словники того часу описували інтелігенцію як «клас освічених людей», як «передову за своїм розумовим розвитком частину суспільства». Енциклопедичний словник «Гранат» на початку

ХХ ст. класифікував «інтелігентів» як людей, «професія яких визначається їхніми знаннями і здібностями» [12, с. 184-189.].

Після нетривалого панування в Україні національних урядів утилітарна більшовицька ідеологія 1920-х рр. нав'язувала власний підхід щодо визначення інтелігенції. Здобувши владу, більшовики швидко відцуралися власного «інтелігентного статусу», а решту інтелігенції, яка проживала в СРСР, класифікували «реліктом» соціальної структури, що скоро зійде з історичної арени. Щоправда, лідери комуністичної партії швидко зрозуміли, що без спеціалістів вони не зможуть закріпитися в квазідержавних національних республіках, – і дещо послабили тиск на інтелігенцію. Однак у добу сталінізму вже цілком серйозно йшлося про зникнення такого «прошарку» як інтелігенція, оскільки її «революційний рух» ніколи «не спирався на організацію класу» [13, с. 7]. Фактично до брежнєвської доби в радянському суспільствознавстві не було серйозних досліджень інтелігенції. У 1960-80-х рр. ідеологи КПРС, як і підконтрольні їм історики, нарешті визнали, що інтелігенція (і зокрема, сільська) займає специфічне місце у структурі суспільства [14], хоча і не погоджувалися із західними дослідниками, які визначали її як елітну групу суспільства, що, окрім того, володіє власними засобами виробництва – т.зв. «інтелектуальним капіталом» [15, с. 311-315, 319-326].

Переважно вузький, функціональний, соціологічний підхід у трактуванні інтелігенції з радянських часів дістався у спадщину науковцям пострадянської доби. Стихійна і широкомасштабна наукова цікавість до недоступних раніше джерел і значно менша увага до теоретико-методологічних засад їхнього дослідження й досі породжують дискусії між представниками т.зв. «соціологічного» та «культурологічного» (філософського) визначення «інтелігенції». Перші наполягають на обов'язковості «інтелігентного походження», підтвердженням якого є здобута (бажано вища) освіта, другі – на необхідності «інтелігентного поводження», доказом якого є висока моральність. Не бракує і синтетичних (соціокультурних) підходів. Однак основна похибка, якої припускаються історики, досліджуючи інтелігенцію минулого, полягає в тому, що вони мало окреслюють (уявляють) це поняття «у часі». Очевидно, наприклад, що інтелігенція кінця ХІХ – початку ХХ ст. не тотожна за своїм визначенням інтелігенції кінця ХХ – початку ХХІ ст. Сімдесят років панування матеріалістичного світогляду, прагматичність постмодерного суспільства призвели до того, що сьогодні вже не так розуміються й «освіченість», і «альтруїзм». Відповідно й інтелігенція сьогодні не така, як століття тому.

Г. Касьянов наголошує, наприклад, на тому, що термін «інтелігенція» з'явився всередині ХІХ ст. для позначення тієї частини освіченого суспільства, яка в тій чи іншій формі виявляла свою незгоду з політикою абсолютизму [16, с. 12]. Характерно, що у більш пізні періоди (радянський і сучасний) вимога «опозиційності» інтелігенції правлячому режимові мала тенденцію зникати (в тому числі у трактуваннях істориків і суспільствознавців). А для періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст. це було одним із найголовніших критеріїв, за яким відбувалася її ідентифікація, як верстви.

Х. Балзер звертає увагу на те, що професіоналізація є однією з найважливіших та домінуючих соціальних подій ХІХ – ХХ ст., і зауважує, що її варто розглядати у більш широкому контексті соціальної історії, «інакше вона більше викривляє, ніж розкриває» [17, с. 204]. Тож інтелігенція, на його думку – це культурна категорія (як у німців Bildung). Професіонали ж визначаються за освітою, соціалізацією і дотриманням норм. Хоча й до тих, й до інших застосовується моральна оцінка, моральний та етичний стандарти у професіоналів належать до обмеженої сфери, тоді як серед інтелігенції вони – абсолютні [17, с. 212]. Коректність погляду Х. Балзера зрозуміла, але прагнення уніфікувати поняття «інтелігенція» для ХІХ і ХХ ст. на теренах ледь не всієї Європи, на наш погляд, є малопродуктивним.

Отже, для досліджень, предметом яких є інтелігенція України, її поняття найпродуктивніше буде представити у вигляді історично зумовленого місцем, людьми й часом дискурсу. Відповідно до нього інтелігенція – це соціальна верства, яка складається з окремих інтелігентів, а інтелігент – це освічена людина, яка відповідно до своїх професійних обов'язків виконує розумову роботу, а в суспільстві займає активну громадську позицію. Певна річ, таке визначення не включає всіх дипломованих спеціалістів, бо ж і «справжніми інтелігентами» серед них були не всі. Окрім того, це визначення значно ускладнює «чіткий підрахунок» чисельності інтелігенції, адже звужує коло тих осіб, які заробляють на прожиток розумовою працею, та не задовольняють суспільно-етичного критерію.

Зауважмо, на наш погляд, найголовнішу деталь – в історії України щойно окреслений дискурс інтелігенції мав здебільшого соціокультурне значення у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

У 1920-х рр. відбулася соціальна модернізація цього поняття, яка звузила його «культурне значення» на користь «соціально-професійного призначення». Власне, у цей період української історії дискурс інтелігенції доволі нечіткий, адже у ньому поєднувалися «стара» і «нова» інтерпретація верстви. Фактично це ж стверджує дослідниця Т. Цьомра у своїй дисертації, присвяченій сільській інтелігенції України доби непу, коли зазначає, що «в дореволюційні часи під сільською інтелігенцією розумілася та частина людей інтелектуальної праці, яка мала вищу, середню чи то спеціальну освіту, працювала, мешкала в сільській місцевості й хоча б частково протиставляла себе панівному режимові», а «в період утвердження більшовицької диктатури до сільської інтелігенції (й до інтелігенції в цілому) було застосовано дещо нові підходи громадського та наукового трактування» [18, с. 41-42]. Комуністи оголосили «інтелігенцію» прошарком, який ніби був вороже налаштованим щодо «народу», – та зрозумівши, що без допомоги цієї верстви їхнє панування в республіках приречене на провал, повернули їй частину старого трактування [18, с. 42]. Починаючи з 1930-х рр., як уже зазначалося, до розпаду СРСР в Україні цілковито панував вузький соціологічний підхід у трактуванні інтелігенції. Після здобуття республікою незалежності можна вести мову про вироблення нового дискурсу інтелігенції...

Попередньо проведене дослідження дає підстави зробити висновок, що семантичні межі основного поняття нашої статті – «сільська інтелігенція» – охоплюють ту інтелігенцію, яка працювала в селі і волості епохи імперій. З деякими застереженнями, до цієї категорії можна зараховувати діячів земств (тут ми виходимо на рівень повіту), тим більше, що це робили самі сучасники [19, с. 246].

Уявлення про сільську інтелігенцію формували переважно міські (хто за походженням, а хто за «духом») інтелігенти. Сама «сільська інтелігенція» тривалий час не відчувала своєї осібності від міської, що було наслідком скоріше несформованих через різні обставини уявлень про себе як корпоративну спільноту. Світоглядно українська міська та сільська інтелігенція, поза всякими сумнівами, різнилися. Якщо перша з них упродовж XIX ст. була свідком й посильним учасником модернізаційних процесів у місті, то друга спиралася на досвід взаємин із традиційним суспільством, який насамперед опосередковувався консервативним життєвим укладом українського селянства. Окрім суто географічного критерію, в основі якого лежить розподіл місцевості на «місто» (повітове і губернське) і «село» (волость, село), у визначенні «сільської інтелігенції» велику роль відігравав критерій праці серед селянства. Не дивно, що часом її називали «селянською», вважаючи таким чином (хибно), що і формується вона виключно з селянського стану. Інша річ, що існувало т.зв. «освічене селянство», яке теж можна розглядати інтелігентною групою на селі.

Зазначимо, що ідеалізація селянства у XIX – на початку XX ст. мала своїм наслідком фактичне ототожнення понять «селянство» і «народ». Така ідеалізація призвела не тільки до появи потужного суспільно-політичного руху, відомого під назвою «народницького», а й органічно увійшла в українську історичну науку, що на певному етапі базувалася на народницькій концепції. Отже, поняття «народна інтелігенція», яке також було широко вживаним у той період, означало тих інтелігентів, які переймалися інтересами селянства (хоча, насправді, цілком у дусі «революційності епохи», вони формували ці інтереси). Не варто ототожнювати поняття «народна інтелігенція» й «сільська інтелігенція», адже перше було політико-ідеологічним, а друге – професійно-територіальним.

Таким чином, сільська інтелігенція – це велика група інтелігентів, яка працювала (а часто й жила) в сільській місцевості, яка відрізнялася від міської інтелігенції умовами формування, професійними функціями, суспільним становищем, і, як наслідок, володіла іншою соціальною психологією. В Україні її історія має багато як життєствердних, так і трагічних сторінок.

У 1923 р., перебуваючи в еміграції, М. Шаповал дав їй таку характеристику: «Сільська інтелігенція складає хоч і значну, але все-таки меншу частину всієї української інтелігенції, котра все ж таки загалом рекрутується з українських трудових класів, асимілюючись потім духовно-культурно з тим осередком, де працює і чому служить – буржуазії і то не-українській!» [20, арк. 60зв.-61]. Сьогодні дослідники все частіше звертаються до вивчення долі сільської інтелігенції України у радянський період, під владою Польщі у 1920-1930-х рр., часів Другої світової війни тощо. У нагоді стають методи усної історії, які дозволяють залучати менш офіційні, втім, більш репрезентативні з погляду антропоцентризму історичні відомості.

На наш погляд, особливе місце у джерельній базі досліджень сільської інтелігенції вже у найближчий час можуть посісти твори красного письменства (художня література). Свого часу В. Підгаєцький зазначав: «Якщо погодитися з моїм визначенням історії як «людини у минулому і

минулого у людині» і з думкою, здається, Блеза Паскаля про те, що людину може цікавити лише одне – інша людина, то історична проза може вважатися нашою «історією» з не меншими підставами, ніж наукові історичні праці» [21, с. 8]. Застосування такого підходу дає можливість дещо по-іншому поглянути на соціальну психологію людини минулого. Особливо поживний ґрунт у цьому контексті дають твори реалістичних українських письменників.

Насамкінець зауважмо, що рік тому ми провели соцопитування, яке мало на меті з'ясувати сучасний дискурс «сільської інтелігенції» в Україні. Точніше кажучи, за основу розвідки було взято те, як розуміють це поняття мешканці наддніпрянських сіл. Із узагальнених даних було зроблено висновок про те, що сільські мешканці головною місією інтелігенції вважають «активну участь у піднесенні культурного рівня села». Серед інших поширених конкретних відповідей: інтелігент повинен «сумлінно виконувати роботу і вдосконалювати свій фах», «виховувати молодь», «організовувати дозвілля сільських мешканців», «допомагати пенсіонерам», «залучати спонсорів». Менш поширеними були відповіді: «займатися наукою», «бути доброзичливим», «любити дітей», «залучати молодь до збереження культурного спадку», «проводити лекції з попередження захворювань», «організовувати зустрічі з цікавими людьми», «боротися із злочинністю на селі», «залучати населення до передплати газет», «знайомити односельчан з іноземною культурою», «вивчати історію свого села», «займатися фермерством (господарством)». У селі Іванівка Богуславського району Київської області 92-річна бабуся сказала: «колись вони (інтелігенти) читали людям книжки, лекції, ходили з концертами, а тепер не знаю» [22].

Як зазначив один із представників сучасної сільської інтелігенції (учитель з тієї ж Іванівки), «інтелігентність залежить від самої людини, а не від її професії». Імовірно, саме тому інколи нам траплялися відповіді, що всі професії у селі є інтелігентними. Молода продавець із Злинки Маловисківського району Кіровоградської області вважає, що інтелігенцією є всі ті, «хто у своїй професії має добрі наміри». За іншими міркуваннями сільських жителів, інтелігентами можна назвати всіх, «хто з освітою» (будь-якою, спеціальною, вищою) [22]. Отже, давня суперечка суспільствознавців, що ж є головним у визначенні інтелігенції – етика поведінки чи професійна досконалість – знайшла своєрідне відображення і в сільській громадській думці сучасної України. На нашу думку, це зайвий раз свідчить про необхідність більш детально вивчати значення термінів, які історик застосовує у кожній конкретній ситуації. Адже різні джерела минулого у своїй регіональній багатоманітності найкраще дають уявлення про історичний процес лише тоді, коли на їхній підставі розуміється культурний (соціокультурний, автентичний) смисл тогочасних соціальних процесів, – і поняття лише підтверджують його (а не осучаснюють відповідно до епохи дослідника).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 423 с.; 2. Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії // Сучасність. – 1992. – № 7. – С. 48-56; 3. Конквест р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. Web-версія книги 1993 р. // http://zhnyva33.narod.ru/part3.html; 4. Stauter-Halsted K. The Nation in The Village: The Genesis of Peasant National Identity in Austrian Poland, 1848-1914. – Cornell University Press, 2001; 5. Дудка В., Дудка Л. Роль і місце сільської інтелігенції в аграрній революції 1917-1920 рр. // Інтелігенція і влада. – Одеса, Астропринт, 2002. – Вип. 1 (2). – Ч. 1. – С. 181-186; 6. Киридон А. Державно-церковні відносини в радянській Україні 1920-1930-х років: соціальний вимір // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 12. – 2004. – С. 234-256; 7. Баран О. Галицька сільська інтелігенція як культурний феномен (перша половина XX ст.) // Україна соборна: Зб. наук. статей. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. II. – С. 263-271; 8. Цьомра Т. Поняття та дослідження «сільської інтелігенції» в радянській історіографії // Шістнадцята наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій, 12-31 березня 2005 р. / За ред В.В. Масненка. – Черкаси, 2006. – С. 45-50; 9. Шамара С. Сільська інтелігенція Наддніпрянської України у другій половині XIX – на початку XX ст.: проблеми методології дослідження // Наукові записки. – Вип. 10. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. – 2007. – С. 253-259; 10. Мамедов р. Интеллигенция как социальная общность, её жизнедеятельность и роль в современном мире // Автореф. дис. … докт. филос. наук. – М., 1993. – 44 с.; 11. Елпатьевский С. По поводу разговоров о русской интеллигенции // Русское богатство. – 1905. – № 3. – С. 57-82; 12. Колоницкий Б. Интеллигенция в конце XIX – начале XX века: Самосознание современников и исследовательские подходы // Из истории русской интеллигенции: Сборник. – СПб., 2003. – С. 181-200; 13. Ярославський Єм. Про роль інтелігенції в СРСР. – К.: Держ. вид-во політ. літератури, 1939. – 39 с; 14. Андрушко В. Сільська інтелігенція в соціальній структурі радянського суспільства // Вісник Львівського університету. Суспільні науки. – 1978. – Вип. 14. – С. 88-92; 15. Социальное развитие советской интеллигенции / В.Ф. Сбытов, Р.Г. Яновский, Ф.Р. Филипов и др. – М.: Наука, 1986. – 335 с.; 16. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.; 17. Балзер

Х. Интеллигентные профессии и интеллигенты-профессионалы // Из истории русской интеллигенции: ... – С. 201-231.; 18. Цьомра Т. Сільська інтелігенція УСРР та її вплив на розвиток культури та продуктивних сил українського села в добу непу // Дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2007. – 213 с.; 19. Оленин р. Крестьяне и интеллигенция (к характеристике освободительного движения в Малороссіи) // Русское богатство. – 1907. – № 1. – С. 246-266; 20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 69; 21. Підгаєцький В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття: Навч. посіб. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2000. – 392 с.; 22. Шамара С. Польові дослідження сільських «вершків» // День. – 2007. – 1 листопада. – № 188.

С.С. Падалка, Т.А. Мельничук

МОВНА СИТУАЦІЯ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ УКРАЇНИ (1989 – 2001 РР.)

Однією із найголовніших ознак кожної нації є мова. Співвідношення національності та мови є одним із головних показників характеру розвитку етномовних процесів у державі. Саме в 1989 р. партійне керівництво Української РСР змушене було задовольнити вимоги української інтелігенції щодо державної мови.

Метою нашого дослідження є вивчення мовної ситуації у сільській місцевості України у міжпереписний період 1989 – 2001 рр.

Дослідження проблеми самоствердження української нації набуває особливої ваги саме сьогодні. Останні роки засвідчують появу багатьох праць з етнонаціональних проблем. Етнополітичні процеси в українському селі стали предметом дослідження докторської дисертації етнополітолога М.М. Вівчарика [1]. Етнонаціональні відносини в контексті нового буття аналізують М. М. Вівчарик, П. П. Панченко, В. І. Чмихова [2]. У своїй монографії М.М. Вівчарик та С.С. Падалка, критично осмислюючи загальноісторичний етнонаціональний процес у контексті державотворчого поступу українства, визначили основні завдання державної політики на сучасному етапі [3]. Автори монографії М.М. Вівчарик, В.П. Капелюшний чи не вперше на багатому фактичному матеріалі переконливо доводять, що українська нація – це реальність, яку не потрібно заперечувати, з якою потрібно рахуватись, так само як з іншими самобутніми світовими етносами [4]. У 90-х рр. з'явилися наукові праці В. І. Наулка, присвячені поглибленому вивченню ареалів розселення, поселенської структури, соціальних відмінностей етнічних груп за переписом 1989 р. Істотно доповнено аналіз етнічних спільнот в регіональному, мовному, конфесійному аспектах [5, с. 46 – 49].

Етнонаціональна свідомість українців, причини та наслідки маргіналізму та сучасна мовна ситуація в Україні характеризується у монографії з української етнології В.М. Мазура [6]. Аналізуючи ситуацію двомовності в Україні, автор робить власний висновок про те, що «вживання двох мов у масовій комунікації завжди є надлишковим, кожне суспільство стихійно тяжіє до одномовності. Міжособистісне спілкування різними мовами, навіть у випадках комунікації білінгвів, ускладнює або цілком виключає порозуміння. Тому двомовність спричинює витіснення із сфер комунікації тієї мови, яка перебуває у слабшій позиції» [6, с. 173]. Раніше питаннями маргіналів та маргіналізації в радянському суспільстві, в тому числі і в сільській місцевості, займався Є.Н. Стариков [7, с. 142 – 143], визначивши, що поняття маргіналізації включає в себе декілька показників, основними серед яких є втрата об'єктивної належності індивідуума до конкретної спільності без подальшого входження в іншу спільність.

Хронологічні межі нашого дослідження збігаються із початком вирішення мовної проблеми в Україні на користь державної – української мови. Саме у 1989 рік депутатами Верховної Ради УРСР майже одноголосно ухвалено Закон «Про мови в Українській РСР» та поправку до Конституції. Закон закріпив за українською мовою статус державної й визначив функціонування та взаємодію інших мов на теренах України.

Результати перепису 1989 р. репрезентували значні регіональні відмінності у поширенні різних мов серед етнічних груп України. Найбільш русифікованими були східні та південні регіони. Крім того, в етнічно змішаних регіонах мали місце явища двомовності та багатомовності. Як свідчить аналіз статистичних матеріалів, російська мова була другою після мови своєї національності, на що вказали сільські жителі при переписі населення. Незважаючи на проголошення закону 1989 р., у цьому ж році у селах, як і в містах, вживалося багато заходів, спрямованих на поширення вживання російської мови. Розробкою денаціоналізації українського етносу займалися партійні та державні органи, а безпосередніми виконавцями політики русифікації залишалися засоби масової інформації, періодичні видання, середні та вищі навчальні заклади.

Тому нерідко зустрічалися документи, що підтримували статус російської мови, як державної. В одній із записок до проекту платформи КПРС «Национальная политика в современных условиях» Донецького обласного комітету компартії України від 29 серпня 1989 йшлося: «Існує думка, що введення державних мов є відступом від ленінських норм

національної політики. Одержавлення національних мов породжує нерівність. Висловлюється необхідність закріпити законодавчим актом статус російської мови як офіційної мови міжнародного спілкування» [8]. У результаті подібної політики у різних регіонах України російською мовою, згідно з опитуванням, на 1989 р. вільно володіли 8,5 із 17,1 млн. селян. Російська мова широко впроваджувалася у школах. У цілому по республіці у 1989 р. 50,5% учнів вивчали в школах російську мову й лише 49,3% – українську.

Рідна мова найбільш чисельних національностей сільського населення України у 1989 р.

		У тому числі вважають рідною мовою		
Національність	Мову своєї національності	Мову не своєї національності		
		Українську	Російську	Інші мови
Рік	**1989**			
Всього	**96,4**	**7,5**	**2,6**	**0,3**
У тому числі				
Українці	98,0	--	2,0	0,0
Росіяни	95,7	4,2	--	0,1
Євреї	21,1	19,0	58,7	1,2
Білоруси	45,5	24,1	30,1	0,1
Молдавани	89,9	5,5	5,0	0,3
Болгари	88,5	1,8	9,1	0,6
Поляки	12,7	81,1	5,7	0,5
Угорці	98,4	1,1	0,5	0,0
Румуни	61,9	8,2	0,8	29,1
Греки	28,2	3,3	68,2	0,3
Татари	63,6	4,3	31,5	0,6
Вірмени	67,2	7,2	24,6	1,0
Цигани	47,5	12,9	6,9	32,7
Кримські татари	92,5	0,2	2,9	4,4

Таблицю розраховував автор [9, с. 64; 10, с. 4].

За результатами перепису 2001 р., понад 85% населення України рідною мовою визнали мову своєї національності. Цей показник домінував у всіх, без винятку, регіонах України. Переважна більшість осіб, що визнали рідною мовою мову своєї національності, є корінними українцями. Вона переважала у більшості регіонів і коливалася від 71,6% в Одеській області до 99,9% у Тернопільській. Винятком із цього переліку були лише Луганська, Донецька області та Автономна Республіка Крим.

Мову своєї національності у функції рідної мови найбільше назвали угорці (95,4%), кримські татари (92,0%), румуни (91,7%), гагаузи (71,5%), молдовани (70,0%), болгари (64,1%), тобто представники тих національностей, які живуть серед корінного населення України великими самостійними групами, хоч і серед них (крім румун) відбулося незначне зменшення цього показника проти рівня 1989 року. Найменша частка осіб, які рідною мовою назвали мову своєї національності, серед євреїв (3,1%), греків (6,4%), німців (12,2%), поляків (12,9%), білорусів (19,8%), татар (35,1%), грузинів (36,7%). [5, с. 247].

За даними перепису 2001 р., серед селян – 96% рідною мовою назвали мову своєї національності. Серед українців питома вага осіб, які рідною мовою вважають мову своєї національності, зберігається високою і становить у сільській місцевості 97,3%, а в містах – 78,1%. Крім мови своєї національності, серед населення України більшого поширення у ролі рідної набуває українська мова. Загалом, як показав Всеукраїнський перепис населення, українську мову вважають рідною 67,5% (32,6 мільйона) жителів країни, що на 2,8 відсоткових пункти більше, ніж у 1989 році, а серед представників некорінної національності цей показник зріс на 2,5%. Навіть серед осіб російської національності, 95,9% яких вважають рідною російську мову, чисельність осіб, які назвали українську мову рідною, зросла у міжпереписний період з 1,6% до 3,9%.

Природно, що кількість осіб, які вільно володіють українською мовою, вища серед сільського населення (92,7%), ніж серед міського (85,4%), що зумовлюється більш різноманітним національним складом міських поселень. За даними перепису, кількість осіб некорінної національності серед сільського населення складає 13,0%, тоді як серед міського – 26,7%. За даними перепису населення, помітно зменшилася кількість осіб у Тернопільській, Львівській, Івано-Франківській та Закарпатській областях, що назвали рідною мовою російську: до 19-29% проти 53-63% у 1989 р. У Вінницькій, Хмельницькій, Чернівецькій і Волинській областях російською мовою вільно володіє менше половини всього населення, а у Рівненській – 35,3%. За даними перепису 1989 р., ці показники становили відповідно: 64 - 66% і 63,6%. Регіонами з найвищим рівнем вільного володіння російською мовою залишаються протягом усього досліджуваного періоду Автономна Республіка Крим, Донецька, Луганська, Запорізька, Харківська, Одеська, Миколаївська та Херсонська області.

Крім того, переписом зафіксовані прояви фактичної двомовності населення, або явище білінгвізму, яке характеризується зменшенням на заході країни, натомість розвивається на сході і півдні на користь державної мови. Помітні темпи зростання кількості українців із російською мовою у ролі рідної в останній міжпереписний період (1989-2001 рр.) у південних та східних регіонах. Це прояв існуючої фактичної двомовності населення вказаних регіонів.

На селі, особливо в місцях компактного проживання людей різних національностей, нагромадилося чимало проблем, пов'язаних із розвитком мови. Наприклад, у 1989 р. на Україні проживали 294 тис. молдаван і румунів (переважно в Чернівецькій, Закарпатській та Одеській областях). На Буковині працювали 84 молдавські школи, де навчалося майже 22 тис. учнів (та ще 4 двомовні). Найбільше таких закладів у селах Глибоцького, Новоселицького, Сторожинецького районів, де молдавське населення становить до 80%. В Одеській області функціонує 14 молдавських шкіл та 5 двомовних, у Закарпатській—10 двомовних [11, с. 15].

Загалом аналіз динаміки національного складу сільського населення України дає змогу зробити висновки, що міжнаціональні процеси, які тривали в українському селі, вказують на те, що ці явища не існують самі по собі, вони пов'язані з соціально-економічними, демографічними, культурно-освітніми факторами. Село в Україні є багатонаціональним, переважну більшість його населення у період, що досліджується, становили українці. Процеси асиміляції торкнулися менше українського села, ніж міста, за винятком промислово розвинутих південно-східних областей – Донецької, Луганської, Дніпропетровської.

У складі сільського населення України протягом 1989 – 2001 рр. відбулися позитивні зміни на користь збільшення частки українців у структурі національного складу населення. Зросла кількість сільського населення, що визнала українську мову рідною.

Слід відзначити, що етнонаціональні відносини в українському селі зокрема, так як і в Україні в цілому, впродовж досліджуваного періоду визначаються регіональними особливостями. Кожному із регіонів України притаманний власний рівень національної свідомості корінної нації – українців. Хоча національне та мовні питання у сільській місцевості є менш істотними. Селян передусім турбує соціально-економічний розвиток держави.

Особливостями етнодемографічних процесів у міжпереписний період стало те, що вони відбувалися в умовах швидкого зростання депопуляції сільського населення і водночас збільшення чисельності корінної нації – українців. У роки попереднього міжпереписного періоду 1979-1989 рр. спостерігалося зростання в селах Української РСР іонаціонального населення, особливо російського.

За період незалежності національності, що проживали на території України, разом із усвідомленням національної належності розпочали національно-культурне відродження. Загалом протягом досліджуваного періоду серед найбільш численних національностей, що мешкають у сільській місцевості України, абсолютне збільшення було властиве (крім українців) кримським татарам.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вівчарик М.М. Етнополітичні процеси в українському селі // Автореферат дис… д-ра політологічних наук. – К., 1994. – 36 с.; 2. Вівчарик М.М., Панченко П.П., Чмихова В.І. Українська нація: шлях до самовизначення – К.: Вища школа, 2001. – 288 с.; 3. Вівчарик М., Падалка С. Україна в етнонаціональному вимірі / За ред. П. Панченка. – К., 1999. – 136 с.; 4. Вівчарик М.М., Капелюшний В.П. Українська нація: витоки, становлення і сьогодення. Навчальний посібник. – К.: Олан. – 2003. – 280 с.; 5. Наулко В.І. Динаміка етнічного складу населення України в ХХ ст. // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К., 2001. – С. 46 – 49; 6. Мазур В.М. Національно-мовне питання в Україні (1991 – 2001 рр.). – Вінниця, 2003. – 204 с.; 7.

Стариков Е.Н. Маргиналы и маргинальность в советском обществе // Рабочий класс и современный мир. – 1989. – №4. – С. 142 – 143; 8. Центральний Державний Архів Громадських Організацій України – Ф.1. – Оп. 32. – Спр. 2661. – Арк. 45; 9. Національний склад населення України. Частина І. Міністерство статистики України. – К., 1991. – 246 с.; 10. Народы СССР. Национальный состав. Украинская ССР. По данным переписи 1989 г. // Союз. – 1990. – сентябрь №39. – С. 3 – 7; 11. Хвіст В. О. Демографічні зміни у складі населення незалежної України. Українознавчий аспект. Дис. к. і. н. – К., 2003 – С. 185.

О.В. Миклін

ВЛОДЗІМЄЖ БОНЧКОВСЬКИЙ (1905–2000): СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ ПОЛЬСЬКОГО «НЕУКРАЇНОФІЛА»

Постать Влодзімєжа Бончковського мало знана у сучасній вітчизняній історіографії. За нечисленними винятками, до яких належить енциклопедична стаття О. С. Рубльова [1], вона перебуває «у тіні» дещо масштабнішої особи Єжи Ґедройца.

Метою нашої розвідки і є з'ясування маловідомих сторінок життєпису видатного речника польсько-українського порозуміння XX ст.

За несприятливих обставин українського життя у II Речіпосполитій (1918-1939) польсько-український діалог назагал відбувався з величезними труднощами, іноді ж – взагалі припинявся на якийсь час. Однак потреба в ньому була перманентною. Серед табору пілсудчиків найрадикальнішу українофільську позицію репрезентували Л. Василевський й Т. Голувко. До травневого замаху 1926 р. вони популяризували свої погляди на шпальтах місячника «Droga» (1922-1937). Пізніше їхньою трибуною, як і для інших політиків цього табору, були варшавські часописи «Nowy Kurier Polski» (1926–1929 рр.; з 1927 р. – під назвою «Epoka») та «Gios Prawdy» (1921-1929). Проте вони не подавали довершеної програми, яка б розв'язувала українське питання у Польщі. До їхніх найтиповіших постулатів належали: перегляд мовних законів 1924 р., впровадження українського шкільництва, створення у Львові державного Українського університету, а згодом – й перенесення з Чехо-Словаччини на Волинь Української сільськогосподарської академії. Також йшлося про потребу приймати українців на державну службу нарівні з поляками.

Найвизначнішу роль у польсько-українському зближенні відіграв заснований 1932 р. ілюстрований місячник (згодом тижневик) «Biuletyn Polsko-Ukraicski» (1932-1938), редагований Влодзімєжом Бончковським [1–6]. Зрештою, аналогічної лінії дотримувався й квартальник «Wschyd», заснований на прохання Міністерства закордонних справ II Речіпосполитої видатним польським інтелектуалом й речником польсько-українського порозуміння Єжи Ґедройцем (1906–2000). З 2-го номера видання редагування перейшло до В. Бончковського [7, s. 30].

Влодзімєж Бончковський (B№czkowski Wiodzimierz; 26.03.1905 – 19.08.2000) – польський публіцист і політолог, україніст. Народився на залізничній станції поблизу озера Байкал (Росія) у родині польського політичного засланця, педагога за фахом. Закінчив гімназію у Читі. 1921 р. родина перебралася до Харбіна (Маньчжурія), 1925 р. – повернулася до Польщі. Закінчив гуманітарний факультет Варшавського університету (спеціалізація – право, англійська філологія, синологія). З 1930 р. працював у Східному інституті (Instytut Wschodni) у Варшаві. Фахівець з широкого спектру східних проблем II Речіпосполитої, польсько-українських стосунків, російської політики тощо [1].

За пізнішою оцінкою самого ж редактора, «Biuletyn Polsko-Ukraicski» «постав з крові Голувки» й давно вже виплеканої думки, що головним ворогом польської й української незалежності є «імперіалізм Москви – совєтської Росії» [2, s. 119]. Аналіз змісту цього часопису засвідчує, що його редактор та ближче коло співробітників видання вирішили насамперед впливати на польську публічну опінію, аби переконати її у тому, що українці спроможні бути рівнорядними партнерами у суспільно-політичному житті, а їхній культурний доробок вартий уваги польських освічених верств. Часопис давав можливість пропагувати українську справу й представникам вітчизняної інтелектуальної та політичної еліти й в аутентичній формі – тобто так, як вони самі того забажають. На шпальтах видання виступали люди різних професій і різних політичних поглядів, що далеко не завжди збігалося з інтересами Польської держави. Друкувалися навіть статті деяких оунівців, підписані псевдонімами [8, с. 213].

З відомих у міжвоєнний період особистостей з українського політико-культурного середовища на сторінках «Бюлетеня» виступали С. Баран,

О.-І. Бочковський, П. Ковжун, М. Кордуба, А. Крижанівський, В. Кубійович, Б. Лепкий, Є. Маланюк, Р. Смаль-Стоцький, с. Хруцький, П. Шандрук та ін.

У своїх мемуарах І. Кедрин (у міжвоєнний період співредактор львівського «Діла» (1922–1939) й водночас варшавський кореспондент цього щоденника та пресовий референт (1925–1931) Української Парламентарної Репрезентації) згадував: «У 20-их і 30-их роках були в Польщі одиниці, які дивилися на Україну, як на країну з давньою християнською культурою і природнього союзника Польщі на протимосковському фронті [...]. Я близько співпрацював у Варшаві з отим гуртом польських «білих круків». Я став постійним співробітником «Бюлетину Польсько-українського», що його видавав і редагував Влодзімєрж Бончковський [...]. Започаткування мною співпраці в тому варшавському журналі дало, мабуть, поштовх багатьом іншим українським діячам писати туди. Це були, щоб назвати тільки деяких: Степан Баран, Павло Лисяк, Павло Ковжун [...], Мирон Кордуба, Сергій Хруцький, Іван Липовецький, Андрій Жук, Дмитро Дорошенко, Володимир Дорошенко [...]. Можна сказати, що всі ті українські статті у польській пресі [...], що ввесь той труд був даремний, що він не приніс ніякого хісна, бо післяверсальська Польща була собі вірна до кінця свого існування. А проте політика й публіцистика дуже рідко приймають за вказівку для себе: «Це все одно ні до чого не доведе, тому нема чого трудитися». Західня Україна була втолочена в рямці польської держави, і українські люди, які мали почуття відповідальности за долю свого народу, мусили робити все, що було в їх спромозі, щоб долю тому народові облегшити» [9, с. 136-137, 143-144].

За словами того самого І. Кедрина-Рудницького, «Звичайно, писати у польських часописах не було легко – не тільки з уваги на питання доступу туди, як ще більше – на спосіб писання. Писати так, як український громадянин, зокрема український журналіст звик писати в українській газеті для українського читача – було неможливо, бо і цензура була б скреслила і, з погляду доцільности, психологічний підхід до польського читача мусив бути інший. Трудність була в тому, що український автор не міг вирікатися ані свого українського «я», ані теж тієї української тематики, яка його боліла та яку польська сторона примітивізувала, чи просто не визнавала [...]. Трудність була ще більша, що такої специфічної мови і стилю вимагала не тільки загроза від польської цензури, а й від українського націоналістичного табору, страшенне підзорливого, чи будь-хто з «органічного сектора» не «продає» України, дарма що всім нам із того сектора було аж надто добре відомо, що ніхто України купувати не хоче і що неможливо було «проміняти державність за автономію», бо ніхто навіть тіні автономії не давав» [9, с. 137–138].

У поляків діяльними дописувачами «Бюлетеня» були, крім головного редактора В. Бончковського, Л. Василевський, Ян Станіслав Лось, брати Олександр і Адольф Бохенські, Ю. Лободовський, Костянтин Симонолевич (молодший), Станіслав і Ян Папроцькі. Саме вони переважно пропагували на сторінках часопису політичну програму, яка закладала основи для перебудови польсько-українських стосунків у дусі конструктивної співпраці. Програма спиралася насамперед на тезі, що слід відкинути намагання національної асиміляції українців. Польська держава натомість має привернути до себе цю суспільність, усуваючи зі своєї політики будь-які елементи, здатні викликати вороже ставлення до Польщі. Конкретно вони домагалися, зокрема, щоби на урядовому рівні було покладено край негації термінів «українець», «український», щоб на публічних спорудах воєводств з компактним українським населенням були двомовні написи, щоб на теренах Східної Галичини й Волині не існувало обмежень щодо української мови, зі шкільних підручників було вилучено зміст, який ображав національні почуття українців, а зі шкільної програми – книжки, котрі принижували українство чи заперечували мужність українських вояків, які боролися за волю вітчизни, й, нарешті, – домагалися вільного використання української національної символіки й офіційного дозволу на виконання патріотичних пісень. Щодо політичних питань, пропонувалося запровадити у місцевому самоврядуванні національні курії з однаковою кількістю мандатів для представників обох націй, а також окремі національні виборчі курії.

У центрі уваги перебували й економічні та освітні проблеми. Пропонувалося спрямувати значні бюджетні кошти на розвиток міст й економіки східного пограниччя, опіку над українськими господарськими організаціями (особливо кооперативними), а також налагодження співпраці між ними та їхніми польськими аналогами шляхом утворення особливих паритетних синдикатів. В освіті передбачалося усунути двомовність у школах, повернути українським гімназіям, що стали державними, статус приватних, відкрити у Львові Український університет тощо [8, с. 214].

Задля розширення соціальної бази видання, для здійснення проголошених колективом «Бюлетеня» ідей 8 червня 1933 р. постало Польсько-українське товариство. Його статут визначав головним завданням об'єднання «працю над поглибленням і розбудовою польсько-українського зближення». Товариство очолив С. Стемповський, до складу правління увійшли В. Бончковський, Я. Голувковна, О. Гурка, Г. Колодзейський, с. Папроцький, В. Римовський, М. Сверховський та

К. Симонолевич. Українська сторона не була представлена у товаристві, хоча чимало представників української інтелігенції ставилося позитивно до польської ініціативи, не виключаючи у майбутньому своєї активної участі у роботі організації. На жаль, політична заангажованість багатьох названих прихильників польсько-українського зближення не сприяла консолідації товариства та його результативній співпраці.

«Biuletyn Polsko-Ukraicski» систематично висвітлював перебіг національних процесів у підсовєтській Україні й політику Москви у республіці, а відтак належав до кола обов'язкового ознайомлення/ реферування вищих посадовців УССР.

В одній з публікацій 1935 р. редактор «Бюлетеня», заперечуючи закиди в «українофільстві», зауважив, що вважає «українофільство» архаїчним поняттям з доби XIX ст., з'ясувавши натомість власну позицію: «Отже, якби ми все ж таки хотіли визначити себе за допомогою терміна «українофільство», то змушені були б від змісту того поняття відняти ту його частку, що міститься у кінцівці «фільство», а на її місце додати елемент зрозуміння нашого державно-польського інтересу у належному розв'язанні української проблеми у Польщі й загалом у Східній Європі. Ось чим ми є і чим прагнемо залишитися» [10, s. 24].

Мобілізований у серпні 1939 р., напередодні вибуху Другої світової війни, у вересні того ж року В. Бончковський залишив Польщу й до 1941 р. з польським дипломатичним паспортом перебував у Румунії, редагував бюлетень «Sprawy sowieckie». Згодом через Туреччину дістався Близького Сходу, працював у представництві II відділу штабу Головнокомандуючого Війська Польського, звідки звільнений як пілсудчик і «ворог Росії» напередодні візиту В. Сікорського до Москви. Працював у Центрі інформації на Близькому Сході, згодом – в Акції Континентальній, готував аналітичні огляди ситуації в СРСР та на Сході.

У листі з Бейрута до Євгена Маланюка (1897-1968) від 10 травня 1950 р., відновлюючи обірване восени 1939 р. спілкування з поетом, В. Бончковський стисло виклав власну воєнну одіссею: «Дорогий і коханий пане Євгенію! Лист Пана надзвичайно мене зворушив й потішив та ранив образами несправджених надій. Напевно, писатимемо один до одного багато, адже, аби заповнити 11-річну пустку, сповнену бурхливих подій, потрібний буде не один лист. Гроші на кореспонденцію маю, цілий час війни був я у досконалій матеріальній ситуації, досконалій, можливо, це занадто, але відносно досконалій. Тим гірше почувався духовно і … політично. По тій стороні барикади також мали ми власних НКВДистів в англійських та інших одностроях, навіть польських, котрі зробили з мене певного часу … українця й німецького агента і готували мені місце у концентраційному таборі. Викрутився, між іншим, тим, що принишк» [11].

У перші повоєнні роки В. Бончковський був серед ініціаторів створення в Єрусалимі Інституту Близького й Середнього Сходу «Reduta» та його генеральним секретарем [12, s. 99–100]. 1945 р. з'явилася друком брошура В. Бончковського «У джерел польської федераційної ідеї», що у ній автор звернувся до історії Польщі Ягеллонської доби [13]. 1946 р. у тому ж Єрусалимі опублікована, вірогідно, найбільш знана праця В. Бончковського «Росія вчора й сьогодні». Автор у ній доводив, що більшовицька система є послідовним продовженням традицій й орієнтацій російської політичної думки, підсумуванням попереднього історичного досвіду російської експансії [14]. У совєтологічних колах на Заході «Росія вчора й сьогодні» здобула реноме однієї з найважливіших совєтологічних праць, була перекладена, між іншим, англійською, турецькою, арабською, скорочений її виклад з'явився друком в Індії. Упродовж 1947–1950 рр. це дослідження було підручником у престижному Національному військовому коледжі (National War College) у Вашингтоні [6, s. 21].

1955 р. В. Бончковський переїхав до Сполучених Штатів Америки, працював (до виходу на пенсію 1971 р.) у Бібліотеці Конгресу у Вашингтоні.

На початку 1950-х рр. налагодилося його співробітництво з паризькою «Культурою» Єжи Ґедройца [15–16]. 1982 р. у паризьких «Zeszytach historycznych» з'явилася рецензія В. Бончковського на дослідження польського автора Т. Пьйотркєвіча «Українське питання у Польщі у концепціях пілсудчини» (Варшава, 1981) [17]. Рецензія заохотила публіциста до розгорнутого викладу власних поглядів на прометеїстську концепцію Ю. Пілсудського та його однодумців [18].

10 березня 1984 р. у Польському інституті у Нью-Йорку В. Бончковський виступив з невеликою доповіддю на польсько-українській конференції. Невдовзі доповідач розгорнув тези свого виступу у розлогу історико-мемуарну публікацію «Сторінка з історії польсько-українських стосунків: «Biuletyn Polsko-Ukraicski» » [2–4].

В одному з останніх інтерн'ю 15 квітня 1995 р., відповідаючи на запитання кореспондента, яку з власних книжок цінує він найбільше, В. Бончковський відповів: «Направду найбільше тішила

мене публіцистика на шпальтах «Biuletynu Polsko-Ukraicskiego». Часопис мав власну місію, й праця у тому колективі людей була приємністю. Здавалося нам, що можемо виховувати, чи, принаймні, впливати на взаємні стосунки. Тому те, що писав там, важливе для мене сьогодні» [19, s. 212].

Публіцист був відзначений високими польськими нагородами: II Речіпосполитої – Золотим хрестом Заслуги (Zioty Krzyї Zasiugi; 1938) – й наприкінці життя III Речіпосполитої – Офіцерським хрестом ордена Відродження Польщі (Krzyї Oficerski Orderu Odrodzenia Polski; 1994).

В. Бончковський помер 19 серпня 2000 р. у шпиталі у Вашингтоні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рубльов О. С. Бончковський Володимир // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1. – С. 339; 2. B№czkowski W. Karta z historii stosunkyw polsko-ukraicskich: Biuletyn Polsko-Ukraicski // Niepodlegioњж: Rocznik. – Nowy York; Londyn. – T. XIX (1986). – S. 116–129; 3. B№czkowski W. Karta z historii stosunkyw polsko-ukraicskich: Biuletyn Polsko-Ukraicski // Niepodlegioњж: Rocznik. – Nowy York; Londyn. – t. XXI (1988). – S. 4–31; 4. B№czkowski W. Karta z historii stosunkyw polsko-ukraicskich: Biuletyn Polsko-Ukraicski // Niepodlegioњж: Rocznik. – Nowy York; Londyn. – T. XXIV (1991). – S. 133–148; 5. Kloczkowski J. Jak rozwi№zaж spyr polsko-ukraicski? Publicystyka Wiodzimierza B№czkowskiego z lat trzydziestych // Narody i historia / Pod red. A. Rzegockiego. – Krakyw, 2000. – S. 207–238; 6. Kloczkowski J., Kowal P. O Wiodzimierzu B№czkowskim // B№czkowski W. O wschodnich problemach Polski: Wybyr pism. – Krakyw, 2000. – S. 7–28; 7. Kowalczyk A.-S. Giedroyc i «Kultura». – Wrociaw: Wydawnictwo Dolnoњl№skie, 1999. – 314 s.; 8. Стемпень С. Поляки й українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу // Польсько-українські студії / Республіканська асоц. українознавців; Півд.-сх. наук. ін-т у Перемишлі; Ін-т суспіл. наук АН України; Ін-т історії України АН України; Редкол.: Я. Ісаєвич (голова) та ін. – К.: Либідь, 1993. – Т. 1: Україна – Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали Міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29–31 трав. 1992 р. – С. 211–222; 9. Кедрин І. Життя – події – люди: Спомини і коментарі. – Нью-Йорк: Червона калина, 1976. – 724 с.; 10. B№czkowski W. Nie jesteњmy ukrainofilami // Biuletyn Polsko-Ukraicski. – 1935. – 20 stycznia. – Nr. 3 (90). – S. 23–25; 11. Архів УВАН у США. Лист В. Бончковського до Є. Маланюка, Бейрут, 10 трав. 1950 р.; 12. Habielski R. Їycie spoieczne i kulturalne emigracji. – Warszawa, 1999. – 237 s.; 13. B№czkowski W. U цrydei polskiej idei federacyjnej. – Jerozolima, 1945. – 32 s.; 14. B№czkowski W. Rosja wczoraj i dziњ: Studium historyczno-polityczne. – Jerozolima, 1946. – X, 245 s.; 15. B№czkowski W. Sprawa ukraicska // Kultura (Paryї). – 1952. – № 7/8 (57/58); 16. B№czkowski W. Jyzef Stalin // Kultura. – 1953. – Nr. 4 (66). – S. 17–24; 17. B№czkowski W. Najnowsza praca o stosunkach polsko-ukraicskich: [Piotrkiewicz Teofil. Kwestia ukraicska w Polsce w koncepcjach piisudczyzny, 1926–1930. – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1981. – 165 s. Nakiad 500 egz.] // Zeszyty historyczne / Instytut literacki (Paryї). – 1982. – Z. 59. – S. 221–229; 18. B№czkowski W. Prometeizm na tle epoki: Wybrane fragmenty z historii ruchu // Niepodlegioњж: Czasopismo poњwiкcone najnowszym dziejom Polski / Instytut Jyzefa Piisudskiego poњwiкcony badaniu najnowszej historii Polski. – Nowy Jork – Londyn, 1984. – T. XVII (po wznowieniu). – S. 28–54; 19. Cisek J. Benefis polityki federacyjnej: Rozmowa z Wiodzimierzem B№czkowskim // B№czkowski W. O wschodnich problemach Polski: Wybyr pism. – Krakyw, 2000. – S. 209–213.

І.М. Шугальова

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПРО ПЕРСПЕКТИВИ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (КІНЕЦЬ 50-Х - ПОЧАТОК 60-Х РР. XIX СТ.)

Ліберальні перетворення 60-70-х рр. XIX ст. в Російській імперії, до складу якої входила і більша частина українських земель, відомі в історіографії під назвою буржуазних. Вони мали істотні наслідки не лише у світській, а й у церковній площинах. Порівняння світської та церковної історії виявляє істотний вплив позацерковних чинників на організацію духовного управління. У низці випадків цей вплив настільки значний, що своїми результатами помітно перевершує зміни, спричинені внутрішньоцерковною еволюцією: прихід до влади нового імператора Олександра II в 1855 р.; оголошення в країні курсу на реформування всієї системи; польське повстання, що торкнулося Правобережної України; позначились на релігійному житті настільки істотно, що наслідки давалися взнаки до кінця століття.

Узагальнюючий, хоч і не завжди об'єктивний, огляд церковних подій кінця 50-х–70-х рр. XIX ст. зроблено їх сучасником О. Папковим [1; 2]. З 80-х рр. XIX ст. дослідження церковних реформ попереднього десятиліття поступово зводилось нанівець: нові події заступали собою не завжди успішні перетворення в духовному середовищі. Дослідники радянської доби мало торкали церковних подій XIX ст., надаючи пріоритету стародавній або новітній релігійній історії. В останнє десятиліття XX ст. з'явилось чимало нових досліджень, автори яких прагнули до всеохоплюючого висвітлення розвитку РПЦ в XIX ст. Зокрема, позиції православного духовенства в суспільному житті України

намагався визначити С. Гладкий [3], історією церкви в різних регіонах України професійно займались С. Жилюк [4] (Волинь), О. Чиркова та І. Спінул [5] (Київщина та Чернігівщина), в монографії С. Римського [6] зроблено аналіз церковних змін у загальноросійському масштабі. Представники прогресивної інтелігенції підкреслювали, що на середину XIX ст. недосконаліть структури церковного управління, розробленої при імператорі Петрі I, проявилась особливо гостро. Це стало актуальною проблемою як для духовних, так і світських осіб того часу. При зустрічах між собою, в своїх щоденниках та при листуванні чиновники різних рангів, архієреї та священнослужителі неодноразово обговорювали питання про необхідність перетворень в РПЦ.

У даній статті ми прагнемо проаналізувати дискусії представників інтелігенції та з'ясувати, наскільки проблеми й вимоги українських парафіян цікавили духовенство та мирських адміністраторів, оскільки результат перетворень залежить від ґрунтовності і виваженості проектів та професіоналізму й досвідченості їх ініціаторів.

У церковно-адміністративному відношенні Російська імперія розподілялась єпархії. В Україні їх нараховувалось дев'ять: Харківська, Херсонська, Подільська, Волинська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Київська, Таврійська [7, с. 304]. Згідно з імперським законодавством єпархіальні та губернські кордони збігалися. У такий спосіб забезпечувався додатковий контроль над церквою, оскільки губернські й повітові адміністрації нерідко втручались у суто церковні питання, корегуючи їх розв'язання на власну користь. Надмірне підпорядкування РПЦ світській владі, централізація, бюрократизм зумовили формування недосконалої системи духовного управління, що призвело до нагромадження кризових явищ в церкві на всіх щаблях церковного управління: від єпископату до парафій.

Архієреї, що очолювали єпархії, призначались царем, за поданням обер-прокурора виключно з числа ченців. Свободи дій архієреї не мали. Всі їх рішення повинні були узгоджуватись з консисторіями та членами Синоду.

Колегіальні єпархіальні органи – консисторії – виконували накази Синоду на місцях. Фактично в консисторіях головував секретар, якого призначав обер-прокурор. Секретар консисторії контролював хід всіх духовних справ у ввіреній йому єпархії; стежив за благонадійністю мирян, духовенства, в тому числі й архієрея, та про все звітував до Синоду. Середня ланка церковного управління благочинія та ради при них складались лише з кліру. Віруючі в парафіях, особливо на селі, зберігали пам'ять про традиційний церковний устрій, виборність священиків, соборноправ'я, богослужіння рідною мовою. Протягом XIX ст. уряд скасував право сільських громад обирати собі священика. До парафій стали призначати пастирів, що отримали освіту в семінаріях чи бурсах. Проте багато з них не розуміли свою паству, ставали чужими для віруючих, оскільки виконували урядові накази, ставали проводирями русифікації та винищення традиційної української обрядовості. Усунення мирян від участі в житті релігійної громади, нерозуміння священиками їх звичаїв, зростання плати за треби призводили до збайдужіння людей до РПЦ. При цьому вони щиро вірили засадам християнського вчення та прагнули до церковного оновлення.

Переважна більшість мирян, незважаючи на невдоволення існуючим церковним ладом, не вимагали змін. Цьому заважали занадто низький рівень освіти, нечітке усвідомлення остаточних цілей (що саме вони бажають отримати від уряду), завантаженість щоденними справами, зневажливе ставлення вищого духовенства та імперського уряду до рядових віруючих.

Проте негаразди в церковному управлінні бентежили не лише малограмотних селян, а й кола освіченої громадськості. Одними з перших порушили питання про необхідність церковних змін редакції журналів М. М. Каткова «Русский вестник» та слов'янофільської «Русской беседы». Конкретних пропозицій вони не висували, оскільки їх діяльність обмежувалась цензурою. Імперський контроль за друкованим словом примусив багатьох лібералів зосередити свою діяльність за кордоном. Там вони обговорювали напрямки перетворень у церковному управлінні. У суспільних виданнях порушувалися питання щодо змін в РПЦ [8; 9]. Анонімні автори цих творів найбільш жорстко критикували консисторське управління, вважаючи його ганебним для церкви; викривали хибні риси, притаманні кліру – апатичність до суспільного життя, низький рівень освіченості, прагнення до наживи. Проте вони мислили категоріями самодержавного суспільства й враховували те, що тільки цар здатен провести реформи та «...вивести із пітьми тих, хто сам мав вести до небесного світла» [2, с. 31].

Отже, в середині 50-х рр. вперше за тривалий час було порушено монополію офіційної ідеології. В імперській публіцистиці з'явились слабкі натяки на недосконаліть державного й церковного устрою. В емігрантських виданнях вони переросли в різку критику бюрократизму,

хабарництва, що охопили всі сфери життя; панування єдиної РПЦ; викривали недосконалості в її управлінні; переслідування інаковірців.

Замовчувати або нехтувати замітками публіцистів з-за кордону було неможливо: вони швидко поширювались і зустрічали співчуття в колах прогресивної громадськості [11 с.98]. У Російській імперії одним з перших заторкнув проблеми реформування церкви О. М. Муравйов. Він тривалий час служив чиновником при обер-прокурорі і знав про всі негаразди в церковній адміністрації. У 1856-1857 рр. він подав до обер-прокурора кілька записок, в яких виклав власний погляд на стан РПЦ та запропонував можливі шляхи перетворень. Стосовно ж перетворень в духовному управлінні, то О. М. Муравйов вважав за першочергове збільшення території єпархій; налагодження в консисторіях струнокої ієрархічності, що мало б підвищити якість роботи в єпархіальних адміністраціях; регулярне проведення з'їздів архієреїв і, отже, подолання інформаційної ізольованості єпископів. Він підкреслював, що впроваджувати реформи в життя мають ієрархи, а роль світських чиновників в установах РПЦ варто звести до мінімуму.

Записки О. Муравйова не знайшли належної підтримки. Він підкреслив це в своєму листуванні з М.П. Погодіним. О. Муравйов писав, що реалізацію його пропозицій адміністративного переустрою в церкві загальмують світські чиновники, які можуть втратити пільги [6, с. 193]. Проте його погляди привернули увагу прогресивної громадськості до проблем РПЦ, примусили зосередитись на розробці ґрунтовних проектів церковних перетворень.

Спочатку обговорення відбувались переважно в Петербурзі. У ході дискусій щодо змін в РПЦ окреслилось кілька тенденцій. Лінія державної адміністрації мала консервативне спрямування. У своєму «Щоденнику» міністр внутрішніх справ П. О. Валуєв підкреслював, що обер-прокурор О. Ахматов ігнорував церковний догмат про соборність, оскільки це заважало укріпленню самодержавства в РПЦ [11 с.277]. Проте ці проекти були найбільш реальними для впровадження. По-перше, вони розроблялись у відповідності з фінансовими можливостями імперії та згідно з державним законодавством (хоч часто суперечили церковним канонам). По-друге, уніфікація устрою РПЦ по всіх єпархіях унормовувала церковне управління, запобігала поширенню сектантства, укріплювала державну ідеологію.

У другій половині 50-х рр. XIX ст. поміркованість державних проектів не задовольняла прогресивні кола. У цей час не тільки з-за кордону, а й в імперії лунали наполегливі вимоги кардинальних реформ в церкві. Зокрема представники слов'янофільскої течії – О. С. Хом'яков, брати І. С. та К. С. Аксакови, Ю. Ф. та Д. Ф. Самаріни – різко критикували офіційну церкву. О. Хом'яков у своєму листі до І. Аксакова підкреслював, що прагне до «...початку розриву з Синодом і взагалі з ієрархією, як протесту проти офіційного православ'я» [13 с.33]. Вони вважали, що насамперед необхідно реформувати церковний устрій, ввести в державі свободу совісті. Проте наприкінці 50-х рр. конкретного проекту змін слав'янофіли не запропонували.

Д. Ф. Самарін на сторінках слов'янофільської періодики виступав, по-перше, за надання парафіям статусу юридичної особи, що на його погляд, визначило б коло прав і повноважень релігійних громад; по-друге, за відновлення стародавніх засад обрання мирянами членів причту [2, с. 165-166].

Поступово залучалось до обговорення можливості подальших перетворень духовенство. Наприкінці 50-х рр. XIX ст. думки про необхідність кардинальних змін в церковному устрої висловлювали лише окремі ієрархи РПЦ. Найбільшою ґрунтовністю відрізняється проект єпископа Ревельського Агафангела (Соловйова), який в 1866-1867 рр. очолював Волинську єпархію, де намагався впровадити засади певної самостійності в роботі органів церковного управління. Він пропонував перетворити Синод в постійно діючий орган – Собор; скасувати обер-прокурорство; впровадити широку децентралізацію в управлінні; надати повної самостійності єпархіальним адміністраціям у питаннях місцевого значення; прирівняти органи церковної адміністрації до їх світських аналогів.

Ієрархи усвідомлювали необхідність реформ. Проте більшість з них підтримували курс державної адміністрації. Їх задовольняли окремі другорядні перетворення, що істотно не змінювали статусу архієреїв в єпархіях. Зокрема єпископ Варшавський Фєлінський в квітні 1863 р., під час приборкання польського повстання, заявляв, що готовий побачити десять тисяч вбитих людей, аніж поступитись будь-яким пунктом церковного права [11, с. 221]. Насправді прогресивні проекти залишались поодинокими й не знаходили широкої підтримки. Представники парафіяльного духовенства, беручи участь в обговореннях, зосередились на власних матеріальних вимогах.

Служіння в системі православної церкви, тим більше, в її основі заважало парафіяльному духовенству всеохоплююче й об'єктивно оцінити стан РПЦ і запропонувати проекти реформування.

Взагалі дискусії щодо перетворень у православній церкві проходили досить закрито. Центром обговорень був Петербург. Переважна більшість проектів розроблялась на урядовому рівні. У колах інтелігенції вони обговорювались та критикувались. Кілька мільйонів православних віруючих не мали можливості висловлювати власні ідеї і пропозиції. Вони навіть не знали про майбутні реформи. Поступово дискусії щодо церковних реформ набували загальноімперського характеру.

В українських єпархіях обговорення набули певної своєрідності. Можливість перетворень в церковному управлінні найбільше справила враження в середовищі семінаристів. Студенти, з їх юнацьким запалом і ентузіазмом, свідомо були готові сприйняти і впровадити на місцях нововведення. Вони сподівались, що це покращить релігійне життя, виведе на якісно новий, для офіційної РПЦ, рівень статус парафіяльного пастиря; поверне шанобливе ставлення віруючих до білого духовенства; встановить нерозривний духовний зв'язок між священиками й мирянами.

Російський уряд намагався утворити з українських семінарій знаряддя русифікації духовенства, не допускаючи в них поширення будь-якого вільнодумства. Проте частина української молоді залишались мислячими, здатними до плідної діяльності людьми. Незважаючи на визиск цензури і русифікації, студенти Київської, Кам'янець-Подільської, Полтавської, Чернігівської, Житомирської семінарій створювали з-поміж себе гуртки, в яких спілкувались рідною мовою, знайомились з літературною спадщиною. При Волинській семінарії діяв гурток під проводом П.Куліша. Його члени займались перекладом церковної літератури на українську мову. Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. на Правобережній Україні спостерігалась активізація польського руху. З метою запобігти можливості залучення в ньому національно зорієнтованої української інтелігенції, роботу гуртка П.Куліша було заборонено [15 с.248].

Багато провідних діячів світської інтелігенції були з духовних родин або мали семінарську освіту: Іван Котляревський (закінчив Полтавську семінарію), Григорій Квітка-Основ'яненко, Петро Гулак-Артемовський і Амвросій Метлицький (згодом – професори Харківського університету), Степан Руданський, Іван Нечуй-Левицький, Анатолій Свидницький та багато інших. Родинне коло, атмосфера обрядово-релігійних традицій рідної домівки, українського села формували й національну свідомість дітей духовенства. У своїй творчості вони неодноразово звертались до сімейних спогадів. Зокрема Г. Квітка-Основ'яненко (1788-1843), завдяки особистій глибокій релігійності, що зародилась в дитинстві, коли він прозрів в церкві та підсилилась під час його служіння в монастирі, зумів щиро й багатогранно описати церковні свята на селі, підкресливши естетичні сторони українських обрядів («Мертвецький Великдень», «Конотопська відьма»). Водночас, релігійність заважала Квітці-Основ'яненку об'єктивно, без зайвого ідеалізму, ставитись до сучасної йому церкви.

Змістовні церковно-етнографічні нариси залишив син подільського священика, випускник семінарії Анатолій Свидницький (1834-1871). У 1860 р. він подав до редакції журналу «Основа» серію замальовок: «Великдень в подолян», «Злий дух», «Відьми, чарівниці й опирі, чи то ж примхи і примхливі оповідання люду українського». У газеті «Киевлянин» опубліковано його опис «Прошлый быт православного духовенства». Свидницький не приховував наслідків русифікаторської політики уряду, який прагнув знищити національно-свідоме духовенство, перетворити його в представників офіційного православ'я. У повісті Свидницького «Люборацькі» зображено стародавній устрій православного духовенства та процес занепаду патріархальних священицьких родин під тиском нових суспільно-економічних умов середини XIX ст.

Для української церкви в цьому полягала й велика проблема. Кращі студенти семінарій не прагнули йти в парафіяльні священики, вбачаючи в сучасному їм церковному устрої недосконаліть і хиби або захоплюючись новомодним соціалізмом. Вони зробили безцінний внесок у розвиток української культури і, водночас, позбавили церкву свого служіння.

Не всі вихованці втрачали зв'язків з селом. Вихованці духовних семінарій, за традицією, отримували пастирські місця в тій самій єпархії, семінарію якої закінчували; дітям давали освіту переважно в своїх єпархіальних закладах. Вони служили, віддано працювали, встановлюючи духовний зв'язок з парафіянами, прагнучи відновити стародавні церковні традиції.

Проте суспільство другої половини XIX ст. складалось не лише з уряду та духовенства. Більшість світської молоді виявилось байдужим до церковних реформ. За спогадами М. Костомарова: «В цей час молодь стала топтати все, до чого молилось старе покоління... Інтелігентна молодь наша перейнялась крайньою перевагою матеріалістичних доктрин... Се була найчорніша і обурюючи сторона сучасного нігілізму» [10, с. 557-558].

Середнє та старше покоління української освіченої громадськості залишались глибоко релігійними людьми, вшановували християнські ідеали. Одночасно вони публічно критикували наявний церковний устрій, виступали за повернення до національних релігійних традицій. Це ідейно зближувало українську інтелігенцію з російськими слов'янофілами.

Впливи панславізму й романтизму особливо проявились у поглядах М. Костомарова. Він часто друкував свої розвідки в слов'янофільських журналах. М. Костомаров виклав перші думки щодо устрою української церкви в роботі «О значении унии в Западном крае», яку передбачав захистити як магістерську дисертацію. Напередодні захисту в Харківській єпархії відбулась зміна архієреїв. Архієпископа Смарагда заступив Інокентій (Борисов). Він, познайомившись з дисертацією, висловив незадоволення відносно критики Костомаровим Константинопольського патріарха та негативної характеристики устрою та моральних устоїв у православній церкві. Не припиняючи особистого спілкування з Костомаровим, Інокентій вжив заходів, і дисертанта не допустили до захисту [10, с. 456].

Наприкінці 40-х рр. в «Книзі буття українського народу» М. Костомаров схвально оцінює устрій ранньохристиянської церкви, з притаманними йому рівністю і братерством. Безпосередньо на організації української церкви Костомаров не акцентував уваги, зазначивши, що запорозьке козацтво дотримувалось стародавніх християнських ідеалів і об'єднувалось в братства [17, с. 25].

Костомаров ґрунтовно опрацював синодальні рукописи, глибоко познайомився з організацією православної церкви в X-XIII ст. У журналі «Основа», що виходив в Петербурзі в 1861-1862 рр., він опублікував розвідки «Дві руські народності» та «Християнство і кріпацтво», в яких відобразив етнографічні відмінності українців і росіян, їх релігійну специфіку, в тому числі особливості в церковному устрої. Проаналізувавши причини формування своєрідних рис двох народів, Костомаров дійшов висновку, що «Якщо один народ тривалий час жив у безперервному прагненні підтримувати свою національну гідність перед іншими, розширити межі своєї вітчизни, підпорядкувати своїй владі сусідів, а інший, навпаки, обмежував свою політичну діяльність захистом своєї незалежності, був зайнятий збереженням своєї національності, то неможливо, щоб у них були однакові релігійні поняття» [18, с. 50]. У наступному році М. Костомаров анонімно надрукував статтю «Україна», в якій, зокрема, висвітлив основи стародавнього церковного устрою – соборність і демократизм, що виховали шляхетність і вільнодумство у українців.

З критикою негативних рис церковного устрою доби середньовіччя Костомаров виступив в розвідці «Южная Русь в конце XVI в.», яку написав з використанням матеріалу із забороненої дисертації [10, с. 108-197]. У праці «Черты народной южнорусской истории» він висвітлив генезис народних ідеалів, форм церковної і громадської організації [10, с. 45-50, 80-82]. Проте Костомаров не наважився протиставити традиційний устрій сучасній йому організації РПЦ. Навпаки, він заявляв, що християнське вчення вказує людині ідеальний устрій на небі і не варто його втілювати на землі [10, с. 558]. Можливо, він усвідомлював, що офіційна ієрархія може заборонити публікацію його статей, якщо в них буде критикуватись церковний устрій другої половини XIX ст.

Навколо редакції «Основи» гуртувались провідні російські й українські історики й літературознавці: М. Максимович, О. Лазаревський, П. Куліш, А. Маркович, Т. Шевченко, с. Руданський, Марко Вовчок, І. Тургенєв та ін.

На сторінках журналу автори зосереджували увагу на проблемах в українському селі: протистоянні духовенства і віруючих, відсутності україномовних шкіл тощо. Зазвичай автори, продовжуючи працювати в Україні, пересилали свої твори до редакції «Основи». Зокрема, О. Кониський (1836-1900), публікуючи свої твори в «Основі», він працював в Київській громаді, організовував недільні школи. На початку 60-х рр. Кониський став відомий як автор серії статей на церковні теми та поемам «Проповідь на горі» та «Євстафієва дочка». Він нагадував християнські заповіді, наголошував на необхідності відродження братських традицій та збереженні народної віри. Після виходу Валуєвського циркуляру, Кониський зазнав переслідувань та змушений був перебувати на еміграції.

В «Основі» часто друкувала твори Марія Вілінська, відома під псевдонімом Марко Вовчок. Перебуваючи з 1859 р. за кордоном, вона працювала над повістю «Дяк». Окремі нариси з повісті, включила до роману «Записки причетника». Публікацію роману заборонила цензура, як твір, що компрометує духовенство. Фактично в «Записках причетника» Марко Вовчок від імені підлітка Тимоша, майбутнього причетника, описала побут і звичаї сільського духовенства, протистояння між священиками і кліром. Другу частину роману Вілінська присвятила замальовкам монастирського життя, можливо, дещо перебільшуючи риси фанатизму та відлюдкуватості ченців та сваволі ігуменів.

Журнал «Основа» контролювався цензурою, що зумовило його поміркований характер. У такий спосіб українські освічені кола зайняли досить помірковану позицію стосовно РПЦ. Вони реанімували минуле рідної церкви, наголосили, що вшанування християнських цінностей, виборність і рівність були основами церковного устрою українців в середньовіччі. Проте проектів впровадження цих релігійних засад до офіційної РПЦ другої половини XIX ст. українські діячі не запропонували. Вони зосередились на друкуванні досліджень старовини, одночасно не давши цим публікаціям практичного пристосування.

Ідеї прогресивної інтелігенції не набули належного поширення. Цьому завадило кілька причин. По-перше, критика православної церкви не завжди знаходила підтримку у населення, яке залишалось глибоко релігійним. По-друге, переважну більшість українців становило селяни, рівень освіти яких був вкрай низький. Абстрактні, складно висловлені ідеї щодо необхідності змін не розумілись і не усвідомлювались віруючими. По-третє, серед української інтелігенції не було настільки пройнятих церковною справою людей, щоб терпіти за критику офіційної РПЦ урядово-адміністративні переслідування.

Отже, у другій половині 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. всі сфери життя Російської імперії перебували в кризовому стані й вимагали реформ. Цар Олександр II, усвідомлюючи необхідність перетворень, прагнув надати їм контрольованого й обмеженого характеру. У такий спосіб досягалось кілька цілей: напівфеодальна, забюрократизована імперія перетворювалась у більш-менш європейську країну, підвищувався авторитет її монарха на міжнародній арені і в імперії. Ідеї прогресивної інтелігенції, як російської, так і української, щодо реформ залишались відомими лише вузькому колу їх прихильників і не мали підтримки у населення, яке зберігало православну віру. Незважаючи на кількалітнє обговорення проектів майбутніх церковних реформ, вони здійснювались за урядовим сценарієм, без врахування будь-яких місцевих релігійних особливостей. Це зумовило невдоволення парафіяльних священиків і мирян, які зберігали пам'ять про традиційний церковний устрій і намагались пристосувати офіційні урядові настанови до повсякденного релігійного укладу. Водночас урядове нехтування церковними цінностями віруючих стало одним з факторів посилення українського національного руху в другій половині XIX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Папков А. Упадок православного прихода (XVIII-XIX века). Историческая справка. – М., 1899; 2. Папков А. Церковно-общественные вопросы в эпоху царя-освободителя (1855-1870). – СПб., 1902; 3. Гладкий С. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку XX століття // Дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 1997; 4. Жилюк С. Російська православна церква на Волині (1793-1917 рр.) – К., 1998; 5. Чиркова О. Православна церква в Україні в кінці XVIII-XIX століттях. – К., 1998; 6. Римский С. Российская церковь в эпоху великих реформ (1860-1870 гг.). – М., 1999; 7. Знаменский П. История Русской Православной Церкви. – М., 1996; 8. Описание сельского духовенства в России. – Лейпциг, 1858; 9. [Беллюстин И.] Описание сельского духовенства. – Р., 1859; 10. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989; 11. Дневник П.А.Валуева министра внутренних дел. – В 2 т. – Т.1: 1861-1864. – М., 1961; 12. Чернуха В. Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х гг. XIX в. – Л., 1978; 13. Дудзинская Е. Славянофилы в общественной борьбе. – М., 1983; 14. Центральний державний історичний архів України (м. Київ); 15. Рожко В.Є. Нарис історії української православної церкви на Волині: Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк, 2001; 16. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – В 4 т. – N-Y., 1957. – Репринтне видання. – К., 1998. – Т.ІІІ; 17. Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу). – К., 1991; 18. Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М. Слов'янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики і літературознавства. – К., 1994.

В.О. Парандій

НАЦІОНАЛЬНІ ЕЛІТИ ЯК ФАКТОР УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (ІСТОРИКО-ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДИСКУСІЇ)

На сьогодні українська історична наука ще не має власної ґрунтовно розробленої науково-дослідницької версії історії України в її національно-державному вимірі, що відповідала б світовій історії. У різні часи наша історія була тісно пов'язана з різними імперіями, державами, народами. Водночас українська історія, після того як В. Антонович відсепарував її від польської, а М. Грушевський – від російської, так і залишилась на рівні сепарації, замість того, щоб вступити у більш зрілу фазу – погодження з всесвітньою історією. Ми маємо в наявності російську, польську, єврейську та інші схеми історії України, котрі суперечать і не відповідають одна одній, оскільки не враховують, ігнорують або ж подають у міфологічному обрамленні специфіку українського

історичного процесу в контексті історії Східної Європи і світу, більшість же українських істориків ще й досі перебувають у пострадянському періоді розвитку власної національної історичної науки.

Виведення наукового поняття власної історії для будь-якої нації передбачає два етапи: відображення себе у контраверсі та відображення себе у взаємовідносинах з іншими. Саме другий етап, який у нас, на відміну від Західної Європи, практично ще не починався, передбачає детальне вивчення й опрацювання різних перспектив взаємин з колись домінуючими, спорідненими й іншими націями.

Саме схеми домінуючих націй без урахування української покладені в основу вивчення східноєвропейської історії у більшості країн світу. Під впливом домінуючих націй ми розуміємо впливи: а) політично домінуючих націй (націй, які панують); б) культурно-домінуючих націй; диференціюємо також впливи прямі і впливи паралельні, ґрунтовані на подібності суспільних умов, спільності соціального походження, спільному попереднику [1].

У 1950–1960 рр. в українській діаспорі вп'яте порушувались питання щодо концепції «історичних» – «неісторичних» народів. Цю концепцію висунув на обговорення наукової громади її прихильник і теоретик І. Лисяк-Рудницький (1919–1984 рр.) - ідейний послідовник В. Старосольського та О. Бочковського. Вона стала своєрідною відповіддю на створення так званої радянської концепції і схеми історії України.

Розвиваючи відому тезу Г. Гегеля і Ф. Енгельса про долю «народів без власної історії», І. Лисяк-Рудницький визначальним критерієм «історичної» нації вважав збереження нею своїх вищих соціальних верств, які виступають носієм політичної свідомості й вищої елітарної культури [2, с. 362-363]. Асиміляція власної еліти на користь панівної нації, на його думку, неминуче позначається на соціальних, політичних та культурних умовах життя національно-пригнобленого народу, який зводиться до маси з культурою домінуючого народного характеру із низьким рівнем національної свідомості. Визначальним фактором тут є наявність або відсутність представницького вищого класу [3]. Національності другого типу, які залишилися неісторичними, формують нові еліти у формі інтелігенції. Для неісторичних народів характерним є також тісне переплетіння соціальних та національних конфліктів. Дворяни, поміщики й капіталістичні підприємці в Україні були, як правило, російської, польської та єврейської національності або чужинці.

На думку І. Лисяка-Рудницького, неісторичні національності приречені будувати модерні національні спільності на народному ґрунті знизу вгору – від нижчих шарів до верхніх елітних страт. Історичні національності, навпаки, мають вирішувати протилежну проблему: трансформувати національно-державницькі ідеї від існуючої пануючої еліти до народу. Вважаючи основним чинником для визначення нації психічний фактор: - бажання бути нацією і самоусвідомлення себе нею, - дослідник стверджує, що оскільки в минулі століття носіями національної свідомості були представники вищих елітних класів, то фізичне усунення або перехід їх на бік народу-завойовника призводить до «смерті нації». Та аморфна, інертна етнічна маса, що залишилась, була вже неповною, неструктурованою нацією.

Сучасний український дослідник теорії нації і націоналізму Г. Касьянов цілком слушно зауважує, що, повторюючи тезу своїх попередників

В. Старосольського та О. Бочковського про «смерть нації», яка втратила еліту, І. Лисяк-Рудницький призводить своїми міркуваннями до того, що пропагована ним типологія націй за принципом «історичні/неісторичні» стає неспроможною з суто логічного погляду [4, с. 74, 75]. Взагалі в поглядах І. Лисяка-Рудницького дуже чітко простежується те, що він керувався положенням теорії еліт, розробленими італійськими соціологами Г. Моски (1854–1941 рр.) і У. Парети (1848–1923 рр.), які стверджували, що буття нації повинно визначатися національною елітою – самостійною вищою групою людей, наділених особливими якостями, згодом такі положення були викладені в українському трактуванні В. Липинським і С. Томашівським. Міркування І. Лисяка-Рудницького подекуди мають теологічний присмак і згідно з аргументацією дослідника, пропонується думка про те, що українська нація виникла тому, що вона мала виникнути.

Напротивагу І. Лисяку-Рудницькому, Г. Грабович вважає, що «якщо деякі класи або групи зникають або втрачають своє панівне становище у «верхівці», в інституціях, у соціальній стратифікації, нація від того не помирає і не стає неповною» [5, с. 510].

У своїх працях Г.Грабович зазначає, що відмінності, які визначають основу диференціації нації, охоплюють широкий пласт – проблеми соціальної і політичної структури, історичного досвіду, культури взагалі [6, с. 370], оскільки, на думку дослідника, із втратою політичної незалежності польська нація в XIX ст. теж могла називатися неповноцінною. Якщо порівнювати, наприклад,

українців і поляків XIX ст., то серед конкретних рис і структур соціального й політичного життя, які їх відрізняли, були відсутність або наявність досвіду й пам'яті незалежного державного існування, відмінності в соціальній структурі, різна кількість і міць специфічних класів та економічних груп, особливо еліт, відмінності в природі і функціонуванні різноманітних інституцій. Всі ці риси визначали національний характер і відображали природу національних рухів.

Не погоджуючись із твердженням І. Лисяка-Рудницького, що втрата еліт або правлячого класу призводить до неповноцінності нації, Г.Грабович відкидає поширене серед політичних опонентів українського руху розуміння української нації як народу «хлопа і попа», відзначає, що практично вся українська еліта першої половини XIX ст. була представлена вихідцями з вищих класів.

Відомо, що коли ми отримуємо протилежні інформації з двох різних джерел, варто спочатку перевірити, наскільки вони дійсно суперечать одна одній, чи не зіткнулися ми з проблемою різних перспектив. Якщо, наприклад, нація у західному, зокрема американському, розумінні часто ототожнюється з державою або країною (політичне тлумачення), або з народом (етнічне визначення), то більшість вітчизняних науковців у визначенні нації обирає «серединну» позицію, згідно з якою нація розуміється як великий соціокультурний колектив, що детермінується низкою характерних рис, які відрізняють її від нижчих спільнот – племен або етнічних груп. У даному контексті доцільним буде дати визначення нації, запропоноване політологом Е. Смітом, який вирізняє сім характерних рис, що детермінують націю і водночас відтворюють зв'язок між нею і нижчими спільнотами: 1) культурна й мовна диференціація; 2) територія і мобільність; 3) великі розміри; 4) зовнішні відносини; 5) групові відчуття і лояльність; 6) громадянські права, тобто ступінь політизації; 7) економічна інтеграція [7, с. 186-189]. Перші дві ознаки визначають плем'я, перші п'ять – етнічну групу, всі сім разом - націю. Якщо розуміти націю лише як спілку, яка усвідомлює себе нацією і бажає нею бути, то, в принципі, така нація вже сама по собі буде історичною. Якщо ж вона не є історичною в розумінні усвідомлення, тоді це не нація, а нижча формація – плем'я або етнічна група. Відповідно, наскрізною точкою ступеня і якості стану нації і держави є питання «представництва»,окрім того, політичної свідомості і влади, тобто існування еліти, яка творить і підтримує українське культурне та інтелектуальне життя.

Також Е. Сміт вважає, що важливим елементом політичних еліт будь-якої країни є національна ідентичність, а найочевиднішою політичною функцією національної ідентичності є легітимація запроваджених юридичними інституціями єдиних юридичних прав та обов'язків, які визначають особні вартості й характер нації і відображують прадавні звичаї і обряди народу. Покликання на національну ідентичність становить сьогодні головний засіб легітимізації громадського порядку та солідарності [8, с. 27].

З огляду на це не можна стверджувати, що, наприклад у XIX ст., після процесу інкорпорації, український народ не втратив свої верхні стани, тобто еліту, оскільки своя еліта існувала й серед української селянської маси. Щоправда, вона була менш чисельною і менш політично активною, порівняно із сусідніми націями, проте вона вирізнялася з будь-яких класів і страт суспільства та була здатною здійснювати управлінський та формотворчий вплив на одноплемінників. Отже, українська шляхта на початку XIX ст. нікуди не зникла, а продовжувала існувати в становій структурі Російської імперії. Такий погляд збігається із позицією французького дослідника Д. Бовуа, який констатував: «Як відомо, ця категорія (дрібна шляхта) була здекласована у 1832–1850 рр., але всупереч тому, що я сам раніше думав і писав, ця група зовсім не злилася з масою українського селянства. Більшість зберігала рештки свого шляхетства...»[9, с. 174].

Отже, якщо припустити, що насправді в історії активно діють лише окремі індивідууми (еліта), а не нація в загалом, і що еліти можуть виділятися з будь-яких страт суспільства, то можна стверджувати, що взагалі рушієм історії є еліта, яка лише використовує в тій чи іншій мірі народ. Сучасний український історик В. Потульницький подає наступне визначення еліти: «Еліта – це провідна верства, яка пов'язана передусім за все з територією, є патріотом своєї землі і менталітет якої виключає комплекс ідей, пов'язаних із збагаченням і кар'єрою, споживацьким ставленням до держави, а натомість ідентифікується з необхідністю свого росту на своїй власній території. Еліта знаходить можливості для свого відтворення, їй притаманне явище тяглості еліти. У визначенні еліти центральним поняттям є територія, а не народ [10, с. 315]. Твердження про те, що центральним поняттям у визначенні еліти є територія, не нове. У 60-их рр. XX ст. професор О. Пріцак у своїх теоріях брав за основу так званий територіальний принцип своєрідності кожної «місцевої історії», які лише в сукупності визначають історію націоналізму. Цим принципом раніше широко користувалися

ряд істориків, одним з яких був В. Ключевський. У своїй версії історії Росії він зазначав, що територію Росії населяли різні культурні народи, які спільними або спадкоємними зусиллями на одній території нагромаджували і створювали єдину власну історію, і єдиним незмінним чинником, який їх з'єднував, була територія. В. Липинський у свою чергу вказував на те, що спільної території, мови і належності до однієї етнічної групи недостатньо для створення ефективної національної еліти.

В. Потульницький дає власне визначення еліти, прослідкувавши процес формування еліт в Україні крізь призму історії і беручи до уваги те, що, по-перше, правляча верства в Україні була теж ідентифікована, тобто теж мала право бути елітою; по-друге, що з елітою завжди пов'язана якась територія; і, по-третє, що національна еліта не може ідентифікуватися, не будучи патріотом своєї землі (якщо це не еліта завойовників).

Якщо за феодалізму еліта ідентифікується з певним станом, то в XIX ст. цього вже не спостерігається. У XIX ст. в Європі розвинувся третій стан, який, однак, не дістав свого розвитку в Росії, до складу якої входила більша частина української території. На роль третього стану в Росії і в Україні претендувала інтелігенція, яка не мала матеріальних засобів, хоча вважала, що саме їй повинна належати влада. Якщо в Російській державі проблемою еліт була лояльність імператору, то в її наступниці – державі більшовицькій - проблемою еліт (фактично різних груп інтелігенції) була лояльність комуністичній партії [11, с. 123-133].

Засновник консервативної школи в українській політології В. Липинський привніс в українську історичну науку методологію шкіл еліт, розроблену Г. Моска та У. Парето [12]. Методологія школ еліт, якою користувався В. Липинський, ґрунтувалася на таких засадах: інтерес до лідерських груп суспільства, функцією яких є регулювання соціальних систем; трактування суспільства як своєрідної піраміди, вершину якої складає соціально-політична еліта; прогладання історії крізь призму ідеї постійної «циркуляції еліт», тобто динамічного процесу постійної рівноваги й оновлення владних еліт; розуміння еліт як меншин, що витворюють найбільш здатну до історичної ініціативи частину суспільства, спроможну усвідомлено визначати напрями соціальної, політичної та культурної орієнтації, і саме тому формують його керівний прошарок, беручи на себе зобов'язання щодо виконання певних загальнонаціональних завдань; чітке розмежування традиційних еліт (аристократія, духовенство), й еліт ситуаційних, як звичайних носіїв впливу.

Дослідник висуває і обґрунтовує ідею активної участі шляхетської верстви в Україні в політичному та національному відродженні української держави. Вступивши на політичну арену в 1907–1908 рр., він відразу заявив про себе як про продовжувача ідейно-теоретичних орієнтацій правобережної польської шляхти в пошуках їхньої ідентичності з краєм – з Україною. В. Липинський окреслював себе як «українця польської культури». З метою допомогти польській шляхті, яка віками проживала на правобережних українських землях, відродити повністю українську шляхетську свідомість і культуру, щоб стати однією з еліт українського народу, й ототожнити себе з програмою створення української державності під проводом цієї шляхти, В. Липинський разом з Л. Радзейовським, Б. Ярошевським і Т. Михальським заснував в Києві часопис «Przeglad Krajowy» (1909–1910 рр.), на сторінках якого неодноразово порушувались зазначені проблеми.

Основоположник державницького напрямку в українській історичній і політичній науці, В. Липинський вибудовував свою концепцію української державності, використовуючи різноманітні соціологічні, історичні й політологічні методи дослідження і в синтезі методологічно їх трансформуючи на українському ґрунті. Як відомо, одним з основних напрямків і однією з ідейних течій державницької концепції в українській політичній науці став консерватизм.

Його поява була викликана необхідністю обґрунтування політико-правних підстав монархічного гетьманського ладу на Україні в 1918 р. Дослідник вирішував цілий комплекс таких важливих для розвитку політичної теорії взагалі і української політології зокрема проблем, як дослідження історичних етапів становлення української державності в контексті зовнішньополітичних відносин України з іншими народами і країнами, порівняльний аналіз ролі і функціонування еліт на Україні, національної й соціально-класової диференціації еліт у процесі їх еволюції, типології українських еліт, їх етнопсихологічних характеристик і політичної культури тощо. Низку ідей В. Липинського, таких як ідея територіального патріотизму, об'єднання і примирення Сходу і Заходу у власній нації, вже зараз намагаються втілити в життя.

Науковець вважав необхідним відродження українського консерватизму, постійна відсутність якого завжди спричиняла поразку всіх українських державних творень і визвольних прагнень. Консерватизм, за Липинським, – це утвердження всередині українського громадянства організованих сил авторитету, дисципліни, правопорядку, політичної культури, здатних стати в майбутньому

носіями української державної влади, приборкувати і скеровувати в потрібне русло різних бунтарів. На думку дослідника, обов'язковою передумовою успіху у справі побудови незалежної і міцної української держави має бути поворот до українства традиційних консервативних соціальних шарів, які до 1917 р. стояли на ґрунті російської або польської національно-культурної чи політично-державної свідомості: «Шлях до реальної, а не тільки літературної, – шлях до повної, а не однобокої, – Української нації веде через відродження українського консерватизму. Зміцнююча консерватизм монархічна форма організації і поповнення ріденьких старих консервативних рядів свіжими силами з-поміж українства – це основа цього відродження» [13]. Народи, що не вміють витворити або відтворити власних «панів», тобто власної провідної верстви, засуджені на те, щоб навіки коритися панам чужим.

Фактично в цей самий час у Радянській Україні марксистський дослідник М. Яворський у багатьох своїх виданнях загальних курсів історії України намагався застосувати в тлумаченні історії України марксистські схеми. Дослідник визнавав, що минула історія України тільки в деякі періоди входила в загальноруський процес історичного розвитку. На противагу йому опоненти зі школи академіка М. Покровського цієї думки не визнавали, а стверджували, що потрібно негайно офіційно проголосити всерадянське суспільство з історичною схемою українсько-російської єдності [14, с. 3-11].

Водночас, і марксизм, і школа М. Грушевського в Радянській Україні, котрі самі по собі були опонентами, мали спільну ірраціональну історіософію Г. Гегеля з його вченням про «історичні» – «неісторичні» народи і на цій основі різноманітними науковими методами або відсепаровували український народ від російського, або, навпаки, об'єднували їх у вічному прагненні до злиття.

Отже, наведений матеріал дозволяє стверджувати: 1) місце та роль національних еліт у процесі державотворення завжди була й залишається предметом гострих наукових дискусій, участь в яких приваблює провідних вітчизняних та зарубіжних науковців; 2) саме національна еліта є головним чинником, що забезпечує державотворчий потенціал будь-якого народу; 3) в різні часи в різних країнах роль національних еліт виконували різні верстви та прошарки населення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX століть. – К.: Либідь, 2002. – С.33-50. (Така диференціація вже була обгрунтована вченим в попередніх дослідженнях: Potul'nyc'kyj V. Deutsche Einflusse auf die Entwicklung des historischen Denkens in der Ukraine. – S.496-499.); 2. Rudnytsky J. «Historical» and «Non-Historical» Nations // Harvard Ukrainian Studies, 1981. – Vol. V, №3. – P. 362 – 363; 3. Потульницький В.А. Нариси з української політології (1819 – 1991). – К., 1994. – С.310 – 311; Лисяк – Рудницький І. Нариси з історії нової України. – Львів, 1991. – С.16; 4. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С.74, 75; 5. Grabowicz G. Toward a History of Ukrainian Literature // Harvard Ukrainian Studies. 1978. – Vol. I, №4. – P. 510; 6. Grabowicz G. «Non-Historical» Nations and «Incomplete» Literatures // Harvard Ukrainian Studies. 1981. – Vol. V, № 3. – P. 370; 7. Smith A. Theories of Nationalism. – New York, 1972. – P. 186 – 189; 8. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. – К., 1994. – С. 27; 9. Бовуа Д. З проблеми соціальної і культурної історії Правобережної України XIX – початку XX ст. // Другий Міжнародний конгрес україністів. – Ч.1. – Львів, 1994. – С.174; 10. Потульницький В.А. Нариси з української... – С.315; 11. Потульницький В.А. Теорія української політології. – К., 1993. – С. 123 – 133; 12. Mosca G. Elementi di scienza politica. – Bari, 1964; Idem. Teorica dei governi e governo parlamentare. – Milano, 1968; Pareto V. The Mind and Society. – New York, 1963; Idem. Transformazioni della democrazia. – Rocca San Casciano, 1929; Idem. Trattato di sociologia generale. – Firenze, 1923; 13. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Відень, 1926. – С.444; 14. Покровский М.Н. Всесоюзная конференция историков-марксистов // Историк-марксист. – 1929. – №11. – С.3-11.

С.Ю. Левченко

ТВОРЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ДРУКОВАНИХ ЗМІ ЗАПОРІЖЖЯ

Після проголошення незалежності України перед державою та суспільством загалом постало завдання відновити у повному обсязі етноформуючу роль історико-культурної спадщини. У зв'язку з цим особливу увагу заслуговує досвід творчої інтелігенції України. Акумулюючи суспільні настрої часу та усвідомлюючи непересічне значення історико-культурної спадщини, вони першими ставали на її захист, вели широку просвітницьку роботу серед громадськості.

Як культурний феномен термін «інтелігенція» має суто російське походження, адже більше ніде в світі він не використовується. Натомість уживається словосполучення люди інтелектуальної розумової праці –інтелектуали. Це поняття охоплює людей, які займаються творчою розумовою працею.

Інтелігенція – суспільний прошарок, в широкому розумінні – люди, зайняті у різних галузях культури, освіти, науки, охорони здоров'я, виробництва і мають для цього відповідну освіту.

У сучасній філософії поняття «інтелігенція» стало використовуватися в дослідженнях соціальних груп, які отримали сучасну наукову освіту, що дозволяє їм творити в світі знань в найбільш складних формах культури –науці, мистецтві, освіті, релігії.

Д. Лихачов [1] зазначає, що інтелігент – це представник професії, пов'язаної з розумовою працею (інженер, лікар, учений, художник, письменник), і людина, що володіє розумовою порядністю.

Також Д. Ліхачов писав: «Творча інтелігенція», – точно якась частина інтелігенції взагалі може бути «нетворчої». Всі інтелігенти тією чи іншою мірою «творять», а з іншого боку, людина пишучий, що викладає, що творить твору мистецтва, але робить це за замовленням, за завданням в дусі вимог партії, держави або якого-небудь замовника з «ідеологічним ухилом», з мого погляду, ніяк не інтелігент, а найманець».

Основний принцип інтелігентності – інтелектуальна воля, – воля як моральна категорія. Не вільний інтелігентна людина тільки від своєї совісті й від своєї думки.

Совість не тільки янгол-охоронець людської честі – це кермо його волі, вона піклується про те, щоб не перетворитися у сваволю, але з наміром вказати людині дорогу в заплутаних обставинах життя.

Відносно процесів росту та розвитку науки поняття «творча інтелігенція» залежить від того, що саме розкриває поняття «творча діяльность» у кожному окремому випадку.

Виходячи з цього маємо два різних підходи до визначення поняття інтелігенції. Соціологи під інтелігенцією розуміють соціальну групу людей, що професійно займаються розумовою працею, розвитком і поширенням культури. Але є й інший підхід, найбільш популярний у соціальній філософії, відповідно до якого до інтелігенції зараховують тих, кого можна вважати моральним еталоном суспільства.

Творча ж інтелігенція як соціально-професійна група людей, яка складається з різних підгруп, що суттєво відрізняються за характером праці. Це письменники, журналісти, актори, співаки, скульптори, художники, тобто митці, творці національної культури.

У трансформації діяльності сучасної української, зокрема запорізької, творчої інтелігенції важливу роль відіграють засоби масової інформації. Адже саме ЗМІ забезпечують комунікативно-поєднувальний зв'язок між представниками творчих професій та аудиторією.

Творча інтелігенція є складовою національної еліти через те, що бере активну участь у вирішенні економічних, політичних та багатьох соціальних проблем, чим сприяє прискоренню розбудови української державності. Вона виступає в ролі ключового рушійного чинника демократичного реформування суспільства. Критичне ставлення до існуючих форм управління суспільством, далеких від ідеалів гуманізму та демократії, обумовлює здатність творчої інтелігенції у сукупності з науковою сприяти подоланню кризових явищ.

Аби перевірити, наскільки вдало засоби масової інформації на місцевому півні спроможні сприяти розвитку письменницької, акторської, тетральної, кінематографічної діяльності, ми вирішили розробити моніторинг публікацій про творчу інтелігенцію або їхню працю. Для цього проналізували матеріали, опубліковані в друкованих ЗМІ Запоріжжя в період – з 28 серпня по 18 вересня.

Отже, місцева творча інтелігенція на сторінках суспільно-політичної преси Запорізького краю.

На жаль, у таких запорізьких газетах, як «Наше время», «Правда», «Верже», «Истеблишмент», «Улица Заречная» в досліджуваний нами період, діяльність творчої інтелігенції ігнорували. Сумарний тираж цих видань становить 100 тисяч екземплярів. Причому, газети називають себе суспільно-політичними. Виникає враження, що в Запоріжжі не існує ані поетів, ані музикантів, ані акторів, які творять для суспільства.

Уважно ставляться до «інтелігентної» тематики журналісти запорізької газети «Горожанин», в якій ми побачили та проаналізували творчі здобутки місцевих співаків, а точніше – співаків-політиків, письменників та тетральних акторів. Тираж видання – 15 тисяч 100 екземплярів. Редакція не ухиляється від виховання у своїх читачах почуття гордості за досягнення висот місцевими молодими письменниками на Всеукраїнських конкурсах.

Найбільш вдало рекламує естетичну красу крізь тетральну тематику, причому, в першу чергу, класу робітників, газета «Панорама» [2], засновником якої є ВАТ «Запоріжсталь». На сторінках

видання традиційно розміщуються інтерв'ю із запорізькими майстрами пера. Письменницьку діяльність також підтримує і газета Запорізької обласної ради «Запорізька правда» [3].

Кольорові смуги з полотнами художників [4] або кінематографічними буднями на о. Хортиця, наприклад, зйомка історичного фільму «Тарас Бульба», майже щотижня пропонує видання Запорізької міської ради «Запорізька Січ» [5].

Газета «Миг» [6] дає матеріал про поета-музиканта. З усіх матеріалів про творчу еліту, цей вражає найбільше. Герой публікації, вийшовши з тюрми, займається музикою та пише поезії. Причому авторські пісні стають радянсько-національними шедеврами, гімнами кохання. І чи можемо ми стверджувати, що в'язень в минулому В.Звєрєв є інтелігентом? Виходячи з цього, ми розглядаємо два поняття інтелігента. Перше враховує освіту та творчі здобутки, друге – особистісні якості людини.

Як бачимо, у запорізьких ЗМІ інформації про місцевий цвіт інтелігенції майже не зустрічається.

В цілому ж можна зробити висновок, що пріоритетним напрямком української журналістики є всебічне відображення діяльності політиків, працівників мистецтва, науки та освіти. Величезне значення для України має формування найбільш результативної, корисної для суспільства наукової та творчої інтелігенції, забезпечення її своєчасного якісного поновлення.

Соціальна роль творчої інтелігенції найбільш повно простежується через поняття «творча діяльність», що відображає її здатність виробляти власну ідеологію в усіх мистецьких галузях (театральному, кінематографічному, поетичному, журналістському тощо), суттєво збільшуючи цим самим продуктивну активність суспільства, підвищуючи культуру народу, його свідомість та самосвідомість.

Діяльності творчої інтелігенції завжди був притаманний етичний аспект: від того, які моральні норми домінують у ціннісній системі актора, співака, художника, які потреби і інтереси вмотивовують його активність, залежить характер її наслідків – руйнівний, творчий, перетворювальний тощо.

Сьогодні інтелектуальний та творчий потенціал виступає головним чинником гармонійного розвитку суспільства.

Проведені нами дослідження показали, що з двадцятьох друковані ЗМІ Запоріжжя на високому рівні «творчу» тематику висвітлюють лише чотири видання.

Отже, творча інтелігенція Запорізької області являє собою важливу соціальну силу, яка, окрім виконання своїх професійних функцій, у переважній своїй більшості є активним провідником національної ідеї, елементом духовного виробництва. Але публікаційно висвітлюється на низькому рівні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лихачев Д. О русской интеллигенции. – 1993. – №2. – С. 3 – 9; 2. Олейник С. Песни в каменоломнях царя Ирода // Панорама. – 2008. – 11 вересня; 3. Забава Н. Є у слова краса і сила // Запорізька правда. – 2008. – 4 вересня; 4. Христиченко Ю. Запорожская семья прониклась искусством. – 2008. – 28 серпня; 5. Поддубная Е. А начал снимать наш город сам Олександр Довженко. – 2008 – 11 сентября; 6. Шак В. Сенсация: в пгт. Куйбишево живет автор «Морячки» и «Сиреневого тумана». – 2008. – 18 вересня.

С.В. Адамович

ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЮ ІНТЕЛІГЕНЦІЄЮ ЄДИНИХ ПОГЛЯДІВ НА ІСТОРІЮ УКРАЇНИ

Після президентських виборів 2004 р. в Україні загострився акцент на відмінностях між Сходом і Заходом країни. У зв'язку з цим дослідження регіональних особливостей суспільно-політичного життя України в 1990-2007 рр., аналіз загроз для соборності держави, вироблення науково-практичних підходів, що сприятимуть подоланню розколу по лінії Схід-Захід, набувають особливої актуальності для історичної науки.

Причини регіональних відмінностей між Заходом і Сходом України і шляхи досягнення соборності України отримали широке висвітлення в працях Л. Бевзенка, О. Власюк, Я. Грицака, О. Дергачова, О. Майбороди, Н. Прозорової, с. Рябова, Р. Шпорлюка.

Автор ставить перед собою завдання дати оцінку соборницьким прагненням громадських організацій України та представників інтелігенції для налагодження діалогу між регіонами України і розробки спільної для різних регіонів історію країни.

На сьогодні в Україні залишається неопрацьованою державна ідеологія та фактично відсутня «національна ідея» як бази для формування національної ідентичності, захисту громадської свідомості від негативних тенденцій з метою розвитку власного повноцінного громадянського суспільства [1, с. 60]. У країні за роки незалежності не відбулося навіть формування цілісної історичної пам'яті, Схід і Захід продовжують мати різних історичних героїв та відзначати різні свята.

Так, згідно з опитуванням Центру Разумкова у 2006 р., для жителів Заходу «Україна» – єдина наступниця історії та культури Київської Русі (46%). Для решти – «історія України» – невіддільна частина історії великого східнослов'янського народу, як і історія Білорусі та Росії (Схід –54%; Центр – 40%; Південь – 60%). Відтак для жителів Заходу війна проти фашизму – Друга світова (41%). Для решти – Велика Вітчизняна (Схід і Південь – по 64%; Центр – 59%) [2, с. 3].

На думку директора Інституту масової інформації С.Тарана, завдяки тому, що в різних регіонах ціна символів політичної самоідентифікації – статус рідної мови, значення історії і культури, роль ідеології – різна, між Сходом і Заходом можливий був не публічний компроміс. Зокрема, «східняки» отримали в управління економічні важелі, і їх еліта не особливо переживала за мовні питання. «Західняки» домоглися державної української мови, офіційного проголошення курсу на євроінтеграцію й демократичні цінності [3, с. 20].

Проте після 2004 р. політичні сили й певною мірою влада активно розпочали використовувати і навіть розпалювати існуючі розбіжності між Сходом і Заходом країни для консолідації власного електорату. Значною мірою в цих політичних спекуляціях використовуються властиві жителям південно-східних регіонів радянські історичні міфологеми і звинувачення в підриві українсько-російського історичного братерства.

Так під час проведення в першій декаді листопада 2007 р. в Криму фестивалю «Велике російське слово» голова Луганської облради В.Голенко озвучив ідею проведення у Сіверськодонецьку ще одного всеукраїнського з'їзду депутатів усіх рівнів для захисту інтересів російськомовного населення. На його думку, укази Президента про святкування річниці УПА й визнання Р.Шухевича Героєм України дестабілізували ситуацію в суспільстві, зумовлювали серйозні суперечності й нівелювали зусилля, спрямовані на об'єднання західної та східної частин країни [4, с. 3].

Фактично скликання ІІ Сіверськодонецького з'їзду було спробою за допомогою старих перевірених технологій здійснити тиск на владу і повернутися до управління державою. З'їзд у Сіверськодонецьку, який відбувся 1 березня 2008 р., вважав за необхідне попередити органи влади про відповідальність за антиконституційні дії, перевищення повноважень і надання свідомо неправдивої інформації насамперед щодо проблеми Голодомору, діяльності нацистських злочинців і ОУН-УПА. Було ухвалено декларацію прав російської культури і культур інших народів України і вирішено запропонувати власний проект гуманітарного розвитку України [7, с. 5].

З'їзд позначив курс на подальше виховання південно-східного електорату та інших симпатиків у російській культурно-духовній парадигмі. Це проявилося у трьох глобальних напрямах, що були накреслені під час самого з'їзду: мова, релігія, розуміння історії [5, с. 3]. Журналісти яскраво назвали цей курс «сепаратизмом духовним». Присутні на з'їзді дали зрозуміти, що українська нація, культура, духовність, історія і мова для них – ніщо [6, с. 1].

Спроби формування єдиної історичної пам'яті викликають жорсткий спротив також серед російських урядових і громадських кіл, які намагаються загнати українську історію в радянські концепції «російсько-українського братерства». Так значну критику росіян викликав указ В.Ющенка щодо святкування 350-ї річниці Конотопської битви, а колишній російський дисидент О.Солженіцин дійшов висновку, що крик про геноцид 1933 р. став зароджуватися «в затхлих шовіністичних головах злостиво налаштованих проти москалів» [8; 9].

У цих умовах зростає роль національної інтелігенції у формуванні єдиних поглядів на історію України і популяризацію їх серед населення. Шляхи розв'язання цієї проблеми знайшли відображення у світовій науковій спадщині. Так американський дослідник Б. Андерсон складовою формування національної історії вважає «ексгумацію» найпотаємніших жадань чисельних безіменних небіжчиків, які дозволяють зачисляти їх до історії нації (як приклад, мексиканці, що говорять іспанською від імені доколумбових індіанських цивілізацій, мов яких вони не розуміють). Крім того, дослідник вважає, що спільна історія нації розглядає будь-які конфлікти і ворожнечі (навіть якщо вони відбулися до часу формування націй чи мали класовий характер) як «родинну історію» [10, с. 244-250].

Українські наукові кола і громадські організації фактично без державної підтримки роблять спроби сформувати концепцію української історії і, що найголовніше, донести її до свідомості громадян. Уже в 2003 р. з метою дослідження проблеми соборності було започатковано всеукраїнський науково-методологічний проект «Україна соборна». Його ініціаторами виступили Інститут історії України НАНУ, Донецький національний університет, Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника, Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького та Переяслав-Хмельницький державний педагогічний інститут імені Г.С. Сковороди. Проект передбачав комплексні дослідження різних аспектів соборності України, які обговорювалися на всеукраїнських наукових конференціях в Івано-Франківську (2003 р.), Переяслав-Хмельницькому (2004 р.) та Черкасах (2005 р.) [11, с. 237].

Після Помаранчевої революції в Луганську в 2005 р. в середовищі науковців і журналістів зародилася ідея проекту «Україна. Схід-Захід. Шлях до порозуміння». На практиці автори проекту за підтримки Фонду розвитку ЗМІ посольства США в Україні зосередилися на взаємовідвідуваннях регіонів науковою, журналістською елітою (Луганщина, Івано-Франківщина, Поділля), які наближували Галичину до Донбасу…через не абстрактно-історичні схеми, а біографії конкретних селян, вчителів, священиків і вивчення реального життя людей [12, с. 8].

Спочатку на Луганщині з ознайомлювальною поїздкою побувала група журналістів Прикарпаття (Р. Гладиш, В. Войтик, Н. Черніш) [13, с. 6]. Після того луганчани відвідали Івано-Франківщину. Їх представляли власкор газети «Київські відомості» Н.Кононова, редактор газети «Молодогвардієць» М. Бублик, власкор газети «Голос України» А.Антипова, власкор Укрінформу О.Особова та голова Центру з вивчення суспільних процесів І.Кононов.

Улітку 2007 р. журналістський проект був повторений під назвою «Україна: Східно-Західний експрес» і реалізовувався редакціями івано-франківської газети «Репортер» та луганської газети «Молодогвардієць» за підтримки Фонду розвитку українських ЗМІ посольства США в Україні [14, с. 18].

У Луганському національному педагогічному університеті ім. Т.Шевченка наприкінці травня 2006 р. відбулася всеукраїнська наукова конференція «Схід і Захід України: минуле, сьогодення та майбутнє». Науковці з провідних вузів країни (соціологи, історики, філософи) аналізували проблеми регіональної системи України, способи гармонізації відносин між Галичиною і Донбасом [15, с. 4].

На конференції не були присутні політики і чиновники, це засвідчило, що проблемою гармонізації відносин між «полюсними» регіонами України займаються лише науковці й неурядові організації [16, с. 3]. У зв'язку з цим ще більшої ваги набула ініціатива організатора конференції – доктора соціологічних наук І.Кононова (Луганський національний педагогічний університет).

17-18 травня 2007 р. в Луганському національному педагогічному університеті імені Т.Шевченка відбулася ІІ міжнародна наукова конференція «Стосунки Сходу та Заходу: суб'єкти, інтереси, цінності». Більшість учасників конференції – науковці з Донбасу та Галичини, що дозволило на практиці реалізувати ідею соборності України. Доповіді учасників стосувалися багатьох нюансів взаємовідносин двох частин України, у ній взяли участь люди з різними політичними і громадянськими позиціями [17, с. 3].

Як зазначав І.Ф. Кононов, учасники конференції керувалися «прагненням до пізнання міжрегіональних стосунків в сучасній Україні» і моральним обов'язком «перетворити міжрегіональні відмінності в нашій країні з передумови політичних маніпулятивних технологій на передумову її розквіту» [18, с.2].

Власне бачення історії України, яка б об'єднала державу, запропонував на парламентських виборах 2006 р. Народний блок Литвина «Ми». Для литвинівців історія України мала сприйматися не лише як історія титульного народу, а як історія всіх народів, які мешкали на цій території і творили її культуру, її обличчя. Прихильники блоку «Ми» вважали таке бачення «справжнім піклуванням про справжню соборність» [19]. Натомість один з лідерів ліберальної течії в громадянській партії «Пора» Є.Золотарьов в лютому 2007 р. запропонував фактично позбавити українську історію національних рис. Він вважав за необхідне перетворити країну на більш космополітичну, де б, «крім української історії, згадували б і Я.Вишневецького, князя Вітовта, Менглі-Гірея і короля Я. Собеського…» [20, с. 4].

Певні зусилля для становлення національної історії докладають й урядові структури. Відзначимо, що значно пожвавилася праця в цьому напрямку з початком президентства В.Ющенка. Так до дня незалежності України у 2007 р. Український інститут національної пам'яті під керівництвом академіка НАН України І. Юхновського розпочав всеукраїнську акцію «Єдина держава

– спільна історія». Цей проект передбачав створення єдиного базового історичного підручника. Він мав подавати так історію молодому поколінню, щоб «наші діти і онуки пройнялися любов'ю до України і щоб вони виросли патріотами України» [21, с. 12].

У свою чергу співробітник Українського інституту національної пам'яті В. В'ятрович відзначив, що формування поглядів на українську історію нівелює можливість використовувати історію в операціях з розколу нашої країни. Він вважає, що тільки тоді, коли різні регіони України матимуть спільних історичних героїв, однаково оцінюватимуть ті чи інші події минулого, можна буде говорити про національну консолідацію [22, с. 22].

Підсумовуючи, зазначимо, що в умовах фактично пасивної політики української влади в гуманітарній сфері і гострої боротьби українських політичних сил, громадські організації і наукові інституції докладають значних зусиль для формування єдиних поглядів на українську історію в різних регіонах країни. Проте досягнення академічної науки не зможуть призвести до змін в свідомості громадян країни без участі держави. Саме владні інституції мають здійснити заходи для популяризації української історії, які мали б включати як сприяння її відображенню в різних формах суспільно-культурного життя, так і допомогу в розвитку внутрішнього туризму і обмінам науково-педагогічних еліт. Перспективи подальших розвідок вбачаємо у дослідженні шляхів для подолання суперечностей між регіонами України й використання соціально-економічної, суспільно-політичної та культурно-духовної різноманітності країни для зміцнення державності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Власюк О., Прозорова Н. Карта регіоналізму в колоді маргінальних еліт // Віче. – 2004. – №10. – С.58-61; 2. Шангіна Л. Про країну, державу та громадян у перехідному віці // Дзеркало тижня. – 2006. – 19-26 серпня. – С.3; 3. Таран С. Восток-Запад: одним хлеба, другим – зрелищ // Зеркало недели. – 2005. – 12 марта. – С.20; 4. Антипова А. І знову Сєвєродонецьк…// Голос України. – 2007. – 15 листопада. – С.3; 5. Шибалов Є. Інша Україна: підміна понять // Дзеркало тижня. – 2008. – 8 березня. – С.3; 6. Короташ О. Северодонецк-2: фальш и надругательство над Украиной // Вечерние вести. – 2008. – 4 марта. – С.1; 7. Тракало Я. Без права на сепаратизм // Україна молода. – 2008. – 4 березня. – С.5; 8. Юсин М. Ющенко ведет к расколу Украины // http://www.izvestia.ru/opinion/article3113936/ (перегляд 3 квітня 2008 р.); 9. Солженицын А. Поссорить родные народы?? http://www.izvestia.ru/opinions/article3114723/ (перегляд 3 квітня 2008 р.); 10. Андерсен Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001. – 271 с.; 11. Мельниченко В.М. Третя всеукраїнська наукова конференція «Соборна Україна: історична ретроспектива» // Український історичний журнал. – 2006. – №5. – С.237; 12. Бублик М. Де кордони для чужини // Україна молода. – 2005. – 21 липня. – С.8-9; 13. Гладиш р. Там, де вітри з Дикого поля розносять по світу козацькі пісні // Галичина. – Івано-Франківськ, 2005. – 25 червня. – С.6; 14. Репортер. – Івано-Франківськ, 2007. – 9 серпня. – С.18; 15. Капосный А. Колото-резаная страна // Молодогвардеец. – Луганск, 2006. – 31 мая. – С.4; 16. Путкарадзе Л. Линия Восток-Запад // Наша газета. – Луганск, 2006. – 20 мая. – С.3; 17. Никифорова И. Главное – не нагнетать… // Реальная газета. – Луганск, 2007. – 23 мая. – С.3; 18. Дмитрів І., Адамович С. Степи й терикони Донбасу, полонини й карпатські вершини – це все Україна // Ва-Банк. Західноукраїнський тижневик. – Чернівці, 2007. – 7 червня. – С.2; 19. Звернення Народного блоку Литвина до народу України. Віддруковано Тов. «Бізнес-інтелект» // Архів автора; 20. Золотарьов Є. Про громадянський патріотизм і третю революцію // Дзеркало тижня. – 2007. – 3 березня. – С.4; 21. Юхновський І. Напрямки консолідації // Західний кур'єр. – Івано-Франківськ, 2007. – 23 серпня. – С.12; 22. В'ятрович В. Кому і навіщо потрібен «перегляд» історії // Дзеркало тижня. – 2008. – 29 березня. – С.22.

V. РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В НОВІТНЮ ДОБУ

Я.Й. Красовський

НОВИЙ ЕТАП ФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПОДІЛЛЯ ПІСЛЯ РЕФОРМИ 1861 РОКУ

В умовах становлення української державності зростає роль національної інтелігенції, адже саме вона традиційно займається продукуванням нових духовних цінностей і формуванням людини [1, с. 36].

На сьогодні опубліковано значну кількість досліджень історії інтелігенції в різні періоди історії. Дещо меншою мірою розроблено тематику саме сільської інтелігенції. Особливо ж важливим і цікавим у її розвитку є період другої половини XIX століття, адже саме тоді відбувався активний процес її виникнення й формування.

Серед праць, присвячених долі сільської інтелігенції, в цілому чи хоча б фрагментарно, потрібно назвати роботи М. Лещенка, А. Волощенка, В. Борисенка, Н. Шип, Г. Касьянова, Б. Кравченка, Ю. Присяжнюка, А.Бичко, І. Бичко [2].

У даній статті автор ставить за мету завдання простежити та проаналізувати вплив селянської реформи 1861 року на формування та становлення сільської інтелігенції Поділля, з'ясувати її особливості та соціальний склад, виявити вплив на ці процеси розвитку народної освіти та становлення селянського самоуправління.

В середині XIX століття Російську імперію охопив процес глибокої модернізації всіх складових частин життя країни. 1861 рік можна розглядати як «рубіж двох формацій, двох Росій», а про країну сказати, що вона перетворилась з кріпосницької на буржуазну. При цьому необхідно вказати, що Росія пізніше за інші європейські країни і під їх впливом вступила на шлях капіталістичної еволюції. Була країною «вторинного розвитку», що накладало специфічний відбиток на всі процеси [3, с. 97-98]. Подібні зміни називають ще «наздоганяючою модернізацією», тобто засвоєнням передових технологій та економічних механізмів, що не було природним, органічним, а відбувалось під тиском сусідніх економічно розвинутіших держав, оскільки непроведення реформ загрожувало втратою позицій на міжнародній арені державі-аутсайдеру [4, с. 250].

У процесі подібних змін виникає потреба у спеціальному суспільному класі, завданням якого є здійснення процесу адаптації традиційного суспільства до умов життя, що швидко змінюється. Найхарактернішими представниками цього прошарку вважаються шкільний вчитель та чиновник. Представників даного класу називають терміном, запозиченим з російської мови, – «інтелігенція» [5, с. 385]. При цьому посилаються на письменника П. Боборикіна, який ним скористався в 70-х роках XIX ст. Досить вичерпно це питання було розглянуто М.Бердяєвим та авторами збірника «ВЕХИ» (1909 р.). Російська інтелігенція трактувалась ними як певною мірою маргінальна соціальна група [6, с. 135]. Подібного погляду дотримувався й відомий історик Арнольд Тойнбі [7, с. 386-387].

Проте, розглядаючи українську інтелігенцію, відзначаємо її істотну відмінність від російської, адже виникають вони все-таки на різному ґрунті. В Україні інтелігент розглядався передусім як спеціаліст, знавець певної справи [8, с. 135-137].

Реформа 1861 р. відіграла значну роль у формуванні інтелігенції, адже виникла величезна потреба у спеціалістах, людях освічених для сфери управління, освіти, охорони здоров'я. Вона дала можливість поповнювати інтелігентську верству за рахунок селянства. У результаті таких змін складається неоднорідна за своїми ідейними переконаннями та умовами життя група. Для значної частини її представників головним завданням на перших порах була соціальна боротьба за виживання та адаптація до нової своєї ролі в суспільному житті.

Для народження нової сільської інтелігенції величезне значення мав розвиток народної освіти. І відразу ж після 19 лютого 1861 р. розпочались нововведення. Було розроблено попередні проекти про сільські школи, а 28 липня 1861 року заснували особливий комітет для складання попереднього плану організації народних шкіл. 18 січня 1862 року влада розпочала облаштування на Поділлі народних училищ [9, с. 42].

Іншим важливим напрямком становлення сільської інтелігенції стала її участь у роботі органів селянського самоврядування. Уже на листопад 1861 року на Поділлі було проведено величезну організаційну роботу, було обрано 476 волосних старшин та 1794 сільських старости [10].

У другій половині XIX століття сільська інтелігенція не була чисельним станом, адже абсолютну більшість майже двохмільйонного населення краю складали селяни [11, с. 3,4,7]. Проте її представники – священнослужителі, освітяни, службовці – відігравали провідну роль у житті своїх громад.

У цей час відбувається поширення па Поділлі освіти. Варто відзначити, що ставлення до цього було неоднозначним. Так, наприклад, ще у вересні 1859 року при Успенській церкві в Ладижині при співчутті селян, що з розумінням дивились на справу грамотності й освіти своїх дітей, було відкрито церковно-приходське училище, теж саме було зроблено 30 серпня 1862 року і в селі Бабичин Кам'янецького повіту [12, с. 699, 719]. У всіх селах Вінницького повіту школи працювали ще з 1861 року. Але саме тут відзначалось, що батьки не зацікавлені в навчанні, бо воно відриває від сільськогосподарської роботи, що діти відвідують школи з неохотою, адже справа для них це незвична: «Селянські діти й їх батьки ніяковіють й соромляться однієї думки вчитись грамоти, вважаючи цю справу вищою свого стану, справою людей вільних,…справою панською» [13, с. 42].

Правда, з часом така упередженість зникала. Підтвердженням цього є свідчення священика села Лядове Могилівського повіту про те, як неохоче спочатку віддавали до школи селяни своїх дітей, але з часом, бачачи, що деякі з них упевнено читають і вдома, і під час богослужіння, не тільки з охотою відпускають їх, але ще й примушують навчених старших вчити грамоти молодших, купуючи для цього за свій рахунок книги. Відзначав він і надзвичайну старанність і охоту до навчання у селянських дітей [14, с. 107, 109]. Про наполегливість у навчанні йшлося в школах сіл Давидківці і Бахметівці Летичівського повіту [15, с. 173]. Про надзвичайну зацікавленість навчанням у народі, що діти рвуться вчитись, йшлося в передрукові з газети «День» №19 [16, с. 206].

Початкову освіту на Поділлі можна було здобути в навчальних закладах, що підпорядковувались міністерству народної освіти (міністерські школи) та церкві – святішому Синоду (церковнопарафіяльні та школи грамоти). Існували також єврейські, так звані «іновірські», школи [17, с. 28-29]. Потрібно визнати, що мережа навчальних закладів не відповідала існуючим потребам. Так на весь край нараховувалось всього 280 міністерських шкіл (початкових народних училищ), що могли дати освіту приблизно 24-25 тисячам дітей із більше трьохсот тисяч дітей шкільного віку [18, с. 16]. Правда, поряд з ними наприкінці XIX ст. навчали дітей 1850 церковнопарафіяльних шкіл [19, с. 33]. Звичайно, той рівень освіти, що їх давали такі навчальні заклади, бажав бути кращим. У подібних школах вивчали Закон Божий, російське і слов'янське письмо, іноді чистописання, церковний спів, священну історію, а з 1883 року й арифметику, географію, російську історію [20, с. 172].

Діяльність початкових навчальних закладів відігравала на той час надзвичайно важливе значення в процесі ліквідації масової неписьменності серед населення Поділля. Правда, на кінець XIX ст. в губернії функціонували й заклади середньої освіти: три гімназії, одне реальне училище, одна жіноча гімназія, одна духовна семінарія та шість духовних училищ [21, с. 125].

Особливу роль у процесі формування інтелігенції на Поділлі відігравала православна духовна семінарія в Кам'янці-Подільському. Завданням її було готувати парафіяльних священиків, але вплив закладу на духовне життя регіону був незрівнянно більшим. Із семінарією пов'язаний життєвий шлях таких видатних діячів, як П.Гліщинський, М.Сімашкевич, М. Яворовський, Д.Синицький, с. Руданський, А.Свидницький, Ю.Сіцінський, К.Широцький, В. Свідзінський, М.Леонтович та інші [22, с. 111,112]. Саме в ній був головний осередок вивчення історії, культури, духовності рідного краю, діяльності Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, перше засідання якого відбулось 8 липня 1865 року [23, с. 58].

Свій внесок у процес формування сільської інтелігенції Поділля вносили й духовні училища: Кам'янецьке, Тульчинське, Приворотське, Кам'янецьке жіноче духовне училище, Шаргородське (з 1893 року перенесене до Тиврова). Завдяки їхнім випускникам на кінець XIX ст. Поділля займало перше місце в Київському навчальному окрузі (охоплював п'ять губерній України) за кількістю учнів у церковних школах на 1 тисячу населення. Серед вчителів, що працювали в церковнопарафіяльних школах губернії, 261 мав вищу та середню освіту, 709 – свідоцтво вчителя школи грамоти і 517 – не мали ніяких свідоцтв [24, с. 113].

Життєвий рівень освітянської інтелігенції був невисокий. Наприклад, оплата праці вчителя в Стрижавському сільському одноклясному училищі становила 150 крб. [25, с. 420].

У підготовчій школі для дітей священиків планувалась плата для вчителя 150 рублів в рік, безкоштовно квартира, харчування, освітлення і прислуга, а також додатково по 6 рублів в рік з кожного учня при орієнтовній кількості учнів 25 чоловік – це ще 150 рублів в рік [26, с. 77].

Суми, що виділялись на утримання вчителів, були вкрай невеликі. По Подільській губернії річне утримання (в середньому) одного вчителя становило в 1890 році 55 рублів, а в 1896 році – 88 рублів [27].

Найнижчою була оплата праці в церковнопарафіяльних школах. Так, постановою Подільської Консисторії встановлювалась оплата вчителів у селах Ольхівці Кам'янецького повіту – 10 рублів, у Балті – 25 рублів, Лозовій Могилівського повіту – 15 рублів, Копистянах Ямпільського повіту – 15 рублів, Радівши Вінницького повіту – 7 рублів, Янова Літинського повіту – 20 рублів, Немерчі Гайсинського повіту – 30 рублів [28, с. 143].

Іншу категорію сільського населення, що мало певну освіту, становили посадові особи сільського самоуправління. Влада звертала певну увагу на їх професійну підготовку. При міністерстві державного майна існували сільські училища з широким профілем навчання своїх вихованців [29, с. 378]. Сільські та волосні писарі займали важливе місце в житті подільського села після Реформи 1861 року. Знання та посадове становище дозволяли їм активно впливати на рішення сільських громад. Доводиться визнати, що в літературі та архівних джерелах досить часто зафіксовані свідчення зловживання владою та порушення законів саме цією професійною групою [30, арк. 1, 2].

Ще однією соціальною верствою, що її по праву можна віднести до сільської інтелігенції, було православне духовенство. Воно знаходилось безпосередньо серед селян, жило поруч з ними й найкраще з усіх знало подільського селянина пореформеної доби. Проте взаємини між ними не завжди були добрими. З численних свідчень ми бачимо, з якою недовірою дивились селяни на свого священика. Дуже часто доводилось чути вислови: »піп дерун, він дере з живого й мертвого», або: «нема нікому лучше на світі, як попові: вони тільки лежать та хліб даремно їдять» [31, с. 578, 579].

Однією з причин взаємного нерозуміння селян і духовенства було те, що селянин дивився на священика, як на «пана і на всю фалангу його управителів і старост, які раніше стояли перед ним, як його каратели і мучителі, і яким він ні в чому не довіриться». Привід же до цього давала та частина духовенства, яка вважала: «Народ – дурна, сліпа чернь, що не кажи йому, як не переконуй його, - він до всього цього ставиться по-своєму, і ніколи не в змозі зрозуміти тебе», яка не усвідомлювала, де їй доводиться служити. Не розуміла, що: «народ південно-руський має свої особливості в характері, яких ви не знайдете в народі північної Русі; народ власне нашого краю має свої відтінки в характері і свої особливості». Не сприяло налагодженню стосунків і покладене на духовенство щодо місцевого населення урядове завдання: «щоб вони обрусіли й перестали дивитись, як вовки в лісі» [32, с. 423].

Отже, під впливом щойно проведеної Реформи 1861 року на Поділлі розпочався новий етап формування та становлення національної інтелігенції. Вирішальними чинниками цього стало звільнення від кріпосної залежності широких мас селянства, залучення їх до громадського життя, поповнення ними інтелігенції, розвиток народної освіти. Унаслідок цих процесів складається гетерогенна верства сільської інтелігенції, що включала в себе різні групи, – вчителів, священнослужителів, службовців органів селянського самоуправління. Саме їм судилось відіграти визначну роль у становленні національної свідомості та боротьбі за українську державність уже в наступному історичному періоді.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коляструк О.А. Проблеми історії національної інтелігенції 1920-х рр. у сучасній українській історіографії // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.XI. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2006. – С.36; 2. Лещенко М. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIXст.). – К.,1970; Волощенко А. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. – К.,1974; Борисенко В. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках XIX ст. – К., 1980; Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. – К., 1991; Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993; Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. – К., 1997; Присяжюк Ю. Українське селянство XIX-XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. Навч. посібник для студ. іст. фак-тів. – Черкаси, 2000; Бичко А., Бичко І. Феномен української інтелігенції в контексті національної буттєвості // Українознавство – 2002. Календар-щорічник; 3. Пантин И., Плимак Е. «Эпоха 1861 года» в России // Вопросы философии.-1979.-№10.-С.97-98; 4. Бойко О. Історія України. -К.,2004.-С.250; 5. Тойнбі Арнольд. Дослідження історії. Том 1.- К.: Основи, 1995. – С.385; 6. Бичко А., Бичко І. Феномен української інтелігенції в контексті національної буттєвості // Українознавство – 2002. Календар-щорічник. – С.135; 7. Тойнбі Арнольд. Дослідження історії. Том 1.- К.: Основи, 1995. – С.386-387; 8. Бичко А., Бичко І. Феномен української інтелігенції в контексті національної буттєвості // Українознавство – 2002. Календар-щорічник. – С.135-137; 9. Вороліс М.Г. Розвиток початкової освіти на Поділлі в 1861-1918 рр. // Наукові записки Вінницького державного

педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.1. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 1999. – С.42; 10. ЦДІА. - Ф.442. - Оп.300. - Спр.107; 11. Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1869.- С.3,4,7; 12. Подольские епархиальные ведомости (далі ПЕВ. – 1862. - №21. – С.699, 719; 13. ПЕВ. - 1863. - №1. – С.42; 14. ПЕВ. - 1863. – №3. – С.107, 109; 15. ПЕВ. - 1863. - №4. – С.173; 16. ПЕВ. – 1864. - №6. – С.206; 17. Сесак І.В., Мітін Г.Д. Освіта на Поділлі. У 2-х частинах. – Ч.1. Початкові школи Поділля у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. – Кам'янець-Подільський, 1996. – С.28-29; 18. Зінченко А.Л. Народна традиція та духівництво на Поділлі наприкінці XIX – на початку XX ст.. // Етнографія Поділля: тези доповідей наукової конференції. – Вінниця, 1992. – С.16; 19. Лисий А.К. Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) Єпархії 1795-1995. – Вінниця,1995. – С.33; 20. Подгурецкий И. Церковно-приходская школа в Подолии в прежнее и настоящее время (заметки учителя) // ПЕВ. – 1894. - №8. – С.172; 21. Обзор Подольской губернии за 1891г. – К., 1892. – С.125; 22. Кошель О.М. Православна церква і освіта на Поділлі (друга половина XIX – поч. XX ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.7. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2004. – С.111-112; 23. ПЕВ. – 1866. - №2.- С.58; 24. Кошель О.М. Православна церква і освіта на Поділлі (друга половина XIX – поч. XX ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.7. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2004. – С.113; 25. Вороліс М.Г. Розвиток початкової освіти на Поділлі в 1861-1918 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.1. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 1999. – С.42; 26. ПЕВ. – 1869. - №2. – С.77; 27. Обзор Подольской губернии за 1890, 1896 г. – К., 1891, 1897 гг.; 28. ПЕВ. – 1869. - №11. – С.143; 29. Історія українського селянства. Нариси: В 2 т. – Т. 1. - К., 2006. – С.378; 30. Державний архів Вінницької області. - Ф. 470. - Оп. 1. - Спр.1372. - Арк.1-2; 31. ПЕВ. – 1862. - №18. – С.578, 579; 32. ПЕВ. – 1862. - №18. – С.580; ПЕВ. – 1865. -№10. – С.423.

П.О. Чорнобай

КУРСИ ДЛЯ ДОРОСЛИХ ПРИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОМУ ВІДДІЛЕННІ РОСІЙСЬКОГО ТЕХНІЧНОГО ТОВАРИСТВА

Основні питання соціально-економічного розвитку Російської імперії у ІІ пол. XIX – на початку XX ст., які стояли в центрі уваги суспільно-політичної і наукової думки часу, це – вибір найбільш раціональних шляхів економічного зростання країни, створення підприємств важкої промисловості, будівництво залізничних доріг. У вирішенні цих питань важливу роль відігравали російські науково-технічні товариства, дослідження діяльності яких і з'ясування їх ролі в розвитку науки і техніки, а також промисловості має велике наукове значення і відкриває нові маловідомі до сьогодні сторінки в історії Півдня України.

В 60-ті рр. XIX ст. в імперії склались умови для створення наукових товариств, які ставили своїм завданням сприяти розвитку промисловості, пропаганді наукових ідей і розповсюдженню технічних знань серед широких мас населення. Це був період появи ряду нових галузей промисловості, піднесення науки. Одним із показників нових явищ у розвитку промисловості та технічного прогресу була активізація діяльності наукових товариств, зокрема, Російського технічного товариства, яке ефективно діяло на українських теренах.

Починаючи з кінця 50-х рр. XIX ст. в середовищі технічної інтелігенції неодноразово піднімалося питання про заснування технічного товариства, за допомогою якого інженери-практики могли б обмінюватися накопиченим досвідом. Першим і найбільш солідним об'єднанням представників технічної інтелігенції і промисловців було Російське технічне товариство (далі – РТТ) яке було організоване групою професорів та інженерів Петербургу у 1866 р. РТТ мало в своїх лавах визначних вчених і інженерів всіх галузей техніки (Д.К. Чернов, П.Д. Кузьмінський, Д.І. Менделєєв). У перший рік існування воно нараховувало понад 600 чоловік. Товариство сприяло розвитку технічної освіти в Росії, організації і проведенню наукових досягнень, частина яких увійшла до скарбниці світової науки, влаштуванню дискусій з ряду науково-технічних і промислово-економічних питань.

Розвиток фабрично-заводської і гірничої промисловості на Півдні України в останній чверті XIX ст. викликав цілий ряд технічних питань, вкрай важливих у практичному відношенні, оскільки від їх вирішення залежав і сам успіх багатьох заходів. Нагальна потреба у задоволенні запитів промисловості у зв'язку з місцевими умовами виробництва і відсутністю спеціальних державних установ, де подібні проблеми могли б знайти повне вирішення, послужили причиною відкриття кількох відділень на Півдні імперії – Київського, Миколаївського, Харківського, Одеського, Катеринославського, Кременчуцького, Донського, Бессарабського, Волинського.

Відділення товариства в інших містах, беручи участь в розробці важливих проблем, які з'являлись в РТТ, основну увагу приділяли вирішенню місцевих промислових питань, сприяли розповсюдженню технічних знань шляхом організації лекцій, відкриттям шкіл, музеїв, бібліотек [1, с. 40]. Не виключенням було і Катеринославське відділення Російського технічного товариства (далі – КВ РТТ) та його вечірні курси для дорослих.

На сьогодні дуже мало дослідників зверталось до вивчення діяльності КВ РТТ. Першим, хто побіжно звернув увагу на діяльність цього відділення, був М.Г.Філіппов, який у 1975 р. опублікував монографію "Научно-технические общества России (1866-1917 гг.)" [1, 213 с.] Але в ній інформації про КВ РТТ дуже мало, бо автора більше цікавили інші відділення на теренах України – Київське, Харківське та Одеське. Т.П. Демченко в кандидатській дисертації "Культурно-просветительская деятельность отделений Русского технического общества на Украине в 1870-1914 годы" аналізує діяльність відділень РТТ в Україні в цілому [2, 24с.] Автор звертає увагу на те, що регіональні відділи товариства були першими закладами, які намагалися надавати робітникам якісну середню освіту і були прообразом майбутніх технічних навчальних закладів. В роботі стверджується, що КВ РТТ було засноване у січні 1894 року, але швидко занепало, і тільки з 1901 року, завдяки підтримці викладачів Катеринославського Вищого гірничого училища, відновило свою роботу [2, с. 15]. Аналізу діяльності та основним напрямкам роботи КВ РТТ, присвячені дослідження відомого дніпропетровського дослідника професора В.С. Савчука "Екатеринославское отделение Русского технического общества: основные направления и итоги деятельности" [3, с. 87-101]. Названі публікації не вичерпують характеристики діяльності КВ РТТ, та курсів для дорослих, які при ньому були відкриті.

Мета даного дослідження – на основі періодичного видання КВ РТТ "Записок Екатеринославского отделения Императорского Русского технического общества", щорічних звітів про функціонування вечірніх курсів для дорослих чоловіків у Катеринославі, розглянути заснування і діяльність вечірніх курсів для дорослих при КВ РТТ та внесок викладачів курсів у формування свідомого робітничого класу на Катеринославщині.

Катеринославське відділення офіційно було створене у січні 1894 р., а почало активну роботу лише з 1901 р. Це пояснюється тим, що при заснуванні Товариства головою став І.І. Зеленцов, який очолював тоді Гірниче управління Півдня Росії, а заступником голови був начальник Катеринінської залізниці О.А. Верховцев. Але через малу чисельність технічної інтелігенції у місті та завантаженість керівників основною роботою Відділення, практично, не функціонувало. Найбільш помітною була його діяльність по наданню загальної та технічної освіти робітникам через вечірні курси.

У 1909 році один з членів товариства Антон Фабіанович Родзевич-Белевич, викладач Катеринославського Вищого гірничого училища, у короткому огляді діяльності КВ РТТ за останнє десятиліття писав: "З 1905 року Відділення спрямувало свою діяльність у бік професійної освіти, створення вечірніх курсів для робітників. На курсах викладались: російська мова, арифметика, геометрія, алгебра, будівельна справа, фізика, механіка, електротехніка, малювання, креслення, бухгалтерія, історія, географія; крім того, інколи читаються популярні лекції з геології, хімії та ін." [7, с. 400]. Але не все було так просто, як здається на перший погляд.

З початку заснування курсів Відділення зіткнулося з проблемами суто організаційного характеру, бо навіть спеціального приміщення для викладання на курсах не було. У звіті КВ РТТ за 1905 рік зазначалося: "Головне місце треба відвести питанню утворення при КВ РТТ постійної Комісії з технічної освіти і відкриття нею вечірніх курсів для робітників, яке сталося з затвердження Г. Міністром Народної освіти Гірничого інженера О.М. Терпигорєва головою цієї Комісії" [4, с. 2]. Таким чином, всіма питаннями, які стосувалися діяльності вечірніх курсів, займалася Комісія з технічної освіти при КВ РТТ. Курси почали діяти, як видно зі Звіту про роботу курсів для робітників за 1905 р.: "Курси були відкриті 28 листопада у приміщенні технічного залізничного училища" [4, с. 3]. Зразу ж відбувся розподіл слухачів на групи за рівнем знань з основних предметів – російської мови та арифметики. "За своєю підготовкою вони (слухачі курсів – П.Ч.) були розбиті на 3 групи. У 1-ій групі – для неграмотних та малограмотних викладались: російська мова, початкові знання з арифметики та географії. У 2-ій групі – для більш грамотних викладались: російська мова, арифметика (дії з цілими та дробовими числами), креслення та частково геометрія. У 3-ій групі – для добре грамотних – викладалися: алгебра, геометрія, фізика з початками хімії, загальна механіка, геологія, історія, література та креслення" [4, с. 4].

Окрім занять, для вихованців читались лекції: "Для доповнення до вечірніх курсів" [5, с. 12]. Теми лекцій були різноманітні, це – "Про повітря", "Про горіння" – М.Д. Аверкієва, "Про харчування

людини", "Про кисле молоко" – М.О. Заусайлова. Але деякі з них були присвячені також і історичній тематиці: "Дніпро та його пороги" Л.В. Юргевича та "Про Гоголя" В.І. Харциєва [5, с. 13-14].

Вже по закінченню першого навчального року при вечірніх курсах були відкриті літні заняття. Вони проходили у липні й серпні, і їх метою була підготовка малограмотних робітників до навчання на основних курсах. Саме з цього року на вечірніх курсах розпочався повний учбовий процес. Літні курси для неграмотних були певного роду підготовчим відділенням. Потім йшли основні курси, де слухачі мали можливість отримати загальну освіту, яка була ширшою за рамки початкової школи. Для випускників курсів були організовані спеціальні технічні курси з електротехніки, прикладної механіки, будівничої справи.

Вже при відкритті вечірніх курсів Комісія зіткнулася з іншою проблемою – складом викладачів. У протоколі засідання загальних зборів при КВ РТТ від 16 лютого 1906 р. говорилося: "Курси за розпорядженням Тимчасового Генерал Губернатора були відкриті, при чому вимагалися списки викладачів. З поданого списку викладачів Тимчасовим Губернатором були викреслені 9 чоловік" [4, с. 16]. Відсторонення від викладання деяких викладачів пояснюється їх суспільно-політичною діяльністю. Саме тоді розгорталися події революції 1905-1907 рр. і у них брали активну участь не тільки робітники, але і представники технічної інтелігенції. У січні 1906 р. з міста був висланий викладач Катеринославського Вищого гірничого училища, голова Комісії з технічної освіти КВ РТТ – Олександр Митрофанович Терпигорєв [9, с. 181]. На посаду голови Комісії був обраний інженер Володимир Степанович Галицький.

Навчання на вечірніх курсах не було безкоштовним для робітників. Так, у 1905 р., коли тільки започатковувалися заняття, для робітників, які відвідували курси, була встановлена платня у розмірі 50 копійок за навчальний рік [4, с. 4]. У 1906-07 навчальному році вони платили 1 крб. за півріччя [7, с. 5]. А вже у звіті КВ РТТ за 1907 р. зазначено, що за 1907-1908 навчальний рік платня визначалася у розмірі 2 крб. за півріччя [6, с. 97]. Окрім фінансових надходжень від робітників, які навчалися на курсах, Комісія отримувала кошти від підприємств, що знаходились в місті та губернії. Це були: Товариство Російських трубопрокатних заводів, Товариство Катеринославських сталеливарних заводів, Олександрівський завод Брянського Товариства, Товариство Російської залізної промисловості та ін. [5, с. 6].

Щодо етики і політичної заангажованості викладачів у Звіті курсів за 1906-07 навчальний рік в.о. голови Комісії В.С. Галицький вказував: "Між іншим, вважаю потрібним вказати, що викладачі курсів знайшли необхідним дотримуватися правила – не вводити політику в курси, курси повинні бути безпартійними, як це проголошено девізом на курсах для робітників за кордоном: освіта необхідна всім людям, яких би поглядів вони не дотримувались у політичних питаннях" [5, с. 47]. Керівництво курсів весь час намагалося вдосконалити викладання предметів, що яскраво підтверджує той таки звіт за 1906-07 навчальний рік: "Покращення у постановці справи безсумнівно потрібне. Одним з важливих недоліків, які доведеться ліквідувати в майбутньому, це – багатопредметність у старших групах і внаслідок цього мала кількість часу, яку можна приділити на кожен предмет слухачем протягом року, а тим більше – півріччя; вивчаючи 4 чи 6 предметів, робітник по кожному з них не отримує цілого кола даних, а розраховувати на те, що слухач буде мати можливість 3 роки підряд відвідувати курси – важко. Що часу на окремі предмети мало, з цим погоджуються і викладачі, і слухачі курсів" [5, с. 47].

Хоча й існувала завантаженість предметами, це не завадило Комісії по технічній освіті у ІІ півріччі 1906-07 рр. влаштувати викладання іноземних мов, яке тривало протягом з 20 січня до 15 травня. Було організовано 4 групи, а саме: дві групи – з англійської мови (у 1-ій – 30 чол., у 2-ій – 23 чол.), одна група з французької (30 чол.), та одна група – з німецької (30 чол.) Кожна група займалась тричі на тиждень по півтори години… Якщо загальноосвітні курси в основному утримувались за рахунок технічного товариства (пожертви залізниці, заводів та ін.), то курси іноземних мов – повинні були повністю утримуватись за рахунок слухачів, на їхню платню за навчання, тому з робітників було встановлено плату у розмірі – 5 крб. в півріччя за вивчення однієї мови [5, с. 48-49].

Курси з кожним роком розширювалися кількісно. Для покращення відвідування курсів та рівня знань проголошувалося введення перевірки знань та системи літньої перепідготовки тих, у кого були виявлені слабкі знання [7, с. 388].

Відвідування вечірніх курсів збільшувалося із року в рік. Так, у засіданні Комісії з технічної і професійної освіти при КВ РТТ 4-го квітня 1910 р. відмічалось: "Нинішній навчальний рік є ще більш сприятливим, ніж минулий у відношенні кількості слухачів та відсотку відвідувачів. Підтверджується це наступними цифрами: а) на літніх курсах 1909 року було 80 чоловік слухачів

проти 62 у 1908 р.; б) у першому півріччі 1909/10 навчального року кількість, яка записалася на курси досягла 343 чоловік, проти 276 чоловік минулого року, а у другому півріччі 245 чоловік проти 220 чоловік 1908/9 навчального року; в) загальна кількість, яка відвідує курси у поточному квітні місяці сягає 140 чоловік, проти 90 чоловік слухачів за цей же місяць минулого року" [8, с. 285]. Якщо порівнювати і наступні навчальні роки, то кількість відвідувачів збільшувалась із року в рік. Цьому сприяли також і об'єктивні фактори. 1911/12 навчальний рік розпочався у новій будівлі, спеціально побудованій для вечірніх курсів КВ РТТ. Урочисте відкриття відбулось 6 серпня 1911 року [12, с. 6]. І кількість робітників не забарилася збільшитись, у 1911/12 навчальному році було 433 чоловіки [10, с. 4], а в наступному – 478 чоловік, причому будівля мала всього 10 аудиторій і більшу кількість відвідувачів не могла вмістити, так що у подальшій реєстрації бажаючих на навчання було відмовлено [11, с. 3].

При КВ РТТ було відкрито бібліотеку, яка з вересня по травень працювала щочетверга з 7 до 9 год. вечора, а у дні засідань – весь час [6, с. 96].

На самих засіданнях КВ РТТ кожного разу заслуховувались доповіді на актуальні теми. В основному доповідачами були члени Товариства, але не рідко були й представники інтелігенції Катеринославщини. Так, у 1907 р. майже на кожному засіданні КВ РТТ заслуховувались доповіді на різноманітні теми, а саме: "Розробка питання про введення електричної тяги замість парової для вузлу доріг, які сходяться на станції Дебальцеве Катеринінської залізниці", "Попередні роздуми про влаштування каналізації станції Катеринослав", "Опис Катеринославського міського водопроводу, який будується". Окрім суто технічних тем представники Товариства були не байдужі до проблем історії. Членами Відділення були заслухані доповіді інженера архітектури Георгія Ілліча Туровця на тему: "Будівництво театру з художньої і технічної точок зору", та Дмитра Івановича Яворницького "По запорізьких попелищах"[6, с. 98].

Таким чином, можна зробити такі висновки. Засновуючи професійно-технічні школи, організовуючи лекції члени Товариства перш за все піклувалися про створення кадрів для виробництва. Культурно-просвітня робота сприяла підвищенню культурного і освітнього рівня робітників, що мало прогресивне значення. Через матеріальні труднощі, відсутність викладацького досвіду, нестачу підручників, насамкінець, матеріальний стан робітників процес функціонування курсів йшов не дуже швидко. Серйозною перепоною була й елементарна неграмотність потенційних учнів. Заслуга Товариства у тому, що воно пробуджувало інтерес робітників до питання спеціальної освіти і домоглося хоча б часткових успіхів у цій справі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Филиппов Н.Г. Научно-технические общества России (1866-1917). – М., 1975. – 213с.; 2. Демченко Т.П. Культурно-просветительская деятельность отделений Русского технического общества на Украине в 1870-1914 годы. – Автореферат диссертации кандидата исторических наук. – К., 1984. – 24с.; 3. Савчук В.С. Екатеринославское отделение Русского технического общества: основные направления и итоги деятельности.// Очерки истории естествознания и техники. – 1992/93. - № 41/42. – С. 87-101.; 4. Записки Екатеринославского отделения Императорского Русского технического общества (далі – ЗЕО РТО). – Екатеринослав, 1906. - № 3-5. – 75с.; 5. ЗЕО РТО. – 1907. - № 7-8. – 77с.; 6. ЗЕО РТО. – 1908. - № 3-4. – С. 95-249.; 7. ЗЕО РТО. – 1909. - № 7-8. – С. 281-399; 8. ЗЕО РТО. – 1910. - № 5-6. – С. 155-287; 9. Чорнобай П.О. Спогади О.М. Терпигорєва як джерело до історії формування науково-технічної інтелігенції Катеринослава початку ХХ ст.// Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2007. – Вип. 4. – С. 178-183.; 10. Отчёт (учебный) по курсам для взрослых мужчин в г. Екатеринославе за 1911/12 учебный год (7-й год существования). – Екатеринослав, 1912. – 39с.; 11. Отчёт (учебный) по вечерним курсам для взрослых мужчин в г. Екатеринославе за 1912-13 учебный год (8-й год существования). – Екатеринослав, 1913. – 48с.; 12. Отчёт по постройте в Екатеринославе дома для вечерних курсов и лекций. – Екатеринослав, 1912. – 22с.

Н.І. Стрельбіцька

ГРОМАДСЬКО–ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛИ ВІКЕНТІЙОВИЧА СІКОРИ В ПРОСКУРОВІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На сучасному історичному етапі значну роль у розвитку суспільства продовжують відігравати насамперед представники інтелігенції, люди високого сумління, сповнені почуття обов'язку перед рідною землею, люди, якими славиться Україна. Серед видатних постатей краю, які своєю невтомною працею, організаторським талантом і світлим розумом внесли величезний вклад у розвиток нашого міста, чільне місце посідає Микола Вікентійович Сікора. Протягом тринадцяти

років М.Сікора займав посаду гласного міської думи та водночас був членом міської управи, а також перебував на посаді міського голови Проскурова в 1917 – 1920 роках.

Напрями діяльності гласних Проскурівської міської думи та її виконавчого органу – управи висвітлюють матеріали архівних фондів державного архіву Хмельницької області – Проскурівська міська управа (Ф.52) [1], Проскурівська міська дума (Ф.54) [2] й Подільське Губернське з міських справ Присутствіє (Ф.117) [3]. Аналіз представлених у фондах документів дає чітке уявлення про становище Проскурова на рубежі XIX – XX ст., про сфери діяльності діячів міського самоврядування, які опікувались санітарним станом міста, питаннями освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, оподаткування тощо. В архівних документах згадується про міських голів Проскурова, гласних думи та управи. Склад Проскурівської міської думи та управи різних періодів, рішення, які приймалися гласними, досить чітко можна проаналізувати за протоколами їх засідань. Вони також надають можливість виділити межі компетенції діячів самоврядування, основні сфери їх діяльності, оцінити ефективність роботи, виявити недоліки тощо.

Одним з найбільш талановитих, енергійних, авторитетних діячів органів міського самоврядування Подільської губернії був Микола Вікентійович Сікора.

Нова реформа міського самоврядування вступила в дію в Проскурові тільки в січні 1880 року. На час введення міського положення в Проскурові нараховувалось мешканців міста – 4247 осіб; з них: православних – 1027, католиків – 1395, євреїв – 1806, представників інших віросповідань – 3 особи. Всього: домовласників – 1130; з них: православних – 299, католиків – 395, євреїв – 436 [1, арк.2-3]. За міською реформою визначалася нова система виборів до органів міського самоврядування. За результатами виборів формувались міська дума, як розпорядчий орган, і міська управа, як виконавчий. Очолював систему міського самоврядування міський голова. Він координував роботу думи й управи і мав досить широкі повноваження. Міський голова давав розпорядження про скликання засідань думи (відповідно ст.56 Міського положення), визначав порядок денний дня засідань (ст.57), під його особисту відповідальність друкувались доповіді по справах, які мали розглядатися в думі (ст.59) [2, 828]. Але в більшості міст Подільської губернії, в т.ч. і Проскурові, час від часу виникала проблема з кандидатурами на посаду міського голови. Особливо гостро ця проблема постала під час перших виборів. За результатами виборів у Проскурові міським головою був обраний Пенський. Але виконуючий обов'язки Подільського губернатора Милорадович був не задоволений кандидатурою, тому що за зібраними відомостями «…новообраний голова Пенський був мало розвинутим і навряд чи здатним виконувати обов'язки», також Пенський звинувачувався в п'янстві та крадіжці [3, арк.8]. Тому Милорадович надсилає клопотання про проведення нових виборів. У 1884 році міським головою був обраний більш достойний кандидат – В.Івашкевич, який повторно зайняв посаду в 1888 році. Під час наступних виборів у 1892 році виникли певні проблеми, проти Івашкевича було висунуто низку обвинувачень, і посаду міського голови тимчасово зайняв М.Пшонський [4, арк.17]. Після судових розслідувань Івашкевича було виправдано і він в третій раз очолив міську думу Проскурова. З 1900 року на посту міського голови перебував Г. Лисенко, який переважно опікувався питаннями благоустрою та санітарного стану міста. Нова виборча кампанія 1904 року стала для М.В.Сікори початком довгого й відданого служіння на благо рідного міста та його мешканців.

Народився Микола Сікора 6 грудні 1862 року в Проскурові в польській родині. Він здобув чудову освіту, після закінчення гімназії й військової служби навчався в Київському університеті Святого Володимира. Особисте життя Сікори складалося вдало. Він одружився з коханою жінкою, грекинею за національністю, Домінікою. У 1890 році в Сікори народилась дочка Анатолія. Але через чотири роки в сім'ї сталася трагедія – важко захворіла й померла дружина [5]. Протягом 10 років Микола Вікентійович самостійно виховував дочку. Особисте життя знову налагодилось тільки в 1905 році. Він вдруге одружується з полькою за національністю Іреною. Від другого шлюбу в Миколи Вікентійовича народився син Мечислав та дочка Ірена. Старша дочка Анатолія, від першого шлюбу, після закінчення гімназії одружилась з судовим чиновником Миколою Георгійовичем Волосовим. Працювала Анатолія Миколаївна Волосова бухгалтером в секретарському відділі Земської управи [5]. Сам М.В.Сікора мав великий досвід чиновницької служби, працював у різних державних установах міста. Завдяки своїм особистим якостям, професіоналізму Сікора користувався величезною повагою та авторитетом серед мешканців Проскурова. Під час виборів 1904 року М.В.Сікору обрали гласним міської думи. Одночасно йому довірили й посаду члена міської управи.

Микола Вікентійович був обраний на посаду гласного в досить складний період. Проскурів на початку XX ст. досить швидко розвивається. Але старі проблеми, насамперед благоустрою та

санітарного стану, в місті залишаються. Так у червні 1904 р. Київський, Волинський і Подільський генерал-губернатор, проїжджаючи через Поділля, висловив своє незадоволення санітарним станом міст і сіл губернії, в т.ч. Проскурова, стверджуючи що при «відвідуванні міст і містечок ввіреного моєму управлінню краю я не міг не звернути уваги на незадовільне облаштування таких, при повному порушенні будівельних і санітарних правил» [6, арк.9]. Генерал-губернатор протягом червня-серпня 1904 р. надіслав низку циркулярів Подільському губернатору про необхідність складання плану «з оздоровлення і благоустрою ввірених їх управлінню міст і містечок» [7, арк.10]. Підготовлений Подільським губернатором план комплексних заходів був досить масштабним і зводився до наступного:

– проведення робіт щодо благоустрою вулиць, площ, дворів у містах та містечках згідно з відповідними вимогами будівельних норм;

– міським думам необхідно розробити і впровадити заходи щодо будівництва та ремонту доріг;

– поліцейські органи зобов'язані встановити контроль за виконанням громадянами постанов думи і дотриманням будівельних та санітарних норм;

– у Проскурів та інші міста губернії направити технічних спеціалістів для консультацій та виправлення помилок у плані благоустрою міст.

Проскурівська дума та управа на чолі з міським головою Г.Дубецьким відповідально поставилась до вирішення завдань. Комплексний підхід до розв'язання проблем благоустрою міста дав певні позитивні результати. Гласний міської думи та управи М.В. Сікора активно займався вирішенням даних проблем, входив до складу спеціальної комісії із благоустрою міста [8]. Протягом 1905-1909 рр. міська дума збільшує асигнування на міське будівництво та очищення Проскурова.

Працював Сікора як гласний думи і управи і при наступному міському голові – полковнику П.Дорошевичу. На початку ХХ ст., міська дума приділяє більше уваги освітнім потребам населення, постійно збільшуючи витрати на подальший розвиток освіти в м. Проскурів.

Міська дума також вирішувала питання щодо виділення земель та будівель для організації нових навчальних закладів. У 1899 р. дума розглядала справу про виділення коштів на будівництво нового приміщення Проскурівського міського двокласного училища. Необхідні кошти планувалось виділити із резервного фонду. Розглянувши заяву штатного смотрителя Проскурівського міського училища О.Тищенка про те, що приміщення училища не відповідає ніяким нормам, дуже незручне й тісне, дума виділила 14000 крб. на будівництво нового приміщення замість 560 крб., що виділялись нею щорічно на утримання старого [11, 68].

Вже у 1907 р. нове приміщення училища було побудоване. Голова Проскурівської міської думи П.Дорошкевич та члени міської управи М.Сікора і Я.Чекирда в присутності директора міського училища Н.Кузнєцова оглянули нове приміщення. 27 листопада 1909 р. училище відвідав окружний архітектор Київського навчального округу Ф.Олтаржевський, який залишився задоволений рівнем цього закладу в плані архітектури та благоустрою [11, 68].

Гласні думи та управи, і насамперед М.В.Сікора не тільки займалися навчальними закладами, щорічно виділяючи кошти на їх утримання на належному рівні, але й проводили заходи щодо підвищення загальноосвітнього рівня населення міста. Міська дума виділяла кошти з міського бюджету на видання художньої літератури для міських бібліотек, на друкування підручників для гімназій та училищ. На утриманні Проскурівської міської думи були міські читальні, бібліотеки, музей, картинна галерея по вул. Олександрівській та інші культурно-освітні установи. Микола Вікентійович і надалі опікувався питаннями розвитку освіти в місті, виступаючи за збільшення асигнувань на освітню галузь [8].

Така тенденція чітко помітна при порівнянні фінансових витрат на навчальні заклади Проскурова. Так на утримання міських шкіл дума виділила в 1912 р. – 2760 крб.; 1913 – 4592 крб.; 1914 – 11200 крб. Витрати на загальні заходи щодо розповсюдження освіти серед міського населення, на утримання суспільних бібліотек, читалень, музеїв, картинної галереї, на видання книг і підручників складали в 1912 – 700; 1913 – 750; 1914 – 820 руб. [10, арк.10] Всього витрати думи на навчально-освітні заклади міста становили в 1912 – 11058; 1913 – 14167; 1914 – 19327 крб.[10, арк.14] Отже, значна частина міського резервного фонду виділялась міською думою на підвищення рівня освіти населення Проскурова.

Перебуваючи протягом тривалого часу на відповідальних постах, Сікора завжди відрізнявся мудрістю, розумінням ситуації, доброзичливістю, вмінням приймати правильні рішення й величезною працездатністю. У своїх мемуарах приватний нотаріус К.Колоколов згадує, що «…зі

вступом на посаду Миколи Вікентійовича Сікори діяльність управи стала змістовнішою, енергійнішою» [11, 62].

Так у березні 1910 р. міська дума об'явила конкурс на створення проекту електричного освітлення вулиць міста. Одним з ініціаторів введення електричного освітлення в Проскурові був М.В.Сікора [8]. За підсумками конкурсу, Проскурівська управа, до складу якої протягом тринадцяти років входив Микола Вікентійович, з дозволу Подільського губернатора та міського голови, уклала угоду з переможцем цього конкурсу «Торговим домом Електра» інженера Е.Рабіновича. Управа розробила деталі договору на досить вигідних для міста умовах:

– Проскурівська управа надає Рабиновичу виключне право на проведення електрики в місті терміном на 12 років;

– Рабінович міняє всі встановлені раніше гасово-жарові ліхтарі в кількості 56 штук на стільки ж дугово-електричних [6, арк.12];

– за освітлення вулиць місто платить Рабіновичу по 4 коп. за годину горіння одного ліхтаря, а за освітлення міських установ - по 2 коп. за 100 годин [6, арк.14];

– Рабінович зобов'язується безкоштовно відпускати енергію для освітлення міської бібліотеки ім. О.Пушкіна у вечірні години [10, арк.18].

Отже, інженер Е.Рабинович уже в серпні 1911 р. створив систему електроосвітлення в Проскурові, яка фактично без перебою працювала до 1917 р. Проскурівська міська дума постійно передбачала в бюджеті кошти на покриття витрат, пов'язаних з електричним освітленням міста. Значні матеріальні затрати виправдали себе, в місті значно покращилася ситуація в плані правопорядку. Так, за статистичними даними, в 1913 р. порівняно з 1909 р. зменшилась в 1,5 рази кількість розкрадань, грабунків, розбоїв; у 2 рази – дрібного хуліганства [10, арк.19]. Отже, з уведенням в дію електромереж відбулись позитивні зміни в Проскурові щодо благоустрою та охорони правопорядку.

Досить серйозні проблеми необхідно було вирішувати міським органам влади і в сфері соціального захисту населення. Микола Вікентійович Сікора вирішував соціальні питання не тільки як представник думи та управи, але і як людина – гуманіст. Незважаючи на незначні власні прибутки, він все своє життя займався благодійністю.

Прибутки йому приносили купальні, розташовані на березі Південного Бугу з боку парку. Купальні, переважно були побудовані для гігієнічних потреб жителів міста. Оплата за користування була мінімальною: всього 5 копійок. Фактично всі кошти від купалень йшли на утримування безкоштовної їдальні для незаможних верств населення [5]. Сам Сікора жив досить просто й невибагливо у звичайному одноповерховому будинку №10 в провулку Лодочному (в наш час зберігся будинок в провулку Човновому, де проживає внук міського голови – Георгій Миколайович Власов та правнучка Неоніла Олексіївна Орджаніоні зі сім'єю). Будинок Сікори завжди був відкритий для друзів, співробітників по думі та управі, знайомих та всіх, хто потребував його поради та допомоги [8]. Весь свій час віддавав Сікора вирішенню нагальних потреб громади Проскурова. Для зручності спілкування з мешканцями міста він переїжджає з провулку Лодочного в центр міста, знімає квартиру на розі вулиць Дворянської і Глухої, відкриває громадську приймальню [12, 19]. Двері квартири М.В.Сікори завжди були відкриті для жителів міста. З ініціативи гласного міської думи багато мешканців Проскурова отримали матеріальну допомогу від міської думи [5]. Звичайно, жителі міста любили й поважали Миколу Вікентійовича, його авторитет був незаперечним. Під час виборів 1916 р. М.В.Сікору вчетверте обирають до складу міської думи та управи. У 1917 році гласні міської думи обрали Сікору міським головою. У дуже важкий напружений період зайняв Сікора цю відповідальну посаду. Перша світова війна у розпалі, набирають обертів національно-визвольні змагання, триває громадянська війна. Місто Проскурів входило до прифронтової зони, саме тут розміщувався штаб 8 – армії Південно – Західного фронту. У місті розміщувалась штаб – квартира генерала О.Брусилова. У зв'язку з перебуванням у місті величезної кількості військових виникала маса фінансових і соціальних проблем. Щоб стабілізувати фінансову ситуацію в місті, М.Сікора вдався до рішучого і виваженого кроку – запровадження власних грошових знаків. На всіх грошових знаках був особистий підпис міського голови й напис «Проскурівський міський банк обов'язково вимінює бони на державні гроші без обмежування сум». Нові грошові знаки перебували в обігу протягом 1918 – 1919 рр. і сприяли частковій стабілізації фінансового становище мешканців Проскурова в досить складний період [8].

Найбільшою трагедією для міського голови в ці буремні часи став єврейський погром 15–16 лютого 1919 року. Отаман Семесенко разом зі своїми гайдамаками влаштували єврейський

погром. Під час цих трагічних подій загинуло 390 чоловіків, 309 жінок, 76 дітей, було поранено близько 500 осіб єврейської національності [8].

За іншими даними, загинуло близько тисячі мирних жителів Проскурова. Всі свої сили, вплив, авторитет використовував міський голова, щоб припинити погром. З його ініціативи було скликано екстрене засідання думи. Сікора особисто телеграфував декілька разів уряду, Директорії. Закликав вжити заходів щодо припинення терору. Також міський голова, ризикуючи власним життям, особисто допомагав євреям переховуватись від гайдамаків [8]. Також Сікора ризикнув піти на крайній крок і особисто відвідати отамана Семесенка з проханням «…милості до євреїв» [12, 19]. Жорстокі події лютого 1919 року підірвали здоров'я міського голови. Загострилася давня хвороба кишечника, швидко розвивалася пухлина. Але, незважаючи на смертельну хворобу, Микола Вікентійович фактично до останніх своїх днів продовжував працювати, приймав вдома відвідувачів, допомагав, чим міг [5].

У листопаді – грудні 1920 року в місті Проскурові встановлюється радянська влада.

Микола Вікентійович Сікора помер в березні 1921 року і був похований на міському кладовищі. У наш час в Хмельницькому проживають родичі Сікори, зокрема його внук Волосов Григорій Миколайович, правнучки Наталя та Олександра Волосови, правнуки Петро, Сергій, Микола Орджаніоні, правнучка Неоніла Орджаніоні (Іщук), яким приношу щиру подяку за надану інформацію. Проживають нащадки Сікори і в Польщі. Після смерті Сікори його друга дружина Ірена, полька за національністю, виїхала до себе на батьківщину. Внуки Ірени Сікорської Марек і Янек Шумовські відвідали Україну й відновили родинні зв'язки близько п'яти років тому [5]. Три роки тому, з ініціативи представників і української, і польської родини на старому міському кладовищі було встановлено новий пам'ятний знак на могилі славного предка. На пам'ятнику – надписи «Микола Вікентійович Сікора – останній міський голова Проскурова», «Від внуків Шумовських, Волосових, Орджаніоні».

М.В. Сікора, міський голова Проскурова в 1917 – 1920 роках, більшу частину свого життя присвятив рідному місту. Поляк за національністю, душею українець, він любив Проскурів та його мешканців. Невтомна й багаторічна праця Миколи Вікентійовича внесла свій вклад в позитивні зміни й подальший розвиток Проскурова на початку минулого століття. У будь- який період часу є люди – справжні патріоти свого міста, які готові віддати життя на його благо. Одним із таких патріотів Проскурова, справжнім прикладом для всіх був і залишається Микола Вікентійович Сікора. Обов'язок вдячності вимагає від нас, хмельниччан, поставити цю яскраву особистість в почесний ряд людей, які своєю невтомною працею звеличували наш край.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІА). - Ф. 442. - Оп.548. - Спр.21. Справа про введення міського положення 1870 в мм. Вінниці, Проскурові і Могильові Подільської губернії; 2. Полное собрание Законов Российской империи. - Т. 14. - № 48498; 3. ЦДІА. - Ф. 442. - Оп.548. - Спр.21. Справа про введення міського положення 1870 в мм. Вінниці, Проскурові і Могильові Подільської губернії; 4. Стрельбіцька Н.І. Історичні аспекти зародження, розвитку і діяльності міського самоврядування міста Проскурова (70-ті р. XIX – 20-ті р. XX ст.) // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький, Кам'янець – Подільський: Оіюм, 2006.– Т.2; 5. Спогади про М.В.Сікору Неоніли Олексіївни Орджаніоні (Іщук), правнучки / Записала Н.І.Стрельбіцька 12.08.2007; 6. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). - Ф. 117. - Подільське Губернське по міським справам Присутствіє. - Оп.1. – Спр.30; 7. Спогади про М.В.Сікору Миколи Олексійовича Орджаніоні, правнука./ Записала Н.І.Стрельбіцька 14.08.2007; 8.Завальнюк О. Збройна боротьба в Проскурові у 1919 – 20 рр. // Плоскирів, Проскурів, Хмельницький. Фактографічний збірник. – Хмельницький, 1993; 10. ДАХО. - Ф. 117. - Оп.1. – Спр. 892; 11. Єсюнін С.М. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2004; 12. 12.Єсюнін С.М., Павлова Н.М. Проскурів – Хмельницький. Подорож у часі. Хмельницький: ПП Гонта А.С., 2006.

В.П. Рекрут

КООПЕРАТИВНА ТА ДЕРЖАВНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ П.П. ВІДИБІДИ НА ПОДІЛЛІ У ДОБУ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1914 – 1920 РР.)

Сучасній громадськості України мало що відомо про життя та діяльність подільського кооператора, державного діяча доби Української Народної Республіки, а згодом архієпископа православної церкви Петра Порфировича Відибіду (1891 – 1971 рр.). Його творча, кооперативна, громадська та державницька діяльність у добу Української революції довгі роки замовчувалася і

лише із здобуттям незалежності України знайшла часткове відображення, переважно в довідково-енциклопедичній науковій літературі [1].

В останній час у працях автора цієї статті «Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897 – 1939 рр.)» (у співавторстві з В. Подоляном) [2], «З людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX – початок XX ст.)» [3] та К. Завальнюка «Життя в ім'я України» [4] подавались повідомлення про участь П. Відибіди у діяльності кооперативних установ у роки Української революції (1917 – 1920 рр.).

Автор даної розвідки ставить за мету донести до широкого кола науковців маловідомі сторінки з біографії П. Відибіди та провести аналіз його кооперативної і державницької діяльності на теренах Поділля в роки Українських національно-визвольних змагань 1914 – 1920 років.

Петро Порфирович Відибіда народися 26 червня 1891 р. (за ст. ст.) в

с. Стрільчинці Брацлавського повіту (нині Немирівського району) в сім'ї псаломщика місцевої Свято-Пророко-Іллінської православної церкви [5]. Початкову освіту отримав у Стрільчинецькій церковно-парафіяльній школі і з 1902 р. продовжив навчання в Тиврівському духовному училищі. Після успішного закінчення училища у 1908 р. отримав право «вступу в перший клас без іспиту» і у серпні того ж року був зарахований учнем Кам'янець-Подільської духовної семінарії [6]. Перші роки навчання в насиченій духом українства Подільській семінарії пройшли без особливих ускладнень, але рішенням правління семінарії від 13 – 14 червня 1911 р. П. Відибіду виключили з семінарії з причини «малоуспішності й поганої поведінки» [7]. На нашу думку, звільнення більше схоже на розправу нового керівництва семінарії за його прихильність до українського руху, яким була проникнута значна частина семінаристів і духовенства.

Ймовірно, на прохання батька керівництво семінарії пішло на поступки і надало П. Відибіді направлення в Томський імператорський університет, який приймав до вузу колишніх семінаристів. Навчання там було безкоштовне, студенти забезпечувалися гуртожитком, але не мали права переходу (переводу) в інші університети та навчальні заклади [8]. Крім того, мабуть, хтось із подолян працював у цьому навчальному закладі й допомагав вихідцям з Поділля там навчатись. За свідченням краєзнавця с. Стрільчинець вчителя історії

П. Матвеєва, там отримали освіту брат Петра Олександр, ще декілька місцевих священнослужителів. Отже, після 3-х років навчання в Подільській духовній семінарії Петро Порфирович опинився у далекому Сибіру і там отримав вищу освіту. Підтвердженням цього служить документ, знайдений у Державному архіві Вінницької області, який свідчить, що він дійсно проживав у м. Томську і там на початку 1913 р. отримав «білий білет», тобто звільнення від служби в армії [9].

Отже, знайдені документи в Державних архівах Вінницької та Хмельницької областей уточнюють інформацію дослідників щодо закінчення П. Відибідою Подільської духовної семінарії і дають підстави вважати, що згаданої семінарії він не закінчив, а вищу духовну освіту здобув у Томському державному університеті.

Повернення у другій половині 1914 р. до рідного Поділля якраз збіглося із початком Першої світової війни. Запроваджені єпископом Серафимом гоніння продовжували мати місце, і тим духівникам, хто був інакодумцем, шансів отримати пристойну службу не було. Тому П. Відибіда вирішив долучитися до праці в кооперації: допоміг започаткувати в кінці 1914 р. Стрільчинецьке кредитне товариство й вступив на роботу до Губернської каси дрібного кредиту в чині практиканта з кооперації. Вже 13 –14 лютого 1915 р. він бере участь (секретарем засідання) в губернській кооперативній нараді з питань кредитування населення і кооперативних установ та надання інструкторської допомоги кредитним товариствам [10]. Упродовж 1915 р. освічений практикант Петро читав лекції на кооперативних курсах, які влаштувала Губернська земська управа, при цьому для всіх бажаючих вони проводилися безкоштовно. Такі курси з питань кредитної кооперації пройшли в м. Гайсині (4 – 14 травня), Тульчині (17 – 30 травня) та Могилеві (2 – 12 червня), на яких отримали знання близько 150 курсистів [11]. За короткий час роботи в кредитній кооперації він набув неабиякого авторитету й тому після організації Подільського союзу кредитних і ощадно-позичкових товариств (13 – 14 вересня 1915 р.) голова правління Д. Маркович запросив його на посаду ревізора-інструктора. Приступивши з 01. 06. 1916 р. до виконання обов'язків, П. Відибіда за короткий час організував новий надзвичайно важливий відділ, який опікувався облаштуванням нових кредитних товариств, надавав практичну допомогу, проводив ревізування діючих установ та організовував культурно-масову роботу союзу [12]. Про інтенсивність праці П. Відибіди може слугувати той факт, що дві третини робочого часу він проводив у відрядженнях в різних куточках губернії і швидко

завоював авторитет провідного фахівця з кооперативної справи. 19 – 20 березня 1917 р. на ІІ-х чергових зборах уповноважених Подільського кредитного союзу у Вінниці його обирають членом правління, а враховуючи те, що діючий голова Д. Маркович активно зайнявся політичними питаннями і організацією революційної боротьби українського народу, вирішення всіх господарських справ фактично взяв на себе молодий заступник П. Відибіда (26 р.) [13].

Завдячуючи цілеспрямованій роботі правління в умовах економічної нестабільності після Лютневої революції 1917 р., Подільський кредитний союз швидко набув статусу фінансово стабільної провідної кооперативної установи губернії, що спонукало до гуртування навколо нього розрізнених регіональних споживчих союзів, товариств гуртових закупівель і окремих сільськогосподарських кооперативів. 9-11 квітня 1917 року за ініціативою Подільського союзу і свідомих кооперативних діячів у Вінниці відбувся загальний губернський кооперативний з'їзд, який прийняв низку рішень, зокрема: на підтримку Тимчасового уряду, доведення війни до перемоги, національної територіальної автономії України, націоналізації освіти, відродження української мови і культури, поваги та врахування інтересів національних меншин, впровадження широкої демократії тощо. З'їзд також обрав бюро для створення Подільського кооперативного комітету, який мав координувати діяльність кооперативних установ і провести організаційні заходи щодо утворення єдиного кооперативного союзу Поділля [14].

Отже, Подільський кредитний союз упродовж 1917 року в умовах війни і екстремальної політичної напруги, повної розрухи господарсько-фінансової системи, розгулу реакції, анархії і бандитизму зумів зберегти ідеали кооперації – працювати на користь та обслуговувати членів товариств. Подільський кредитний союз став одним із засновників українських кооперативних центрів (Українбанк, Централ, Дніпросоюз, Книгоспілка та ін.) і набув визнання в українському кооперативному русі. На другому Всеукраїнському кооперативному з'їзді, який відбувся 16-19 серпня 1917 року в Києві, у склад обраного форумом Центрального українського кооперативного комітету (далі: ЦУКК) ввійшли два представники від Подільського союзу – П. Відибіда та Д. Маркович, котрого обрали додатковим голосуванням, визнаючи його неабиякий авторитет і заслуги перед українською кооперацією [15]. Саме за пропозицією подолян з'їзд одностайно прийняв резолюцію про визнання Генерального Секретаріату і його структури найвищим органом влади на Україні. Отже, українські кооператори поклали початок у визнанні верховенства влади Української Центральної Ради і підтримали шлях до самостійності України [16].

Необхідно зазначити, що, поряд з кооперативною діяльністю, П. Відибіда активно займався громадсько-політичними справами. За списком № 1, який об'єднував УПСР, УСДРП та Українську селянську спілку, на виборах 12 листопада 1917 р. його обрали депутатом Всеросійських установчих зборів [17].

П. Відибіда стояв біля витоків створення Союзу подільських українців, був членом Губернської української ради, його обирали членом Губернської управи, Вінницьких земських зборів, радним Вінницької міської думи та членом Української Центральної Ради (далі: УЦР). За його участю створено кооперативне видавництво «Воля», побачили світ кооперативні часописи «Подільська воля», «Бюлетень Союз-банку», активно поширювалася всеукраїнська газета «Народна Воля» та інші національно орієнтовані періодичні видання. Саме кооператори організували на Поділлі масові маніфестації на підтримку УЦР, в значних об'ємах множили і розповсюджували через кооперативні установи тексти Універсалів, надавали відчутну фінансову підтримку в українізації шкільної освіти тощо. Виступаючи на першому Подільському українському з'їзді (5- 6 травня 1917 р.), П. Відибіда наголосив на потребах притримуватись порядку щодо земельного питання і закликав до українізації земських установ, які «повинні стати оборонцями народних інтересів» і допомагати будувати «свою національну українську хату» [18].

На чергових зборах Подільського Союз-банку (нова назва Подільського кредитного союзу) у березні 1918 р. П. Відибіду обирають головою правління, і він активно проводить заходи щодо організації єдиного Подільського кооперативного союзу. Був розроблений статут союзу на кшталт кращих європейських зразків і скликана 14 – 16 квітня губернська кооперативна нарада, на якій учасники погодили всі умови створення такого центру. Але державний переворот і прихід до влади гетьмана П. Скоропадського порушив усі плани кооператорів. Гетьманська влада заборонила проведення будь-яких зібрань, в тому числі і проведення установчого кооперативного з'їзду, навіть вдалася до переслідування колишніх членів УЦР. Серед арештованих опинився

П. Відибіда, якого 23 червня о третій годині ночі після прискіпливого обшуку в його помешканні в супроводі австрійських жандармів помістили у вінницьку тюрму [19]. Завдяки рішучим

діям колег-кооператорів В. Мачушенка, А. Герасименка питання арешту керівника Подільського Союз-банку набуло широкого резонансу і при особистій участі Д. Марковича стало предметом розгляду найвищих посадових осіб держави. Д. Маркович добився аудієнції у гетьмана П. Скоропадського і прохав його втрутитись у вирішення долі арештованого колеги. Така дієва підтримка з боку Д. Марковича змусила центральне жандармське відомство прийняти рішення про звільнення П. Відибіди з в'язниці, про що була направлена депеша до начальника штабу гетьмана України, і вже 30 червня він був звільнений [20].

Спроби гетьманського уряду відродити верховенство приватної власності на землю викликали протидію селянства, а утиски кооперативних організацій змусили цю досить потужну силу приєднатися до антигетьманського руху. Центром усіх опозиційних сил став Український національний союз (далі: УНС), який з вересня 1918 р. очолив В. К. Винниченко [21]. Філія цього союзу існувала з жовтня 1918 р. і у Вінниці. До її складу УНС увійшли Подільський Союз-Банк і Вінницький союз споживчих товариств. Президію Вінницької філії УНС очолював О.Ц. Базилевич, її членами також були Ю. Щириця, В. Мачушенко, П. Відибіда та П. Журавель (крім Ю. Щириці - всі кооператори) [22]. На заклик Директорії антигетьманське повстання розпочалось 15 листопада 1918 р., а через місяць (14 грудня 1918 р.) гетьман П. Скоропадський добровільно зрікся влади і змушений був емігрувати до Німеччини.

У Вінниці перехід влади від Гетьманату до адміністрації Директорії відбувся безкровним шляхом. Цікавим фактом стало те, що у підготовці мирного розгортання подій безпосередню участь брав родич П. Відибіди (чоловік рідної сестри Ольги) Синівський Степан Федорович [23]. Як представник українського студентства, що мав досвід військової служби (прапорщик царської армії), він брав участь у таємній нараді Директорії, яка відбулася 15 листопада в м. Біла Церква. Там генералом О. Осецьким був призначений на посаду начальника контррозвідки УНР у Вінниці і негайно приступив до здійснення повстання. За свідченнями С. Синівського, на допитах в НКВС йому вдалося протягом однієї доби 18 листопада «...завербовать среди офицерских караульных рот и местного Гайдамацкого полка ряд людей из командных высот, сочуствующих правительству УНР» і у такий спосіб схилити командира ІІ-го Подільського гайдамацького корпусу до переходу всіх його частин на бік Директорії [24].

Отже, завдяки консолідованим діям політичних сил і кооперативної громадськості Вінниччина стала першим краєм в Україні (19 листопада), на якій вдалося встановити владу Директорії УНР. Такі обставини сприяли переїзду сюди в кінці листопада 1918 р. членів Директорії для організації подальшої боротьби за встановлення нової влади у Києві. Поруч із Директорією, як свідчить В. Винниченко, «з перших днів повстання функціонувала у Вінниці Тимчасова Рада Завідуючих державними справами без виразних конституційних прав і обов'язків; це був примітивний дорадчий орган Директорії в усіх справах державно-адміністративного життя. З виїздом Директорії з Вінниці Тимчасова Рада Завідуючих автоматично припинила свою діяльність» [25]. Керуючим Міністерства фінансів був призначений П. Відибіда, який за дорученням Ради комісарів займався фінансовими справами колишнього гетьманського уряду, зокрема продажем «...німцями за 160 млн. крб. гетьманському уряду військового майна через консорціум банків..., зловживанням з приводу фальшивих грошей...» та ревізією тимчасово закритого Державного банку [26]. По суті, участь у діяльності цього неформального органу – тимчасовому уряді України – стала для П. Відибіди бойовим хрещенням в урядових структурах УНР і початком його урядової праці. Так 30.01.1919 р. його призначають керуючим Міністерства фінансів в уряді В. Чеховського «на час відсутності по службових справах пана міністра фінансів» [27]. За короткий час роботи в уряді В.Чеховського він зумів фінансово зміцнити кооперативні установи шляхом проведення 04.02.1919 р. «Закону про видачу довгострокових позичок центральним кооперативним установам на фінансування української промисловості», яким кооперативним організаціям на розвиток власного виробництва виділялися 286 млн. гр. на пільгових умовах (на 13 років під 6 % річних з погашенням позики з 5 року користування) [28].

У зв'язку з демісією уряду В. Чеховського, П. Відибіда втратив свої повноваження, але постановою Ради Міністрів від 12. 02. 1919 р. його знову запрошують як товариша міністра фінансів до уряду С. Остапенка [29].

Слід нагадати, що на початку 1919 р. внаслідок потужного наступу більшовицьких військ Директорія УНР змушена була залишити Київ та згодом й Вінницю і переїхати у Кам'янець-Подільський. Захоплення Вінниці (17 березня) покликало за собою негайну перебудову кооперативної діяльності на більшовицький лад: ревізія і облік усіх товарних запасів та заборона

вільної торгівлі, встановлення «твердих цін», реквізиція кооперативних коштів, арешти й розстріли всіх, хто якось чинив опір новій владі. Так у листі від 21 березня 1919 р. до Вінницького виконкому ради робітничих і селянських депутатів П. Відибіда повідомляв, що увечері 20 березня озброєні бійці захопили приміщення Союз-банку і вимагали відчинити касу та заборонили проводити будь-які операції без їх дозволу. Голова правління наголошував, що «Банк Подольского союза кооперативов есть банк народный-кооперативный, построенный на началах солидарной ответственности свыше пятисот тысяч домохозяев-крестьян Подольской губернии, объединенных в кооперативы как кредитные, так и потребительские… и просим Вас не производить каких бы то ни было реквизиций в кооперативных народных банках» [30]. Реакція більшовиків була адекватною їх суті: на квартирі у П. Відибіди провели прискіпливий трус, реквізували всі його особисті документи та цінні папери, а його арештували. Лише за рахунок внесення застави у розмірі 20 тис. крб. йому вдалося уникнути в'язниці і тим скористатися, щоб нелегально перебратися до Кам'янця-Подільського [31].

Найстрашнішим злочином більшовиків стали чисельні людські жертви серед мирного населення та кооператорів зокрема. Їх провина полягала в тому, що вони не дозволили «реквизировать» значної суми коштів (10 млн. готівкою) із каси і тому Сорокінський каральний загін у ніч з 9 на 10 червня разом з іншими громадянами Вінниці без суду і слідства розстріляв 7 кооператорів-працівників Союз-банку [32]. За короткий термін перебування на Поділлі «визволителі» встигли досить відчутно знекровити кооперативні установи Поділля, але повної картини цих втрат точно встановити неможливо. За неповними даними, лише за липень-серпень 1919 р. шкода, завдана кооперативному Союз-банку, перевищувала 10 млн. карбованців [33].

Перебуваючи в Кам'янці-Подільському (квітень-серпень 1919 р.), П. Відибіда звільнився з державної служби (відставка уряду С.Остапенка у квітні 1919 р.) і знову активно долучився до кооперативних справ.

Варто наголосити, що через обставини у 1919 – 1920 рр. Поділля виявилось територією активних визвольних змагань, а м. Вінниця, Жмеринка, Проскурів, Кам'янець-Подільський та низка інших міст стали осередками швидкоплинних урядів Директорії УНР і займали стратегічне значення для організації національно-визвольної боротьби українського народу.

В умовах ізоляції від Великої України обставини покликали свідомих кооператорів повернутися до утворення територіального координуючого кооперативного центру, який опікувався б проблемами кооперативного руху. Таким органом став кооперативний центр «Рада Трьох». Ініціатором його утворення за підтримки П. Відибіди став О. К. Мицюк (український державний та кооперативний діяч, член правління «Централу», колишній міністр внутрішніх справ в уряді УНР під головуванням В. Чеховського) [34]. Він провів низку організаційних заходів і започаткував Вінницький та Кам'янецький «Господарсоюзи» (головою правління останнього працював до вимушеної еміграції в кінці 1920 р.) [35]. Утворення спілок сільськогосподарських кооперативів («Господарсоюзів») стало заключною сходинкою в організації ієрархії галузевих кооперативних центрів та створило гарні передумови для об'єднання кооперативного руху губернії.

За підтримки урядових структур УНР у м. Вінниці 29 – 30 вересня 1919 року відбувся з'їзд представників кооперативних союзів України (звільнених територій) [36]. Форум створив «Раду Трьох» як координуючий кооперативний центр з представників трьох основних напрямків діяльності кооперації та прийняв рішення про утворення Подільського крайового кооперативного комітету. Зібрання також обрало О. Мицюка товаришем міністра народного господарства УНР і склад кооперативного бюро при Міністерстві народного господарства [37].

Уряд УНР погодився на пропозиції подільських кооператорів та виділив значні кошти для проведення експортно-імпортних операцій та організації постачання хліба, фуражу, задоволення інших потреб української армії. Так, 15 липня 1919 року міністр фінансів УНР Б. Мартос затвердив розпорядження про виділення 20 млн. гривень позики Подільському Союз-банку для закупок за кордоном вкрай необхідних паливно-мастильних матеріалів, сільськогосподарських машин та дефіцитних товарів [38]. Одночасно Союз-банк під керівництвом П. Відибіди, створивши Гайсинську, Могилівську, Проскурівську та Кам'янецьку філії, значно збільшив свої ресурси, фактично перетворився на провідну фінансово-кредитну установу для обслуговування всіх кооперативних товариств Подільського краю.

В умовах ізоляції Союз-банк намагався налагодити торговельні зв'язки з іншими країнами світу. Так на засіданні «Ради Трьох» 24 березня 1920 р. голова Союз-банку П. Відибіда звітував про відвідини Відня, Праги, Берліну, Варшави та інших великих європейських міст і доповів, що українській делегації вдалося встановити контакти з «Оцуксом» – центром української кооперації за

межами України [39]. Також доповідач сповістив про гарні перспективи торговельних відносин з англійськими, американськими, швейцарськими та іншими діловими колами світової спільноти, але основним стримуючим фактором, безперечно, було визнання незалежності Української Народної Республіки.

В умовах спільної боротьби українo-польських збройних сил проти більшовицьких військ у квітні-червні 1920 р. П. Відибіда активно займався постачанням української армії та підтримував діяльність кооперативних установ на звільнених територіях. Невдачі воєнних операцій у зв'язку з відмовою польської сторони боротися проти більшовицької армії призвели до втрати відвойованих територій і викликали чергову кризу в уряді УНР. На засіданні Ради Народних Міністрів 29.06. 1920 р. в м. Кам'янець-Подільському П. Відибіду знову запрошують до урядової праці і його кандидатуру затверджують на посаді товариша міністра фінансів [40]. Під час наступної евакуації уряду в м. Станіслав (нині: Івано-Франківськ), а згодом у м. Тарнов (Польща) Петро Порфирович займався питаннями фінансового забезпечення діяльності УНР. Так на засіданні Ради народних міністрів розглядалися питання про позику польського уряду в розмірі 500 млн. польських марок для забезпечення потреб Дієвої армії УНР та прийнято надзвичайно важливе рішення щодо власних українських грошей. Рада ухвалила «відправити П. Відибіду до Варшави в справі улаштування експедиції заготовлення державних паперів», тобто йому доручили негайно організувати виготовлення української валюти [41]. Після повернення з відрядження 02.08.1920 р. уряд призначив П. Відибіду керуючим Міністерства фінансів, а 12. 08. 1920 р. ухвалив запропонований ним законопроект щодо друку українських грошей, що, за спогадами М. Гнатишака, стало авторизацією емісії кредитних білетів 50 і 1000 гривень [42].

Спроба уряду УНР використати будь-які можливості у боротьбі проти більшовизму в кінці вересня 1920 р. призвела до переговорів «з російськими колами антибільшовицького напрямку, а також в справі пертрактації з генералом П. Врангелем» [43]. Уряд переїхав з м. Тарнова в м.Станіслав, а згодом до м. Кам'янця-Подільського. Там 12. 11. 1920 р. новий уряд під керівництвом А. Лівицького затвердив законопроект П. Відибіди про відкриття в Кам'янці-Подільському філії експедиції заготівлі державних паперів [44]. Але стрімкий наступ Червоної Армії створив загрозу захоплення державної скарбниці, тому на засіданні уряду 16 листопада в м. Гусятині після доповіді П. Відибіди було прийняте рішення про негайне вивезення державної скарбниці, Державного банку і експедиції державних паперів на територію Польщі [45]. Надзвичайними зусиллями українським урядовцям вдалося вивезти «разом 188 скринь з грішми і кілька з архівами» до Польщі і у такий спосіб зберегти фінансові ресурси для подальшого фінансування урядових структур і військових формувань [46].

На території Польщі у грудні 1920 р. за пропозицією П. Відибіди уряд створив комісію щодо обліку і збереження державного майна. Ймовірно, з причини надмірного навантаження 11.12.1920 р. П. Відибіда подав заяву про звільнення з посади керуючого Міністерством фінансів, але заява урядом була відхилена [47]. Навпаки, йому доручили очолити комісію зі збору до головної скарбниці решток усіх авансів, виданих міністерствам і відомствам в чужоземній і українській валютах. Крім того, Петру Порфировичу випала доля ще й тимчасово очолити Міністерство народного господарства для проведення заходів щодо ліквідації всіх товарів і майна, яке знаходилося в розпорядженні цього міністерства [48]. Без сумніву, такі рішення з боку уряду УНР були проявом довіри П. Відибіді і визнанням його бездоганної репутації, високого професіоналізму, чесності і порядності.

Отже, за короткий період за активної участі Петра Порфировича Відибіди кооператорам Поділля вдалось створити цілісну національно орієнтовану систему кооперативних спілок і їх об'єднань та стати базовою економічною структурою у боротьбі за незалежність України. Фактично мережа кооперативних установ повністю охоплювала усі населені пункти (2202 села) губернії і займала провідну роль у соціально-економічній сфері суспільного життя краю.

Плідна діяльність П. Відибіди на відповідальних посадах в урядах Української Народної Республіки у 1918 –1920 рр. мала високопрофесійний характер і вирізнялася фаховим підходом до справи, високою особистою відповідальністю й моральними якостями. Недаремно в критичний момент Української революції йому доручили друкування українських грошей, проведення обліку фінансових справ державної скарбниці УНР та ліквідацію майна Міністерства народного господарства.

Безперечно, саме національна спрямованість, висока освіченість, ділові якості і особиста відповідальність П. Відибіди надають, на нашу думку, підстави внести його до плеяди видатних

діячів Української революції 1917 – 1921 рр. та яскравих представників народженої у той час молодої української інтелігенції.

У плані подальшого розкриття теми актуальними бачаться дослідження релігійної діяльності П. Відибіди на території Волині у 20 – 40 рр. ХХ ст. та визначення його місця й ролі у розвитку релігійного руху за межами України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Енциклопедія українознавства. – Т. 5. – Львів, 1996. – С. 1927-1928; Енциклопедія сучасної України. – Т. 4. – К., 2005. – С. 494; 2. Подолян В., Рекрут В. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897-1939 рр.). – Вінниця, 2005. – С. 462; 3. Рекрут В.П. «З людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець ХІХ – початок ХХ ст.) – Вінниця: П П. Балюк, 2006. - 408 с.; іл.; 4. Завальнюк К. Життя в ім'я України. – Вінниця: О. Власюк, 2005. – 128 с.; 5. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. Д – 112. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 31; 6. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 2; 7. Там же. – Спр. 71. – Арк. 324; 8. Энциклопедический словаръ: Т. XXXIIIA - С.-Петрбургъ, 1901. – С. 490; 9. ДАВО: Ф. Р – 389. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 3 – 4; 10. Экономическая жизнь Подолии. – 1914. – № 10; 11. Там само. – 1915. – № 144; 12. ДАВО: Ф. Р – 389. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 343; 13. Там же. – Арк. 279; 14. Экономическая жизнь Подолии. – 1917. – № 6 – 7; 15. С. Русова. Дмитро Маркович. (Посмертна згадка). – С. 33; 16. К. Самарський. Подільський Союз Кооперативних установ // Комашня. – 1918. – № 45 – 47; 17. Известия Подольского Губернского Продовольсвенного Комитета. – 1918. - № 5. – С. 4-5; 18. Подільська воля. – 1917. – №. 2 – 3; 19. ДАВО. - Ф. – 389. – Оп. 1. – Спр. 95. – Арк. 34; 20. ДАВО. - Ф. Д – 255. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 46; 21. В. Литвин. Україна: доба війн і революцій (1914-1920). – К., 2003. – С. 282; 22. К. Завальнюк. Життя в ім'я України. – Вінниця, 2005. – С. 26; 23. ДАВО: Ф. Р – 6023. – Оп. 4. – Спр. 19049. – Арк. 16; 24. Там само. - Арк. 23-24; 25. Там само. – С. 27; 26. Центральний державний архів вищих органів влади в Україні (далі – ЦДАВО України): Ф. – 1065. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 11; 27. Там само. – Спр. 14. –Арк. 72; 28. Вістник Державних Законів УНР. – Вип. 10. – 20. 02. 1919; 29. ЦДАВО України. - Ф. – 1065. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 85; 30. ДАВО: Ф. Р – 988. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 48; 31. Там само.– Оп. 3. – Спр. 7. - Арк.7, 163; 32.ДАВО: – Ф. Р – 988. – Оп. 3. – Спр. 1. – Арк. 1; 33. Там само. – Спр.13. – Арк. 35 зв; 34. ДАВО. - Ф. Р – 140. – Оп.2. – Спр.15. – Арк. 43-50зв; 35. Там само.– Арк. 44; 36. Там само. – Арк. 45; 37. Там само. – Арк. 48; 38. ДАВО. – Ф. Р – 988. – Оп. 2. – Спр. 44. – Арк. 26; 39. Наш Шлях. – 1920. – № 135; 40. ЦДАВО України. - Ф. – 1429. – Оп. 2. – Спр. 53. – Арк. 50; 41. Там само. – Арк. 81; 42. Гнатишак М. Державні гроші України 1917 – 1920 рр. – Клівленд, 1973. – С. 180; 43. ЦДАВО України. - Ф. – 1429. – Оп. 2. – Спр. 53. – Арк. 125; 44. Там само. - Ф. – 1065. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 62; 45.Там само.– Арк. 67; 46. Гнатишак М. Державні гроші України 1917 – 1920 рр. – С. 180; 47. ЦДАВО України. - Ф. – 1065. – Оп. 2. – Спр. 53. – Арк. 87; 48. Там само. – Арк. 115 зв.

О.П.Кривобок

ЄВРЕЙСЬКА ТА УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ МІЖ ДВОМА РЕВОЛЮЦІЯМИ (1907-1916 РР.)

Регіональна історія на сьогодні є одним із перспективних напрямів наукових досліджень. Регіональний рівень аналізу історичного процесу, започаткований ще у середині ХІХ ст., в останні роки привертає значну увагу як українських, так і зарубіжних дослідників. Однією з причин цього є розмаїття культурних і світоглядно-ідейних розбіжностей між населенням окремих регіонів нашої держави, корені якого були закладені в минулому.

Дослідження суспільно-політичної історії Чернігівщини мають тривалу історію. Праці радянського часу [1;2], однак, позначені впливом пануючих ідеологічних стереотипів. Тому, попри значний внесок у краєзнавчу історію, вони залишали поза увагою діяльність інтелігенції й національні рухи в регіоні. Деякий внесок у збір інформації про суспільні об'єднання та товариства Чернігівщини зроблено в енциклопедичному виданні 1990 року [3]. З початком 1990-х рр. посилену увагу дослідників притягував український національно-політичний та культурний рух на Чернігівщині, в якому велику роль відіграли об'єднання української інтелігенції. Цим проблемам були присвячені роботи Ю.Русанова [4], декілька розділів праці Т. Демченко та В. Онищенко [5]. Значне висвітлення отримало життя національної інтелігенції в нових довідкових виданнях з історії краю [6;7]. Великий внесок в історію українського політичного руху в регіоні зробив С. Наумов [8], який детально розглянув діяльність українських політичних партій та рухів в регіоні. Монографія його відрізняється від попередніх праць також проведенням, хоч і досить вибірково, порівняльного аналізу діяльності окремих політичних сил у краї.

Натомість історія єврейського національного руху на Чернігівщині висвітлена значно менше. Крім краєзнавчої роботи про єврейську общину Ніжина [9], інформацію про діяльність єврейських

громадсько-політичних товариств у краї можна знайти лише в дослідженнях загальноукраїнського рівня, зокрема у монографії О.Наймана [10] та колективному виданні науковців Інституту юдаїки [11]. Однак у цих працях відомості про діяльність єврейської інтелігенції на Чернігівщині представлені епізодично.

Отже, проблема участі інтелігенції в національних рухах на Чернігівщині не знайшла спеціального висвітлення в літературі. У висвітленні історичних явищ, особливо на краєзнавчому рівні, переважають описові методи дослідження. Спроби порівняльного аналізу стосовно соціальних верств або діяльності громадських організацій все ще відсутні. Залишилась поза увагою дослідників і проблема порівняння особливостей участі та місця інтелігенції двох народів у національних рухах на регіональному рівні.

Відповідно, метою нашої роботи є висвітлення й порівняння загальних особливостей участі інтелігенції в єврейському та українському національному русі на Чернігівщині між двома революціями у 1907-1916 рр. Поєднуючи методи соціологічного та політологічного дослідження з урахуванням конкретних історичних умов часу та регіону, такий аналіз покликаний глибше висвітлити проблеми взаємодії та конкретні умови розвитку окремих національних груп інтелігенції, їх включення на рівні регіону у національний рух та культурно-політичну діяльність напередодні революції 1917 р.

Національно свідома єврейська інтелігенція регіону об'єднувалась навколо гуртків та організацій сіоністів. Оскільки сіоністський рух ставив чітко визначену політичну мету – відновлення єврейської держави в Палестині – і проводив виховання єврейських мас у цьому дусі, його діяльність вважалась урядом Російської імперії незаконною і переслідувалась, а отже, була нелегальною. Не буде перебільшенням сказати, що саме інтелігенція складала провідну і здебільшого керівну частину учасників нелегальних сіоністських гуртків. Так організатором сіоністської групи в Глухові у 1907-1908 рр. був равин, лікар Жук, після виїзду якого вона розпалась [12, арк.245]. Активно розповсюджував у 1911 р. в Чернігові ідеї сіонізму вчитель-меламед М.Стерлін. Разом із однодумцями він планував у Городні відкрити відділ Єврейського літературного товариства і пожвавити роботу сіоністів у Ріпках [13, арк.1-2]. Головою конотопської сіоністської організації в 1912-1913 рр. був лікар, місцевий равин А.Маршов. Але поряд з інтелігенцією значне місце в активі сіоністських організацій посідали міщани та торгівці. Так серед 12 відомих учасників відновленої влітку 1912 р. сіоністської організації Чернігова були 3 вчителі, равин, службовець земства, лікар, 2 крамарі, 3 міщан і учень-екстерн [14, арк.35, 44-54]. Глухівська ж сіоністська група у 1914 р. цілком складалась із купців та прикажчиків [15, арк.18]. Сіоністські товариства активно залучали до своєї діяльності учнівську молодь, зокрема найактивнішими учасниками конотопської організації у 1914-1915 рр. була група учнів місцевого комерційного училища.

Важливою складовою частиною діяльності сіоністських організацій, поряд з культурною та ідеологічною, завжди залишалась фінансова. Матеріали жандармських розслідувань та звітів майже щороку відзначали проведення серед єврейського населення краю зборів коштів для Єврейського національного фонду, товариства допомоги єврейським землеробам і ремісникам Близького Сходу та збір шекелів – обов'язкових членських внесків учасників сіоністського руху.

Інша частина єврейської інтелігенції, що не підтримувала ідеї сіонізму і прагнула до повної інтеграції у політичне й економічне життя Російської імперії, зосереджувалась довкола Єврейської народної групи, що виникла на початку 1907 р. на основі Союзу за рівноправ'я євреїв у Росії після виходу з нього сіоністів та дрібних політичних груп. Ця група, досить впливова, на противагу сіоністам, майже не вела постійної організаційної та культурної роботи. Її активність зосереджувалась виключно на виборах до Державної думи. Під час виборів до III Державної думи активістами ЄНГ було утворено виборчі комітети на позапартійній основі у кількох повітах Чернігівщини. 17 червня 1907 р. було скликано в Гомелі нараду представників ЄНГ від Могилівської, Мінської і Чернігівської губерній за участю члена ЦК ЄНГ М. Вінавера [16, арк.38]. У міжвиборчий період ніякої інформації про діяльність ЄНГ немає. Можливо, з цієї причини дехто з її активістів перейшов до сіоністських організацій, як наприклад, М.Стерлін, що був у 1907 р. делегатом на нараду в Гомелі.

Єврейська інтелігенція Чернігова взяла активну участь у виборчій кампанії до IV Державної думи, висунувши трьох кандидатів – лікарів Л.Ерліхмана, А.Брука та М.Гармізе. Перший з них представляв сіоністів, другий – єврейських ліберальних діячів, колишніх учасників ЄНГ [20, арк. 23 зв]. Цьому сприяло виділення міських виборців-євреїв в окремий список. Та, звісно,

з огляду на нечисленність єврейського населення в регіоні серйозно вплинути на обрання депутатів губернським виборчим зібранням воно не могло.

Консолідуючою структурою, навколо якої гуртувалась українська інтелігенція Чернігівщини, було Товариство українських поступовців (ТУП). Справою рук його членів була діяльність низки кооперативів та товариства «Просвіта» в Чернігові з його філіями в Ніжині та Козельці. ТУП, хоча й діяло нелегально, але ставило у своїй регіональній роботі в основному культурницькі цілі, тому «Просвіті» вдавалось офіційно працювати (з перервами) до 1911 р. У 1908 р. в її комісіях працювали 24 особи і вона сподівалася поширити свою діяльність по всій губернії [17, с. 114], що, однак, не дала зробити адміністрація. Водночас, зосередження на культурній роботі призвело до повного занепаду політичної активності, особливо у 1907-1908 рр.

Крім організації вистав, вечорів, лекцій та інших виступів «Просвітою», тупівська інтелігенція проводила особисту роботу з молоддю. Так М.Коцюбинський запрошував молодих поетів на приватні літературні вечори, він та І.Шраг також особисто приймали учнів, що цікавились українським рухом [18, с. 40]. У тісному контакті з ТУП діяла нелегальна учнівська українська організація в Чернігові, серед учасників якої члени ТУП організовували гуртки, поширювали літературу тощо [17, с. 115; 19, с. 37]. Існував український гурток і серед студентів Ніжинського історико-філологічного товариства, але невідомо, чи був він пов'язаний з ТУП. Учасники гуртка, що налічував навесні 1914 р. близько 10-12 осіб, зуміли добитися виписки українських видань до інститутської бібліотеки, а 9 лютого 1914 р. взяли участь у постановці на музично-літературному вечорі в інституті опери українською мовою [15, арк.6].

Українська інтелігенція північного Лівобережжя брала активну участь у товариствах, які вивчали історію та культуру краю. Так співробітниками Чернігівської архівної комісії були І. Шраг, А.Верзилов, М.Коцюбинський та ін. [5, с. 40]. Мала вона вплив і на кооперативний рух. Одним із засновників губернського кооперативного комітету у 1915 р. став І.Шраг. Відомим організатором кооперативного руху в Козелецькому повіті був священик м. Нова Басань о. М.Полонський [18, с. 61]. Але в інших місцевостях регіону зв'язку з духовенством тупівська інтелігенція не мала, воно було для її представників занадто праве і консервативне.

Слід зазначити значний вплив учасників ТУП на місцеве самоврядування регіону. Так А.Верзилов понад 10 років, з 1906 по 1917 рік, обирався гласними на посаду міського голови Чернігова. Головою статистичного відділу губернської земської управи був І.Коновал, ряд інших осіб були гласними повітових і земських зібрань. Група прихильників українського руху серед службовців губернського земства вела, за спогадами М. Ковалевського, закулісну боротьбу з прихильниками російських соціал-демократів і есерів [18, с. 64]. Крім того, ще з 1905 р. значна кількість української інтелігенції входила до складу партії кадетів або підтримувала зв'язок з її структурами. Це давало змогу не лише влаштовувати на роботу в земствах своїх прихильників, вирішувати незначні питання, пов'язані з освітою та культурою краю, але й проводити окремі громадські акції. Зокрема, з нагоди ювілею Т.Г.Шевченка 26 лютого 1914 р. засідання міської думи постановило влаштувати у міській бібліотеці відділ літератури Шевченка, перейменувати театральний сквер у Шевченківський і заснувати дві стипендії ім. Т.Шевченка в музичному або художньому училищі [20, с. 3]. Водночас, кількість активної української інтелігенції була незначною й не перевищувала кількох десятків у Чернігові і, можливо, стільки ж у повітах краю. Навіть з нагоди ювілею Т.Г.Шевченка під зверненням до міського голови поставили підпис близько 200 мешканців міста [20, с. 3.]. Очевидно, що далеко не всі з них належали до інтелігенції. В інших містах осередки інтелігенції були ще менші. Варто зауважити, що поряд з інтелігенцією, крім молоді, порівняно незначну участь в українському русі в регіоні брали представники інших верств населення – купців, робітників, селян, підприємців. До того ж лише у Чернігові можна стверджувати про тривале існування організаційного об'єднання української інтелігенції навколо ТУП. В інших містах та повітах можна говорити лише про поодиноких прихильників цієї організацій, які не змогли утворити груп чи осередків. Щоправда, с. Наумов вважає імовірним існування «протогромад» ТУП у Козельці та Ніжині, доказом чого є діяльність «Просвіт». Але значну частину активу цих організацій складали українські есери, а в Ніжині також і соціал-демократи [21, с. 75-76], тому вплив ТУП у цих об'єднанням, швидше за все, обмежувався чернігівським керівництвом. Однак, українська інтелігенція Чернігова продовжувала тісно контактувати з молодіжними учнівськими гуртками, навіть незважаючи на дещо відмінні політичні пріоритети. Головним чином завдяки цьому під час революції 1917 р. Чернігів виявився єдиним губернським центром України, в якому українські політичні партії утворили блок. Інший напрям розвитку мав єврейський молодіжний рух. У Чернігові взимку 1912-1913 рр. з'явився

учнівський гурток, що цікавився сіонізмом і збирав шекелі [22, арк.99,101]. Та незабаром учасники гуртка захопились марксизмом і перейшли у 1913-1914 рр. до лав Єврейської соціал-демократичної робітничої партії Поалей Ціон. Їхній приклад наслідувала єврейська молоді у деяких інших містах краю (Ніжин, Клинці). Ці молодіжні групи тісно зблизились із чернігівською більшовицькою організацією. Отже, уже перед 1917 роком єврейська інтелігенція, об'єднана в рамках сіоністських організацій, втратила зв'язок з найбільшими осередками молодіжного руху Чернігівщини.

Порівнюючи становище і роль інтелігенції обох народів у національному русі, найбільш помітно вплив на нього політико-правових умов розвитку обох народів у Російській імперії. Участь у національних громадських об'єднаннях як для єврейської, так і для української інтелігенції регіону означала протидію русифікаторській централістичній політиці російського уряду і майже завжди була пов'язана з ризиком репресій. Учасниками таких об'єднань була найактивніша, ідейна частина інтелігенції, досить невелика за кількістю. Слід відзначити, що кількісні показники учасників єврейського й українського національного руху мало відрізнялись. Це не повинно дивувати, оскільки євреї складали лише 5 % населення губернії, але зате це чверть міського населення [23, с. XIV]. Натомість поряд з інтелігенцією в сіоністському і ліберальному русі серед єврейського населення активно брали участь равини і торгово-промислове населення, за винятком робітників. Цього не спостерігалось в українському русі, соціальна база якого обмежувалась інтелігенцією, а також службовцями земських та муніципальних установ.

Проте порівняно з єврейською українська інтелігенція регіону мала значно ширші можливості брати участь у місцевому самоврядуванні та громадсько-культурному житті регіону. Єврейський національний рух в умовах жорстких обмежень стосовно єврейського населення в Російській імперії взагалі не мав змоги діяти легально, тоді як український, хоч і з великими труднощами, міг деякий час підтримувати роботу культурних товариств, брати участь у діяльності муніципальних установ, проводити принаймні на місцевому рівні окремі офіційні заходи (вшанування роковин Т. Шевченка). Єврейський рух не мав таких можливостей і взагалі єврейська інтелігенція трималась відособлено від громадсько-культурного життя краю. Без сумніву, українська інтелігенція, що в більшості дотримувалась ліберальних або соціалістичних переконань, співчувала приниженому становищу єврейського народу. Але протягом 1907-1917 рр. невідомі жодні спільні заходи представників українського та єврейського руху, навіть немає інформації, чи підтримували вони особисті контакти, що, звісно, закладало ґрунт для ускладнень і непорозумінь у майбутньому.

На противагу українській інтелігенції, єврейська виявляла значно більше політичної активності, що проявилось в її участі в обох виборних кампаніях до III та IV Державних дум. Український рух ці вибори фактично проігнорував, не маючи достатніх сил для самостійної політичної боротьби. Але зворотною стороною цього явища була роз'єднаність всередині єврейської інтелігенції за відношенням до ідеї відновлення національної державності у Палестині. Нездоланні розходження існували у прихильників традиційного сіонізму і з молодими адептами поалей-ціоністської течії. Треба віддати належне чернігівським представникам ТУП, які зуміли зберегти доброзичливі взаємини з молодіжною складовою українського руху. Водночас чернігівські тупівці поступались сіоністам в організаційному відношенні і охопленні своїм впливом інтелігенції провінційних міст.

Отже, інтелігенція обох народів відігравала значну, а в українців і визначальну роль у розвитку національного руху на території Чернігівщини. Водночас особливості історичного розвитку обох рухів в умовах Російської імперії зумовили те, що жоден з них не відігравав провідної ролі серед громадськості регіону, маючи свої сильні і слабкі сторони. Як український, так і єврейський національний рух на території Чернігівської губернії розвивався по висхідній лінії, активно залучаючи молодь і закладаючи підвалини для швидкого розвитку національних політичних партій після лютого 1917 р.

Подальшого дослідження потребують взаємодія різних напрямів і течій всередині обох рухів напередодні 1917 р., а також соціальна база та генетичний зв'язок виниклих та відновлених організацій національних політичних партій на Чернігівщині з традиціями національного руху у 1907-1916 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія міст і сіл УРСР. В 26-ти тт. Чернігівська область. – К.: Інститут історії АН УРСР,1972. – 780 с.; іл.; 2. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. – К.: Політвидав України,1970. – 414 с.; 3. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник /За ред. А.В. Кудрицького. – К.: УРЕ ім. М.П. Бажана,1990. – 1006с.; 4. Русанов Ю.А. Чернігівська «Громада» в українському національно-культурному русі у другій половині XIX –

початку ХХ століття: історіографічний аспект // Дис.. канд. істор. наук. – К., 1995. – 179 с.; 5. Демченко Т.В., Онищенко В.І. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів: Випуск 3. Чернігівщина на початку ХХ століття. 1900 – 1917 рр. – Чернігів, 1998. – 66с. 6. Калібаба Д. Відомі діячі науки, культури, політики Чернігівщини / І.Каганова, О.Астаф'єв. – Чернігів, Редакційно-видавничий відділ, 1998. – 256 с.; 7. Чернігівщина incognita. - Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2004. - 400 с. 8. Наумов С.О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст.- лютий 1917р.) / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х.: ХНУ, 2006. – 344с.: рис.; 9. Євреї в Ніжині. Науковий збірник. - Ніжин: Просвіта, 2001.- 179 с.; 10. Найман О.Я. Єврейські партії та об'єднання України (1917-1925). Монографія. – К.:ІПІЕНД,1998. – 196с.; 11. Нариси з історії та культури євреїв України. – К.: Дух і Літера, 2005. – 440с.; 12. ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб.1039; 13. ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб.1275; 14. ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб.1379; 15. ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб.1546; 16. ЦДІАУК. – Ф.276. – Оп.1. – Од.зб.90; 17. М.М.Коцюбинський як громадський діяч. Документи, матеріали, публікації. – К.:Наукова думка,1968. – 191с.:іл.; 18. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії.- Іннсбрук,1960. – 717 с.; 19. Наумов С.О. Між революцією і війною: з історії українського молодіжного руху (1907-1914 рр.) // Вісник Харківського університету. – 2006. - № 728. – Історія. – Вип.38; 20. Черниговское слово. – 1914. - № 2082. – 1 марта; 20. ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб.1388; 21. Давиденко Ю. З історії ніжинської «Просвіти» (1907-1920рр.) // Сіверянський літопис. – 1997. - №4; 22. ЦДІАУК. – Ф.276. – Оп.1. – Од.зб.460; 23. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г. Т.XLVIII. Черниговская губерния. – Б/м, издание ЦСК МВД, 1905.

І.С. Дружкова

ВНЕСОК ОДЕСИ В УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВОТВОРЧИЙ РУХ 1917-1918 РР. (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЧІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА ГЕТЬМАНАТУ)

Загальновідомо, що Одеса була «колискою» для багатьох відомих діячів. Не став винятком український державотворчий рух у роки національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Діяльність одеських громадських організацій та подальша доля їх діячів є одним із цікавих, але недостатньо вивчених сюжетів нашої національної історії. Стосовно одеської «Просвіти» та попередніх організацій маємо нариси сучасних істориків О.Болдирєва, Г.Зленка та А.Катренка, О.Лисенка та О.Ярещенка [1].

Подіями буремного революційного періоду займається багато дослідників, серед тих, хто торкається в своїх дослідження цієї проблематики, слід назвати А.Мисечка, О.Музичка, О.Малюту, О.Шишка та І.Дружкову. Це переважно статті, присвячені історії українського руху в роки визвольних змагань та окремим діячам епохи [2]. Аспекти розвитку українського руху в Одесі 1917-18 рр. розкриває в своїх дослідженнях Т.Винцковський [3]. Однак життя та участь одеських діячів у національно-визвольних змаганнях 1917-21 рр. ще потребують більш уважного й ретельного розгляду.

Серед одеських діячів вказаного періоду багато ставали членами урядів Центральної Ради, Гетьманату. Ця стаття є спробою стислого огляду діяльності С.П.Шелухина, В.Ніковського, П.Т.Климовича та С.М.Гутника в зазначений період на урядових посадах.

С.П.Шелухин (1864-1938 рр.) після закінчення юридичного факультету університету Св. Володимира в Києві займався юридичною практикою в Єлисаветграді та Кам'янці-Подільському. В Одесі Сергій Павлович працював найдовше – у 1899-1917 рр. мешкав він на вул. Херсонській (Пастера №36). Паралельно з практикою викладав теорію права та державне право у класичних гімназіях та займався літературною діяльністю. Займався науково-дослідною та літературною роботою. З 1902 по 1917 рр. С.Шелухин – член Кишинівського та Одеського окружних судів, товариш прокурора Кишинівського повітового суду, мав чин дійсного статського радника. Вів активну громадську роботу. На першому українському мітингу в Одесі 1905 року, де зібралося до 1500 осіб, с. Шелухин виступав з приводу автономії України [4].

В Одесі С.Шелухин продовжував писати й перекладати. 1904 р. у збірнику «На вічну пам'ять Котляревському» він надрукував власні вірші та переспів вірша під назвою «Агар в пустині», що належить перу польського прогресивного письменника К.Уейського. Розглядаючи цей збірник, Іван Франко відзначав роботи Сергія Павленка (літературний псевдонім Шелухина). Напередодні заснування «Просвіти» в Одесі вийшов друком упорядкований І.Липою український альманах «Багаття». У ньому також зустрічаємо С.Павленка з двома поезіями.

На першому зібранні Одеської «Просвіти», що відбулося 9 січня 1906 р. Сергій Павлович був обраний товаришем, тобто заступником, голови правління товариства. З властивою йому зацікавленістю й енергією узявся Шелухин до роботи. Упродовж 1906 р. він виступав на засіданнях «Просвіти» 18 разів. Кожен з його рефератів був ґрунтовною розвідкою на царині української історії та української літератури. Паралельно він брав активну участь у роботі історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, також виступав з доповідями [5].

З початком революційних подій на 1917 р. С.Шелухин активно брав участь у роботі української радикально-демократичної партії (з червня 1917 р. – УПСФ), входив до ЦК партії. У 1917 р. він очолив революційний комітет в Одесі. У цей час збирав численні мітинги, на яких відстоював необхідність утворення власної української держави. Брав участь в Одеській українській вчительській спілці, яку очолював В.Чехівський, на курсах українознавства для викладачів викладав право [6]. На Всеукраїнському національному конгресі С.Шелухина було обрано від Херсонської губернії до Центральної Ради. Надзвичайно цікавою є його публіцистика цього періоду.

Після обрання Сергій Павлович брав активну участь у роботі Української Центральної Ради. Так на засіданні 15 червня 1917 р. він виступив з промовою щодо закону про вибори до Українських Установчих зборів. Головною хибою цього закону, на його думку, був дозвіл голосувати всім громадянам Росії. «Скликати Установчу раду має право тільки незалежний (суверенний) народ, яким і є народ український» [7, 21]. На початку грудня 1917 р. С.Шелухин очолював в Центральній Раді фракцію самостійників. С.Шелухин різко критикував ідеї автономістів та федералістів, наголошуючи на тому, що Україна не могла бути частиною Російської федерації, оскільки такої федерації не існувало. Він брав участь у дебатах з приводу Брестського миру, підкреслюючи, що «так звані народні комісари» з більшовицької делегації дотримувались тієї самої політики стосовно України, що колись царський уряд. «головне горе, – зазначав С.Шелухин, – що ми привикли ждати, що нам дадуть мир. Ні! Ніхто не дасть нам миру, а тільки ми самі!». Промови С.Шелухина в Центральній Раді в грудні 1917 р. проти підміни української самостійності автономією прискорили участь УНР у мирних переговорах в Брест-Литовську.

15 січня 1918 р. С.Шелухин був призначений головним суддею УНР. А у лютому – березні 1918 р. він отримав портфель міністра судових справ в уряді В.Голубовича. Хоча в цей час керівництво УНР було значною мірою позбавлене реальної влади німцями, с. Шелухин брав активну участь у політичному житті країни. Так 2-4 березня 1918 року, коли був прийнятий закон про громадянство, що викликав обурення насамперед фахівців-юристів, с. Шелухин визнав, що цей закон складений поспіхом, сповнений помилками й недоліками, й повідомив про створення спеціальної комісії для його перегляду. Новий проект закону був розроблений, але Центральна Рада не встигла вирішити це питання.

За доби Гетьманату П.Скоропадського, незважаючи на те, що його партія знаходилась в опозиції до режиму, с. Шелухин продовжував брати участь у розбудові Української держави. Він очолював українську мирну делегацію на переговорах з більшовицькою Росією (23 травня – 7 жовтня 1918 рр.). Під час переговорів С.Шелухин мав у своєму розпорядженні вісім комісій (фінансову, культурну, комунікаційну та ін.), які готували рекомендації з конкретних питань, проте, попри все це, переговори закінчились майже нічим. З серпня 1918 р. С.Шелухина було призначено членом Генерального Цивільного суду України.

Після повалення Гетьманату й відновлення УНР з 26 грудня 1918 р. С.Шелухин очолив міністерство юстиції в уряді В.Чехівського. У 1919 р. він був членом української делегації на мирній конференції в Парижі.

З 1921 р. С.Шелухин перебував в еміграції, де продовжував громадсько-політичну й наукову діяльність. У Відні 1921 року діячами, опозиційно налаштованими до С.Петлюри, було утворено Всеукраїнський національний державний союз, с. Шелухин був одним з його лідерів і авторів меморандуму, відправленого від імені союзу Версальській мирній конференції на ім'я президента В.Вільсона. У ній обґрунтовувалось право українського народу на незалежність [8].

С.Шелухин обіймав посаду професора карного права в Українському вільному університеті в Празі (1921-38 рр.) і таку ж посаду в Українському педагогічному інституті ім. М.Драгоманова у Празі (1924-25 рр.). Вже на еміграції, у своїй роботі «Україна», осмислюючи причини поразки українських національно-визвольних прагнень 1917-1920 рр. та підсумовуючи досвід Української революції, він піддавав критиці діяльність багатьох державних лідерів та політичних діячів, в тому числі і М.Грушевського. На думку С.Шелухина не можна було будувати Українську самостійну державу «на голому місті», не враховуючи історії українського державотворчого процесу. Шкідливим було й те, що українські діячі часто орієнтувалися на політику інших держав [9]. Помер С.Шелухин 25 грудня 1938 р. в містечку Ржевнице, поблизу Праги, у віці 75 років.

А.В.Ніковський (1885-1941 рр.). Андрій Васильович Ніковський (псевдонім Василько) народився 1885 р. на Одещині. Закінчив Новоросійський університет. А.Ніковський керував бібліотекою одеської «Просвіти» з читальною залою (вул. Софіївська, 30). Крім того, А.Ніковський був членом Товариства українських поступовців (ТУП) та редактором київської газети «Рада» (1913,1914 рр.), одеського журналу «Основа» (1915 р.).

Коли в березні 1917 р. в Києві було проголошено падіння монархії в Росії, в місті було створено Виконавчий комітет з 12 осіб, 5 з яких представляло українські організації, А.Ніковський став його членом.

Андрій Васильович був одним із засновників та найактивніших діячів Української Центральної ради. 27 червня 1917 р. його було обрано до президії Центральної ради. З 7 липня 1917 р. по 29 квітня 1918 р. він перебував на посаді заступника голови Центральної Ради. А.Ніковський був представником УПСФ в Малій раді.

Від імені УПСФ А.Ніковський неодноразово виступав на засіданнях ЦР з промовами. Так на засіданні Малої Ради 29 вересня 1917 р. А.Ніковський, торкаючись питання про розмежування повноважень Центральної Ради та Тимчасового уряду, визначив «4 основні принципи, котрі виникли в лоні Центральної Ради. Ці принципи такі: об'єднання всіх українських земель в єдину федеративно-автономну одиницю, забезпечення прав національних меншин, делегування представника України на мирову конференцію, і, нарешті, ідея Української Установчої ради… Крім того, у сферу уваги Генерального секретаріату входять по декларації справі судові, військові, продовольчі та інші…». У листопаді 1917 р. А.Ніковський виступив за скасування надбавки вчителям «за обрусение», яка виплачувалась за царських часів, що й було [10]. Влітку 1917 р. його було обрано до декількох комісій ЦР – з питань скликання територіального з'їзду України; автономії України; зі справи переговорів з національними меншинами; а 25 жовтня 1917 р. ще й до складу Комітету охорони революції в Україні [11].

28 вересня 1917 р. на засіданні Генерального Секретаріату було обрано А.Ніковського комісаром Києва. Тимчасовий уряд, не погодившись з цим, призначив у жовтні 1917 р. комісаром Києву М.Василенка, проте Центральна Рада з цим не погодилась і наполягла на кандидатурі А.Ніковського [12].

У 1917-19 рр. А.Ніковський був редактором однієї з найвпливовіших загальноукраїнських газет «Нова рада», що виходила в Києві. Ця газета була фактично друкованим органом Центральної Ради, тому ще у травні 1917 р. на засіданні Комітету ЦР А.Ніковський прохав надати під редакцію 6 кімнат на вул. Інститутській – пропозиція була затверджена [13, 88].

Після приходу до влади П.Скоропадського А.Ніковський став одним з керівників опозиції гетьману. Коли голова ради міністрів гетьмана М.Василенко звернувся до представників партії соціалістів-федералістів з пропозицією взяти участь у формуванні нового уряду, за словами Н.Полонської-Василенко, «більшість пішла за А.Ніковським і відхилила запрошення М.Василенка» [14, 492].

У середині травня 1918 р. головні опозиційні гетьману угрупування об'єдналися в Український Національно-Державний союз, на чолі якого став А.Ніковський, як редактор «Нової ради» він скерував свою газету на критику гетьманського режиму та підтримку страйкуючих робітників.

У жовтні 1918 р. керівники опозиції А.Ніковський, В.Винниченко та Ф.Швець зустрілись з гетьманом П.Скоропадським і, як наслідок, цієї зустрічі 25 жовтня було сформовано коаліційний уряд, до якого увійшли 5 представників союзу, проте в подальшому Національно-державний союз очолив не схильний до компромісу з гетьманом В.Винниченко, що сприяло переростанню протистояння у відкриту збройну боротьбу.

У 1926 р. А.Ніковський повернувся на Наддніпрянщину. Він працював співробітником Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН). У гучному політичному процесі, який вже сучасники охрестили «оперою СВУ на музику ГПУ», правоохоронні органи доручили А.Ніковському грати одну з провідних «ролей».

Ось що писав про це Б.Антоненко-Давидович: «Коли 1926 року Андрій Ніковський, цей останній представник уряду УНР, легально повернувся до Києва й спинився в Єфремова, Єфремов скликав до себе на склянку чаю декого із своїх знайомих… За чаєм Ніковський розповів про свої закордонні враження, позначені безперспективністю української еміграції та бажанням Європи налагодити економічні стосунки з Радянським Союзом. Нікому з присутніх і на думку не спадало, що ця мирна бесіда за склянкою чаю, коли не було й мови про якісь політичні наміри та заходи, може так трагічно обернутися для усіх присутніх на тій бесіді та багатьох інших людей». Пізніше, у 1929 р., в НКВС практично всі учасники тієї зустрічі на квартирі у С.Єфремова у в'язницях НКВС «визнали», що «ота вечірка за склянкою чаю» була не що інше, як установчі збори, на яких ухвалено утворити Спілку Визволення України.

На харківському показовому процесі по справі СВУ А.Ніковського було засуджено до 10 років ув'язнення та 5 років обмеження в правах. Існують два погляди на смерть діяча – або не повернувся із заслання, або помер у блокадному Ленінграді [15].

П.Т.Климович (1855 – 1919 рр.). Петро Титович Климович був одним з найстаріших українських діячів Одеси. Наприкінці XIX ст. він був «охоронцем неписаної конституції» Одеської української громади. Неодноразово П.Климовича арештовували за його участь в українському русі [16, 91].

Незважаючи на обмеження в правах та поліцейський нагляд, П.Климович брав активну участь у громадському житті Одеси та місцевому самоврядуванні. На початку XX ст. Петро Титович тривалий час був гласним Одеської міської думи та членом Одеської міської управи. Водночас він виконував обов'язки голови

комісії із замощення та каналізації міста, голови Одеської міської виконавчої санітарної комісії, члена виконавчої водопровідної комісії, члена підготовчої комісії для будівництва ліній електричного трамваю в передмістях Одеси; ревізійної комісії Товариства допомоги бідним дітям Одеси; комісії для будівництва Одеської публічної будівництва; правління Одеського слов'янського благодійного товариства тощо. Більше 10 років П.Климович очолював в Одесі притулок для мандрівників та паломників [17].

П.Климович як юрист мав великий досвід роботи у сфері економіки і, зокрема, фінансів. Він був депутатом, а потім членом керівництва Одеського товариства взаємного кредиту, тривалий час (до 1917 р.) займав посаду заступника голови Одеського відділення Російсько-Англійської Торговельної палати, був головою економічного відділу одеського відділення Російського Технічного товариства, а також головним представником Петербурзького товариства страхування в Одесі [18]. В Одесі В.Климович мешкав за декількома адресами: з початку по вул. Князівській, №2, потім на Новосельського, №64, пізніше тривалий час у власній дачі на 13 ст. Великого фонтану, а ще пізніше по вул. Старопортофранківській, №22.

У період відродження Української державності відданість П.Климовича українській справі та його досвідченість у економічній і зокрема фінансовій сфері звернули увагу уряду країни. На початку квітня 1918 р. за пропозицією іншого колишнього одесита В.Голубовича Центральна Рада призначила П. Климовича на посаду управляючого Народним Міністерством фінансів.

Роботи для міністра фінансів України на той час було вже забагато, передусім потрібно було оформити фінансові угоди з Німеччиною, зокрема передачу УНР авансу в розмірі 50 млн. крб. Надалі протягом нетривалого часу міністерство Климовича розробило закон щодо поштових і телеграфних тарифів, затвердило умови продажу вина й коньяку, знаходило гроші для кредитування закупівлі у селян продовольства та для виплати додаткової заробітної платні для працівників Одеського порту, оформляло фінансові справи, пов'язані з ліквідацією військових громадських організацій, з'ясовувало «потребу для України мати поточний рахунок в германських банках», визначало тарифи утримання для державних службовців, розробило подання щодо випуску цінних паперів УНР та вирішувало численні інші бюджетні питання. Хоча політично УНР повністю залежала від Німеччини, П.Климович намагався послабити бодай економічну залежність. Так на засіданні 22 квітня 1918 р. Рада народних міністрів слухала пропозицію Климовича організувати внутрішню залізничну позику для залізничного будівництва замість запропонованої німецькими банками зовнішньої позики та, погодившись з цією пропозицією, постановила: «1) признати бажаним організувати внутрішню залізничну позику; 2) доручити Міністерству фінансів… розробити умови внутрішньої позики в 750 млн. крб. на будування і ремонт залізниць» [19]. Проте робота П.Климовича на посаді міністра фінансів була недовгою. Після приходу до влади гетьмана П.Скоропадського його розпорядженням від 30 квітня 1918 р. уряд УНР був розпущений. У 1919 р. П.Климовича розстріляли більшовики.

С.М.Гутник. Про Сергія Михайловича Гутника відомо небагато. Невідомі навіть місце народження й дати життя. Однак можна із упевненістю сказати, що ця особистість відрізнялася від інших міністрів-одеситів періоду визвольного руху на Україні (В.Чехівського, І.Липи, с. Шелухина, А.Ніковського, П.Климовича). По-перше, він єдиний з них був міністром в уряді Української Держави П.Скоропадського, а не Української народної республіки. По-друге, на відміну від інших згаданих діячів до революції не був відомий як радикал і входив до російської партії кадетів.

Однак справжньою політичною школою для цього діяча слугувала Одеська міська дума. 6 (19) серпня 1917 р. в Одесі пройшли вибори в міську думу на основі положення про вибори Тимчасового уряду, згідно з яким був скасований майновий ценз й інші обмеження для виборців. Різними партіями було представлено на виборах 24 списку, найбільше голосів зібрав блок есерів [20].

Якщо говорити про етнічний склад гласних Думи, обраної влітку 1917 р., то впадає у вічі значний відсоток депутатів-євреїв. У дореволюційній Думі гласних євреїв були одиниці. Тепер, унаслідок зняття всіх заборон і політичного тиску, ця етнічна група могла взяли значно більшу участь у керуванні містом.

Серед гласних Одеської міської думи 1917 р. були й досить відомі згодом політичні діячі. У тому числі, і член партії кадетів, хрещений єврей Сергій Михайлович Гутник, що проживав у власному будинку по вулиці Софіївській, № 21 [21,1]. Маючи вищу юридичну освіту, с. Гутник у 1910-12 рр. служив управляючим Одеського відділення Сибірського торговельного банку, а в 1915-17 р. був юрисконсультом Одеського біржового комітету [22]. В «Енциклопедії українознавства» було написано, що в 1917 р. С.М.Гутник очолював Одеський біржовий комітет, однак даних, які підтвердили б це, в Одесі поки не знайдено [23,464]. Український соціал-демократ, лідер Директорії УНР Володимир Винниченко також вважав, що в цей період С.Гутник був саме головою Одеського біржового комітету, і писав у своїх спогадах із властивою йому класовою ненавистю: «С.Гутник – кадет, феноменальний одеський спекулянт, голова одеського біржового комітету, відомий на всю одеську округу цинізмом і безсоромністю своїх біржових спекуляцій» [24, 39].

Можливо видавці «Енциклопедії українознавства» запозичили в нього цю інформацію. Н.Полонська-Василенко обмежилася досить простою характеристикою С.Гутника – «фінансовий діяч Одеси» [25, 493].

Цікаво, що в дореволюційний період С.Гутник мешкав у власному будинку по вул. Софіївській, №21, саме навпроти Одеської «Просвіти», а згодом й Одеського Українського клубу, куди були вхожі майбутні міністри УНР та Директорії С.Шелухин, І.Липа. А.Ніковський, В.Чехівський й інші відомі українські діячі. Цілком імовірно, що в «Просвіту» міг заходити й С.Гутник. Однак нам не відомо, чи був він знайомий у цей період з майбутніми українськими міністрами.

Після гетьманського перевороту від влади було усунуто представників українських соціалістичних партій та сформовано кабінет міністрів під керівництвом Ф.Лизогуба. До кабінету увійшли здебільшого представники українських організацій російської партії кадетів (з 1917 р. перейменована у «Партію народної свободи»), які мусили визнати право України на самовизначення та «фахівці». Не дивно, що С.Гутник, як активний кадет та досвідчений фінансист, отримав портфель міністра промисловості та торгівлі. Коли саме С.Гутник переїздить до Києва, – невідомо.

Разом із шістьма іншими міністрами кабінету Ф.Лизогуба С.Гутник підписав 10 травня 1918 р. історичну «Заяву» – звернення до українського народу з викладенням цілей та головних напрямів діяльності гетьманського уряду. У «Заяві», зокрема, йшлося про те, що гетьман П.Скоропадський не стане самодержцем України, бо він взяв владу тимчасово задля наведення ладу в країні, що гетьман і уряд будуть відстоювати незалежність української держави, усіляко сприяти розвитку української мови та культури, поважати права національних меншин, не зазіхати на права органів місцевого самоврядування, розробляти земельну реформу, щоб передати на законних підставах поміщицьку землю селянам тощо [26, 135-136].

На посту міністра промисловості й торгівлі в уряді Ф.Лизогуба С.Гутник перебував з 10 травня по 25 жовтня 1918 р. Він був з тих українських міністрів, які відкрито заявляли про своє позитивне ставлення до розвитку капіталістичних відносин, чим викликали різку критику соціалістів.

Разом з двома іншими міністрами-кадетами М.Василенком та О.Ржепецьким С.Гутник взяв участь у з'їзді Конституційно-демократичної партії, який відбувся у Києві 8-11 травня 1918 р. Делегати з'їзду заявили про підтримку політичного напряму на створення самостійної України. З'їзд підтвердив право членів партії кадетів займати посади міністрів в українському уряді [27, 495].

Серед успіхів С.Гутника як міністра слід зазначити організований ним у Києві 15 – 16 травня 1918 р. «З'їзд представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства». Фактично С.Гутник був серед провідних організаторів цього з'їзду, який отримав скорочену назву «з'їзд Протофісу»), на який прибуло понад 1000 делегатів з усієї України. Сергій Михайлович у своїй промові на цьому зібранні проголосив необхідність відходу від політики соціалістичних експериментів у промисловості. «Не треба лякатися слова «буржуазія», – говорив С.Гутник, – тільки вона в силі повести край до відродження… Щоб перейти від теперішньої анархії й грабежів до нових умов, треба виконати велику державну роботу. У тій цілі треба змобілізувати всі творчі сили, треба дати нормальні умови для розвитку приватної ініціативи». Пропозиції С.Гутника частково були відображені в постановах з'їзду.

Ці висловлювання С.Гутника викликали обурення українських соціалістів, зокрема В.Винниченка, який прокоментував виступ С.Гутника так: «міністр спекуляції й біржових грабежів Гутник у самозадоволенні, з гордістю випнув своє спекулянтське черево». Загалом активна діяльність С.Гутника щодо економічної підтримки приватної промисловості й торгівлі натрапляла на гостру критику соціалістів. «Під керівництвом шефа спекуляції «міністра» Гутника, – писав все той же В.Винниченко, – спекуляція дійшла до гомеричних розмірів. Промислові підприємства дістали колосальні «позики» й «допомоги» від держави, але число безробітних росло з кожним днем. Промисловість падала ще більше, не вважаючи на те, що восьмигодинний робочий день було знищено, що було повернено всю сваволю «приватної ініціативи» капіталістів» [28, 50]. В.Винниченко застосовував прізвище міністра фінансів як термін «гутники», цим словом він називав всіх прихильників буржуазної політики в період правління П.Скоропадського.

Тому не дивно, що до коаліційного уряду за участю представників українських соціалістичних партій, затвердженого 25 жовтня 1918 р., така одіозна для лівих фігура, якою був С.Гутник, не увійшла. Подальша доля Сергія Михайловича автору не відома. За даними «Енциклопедії українознавства», він емігрував за кордон, де й помер.

Існували цілком і позитивні оцінки діяльності С.Гутника, серед таких можна назвати спогади В.Зеньковського [29].

У біографіях С.Шелухина, А.Ніковського, с. Гутника, П.Климовича ми бачимо глибину теоретичних пошуків, впевненість та запальність, взірець яскравого патріотизму. Їх історичний досвід – політичний капітал визвольного руху, та могутня сила, яка залучала до боротьби кращих представників українського народу. Через ці персоналії історія української революції засвоюється нами не лише як об'єктивно

зумовлений процес, а як результат боротьби партій, осіб, як найскладніша низка подій, коли багато залежало від успіху, від своєчасної реакції конкретної особи на події. Добре, що хоч тепер в незалежній Україні, в яку вони завжди вірили і для якої невтомно працювали усе життя, увічнюються їх імена.

У період національних змагань політичні «вихованці» Одеси брали посильну участь у становленні суверенітету та самостійності своєї історичної Батьківщини. Загалом можна стверджувати, що постать кожного з громадських та політичних діячів потребує подальшого вивчення. Адже щодо С.Гутника нез'ясованими залишаються його походження, виховання, доля після завершення визвольних змагань, обставини, за якими вдалося обійняти посаду міністра тощо. Крім того, слід розглянути діяльність й інших одеситів, що не потрапили до цієї розвідки, – В.Голубовича, В.Чехівського, І.Липу та інших.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Болдирєв О.В. Одеська громада 70-х років XIX ст. // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму. – К., 1991; Зленко Г. Д. Лицарі досвітніх вогнів: Тридцять три портрети діячів одеської «Просвіти» 1905-1909 р. – Одеса, 2004; Катренко А. Одеська громада 70-90-х років XIX ст. // Київська старовина. – 1998. – № 2; Лисенко О.В. «Просвіти» Наддніпрянської України у дожовтневий період. – К., 1990.; . Ярещенко О.Т. Одеська «Просвіта»: історія, сучасність (історико-популярний нарис) – Одеса, 1998; 2. Мисечко А.І. Товариство «Українська Хата» в Одесі //Записки історичного факультету /Одеський державний університет ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 1998. – Вип.7. – С. 94-99; Мисечко А. І.Липа – лікар, патріот, письменник // Юг. – 1996. – 22 сентября; Шишко О.Г. До історії українського в Одесі: березень 1917 року //Записки історичного факультету /Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 2003. – Вип.13. – С. 95-105; Малюта О. Одеська «Просвіта» у формуванні державницького потенціалу українського народу (перша чверть XX ст.) // Просвіта: минуле, сучасне й майбутнє (до 100-річчя Одеської «Просвіти»). – Одеса: Друк, 2006. – С.53-57; Дружкова І. Міністри-просвітяни 1917-1921 рр. // Просвіта: минуле, сучасне й майбутнє (до 100-річчя Одеської «Просвіти»). – Одеса, 2006. – С.57-69. Музичко О. Діяльність представників українського національного руху в неукраїнських громадських та наукових товариствах Одеси в другій половині XIX – на початку XX ст. // Просвіта: минуле, сучасне й майбутнє (до 100-річчя Одеської «Просвіти»). – Одеса, 2006. – С.81-89; 3. Винцковський Т. Місцеві органи влади і управління Центральної ради в Херсонській губернії (березень 1917 – квітень 1918 рр.). – Дрогобич, 2002. – 169 с.; Винцковський Т. Діяльність місцевих органів влади УНР на Херсонщини навесні 1918 року // Записки історичного факультету /Одеський державний університет ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 1999. – Вип.8. – С. 154-159; Винцковський Т. Населення Півдня України в боротьбі за утвердження Української держави (лютий 1917 – січень 1918 р.) // Записки історичного факультету / Одеський державний університет ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 1997. – Вип.4. – С. 80-85; 4. Одесские новости. – 1905. – 25 ноября; 5. Летопись историко-филологического общества при Новороссийском университете – Т. 9. – 1910. – Протоколы; 6. Українське слово – 1917. – №8; 7. Українська Центральна Рада. –Т.1. – С.21; 8. Дружкова І. Міністри-просвітяни 1917-1921 рр. // Просвіта: минуле, сучасне й майбутнє (до 100-річчя Одеської «Просвіти»). – Одеса, 2006. – С.57-69; 9. Шелухин С. Україна (Фрагменти) // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія. –Львів, 1996. – С. 566, 569, 571; 10. Українська Центральна Рада. – Т.1. – С.328, 432, 433; 11. Там само –Т.1. – С. 107, 137, 169, 359; 12. Там само –Т.1. – С.322, 339, 344; 13. Там само. –Т.1. – С.88; 14 Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.2. – С.492; 15. Опера СВУ – музика ГПУ. Спогади свідків. –Кам'янськ-Шахтинський, 1992. – С.11,12; Зленко Г. Д. Лицарі досвітніх вогнів: Тридцять три портрети діячів одеської «Просвіти» 1905-1909 р. – Одеса, 2004; 16. Болдирев О. Одеська громада. – Одеса, 1994. – С.91; 17. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1901 г. – Одесса, 1900. – С. 45, 48, 49, 50, 225; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1904 г. – Одесса, 1904. – С. 249, 250, 257, 267, 398, 518; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1905 г. – Одесса, 1905. – С. 259, 263, 265, 317, 350, 541; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1907 г. – Одесса, 1907. – С. 42, 214; 18. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1907 г. – Одесса, 1911. – С. 110; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1911 г. – Одесса, 1911. – С.214; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1913 г. – Одесса, 1913. – С. 283, 338; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1915. – Одесса, 1915. – С. 204; 19. Українська Центральна Рада. – Т.2. – С.274-279, 285, 289, 298-292, 310, 312, 317, 325; 20. Одеський листок – 1917. – 24 серпня; 21. Державний архів Одеської області. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 1-2; 22. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1911 г. –С.211.; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1912. – Одесса, 1912. – С.227; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1915 г. – С.302; 23. Енциклопедія українознавства. – Т.2 – С.464; 24. Винниченко В. Відродження нації. – Т3. – С.39; 25. Полонска-Василенко Н. Історія України у 2-х т. – К., 1993. – Т.2. – С.493; 26. Нагаєвский І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С.135, 136; 27. Полонска-Василенко Н. Історія України. – Т.2. – С.495; 28. Винниченко В. Вказана праця. – Т.3. – С.50; 29. Зеньковський В. Пять месяцев у власти // http://www.kroyov.info/history/20/1910/zenkov_3.htm/.

О.О. Стадник

ОСВІТЯНИ ПОДІЛЛЯ В ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ КРАЮ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. XX СТ.

З переходом радянської влади до нової економічної політики було взято курс на відродження насамперед системи шкільної освіти, бо освічене населення швидше й переконливіше могло

збільшувати економіку держави. І це грандіозне завдання лягало передусім на плечі вчительських кадрів, яких було мало, бо на Вінниччині, як і в цілому в Україні, після завершення громадянської війни шкільна освіта перебувала у важкому стані.

Дослідженню проблем участі освітян Поділля в громадсько-політичному житті краю на початку 20-х рр. ХХ ст. присвячені праці Вініковецького С.Я., Денисовця П.М., Григорчука П.С., Воловика В.П. та інших, що розглядають важливі аспекти участі освітян Вінниччини в політичному, громадському та культурному житті краю в початковий період НЕПу. Однак ще недостатньо висвітлена участь освітян у налагодженні навчального процесу, створенні матеріально-технічної бази шкіл, хат-читалень, бібліотек, клубів та інших закладів освіти і культури. На даному етапі на базі нових архівних матеріалів є можливість більш глибоко дослідити цю проблему, висвітлити реальну картину відбудови і становлення культурно-освітнього життя на Поділлі та активну участь у цьому процесі освітян на початку 20-х років ХХ ст. [1]

Однією з найважливіших проблем шкільної освіти була слабка матеріальна база шкіл. Багато з них були зруйновані, занедбані й непридатні для навчання. Так у

протоколі з'їзду вчителів Тульчинської округи, який проходив в серпні 1921 р., було записано: «…значна кількість шкіл в окрузі в надзвичайно важких умовах, без вікон, без дверей, навіть деякі без стін, без дахів, без парт, в багатьох з них знищені книгарні, шкільне обладнання. Всі вони потребують ремонту». [2]

Колегія Губнаросвіти вживала рішучих заходів для того, щоб забезпечити нормальну роботу шкіл на місцях. Так на засіданні, що відбулося 28 квітня 1921 р., було доручено управлінню постачання негайно з'ясувати, яка кількість шкіл потребує ремонту, скільки потрібно палива та освітлення. Було прийнято рішення про організацію майстерні по пошиттю та ремонту одягу, взяття, щоб до осені вже розіслати речі за призначенням, а також про організацію столярної майстерні для виготовлення шкільних меблів й іншого інвентаря, необхідного для найшвидшого оснащення шкіл. [3]

21 січня 1922 року Раднарком УСРР видав декрет про забезпечення політпросвітницьких і навчально-виховних закладів приміщеннями. Він передбачав звільнення 50 % приміщень громадських закладів для потреб народної освіти. [4]

У свою чергу президія Подільського Губвиконкому ухвалила постанову про звільнення приватним особам колишніх шкільних приміщень. [5]

Разом із державними органами школі надавали допомогу трудящі, особливо на селі. Одним із проявів активності трудящих було проведення суботників, недільників, тижнів, місячників допомогти школі, завдяки чому вона була врятована від остаточного занепаду. Так Брацлавський окружовий комітет повідомляв про організацію недільників допомоги школі, а також про створення господарсько-батьківських комітетів, які проводили відбудову шкільних приміщень. За допомогою цих заходів 90 % із 180 шкіл Брацлавщини було відбудовано 5.

28 лютого 1922 р. Раднарком УСРР оголосив постанову про всеукраїнський двотижневик допомоги школі з 1 по 15 березня 1922 року. За час двотижневика було відремонтовано велику кількість шкіл, зібрано взуття і одяг для учнів, заготовлено чимало палива і продовольства. Так лише у Вінницькій окрузі було зібрано 11 000 пудів продуктів, у Ямпільській – 60000. [6]

Завдяки зусиллям держави і народу у восьми округах Вінниччини на середину 1922 року вже працювало 1002 школи, де навчалося 126630 учнів і викладало 4208 вчителів. [7]

Обраний курс держави на збільшення кількісних показників в шкільній освіті шляхом різнобічних заходів призвів до масового зростання шкільних закладів у 1921-22 роках. Так в Ольгопільській окрузі на 1921 рік працювало 153 школи. Учнів у цих школах навчалось на початку року 13869, а до кінця року ця кількість становила вже 16883 чоловік. Але це не означало повного охоплення школою всіх дітей шкільного віку, відсоток тих, хто відвідував школу, становив лише 30, а 70 відсотків дітей залишилися поза школою [8].

Багато шкіл не мали змоги нормально функціонувати через відсутність стабільного фінансування. Місцеві бюджети виділяли надзвичайно мало коштів на справу народної освіти, а тому більшість шкіл були на селянському колективному утриманні, або, як це називали в той час, існували завдяки самообкладанню селян. Тому не дивно, що школи на Вінниччині ледь животіли. Так обстеження трудових шкіл у Могилів-Подільській окрузі на початку 19231-1922 навчального року показало, що найхарактернішими рисами шкіл були погані санітарні умови – відсутність води, каналізації, погане освітлення, бруд, малозабезпеченість навчальним приладдям, підручниками [9].

Дійсно, проблема з підручниками для школи на Поділлі була дуже гострою. Наприклад, в 1921 – 1922 навчальному році на 2433 трудові школи, в яких навчалося 155852 учні, припадало лише 15000 підручників. А звіти керівників народної освіти Ольгопільської округи повідомляють, що забезпечення шкіл підручниками становить лише 5 % - 1 підручник на 20, а то і більше учнів [10].

Звичайно держава не могла надати безкоштовні підручники для школи, встановлювалися лише пільги для дітей селян, робітників, батраків.

Низька забезпеченість шкіл підручниками впливала на якість знань учнів. Голова шкільної ради Комісаріатської трудової школи Могилів-Подільської округи з цього приводу писав: «Ходить учень як слід, працює, здається, ретельно, а коли спитаєш його, то він нічого не знає, не вміє читати, бо в нього немає книжки. На цілу групу в 35 – 40 учнів 6 – 7 читанок і то різноманітних. Радили їм купити, кажуть , що не мають за що, а інші ще й додають, що вони мали надію все отримати від школи: одяг, харч, книги» [11]

1921 – 1922 роки були найтяжчими для школи. Труднощі загострювалися ще й голодом, тому й не дивно, що населення мало великі сподівання на школу, яка не лише мала давати знання, але й рятувати дітей від голоду.

Особливо важко стало з приходом зими, коли почалися морози. Ось як про це пише голова шкільної ради Комісаріатської трудової школи Могилів-Подільської округи: «… Навіть самі старанні, самі зацікавлені школярі стали все рідше й рідше відвідувати школу. В учительській кімнаті лише +20 С, у класах +3,40 С.» [12].

Багато шкіл у цей час закривалося через відсутність палива. Так Юзвинська робітнича рада Вінницької округи повідомляла, що на 10 лютого 1922 року половина шкіл волості закрилась через відсутність палива, така доля чекає й інші регіони [13]. Таке становище мало місце і в інших місцевостях Вінниччини.

У таких складних економічних і побутових умовах доводилось самовіддано працювати вчительству. Ось що писав з цього приводу вчитель з Літинщини до журналу «Радянська освіта»: «Суворі, голодні роки 21-й, 22-й. Знесилене й зневірене вчительство, не сподіваючись вже ні на яку допомогу, почасти почало розлітатися на «тепліші» місця, решта, кріпше зв'язана з селом, намагалася всіма силами знайти в селі матеріальний грунт: обсіяти шматок землі, засадити город –далась - бо взнаки й голодна минула зима й жебрацтво. Кожен день кусень хліба був гіркий і викликав неприємні спомини. А все-таки працювали: і ноги терпнуть від холоду, і чути млість від порожнього шлунку, а зайдеш в клас, побачиш веселу, гомінку громадку хлопчиків і дівчаток, - забудеш про все …» [14]. І так було в кожному селі на Поділлі. Це яскравий приклад самовідданості, мужності, любові до своєї праці. Переборюючи труднощі, переступаючи через власні страждання, освітяни несли дітям знання і силу, віру в майбутнє, яке буде кращим, світлішим, достойнішим.

Важко було вчителям в ті роки і через те, що майже вся культурно-освітня робота в школі і поза нею покладалася на вчителя, який одночасно був і ліквідатором неписьменності і організатором активності населення, і юрисконсультом, і викладачем.

Проблема була і в нестачі кадрів для школи. Так органи наросвіти Ольгопільської округи повідомляли: «Нерідко можна зустріти школу, де до штату потрібно 4 вчителі, а працює лише 1-2. На одного вчителя припадає від 20 до 40 учнів… В окрузі існує лише одна педшкола, яка щорічно випускає 20 – 25 учнів, половина з яких вступає до вищих навчальних закладів, і лише 10 з них йде працювати до сільської школи, тоді як потрібно 50 – 60 вчителів» [15].

Однак, незважаючи на відданість вчителів своїй праці, радянська влада намагалася позбутися тих працівників освіти, які не відповідали її вимогам з ідеологічної точки зору. І хоча шкільні вчителі були досить перевантажені, а їх кількість була недостатньою, органи народної освіти звільняли з роботи тих, які були «малосвідомими і малопідготовленими» в політичному плані.

Отже, в таких складних умовах доводилося працювати освітянам краю на початку 20-х років, в початковий період НЕПу, ці складнощі загострювалися ще й тим, що в цей період відбувався процес становлення Союзу РСР, як держави, єдиної комуністичної ідеології, що підпорядковувало освіту практиці будівництва тоталітарно-бюрократичного соціалізму, що мало негативний вплив на розвиток духовності українського народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Вініковецький С.Я. Поділля в період відбудови народного господарства (1921- 1925 рр.). – К., 1972; Денисовець П.М. Соціально-економічне становище сільського господарства Поділля в перші роки НЕПу. //Тези доповідей Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1987; Григорчук П.С., Мельничук О.А. Комітети незаможних селян на Поділлі (1920-1933 рр.). – Вінниця, 2001; Вініковецький С.Я., Воловик В.П.

З історії культурного життя на Поділлі 1921-1925 років. //Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. //. – 2001; 2 – 6, 9 – 14. ДАВО. – Ф.Р-1139. – Оп.1. – Спр. 42. –Арк. 48; Ф.Р -254. Оп.1. – Спр. 33. – Арк. 71. – Спр. 2. – Арк.. 10. – Арк. 78; Ф.Р. – 925. – Оп. 2. – Спр. 1149. – Арк.. 33; Ф.Р – 254. – Оп. 1. – Спр. 166. – Арк.. 12. – Арк. 354. – Спр. 166. Арк. 7. – Спр. 742. – Арк.. 120. – Арк.. 121. – Спр. 2. – Арк. 22. – Спр. 166. – Арк. 7. Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні /1921-1933 рр./. – К., 1965. – С. 37.; 8.Социалистическое строительство на Винниччине. Документы и материалы /1921 – 1941 гг./. – Одесса, 1987. – С. 27; 15. Радянська освіта. – 1924. - № 1-2. – С. 125-126.

С.О. Наумов

ВИКЛАДАТСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ХАРКОВА НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917 Р.)

Революція 1917 року викликала глибокі зміни в суспільному житті, активізувала всі верстви населення. Це стосувалося й інтелектуальної еліти країни – вузівської інтелігенції, яка до того в основній своїй масі залишалась одним із найбільш консервативних і політично інактивних соціальних прошарків. Тим часом її громадянська позиція й суспільна поведінка могли істотно вплинути на формування й обґрунтування нового політичного курсу, визначення стратегії розвитку держави.

У сучасній вітчизняній історіографії проблема суспільної ролі вузівської інтелігенції розв'язується переважно через характеристику її участі в національно-визвольному русі, загальноросійських і національних політичних партіях та організаціях, а також на рівні окремих регіонів, навчальних закладів та персоналій [1-5]. У даному повідомленні зроблена спроба поєднати ці підходи, щоб на прикладі такого великого вузівського центру, як Харків, по можливості цілісно охарактеризувати ставлення професури до революційних подій та політичних режимів у переломному 1917 році.

Слід зазначити, що політичні уподобання викладачів харківських ВНЗ значною мірою склалися ще в умовах царського режиму, проте це стосується лише невеликої частини викладацького корпусу [див.: 6-8]. В умовах революції до політичних подій було втягнуто не лише істотно більшу кількість співробітників, а й вузівські колективи в цілому, яким довелося визначати, причому публічно, своє ставлення до поведінки влади та її трансформацій.

Безпосередніх свідчень про реакцію викладачів харківських ВНЗ на Лютневу революцію виявити не вдалося. Проте її можна з високою мірою ймовірності змоделювати, з огляду на політичну симпатію та партійну належність професури. Більша, „обивательська» її частина, яка почувалася достатньо комфортно в умовах самодержавства й залишалася політично індиферентною та помірно лояльною щодо нього, очевидно, сприйняла революцію передусім як небачене явище з важко прогнозованими наслідками й перспективами, як початок кардинальних суспільних змін, котрі неминуче мали негативно позначитися на спокої, стабільності, матеріальному добробуті. Відповідно перша реакція була напружено-вичікувальною. У подальшому ця група стала основним резервом симпатиків та активістів різних партійно-політичних угрупувань. Представники монархічної течії, яка напередодні 1917 р. була впливовою у вузівському середовищі, внаслідок миттєвого й безвідпорного розвалу царського режиму в перші революційні дні не виявили ознак активності. Тож найбільш помітними, ініціативними й діяльними в той час були прибічники лівих (їх було небагато) і особливо ліберальних партій.

Саме викладачі Харківського університету, технологічного, комерційного та Ново-Олександрійського сільськогосподарського (евакуйованого до Харкова в роки Першої світової війни) інститутів були інтелектуальним осередком регіональних структур провідної тоді Партії народної свободи (ПНС). О.М.Анциферов, О.В.Маклецов, М.М.Соболєв належали до керівництва губернського й міського комітетів, членами яких були також В.Ф.Левитський, В.Ф.Тимофєєв, Л.Я.Таубер. О.М.Анциферов головував на обласному з'їзді кадетів (липень 1917 р.) і разом з О.В.Маклецовим і М.М.Соболєвим був обраний до обласного комітету партії. Вони, а також Л.Я.Таубер були рекомендовані до кооптації в ЦК ПНС [9, 29 черв. – 8 серп.]. О.В.Маклецов редагував газету міського й обласного комітетів ПНС «Народная свобода». Проф. М.М.Пакуль у жовтні 1917 р. став редактором газети «Народное дело» – офіційного видання губернського земства, яка перебувала під впливом російських есерів.

Першочерговим завданням демократичних сил було формування нової політичної системи. Д.І.Багалій, тодішній міський голова, виступив з проектом демократизації Харківської думи шляхом залучення до її роботи представників громадських організацій та проведення чергових виборів на

партійній основі [10, с. 18]. На виборах до міської думи, що відбулись у липні, вищі навчальні заклади найширше були представлені у кадетському списку – більше двох десятків прізвищ, у тому числі всі названі партійні активісти, П.П.П'ятницький, А.О.Потебня, В.Я.Данилевський, Л.Л.Гіршман, Я.С.Аркавін та ін. Унаслідок значного полівіння суспільних настроїв до думи з кадетського списку були обрані тільки п'ять осіб: професори М.М.Соболєв, О.М. Анциферов, В.Ф.Тимофєєв, Л.Я.Таубер і В.Ф.Левитський.

Д.І.Багалій, який упродовж десятка років залишався одним з провідних діячів кадетської організації, розійшовся з кадетами через їхню недостатньо лояльну позицію в українському питанні і фігурував разом з представниками університету Є.О.Черноусовим та Д.О.Ткаченком у списку українського демократичного блоку. Жоден з них не дістав потрібної кількості голосів, але Д.І.Багалій став гласним завдяки тому, що йому поступився місцем один із лідерів українського списку [9, 28-29 лип.; 11, 14-23 лип.].

Наслідком мінімального представництва викладачів ВНЗ серед лівих стала майже цілковита їх відсутність у відповідних партійних списках: відомо лише, що за есерівським списком до думи пройшов В.Є.Геркевич.

У серпні Тимчасовий уряд скликав Державну нараду для обговорення з представниками громадськості невідкладних проблем суспільно-політичного життя. Серед харківських делегатів були П.П.П'ятницький, О.М.Анциферов, М.М.Соболєв і О.П.Браунштейн [9, 11-12 серп.]. Під час виборчої кампанії до Установчих зборів від РСДРП (об'єднаної) балотувався професорський стипендіат В.С.Рожицин, за списком №14 (плехановська група «Единство») – Г.Ю.Тимофєєв, №15 (есери-оборонці) – В.Є.Геркевич [11, 7 черв.].

Представники вищих навчальних закладів посідали помітні позиції в українському русі Харкова. Якщо національно свідомі студенти віддавали перевагу українським лівим – соціал-демократам (УСДРП) і есерам (УПСР), то симпатії старшого покоління були на боці поміркованих соціалістів-федералістів (УПСФ). До цієї партії вступив Д.І.Багалій, а до її Харківського комітету належали тогорічний випускник університету В.А.Доленко (голова), Д.О.Ткаченко та залишені при університеті для підготовки до професорського звання М.А.Плевако й О.Н.Синявський [12, с. 14]. Двоє останніх 8 березня 1917 р. були обрані до загальноміського Українського організаційного комітету [13, 1 квіт.]. Крім того, О.Н.Синявський на початку квітня брав участь у роботі Всеукраїнського національного конгресу у Києві, де був обраний від Харкова до складу Центральної Ради [14, с. 70]. 16 квітня у приміщені університету під головуванням проф. А.Г.Зайкевича відбувся Перший губернський український з'їзд. До Слобідської української ради, обраної делегатами, ввійшли Є.О.Черноусов, О.Н.Синявський і В.А.Доленко [13, 22 квіт.].

Міська дума під головуванням Д.І.Багалія ухвалила низку резолюцій, спрямованих на запровадження предметів українознавства до шкільного курсу. Для втілення їх у життя при думській шкільній комісії була утворена українська підкомісія. Влітку почали функціонувати курси з українознавства для вчителів, де викладали Д.О.Ткаченко, Д.І.Багалій, О.Н. Синявський, с. А.Таранушенко [10, с. 19, 198]. Д.І. Багалій очолив Харківську «Просвіту», а до складу її Ради ввійшли Д.О. Ткаченко, Є.О. Черноусов, М.А. Плевако, В.А. Доленко. З ініціативи «Просвіти» в Харкові була відкрита перша українська гімназія, директором якої став М.А.Плевако [13, 17 черв.; 15, 29 груд.].

Національно свідомі професори прагнули, щоб ВНЗ як провідні культурно-освітні заклади більш активно сприяли розвиткові української культури в місті. М.Ф.Сумцов уже на початку квітня 1917 р. висловив думку про необхідність відкриття в університеті кафедр української філології та історії [13, 8 квіт.]. Проте досягти цього тоді не вдалось: подолати віковий стереотип «малоросійства», ставлення до всього українського як до штучного чи меншовартісного виявилось непросто й інтелігентській еліті Слобожанщини. З часом позиція університету, багато в чому визначальна для всієї харківської інтелігенції, поступово стала змінюватись. Українське питання обговорювалось на засіданні Ради університету 12 жовтня 1917 р. В резолюції, яку потім надіслали Тимчасовому уряду та в редакції харківських і московських газет, Рада висловлювалась «за надання права вільного вживання української мови у всіх місцевих установах, а так само за вільний розвиток чисто національної української культури». Разом з тим Рада виступила «проти самочинних спроб перебудови краю, здійснюваної шляхом захоплення його організаціями, випадково підібраними, з однобічним партійним складом» (маючи на увазі Українську Центральну раду), додаючи, що такі кардинальні питання можна розв'язати лише «правомочними й авторитетними Установчими зборами, яким буде вручена доля Російської держави» [16, с. 280]. Лише Д.І.Багалій і М.Ф.Сумцов висловили

окрему думку. На їх погляд, «з чисто наукової точки зору… Харківський університет, зобов'язаний своїм виникненням слобідсько-українському суспільству і народу», повинен був висловитися за український характер Харківської губернії і за приналежність її до України [16, с. 281].

Лише після більшовицького перевороту в Росії, який був розцінений в університеті як узурпація влади, Українська Центральна Рада стала розглядатися викладацьким корпусом як противага більшовикам, оплот демократії. З огляду на це Рада університету разом з міською думою висловилась на її підтримку. У листопаді Д.І.Багалій був призначений губернським комісаром освіти [10, с. 20]. Проте вже через місяць після проголошення УНР в Харкові до влади прийшли більшовики і політична діяльність стала практично неможливою. У цілому позицію викладачів ВНЗ щодо Радянської влади на межі 1917-1918 рр. можна охарактеризувати як вичікувально-негативну. Брати участь у будівництві «нового» життя за більшовицьким зразком вони рішуче відмовились.

Отже, викладацькі колективи харківських вищих навчальних закладів – як у цілому, так і переважна більшість їх особового складу – виявивши в перший час після падіння самодержавства певну стриманість і обережність, згодом сприйняли революційні події як позитивний процес демократизації і суспільно-політичної модернізації країни. При цьому вони виступали загалом як представники загальноросійської (імперської) інтелігенції, обстоювали необхідність збереження цілісності та єдності Російської держави. Українські національні домагання сприймалися ними лише в частині національно-культурній, і то переважно на декларативному рівні. Політичні вимоги українців, особливо щодо створення національної державності, навіть у формі автономії, видавались їм надмірними і шкідливими. Лише порівняно незначна кількість національно свідомих викладачів (як правило, вони прилучилися до українського руху в дореволюційний період) з самого початку взяла найактивнішу участь у боротьбі за повне і всебічне задоволення життєвих потреб української нації – культурних, соціальних і політичних, ставши на чолі процесу відродження і формування українських осередків та боротьби за українську державність. Радикальна зміна суспільно-політичної ситуації в країні наприкінці 1917 р., узурпація влади більшовиками змусила більшість викладацького корпусу частково переглянути своє ставлення до українського руху та його вимог. Проте в 1917 р. (а забігаючи наперед, можна зазначити, що і протягом усього періоду національно-демократичної революції) принципові позиції викладачів ВНЗ у цьому питанні залишалися незмінними: вони розглядали всі суспільні події передусім крізь призму „російськості», як представники російської інтелігенції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соц.- політ. портрет. – К.: Либідь, 1993. – 172 с.; 2. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.) / С.І.Білокінь, О.Д.Бойко, Г.С.Брега та ін.: В 3-х ч. – К., 1994. – Ч. 1-2; 3. Наумов С. „Мене не викреслити при всьому бажанні з історії ніяк» (Христя Алчевська в українському національному русі поч. XX ст.) // Слово і час. – 1995. – № 8. – С. 26–32; 4. Корольов Г.О. Інтелігенція та українська ідея початку XX ст.: історико-теоретичний аспект // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2004. – Вип. 8. – С. 219-224; 5. Коляда І. Українська інтелігенція і преса у боротьбі за вирішення мовного питання на початку XX ст. // Історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 80-85; 6. Історія міста Харкова XX століття / О.Н.Ярмиш, с. І.Посохов, А.І.Епштейн та ін. – Х.: Фоліо; Золоті сторінки, 2004. – 686 с.; 7. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В.С.Бакіров, В.М.Духопельников, Б.П.Зайцев та ін. – Х.: Фоліо, 2004. – 750 с.; 8. Наумов С. О., Посохов С.І. Харківський університет у суспільно-політичному русі другої половини XIX – початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 56-70; 9. Народная свобода. – Х., 1917; 10. Багалій Д.І. Вибрані праці в 6-ти т. – Х.: Б. в., 1999. – Т. 1. – 600 с.; 11. Южный край. – Х., 1917; 12. Доленко В. А. Революція і моя участь у ній // Пам'яті В.А. Доленка. – Мюнхен, 1975. – С. 11-25; 13. Рідне слово. – Х., 1917; 14. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Т. 1. Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – 458 с.; 15. Нова громада. – Х., 1917; 16. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. м. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. – Х.: Фоліо, 2004. – 750 с.

О.М. Кравчук

ДІЯЛЬНІСТЬ С. І. КИСЕЛЬОВА НА ПОСАДІ ГУБЕРНСЬКОГО СТАРОСТИ ПОДІЛЛЯ (1918 Р.)

Актуальним завданням історичної науки є вивчення регіональних особливостей діяльності владних структур гетьманату П. Скоропадського і, зокрема, у такому великому краї, як Поділля (42017, 6 кв. км. з населенням 4 179 930 осіб). Діяльність тодішньої місцевої адміністрації охоплювала майже всі галузі життя. Однак особливо важливою була сфера внутрішньополітичної стабілізації. Враховуючи вищезазначене, автор поставив перед собою мету розкрити головні напрямки діяльності губернського старости Поділля С. І. Кисельова у сфері відновлення правопорядку в краї у 1918 р. Важливість вивчення зазначеної теми підсилюється відсутністю відповідної узагальнюючої праці, незважаючи на те, що цей аспект історії гетьманату фрагментарно розкритий істориками (В. Вітковський [1], В. і О. Воловики [18], К. Завальнюк і Т. Стецюк [10], П. Захарченко [11], К. Гуменюк [2], С. Єсюнін [9], О. Кравчук [12; 13], В. Лозовий [14; 15], с. Олійник [16], О. Тимощук [20], В. Сідак [19], О. Яременко [25] та ін.).

Основними шляхами внутрішньополітичної стабілізації гетьман П. Скоропадський вважав створення дієздатної влади й відновлення правопорядку. Головна роль у створенні сильної влади на місцях відводилася губернським старостам. На цю посаду в Подільській губернії 13 травня 1918 р. було призначено Сергія Івановича Кисельова (1877-1937 рр.). Він був за освітою юристом, мав досвід управлінської діяльності, здобутий в судових органах Росії на Поділлі (1901-1907 рр.), під час керівництва Проскурівською земською управою (1910-1917 рр.) та на посаді Проскурівського повітового комісара (1917-1918 рр.). За соціальним станом С. І. Кисельов був службовцем. Але на ім'я його дружини її батько придбав маєток у Проскурівському повіті. За національністю він був росіянином, до жодної партії не належав [8, арк. 9].

С. І. Кисельов приступив до обов'язків губернського старости 19 травня 1918 р. 22 травня 1918 р. у листі міністерству внутрішніх справ він констатував основні проблеми нової адміністрації і запропонував шляхи відновлення порядку в краї: якнайшвидше призначити повітових старост, замінити повітових комендантів авторитетними не заполітизованими офіцерами; розпустити охоронні сотні, а потім набрати нові з надійних хліборобів та офіцерів; надати губернському старості право призначати начальників міліції; відпустити кредити на створення відділів розшуку політичних противників Української держави; провести вибори сільських та волосних посадових осіб, які б підлягали повітовим старостам; посилити особовий склад австро-угорських військ у краї; збільшити штати чиновників і підвищити їх оклади до прожиткового рівня; надати кошти для створення та підтримання діяльності зазначеної адміністративно-примусової системи [21, арк. 1].

Процес налагодження адміністративного апарату на Поділлі відбувався повільно. Повітові старости Поділля були призначені 29 травня 1918 р., а приступили до виконання обов'язків на початку червня 1018 р. Більшість старост мали досвід управлінської діяльності у структурах Росії та УНР (працювали земськими діячами, суддями). Однак старости практично не володіли важелями впливу на ситуацію у регіонах. У процесі створення сильної влади у регіонах старостам були підпорядковані військові повітові коменданти (15 травня 1918 р. [4, арк. 186.]), відділи Державної варти (18 травня 1918 р.), органи самоврядування (червень-липень 1918 р. [25, с. 18]).

Важливе завдання у відновлені правопорядку влада покладала на нову силову структуру. 18 травня 1918 р. було ліквідовано міліцію та утворено Державну варту. Варта була виведена з-під контролю органів самоврядування й підпорядкована старостам. Фінансування варти покладалося на державний бюджет [19]. На Поділлі налагодженням роботи нового правоохоронного безпосередньо займався С. І. Кисельов. Зокрема, 9 червня 1918 р. С. І. Кисельов застерігав повітових старост, що у варті повинні працювати тільки, безумовно, чесні, виховані, тактовні, енергійні, ретельні професіонали [22, арк. 22 зв.]. З метою забезпечення професіоналізму, на керівні посади у варті запрошували осіб з відповідним досвідом роботи у Російській імперії (до 60% офіцерів варти служили жандармами до 1917 р.). Інспектором варти на Поділлі міністерство внутрішніх справ призначило М. В. Потатуєва. Були призначені начальники варти міст (Балта, Вінниця, Кам'янець, Проскурів, Могилів-Подільський) і 12-ти повітів [23, арк. 30, 31]. Важливим питанням було джерело фінансування варти. Так 8 червня 1918 р. у зверненні до повітових старост С. І. Кисельов радив їм прохати у поміщиків фінансової підтримки на збільшення варти, «яка повинна представляти дуже поважну силу, розгнуздане село рахувалося з нею» [21, арк. 7]. 17 червня 1918 р. С. І. Кисельов просив міські управи фінансової допомоги в організації варти [7, арк. 422]. Загалом формування підрозділів Державної варти на Поділлі було завершено у червні 1918 р. Вони налічували близько 3, 5 тис. осіб [12, с. 175-176], а в усій Українській державі – бл. 60 тис. осіб.

С. І. Кисельов був людиною ліберальних поглядів. Він прагнув спрямувати процес відновлення правопорядку у межі закону. У своєму першому зверненні «До населення Поділля» 1 червня 1918 р. С. І. Кисельов закликав повернути розграбовану власність поміщиків, припинити випаси худоби на посівах землевласників і вирубки лісів. Також 1 червня 1918 р. С. І. Кисельов наказав подолянам здати вогнепальну зброю [17, № 54]. Водночас обмежувалися громадянські права. 16 червня 1918 р. С. І. Кисельов заборонив будь-які збори громадян без дозволу старост [17, № 51].

Однак селяни, невдоволені аграрною політикою, зокрема, відновленням поміщицького землеволодіння, ігнорували розпорядження влади. Це викликало застосування заходів примусового характеру. 18 червня 1918 р. С. І. Кисельов наказав повітовим старостам обеззброювати селян при допомозі австро-угорських військових загонів, не спиняючись перед застосуванням збройного примусу, включаючи обстріли сіл [22, арк. 31]. Звернення за допомогою до австро-угорців було викликано тим, що чисельність варти на Поділлі (бл. 3, 5 тис. осіб) була недостатньою для відновлення правопорядку у краї з населенням 4 млн. осіб. Урядовці Поділля разом із загонами австро-угорців з конфіскаційною метою здійснювали по селах рейди. Вони часто набували характеру карних експедицій, які накладали на селян за нездану зброю та неповернуте поміщицьке майно позасудові примусові санкції, а найчастіше – контрибуції [20, с. 389], здійснювали екзекуції (тілесні покарання), арешти й розстріли непокірних. Часто такі карні експедиції організовували самі поміщики. Все це відвертало селянство від влади. С. І. Кисельов заборонив здійснювати відновлення поміщицької власності за допомогою карних експедицій, а наголосив на необхідності відновити приватну власність правовим шляхом і за допомогою «земельно-ліквідаційних комісій» (27 липня 1918 р.), за допомогою мирових посередників (17 вересня 1918 р.) [22, арк. 266]. Але результату це не дало. Негативне ставлення селян до влади проявлялося у поширенні агітації, розвитку повстанського руху. Це змусило уряд розширити повноваження старост до поліцейсько-політичних функцій. За ініціативною С. І. Кисельова, яку підтримали інші старости [25, с. 16-17], у складі варти 29 червня 1918 р. було створено губернські освідомчі відділи (19 осіб), основна функція яких полягала у боротьбі із державними злочинами. Начальником цього відділу на Поділлі було призначено П. О. Ніколіна [20, с. 79]. Державна варта успішно боролася з кримінальними елементами, відновлювала приватну власність поміщиків, обеззброювала селян, арештовувала агітаторів та інших правопорушників. Зокрема, 1 січня 1918 р. у в'язницях Поділля утримувалося 518 в'язнів, а 1 липня 1918 р. – 945 [25, с. 30], 4 листопада 1918 р. – 1789 осіб [3, арк. 449]. Зокрема, на Поділлі у червні-листопаді 1918 р. варта арештувала 608 антиурядових агітаторів [3, арк. 7-508].

Важливим завданням варти була боротьба з повстанським рухом, який організовували політичні противники гетьмана – українські соціал-демократи, есери, більшовики. Підрозділи варти разом з австро-угорцями знешкоджували повстанські загони. К. Гуменюк (Хмельницький) стверджував, що на Поділлі у березні-листопаді 1918 р. діяло 193 повстанських загони [2, с. 150]. Зокрема, за допомогою австро-угорців були придушені повстання селян у серпні 1918 р. в окремих селах 6-ти повітів Поділля (Брацлавському, Вінницькому, Літинському, Ольгопільському, Могилів-Подільському, Ямпільському). Окремим успіхом Державної варти на Поділлі у боротьбі з повстанським рухом була ліквідація промонархістської російської організації «Общество красной точки» (літо 1918 р.). У діяльності варти були й недоліки, зокрема, прояви корупції [6, арк. 4]. Проросійськи налаштовані чиновники чинили перешкоди діяльності «Просвіт». У силових структурах були поширені анархістські настрої. Зокрема, у повстанні в Могилів-Подільському повіті взяв участь комендант А. Вовк. 3 вересня 1918 р. С. І. Кисельова наказав обеззброїти Літинську охоронну сотню, що готувалася до повстання [24, арк. 91].

Восени 1918 р. на Поділлі було відновлено лише відносний правопорядок. У зв'язку з цим С. І. Кисельов продовжив втілення заходів забезпечення правопорядку. 4 вересня 1918 р. він пропонував повітовим старостам організувати лояльну частину населення в гуртки «задля недопущення у села повстанців та агітаторів» [22, арк. 133]. Прагнучи контролювати пересування противників режиму, 17 жовтня 1918 р. губернський староста наказував «всім домовласникам і господарям квартир, господарям готелів і мебльованих кімнат» протягом 48 годин завести домові книги і адресні листки про тих, хто прибував, і тих, хто виїжджає [17, № 87]. Усвідомлюючи недоліки Державної варти, її недостатню чисельність, 18 жовтня 1918 р. С. І. Кисельов пропонував повітовим старостам створювати добровільні загони з «свідомих хліборобів та інтелігенції», які мали допомагати варті [5, арк. 153].

Серйозним випробуванням для Державної варти були стихійні правопорушення у Балтському, Вінницькому, Летичівському, Могилів-Подільському, Ямпільському повітах губернії, які вникли на

початку листопада 1918 р. внаслідок відходу з України деморалізованих австро-угорських військ, які здійснювали при цьому погроми маєтків, в'язниць, віддавали селянам зброю за продукти. Державна варта змогла їх припинити. Але попередити падіння гетьманської влади на Поділлі не вдалося. Причиною цього був перехід на бік Директорії УНР командира 2-го Подільського корпусу П. Єрошевича. С. І. Кисельов був змушений 20 листопада 1918 р. передати у Кам'янці-Подільському службові справи представнику Директорії УНР Г. Степурі.

Отже, у травні-листопаді 1918 р. на Поділлі було відновлено відносний правопорядок. Професіонал і прагматик, с. І. Кисельов застосовував системний підхід у стабілізації суспільно-політичної ситуації, поєднував правові та силові методи у цьому. Причини падіння гетьманської влади на Поділлі мали загальноукраїнський характер. Гетьманат не зміг комплексно підійти до питання відновлення правопорядку й не здійснив головні передумови цього (аграрна реформа і консолідація української еліти). Це «забезпечило» Директорію УНР соціальною базою, сприяло падінню влади П. Скоропадського 14 грудня 1918 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вітовський В. М. На вістрі часу. Органи державної безпеки України на Вінниччині (Поділлі). 1917-2006 рр.- Вінниця, 2007; 2. Гуменюк К. С. Боротьба трудящих Поділля з австро-німецькими окупантами в 1918 р. // Боротьба за владу Рад на Україні.- К., 1977.- С. 149-152; 3. Державний архів Вінницької області.-Ф. р. 1543.- Оп. 1.- Спр. 4; 4. Там само. - Ф. р. 1196.- Оп. 1.- Спр.2; 5. Там само.- Д. 255.- Оп. 1.-Спр. 124; 6. Там само.- П. 138.- Оп. 2.-Спр. 138; 7. Там само.-Ф. Д. 286.-Оп. 1.-Спр. 94; 8. Там само.-Ф. р. 6023.-Оп. 4.- Спр. 16611; 9. Єсюнін С. М. С. Кисельов: від «молодшого юриста» до губернського старости // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції.- Кам'янець-Подільський, 2000.- С. 365-368; 10. Завальнюк К. В., Стецюк Т. В. Подільський губернський староста доби гетьманату (1918 р.) С. І. Кисельов. // Місто Хмельницький в контексті історії України. – Хмельницький-Кам'янець-Подільський, 2006.- С. 87-94; 11. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. - К., 1997; 12. Кравчук О. М. Поділля в період повалення влади гетьмана Павла Скоропадського (листопад-грудень 1918 р.) // Подільська старовина. Науковий збірник. Випуск IV. – Вінниця, 2008. - С. 330-340; 13. Кравчук О. М. Становлення гетьманської системи управління в Подільській губернії (1918 р.) // Поділля у контексті української історії. - Вінниця, 2001.- С. 175-176; 14. Лозовий В. С. Поділля в період гетьманату (1918 р.).-Кам'янець-Подільський, 2003; 15. Лозовий В. С. Політично-адміністративні заходи подільського губернського старости С. Кисельова по стабілізації ситуації на селі (1918 р.) // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2007. - Т. 2 . - С. 12-22; 16. Олійник С. В. Боротьба з гетьманським режимом на Поділлі в 1918 р. // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – С. 22-32; 17. Подільські губерніальні відомості.-1918; 18. Революційний рух 1918 року на Вінниччині. Уклали В. П. Воловик, О. В. Воловик // Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини. 1998 р.-Вінниця, 1999; 19. Сідак В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917-1921 рр. - К., 1998; 20. Тимощук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918 р.). - Х., 2000.; 21. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. - Ф. 1793. - Оп. 1.- Спр. 3.; 22. Там само. - Ф. 1793.-Оп. 1.- Спр. 9; 23. Там само. - Ф. 1793.- Оп. 1.- Спр. 94.; 24. Там само. - Ф. 1216. - Оп. 1. - Спр. 76-Ч. II; 25. Яременко О. І. Адміністративна реформа Гетьмана П. Скоропадського. - Вінниця, 1997.

М.П. Олійник

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИКИ ЩОДО ОСВІТИ ТА ОСВІТЯН В ПЕРШІ РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (НА МАТЕРІАЛАХ ФОНДІВ ВИКОНКОМІВ РАД РОБІТНИЧИХ, СЕЛЯНСЬКИХ І ЧЕРВОНОАРМІЙСЬКИХ ДЕПУТАТІВ ПОВІТІВ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ)

Однією з міфологем радянської влади було твердження про невсипущу турботу комуністичної партії про розвиток народної освіти та освітян. У численних публікаціях подавались дані про вражаючі успіхи в подоланні неписьменності, підготовці кваліфікованих кадрів для всіх сфер народного господарства [1]. Практично всі дослідження базувались на офіційних документах КПРС і уряду, а також матеріалах компартійних архівів. Значно менше використовувались документи та матеріали державних архівів, переважно з фондів центральних органів влади й значно рідше – обласних.

Із відновленням у 1991 році державної незалежності України з'явилась змога об'єктивного вивчення всіх сторінок історії, зокрема й вищезазначеної. Серед новітніх досліджень доцільно виділити монографію О. Завальнюка й Ю. Телячого, в якій з позицій об'єктивності ґрунтовно аналізуються процеси будівництва української школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920) [2]. Водночас, поза увагою більшості дослідників виявився початковий період радянської

влади, коли, власне, і закладались основи майбутньої політики в даній сфері, практично недослідженими є прояви цієї політики на рівні повітів, що існували в УСРР до весни 1923 року.

З огляду на це метою даної статті є заповнення наявних прогалин стосовно становлення політики щодо освіти та освітян у перші роки радянської влади. Джерельною базою слугують матеріали фондів виконкомів Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів західних повітів Подільської губернії, які майже не використовували дослідники. Ареал дослідження зумовлений тим, що тут переплелись як загальнореспубліканські аспекти, так і регіональні особливості, викликані тим, що дані повіти були прикордонними та мали багатоетнічний склад населення. Часові рамки охоплюють період з початку 1921 до початку 1923 року часу існування повітів.

Перехід до мирних умов роботи органів молодої радянської влади в зазначеному регіоні, як і по всій республіці, розпочався з пошуку ворогів. Оскільки нова влада за визначенням негативно ставилась до інтелігенції, то, як свідчить аналіз джерел, відразу роль ворога відвели працівникам органів народної освіти. Зокрема, розглядаючи на засіданні Новоушицького повітвиконкому 28 лютого 1921 р. звіт завідувача відділу наросвіти, члени виконкому визнали її «вкрай бездіяльною та недопустимою в Радянській Республіці» [3, арк.59] й дійшли висновку, що «ця бездіяльність пов'язана із зловживанням і саботажем деяких осіб»[2] [3, арк.59-59 зв.]. Відтак виконком «доручив президії (повітвиконкому – **авт**.) негайно виділити Комісію у складі трьох осіб для розслідування справ Наросвіти і притягнення винних у цьому осіб до відповідальності. Завідуючим же Відділом Наросвіти як більш енергійного працівника призначити т. МЕКЕЛІТУ, заступником його т. ПІСКУНА, звільнивши останнього від робіт в Райсоюзі» [3, арк.59зв.].

Підтвердженням неблагонадійності освітян, з погляду радянської влади, може слугувати доповідь голови Кам'янецької повітової революційної трійки з боротьби із бандитизмом 17 листопада 1921 р., у якій зазначалось, що активну участь у бандах (за радянською термінологією – **авт**.) поряд з селянами брали вчителі. Там же стверджувалось, що метою «повстання є захоплення влади для Петлюри, на що мали надію вчителі, духовенство, інтелігенція та несвідоме селянство» [4, арк.22].

Ще один фронт боротьби радянської влади був спрямований проти церкви. А оскільки ще з царських часів приміщення шкіл або знаходились у одному комплексі з церквами, або в них на покутті традиційно розміщувались образи, то нова влада вбачала в цьому загрозу своєму ідеологічному пануванню. Саме тому Кам'янецький повітвиконком своїм циркуляром № 742 від 23 січня 1922 р. рішуче вимагав: «1)…з приміщень шкіл, повинні бути негайно видалені всі, які ще залишились в них предмети всіх релігійних культів...; 2) Якщо школи розміщуються в молитовних домах, видалення з яких залишків предметів культів є утрудненим, то школи повинні бути переведені в інші приміщення…» [5, арк.6]

Не менш жорстко влада вимагала виселяти з приміщень шкіл священиків, які там проживали [6, арк.20]. І хоч в протоколах засідань повітвиконкомів про це не йдеться, можна зробити припущення, що така вимога стосувалась священиків, які раніше викладали в школах, тим більше, що основну масу шкіл складали недавні церковно-парафіяльні, а, за новою термінологією, школи першого ступеня. Зокрема, в Новоушицькому повіті із загальної кількості 204 школи освітні заклади 1-го ступеня складали 176 [7, арк.362]. Схожа картина була й в інших повітах.

Логічним після цього буде питання: «Хто ж після видалення священиків залишився викладати в школі?». Відповідь знаходимо в доповіді про діяльність відділу політнаросвіти Новоушицького повітвиконкому за вересень місяць 1922 року: «Всіх вчителів в Ушицьких трудшколах насчитуеться 417 чоловік, з них з вищою освітою 7%. З середною 28%, зі спеціальною підготовкою 42%, решта з нищою освітою» [7, арк.362зв.]. Відтак рівень професійної та ідеологічної підготовки вчителів не завжди задовольняв владу. Так у доповіді про роботу Зінківського волвиконкому Летичівського повіту за вересень 1922 року волвиконком «звернув серйозну увагу на персональний склад учительства, при якому складі народна просвіта не може бути на тій висоті, на якій вона повинна бути при забезпеченні худобою вчительства и перегляді персонального складу вчительства і для чого постановлено створити комісію по видаленню з середовища їх тих елементів, які не відповідають призначенню» [8, арк.18-18зв.]. Слова «при забезпеченні худобою вчительства» свідчать про повну деградацію матеріального становища вчителя, який, щоб вижити, був змушений вперше почати утримувати худобу, що заважало належним чином виконувати вчительський обов'язок. На жаль, вчителі продовжують до сьогодні цю практику, що є непрямим звинуваченням

[2] При цитуванні збережено стиль першоджерел і особливості правопису – авт.

чинній владі. Документальне підтвердження жахливого матеріального стану вчителів містить вже згадувана доповідь про діяльність відділу політнаросвіти Новоушицького повітвиконкому за вересень 1922 р. У ній йшлося про те, що: «Матеріальне положення учителів в вересні дуже кепське: ни жалования, ни зерно-хліба вони не одержали» [7, арк. 362].

«Кепське» становище вчителів зумовлювалось не лише економічною кризою, яка панувала в країні, а й тим, що радянська влада зняла школи з державного забезпечення, передавши їх утримання повністю на місцевий бюджет [7, арк.66]. Відтак місцева влада змушена була запровадити спеціальний «шкільний податок», збір якого мали забезпечувати волосні виконкоми та відповідальні з числа вчителів. Цей податок мали стягувати «твердими культурами по еквіваленту» [9, арк.12], але ні в якому випадку «не здійснювати будь-яких витрат із продуктів зібраного податку без дозволу Повітнаросвіти» [9, арк.12]. Селяни ж, обтяжені багатьма іншими податками та зборами в умовах глибокої продовольчої кризи 1921-1922 років, сплачувати «шкільний податок» фізично не могли.

Відсутність коштів змушувала повітову владу проводити реорганізацію та скорочення шкільної сітки. Зокрема, в Новоушицькому повіті на 1922-1923 навчальний рік було «внесено в сітку 176 укр. шкіл 1-го ступня 14 шк. II ступня, 12 еврейських шк. і 2 польских. В порівненню з минулим роком загальна кількість шкіл зменшена на 5 шкіл» [7, арк.362]. Однак і скорочення мережі шкіл не рятувало ситуацію. Про це свідчить аналіз доповіді про діяльність відділу політнаросвіти Новоушицького повітвиконкому за вересень 1922 року. У ній зазначалось, що у вересні заняття розпочались лише у 1/3 шкіл і «можна сподіватися, що до 15 жовтня всі школи повіту будуть функціонувати» [7, арк.362]. І хоч в доповіді головна провина за це перекладалась на батьків, які «не пускають дітей до школи, задержуючи іх в дома ріжними господарчими роботами» [7, арк.362], справжні причини, на думку автора, полягали в наступному: «Підручниками школи зовсім не забезпечені, письменним приладдям більш меньш забезпечені. В відношенні до ремонту школи знаходяться в дуже незадовільніючим стані, позаяк більшість з них вже давно нуждається в капітальному ремонті, перевести який, за відсутністю ресурсів, Повітнаросвіта не має можливости, допомога ж населення в цім напрямку виявляється дуже слабо, і шкільні будинки все більш і більш руйнуються. Поверховний ремонт переводився майже во всіх школах, в декотрих він ще не закінчен» [7, арк.362зв.]. На відсутності підручників, а також форми й взуття в школярів наголошував у доповіді про свою роботу за вересень 1922 року Зінківський волвиконком Летичівського повіту [8, арк.66].

Аналогічною була ситуація з ліквідацією неписемності. У звіті про діяльність Новоушицького відділу політосвіти за серпень 1922 року прямо вказувалось, що ця робота «не переводилася літом з приводу польових робіт. За наступний місяць намічено виробити певний план роботи і скласти сітку ліквідпунктів, забезпечивши їх всім необхідним до переведення ліквідації неписемности протягом 5 осінньо-зимових місяців» [7, арк.213].

Аналіз протоколів засідань президії та пленумів Кам'янецького повітвиконкому дозволяє виявити свідчення як вкрай важкого становища вищих навчальних закладів Поділля та їх викладачів, так і намагання місцевої влади хоч якось його полегшити. Так, розглянувши заяву «вищої школи сільськогосподарського інституту», президія Кам'янецького повітвиконкому 12 листопада 1921 року ухвалила: «Видати… професурі СГІ 10 пар взуття…Негайно відпустити 1 пуд муки…Негайно зробити заявку в Губекономнараду про відпуск 1 пуду 10 ф. підошви…Видати професурі 100% академічного пайка. Персонал СГІ задовольняти пайком на загальних підставах» [6, арк.30зв.- 32]. Більш системний підхід був продемонстрований на об'єднаному надзвичайному засіданні Кам'янецького повітвиконкому та повітового комітету компартії 21 липня 1922 року при розгляді доповіді про вищі школи в м. Кам'янці-Подільському. Ухвалою було передбачено: «Видати 500 пудів зерно-хліба на ремонт помешкання для робітничого факультету та омеблювання його. Крім того, по мірі можливості, виказувати вищим школам материяльну допомогу в майбутнім…Порушити питання в Губекономнараді і Губпаливі про забезпечення паливом вищих шкіл у м. Кам'янці, а також паливом та освітленням профессуру… Передать У.Н.О. і С. Г.І. всі залізні коні, які взяті на учот Р.Н.Г. і знаходяться в помешканню С. Г.І... Від імені повітвиконкому і повітпаркому зернутись з листом до всіх органів на Поділлю про допомогу всіми можливими засобами відкриттю Рабфаку, студентам та професурі його» [10, арк. 64зв.].

Отже, на підставі аналізу документів і матеріалів фондів повітвиконкомів Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів повітів західного Поділля можна з впевненістю зробити висновок, що усталений погляд на всебічну увагу й турботу комуністичної партії та радянської влади про розвиток освіти та освітян принаймні в перші роки цієї влади не відповідають дійсності.

Документи неспростовно свідчать про прагнення нової влади встановити свій тотальний контроль над цією важливою сферою, а також створити такі умови для освітян, щоб в них не залишалось ні часу, ні бажання до вільнодумства чи участі в опозиційній діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Высшее образование в Украинской Советской Социалистической Республике. – К.: Вища школа, 1983; Історія Української РСР. В 2 т. – К.: Наук думка, 1967.; 2. Завальнюк О.М., Телячий Ю.В. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920). – Кам'янець-Подільський, 2001; 3. Державний архів Хмельницької області. – ФР.1010. – Оп.1. – Спр.112; 4. Там само. – ФР.336. – Оп.1. – Спр.38; 5. Там само. – ФР.336. – Оп.1. – Спр.124; 6. Там само. – ФР.336. – Оп.1. – Спр.3; 7. Там само. – ФР. 1010. – Оп.1. – Спр.351; 8. Там само – ФР. 912. – Оп.1. – Спр.1; 9. Там само – ФР. 1010. – Оп.1. – Спр.19; 10. Там само. – ФР.336. – Оп.1. – Спр.10.

О.А. Бакалець

МАРІЯ ДМИТРІЄНКО – ВИЗНАЧНИЙ ІСТОРИК З ПОДІЛЛЯ

Дана стаття висвітлює наукову та громадську діяльність визначного сучасного історика, науковця, журналіста, знаного фахівця на ниві джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, кавалера Ордена княгині Ольги І-ІІІ ступенів, доктора історичних наук, професора Марії Федорівни Дмитрієнко.

Актуальність даної розвідки полягає у висвітленні наукової діяльності високоінтелігентної людини, історика, наукова спадщина якої нараховує 750 бібліографічних позицій. Близьке знайомство та п`ятирічна наукова співпраця автора статті із М.Ф.Дмитрієнко, яка була керівником його кандидатської дисертації, розумним порадником, наставником у нелегкій, але цікавій царині української нумізматики, дає можливість глибше розкрити всі грані нелегкого, але плідного життя дослідниці.

Історіографія з даної проблеми є не досить різноманітною, хоча в останні роки з`явилася низка серйозних публікацій про М.Ф.Дмитрієнко.

Ще в радянські часи, коли м. Дмитрієнко працювала після захисту кандидатської дисертації молодшим науковим співробітником АН України, з`явилися 3 публікації про неї: Коваленка Л. «Автор – моя дочка» у «Вінницькій правді» за 8 квітня 1966 р. [1], В'ярдо Ш. «Обговорюють українські та грузинські історики» у «Літературній Україні» за 13 червня 1969 р. [2] та Пінчука Ю.А. «Захист докторської дисертації м. Ф. Дмитрієнко» в «Українському історичному журналі» за 1986 р. [3].

Протягом останніх 17 років у світ вийшли близько 20 публікацій про М.Ф.Дмитрієнко. Серед них статті Моргун Т. – «Борги наші: Науково-практична конференція «Просвіти» на Слобожанщині» (1993 р.) [4] та « Така собі вартість» в журналі «Культура і життя» (1994 р.) [5]. У журналі «Українське слово» за 12 вересня 1996 р. з`явилася цікава стаття про дослідницю Кочевської Л. «У серці нашому свято, любов...» [6].

У 1997 р. в збірці наукових праць «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», який видається із 1994 р. – тобто з часу, коли М.Ф. Дмитрієнко очолила відділ спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України, опублікована велика стаття на пошану М.Ф.Дмитрієнко «Жінка. Історик. Журналіст» Маркітан Л. [7].

Марія Федорівна, яка у 1993 р. була одним з ініціаторів заснування жіночого всеукраїнського товариства ім. Олени Теліги, 27 лютого 1997 р. виступила на громадському вшануванні пам'яті видатної української поетки, громадської й політичної діячки Олени Теліги в Бабиному Яру. Редакція журналу «Українське слово» опублікувало виступ М.Ф. Дмитрієнко «Пам'яті великої поетки» та коротку інформацію про автора виступу [8].

У 1998 р. в світ вийшли інформаційні статті Бреги Г. «Дмитрієнко Марія Федорівна . Вчені Інституту історії України в біобібліографічному довіднику та Войцехівської І. «Дмитрієнко Марія Федорівна в довіднику «Джерелознавство історії України» [9].

«33 канал» (Вінниця) у № 28 за 13 липня 2000 р. опублікував статтю «Великий герб України проектували вінничани», присвячений одному із авторів Великого герба М.Ф. Дмитрієнко – нашій землячці із м. Ямполя [10].

Із 2000 до 2006 рр. важливу інформацію про відомого історика та вчену дають різні видання: «Дмитрієнко Марія Федорівна» // Історія України. № 48 за 2000 р., «Жінки України: Біографічний енциклопедичний словник» за 2001 р., «Дмитрієнко Марія Федорівна» //Краєзнавці України (Сучасні

дослідники рідного краю). Довідник за 2003 р., «Дмитрієнко Марія Федорівна» // Жінки-вчені Києва за 2003 р., Юсов С. Дмитрієнко Марія Федорівна // Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник / Серія: «Українські історики». Вип. 2, 4. за 2003, «Дмитрієнко Марія Федорівна» //Кияни: Біографічний словник. за 2004, «Хто є хто в Україні. (7000 біографічних довідок) за 2004 р., «Дмитрієнко Марія Федорівна» // Інститут історії України Національної Академії наук України за 2006 р. [11-19].

До 70-річчя з дня народження М.Ф.Дмитрієнко Інститут історії України Національної академії наук України у 2007 р. випустив біобібліографічне видання «Марія Дмитрієнко: історик, журналіст, громадська діячка», яке покликане заповнити існуючу інформаційну прогалину та задовольнити поточні потреби з обсягу персональної бібліографічної евристики [20].

У виданні висвітлюються основні етапи життя, наукової творчості, організаційної та громадської діяльності української вченої – історика, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата державної премії України, доктора історичних наук, професора Марії Федорівни Дмитрієнко. Вступне слово до видання зробив директор Інституту України НАНУ, академік Смолій В.А., відповідальний редактор – д.і.н. Удод О.А., автори-укладачі – д.і.н. Войцехівська І.Н. і к.і.н. Ясь О.В.

Бібліографія праць М.Ф. Дмитрієнко охоплює період із 1960 до 2006 р. Дана інформація розміщена за хронологічним принципом. У межах кожного року наукові розвідки розподілені за певними видовими рубриками: «Монографії та окремі видання»; «Статті у наукових збірниках та часописах»; «Розвідки в періодичній пресі»; «Рецензії»; «Матеріали доповідей та повідомлень на наукових конференціях»; «Статті в енциклопедичних та довідкових виданнях»; «Хроніка та інформація» «Рецензування» (титульний рецензент); «Редагування»; «Реферати». Окрім того, у виданні вміщені біографічна інформація про основні дати життя та діяльності М.Ф.Дмитрієнко, перелік публікацій про її наукову творчість, а також джерела з родинної іконографії.

Життєвий шлях доктора історичних наук, професора Марії Федорівни Дмитрієнко розпочався 19 березня 1935 року у місті Таганрозі Ростовської області. Вона народилася в сім`ї вчителів-словесників Федора Григоровича Дмитрієнка (1909-1968) та Євгенії Костянтинівни Охріменко (1910-1946). Як відзначив академік Смолій В.А., «Поєднання успадкованих генів стародавнього польсько-литовського роду Биховців та донських козаків-станичників своєрідно позначилося на характері, здібностях та уподобаннях дівчинки. Однак незабаром її дитинство було затьмарене воєнним лихоліттям, яке зруйнувало звичний плин життя. Марії разом з батьками довелося пережити нищівні бомбардування, поспішну евакуацію до Астрахані, а згодом до Казахстану. У 1944 р. родина приїздить у щойно звільнену від ворога Україну» [21].

У 1944-1953 рр. Марія навчалася у Ямпільській СШ № 1 Вінницької області. У 1946 р. у тридцятишестирічному віці помирає мати Євгенія Костянтинівна, тому всі турботи про дочку взяв на себе батько – Федір Григорович. Як зазначив один із однокласників Марії, нині кандидат філологічних наук, доцент Глухівського державного педагогічного університету Генріх Степанович Ковальчук, який навчався із Дмитрієнко в старших класах, «…Марія вирізнялася серед своїх однокласниць цілеспрямованістю, старанністю у навчанні, була життєрадісною і кмітливою дівчиною, яка мало звертала увагу на нас юнаків-однокласників».

Після закінчення середньої школи дівчина, що вже встигла проявити свої здібності, свій літературний талант, успішно склала вступні екзамени на історико-філософський факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, у якому навчалася протягом 1953 – 1958 рр. У 1956 р. Марія – студентка 3-го курсу істфаку – перебувала у складі студентського загону в Кустанайському краї на цілині. Інтенсивні університетські студії, авторитетні викладачі, неповторна атмосфера суспільних змін хрущовської відлиги відкривали нові перспективи перед молодими істориками. Марію захопила доба європейського Відродження, вона написала свою першу наукову працю, яка присвячувалася видатному іспанському художнику – Дієго Веласкесу. Спершу її було успішно захищено як дипломну роботу у 1958 р., а у 1960 р. вийшла в світ монографія М.Ф.Дмитрієнко «Дієго Веласкес».

Але не зразу Марія Федорівна стала науковцем. У 1958-1960 рр. вона працювала молодшим редактором у видавництві «Політвидав України». Згодом стала завідувачкою відділу суспільних наук республіканського часопису «Наука і життя». Ця робота збагатила її корисним досвідом. У 1962 р. Марія Федорівна стає членом національної спілки журналістів України.

Із 1963 до 1965 р. М.Дмитрієнко навчалася в аспірантурі відділу історіографії та допоміжних історичних дисциплін при Інституті історії АН УРСР. Науковим керівником аспірантки став доктор

історичних наук, член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій. Під його керівництвом Марія Федорівна пройшла ґрунтовну наукову школу і стала досвідченим істориком-джерелознавцем. 1965 р. вона достроково захистила кандидатську дисертацію, присвячену більшовицькій пресі України 1917-1918 рр. і отримала ступінь кандидата історичних наук.

У 1965-1971 рр. м. Дмитрієнко працювала на посаді наукового співробітника Інституту Історії АН УРСР. У 1967 р. за матеріалами кандидатської дисертації було підготовлено й випущено друком окреме видання. У цьому ж році вона одружилася із Олегом Олександровичем Васильєвим – полковником у відставці, заслуженим журналістом України, автором книги «Была война». У 1970 р. у них народилася дочка Ярослава, яка в майбутньому теж обрала професію історика.

Наукові інтереси Марії Дмитрієнко розширюються із кожним роком, вона багато друкується у періодичній пресі, історичних збірках, пише нариси про діячів громадянської війни та робітничі династії Донбасу, про угорського революціонера Лайоша Гавро, працює над бібліографією документальних матеріалів з історії УРСР.

На початку 1970-х років дослідниця підготувала довідкове видання про Україну, яке побачило світ чотирма мовами – німецькою, англійською, французькою та іспанською. У 1975 р. вийшла друком у Москві її книга «Лайош Гавро».

М. Дмитрієнко у 1973-1976 рр. працювала у відділі стародруків ЦНБ АН УРСР та відділі наукової інформації Секції суспільних наук Президії АН УРСР. У 1983 р. Марія Федорівна отримала вчене звання старшого наукового співробітника, а в результаті тривалих пошуків у архівах вона написала та успішно захистила у 1985 р. докторську дисертацію та отримала ступінь доктора історичних наук.

У 1986 р. м. Дмитрієнко очолила сектор історії відділу наукової інформації Секції суспільних наук Президії АН УРСР та повертається до Інституту історії АН УРСР.

Розпад СРСР та проголошення незалежності України у 1991 р. дозволили повною мірою розкритися творчому таланту Марії Федорівни. Вона концентрує свої наукові інтереси та практичну діяльність на відродженні комплексу спеціальних історичних дисциплін (СІД), у 1992-1993 рр. плідно працює як науковий експерт-консультант у складі Комісії Президії Верховної Ради України з питань заснування державних нагород України та над державною й міською геральдикою.

У 1992 р. м. Дмитрієнко у співавторстві із В. Замлинським, Т.Балабушевичем, І. Войцехівською видають перший в Україні навчальний посібник «Спеціальні історичні дисципліни» обсягом 330 сторінок, в якому висвітлено 60 історичних дисциплін. Посібник, з огляду на нові умови розвитку української науки, став настільною книгою для викладачів і студентів історичних факультетів університетів, педагогічних інститутів, бібліотечних і музейних працівників.

У 1994 р. Марія Федорівна обрана завідувачкою новоствореного відділу Спеціальних історичних дисциплін в Інституті історії НАН України, який очолювала упродовж 1994-2006 рр. Протягом цього часу вона підготувала багатьох молодих фахівців з боністики, нумізматики, геральдики, генеалогії, зброєзнавства, сфрагістики, фалеристики, лексикології, тим самим сприяла формуванню молодих українських джерелознавців. Серед них чотири представники із Вінниччини: Юрій Легун (генеалогія), Юрій Савчук (вексикологія), Віталій Перун (сфрагістика), Олексій Бакалець (нумізматика). Вони свого часу закінчили Вінницький державний педагогічний інститут, здобули вчені звання, продовжують займатися науковою діяльністю, всіляко підтримують зв`язки з Інститутом історії України НАН України та особисто із своїм науковим керівником М.Ф.Дмитрієнко.

Марія Федорівна із 1994 р. є редактором-фундатором фахового видання, в якому всебічно розробляються проблеми комплексу СІД – «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики». До 2008 р. під її керівництвом у світ вийшло 14 збірок СІД (переважно у двох частинах). Також під редагуванням М.Дмитрієнко поновилося видання спеціалізованого збірника «Історико-географічні дослідження в Україні», в якому вміщуються цінні студії з історичної географії та картографії. До кінця 2007 р. видруковано 10 збірок наукових праць, що є важливим здобутком дослідниці.

На рубежі XX – початку XXI ст. за активної участі дослідниці підготовлено й опубліковано низку фундаментальних праць: «Нагороди України: історія, факти, документи: У 3 т.» (К., 1996), «Гроші в Україні: факти і документи» (К., 1998), написану М.Ф.Дмитрієнко у співавторстві із В.А.Ющенко, В.М.Литвином та Н.Яковенко, «Все про Україну: У 2 т.» (К., 1999), «Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти» (К., 2000), «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини» (К., 2004).

За великі наукові заслуги перед Україною М.Ф. Дмитрієнко у 1995 р. отримує почесне звання Заслуженого діяча науки і техніки України, у 1998 р. – звання академіка Міжнародної слов`янської академії наук, у 1999 р. стає лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки, у 1998 р. її нагороджено Орденом княгині Ольги III, у 2004 р. II та у 2007 р. III ступенів. Марія Федорівна на сьогоднішній день є єдиною жінкою-науковцем із 61 інституту НАН України, яка стала повним кавалером Ордена княгині Ольги.

Ми по праву пишаємося нашою землячкою, визнаним в Україні істориком та науковцем. Такій високій активності та працездатності дослідниці можна лише по-доброму позаздрити. Людина веселої вдачі, цілеспрямована, багатогранна, енергійна, уважна, чуйна, розумна, є дуже простою у повсякденному спілкуванні, готова завжди прийти на допомогу, розрадити, підтримати.

Приємно відзначити той факт, що, незважаючи на велику зайнятість і проживання в м. Києві понад 50 років, М.Ф. Дмитрієнко ніколи не забуває про своїх земляків, часто надає методичну та практичну допомогу у підготовці до видання збірок науково-практичних конференцій, які проходять на базі Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, Барського гуманітарно-педагогічного коледжу імені Михайла Грушевського, Вінницького обласного краєзнавчого музею, обласної наукової бібліотеки імені Тімірязєва, друкує свої наукові статті у цих збірках. Зокрема, у 1993 р. в «Подільській старовині» (Вінниця) опубліковано статтю м. Дмитрієнко «Дивовижний світ червоних коралів: добре намисто у спадщину» [22], а в збірнику матеріалів I міжрегіональної науково-практичної конференції «Історична та літературна спадщина М.С.Грушевського» (Бар, 2005) видрукувані дві розвідки вченої – «Доба Української Народної Республіки. Карбованці і гривні у грошовій системі держави»[23] і «Дизайн та елементи захисту державних грошових знаків УНР (1917-1918 рр.)» [24].

15 травня 2008 р. Марія Федорівна була в ролі наукового редактора збірки матеріалів I Міжнародної історико-краєзнавчої конференції «Бар. Барська земля – крізь призму століть», присвяченій 607- річниці м. Бар та 85 –річниці з часу створення Барського району Вінницької області [25], а 10 червня 2008 р. вчена виступила на підтримку барських науковців на засіданні клубу національних святинь України в м. Києві на тему «Історія малих міст України. м. Бар Вінницької області» [26].

Отже, Марія Федорівна Дмитрієнко належить до тих особистостей, які прожили складне активне життя, часто із трагічними сторінками, досягли значних наукових висот, продовжують служити нашій науці і є прикладом для нових поколінь істориків і науковців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коваленко Л. Автор – моя дочка // Вінницька правда. -1966.- 8 квіт. – № 82. – С. 2; 2. Вярдо Ш. Обговорюють українські та грузинські історики // Літературна Україна. -1969.- 13 черв.- № 45 (2641). – С. 2; 3. Пінчук Ю. А. Захист докторської дисертації м. Ф. Дмитрієнко // Український історичний журнал. 1986. – № 3.- С. 160; 4. Моргун Т. Борги наші: Науково-практична конференція «Просвіти» на Слобожанщині // Культура і життя.- 1993.- 27 берез.- № 8 (3389). – С. 2; 5. Моргун Т. Така собі вартість // Культура і життя. -1994, 3 груд. – № 44. – С. 4; 6. Кочевська Л. У серці нашому свято, любов... // Українське слово. – 1996.- 12 верес.- № 36 (2836). – С. 12; 7. Маркітан Л. Жінка. Історик. Журналіст // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: 36. наук праць (На пошану м. Ф. Дмитрієнко). К.: НАН України. Ін-т історії України; Науково-дослідна фундація ім. О. Ольжича, 1997. – Ч.1. – С. 6-15; 8. Пам'яті великої поетки (виступ м. Дмитрієнко на громадському вшануванні пам'яті видатної української поетки, громадської й політичної діячки Олени Теліги, 21 лютого 1997 р., Бабий Яр // Українське слово. – 1997.- 27 лют. – № 9. – С. 6; 9. Войцехівська І.Н. Дмитрієнко Марія Федорівна // Джерелознавство історії України: Довідник. К.: НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – 1998.- С. 165; 10. Великий герб України проектували вінничани // 33 канал (Вінниця). 2000.- 13 лип.- № 28 (455). – С. 2; 11. Брега Г. Дмитрієнко Марія Федорівна // Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. Вип. 1. К.: НАН України. Ін-т історії України, 1998.-С. 89; 12. Дмитрієнко Марія Федорівна // Історія України. (К.) – 2000.- № 48 (208).- груд. – С. 2; 13. Жінки України: Біографічний енциклопедичний словник. К.: Вид-во „Фенікс», 2001. – С.124-125; 14.Дмитрієнко Марія Федорівна //Краєзнавці України (Сучасні дослідники рідного краю). Довідник. Т. 1. Київ-Кам'янець-Подільський, ВСК.- 2003. – С. 62-63; 15.Дмитрієнко Марія Федорівна // Жінки-вчені Києва. К., 2003. – С. 164; 16. Юсов С. Дмитрієнко Марія Федорівна // Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник / Серія: «Українські історики». Вип. 2, 4.1. К.; Львів: НАН України. Ін-т історії України, 2003. – С.101-102; 17. Дмитрієнко Марія Федорівна // Кияни: Біографічний словник. К.: Фенікс, 2004. – С. 119 (фото); 18. Хто є хто в Україні. (7000 біографічних довідок). К.: Вид-во «К.І.С.», 2004. – С. 233; 19.Дмитрієнко Марія Федорівна // Інститут історії України Національної Академії наук України 1936-2006.- К.: НАН України. Ін-т історії України, 2006.- С.533-534; 20.Марія Дмитрієнко: історик, журналіст, громадська діячка // Вступне слово до видання академ. Смолій В.А., відп. ред. д.і.н. Удод О.А., автори-укладачі – д.і.н. Войцехівська І.Н., к.і.н. Ясь

О.В. – К., 2007. – 168 с; 21. Там само. – С.6; 22.Дмитрієнко М.Ф. Дивовижний світ червоних коралів: добре намисто у спадщину // Подільська старовина. На пошану вченого і краєзнавця В.Д.Атомановського. – Вінниця, 1993. – С. 419-422; 23. Дмитрієнко М.Ф. Доба Української Народної Республіки. Карбованці і гривні у грошовій системі держави //Історична та літературна спадщина М.С.Грушевського: Зб. матеріалів І міжрегіональної науково-практичної конференції. – Бар, 2005. – С.65-78; 24. Дмитрієнко М.Ф. Дизайн та елементи захисту державних грошових знаків УНР (1917-1918 рр.) // Історична та літературна спадщина М.С.Грушевського: Зб. матеріалів І міжрегіональної науково-практичної конференції. – Бар, 2005. – С.78-85; 25. Бар. Барська земля – крізь призму століть // Зб. наукових праць І міжнародної науково-практичної конференції. – Бар, 2008. – 448 с; 26. Меснянкін Є.Й.Місто Бар –у клубі національних святинь України //Барчани. – 2008.- 13 червня. – С.12-13.

Л.І. Семенко

ПОДІЛЬСЬКІ СТОРІНКИ ЖИТТЯ ДИРИГЕНТА ОЛЕКСАНДРА КОШИЦЯ

Біографія видатного диригента та композитора Олександра Антоновича Кошиця (1875-1944) тісно пов'язана з історією підйому та розвитку українського хорового співу І половини ХХ століття, коли той набув рис, які надавали і надають йому виключної неповторності й визнання у світі.

Ім'я Кошиця значний час (з середини 1920-х і до 1960-х років) знаходилося під негласною і гласною забороною, як ім'я буржуазного націоналіста та емігранта, що продовжував вести антирадянську агітацію за допомогою народної пісні, якої не торкалася рука радянської цензури.

Перші згадки про Олександра Кошиця в СРСР належать О. Міньківському у передмові до виданих ним збірок обробок пісень (1965, 1967), і лише після 1991 року в Україні з'явилися чисельні емігрантські публікації про композитора [1], його спогади [2, 3] та згодом вийшло й фундаментальне видання М. Головащенка «Феномен Олександра Кошиця» [4].

Але насичене життя й багатогранна творчість легендарного митця потребують дальшого вивчення, особливо з огляду на те, що значна частина доемігрантського архіву митця втрачена. У цьому контексті дана розвідка про подільські враження Кошиця, особливо в період заснування та становлення Української Республіканської капели, стане доречним доповненням до цілісного портрету українського диригента.

Перше знайомство з Поділлям Олександра Кошиця відбулося у 1914 році під час поїздки з театральним колективом М. К. Садовського, у якому він працював хормейстером. У місцевому театрі він поставив опери «Утоплена», «Енеїда» та «Різдвяна ніч» М. Лисенка, «Роксолана» Д. Січинського, «Сільська честь» П. Масканьї, «Галька» С. Монюшко.

Надамо слово самому маестро. «9 квітня 1914 року у Вінниці в готелі «Савой», Миколаївський проспект. Ця моя подорож припала на Великодні свята. Стояла чудова весна, коли я в'їхав у Вінницю, – якраз цвіли садки. Весь лівий біг Бугу являв собою один цвітучий вишневий садок. А місто теж тонуло в новій чистесенькій молодій зелені. Погода була чудова: ясні, тихі дні, чисте прозоре небо, ласкаве сонце. Я зупинився в готелі «Савой», поверх нижче Вільшанського. Цей готель вразив мене надзвичайно. Такого не можна було знайти навіть у Києві. Чудова нова будова, ліфт, прекрасні просторі кімнати з ваннами й стильовим умеблюванням, чудова тренована прислуга і прекрасний ресторан. А коли я вийшов на балкон з номера Вільшанського на п'ятому поверсі, то просто не міг очей одірвати від тої картини, яка розсідлалась перед мною. Все місто наче на долоні, а кругом його – ясний, світлий Буг в зелених берегах. Через нього міст; дорога в стару Вінницю (так званий Старий Город) – село, що ховається на гористому березі у вишневому, білому цвіті. Там старенька трьохбанна церковця, наче бабуня, гріється на сонці та розказує казки про козаччину і славного Богдана.

Другий свідок старовини майже під самими ногами у нас, – це старий католицький костел, обнесений стіною, з цвинтарем. Він додає романтичностей усьому місту... Я й досі не можу забути тієї весни та тих гарних прогулянок, які ми робили по Бугу на човнах. Наче який ясний сон!

Вразив мене також театр. Він був новесенький, просторий, збудований згідно з останнім словом театрального будівництва. Мені здається, що він далеко кращий, ніж Київський Соловцовський театр. Чудовий резонанс, просторе приміщення для оркестру, гарна обстановка, чула, гаряча публіка – все це зробило те, що від Уманської трупи Гаркуна-Задунайського не зосталось і сліду, а була знов чудова трупа Садовського у Києві. Для опер ми добрали оркестрантів до 30 осіб, до Литвиненкової – виписали баритона Суховольського, я підтягнув хор і усю «братію», – і як залунала «Галька», то у мене душа завмерла від радості. Успіх був неймовірний, а збори «биткові».

Одного гарного ранку я і Коля Вільшанський взяли візника, поїхали до моєї хористки. (По Київському студентському і церковному хору) – Т. Георгієвської, в село Великі Хутори, верст за 6 від міста. Там провели весь день у правдивому сільському оточенню: лежали на траві, ходили в ліс,

співали, балакали без утоми... і тільки пізнім вечором пішки ледве доплеткались до міста... Взагалі цей тиждень чи два пройшли для мене, як щасливий сон. Я його по-іншому й не згадую... Не знав я тоді, що це буде мій останній «весняний тиждень» в українському селі. 20 квітня я був уже в Києві» [2, с. 188-191].

Куди менш приємні згадки залишив по собі другий візит Кошиця на Поділля взимку 1919 року, після евакуації Української республіканської капели з Києва. Капела ця створювалася за безпосередньої ініціативи вищого керівництва Української Народної Республіки, яке планувало відрядити її у Париж, де готувався мирний конгрес, щоб нагадати про Україну вершителям доль світу. Але у січні встигли лише зарахувати до складу хору біля 100 осіб, менше половини з яких поспіхом, не захопивши необхідних речей, внаслідок розпорядження Симона Петлюри від 1 лютого залишили Київ, який знову опинився під загрозою взяття більшовиками [5, арк. 2]. Ще раніше покинув столицю головний диригент капели Олександр Кошиця [6, арк. 3].

«Зі 100 по конкурсу прийнятих співаків, – згадувала учасниця хору Софія Колодіївна, – виїхало біля 30, і то між ними більшість кандидати. Решта побоялася зіставити на непевну долю своїх близьких і залишилася, а друга, що виїзд поступив несподівано, і тому неорганізовано. По дорозі у Вінниці і Жмеринці поповнювано капелу новими співаками.

До Жмеринки їхали чотири дні в теплушках, там чекали два дні, в кінці дали нам особовий брудний вагон ІІІ класи, який причіпили до міністерського потягу. І так доїхали до станції Гречани. В Гречанах стояли два дні, бо наш вагон відчеплено від міністерського потягу і полишено судьбі» [7, арк. 2].

Промаявшись у холодних вагонах майже два тижні і переживши залізничну катастрофу, капеляни прибули у Кам'янець лише ввечері 14 лютого. У тому ж потязі до міста приїхали М.С.Грушевський та колишній військовий міністр УНР О. Т. Жуковський.

«Ми зібралися в канцелярії готелю «Бель В'ю», – продовжує спогади Колодіївна. – Нам повідомили, що репетиції відбуватимуться в помешканні «Просвіти». Того ж дня приїхав диригент Олександр Кошиць з хористом Олексою Чеховським з Тернополя, куди він виїхав з Києва 26 січня 1919 року перед більшовиками. «Allegro-udiratto», як казав [Кошиць] одному з хористів. Одночасно оголошено в Кам'янецьких часописах «Життя Поділля» й інших конкурс на прийом нових членів до капели. Щоденно зголошувались кандидати, яких під час репетицій пробувано. Так доповнився склад капели до 72 чоловік.

На перших репетиціях розучували Леонтовича «Ой пряду», «Чого Івасю змарнів?». Повторили вивчену в Києві колядку Стеценка «Ой на горонці», Ступницького «Ой дозволь пан-хазяїн». Репетиції відбувались від 10 до 12;... лекції французької мови давала приват-доцент Кам'янець-Подільського університету панна Ватич від 12 до 2 годин у двох групах. Потім знову репетиції до 4 годин. Професор Григорій Тучапський давав щоденно лекції співу поодиноко і групами.

Так працювали ми до 22 березня. За цей час вивчили такі речі. Канти: Аранж. Кошиця «Святій Варварі», «Ангелу-хранителю», Яценевича «Святому Юрію», Демуцького «Страшний суд», Леонтовича «Почаївській Божій Матері», Лисенка «Хресним древом»; колядки: Стеценка «Ой видит Бог», «Ой на горонці», Леонтовича «Щедрик», «Ой там, за горою», Кошиця «Нова рада стала», «Вдовейка», Ступницького «Ой дозволь пан-хазяїн»; пісні Лисенка «Ой зійду я на могилу», «Ой гай мати», «Козаченьку, куди йдеш?», «Тече річка бережками», «Шумить, гуде дібрівонька», «Чиї ж тії черевички?», «По опенька ходила», Леонтовича «Ой пряду», «Чого Івасю змарнів?», Кошиця «Ой у полі вітер віє», «Ой горе калині», «Гей у полі криниця безодня», «Ой біда», Стеценка «Сон», «Над нами ніч», «Живи Україно», «Ще не вмерла Україна» (аранж. Кошиця). Почали вчити «Туман хвилями лягає» з опери «Утоплена» Лисенка і не закінчили» [7, арк. 3]. Загалом було розучено біля 40 пісень, переважно українських народних, в аранжуванні українських же авторів.

Хорові співанки у Кам'янці велися під диригуванням О. Кошиця та П. Щуровської. Хористи отримували від 550 до 650 карбованців на місяць. Репетиції у Кам'янці відбувалися у «Просвіті», в університеті, в міській управі. На жаль, жодного виступу в Кам'янці не відбулося, так як, за словами, О. Кошиця, «капела перебуває зараз в стані організації, тому не маючи ні повного комплекту співців, ні готового репертуару». Була і більш вагома причина уникнення публічних виступів. «На першій співанці, – визнавав сам Олександр Антонович, – Капела зробила на мене прямо страшне враження: такого хорового дрантя я ще на віку своєму не бачив. Партії не розмірні, співати не вміють, виють, як вовки, маса безголосих...» [3, с. 25].

Проте, маючи гарні організаторські здібності, Олександр Антонович примудрився за півтора місяці створити капелу майже з нічого. Колишні його учні по Київському студентському хору згадували про цей аспект роботи так: «Праця з Олександром Антоновичем давала задоволення, смак, художні ньюансування, нові підходи до пісень, зміна самого репертуару в бік український... його весела вдача, його живий темперамент зробили те, що хор почав працювати не шкодуючи сил... Калішевський, Глуховцев, Кошиць – це три щаблі слави хорової, це три доби золотого віку» [8, арк. 30].

Буденне життя учасників хору було звичним для часів громадянської війни – бракувало найнеобхідніших продуктів, які капеляни, як і всі, отримували за картками. Жили в міських готелях та на приватних квартирах за відсутності елементарних побутових умов, часто в холоді. Декілька співаків захворіли на тиф. І знову пряма мова Олександра Кошиця: «...половина цієї збиранини складалась з колишніх хористів Національного хору і була наперед настроєна проти мене... Приходилось поповняти хор тим, що попадалось під руки. Взагалі прийшлось брати таке «добро», якого ніякий диригент на поріг не пустив би... несвідомий елемент п'янствував, дисципліна падала і тримати її не було кому...» [3, с. 27].

Але, незважаючи на ці негаразди, за півтора у Кам'янці було проведено значну роботу з підготовки турне до Франції (обрали Раду та прийняли Статут колективу), оформлено закордонні паспорти. Усіма адміністративними питаннями займався Олексій Приходько. На прохання Кошиця, у березні 1919 року Петлюра своїм особистим розпорядженням звільнив 34 хористів від мобілізації до діючого війська [6, Арк. 41]. На поїздку уряд асигнував на перший погляд значну суму – 1 142 500 франків, однак і її капеланам видали у неконвертованих гривнях. Нездійсненою залишилася у Кам'янці-Подільському і спроба пошити для хористів національні костюми.

У той же час Олександр Антонович активно листувався з відомими хористами, які перебували на території, контрольованій УНР, пропонуючи їм приєднатися до капели. Наприклад, з Вінниці до Кам'янця приїхав дяк Казанського собору Г.І. Павловський, актори міського театру та співаки капел М. Приємська, Л. Троїцький, І. Паславський, В. Романюк. Уродженець Брацлавщини Гліб Шандровський став у подальшому одним з провідних солістів колективу. В архівах збереглися телеграми Кошиця до учениці Леонтовича – Танашевич. У складі капели співали сестра і брат колишнього голови Уряду УНР Володимира Чехівського – Олекса і Зінаїда, брат Кирила Стеценко – Петро.

Перебування Української Республіканської капели у Кам'янці скінчилося 24 березня 1919 року, коли 77 (за іншими даними – 83) хористів виїхали до українсько-польського кордону. Попередньо планувався виїзд капели на 2 місяці, потім – на 4, але поїздка затягнулася на все життя. Виступаючи у 1919 році в Чехословаччині, Австрії, Швейцарії, Франції; у 1920 році – в Бельгії, Голландії, Англії, Німеччині, Польщі Українська республіканська капела дістала виключно високу оцінку європейських слухачів і критиків, тріумфально заявивши про себе на концертних майданчиках і шпальтах столичних газет.

«Можна просто сказати про українських співаків: «Veni. Vidi. Vici», – писала празька газета «Venkovi» у травні 1919 року. На думку найвидатніших музичних знавців, цей хор художністю свого виконання являє з себе одну з найкращих речей, які нам приходилося чути».

«Хоч як ми шануємо наші великі хори, але рівного цьому не маємо. З хором і в хорі живе його диригент Олександр Кошиця. Це, власне, не диригент у загальноприйнятім значенні цього слова, він є справжній чарівник» (B.Z. am Mittag, 7 квітня 1921 року, Берлін).

Для розуміння враження від діяльності капели слід також навести і два листи людей, з якими, передусім, асоціюється Директорія: Симона Петлюри та Володимира Винниченка.

Лист Володимира Винниченка до Олексія Приходька. (10.08.1919 року):

«...я вважаю, що діяльність Вашої капели за кордоном, особливо під сей час, є багато раз кориснішою для нашої нації і державності, ніж діяльність різних комісій і місій, що витрачають десятки мільйонів народних грошей, діяльність яких нічим і ніде, хіба крім скандалів у ресторанах не одзначалась. В кожному разі будьте певні, що коли прийдеться здавати відповідь чи то перед українським народом (а це буде!), то Вашу діяльність буде урівняно з діяльністю цих ресторанних і спекулянтських комісій, і Ви матимете громадську сатисфакцію. Бажаю капелі сил і здоров'я нести далі свою цінну працю. Вітаю сердечно. З щирою пошаною. В. Винниченко» [9, арк. 13].

Адрес Симона Петлюри «До української республіканської капели».

«Привіт Ваш зворушив мене тим більше, що тріумф капели виправдовує саму ідею висилки її за кордон для ознайомлення чужинців з творчістю нашого народу. Я багато вже гарного чув про

концерти Ваші й овації чужинців, що випадають на долю Вашу й всього українського. І з тим більшим почуттям вдячності важка і висока Ваша праця буде записана на сторінках нашого Державного й Культурного будівництва. І хоч важкий тернистий шлях до забезпечення щастя нашому многостраждальному Народові, все ж, з тим більшим завзятям мусимо йти все вперед до ясної цілі повної його свободи і незалежності. Вже не далеко та хвиля, коли об'єднаними силами досягнемо своєї мети і станемо твердою ногою господарями на своїй Землі. Шлю Вам побажання дальшого успіху на полі Вашої творчості і користуюсь нагодою переслати взаємний привіт. Головний Отаман Петлюра. м. Кам'янець-Подільський, року 1919, вересня 16 дня" [9, арк. 17].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Калуцька Н. Б. Мистецька діяльність Олександра Кошиця в контексті музики XX сторіччя: Автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства. – К., 2001; 2. Олександр Кошиць «Спогади». – Ч.1-2.– Вінніпег, 1948; 3. Олександр Кошиць З піснею через світ. – К., 1998; 4. Головащенко М. Феномен Олександра Кошиця. – К., 2008; 5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі – ЦДАВО України). – Ф. 3965. – Оп. 2. – Спр. 7; 6. ЦДАВО України. – Ф. 3965. – Оп. 2. – Спр. 10; 7. Софія Колодіївна «Журнал Української республіканської капели» // ЦДАВО України. – Ф.3965. – Оп. 1. – Спр. 2; 8 Петро Вишницький Історія хору студентів університету Святого Володимира // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 50. – № 2016; 9. ЦДАВО України. – Ф. 3965. – Оп. 2. – Спр. 53.

О.М. Ігнатуша

В.Г. ФОМЕНКО – ПРОВІСНИК ВІДРОДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ЗАПОРІЖЖІ

Історія української інтелігенції другої половини XX ст. ще має бути поцінована нашими сучасниками. Адже саме з цієї доби, зокрема доби шістдесятих, прорвалися крізь товщу радянського офіціозу у добу державної незалежності України 90-х і в початок XXI століття нові паростки вільнодумства та національної гідності, які тепер дали здорові й міцні сходи.

Саме у шістдесяті роки на Запоріжжі заходами патріотичної інтелігенції відродився попит на історичне краєзнавство, що є однією з підвалин національного виховання.

Проте аспекти наукової та культурно-просвітницької діяльності інтелігенції цієї доби ще не знайшли належного висвітлення в літературі.

Спробуємо привернути увагу до одного із сюжетів культурницької місії української інтелігенції, який пов'язаний із характеристикою типового і водночас самобутнього представника цього напрямку – В.Г. Фоменка – краєзнавця-аматора, котрий зробив істотний внесок у дослідження й популяризацію історії краю. При цьому будемо спиратися на краєзнавчу літературу [1-5] та архівні матеріали місцевого обласного архіву [6].

Як не парадоксально, але славетна історія Запорізького краю у роки «радянського благополуччя» доживала останні дні.

Комуністичний офіціоз випхнув її на задвірки суспільної свідомості й пильно контролював її животіння. Всі історичні події та явища мали бути пересіяні через сито «класового підходу». Гіпертрофовано звеличувався зв'язок української й російської історії, братерських взаємин українського та російського народів. Заняття іншими науковими проблемами тамувало для науковців загрозу впасти в «політично неправильні оцінки» чи «сісти на мілкотем'я». Ідеологічні вимоги не лишали місця для неупереджених, самостійних краєзнавчих досліджень.

Істотні зміни у цьому відношенні принесли шістдесяті роки XX ст.

Політична атмосфера, народжена духом «хрущовської відлиги», дала себе взнаки. З'явилися ті, хто сміливіше взявся за ще вчора заборонені чи замовчувані теми, до яких належала й історія запорізького козацтва.

Під тимчасовим омофором урядових постанов 1965 р., ініційованих патріотично налаштованою українською інтелігенцією – П.Т. Троньком, М.П. Киценком, с. М. Кириченком, – на острові Хортиця в Запоріжжі створювався державний історико-культурний заповідник з козацьким меморіальним комплексом [3, с. 34-35].

Ініціатива й діяльність названих осіб, які займали високі посади – П.Т. Тронько – заступник Голова Ради міністрів УРСР, М.П. Киценко – заступник голови Запорізького облвиконкому – створювала сприятливу атмосферу в Запорізькому регіоні для розширення тематики й наукової глибини досліджень історії козацтва та Запорізького краю загалом.

У цій обнадійливій атмосфері повернення до споконвічних цінностей перебував і В.Г. Фоменко, приїхавши у Запоріжжя 1954 р. за не зовсім щасливим збігом обставин.

Він хворів і мав на руках від лікарів невтішний діагноз, а саме силікоз легень. Як вважали багато хто із його близьких і знайомих, приїхав до сонячного й теплого Запоріжжя доживати з надією хоча б трохи продовжити свого земного віку.

Проте Бог дав йому здоров'я ще на багато добрих справ просвітницького ґатунку.

В.Г. Фоменко повертався на батьківщину, з якої він, уродженець с. Мала Токмачка Бердянського повіту Таврійської губернії (а нині – Оріхівського району Запорізької області), ще у смутні 30-ті рр. подався на Схід. Спочатку – на Урал. Навчався у Свердловську (нині – Катеринбург) в Урало-Казахстанській промисловій академії. Потім працював у Казахстані та Грузії, причому обіймав керівні посади на підприємствах гірничорудної промисловості [7].

У рідному краї В.Г. Фоменко знайшов свій поклик у краєзнавчій роботі. Став постійним членом краєзнавчої секції при обласному краєзнавчому музеї, яка розпочала роботу з 1957 р. Захопився розвитком народних музеїв в області, хоча при цьому не був штатним працівником жодної краєзнавчої організації [8].

Українське національно-культурне середовище та політичне «потепління», у якому розгорталася діяльність В.Г. Фоменка, національно-патріотичний підйом надихали його – творчу та інтелектуально спраглу людину – до сприйняття й популяризації українських національних традицій. Незважаючи на те, що В.Г. Фоменко прожив тривалий час на російських теренах, він з гідним подиву ентузіазмом взявся за дослідження археологічних, етнографічних, писемних пам'яток Запорізького краю, топонімів і гідронімів області, вивчення постатей видатних діячів запорозького козацтва.

Звернемо увагу на важливу обставину: науково-пізнавальний інтерес до малої історії В.Г. Фоменкові був притаманний органічно. Красномовним свідченням прив'язаності до землі та людей, які ставали йому рідними, є нариси, написані ним у місцевостях свого попереднього проживання. Це нариси й замітки про Астрахань («Сива старовина Поволжя. Чому так називається»), Калуги («Можливе значення топоніма «Калуга»), Коломни («Древня назва») тощо.

Коли В.Г. Фоменко відчув цей інтерес? Від кого він отримав у спадок таку зацікавленість? Такі почуття, як правило, формуються з глибокого дитинства. На жаль, достеменних відомостей про ці глибоко особисті уроки любові до рідної землі, краю, людей, які проніс життям наш герой, сьогодні вже невідомі.

За матеріалами архівного фонду особистого походження, який зберігається у Державному архіві Запорізької області, маємо чудову можливість ближче познайомитися з біографією та творчим надбанням В.Г. Фоменка.

Архівний шифр «Особистого фонду краєзнавця Віктора Гавриловича Фоменка» – Ф. Р-3319 [6]. Фонд охоплює документальний масив за 1948-1976 рр. Він складається із 102 одиниць збереження й містить у собі біографічні матеріали, книги, статті, рукописи, написані В.Г. Фоменком, а також матеріали про нього самого.

Збереглись автобіографія Віктора Гавриловича, написана в 1967 р., особовий листок з обліку кадрів, фотографії, накази наркома промисловості кольорової металургії СРСР за 1941, 1944 р. про нагородження «Похвальним листом Наркомкольормету», значком «Відмінник соцзмагання кольормету», фотокопії авторських посвідчень та ін. – досить типовий для радянського громадянина трудовий шлях. Відзначаємо мовою тодішніх документів «активну громадянську позицію» В.Г. Фоменка, за чим сьогодні вбачаємо заангажованість тодішніми політичними ідеями й відданість радянським ідеалам.

У фонді зібрані роботи Віктора Гавриловича з топоніміки. Передусім це книга «Звідки ця назва», видана 1969 р. у Дніпропетровському видавництві «Промінь» [1]. Територіальні рамки, які вона охоплює, – Запорізька область. Вона розповідає чому, коли й ким названі Хортиця, Мелітополь, Токмак…, урочища, кургани, їхню історію.

Відзначимо, що, крім друкарського примірника, в архівному фонді зберігається й машинописний примирник публікації. Він є більш повним варіантом книги, оскільки містить відомості, скорочені при її виданні. У фонді зберігаються й інші роботи з топоніміки: «Матеріали до топоніміки Запорізької області. (Тюркські елементи топоніміки)», «Чому ми так називаємо», «Тюркські елементи в топоніміці Запоріжжя».

У 1967–1971 рр., співпрацюючи з газетою «Комсомолець Запоріжжя», Віктор Гаврилович підготував низку статей з історії краю «Стародавні назви могил Лукомор'я», «Стародавні села»,

«Таємниця Таврійської річки» тощо. У цих роботах В.Г. Фоменко дав пояснення походження й смислового значення назв різних географічних об'єктів Запорізького краю.

Відклалися у фонді й невеликі статті з ономастики, в яких, відповідаючи на питання читачів (а статті були надруковані в газеті «Комсомолець Запоріжжя»), він розповідає про походження деяких імен і прізвищ.

Серед матеріалів архівного фонду В.Г. Фоменка збереглися й праці про заселення, розвиток краю з найдавніших часів, історію Запорізького козацтва, адміністративно-територіальний поділ краю. Це машинописні примирники праць «Матеріали до історії земель ордена Леніна Запорізької області. Частина І. (до половини XIX ст.), «Це було за порогами Славути», нарису «Історія міста Бердянська», а також серія статей, присвячених 200-річчю міста (вони були опубліковані в «Комсомольці Запоріжжя», «Запорізькій правді» у 1969 р.): «Лінійні фортеці і слободи», «Фортеця Приазов'я», «Головні фортеці», «Посад і місто», «Звідкіля почалося наше місто». У статтях до двохсотріччя міста вперше були використані плани, знайдені Віктором Гавриловичем у Центральному державному військово-історичному архіві. Зокрема, «План ріки Московки», складений у 1770 р. До речі, ці праці, як і праця «До двохсотлітнього початку будівництва Нової Дніпровської лінії фортець» [9], донині привертають увагу істориків Запорізького краю [10, с. 78].

Історії Запорізького козацтва присвячені й статті: «Про козачі човни «Чайка» і «Дуби», «Чудо-судно запорожців», «Про їжу запорізьких козаків», «Замітки краєзнавця про деякі славні місця Запорожжя», «Запорізька верф» тощо.

Інтерес викликають і невеликі статті: «Почесний знак чекіста», «Знак червоного командира», «Супутник наш п'ятикутний», «Значок перших будівельників СРСР», «Знак трудової слави», надруковані в газеті «Комсомолець Запоріжжя» у 1967 р. і 1974 р., у яких наводиться опис знака і повідомляється: кому і з якого приводу його вручали. І обов'язково містилася фотографія знака, про який ішла мова.

У фонді можна знайти інформацію про відомих історичних осіб: кошового отамана Івана Сірка, болгарського революційного діяча й поета Христо Ботєва, який у 1863–1865 рр. навчався в одеській гімназії та ін., про знаменитий Запорізький дуб, події громадянської війни на Запоріжжі тощо.

Більше 30 справ містять листування В.Г. Фоменка з редакціями газет і журналів, архівами, установами, шкільними закладами тощо. У цьому листуванні можна знайти цікаві відомості з історії, що згодом були використані в працях В.Г. Фоменка та зрозуміти шляхи отримання й поширення ним історичної інформації.

Так редакція газети «Радянське Полісся» направляла В.Г. Фоменкові відомості про заснування м. Камінь-Каширський (нині – Волинської області), а Марко Миколайович Рижков, заслужений учитель УРСР – про діяльність гучно відомої виробничими успіхами комуни «Авангард» у с. Басань (нині Пологівський район Запорізької області), Центральний державний архів військово-морського флоту (тоді він знаходився у Ленінграді) повідомляв дані щодо основних розмірів праму – вітрильного судна російського флоту XVII століття тощо.

Творча діяльність В.Г. Фоменка, як і його доля, не була безхмарною. Ми не маємо відомостей про його стосунки і спільні науково-дослідницькі проекти з іншими дослідниками й популяризаторами запорізької старовини – М.П. Киценком, с. М. Кириленком, А.Л. Сокульським. Проте така відсутність відомостей також показова. У літературі, що з'явилася за доби державної незалежності України і, зокрема останніми роками, незгадування прізвища В.Г. Фоменка може свідчити про те, що між ним та когортою вищеназваних діячів не було глибокого порозуміння й відчуття спільності інтересів.

Це мовчання у наративних джерелах, зокрема – мемуарній літературі, – могло бути як причиною ідейних розбіжностей, так і неприйняття особистісних якостей В.Г. Фоменка. Проте ці обставини його творчості поки що залишаються затіненими для дослідників.

Творча історико-краєзнавча діяльність В.Г. Фоменка стала одним із помітних явищ пробудження широкого суспільного зацікавлення історією Запорізького краю. Постать краєзнавця, дослідника, популяризатора історії краю та запорізької старовини символічна для епохи шістдесятих. Вона являє собою типовий портрет дослідника-аматора, який намагався реалізувати себе у різнопланових за проблематикою проектах. Неодмінною тематикою, яку в радянські часи мусив порушувати і порушував за покликом свого політизованого сумління В.Г. Фоменко, була військово-революційна й радянсько-патріотична проблематика: історія соціалістичного будівництва у його

більшовицькій інтерпретації, історія радянської символіки, постаті революціонерів-інтернаціоналістів та борців за більшовицьку владу.

Проте, поряд із цим політично кон'юнктурним струменем досліджень та пропаганди радянської історії краю, В.Г. Фоменко був одним із плеяди тих, хто засвічував зірку українського національно-патріотичного відродження. Він намагався на належному науковому рівні дослідити й зберегти для нащадків відомості про найдавнішу історію Русі, пов'язану із Запорізьким краєм: з перебуванням княжих дружин на о. Хортиця, переправою через р. Дніпро в районі Протовчого броду, з походами русичів шляхом «із варяг у греки». Не менш активно В.Г. Фоменко вивчав і популяризував яскраві сторінки історії запорозького козацтва: його звитягу і будні, військове мистецтво, народні традиції, діяльність легендарних ватажків. До менш політизованих наукових сфер належало й захоплення В.Г. Фоменка історичною географією. Найбільшу славу йому принесла книга «Звідки ця назва?». Вона надовго увійшла в переліки літератури, що користується неабияким попитом і донині. Відомості про неї знаходимо навіть у мережі Інтернету з позначкою «читабельність». Окрім цього, користувачам цієї мережі доступна електронна версія цієї книги. Нагадаємо, що єдиний тираж книги вийшов майже 40 років тому! Багатоліття та попит на книгу є показником якості наукового доробку В.Г. Фоменка.

Отже, вважаємо, що постать В.Г. Фоменка, як одного з представників національної інтелігенції 60-х рр. XX ст. гідна шанобливої пам'яті потомків. На його творчості, безумовно, позначилась суперечливість епохи політичної лібералізації, неготовність частини місцевої інтелектуальної та культурної еліти вийти за рамки ідеологічних стереотипів, відповідний рівень національної свідомості радянського суспільства (в рамках якого існувало українське суспільство). Тож українська інтелігенція доби 60-х ще не була настільки сконсолідованою, щоб спільними зусиллями сформувати ідеал некомуністичної української ідеї.

Такі представники інтелігенції у Запорізькому краї, як В.Г. Фоменко, стали провісниками національного відродження. Генеруючи вікові ідеї національної спадщини, популяризуючи історію рідного краю, вони не дозволяли перерватися історичній традиції і надавали їй нового резонансу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Фоменко В. Звідки ця назва? – Дніпропетровськ: Промінь, 1969. – 112 с.; 2. Киценко М. Хортиця в героїці і легендах. – Вид. друге, доповнене і перероблене. – Дніпропетровськ: Промінь, 1972. – 132 с.; 3. Кириченко С. З любов'ю до краю Запорізького. Нариси, рецензії, роздуми. – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2002. – 132 с.; 4. Клименко Н.В. Запорожье. Путеводитель-справочник. – Днепропетровск: Промінь, 1976. – 128 с.; 5. Ігнатуша О.М. Матеріали архівного фонду М.П. Киценка як джерело вивчення діяльності визначного краєзнавця // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Дніпропетровськ: Національний гірничий ун-т, 2004. – Вип. 1. – С. 142-148; 6. Державний архів Запорізької області. Ф. Р-3319. – Оп. 1. – Спр. 1–102; 7. Индустриальное Запорожье. – 1976. – 10 октября; 8. Симонов Я. Возьми в наследство // Индустриальное Запорожье. – 1975. – 27 июля; 9. Фоменко В.Г. К двухсотлетию начала строительства Новой Днепровской линии крепостей. – Запорожье, 1968. Машинопись; 10. Молдавський Р.Л. Нова Дніпровська лінія укріплень (1770–1791 рр.) // Запорізька спадщина. – Запоріжжя: Тандем-У, 2007. – Вип. 16. – 86 с.

Н.М. Салтан

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В ГАЛУЗІ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ В 1919 – 1921 РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У XX ст. в зв'язку з вдосконаленням виробництва та завдяки технічному прогресу змінюється роль людини як виробника продукції. Нові технології потребували більш освічених робітників та менеджерів. Через складну політичну ситуацію подолання кадрової кризи для маргінальної більшовицької держави, стало життєвою необхідністю. Це завдання було покладено на систему професійно-технічної освіти.

Джерелами при написанні статті слугували фонди виконкомів різних рівнів, профспілок, суб'єктів господарської діяльності та урядові постанови. Лише незначну групу становлять опубліковані архівні матеріали [20, 4]. Документи, які відображають питання створення та діяльності професійних навчальних закладів, особливо регіональні, введені до наукового обігу недостатньо. Урядові документи опубліковані здебільшого в тогочасних урядових вісниках [2, 22, 23] та хрестоматіях, присвячених історії культурного будівництва в Україні [10, 14]. Темі розвитку професійної освіти в Україні, за підрахунками автора статті, присвячено декілька сотень робіт радянських авторів. Безперечними авторитетами тут виступають В.С. Лобурець [17] Д.І. Павлов,

Г.П. Захаревич [18], М.Ф. Пузанов [19]. Загальними недоліками є однобічність оцінювання української системи професійно-технічної освіти як недостатньо ефективної у порівнянні з альтернативною російською та намагання перебільшити роль комуністичної партії у процесі розбудови освітньої системи. Сучасні українські дослідники В. В. Липинський [15], С.А. Куглєр [12] та інші переконливо доводять хибність цих висновків. Недостатньою є кількість досліджень присвячених місцевим професійно технічним освітнім установам різного рівня акредитації. Серед них слід виділити таких авторів як М. С. Лисенко [16], В. П. Головінов [3], О.С. Кудлай [13].

Метою даної статті є висвітлення процесу становлення системи професійної освіти на Харківщині в радянський період з 1919 р. до 1922 р.

Протягом грудня 1919 р. територію Харківщини було звільнено від добровольчої армії генерала Денікіна. Тут утвердилась влада більшовицького Всеукраїнського революційного комітету. Почалось створення численної, політично свідомої та добре вивченої армії праці, яка складалась з дисциплінованих робітників-виконавців та червоних командирів праці [11, с. 3]. В період відновлення народного господарства промисловість переживала значні труднощі. Вироблялось лише 20% видів продукції мирного часу. Переважали підприємства ремісничого типу, які користувались ручною працею. Найбільш чисельною була група підприємств, які займались виробництвом та переробкою продуктів харчування. За переписом кінця 1920 р. таких налічувалося 6970 з 9464. Одним з факторів занепаду стало скорочення продуктивності праці до 45% [11, с. 5]. До цього призвели зменшення кількості працюючих через військові дії, порушення трудової дисципліни, часті хвороби, недоїдання (споживання знизилось до 50% від необхідного збалансованого харчування). В економічній сфері «військовий комунізм» реалізовувався як модель державного регулювання економіки. Тому з 1 по 15 лютого 1920 р. уряд РСФСР виділив Харкову для відновлення промисловості 3035 млн. крб. [9, с. 37]. В період НЕПу з літа 1921 р., дрібні та середні підприємства розвивались також і за рахунок приватної ініціативи.

Система професійної освіти створювалась не на порожньому місці. У XIX ст. в Харківській губернії спостерігалося інтенсивне заснування державних та недержавних закладів професійної освіти. Вони готували спеціалістів різного рівня кваліфікації. Так, у 1914 р. на Харківщині було 6 вищих навчальних закладів (6725 студентів) та 15 технікумів (2881 студент). Національні українські уряди впродовж 1917 – 1918 років виробили концепцію будівництва системи професійної освіти. Зміст її полягав у відновленні роботи старих закладів та створенні нових, з урахуванням регіональної специфіки, найновітніших потреб промисловості, з обов'язковим навчанням українською мовою [25, арк. 14, 35-36]. Вони намагались створити мережу різних курсів, училищ та технікумів, виділивши на їх потреби декілька млн. крб. Велику увагу професійній освіті приділяли і більшовики. Вже 21 січня 1918 року в Харкові було відкрито робітничий технікум – вищий навчальний заклад для робітників [14, с. 54]. До квітня 1919 р. на заводах було організовано більше 10 шкіл різного типу, де навчалося 350 робітників, впродовж квітня губернський відділ народної освіти планував довести кількість цих установ до 20 [20, с. 23].

Система спеціальної освіти з 1919 р. знаходилась у віданні Наркомпросу, де в шкільному відділі був підвідділ професійної освіти, а з серпня 1920 р. – Головпрофосу України. Вона включала в себе школи фабрично-заводського учнівства, професійні школи, кустарно-промислові школи, навчально-ремонтні майстерні, технікуми та курсову підготовку. Однією з найбільших була тут індустріально-технічна вертикаль. На Харківщині, наприклад, налічувалось 16 профшкіл будівельного, механічного та хімічного профілю [9, арк. 45].

Період до 1922 року – це час, коли було закладено нормативну базу для функціонування системи підготовки професійних кадрів, масово відкривалися спеціалізовані навчальні заклади, визначалися головні засади їхньої діяльності. В цей час відбувалося хаотичне зростання кількості закладів у мережі, наприклад по Україні кількість технікумів в період з 1921 по 1922 рр. зросла вдвічі, профшкіл – в 1,5 рази, курсів – в 1,3 рази. У самому ж Харкові за два роки з січня 1920 до січня 1922 було відкрито біля 30 навчальних закладів лише індустріально-технічної направленості [7, арк. 1-4]. Пояснити тенденцію можна таким чином. Місцеві установи були мало зв'язані загальнореспубліканським бюджетом і проводили самостійну політику, а Головпрофос не мав повних відомостей з периферії і не міг регулювати мережі шкіл. Налагодження зв'язку з місцями, централізація бюджетної справи і планове вивчення в центрі сітки професійних установ у світлі грошових можливостей та вимог народного господарства дозволили Народному комісаріату освіти взяти в 1922-1923 рр. це питання до своїх рук і знищити диспропорцію, що існувала. [5, с. 39].

Освітня концепція будувалась на ідеях пріоритетності соціального виховання та широкої професіоналізації освіти. Розроблена та втілена у життя українськими націонал-комуністами (Г.Ф. Гринько), вона викликала гострі суперечки та критику з боку російської влади, адже Ленін, Крупська та Луначарський активно відстоювали позиції політехнічної трудової школи. Наявність альтернативної системи освіти стала можливою за умови існування договірної федерації. З часом право нації на самовизначення було замінене на жорстоку централізацію. Політичний волюнтаризм Сталіна охопив всі сфери життя радянського суспільства.

Реформа освіти почалась у 1920 р. Вже 25 березня Наркомпрос УССР подав на розгляд Всеукраїнської наради завідуючих губернськими відділами народної освіти нову схему, яка передбачала професійну наступність навчання у різних типах навчальних закладів: 1) професійна школа для підготовки кваліфікованих робітників; 2) технікум для підготовки інструкторів; 3) інститут для підготовки висококваліфікованих спеціалістів; 4) академія для підготовки вчених кадрів. За декретом РНК «Про учбово-технічну повинність» від 30.11.1920 р. всі робітники підприємств віком від 17 до 40 років (якщо на підприємстві не було ФЗУ, з 14 р.) були зобов'язані шляхом курсової підготовки отримати технічну освіту [21, с. 788].

ІІІ Всеукраїнська нарада з питань профосвіти (1921 р.) визначила завдання, структуру, методи роботи та основні напрямки реформування системи. Всі колишні технічні заклади виробничого характеру за державним планом були реформовані в залежності від власних ресурсів: курси, ремісничі майстерні – у профшколи, профшколи, курси вищої кваліфікації – у технікуми, потужні технікуми – в інститути. Своєрідним містком для кваліфікованого робітника до оволодіння вищою освітою ставали робітничі факультети (робітфаки), які організовувались при вищих навчальних закладах. [3, с. 8].

Можна виділити декілька тенденцій в організації навчального процесу: 1) пріоритет знанням необхідним лише для вузької спеціалізації, 2) більше часу відводилось не на теорію, а на практичні роботи, 3) велика увага політичному вихованню та агітаційній роботи, 4) пріоритетність української мови (з 1919 р. постановою Наркомпросу вводилось обов'язкове вивчення української мови). До новацій викликаних часом слід також віднести послаблені вимоги до студентів: підсумкові оцінки скасовувались, замість них робили позначку «зараховано»; атестати були замінені на свідоцтва про прослуховування курсів; при вступі до ВНЗ не треба було подавати атестат про закінчення школи, перевірявся лише рівень знань абітурієнта [25, с. 237].

У зв'язку із загальною мілітаризацією країни викладацький склад вважався мобілізованим Наркомпросом. Ніхто з викладачів не мав права відмовитись від роботи, ніяке відомство, окрім військового, не мало права забрати робітника. Всім військовозобов'язаним студентам було надано відстрочку від призову до армії.

З осені 1919 р. широко практикувалась система навчання за відрядженням. Такий абітурієнт обов'язково мав заручитися підтримкою місцевої комсомольської чи партійної організації, яка надавала характеристику з місця роботи: «… проявив себе як честний товарищ, що стоїть на сторожі радянської влади та завоювань Жовтневої революції. В роботі проявив максимум енергії та старанності» [8, арк. 3]. Поряд з пільгами в соціальному забезпеченні, поза конкурсним зарахуванням, агітаційно-пояснювальною діяльністю це був ще один прояв класового підходу, який отримав назву пролетаризації. Починалось зрощування партійної та виробничої структур.

Однією з найгостріших була кадрова проблема. Не існувало системи підготовки педагогів зі спеціальних дисциплін, а тому формування викладацького складу відбувалось значною мірою за рахунок старих педагогічних кадрів. Типовою була біографія інспектора Наркомпросу УРСР Павлюка Антіна Марковича. В 1915 р. здобув вищу освіту, закінчивши Харківський технологічний інститут. Викладав математику, фізику та спеціальні дисципліни у ремісничій школі, а потім на курсах металістів Харківщини. Працював у педагогічній школі ім. Г.С. Сковороди та трудовій школі ім. Б. Грінченка. [29, арк. 1-19]. Отже проблема у забезпеченні навчальних закладів кадрами була пов'язана з кардинальними змінами в житті суспільства і була подолана майже через десять років.

Матеріально-технічний стан закладів на початку 20-х рр. навряд чи можна вважати задовільним. Особливо це стосувалось форм курсової підготовки робітників, тому їхня кількість постійно скорочувалась. Школи ФЗУ змогли дещо поліпшити свій матеріальний стан після постанови «Про збереження робітничої молоді на виробництві та про її кваліфікацію», де передбачалось включення витрат на отримання шкіл ФЗУ у виробничу програму промислових підприємств. Концепція соціального забезпечення стала однією зі складових нової системи професійної освіти. Вона ґрунтувалась на принципі державної підтримки колективів навчальних

закладів. У 1919 р. постановою Наркомпросу було відмінено плату за навчання у вищих навчальних закладах з 1 березня, у всіх інших освітніх установах з 1 вересня. [26, с. 305]. Студенти забезпечувались житлом, отримували стипендію, щоправда лише обдаровані чи вихідці з пролетарського середовища [14, с. 202]. Грошова винагорода викладачів дорівнювала зарплатні промислового робітника і постійно підвищувалась, але враховуючи інфляційні процеси (в 1921-1923 рр. вартість грошей знизилась у шість разів) цього було замало [12, с. 40]. Викладачі та студенти постійно скаржилися на свій поганий матеріальний стан.

Таким чином можна зробити висновок, що в період з кінця 1919 до 1922 років відбувався процес становлення радянської системи спеціальної освіти. Були закладені нормативно-організаційні підвалини для функціонування системи спеціальної освіти, відкривались нові навчальні заклади різного рівня акредитації. Перспективою подальшого дослідження теми є питання формування ринку праці на підприємствах Харківщини,

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Бейлин А. Е. Подготовка кадров в СССР за пятнадцать лет. - М.- Л.: Гос. Изд-во, 1932. – 390 с.; 2. Бюлетень офіціальних розпоряджень і повідомлень Наркомосвіти. - 1921. – №2. – С. 5-9; 3. Головінов В. П. Професійно-технічна освіта Слобожанщини: Документальний нарис. – Х.: Прапор, 1998. – 128 с.; 4. Збірник справозадань Народніх комісаріятів і Центральних Установ УСРР та Уповноважених Народніх Комісаріятів РСФРР 5-му Всеукраїнському З'їздові Рад України. – Х.: ВДВ, 1921.; 5. Звігальський Я., Іванова М. Професійна освіта на Україні. – Х., 1927. – 410 с.; 6. Державний архів Харківської області (надалі ДАХО) Ф. Р – 820. - Оп. 1. - Спр. 261; 7. ДАХО Ф. Р – 820. - Оп. 1. - Спр. 293; 8. ДАХО Ф. Р – 820. - Оп. 1 - Спр. 320; 9. Історія міст і сіл Української РСР. – В 26-ти т. - Харківська область. – К.: Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1967. – 1002 с.; 10. Історія української культури: Збірник матеріалів і документів / За ред.. Клапчука С. М., Остафійчика В. Ф. – К.: Вища школа, 2000. – 605 с.; 11. Калиненко К. Боротьба на господарчому фронті і організація професійно-технічної освіти на Вкраїні і в Росії // Народне господарство і професійно-технічна освіта. Збірник губернського підвідділу професійної освіти. – 1921. – Січень. – С.3; 12. Куглер С. А. Политика формирования рабочих кадров для промышленности и транспорта Украины (1917-1941 гг.). Системный анализ. – Донецк: Юго-Восток, 1997. – 240 с.; 13. Кудлай О. С. Боротьба трудящих Харківщини за відбудову промисловості та сільського господарства. 1921–1925. – Х.: Кн. вид., 1961. – 208 с.; 14. Культурне будівництво в Українській РСР 1917–1927: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Волковинський В. М., Гончарук П. С., Гришин А. Д. – К.: Наукова думка, 1979. – 667 с.; 15. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти УСРР у двадцяті роки. / Донец. Держ. техн. ун-т. – Донецьк: РВА ДонДТУ, 2000. – 248 с.; 16. Лисенко М. С. Підготовка фахівців середньої ланки в технікумах УСРР (1922-1930 рр.) // Збірник наукових праць Харків. держ. пед. ун-ту. – 2000. – Серія Історія та географія. – Вип. 4. – С. 192-198.; 17. Лобурець В. С. Формування кадрів радянського робітничого класу України (1921-1932 рр.). – Х.: «Вища школа», Вид-во при Харк. ун-ті, 1974. – 158 с.; 18. Павлов Д. И., Захаревич Г. П. Среднее специальное образование в Украинской ССР. – К.: Вища школа, 1976. – 215 с.; 19. Пузанов М. Ф., Терещенко Г. И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР. – К.: Вища школа, 1980. – 231 с.; 20. Промышленность и рабочий класс Харьковщины. 1917-июнь 1941. Сборник документов и материалов / Гос. арх. Харьк. обл.; Парт. арх. Харьк. обкома партии Украины. /Сост. Адаменко Л. А. и др. – Х.: Прапор, 1986. – Т. 1. – 224 с.; 21. Розвиток народного господарства Української РСР. 1917-1967. – К.: «Наукова думка», 1967. – Т. 1. – 459 с.; 22. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. - № 21 – С. 305; 23. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1920. - № 9 – С. 236-237; 24. Соціалістична Харківщина за 20 років радянської влади. – Х.: Вид-во газ. «Соціалістична Харківщина», 1937. – 52 с.; 25. Центральний державний архів вищих органів влади України (надалі ЦДАВО). – Ф. 2001. – Оп. 1. - Спр. 160.; 26. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 5692.

Л.В. Задорожна

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ТА ЇЇ РОЛЬ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА 20–Х РР. ХХ СТ.

Однією з найважливіших умов становлення молодої соціалістичної держави – СРСР – було вирішення проблем формування нової радянської інтелігенції. Реалізація цього завдання була покладена передусім на заклади вищої освіти. Висвітлення та аналіз проблем, з якими зіткнулася вітчизняна вища педагогічна освіта в період її становлення в умовах глибоких політичних та соціально – економічних змін в Україні 20-х років ХХ ст., сьогодні набуває особливої актуальності саме тому, що питання підготовки висококваліфікованих педагогічних кадрів завжди було предметом турбування громади й держави, особливо в періоди суспільних трансформацій.

Суспільні процеси, що відбуваються в демократичній Україні на початку XXI століття, зумовлюють попит на високопрофесійні педагогічні кадри. Докорінна зміна соціального статусу вчителя і викладача у нашому суспільстві є невідкладною потребою сьогодення. Науковий та педагогічний потенціал Дніпропетровщини займає значне місце в освітньому просторі сучасної України. Регіон представлений 17 вищими навчальними закладами, які проводять потужну науково-дослідну та педагогічну діяльність. Саме тому є доцільним дослідження проблеми формування педагогічної інтелігенції краю та з'ясування її внеску у соціокультурний розвиток країни.

У зв'язку з підвищенням інтересу до регіональних аспектів історії України як одного з факторів осмислення набутого історичного досвіду, сучасні дослідники частково розглядаються проблеми реалізації радянської концепції формування нової педагогічної інтелігенції та становлення моделі вищої педагогічної освіти в умовах соціалістичної трансформації українського суспільства [1; 3; 6; 8]. У радянській історичній літературі склався стереотип виключно позитивного висвітлення того, як вирішувалися ці питання [2; 5; 10; 11]. Сьогодні серед дослідників переважає тенденція об'єктивного аналізу не стільки досягнень, скільки невирішених проблем, тому що «багато негативних тенденцій ніби перейшло з 20 – х років у сучасне українське суспільство, принижуючи гідність педагога, від якого значною мірою залежить майбутнє демократичної Української держави» [8, с. 115].

Отже, метою даної статті є визначення умов становлення радянської системи вищої педагогічної освіти в Україні в 20-х роках XX століття, у зв'язку з чим висунуто завдання дослідити процес формування педагогічної інтелігенції Дніпропетровщини та з'ясувати її роль в соціокультурному розвитку краю у період суспільних трансформацій.

Історія формування радянської вищої педагогічної освіти на Дніпропетровщині бере початок у 20-х роках XX століття, коли доводилося відновлювати підірваний руйнівними наслідками громадянських протистоянь інтелектуальний потенціал українського народу. Перед українським радянським урядом постало важливе завдання – створити якісно нову за ідейним змістом культуру, яка б сприяла формуванню людей, здатних успішно будувати нове суспільство. Для цього необхідно було перемогти культурну відсталість, створити нову систему освіти й виховання широких народних мас. У 1919 р. народний комісаріат освіти, який очолював В. Затонський, вдався до реформи школи й вищої освіти [1, с. 285]. Швидко розширювалася мережа шкіл, зростала кількість учнів і, відповідно, потреба в педагогічних кадрах. Але народна освіта на Дніпропетровщині після громадянської війни перебувала в занедбаному стані. Загальна економічна криза й голод, що в 1921 р. охопив південні губернії України, призвели до значного скорочення мережі культосвітніх установ. За роки революції і громадянської війни вчительські кадри були розпорошені: багато хто виїхав за кордон; голод і економічні негаразди змушували педагогів покидати навчальні заклади, влаштовуватися службовцями у різноманітні контори або займатися фізичною працею [8, с. 99]. І тільки ентузіазм самих науковців, зацікавлених у розвитку української освіти та науки, допоміг радянській владі створювати нову освітню систему в Україні, яка була затверджена на другій Всеукраїнській нараді з питань народної освіти в серпні 1920 року та проіснувала до 1930 року [11, с. 194].

Однією з найважливіших умов розвитку народної освіти було вирішення проблеми педагогічних кадрів. В основу діяльності педагогічних навчальних закладів України був покладений декрет про ВНЗ РРФСР, підписаний В. Леніним 2 вересня 1921 р. У ньому вказувалися основні завдання ВНЗ і визначалася структура управління вищою школою на колегіальній основі за участю студентських представників. Вища школа в радянській державі вважалася «командною височиною», тому що «значення вищої школи … на культурному фронті – велике. Її завдання – дати державі в найкоротший час червоних спеціалістів з усіх галузей державного будівництва» [11, с. 192].

Нова система освіти у 20-ті роки передбачала значне розширення кадрового складу освітян, створення нової системи підготовки та перепідготовки педагогічних і науково-педагогічних працівників, мала наміри підвищити матеріальний рівень і соціальний статус учителів та викладачів. Ця система ґрунтувалася на тому, що на педагогічній роботі як у початковій, так і в семирічній школах мають працювати вчителі з вищою освітою. Згідно з цією настановою на Україні були створені педагогічні навчальні заклади двох основних типів – інститути народної освіти (ІНО) та вищі трирічні педагогічні курси, які постановою РНК від 9 липня 1925 р. були перейменовані у педагогічні технікуми [11, с. 194]. Трирічні курси та педкурси (педтехнікуми) готували вчителів для початкової школи, а ІНО з трирічним терміном навчання – учителів для другого концентру: семирічок, профшкіл, робітфаків і технікумів.

З цією метою з 1921 року на Дніпропетровщині почали працювати педагогічні курси у Верхньодніпровську [5, с. 180]. Вищі педагогічні курси в Катеринославі (Дніпропетровську) існували з 1922 року і були розраховані на 350 слухачів [6, с. 150]. А з середини 20-х років 350 слухачів прийшли навчатися на педагогічні курси у Новомосковську [5, с. 490]. У жовтні 1923 р. у Кривому Розі було відкрито педагогічні курси для підготовки вчителів 1-4 класів загальноосвітніх шкіл, вихователів дошкільних закладів та працівників політосвітніх установ, які отримали статус вищого навчального закладу із 3-річним терміном навчання. Цим закладом керував Н.Я. Бородулін. Семирічна освіта була базовою для вступу на педагогічні курси. Слухачі курсів вивчали загальноосвітні, суспільні, педагогічні дисципліни. На початок 1925 р. за допомогою 20-ти викладачів на криворізьких курсах навчалося 119 чоловіків та 91 жінка. Перший випуск відбувся 1 липня 1925 року. Усі випускники були направлені працювати на село. З 1 вересня 1925 р. ці курси було реорганізовано у педагогічний технікум, який згодом було переведено до м. Нікополя [9, с. 497]. Студенти та випускники педагогічних курсів і педагогічних технікумів брали активну участь у виконанні програми влади щодо ліквідації неписьменності серед населення регіону. Розпочавши роботу з середини 20-х років, вони не припиняли її протягом наступного десятиліття (до 1936 року). Але ліквідація трирічних педагогічних курсів призвела до того, що фундаментальна підготовка кадрів для шкіл лікнепу була припинена [8, с. 104].

Отже, у 20-ті роки вищі педагогічні курси, які згодом перетворилися у педагогічні технікуми, випускали спеціалістів з вищою педагогічною освітою. І хоча на Дніпропетровщині ними була підготовлена значна кількість учителів, їх нестача відчувалася й надалі. Через відчутне омолодження вчительських кадрів у молодих вчителів не було необхідного педагогічного досвіду, а технікуми давали слабку методичну підготовку.

Отримати вищу педагогічну освіту молодь у 20-ті роки XX століття могла також в Інститутах народної освіти, які знаходились під управлінням НКО УРСР. У тимчасовому положенні про вузи УРСР, затвердженому ВУЦВК у жовтні 1922 р., відзначалося, що керівниками вузів призначалися ректори та комісари. Життям факультетів керували призначені декани. При факультетах функціонували предметні комісії. Вищим органом ВНЗ і факультету були збори студентів та професорсько-викладацького складу [11, с. 195]. До кінця 1931 р. усі керівники педінститутів були комуністами [11, с. 212]. ВНЗ були закриті для вихідців з «нетрудових класів». Вступ міг відбутися лише при наявності рекомендації або відрядження партійної, комсомольської чи профспілкової організацій. Перевага надавалася робітникам і селянам. Для прискореної підготовки до вступу у ВНЗ було створено мережу робітничих факультетів [9, с. 193].

Приступаючи до створення нової системи педагогічної освіти, Головпрофос Наркомосу УРСР поставив на порядок денний «не реформу вищої школи, а революцію – тобто рішучу ліквідацію університетів як схоластичних навчальних закладів і докорінну реорганізацію спеціальних вузів» [11, с. 194]. Виконання поставленого завдання спричинило повне ігнорування досвіду становлення системи народної освіти на Україні в революційну добу, а також досвіду дореволюційної педагогічної школи. Саме тому у 1920 р. університет в Катеринославі було реорганізовано в Інститут народної освіти (ІНО). Один з видатніших університетів колишньої Російської імперії на довгі роки припинив своє існування.

Інститут народної освіти, з 1929 року – імені Н. Крупської, проіснував до 1930 року. На початку 20-х років в ньому навчалося 2677 студентів [6, с. 399]. Спочатку навчання у ВНЗ було платним. Згодом, відповідно до розпорядження Наркомату освіти, з огляду на стан матеріального забезпечення учнівської молоді, 40% студентів Катеринославського ІНО було звільнено від оплати за навчання, а решта продовжували сплачувати до 80 рублів золотом [6, с. 400]. Навчання відбувалося на факультетах, що складалися з декількох відділів [7, с. 381]. Факультет соціалістичного виховання мав 2 відділи: дошкільний і відділ «групових викладачів». Факультет Професійної освіти складався з 6 відділів: фізико-математичного, хімічного, природничого, географії та геології, соціально-історичного і відділ мови та письменства. На факультеті Соціального виховання діяло 4 відділи: дошкільний, суспільствознавчий, виробничий з індустріально-технічним ухилом та виробничий з аграрно-біологічним ухилом.

Отже, крім підготовки вчительських кадрів, головного свого завдання, інститут готував вчителів для професійної освіти, дитячих позашкільних установ, а також працівників бібліотек та преси, що, безумовно, відбивалося на якісному стані вчительських кадрів.

На початку 1921/22 навчального року було створено навчальний план педагогічних ВНЗ УРСР [10, с. 271]. У пояснювальній записці до нього підкреслювалося: завдання підготовки педагогів

нового типу полягає в тому, щоб перейняти їх ідеями комуністичного виховання і дати достатню загальнотеоретичну та спеціальну педагогічну підготовку. Згідно з отриманим планом у Катеринославському ІНО головна увага на факультетах соціального виховання приділялась вивченню дитини, її вихованню в конкретних соціальних умовах; півтора року відводилось на загальну теоретичну підготовку, решту часу – на вивчення теорії і практики соціального виховання. Студенти вивчали також мову, літературу, історію українського народу.

Навчальний план факультету Професійної освіти передбачав підготовку вчителя-предметника, який мав отримати певну професійну освіту, оволодіти відповідною системою спеціальних навичок. Реалізація цих завдань здійснювалася під час вивчення трьох груп предметів: одна з них включала предмети, які озброювали студента марксистсько-ленінським світоглядом; друга ознайомлювала з конкретним виробництвом (у загальних рисах); третя – з системою педагогічних наук.

У першому навчальному плані для радянських педагогічних ВНЗ було чимало недоліків (дублювання предметів, нечітко виражена спеціалізація підготовки студентів факультету соціального виховання, надмірне захоплення предметами виробничого циклу тощо), тому він лише певною мірою забезпечував якісну підготовку вчителів нової радянської школи на Дніпропетровщині.

Існував також при інституті й Робітничій факультет (робітфак), до якого приймали тільки робітників і селян, що працювали на фізичній роботі близько 3-х років. Робітфаківцям і комуністам надавалося житло, харчування, а з кінця 1929 року – стипендія [9, с. 193]. Випускники робітфаків згодом поповнювали ряди студентів. Згідно з директивою ЦК ВКП(б) 1926 року «Про наступний прийом до вузів, робітфаків і технікумів» випускники Робочого факультету не здавали вступних іспитів. Вважалося, що такий підхід надасть можливості «пролетаріату фактично завоювати ці вищі школи для себе» [11, с. 206]. З цією ж метою у 1921 році до ІНО було приєднано Катеринославський Інститут теоретичних наук [7, с. 381].

Зростання педагогічних вузів і технікумів вимагало поповнення професорсько-викладацького складу. З метою задоволення цієї потреби у ВНЗ України була заснована аспірантура. У 1923/24 навчальному році проводився набір аспірантів на науково-дослідницькі кафедри і в Дніпропетровському ІНО [11, с. 209]. При інституті діяла місцева реєстраційна комісія, яка займалася реєстрацією аспірантів і наукових співробітників науково-дослідних кафедр з метою вивчення питань, пов'язаних з добором кандидатів в аспірантуру та підготовкою нової науково-педагогічної інтелігенції регіону. Термін підготовки аспірантів становив 2 роки [8, с. 110]. У результаті поступово вдалося збільшити кількісний склад викладачів: якщо у 1921/22 н. р. їх було 73, то у 1925/26 н. р. – вже 107 (з них 15 – штатні професори) [7, с. 382]. Це надавало можливості на кафедрах інституту активно проводити педагогічну та наукову роботу. Особливих успіхів досягла кафедра органічної та технічної хімії – проф. Ю.В. Коршун; кафедра історії України та місцевого краю – проф. Д.І. Яворницький; кафедра української мови та літератури – проф. П.О. Єфремов (репресований у 1930 році як член Спілки визволення України – СВУ) та ін. У 1928 році при ІНО за ініціативи проф. Д.О. Свіренка був заснований науково дослідницький заклад – гідробіологічна станція [6, с. 400]. Згідно з постановою РНК УСРР від 11 серпня 1930 року «Про реорганізацію у системі педагогічної освіти» на базі ІНО були створені 3 самостійні інститути педагогічного профілю: Дніпропетровський інститут соціального виховання (ДІСВ); Дніпропетровський інститут професійної освіти (ДІПО); Дніпропетровський фізико-хіміко-математичний інститут (ДФХМІ).

Але проблема якісного складу педагогічних кадрів залишалася однією з головних у реформуванні системи вищої освіти Радянської України. Влада намагалася вирішити її декількома шляхами. По-перше, змінювався соціальний склад викладачів та студентів. У соціальному складі викладачів протягом 20-х років домінували особи, які походили зі службовців, що спростовує чисельні твердження про припинення доступу інтелігенції у вищі навчальні заклади [8, с. 107]. З кожним роком поступово зростав відсоток робітників та селян серед студентської молоді. Працювали комісії, створені партійними і радянськими органами, які очищали ряди студентів від класово ворожих елементів, до чистки залучалися також і студентські організації. Крім того, виключно тяжкий матеріальний стан країни вимагав ліквідувати деяку перевантаженість ВНЗ. За свідченнями «Записок Дніпропетровського інституту народної освіти» 1927 року, так звані «чистки» відбувалися кожного навчального року. У результаті на кінець десятиліття було випущено вчителів пролетарського походження – 42%, а службовців – 54% [7, с. 382]. Але, попри всі чистки, доступ інтелігенції у Дніпропетровський ІНО (ДІНО) не припинявся, що, безумовно, дозволяло утримувати

високі якісні показники результатів навчання та зберігати високий статус одного з провідних інститутів народної освіти в республіці.

По-друге, в цей період радянський уряд проводив українізацію всіх сфер освітянського й культурного життя країни. У ході реалізації політики коренізації відбулося збільшення чисельності слухачів ІНО української національності. Так у ДІНО в 1921/22 н. р. було не більше 20% українців, а у 1925/26 н. р. – вже 53, 7% [7, с. 382]. Контролювався також цей процес і серед викладачів. Відзначалося, що у ДІНО на кінець 20-х років працювало 37% українців, 53% росіян, 25% євреїв, 1% інших [7, с. 384]. Слід відзначити, що в середині 20-х років катеринославські викладачі брали активну участь у підготовці вчительських кадрів для національних шкіл. Відомо, що в лютому 1925 р. з Харківської губернії вчителі німецьких шкіл Ізюмської округи були відряджені на семінар у Катеринослав [8, с. 102].

По-третє, кадрову проблему вирішували шляхом поповнення студентського складу жінками. У 1922/23 н. р. у ДІНО навчалося 395 чоловіків і 754 жінки. На середину 20-х років кількість жінок дещо зменшилась і склала 393 особи проти 518 чоловіків [7, с. 382]. Пояснити загальне зменшення кількості студентів в ІНО можна тим, що з розвитком індустріалізації країни передусім на Дніпропетровщині збільшилася потреба у висококваліфікованій робочій силі, тому кращу частину молоді утримували на виробництві.

По-четверте, у процесі перебудови навчальної роботи в педвузах і технікумах запроваджувалися нові методи навчання. Єдиним правильним універсальним методом називали тоді лабораторно-бригадний. Курс на впровадження методу «Дальтон – план» було проголошено і в ДІНО [7, с. 390]. Але слабка матеріально-технічна база (лише 20 кабінетів і лабораторій), погані умови для самостійної роботи студентів (тіснота в кабінетах), ігнорування лекційного курсу, знецінення ролі викладача призводили до того, що знижувалася відповідальність студентів за набуття знань. Тому на старші курси доводилося переводити навіть слухачів, які не здали багатьох заліків і екзаменів. У результаті до кінця 1928 року ДІНО зміг випустити лише 119 спеціалістів [7, с. 392]. Становище намагалися врятувати створенням у 1927 році заочного відділу, на який було зараховано 1470 слухачів [11, с. 225]. Але до заочного відділу приймали без іспитів. Більшість абітурієнтів мали недостатню підготовку, спричиняючи через те відсів до 20%. Тому заочна форма навчання за названих умов також не могла істотно вплинути на покращення якісного складу шкільних учителів.

По-п’яте, ЦК КП(б)У запропонував підвищити якість підготовки вчителів через покращення педагогічної практики, яка в ДІНО систематично почала проводитися з 1923/24 н. р. [3, с. 106]. Для педвузів України періоду 1920 – 1924 рр. характерним було становлення 3-х видів практики: власне педагогічної, громадсько-політичної та виробничої (аграрно-індустріальної). Слід зазначити, що контакти з підприємствами педвузи встановлювали самостійно. Так у звіті Верхньодніпровських педкурсів на Катеринославщині за 1923/24 н. р. зазначається, що для проведення сільськогосподарської практики при курсах існували ферма, город, сад, пасіка, теплиці, налагоджувалися зв’язки з розташованими поблизу комунами [3, с. 105]. Отже, педагогічна практика даного періоду розглядалася значно ширше власне педагогічної. Вважалося, що студент набуває педагогічного досвіду, проводячи громадську роботу з дорослим населенням. Особливо помітною була активність майбутніх педагогів у ліквідації неписьменності серед трудящих республіки. У 1926 р. в роботі лікнепів брало участь 575 студентів Дніпропетровського ІНО [11, с. 221]. При цьому в Катеринославській губернії, як і по всій Україні, педпрактика у вищих трирічних педкурсах (з 1925 року в педтехнікумах) була поставлена на вищому рівні, ніж в інститутах народної освіти. Як свідчить аналіз звітів педкурсів середини 20-х років, поширеною формою педпрактики були семінари із соціального виховання. На Криворізьких педкурсах протягом практики з дисципліни «Соціальне виховання» вивчалися соціальні звички, організовувалися трудові процеси, ігри. Значна увага приділялася експериментальному обстеженню дітей, антропометричним вимірам у рамках курсу «Педологія» [3, с. 107]. У Нікопольському педтехнікумі було розроблено оригінальний «план педпрактики на селі», який включав три основних розділи: політосвітній; педагогічний; краєзнавчий [3, с. 110]. Загальне керівництво педпрактикою, стажуванням і викладанням предметів педагогічного циклу здійснювали педкомісії. Предмети виробничого циклу контролювала виробнича комісія. У ряді педвузів, в тому числі і Дніпропетровському ІНО, практику і стажування студентів контролювала комісія з практики та стажу. Вона, як правило, проводила і стажерські конференції, на яких заслуховувалися звіти й оцінювалися стажерські (дипломні) роботи [3, с. 110]. Однак до кінця 20-х років в організації педпрактики залишалися серйозні недоліки, передусім такі, як відставання у

викладанні педагогічних наук, заміна педагогіки педологією, що спричиняло слабку теоретичну підготовку майбутніх вчителів.

Отже, можна стверджувати, що педагогічна практика посідала одне з центральних місць у загальнопедагогічній підготовці педвузів, але й вона потребувала подальших пошуків шляхів реформування і вдосконалення задля вирішення питання забезпечення якісного складу педагогічних кадрів як у регіоні, так і в Радянській Україні в цілому.

По-шосте, у зв'язку з тим, що аспірантура не виконувала в повному обсязі покладених на неї функцій, Наркомпрос шукав інші форми підготовки викладачів для інститутів і технікумів [8, с. 111]. Однією з них було навчання найбільш талановитих студентів старших курсів у наукових гуртках і наукових семінарах вищого типу, положення про які Наркомпрос розробив у 1922 р. На основі цього положення було створено наукові гуртки у всіх відділах Інституту народної освіти м. Катеринослава. До складу гуртка входили викладачі й студенти [7, с. 388]. У Катеринославському інституті народної освіти підготовка кадрів здійснювалася за схемою: на першому етапі – науковий гурток, на другому – семінар вищого типу. Діяльність наукових семінарів фінансувалася за кошти ВНЗ. Вони мали свої кабінети, лабораторії, видавали збірки наукових праць. Головною метою наукових семінарів була підготовка майбутніх асистентів і аспірантів кафедр [8, с. 112]. У результаті, коли на кінець 20-х років переважна більшість кваліфікованих викладачів так званої «старої школи» покинула вузи, на їх місце прийшла молода генерація науковців, кожний другий з якої не мав навіть 10 років стажу [8, с. 114].

Отже, з дослідженого матеріалу можна зробити висновок, що єдиної системи вищої педагогічної освіти, як і системи народної освіти в цілому, в Радянському Союзі у 20-ті роки XX століття створити не вдалося. Незважаючи на значне збільшення чисельності вчителів з вищою освітою у другій половині 20-х років, рівень спеціальної професійної підготовки педагогів як в Радянській Україні, так і на Дніпропетровщині, залишався низьким. Слід зазначити, що влада намагалася зорієнтувати освітню галузь на плани та реалії промислового та сільськогосподарського розвитку країни. Такий стан проблеми, безумовно, гальмував справу формування нової педагогічної інтелігенції у такому потужному промисловому регіоні, як Дніпропетровщина. Тому з 30-х років влада знову повертається до питань створення системи вищої освіти, яка б була спроможною забезпечити суспільні потреби у висококваліфікованих наукових та педагогічних кадрах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Артемова Л. Історія педагогіки України. – К.: Либідь, 2006. – 424 с.; 2. Вища школа Української РСР за 50 років (1917 – 1967 рр.).– Ч.І.– К.: Видавництво Київського університету, 1967. – 394 с.; 3. Дем'яненко Н. Педагогічна практика в педвузах України 20 – х років // Педагогіка і психологія.– 1995.- № 2.– С.102 – 111; 4. Іваненко В., Кавун м. Катеринослав – Дніпропетровськ: віхи історичного поступу // Грані.– 2001.- № 1.– С.3 – 9; 5. Історія міст і сіл Української РСР: Дніпропетровська область.– К.: Головна редакція Укр. Рад. енциклоп. АН УРСР., 1969.– 958 с.; 6. Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А.Г.Болебруха. – Дніпропетровськ: Грані, 2006.– 596 с.; 7. Кашкаров м. Дніпропетровський ІНО. Відбиток із «Записок Дніпропетровського інституту народної освіти».– Т. І, 1927.– С.381 – 394; 8. Липинський В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. – Донецьк: РВА Дон ДГУ, 2000.– 247 с.; 9. Мельник О., Балабанов С. Історична енциклопедія Криворіжжя. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2007.– 604 с.; 10. Народна освіта і педагогічна наука (1917 – 1967).– К.: Радянська школа, 1967. – 485 с.; 11. Ясницький Г. Розвиток народної освіти на Україні (1921 – 1932 рр.).– К.: КДУ, 1965. – 256с.

Т.Ю. Анпілогова

ОСВІТНЬО-ВИХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ОДИН З НАПРЯМІВ ВИКОРИСТАННЯ ГУМАНІТАРНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ДОНБАСУ В ПЕРІОД НЕПУ (НА МАТЕРІАЛІ ДОНБАСУ)

У контексті процесів, пов'язаних з відродженням і розвитком сучасної української науки і освіти, актуальною продовжує залишатися проблема використання інтелектуального потенціалу гуманітарної інтелігенції. У зв'язку з цим привертає увагу питання про напрями професійної діяльності гуманітарної інтелігенції Донбасу в роки розбудови й ствердження радянської влади в Україні та її досвід з використання гуманітарної інтелігенції у своїй соціокультурній політиці. Окремі аспекти даної теми висвітлювали в своїх дослідженнях такі історики, як В.Даниленко, Г.Касьянов, В.Липинський, Л.Ткачова та інші [1]. Наукова новизна даної статті зумовлена передусім, тим, що деякі матеріали архівних документів були вперше введені у науковий обіг. Метою статті є

висвітлення і аналіз форм здійснення і значення освітньо-виховної діяльності, яку проводила гуманітарна інтелігенція Донбасу в контексті політики радянської влади в 20-і роки ХХ ст.

Одним з найбільш важливих напрямів діяльності гуманітарної інтелігенції визначався освітньо-виховний напрям роботи, в рамках якого ставились такі завдання, як ліквідація неписьменності широких верств населення, підвищення його загального культурно-освітнього рівня, виховання різних категорій населення в дусі марксизму-ленінізму, реорганізація й розширення нової мережі народної освіти, створення й розбудова мережі партійної й політичної освіти.

Освітньо-виховна діяльність інтелігенції здійснювалась у різних формах, які відповідали конкретним завданням радянської системи народної освіти. Остання складалась з трьох груп закладів: установ соціального виховання (трудові школи, школи селянської молоді, установи для дефективних дітей, ізолятори, дитбудинки, дитячі садки); установ професійної освіти (інститути, робітфаки, технікуми, профшколи, школи робітничої молоді, навчальні майстерні, професійні курси); установ політичної освіти. До системи політичної освіти входили різноманітні типи установ, які мали виконувати культурно-освітню, виховну, агітаційну функції. Серед установ політосвіти, які перебували в підпорядкуванні Наркомосу й одночасно контролювались партійними органами, виділялись три категорії закладів: заклади клубного типу, заклади шкільного типу й бібліотеки. До перших належали сільські будинки (сільбуди), хати-читальні, клуби; до других – школи ліквідації неписьменності та школи для малописьменних, загальноосвітні школи та курси для дорослих усіх типів, робітничі університети, радпартшколи, комуністичні вищі навчальні заклади. До бібліотечної мережі входили стаціонарні й пересувні бібліотеки різних типів.

Однією з найважливіших суспільних проблем, які мала вирішувати радянська влада за допомогою гуманітарної, переважно просвітянської, інтелігенції на початку 20-х років, була проблема неписьменності широких верств населення, особливо сільського. Для її розв'язання більшовики мобілізували величезну кількість просвітян, студентів, службовців, громадських працівників, перед якими було поставлено не тільки просвітницьке, але й паралельні завдання – сприяти зростанню загального культурного рівня малописьменних, проводити виховну й агітаційно-пропагандистську роботу серед народних мас.

Для реалізації боротьби з неписьменністю було створено мережу так званих лікнепів – шкіл для неписьменних та малописьменних, пунктів ліквідації неписьменності (лікпунктів) і шкіл підлітків, а також товариство «Геть неписьменність!». Лікнепи й лікпункти в Донбасі створювались при шахтах, клубах, рудоуправліннях, школах, профспілкових організаціях.

Важливе місце в новій мережі культурно-освітніх закладів посідали клуби, які створювалися й у містах, і в селах, хуторах, при школах, рудкомах, шахтах та інших місцевих закладах і суспільно-виробничих організаціях. Своїми завданнями клуби вважали: комуністичне виховання мас, виробничу агітацію й пропаганду, залучення широких мас до господарського й політичного будівництва, загальне піднесення культурного рівня населення, «боротьбу з марновірством» тощо. Більшість лекцій, які читались у клубах для робітників, була присвячена політичним та антирелігійним темам, наприклад, «Ленін і пролетаріат», «Ленін і РКП», «Походження людини» тощо. Займались клуби й створенням курсів з ліквідації неписьменності [2].

Клуби діяли не тільки в містах, але й на селі з метою проведення агітаційно-пропагандистської роботи, причому, під суворим контролем з боку партії, членами якої обов'язково повинні були бути завідуючі клубами [3]. Нагляд за роботою працівників клубів здійснювали повітові відділи політосвіти й навіть органи ДПУ, без дозволу яких не проводились жодні культурні заходи.

Одним з типів культурно-освітніх закладів, у яких працювала інтелігенція, були так звані «будинки просвіти», що створювались переважно для обміну досвідом між міським і сільським учительством. Важливими культурно-освітніми осередками на селі ставали «сільські будинки» (сільбуди), які мали статус товариств і діяли згідно з виробленим «показовим уставом» або спеціальним статутом сільського товариства «Селянський будинок». За їх зразками створювалися також районні будинки. Їх працівники мали сприяти пропаганді політичних заходів радянської влади, роз'яснювати селянам нові закони та події міжнародного становища, популяризувати закон про позбавлення права голосу, п'ятирічний план тощо.

Паралельно із сільськими будинками (або замість них) у селах, хуторах та інших населених пунктах створювались хати-читальні. Викладачі, службовці, студенти, агітатори, які працювали в хатах-читальнях, читали лекції, робили доповіді на різноманітні теми, організовували бесіди, концерти, художні вистави, екскурсії, демонстрацію кінокартин, брали участь у показових політсудах, надавали інформаційні довідки. На початку 1923 року в Донбасі працювало 250 хат-

читалень [4], кількість яких згодом збільшилась. На 1 грудня 1928 року в п'яти округах Донбасу нараховувалось 413 сільбудів, 424 хати-читальні, 231 клуб, 1593 школи для неписьменних та малописьменних, загалом 1068 установ клубного типу [5, 100–01].

При сільбудах та хатах-читальнях організовувалися гуртки (або секції), які працювали в різноманітних напрямах: політичному, сільськогосподарському, кооперативному, військовому, санітарному, художньому, українізаторському, професійному тощо [6]. Гуртки та секції повинні були також активно брати участь в агітації перед виборами до сільрад, популяризувати радянське законодавство про кустарів і кустарну промисловість, обслуговувати кустарів довідковою літературою тощо [7].

Другим типом політосвітніх установ були бібліотеки, які мали достатньо розгалужену систему. У містах функціонували державні міжокружні; центрально-окружні (у кожному окружному місті); центрально-робітничі; районно-місцеві; клубні бібліотеки. Було створено районні бібліотеки при сільбудах у районних сільських центрах та сільські при розгорнених сільбудах (та при хатах-читальнях). Державні міжокружні бібліотеки підпорядковувалися безпосередньо бібліотечним органам Управління політосвіти. На 1923 рік у Донбасі працювало 160 бібліотек, а на 1 грудня 1928 року їх кількість сягала 1072 одиниць [8]. Політичне виховання мас проводилось науковими комуністичними та пересувними бібліотеками.

Третьою категорією установ політичної освіти були заклади шкільного типу. До них належали передусім радпартшколи й комуністичні університети. Їх головна мета полягала в підготовці ідеологічно й політично освічених кадрів для роботи в агітаційно-пропагандистській, партійній, політичній галузі. Перші радпартшколи виникали часто без указівки центральних органів, з ініціативи губернських комітетів партії. Вони готували переважно кадри для низового партійного апарату – пропагандистів і організаторів радянської влади на місцях.

Система партійної освіти складалась з таких видів навчальних закладів, як скорочені школи, партшколи різних ступенів, марксистсько-ленінські гуртки, вищі партшколи, сільські пересувні й стаціонарні партшколи.

Партшколи різних ступенів були не єдиною формою закладів партійної освіти, існували ще й політосвітні школи. Важливою ланкою в системі політосвіти були школи політграмоти. На 1925 рік у п'яти округах Донецької губернії працювало 614 шкіл політграмоти першого й другого ступенів. З них у Луганському окрузі діяло 134 школи, в Артемівському – 220, у Сталінському – 225, у Маріупольському – 28, у Старобільському – 7 [9].

До створеної системи політичної освіти входили гуртки самоосвіти, якими керували секретар-організатор, бібліотекар і кореспондент. Робота таких гуртків полягала в підготовці відповідей на запитання слухачів гуртка з подальшим обговоренням цих відповідей.

Іншим завданням, поставленим владою перед представниками гуманітарної інтелігенції, було створення й розбудова нової мережі народної освіти, починаючи від організації роботи шкіл соціального виховання й закінчуючи вищими навчальними закладами. Виконання цієї функції здійснювалось через місцеві інспектури народної освіти, які займались організацією й контролем виховного й навчального процесу в усіх типах навчальних закладів. Для виховання і навчання громадян радянської держави було створено широку мережу шкільної та професійної освіти – на початок 1924 року в Донецькій губернії працювали 1778 шкіл [10, 129].

Основними формами громадської роботи інтелігенції були шефство і членство у роботі спортивних, військових, громадських організацій: санітарних постів, дезінфекційних загонів, військово-санітарних гуртків, організації ТСОАвіахім, Повітрофлоту, товариства Червоного Хреста тощо. Головним організатором цієї роботи знов-таки виступали профспілки працівників мистецтв та працівників освіти й секції наукових працівників. У другій половині 20-х років в Україні нараховувалося понад шістдесят громадських товариств, зокрема, «Техніка – масам», Товариство сприяння обороні, авіаційному й хімічному будівництву (ТСОАвіахім), Український Червоний Хрест, Товариство винахідників, «Геть неписьменність!» та інші. Відомі хіміки Донбасу, такі як В.С. Буравцов, І.О. Войтенко та інші, були активними членами ТСОАвіахіму.

Важливою ланкою системи народної освіти були професійно-освітні заклади, які давали молоді знання й продовжували здійснювати її виховання в комуністичному дусі. Викладачів і студентів вищих педагогічних навчальних закладів активно використовували не тільки як ліквідаторів неписьменності, але і як організаторів ідеологічного виховання дітей і підлітків. Ця робота велася у двох напрямах. Перший становив собою теоретичну розробку методики виховання, засобів виховної роботи, змістовного наповнення навчально-виховного процесу комуністичною

ідеологією. У цьому напрямі працювали кафедри при педагогічних інститутах та педагогічні комісії, створені при педагогічних технікумах і курсах, які мали завдання узагальнювати нові методи навчання. Результати роботи педагогічних кафедр, комісій популяризувались у пресі. Для наочного показу створювались педагогічні музеї при інститутах народної освіти, відкривались педагогічні виставки.

Прагнучи до використання комунікативних й організаторських здібностей викладачів і студентів педагогічних навчальних закладів в ідеологічно-виховній галузі, партійна влада залучала їх і до розвитку комсомольського й піонерського руху. Партійні представники вчителів та викладачів професійних навчальних закладів вели серед учнівства й студентства пропаганду вступу до організації юних піонерів і до ЛКСМУ, часто сполучаючи свою роботу з виконанням обов'язків інструкторів ЛКСМУ та піонерських вожатих. Разом з працівниками агітпропу вчителі та студенти організовували для піонерів і жовтенят кіновечори, масові військові ігри, стрілкові заняття, «ночовки», створювали гуртки «Червоний галстук», вивчення азбуки Морзе [11].

Підконтрольну партійним комітетам пресу також було використано повною мірою для пропаганди успіхів політики партії й виховання молоді. Спеціальний розділ «Дитячий рух» існував у журналі «Просвещение Донбасса», у газеті Донецького губкому «Молодий шахтар» (постійна рубрика «У юних піонерів»), а 15 листопада 1925 року вийшов друком перший номер газети «Піонер Донбасу» – друкованого органу Артемівського й Луганського окружкомів ЛКСМУ й окрбюро юних піонерів. У газетах друкували статті, присвячені антирелігійній пропаганді, поради про те, як розумно провести вільний час, як організувати вечори піонерської творчості, рекомендації лікарів і бесіди про гігієну тіла, одягу, здоров'я й тощо.

Отже, саме представникам інтелігенції – працівникам культурно-освітніх закладів, преси, викладачам-науковцям, учителям і студентам – належала головна роль у формуванні громадсько-політичної позиції й комуністичного світогляду молоді Донбасу. Але, незважаючи на величезний, вирішальний внесок гуманітарної інтелігенції в справу ліквідації неписьменності й підвищення культурно-освітнього рівня місцевого населення, її роботу в освітньо-виховному напрямі не можна оцінити однозначно, оскільки через перевантаженість освітян різними видами діяльності знижувалась якість їх професійної роботи й можливості її вдосконалення. Проблема ж перевантаженості громадською й партійною роботою працівників освіти була наслідком відсутності необхідної кількості пропагандистів і агітаторів, грамотних і кваліфікованих партпрацівників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки). – К., 1991; Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920–30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992; Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. – Донецьк, 2000 та інші; 2. Державний архів Донецької області (далі − ДАДО). - Ф. 2592.- Оп. 1. - Спр. 10. - Арк. 19; ДАДО. - Ф. 8. - Оп. 1.- Спр. 10. Арк. 13; 3. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). - Ф. Р-401. - Оп. 1.- Спр. 525. - Арк. 5, 33; 4. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 роках. – К., 1963; ДАЛО. -Ф. Р-401.- Оп. 1.- Спр. 130. -Арк. 2; 5. Україна: Статистичний щорічник 1929. – Харків, 1929; 6. ДАЛО. - Ф. Р-401. - Оп. 1. - Спр. 130. - Арк.2; ДАЛО. Ф.639.- Оп.1-. Спр.2.- Арк.7; 7. ДАЛО.- Ф. Р-401.- Оп. 1.- Спр. 559.- Арк. 12, 42; 8. Шевчук Г.М. ...С. 88–89; Україна: Статистичний щорічник... − С. 100–101; 9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі − ЦДАГО України).- Ф.1.- Оп. 20.- Спр. 2128.- Арк. 47, 70; Спр.34.- Арк.35; Спр.36.- Арк.2; 10. Курдюмова Е.А. Донбасс на подъеме (1921–1925 гг.): Исторический очерк / Под ред. д-ра ист. наук З.Г.Лихолобовой. – Донецк, 1976; 11. ДАДО. - Ф.11.- Оп. 1.- Спр. 184. - Арк. 78.

В.О. Савчук

ВНЕСОК ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО РЕГІОНУ У КОНТЕКСТІ КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ 20-Х РР. ХХ СТ.

У консолідації економічних, соціальних, політичних, культурно-освітніх чинників в умовах розбудови незалежної Української держави виключно велика роль належить інтелігенції. Вона відіграє інтегруючу роль в суспільстві, продукує оригінальні ідеї у подоланні соціально-економічних труднощів, пропонує суспільству соціальні, економічні, культурні орієнтири і пріоритети. З огляду на це роль інтелігенції ще більш посилюватиметься в майбутньому. Особлива роль належить регіональній еліті, роль якої, як засвідчує нинішня практика виростає. Саме вона ініціює, організовує реалізацію комплексу проблем розвитку регіонів.

Зазначимо, що місце і роль інтелігенції як важливої складової політичних еліт, особливо регіональних, є предметом наукових вивчень. У цьому контексті українська історіографія має низку оригінальних праць, які виокремленні в науковий напрямок «інтелігентознавство». Основу цих праць складають дослідження В. Даниленка, Г. Касянова [5], В. Куманьова [21], О.Рубльова [28], В. Плюща [26], В. Петрова [25] та ін. Фундаментальними у цьому контексті є три томи «Нарисів історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)», з яких найбільше нашої проблеми торкаються 2-й і 3-й томи [22]. У цих працях окреслені загальні тенденції, механізми здійснення політики щодо інтелігенції в Україні у 20-х-30-х рр. Однак ця політика мала свої регіональні особливості. Тому закономірно, що дослідженню позицій інтелігенції, зокрема Поділля, присвятили свої праці відомі дослідники історії цього регіону. Зокрема, О.М. Завальнюк [14], Е.М. Мельник, А.Г. Філінюк [20], В.А. Нестеренко [23], О.О. Лойко [19], А.І. Безуглий, В.П. Слотюк [1], О.А. Посвістак [27] та ін.

Попри наявність такої кількості праць, є необхідність дослідити внесок інтелігенції Поділля в культурно-освітнє становлення регіону через історико-краєзнавчий рух, бо в 20-х-першій половині 30-х рр. діяльність багатьох дослідників Поділля була відома не тільки в Україні, а й далеко за її межами. Про ці досягнення публікувалися матеріали як у вітчизняних, так і зарубіжних виданнях. Тому автор зосереджує увагу саме на цих сторінках діяльності інтелігенції м. Кам'янця-Подільського, яка оприлюднила низку праць, що мали великий суспільний резонанс, одночасно з цим свідчили про великий культурно-освітній потенціал цього регіону Поділля.

Варто підкреслити, що у м.Кам'янці-Подільському на початок 20-х рр. зосередився великий загін наукової, освітньої, медичної, культурницької інтелігенції, яка працювала в місцевих Інституті народної освіти, Сільськогосподарському інституті, низці технікумів, Художньо-промисловій школі тощо. Багато представників її у період національно-визвольних змагань брали активну участь у національно-культурному житті регіону, спираючись на раніше зібраний досвід, відігравали ініціативну роль у суспільному житті того часу, насамперед в історико-регіональних дослідженнях та краєзнавчому русі.

Аргументуємо це через хроніку основних подій краєзнавчого життя цього періоду. У вересні 1920 року в м.Кам'янці-Подільському розпочинає діяти «Кам'янець-Подільський комітет охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи» (Камподкост) [8, 1-2]. Очолив його відомий науковець, професор Пилип Клипенко. Увійшли до комітету Юхим Сіцінський, Павло Клепацький, Євген Сташевський, Степан Дложевський, Яків Регула, Володимир Гагенмейстер, Володимир Свідзінський [9, 2]. Одним із перших кроків цього комітету стало звернення до повітових «Просвіт» про створення низки музеїв. Тому «Просвіти» мали включитися у збір предметів старовини [10, 21]. Одночасно з цим комітет включився у збереження архівних документів, організував розкопки кам'янецького замку, городища біля села Привороття-Маківського, кургану на міських полях.

У червні 1921 року комітет влаштував у Кам'янець-Подільському ІНО археологічну виставку. Було зібрано пам'ятки старовини з міських музеїв і (історико-археологічного, кабінету мистецтвознавства ІНО, музею) художньо-промислової школи, від приватних осіб). Водночас, науковці інституту та інші фахівці прочитали лекції, які пропагували історико-краєзнавчу справу. Зокрема, Пилип Клименко розкрив тему «Історія музеїв, упорядкування і значення їх», Євген Сташевський – «Архів і значіння його. Архівна справа на Україні», Павло Клепатський – «З історії книги Ассирії та Єгипту», Юхим Сіцінський – «Монументальні пам'ятки старовини на Кам'янеччині», «Знахідки палеоліту і неоліту на Кам'янеччині», «Подільські друкарні в XVI-XIX ст.», Євген Сердюк -»Значіння місцевих архітектурних форм в історії українського стилю», Володимир Гагенмейстер – «Народне мистецтво на Поділлю», «Графіка книги», Микола Ясинський – «Вимоги і завдання сучасної бібліографії», Яків Регула – «Пам'ятки природи взагалі і на Поділлю зокрема» [21].

Комітет організовує наукові екскурсії, в яких беруть участь поціно-вувачі історії рідного краю, а також учні місцевих шкіл [11, 4]. Він очолює роботу зі збереження пам'яток історії в місті. Зокрема у вересні 1921 року звертається з протестом до міськвиконкому у зв'язку з тим, що фортецю зайняв взвод міліції. У лютому 1922 року протестує проти підриву Турецького мосту через загрозу повені [11, 14]. У травні цього ж року комітет боровся за збереження нумізматичної колекції, яку реквізували комісією з вилучення церковних цінностей [12, 54].

На жаль, 1922 року Комітет охорони пам'яток перестав існувати. У цьому ж році з'явилася інша науково-краєзнавча інституція – науково-дослідна кафедра народного господарства та економіки Поділля, яка згодом була перейменована на «Кафедру народного господарства та культури Поділля» у складі 16 членів [31, 174]. Спершу її очолив Євген Сташевський, а згодом – професор Пилип Клименко. Завданнями її роботи було: а) вивчення з архівних матеріалів становища селян на

Поділлі в XVIII-XIX ст., зокрема в часи кріпацтва; б) обстеження близьких до Кам'янця сіл – Цибулівки і Панівець – щодо соціально-економічного, географічного, лінгвістичного, мистецького розвитку; в) вивчення ремісничого та фабричного життя; г) досліди над колонізацією Поділля чужоземними елементами; д) обстеження монументальних пам'яток старовини в Кам'янці-Подільському.

Вже з перших днів кафедра розгорнула активну роботу. На її засіданні однією із перших заслухано доповідь Євгена Сташевського про інвентарні та уставні грамоти селянам, селянські свята в маєтку подільського можновладця Мархоцького наприкінці XVIII і на початку XIX ст., Володимир Свідзінський доповідав про аграрні рухи на Поділлі і зловживання над селянами Березнянського староства в першій половині XIX ст.; Якимович – про Кармелюка в судових справах, Панаса Населовського – про наймитів і платню їм у XVIII-XIX ст.

На основі наукових екскурсій в села Цибулівку та Панівці були зроблені доповіді Володимира Гериновича – «Географічне становище с.Цибулівка»; Івана Любарського – «Дослідження мови»; Панаса Населовського – «Кустарна промисловість», Василя Зборовця – «Особливості мови с.Цибулівка»; Юхима Філя – «Народна поезія с.Цибулівка»; Федора Шумлянського – «Матеріали до говірок сіл Цибулівка, Панівці і сусідніх сіл».

На наступних засіданнях кафедри обговорювали доповіді І.Любарського – «Грецькі колонії на Поділлі»; Пилипа Клименка – «Ліквідація подільських цехів (приватновласницьких) в XIX ст.»; Карачківського -»Організація кам'янецьких цехів кінця XVIII – початку XIX ст.»; Ростислава Заклинського – «Дунаєвецькі профспілки текстильників за часів давньої економічної політики».

Водночас велися обстеження монументальних пам'яток міста. На їх основі Юхим Сіцінський доповідав про руйнування Руської брами, Кам'янецької Ратуші. Вивчалося творчість письменників, життя яких було пов'язане з Поділлям [6, 41].

Кафедра встановлює плідні контакти з Всеукраїнським Археологічним комітетом. За його дорученням вона організовує і здійснює контроль за археологічними розкопками, охороною пам'яток культури і природи [13, 10]. Її представники беруть участь у роботі Всеукраїнського з'їзду з вивчення продуктивних сил України, Ленінградському з'їзді гідрогеологів.

6 червня 1925 року Президією Всеукраїнської академії наук (ВУАН) було затверджено статут Кам'янець-Подільського наукового товариства, яке нараховувало близько 70 чол. Президію очолив О.М.Полонський, заступником став Є.Й.Сіцінський, ученим секретарем – В.С.Зборовець. Поява товариства відкрила можливості для наукової праці всіх бажаючих, про що засвідчила початкова кількість членів. Характерним було й те, що в його роботі, поряд з місцевими поціновувачами, брали участь і фахівці інших міст.

На засіданнях товариства вже влітку 1925 року виголошувалися доповіді В.П.Храневича – «Фауна Поділля»; П.О.Богацького – «Флора Поділля у порівнянні з кримською»; Є.Й.Сіцінського – «Завдання наукового товариства, з краєзнавства»; В.Е.Свідзінського – «Події в Подільських селах 1917-го – 1918 рр.»; О.Б.Курило (м.Київ) – «Методика запису говірок»; КО.Копержинського (м.Ленінград) – «Старослов'янські обряди при обжинках»; В.Я. Герасименка (м.Одеса) – «Кармелюк у народній словесності».

Плідну роботу демонстрували Кам'янець-Подільські історико-археологічний і природничий музеї. Вони здобули визнання громадськості та стали невід'ємною частиною історико-краєзнавчого життя зокрема і культурного загалом. Тільки в 1925 році, завдяки ініціативі громадських прихильників, колекції історико-краєзнавчого музею збагатилися порцеляною українських фабрик Межигір'я, Баранівки, Корця. З'явилися унікальні речі з гутного скла, кілька стародруків місцевої Миньковецької друкарні кінця XVIII – початку XIX ст. Особливою популярністю користувалася експозиція «Селянське мистецтво».

Довершує палітру краєзнавчих структур міста поява восени 1925 року окружного краєзнавчого товариства. 1 жовтня 1925 року відбулися організаційні збори, на яких були присутні 16 чоловік, представники різних навчальних закладів. Зокрема, завідувач художньо-промислової школи В.М.Гагенмейстер, завідувач хімтехнікуму І.П.Романкевич, член-окружного бюро пролетстуду П.Т.Гончаренко, секретар комосередку ІНО П.А.Пронін, працівник комунального господарства С.С.Яцьків, співробітник археологічного музею Є.Й.Сіцінський, керівник науково-дослідної кафедри ІНО І.А. Любарський, викладачі ІНО О.М.Кожухів, М.А.Коссак та ін. Головував на організаційних зборах ректор ІНО В.О.Геринович [7, 24 зв.].

Збори розглянули питання створення Кам'янець-Подільського краєзнавчого товариства, затвердили його Статут, ухвалили рішення провести

краєзнавчу конференцію 18 жовтня. Була затверджена комісія з її організації, до якої увійшли викладачі ІНО Ростислав Заклинський, Іван Любарський та Пилип Гончаренко.

Цим самим у Кам'янці-Подільському завершився процес організаційного становлення культурницького руху у формі історико-краєзнавчих досліджень, який проходив при Інституті народної освіти, науковому товаристві при ВУАН, науково-дослідній кафедрі при ІНО, історико-археологічному та природничому музеях. У цих структурах на громадських засадах, за підрахунками автора, працювало близько 300 осіб. Це були знані професори, авторитетні в наукових колах, аматори з числа інтелігенції міста, студентська та учнівська молодь. У 1924 році Київська комісія краєзнавства при ВУАН публікує бюлетень №2, у якому на Всеукраїнському рівні відзначаються такі краєзнавчі установи м.Кам'янця-Подільського, як товариство природодослідників, науково-дослідна кафедра, історико-археологічний і природничий музеї [7, 24 зв.].

Зазначимо, що історико-краєзнавчий рух міста, завдяки старанням краєзнавців Кам'янця-Подільського, здобув широке визнання як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. В Україні у 20-30-х рр., в СРСР, зарубіжних колах були відомі імена таких Кам'янець-Подільських дослідників, як: професора сільськогосподарського інституту Василя Храневича, професорів ІНО Олександра Красівського, Нестора Гаморака, Олександра Полонського, Петра Клименка, Івана Любарського та дослідника Поділля з багаторічним стажем Юхима Сіцінського.

Про високий авторитет кам'янець-подільського краєзнавства свідчить те, що В.О. Геринович від Кам'янеччини був обраний членом українського комітету краєзнавства, у червні 1927 року представляв ВУАН на Всеслов'янському конгресі географів та етнографів, який проходив у м.Варшаві. Ботанік Василь Храневич на запрошення зарубіжних колег проходив стажування у Німеччині. Загалом науковці-краєзнавці міста підтримували зв'язки близько зі 100 організаціями та науковими установами, більше 20 з яких – зарубіжні. Практично з усіх великих центрів України науковці побували у Кам'янці-Подільському та навколишніх районах. Це археолог Рудинський, антрополог Носов, етнографи Климент Квітка, Олена Курило [32, 16-17]. Активно підтримували зв'язки з кам'янецькими науковцями-краєзнавцями академіки Микола Новицький, Павло Тутківський [2, 36].

Такий високий авторитет кам'янецьких дослідників базувався на невтомності наукових пошуків, які були надзвичайно результативними. Так у 1928 році бібліотека Поділлєзнавства нараховувала близько 30-ти видань. Серед них: «Клімат Поділля» професора Л.Данілова, «Нариси з історії Поділля» у двох частинах Юхима Сіцінського, «Савці Поділля», «Птахи Поділля», «Минуле фавни Поділля» професора В. Храневича [15, 6-16]. Не менш активно вивчалася природа та географія Поділля професором О.Красівським, керівником секції прикладної геології і ґрунтознавства науково-дослідної кафедри, підготовлено низку праць з географії та геології, що отримали визнання у фахівців. У них розкривається геологічна будова Кам'янеччини [16, 85-90], зауваження щодо надходження лесу на Кам'янеччині [17, 9-34], цікавим, зокрема, був його нарис геології і корисних копалин Тульчинської округи [4, 3]. Підготував низку праць краєзнавчого спрямування професор В.О. Геринович.

Не менш активно Кам'янець-Подільські краєзнавці працювали у пам'ятко-охоронній сфері. Вони неодноразово виступали на захист безпідставного розкопування археологічних пам'яток. На сторінках газет та журналів, в лекційній діяльності, в екскурсійній роботі розповідали про історико-культурні надбання міста, пам'ятки природи. Це позначилося на тому, що Рада Народних Комісарів України 23 березня 1928 року прийняла рішення про проголошення замку-фортеці в м. Кам'янець-Подільському державним історико-культурним заповідником [24, 6].

Про здобутки науковців та аматорів-краєзнавців свідчать збірники наукових праць, які видрукували Кам'янець-Подільський ІНО, Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут, науково-дослідна кафедра та наукове товариство при ВУАН. Усі вони засвідчували високий рівень наукових досліджень різноманітних проблем регіону. Зокрема, другий том Наукових записок Кам'янець-Подільського ІНО був опублікований обсягом двадцять чотири друкарських аркуши, що для тих часів було досягненням. У цьому томі містилися матеріали з історії ІНО, психології, біології, економіки, архівної справи, соціальної історії, мовознавства, музичного життя Поділля [29, 46].

Наслідком зусиль багатьох активістів краєзнавства у середині 20-х років стало те, що на цей час як організатори краєзнавчої роботи починають діяти комітети краєзнавства і бюро краєзнавства. Їх активними поборниками були В. Геринович, Ю. Філь, В.Отомановський, Ю. Сіцінський, Л. Данилов, Ол. Красівський, Н. Гаморак та ін. Особливо помітний ріст таких структур у районах і містах Поділля спостерігається після проведення у Харкові Всеукраїнської краєзнавчої конференції

наприкінці травня 1925 року. У ній від Поділля взяли участь завідувач кабінету виучування Поділля В. Отома-новський, консультант кабінету Ол. Савостьянов, професори В. Геринович, Н. Гаморак.

У процесі розгортання краєзнавчого руху відбувається організаційне вдосконалення його структури. 1926 року, наприклад, у Кам'янці-Подільському створюється округовий комітет краєзнавства, що об'єднав навколо себе близько 200 краєзнавців [18, 91-92]. Він мав секції геології, ґрунтознавства, сільського господарства, географії, ботаніки, зоології, народної освіти, статистики, мистецтва. На засіданні правління комітету 14 лютого 1927 року секретар комітету Савченко звітував, що на цей час проведено 12 районних конференцій, детально обстежено 2 села, вивчено бюджет селянських господарств, налагоджено досить широкі зв'язки з науковими установами УСРР, РСФРР, БСРР, ЗСФРР, а за кордоном – Товариством ім.Шевченка у Львові. Порушено питання про заснування густої мережі метеорологічних та гідрологічних станцій.

Оцінюючи ефективність діяльності краєзнавчих структур Поділля, зокрема Кам'янець-Подільського, Український комітет краєзнавства у своєму звіті на 1 січня 1929 року наголошував: «...слід зауважити своєрідну форму краєзнавчої праці на Кам'янеччині. Округовий комітет краєзнавства пов'язаний із краєзнавчим товариством у Кам'янці і дванадцятьма районними організаціями, які об'єднують і направляють працю численних гуртків при школах, сільбудах та клубах. Отже, можна сказати, що Кам'янеччина перевела найповніше організаційні форми, спроектовані на першій краєзнавчій нараді, а робота краєзнавча на Кам'янеччині свідчить за цілковиту правильність цих організаційних форм» [30, 209].

Така ініціативна творча робота інтелігенції не могла задовольняти тогочасну владу. Вона вдається до політичних репресій, які в Кам’янці-Подільському, як і у всьому регіоні, велися з перших днів 20-х рр. аж до кінця 30-х років. Цю політику можна поділити на 3 етапи. Перший – 1921 – 1923 рр.; другий – середина 20-х рр.; третій – кінець 20-х (справа СВУ) – 30-ті рр.

Відразу зазначимо, що на хід репресій у м. Кам’янці-Подільському, як і на Поділлі в цілому, вплинуло декілька обставин. По-перше, це була прикордонна територія, тому влада досить загострено реагувала на різноманітні прояви інакодумства та опору її політиці. По-друге, в результаті кульмінацій національно-визвольних змагань тут осіла велика група національно-свідомої інтелігенції, котра не прагнула до еміграції. По-третє, територія регіону була досить багатонаціональною за складом населення. Великими етнічними групами були поляки, євреї, дещо менше німців та чехів. Тому національні операції (Польська організація військова, німецька лінія, сіонізм) проходили з особливою інтенсивністю. І останнє: у місті й регіоні розміщалися два репресивні органи: ДПУ і прикордонний загін, які були наділені правом здійснювати репресії і вели їх з нотками конкурентності динамічно. Практично, всі загальні операції не оминули цього регіону, які звели нанівець історико-краєзнавчий рух у м. Кам’янці-Подільському, негативно позначилися на національно-культурному розвитку регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Безуглий А.І., Слотюк П.В. Деякі особливості становлення Вінницького муздрамтеатру та його вплив на формування культурного середовища міста в першій чверті ХХ сторіччя // Наукові записки ВДПУ ім. м. Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 3. – Вінниця, 2001; 2. Бюлетень НКО. – 1928. – № 32; 3. Бюлетень Комісії краєзнавства. – 1924. – № 2; 4. Вісти. – 1928. – 4 квітня; 5. Даниленко В., Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). – К., 1991. – 96 с.; 6. ДАХМО. – Ф. р. 302. – Оп. 1. – Спр. 720. – Арк. 41; 7. Державний архів СБУ у Хмельницькій області. – Спр. 59171 фп. Геринович Володимир Олександрович. – Арк. 24 зворот; 8. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО). – Фонд. р. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1-2; 9. Там само. – Спр. 4. – Арк. 2; 10. Там само. – Спр. 1. – Арк. 21; 11.Там само. – Спр. 28. – Арк. 4; 12. Там само. – Ф. р. 302. – Оп. 1. – Спр. 720. – Арк. 54; 13. Там само. – Ф. р. 1057. – Оп. 1. – Спр. 313. – Арк. 10; 14. Завальнюк О.М. Кам’янець-Подільський державний університет: минуле і сьогодення. – Кам’янець-Подільський: ОІЮМ, 2003. – 408 с.; 15. Красівський Олександр До геології і корисних копалин Кам’янецької округи. До геології Придністровщини. – Київ. Секція приклад. геології й грунтознав. Н.Д.Ка-ри в Кам.-Под. 1928; 16. Його ж. До питання ґрунтознавчих порід і новіших відкладів Поділля. Зап. Кам.-Под. Наук. при УАН т-ва 1928, т.І; 17. Його ж. Нарис з геології і корисних копалин Тульчинської округи на Поділлі // Тульчинщина (краєзнавчий збірн.). Цикл І. «Природа Тульчинщини». – Тульчин, 1929; 18. Краєзнавство. – 1928. – № 6; 19. Лойко О.О. Культурно-освітня робота серед сільського населення Вінничини в 1920-1928 рр. // Наукові записки Вінницького державного університету ім. Михайла Коцюбинського. Зб. наук. праць. Вип. 6. – Вінниця, 2003; 20. Мельник Е.М., Філінюк А.Г. Кам’янець-Подільський інститут народної освіти: розвиток, досягнення та утрати (1921-1930) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. Т.1. – 1998; 21. Куманьов В. 30-е годы в судьбах отечественной интеллигенции. – М., 1991. – 296 с.; 22. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.).- В 3-х кн. – Кн. ІІ. – К., 1994., Кн. ІІІ. – К., 1994; 23. Нестеренко В.А. Українське вчительство Поділля в 1920-1930-ті роки: суспільно-політичний портрет // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук.

праць. Т.7. – 2003; 24. Нові книжки // Червоний кордон. – 1927. – 3 січня; 25. Петров В. Діячі української культури (1920-1940-х рр.): жертви більшовицького терору. – К., 1992. – 79 с.; 26. Плющ В. СВУ та СУМ: До 50-ліття заснування СВУ-СУМ. – Мюнхен, 1975. – 58 с.; 27. Посвістак О.А. Культурно-освітня, наукова інтелігенція Поділля і влада на початку 20-х рр. ХХ ст.: Зародження політичного конфлікту // Наукові праці КПДУ. Істор. науки. Том 16. – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 264-262; її ж. Культурна інтелігенція Кам'янеччини у 20-х рр. ХХ ст. // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Зб. наук. праць ІІ міжнар. наук.-практ. конфер. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С. 106-108; її ж. Деякі співвідношення політичної та професійної підготовки культурно-освітньої і наукової інтелігенції Поділля 20-х рр. ХХ ст.: у контексті тиску владних структур на суспільство // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. Том 9. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 266-275; 28. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загально-національних політичних та культурних процесах (1914-1939). – К., 2004. – 648 с.; 29. Савчук В.О. Краєзнавство Поділля в історії краєзнавчого руху України 20-30-х рр. ХХ ст. // Краєзнавство. – 2003. – № 1-4; 30. Савчук В.О. Краєзнавчий рук м. Кам'янця-Подільського у 1921-1923 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Т. 6; 31. Сіцінський Є. Наукова робота а Кам'янці на Поділлю за останнє десятиліття (1914-1924) // Україна. – 1926. – Кн. 1; 32. Тутківський П.А. Краєвиди України / Науково-популярний нарис. – Київ. – ДВУ, 129.

Н.П. Кузьмінець

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТТЯ НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. ХХ СТ.

Проблема співіснування митця і влади цікавила багатьох дослідників і залишається досить актуальною як в Україні, так і за її межами. Питання творчої свободи, залежності митця й літератора від політичної кон'юнктури є, по суті, вічними. Література й мистецтво є складовою частиною культури, в котрій відображаються всі суспільно-політичні й духовні процеси, що притаманні суспільству на тому чи іншому етапі існування. Кожна епоха породжує своє мистецтво, яке вбирає в себе всю складність та багатоплановість розвитку суспільства цього періоду.

Проблема культурно-духовного життя українського народу привертала увагу багатьох дослідників. 20-ті роки посідають особливе місце в історії України загалом і Поділля зокрема, оскільки за силою і глибиною духовних потрясінь та руйнувань вони помітно виділяються на історичному фоні своїм драматизмом. Питання національно-культурного розвитку належали до пріоритетних напрямків радянської історичної науки, де ставилася мета нав'язати читачам думку про вирішальну роль партії та ідеології в розвитку української культури [1]. Питання мистецтва й літератури у вказаний період не досліджувалися. Пріоритетною стала проблема національно-державного та культурно-духовного розвитку України у 20-х роках в умовах незалежності. У цей час було опубліковано низку колективних та індивідуальних праць, тематичних збірників, статей [2]. Аналіз новітньої наукової літератури з даної проблеми дозволив виявити деякі особливості літературно-мистецького життя в Україні і на Поділлі зокрема. Потужний рух національного відродження дав поштовх для стрімкого злету культури на початку 20-х років. Це був період найсміливіших пошуків, багатоманітності напрямів та стилів. Але наприкінці 1920-х років літературно-мистецьке життя починає завмирати. У дослідженні даної проблеми безпосередньо на Поділлі варто відзначити праці П.С. Григорчука [3], В.А. Нестеренка [4], с. І. Дровозюка [5], С.Я. Вініковецького, В.П. Воловика [6], Л.П. Зінченка [7] та Т.В. Публіки [8]. Отже, аналіз літератури свідчить про інтерес істориків до досліджуваної теми, однак поряд з цим існує об'єктивна необхідність дослідити вплив тогочасної непівської епохи на літературне та мистецьке життя і з'ясувати особливості його розвитку в Подільському регіоні.

Визначальну, домінуючу роль у культурно-мистецькому житті Поділля відігравав театр. Подільський регіон по праву вважався одним з визнаних театральних центрів України. Митці одержали можливість в умовах пом'якшення більшовицького режиму в умовах непу докласти зусиль до розвитку національного мистецтва. У Вінниці працювали 2 театральні трупи: «Новий Львівський театр» під керівництвом А. Бучми та київський «Молодий театр», очолюваний Г. Юрою. 28 січня 1920 р. колективи об'єдналися, утворивши Новий драматичний театр ім. І. Франка (зараз – славнозвісний Київський український академічний драматичний театр імені І. Франка). Ядро нового театру склали корифеї української сцени А. Бучма, Г. Юра, М. Крушельницький, О. Ватуля. Очолив колектив Г. Юра [6,414]. Драматичний театр вже з перших своїх кроків став на шлях реалістичного мистецтва. Він продовжував славні традиції українського народного театру, створеного

М. Кропивницьким, П.Саксаганським, М. Заньковецькою. Становлення театру проходило у важких умовах, коли не було ні п'єс, ні театрального майна, коштів, житла. Актори змушені були виконувати допоміжні роботи у театрі. Так, О. Ватуля був уповноваженим у всіх справах театру, М. Пилипенко виконував обов'язки касира, Г. Юра – завгоспа [9,77].

Першою виставою, яку успішно здійснив молодий мистецький колектив, була драма Івана Франка «Украдене щастя». У першому репертуарі театру також були п'єси «Похорон» І. Франка, «Іван Гус» Т. Шевченка, які інсценізував Г. Юра [10,51]. Театр одразу ж завоював шану трудящих. Його виступи радо зустрічали в містах і селах Поділля та інших регіонів України. 28 січня 1923 року театр відзначив у Вінниці треті роковини своєї діяльності, а навесні цього ж року виїхав гастролювати на Донбас. За три роки перебування у Вінниці колектив театру дав більше 600 спектаклів. Виступи його перед шахтарями пройшли з величезним успіхом. Після цієї гастрольної поїздки талановитий колектив театру був запрошений для постійної роботи в столицю України (тоді – м. Харків) [8,249].

У 1920 р. у Вінниці працював ще один театр, відомий під назвою «І-й трудовий кооператив українських акторів». У його трупі виступала майбутня зірка українського театру М. Литвиненко-Вольгемут. Цей колектив увійшов до складу трупи оперного театру, на сцені якого звучали опери «Катерина», «Борис Годунов», «Аїда», «Мазепа»[11,13]. У наступному році у Вінниці було відкрито український і російський місцеві театри. Артисти цих театрів виступали перед трудящими міст і сіл губернії. Зібрані від вистав кошти часто передавалися у фонд допомоги голодуючому населенню Самарської та інших губерній Росії. Вінницький український театр ставив драматичні твори Т.Шевченка, І. Карпенка-Карого та інших класиків української літератури. У 1922 році на сцені театру з успіхом пройшла опера Миколи Аркаса «Катерина».

Не обминув Вінницю і вибух «червоного ренесансу» 20-х років. 1925 року в місті відкрився напівпрофесійний театр «Червоний галстук». Його засновником був відомий пізніше радянський кінорежисер І.А. Савченко [12,204]. Це був гастрольний молодіжний театр. І. Савченко працював тут як режисер, актор, художник, декоратор. Існував також і єврейський театр. У жовтні 1925 р. відбулося святкування 50-річчя з дня заснування єврейського театру, організованого А. Гольдфаденом [13,204].

У 1929-1932 рр. у Вінниці базувався пересувний театр опери та балету УСРР (інша назва – «Правобережна українська опера»). До його складу увійшли відомі українські оперні співаки: Ахматова, Іскра-Озерська, Загуменний, Мамін-Нікольський, Манько, Єтроганов та ін. Сезон у Вінниці відкрився «Аїдою». Відбулися прем'єри вистав «Тарас Бульба», «Майська Ніч». Цей театр обслуговував населення всієї Правобережної України. І не випадково, що саме Вінниця стало його резиденцією [14,68].

Крім того, в регіоні діяло декілька аматорських театрів, в яких свій вільний час віддавали мистецтву робітники і службовці. Ці невеликі театральні колективи функціонували переважно при клубах та сільбудах. Так Брацлавський повітовий політосвітній відділ у своєму звіті повідомляв: «... в містах і містечках повіту діє 8 театральних колективів, в селах – 16, драматичних гуртків – 26. За 1922 рік в містах було поставлено 284 вистави, в селах – 89, проведено 16 концертів в містах і селах. Дано 25 хорових концертів» [12,197]. У селі Стрижавка Вінницької округи з ініціативи молоді 21 жовтня 1922 року було створено драматичний гурток. Декорації та театральний реманент хлопці і дівчата придбали на власні кошти [15]. Загалом на Поділлі в 1922 році існувало 246 театральних груп і гуртків. А на 1 січня 1925 року тут вже працювало 269 драматичних гуртків з кількістю учасників 17070 чоловік та 71 театральна група [16,30].

Одним із осередків театрального мистецтва став Вінницький обласний театр опери та балету. Історія його починається з 1928 р., коли було створено третю пересувну оперу. Пізніше цей колектив ввійшов до складу Вінницького театрального тресту і з вересня 1932 р. залишився для постійної роботи у Вінниці [8,251].

Отже, у 20-ті роки Поділля мало широкий спектр театральних колективів, які створювалися переважно у Вінниці й провадили в життя різноманітні форми театрального мистецтва.

На Поділлі активно вирувало літературне україномовне життя. Центрами його були Кам'янець-Подільський та Вінниця. У 1922 р. літератори губернії об'єдналися в «Асоціацію молодих пролетарських письменників Поділля» і встановили зв'язок з найбільшою літературною організацією України в м. Харкові. Вони друкувалися в журналах і газетах. Саме з Поділля вийшли такі письменникі й літературні критики, як О.Л. Кундзіч, М.П. Трублаїні, К.О. Андрійчук,

М.П. Годованець, Ю.І. Назаренко, Є.П. Кирилюк [17,132-133]. Крім того, на Поділлі діяли селянські літературні угруповання «Плуг» та «Молодняк» [4,44]. Осередки «Плугу» були утворені в усіх окружних центрах. Вони відзначалися масовістю. Твори друкувалися на шпальтах місцевих періодичних видань, але часто-густо не мали художньої вартості та скидалися на агітаційно-публіцистичні статті. Найбільш помітною була творчість Кам'янецького осередку «Плугу», до якого входили відомі тоді поети та письменники: С. Божко, Д. Копиця, Т. Огневик, М. Шклярук та інші (всього біля 100 членів). У 1926 році у зв'язку з виїздом багатьох «плужників» з Поділля до центральних міст УСРР літературне життя на деякий час занепало. Восени цього року було вирішено організувати в містах краю філії літературного об'єднання «Молодняк» для координації роботи молодих літераторів. У Кам'янці-Подільському до цієї організації належали Т. Масненко, Л. Дмитерко, В. Бєляєв та інші, які стали у майбутньому відомими радянськими письменниками [18,17]. Діяльність літературних об'єднань в цей період характеризувалася невизначеністю та мінливістю, що було викликано творчими пошуками в середовищі літераторів. Особливістю цього процесу було співіснування нових для української літератури напрямів з традиційними національними формами.

У 20-ті роки подальшого розвитку одержало музичне мистецтво. У квітні 1922 р. у Вінниці починає свою діяльність капела імені Миколи Леонтовича. Вона налічувала 40 чоловік. Своїми численними концертами вона пропагувала українську та російську класичну музику, а також знайомила населення Поділля з музикою прогресивних західноєвропейських композиторів. За три роки капела дала 85 концертів, які з великим успіхом пройшли в багатьох містах і селах губернії [8,250]. Газета «Червоний край» у 1924 р. так висвітлює діяльність капели: « Після довгої підготовки капела імені Миколи Леонтовича дає великий концерт під назвою «Вечір оригінальної художньої пісні». Концерт відбудеться 17 листопада в театрі ім. Леніна [19]. Товариство мало філії майже в усіх обласних містах України: Чернігові, Полтаві, Одесі. В Кам'янці-Подільському у 1924 р. при міській організації ім. Леонтовича відомий місцевий композитор та фундатор першого міського симфонічного оркестру Т. Ганицький утворив музично-драматичну студію, що давала дітям професійні музичні знання.

У 1924 р. у Вінниці та Кам'янець-Подільському було утворено філії музичного товариства імені Леонтовича. Його члени пропагували українську музику, народні пісні. Але у лютому 1926 р., піддавши діяльність товариства ім. Леонтовича нищівній критиці на урядовому рівні, його ліквідували й утворили Всеукраїнське товариство революційних музикантів, «оскільки ім'я М. Леонтовича було визнано не актуальним для радянської доби». Після цього репертуар музичних колективів регіону включав у себе переважно революційні пісні [20]. Одним із найвідоміших українських музикантів, вихідців із Поділля, є композитор, диригент, педагог, фольклорист Родіон Андрійович Скалецький, уродженець с. Михайлівки, нині Бершадського району (1899-1984), досі його творча спадщина якого не вивчена до кінця і понині. Більше 300 творів автора ще не видано (всього їх близько 600), а музично-методичний доробок чекає ретельного вивчення. Творчість Р. Скалецького вийшла далеко за межі Подільського краю. Наш земляк перейняв хорову естафету Леонтовича і впродовж багатьох років керував славетною Тульчинською окружною капелою ім. М. Леонтовича, хоровими капелами м. Вінниці та професійною капелою бандуристів обласної філармонії. Відомі його авторські збірки «Пісні для дітей», «На Поділлі весілля», «Хорові пісні» тощо. Його ім'я вшановано: створено музей в с. Михайлівка Бершадського району, де народився, одна із вулиць Вінниці носить його ім'я [21,24-25].

Значну роль у розвитку українського музичного мистецтва займає Григорій Митрофанович Давидовський, який з 1919 по 1923 рік працював у Вінниці, де створив низку оригінальних хорових творів. Композитор засновує тут зразкову капелу, видає клавір опери «Під звуки рідної пісні», пише нову оперу «Перемога пісні», яка відбудована на подільському фольклорі. 7 серпня 1920 року в місцевому театрі відбувся концерт капели під управлінням Г. Давидовського. Вінницька газета «Вісті» повідомляла про його неперевершений талант [7,263].

На Поділлі працював також талановитий художник М.Жук, відомий своїми пейзажними та

історичними малюнками. У 1920-ті роки центром українського художньо-прикладного мистецтва на

Поділлі стала Кам'янець-Подільська художньо-промислова школа, очолювана талановитим

художником та мистецтвознавцем В. Гагенмейстером, чиї праці «Стінні розписи на Поділлі»,

«Селянські стінні розписи Кам'янеччини» не втратили своєї актуальності і зараз [4,43].

У 1921 році у Вінниці відбувся перший губернський з'їзд працівників мистецтва Поділля. У резолюції з'їзду ставилася вимога, щоб працівники мистецтва перенесли всю свою роботу на заводи, робітничі клуби, просвіти, служити матеріалом для шукання нових форм в мистецтві [11,12].

Наведені вище факти характеризують цікаве багатогранне літературно-мистецьке життя на Поділлі на початку 20-х років XX ст. Серед обставин, які зумовили цей процес, слід виділити національний чинник, що набув в той час особливого значення. Під впливом революційних подій зросло національне самоусвідомлення українців, посилився національний рух. Нова влада мусила враховувати ці моменти при розробці як загальних принципів державного устрою, так і завдань культурного будівництва. Процес остаточного утвердження більшовиків при владі на початковому етапі непу проходив під гаслами толерантного ставлення до національно-культурних потреб населення. Це дозволило їм, з одного боку, збити гостроту національного протистояння, відпрацювати прийоми впливу на національну культуру, сформувати відповідні органи контролю над національно-культурним життям, а, з другого боку, прискорити процес централізації, цензури, логічним завершенням якого стало утвердження жорстокого контролю над культурним життям на наступні десятиліття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Приходько А. Культурне будівництво на Україні (за 1925-1926 та 1926-1927 роки). – Х., 1927; Николишин С. Культурна політика большевиків і український культурний процес. – Б.м., 1939; Щербак А. Перші кроки. З історії радянської літератури та преси на Україні. – К., 1958; Корсунська Б. Масова революційна поезія Жовтня. – К., 1960; Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917-1920 рр.) – К., 1961; Шевчук Г. Культурне будівництво на Україні в 1921-1925 рр. – К., 1963; Михайлов О. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва. – К., 1963; Крижанівський С. Художні відкриття. – К., 1965; Півтора дні В. Українська література перших років революції. (1917-1923). – К., 1968; Ковалів Ю. Літературна дискусія в Україні (1925-1928 рр.) – К., 1990; Курносов Ю.О. Духовне життя на Україні в 20-30-х рр.// Український історичний журнал. – 1990. - №1. – С.94-96; 2. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). – К., 1991; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х-30-х років: соціальний портрет та історична доля. - К., Едмонтон, 1992; Даниленко В.М. Посилення адміністративних начал в організації культурного життя в Україні в 20-3 – ті роки та його наслідки // Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства. – К., 1993;. Білоцерківський В.Я. Особливості національно-культурного будівництва в Україні в 20-х роках // Актуальні питання історії України. Тези доповідей перших Багаліївських читань, присвячених 135-річчю з дня народження, 60-річчю з дня смерті академіка Д.І. Багалія. – Х., 1992; Алексієвець М.М., Більчук М.М., Бойко М.С. Культурне відродження в Україні. – Львів, 1993; Чехович В.А. Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу. – Х., 1995; Кручек О.А. Становлення державної політики УСРР в галузі національної культури (1920-1923 рр.). – К., 1996; Плахотнюк С.С. Культура українського села: становлення, успіхи, прорахунки. – Вінниця, 1997; Новохатько Л.М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики 20-30-ті рр. XX ст.). – К., 1998; Бондарчук П.М. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років. – К., 1998; Шипович М. Радянське керівництво та літературно-мистецька інтелігенція України: 20-ті роки // Український історичний журнал. – 2000. - №1. – С.95-102; Борисенко М.В. Уніфікація літературного життя України в 1920-1932 роках. – К., 2001; 3. Григорчук П.С. Вплив сталінізму на культуру Поділля в 30-х рр.. XX ст. // Культура Поділля: Історія і сучасність: Матеріали другої науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. 27-29 серпня 1993 року. – Хмельницький, 1993; Григорчук П.С. Деякі аспекти культурно-національного процесу на Поділлі на початку 20-х рр. XX ст. // Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Вип.6. Серія: Історія. – Вінниця, 2003; 4. Нестеренко В.А Українізація на Поділлі в 20-30-ті роки XX ст. (основні напрями, наслідки, недоліки та особливості). - Кам'янець-Подільський, 2003; 5. Дровозюк С.І. Духовне життя подільського селянства у 20-ті роки XX ст. // Тези доповідей X Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції ВДПІ ім. М. Островського. – Вінниця, 1991; 6. Вініковецький С.Я., Воловик В.П. Деякі аспекти культурного розвитку Подільської губернії 20-х років XX ст. // Матеріали X Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000; 7. Зінченко Л.П. Композитор Давидовський на Поділлі // Культура Поділля: історія і сучасність. Матеріали II науково-практичної конференції, присвяченої 500-річчю м. Хмельницького. – Хмельницький, 1993; 8. Публіка Т.В. Культурне життя на Поділлі в 20-30-ті роки XX ст. // Наукові записки ВДПУ імені М. Коцюбинського. Вип. 10. Серія: Історія. – Вінниця, 2006; 9. Веринівська І.М. Становлення української радянської сценографії. –

К., 1981; 10. Білоцерківський Л.Г. Записки суфлера. – К., 1962; 11. Культурне будівництво на Вінниччині в роки Радянської влади. – Вінниця, 1959; 12. Вінниця. Історичний нарис. – Вінниця, 1964; 13. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф.Р-254. – Оп.1. – Спр. 208; 14. Кавка В.В. Культурне будівництво у Вінниці в 1900-1930 рр. // Матеріали І Вінницької науково теоретичної конференції. – Вінниця, 1993; 15. Вісті. – 1922. – 25 листопада; 16. ДАВО. – Ф. – Р-159. – Оп. 1. – Спр.491; 17. З-над Божої ріки. Літературний словник Вінниччини. – Вінниця, 1998; 18. Літературне Поділля. – Хмельницький, 1991; 19. Червоний край. - 1924. – 15 листопада; 20. Культура і життя. – 1996.- 27 березня; 21. Сценарій свята «Співець Подільського краю» (до 100-річчя від дня народження Р.А. Скалецького. – Бершадь, 1999.

В.А.Косаківський

ПОДОЛЯНКА (КЛАРІСЕ ЛІСПЕКТОР) – КЛАСИК БРАЗИЛЬСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

10 грудня 2002 року в смт. Чечельник на Вінниччині було відкрито меморіальну дошку на честь Кларісе Ліспектор – письменниці, класика бразильської літератури, яка народилась в цьому селищі 10 грудня 1920 р. На відкритті виступив посол Бразилії Елдер Мартінес де Мореєс. В урочистостях взяли участь: другий секретар посольства Бразилії в Україні Дувал Баррос, представники посольства, а також представники місцевої влади та жителі селища [1, с. 1].

На меморіальній дошці, яку встановили на будинку нинішньої селищної ради, вирізьблено портрет письменниці та зроблено напис португальською та українською мовами: «В цьому містечку 10 грудня 1920 року народилась бразильська письменниця Кларісе Ліспектор. Її подорож від народження до смерті, з Чечельника до Бразилії, була присвячена невтомному пошуку відповідей на фундаментальні питання, що постають перед людиною, яка пройшла шляхами, що зближують народи наших двох країн в увічненні її пам'яті.

Посольство Бразилії в Україні та Селищна Рада Чечельника спільно віддають шану пам'яті Кларісе Ліспектор.

Чечельник, 10 грудня 2002 року».

У цей день виповнилось 82 роки від дня її народження, а днем раніше, 9 грудня, 25 років від дня її смерті.

Церемонію відкриття знімали на плівку бразильські кіномитці (режисер Жуліо Лернер), які створюють, за підтримки уряду Бразилії, фільм про життя і творчість Кларісе Ліспектор, в якому значна частина буде присвячена Україні.

Її батьками були Пінкус (чи Пінкас) Ліспектор (Спектор) і Маня Крінгольд Ліспектор (Спектор). Зі спогадів відомо, що батьки Кларісе у 1911 р. мешкали в Саврані Балтського повіту, а в 1915 р. вони проживали у Теплику Гайсинського повіту з двома дочками – Лією і Танею [2].

Хайя (в майбутньому вона стане Кларісе) народилась 10 грудня 1920 р. в Чечельнику, через який тікали її батьки, рятуючись від погромів в роки Громадянської війни. Родина Кларісе емігрувала до Бразилії у 1921 р., коли їй було лише два місяці.

Родина поселилася в місті Рисіфи (штат Пирнамбуко у Південно-Східній Бразилії). У 1928 р. Кларісе пішла до школи – «Шкільна Група Жуан Рамальо». Вже в наступному 1929 р. вона пише свої перші оповідання, але місцева газета «Діаріо ди Пирнамбуко» (Diario de Pernambuco), на своїй дитячій сторінці не хоче їх публікувати, тому що оповідання Кларісе не мали літературної зв'язки і навіть не зверталися до яких небудь фактів, а повідомляли тільки глибокі почуття.

Цього ж року помирає мати Кларісе. У 1935 р. родина Ліспектор переселяється у місто Ріо-де-Жанейро. Тут Кларісе дає приватні уроки португальської мови. І так з життєвого досвіду учитель-учень, народжується її перший роман «Близько дикого серця» (Perto do Coracao Seivagem).

1939 року Кларісе вступає до Національного Факультету Права у місті Ріо-де-Жанейро. У наступному 1940 р. вона вже працює на посаді редактора Національної Інформаційної Агенції в Ріо-де-Жанейро. Цього ж року помирає її батько.

У 1942 р. Кларісе стає редактором газети «Ніч» (A Noite) в Ріо-де-Жанейро. Тут вона публікує декілька своїх оповідань. Наступного року вона виходить заміж за свого шкільного друга Маврі Гужел Валенти (Mauri Gurgel Valente). Під час Другої Світової війни письменниця допомагає у військовому шпиталі бразильським воїнам.

У 1945 р. твір «Близько дикого серця» отримує відзнаку фундації «Граса Араня» (Fundacao Graca Aranha), і італійський живописець Де Чірко обесмертнює портрет Кларісе [3].

У 1946 р. була опублікована друга новела письменниці – «Лампа», а ще через три роки побачив світ роман «Місто в облозі» найбільш значущий її твір, який увійшов до всіх довідників, хоча «шедевром бразильської літератури» критики визнали інший роман – «Яблуко у темряві» (1960

р.). У 1954 р. було видано перший французький переклад оповідань К. Ліспектор. Обкладинку до цього видання оформляв Анрі Матісс.

У 1969 р. виходить «гімн любові» – книга «Учнівство, або книга задоволень», в 1971 р. – книга оповідань «Щастя Кландестайн», в 1973 р. – роман «Жива вода» (Agva viva), книга оповідань «Імітація троянди», в 1974 р. – твір для дітей «Особисте життя Лаури», збірник оповідань «Де ви були вночі?».

У 1977 р. письменниця тримала в руках останнє своє прижиттєве видання – «Час зірки». 9 грудня того ж року, напередодні свого дня народження, Кларісе Ліспектор померла від раку в м. Ріо-де-Жанейро. Після її смерті світ побачило ще 4 книги – «Подих життя», «Пульсації», «Не можна забути» та «Відкриття світу». В останній книзі вміщено оповідання, які публікувались в Jornal do Brasil протягом 1967 – 1973 рр.

Про що ж писала класик бразильської літератури? Її твори – це зразок того, що прийнято називати елітарною творчістю або «духовною їжею для вишуканого розуму». Тому про сюжет як такий тут мова не йде, хоч він і присутній як «скелет», на який одягнуто «м'ясо» головної теми Кларісе Ліспектор, яку визначено критиками як «процес мислення, який стоїть «над буттям», яке є Час, або «тут і зараз» … Вона вирізняє, можливість духовного екстазу в будь-яку мить. Це досвід, який захоплює її, процес, а не результат, значущість процесу… Вона знає як перетворити відчуту мить в абсолют. Вона розуміє епіфанію – духовне прозріння, живу унікальність недосяжної плинності буття, яку можливо зберегти засобами мистецтва».

Сама Кларісе так характеризувала спрямованість своєї творчості: «Я сторонній спостерігач. Але я на боці того, кого пізнаю. В мені бушує світ. … Чи знаєте ви, що сміливою іноді буває вже сама постановка питань, які не вимагають відповідей?»

«Вона перетворює власне жіночий метод «писати сидячи біля вікна», - відзначала критик Елен Сізу, – її мова стає текучою і зачаровує вас, як пасажі Дебюссі, композитора, якого вона особливо цінувала. Вона присвятила «Час зірки» Шербергу та Стравінському – факт, який говорить про важливість музикального камертону для внутрішнього налаштування.

Вона – письменник-експериментатор добре розуміла сучасну атональну і додекафонічну музику. Її бентежило абстрактне мистецтво».

Крім того, Е. Сізу вважала, що Кларісе Ліспектор – це жіноче втілення «серйозної літератури» XX століття, об'єднання всіх її «чоловічих начал»: «Якби Кафка був жінкою: якби Рільке був бразильською єврейкою, яка народилась в Україні; якби Рембо став матір'ю, якби дожив до 50 років; якби Хайдеггер зміг змінити своє німецьке походження …» [4].

Кларісе писала все португальською мовою. Її творча спадщина складається з 24 томів. За книгою «Зоряна пора» (A Hora da Estrela) у 1980 р. було знято кінофільм.

Кларісе Ліспектор померла 9 грудня 1977 р., за день до свого 57-річчя. Хотіла бути похоронена на цвинтарі «Сан Жуан Батіста», але вона мала єврейське походження, і тому похорон відбувся на цвинтарі «Ізраеліта до Кажу» (Cemiterio Israelita do Kaju) [3].

Про внесок Кларісе Ліспектор у літературу дуже добре сказала бразильська письменниця, професор Марія Консуелло Кампос: «Бразильська література поділяється на ту, що була до Кларісе (як до Різдва Христового) і на ту, що є після неї. Наша література пройшла шлях від класичної розповіді XIX століття, через модерн і авангард – до текстів Кларісе, в яких предмет розповіді, власне, не є дуже важливим» [4].

Життя і творчість нашої землячки нині активно вивчається. В університеті м. Сан - Пауло (Бразилія) працює Центр з вивчення спадщини Кларісе Ліспектор. Очолює його професор Надія Баттелла Ґотліб (Nadia Battella Gotlib), яка у 1995 р. опублікувала велику за обсягом монографію про Кларісе Ліспектор – «CLARICE. Uma vida gue se conta» [5]. У 1999 р. побачила світ збірка оповідань письменниці «A bela e a fera» написаних в 1940-1941 та 1977 рр. [6].

У 2000 вперше російською мовою перекладено найвизначніший роман К. Ліспектор – «Осажденный город», який маємо змогу читати нині. Сподіваймося, що незабаром побачать світ у перекладах й інші твори нашої видатної землячки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Чечельницький вісник.– 2002.– 21 лютого.– С. 1; 2. Лист Дувала де Васконселос Барроса, Тимчасового Повіреного у Справах Посольства Бразилії в Україні до С. Гальчака, директора державного архіву Вінницької області від 24 січня 2003 року; 3. Хома М. Родом з України // Народний огляд. (Бразилія).– 2002. – 28 листопада; 4. «Если бы Кафка был женщиной…» http://www.2000.net.ua/print/aspekty/eslibykafka bylzhenschinoj.html; 5. Nadia Battella Gotlib. CLARICE. Uma vida gue se conta». – Sao Paolo: Editora Atica, 1995. –

493 s; 6. Clarice Lispector. A bela e a fera. – Rio de Janeiro: Rocco, 1999. – 107 s; 7. Лиспектор К. Осажденный город: Роман / Пер. с порт. И. Тыняновой. – СПб.: Амфора, 2000. – 286 с.

В.Р. Адамський

НАУКОВО-ОСВІТНЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПОДІЛЛЯ У ДОБУ КОМУНІЗМУ: ПЕРША ХВИЛЯ РЕПРЕСІЙ

Восени 1922 року комуністи вперше випробували на практиці ефективність репресивного заходу, який потому практично не застосовували. Йдеться про масову депортацію видатних діячів науки і культури, котрі творчо працювали переважно в різних галузях гуманітарного знання – філософів, істориків, соціологів, літераторів, правознавців тощо.

Проведена органами Державного політичного управління «операція» органічно вписалася в загальну стратегію більшовицької партії щодо уніфікації усіх сфер суспільно-політичного життя країни та яскраво засвідчила межі для творчості представникам національних еліт. У цьому сенсі, як слушно зауважував Б. Вишеславцев, «російський комунізм був справжнім комунізмом і у своєму наступі, і у своєму відступі: він залишався вірним собі у своїй боротьбі з ірраціонально-свободним і творчо-непокірним життям» [1, с. 351].

Уже наприкінці XX століття російські дослідники, аналізуючи різні аспекти цієї драми, ввели в науковий обіг поняття «філософський пароплав», який досить влучно характеризує факт вигнання інтелігенції з рідної землі [2, с. 5-6].

В українській історіографії пострадянського періоду даній проблематиці також приділяється значна увага. Принаймні, є усі підстави стверджувати, що більшовицька практика переслідування інтелігенції на початку 20-х років за політичними мотивами є предметом розгляду та наукових узагальнень в більшості праць, присвячених аналізу складних суспільно-політичних явищ періоду нової економічної політики [3, с. 35; 4, с. 292; 5, с. 42 – 43; 6, с. 265 – 266]. Наразі спробам концептуального осмислення проблеми депортації присвячені й спеціальні розвідки [7; 8; 9].

Однак, попри значну увагу науковців до заявленої теми, на сьогоднішній день все ще залишається нез'ясованою ціла низка важливих питань. З-поміж них, зокрема, принциповий характер становить об'єктивне дослідження процесу складання українського списку кандидатів на вигнання та відповідно подальша доля республіканської наукової еліти, котра стала жертвою запланованої акції.

Отже, тема продовжує залишатись вельми актуальною.

У запропонованому повідомленні автор ставить на меті зосередити свою увагу на висвітленні долі кам'янецьких представників «реакційно налаштованої професури», котрі з різних причин потрапили до відомого списку. Нові документи, виявлені в архівних установах України, дозволяють з'ясувати регіональну специфіку цього процесу й водночас надають емпіричний матеріал для системного узагальнення ситуації в цілому.

Ідея вигнання інтелектуалів за кордон належала безпосередньо В. Леніну. Цю тезу поділяє на сьогодні переважна більшість науковців [7, с. 41; 10, с. 38; 11, с. 60]. Позиція лідера більшовиків була детермінована щонайменше двома посутніми чинниками. По-перше, виступаючи архітектором нової політики щодо старої інтелігенції, він засадничо розглядав її залучення до соціалістичного будівництва лише як одну з форм класової боротьби. Заради досягнення мети, яку ставить перед собою революція, Ленін вважав цілком виправданим необхідність примусити їх «замовкнути». Бажано, в усіх царинах творчої праці. А особливо в тих, де були зачеплені основи диктатури пролетаріату. Саме через це він категорично наполягав на скасуванні адміністративної автономії вищих шкіл [12, с. 231] та включенні освітніх закладів в загальну систему радянських установ і організацій.

По-друге, конкретна ситуація, що склалася в країні на початок 1922 р. у сфері демократичних свобод, була досить непростою. Попри намагання більшовиків тримати під контролем усі більш-менш значимі суспільні процеси, елементи лібералізації духовного життя, допущені владою при запровадженні непу, таки почали даватися взнаки. Так зареєстровані приватні видавництва друкували часописи, в яких містилися матеріали, що цілковито ігнорували засади марксистської методології; на кафедрах у наукових товариствах позапартійні професори читали лекції на різноманітну тематику, після чого влаштовувалися публічні дискусії; представники окремих галузей народного господарства збиралися на професійні з'їзди, де, обговорюючи фахові проблеми, вдавалися до певних критичних зауважень на адресу органів радянської влади щодо реалізації тактичних завдань економічного та соціального характеру тощо [13, с. 46].

Дані процеси розвивалися так стрімко, що більшовики знову заговорили звичною термінологією періоду громадянської війни. Вища школа, поряд з кооперацією, релігією та іншими сферами суспільного буття, були віднесені до опорних пунктів, через які «дрібнобуржуазні елементи» намагалися захопити позиції, завойовані комуністами [14, с. 26]. На це необхідно було в якийсь спосіб реагувати. Відтак, поряд з мобілізацією партійних сил на «ідеологічному фронті боротьби з контрреволюцією», депортація виявилась одним із засобів, який мав на меті приборкати інтелектуалів.

В. Ленін не просто обґрунтував доцільність ідеї вигнання інакодумців, він першим зробив жорсткі практичні кроки щодо впорядкування нормативної бази, яка б надавала юридичні підстави «ввічливенько випровадити у країни буржуазної «демократії» викладачів та членів учених товариств, котрі сповідували усілякі види «містики та ідеалізму так званого «освіченого громадянства» [15, с. 30]. «Пропаганда, або агітація, або участь в організації, або сприяння організаціям, що діють (пропаганда й агітація) в напрямі допомоги тій частині міжнародної буржуазії, яка не визнає рівноправності комуністичної системи власності, що приходить на зміну капіталізмові і прагне до насильницького її повалення шляхом або інтервенції, або блокади, або шпіонажу, або фінансування преси й т. п. засобами, карається вищою мірою покарання, із заміною, у разі обставин, що пом'якшують провину, позбавленням волі або висланням за кордон» [16, с. 180], – це додатковий параграф за авторством В. Леніна, який він 17 травня 1922 р. направив наркому юстиції Д. Курському для включення органічною частиною до ввідного закону Кримінального кодексу РРФСР.

«Операція» з вигнання непоступливих у своїх життєвих принципах інтелігентів замислювалась партійним керівництвом масштабно. Оскільки розвій елементів демократичного процесу ніс загрозу самим основам нового державного устрою, то планована акція мала охопити й інші радянські республіки, незважаючи на те, що останні де-юре визнавалися незалежними. Рішення приймалося вищим керівництвом РКП(б) і доводилося на місця «для оперативного виконання». При цьому, схоже, партія орієнтувала регіони навіть на приблизну цифру депортованих. Тому не випадково, мабуть, що кількісно різні списки (московський, петроградський, український) були майже тотожними в цьому плані [17].

Якщо теоретична розробка репресивного заходу була здійснена партійним керівництвом, то вся підготовка і практична реалізація плану цілком покладалися на органи Державного політичного управління. Саме вони зобов'язувалися підібрати необхідний контингент представників розумової праці, котрих вважали безнадійно втраченими навернути до комуністичної ідеології.

Контроль за перебігом процесу, згідно з рішенням політбюро ЦК від 8 червня 1922 р., покладався на спеціально утворену комісію в складі

І. Уншліхта, Д. Курського та Л. Каменєва [18, с. 82]. Цій же комісії доручалося розглянути й затвердити остаточний список кандидатів на вигнання.

В Україні процес «комплектації» списку йшов непросто. Цим регіоном В. Ленін переймався особисто. У листі до Й. Сталіна від 16 липня він наголошував на необхідності особливо «обшукати Харків, *ми його не знаємо*, це для нас «закордон». Чистити необхідно швидко, не пізніше закінчення процесу есерів» [19, с. 87]. Та попри це, українські чекісти, на відміну від своїх російських колег, не встигали вчасно виконати завдання, про що їм неодноразово робили зауваження з Москви. Зокрема, в телеграмі В. Манцеву, датованій 25 липня 1922 р. за підписом І. Уншліхта, вказувалося, що некваплівість українських чекістів ставить під загрозу зриву всю «операцію». Від республіканського карального відомства вимагалося терміново вислати обґрунтований список, який мав бути погодженим з ЦК КП(б)У [20].

На 3 серпня український список був завізований В. Манцевим і направлений до більшовицького центру. Він включав в себе представників різних галузей наукового знання, які репрезентували найбільші культурно-освітні центри України – міста Київ, Харків, Одесу, Катеринослав. Окремою групою було представлено Поділля – п'ять викладачів вищих навчальних закладів, релігійний діяч та правозахисник. Власне, з Кам'янця-Подільського до списку потрапили ректор Сільськогосподарського інституту М.М. Баєр, співробітник Інституту народної освіти К. Копержинський та єпископ Кам'янецький і Ушицький Української Автокефальної Православної Церкви Й. Оксіюк.

Чому саме ці кам'янчани потрапили до списку, залишається до певної міри загадкою. Адже в місцевих вищих школах працювало чимало професорів, котрі своєю громадянською позицією не

менше «заслужили» бути включеними як кандидати на вигнання. Передусім – це П. Клепатський, Ю. Сіцінський, М. Васильківський, Є. Сташевський,С. Гаєвський та ін.

Спробуємо проаналізувати зміст лапідарних характеристик, які складалися на кожного вигнанця і в такий спосіб зрозуміти логіку дій місцевих чекістів. Кость Копержинський: «Молодий вчений. Великий націоналіст, син священика. У націоналізмі доходить до абсурду – розлучення з дружиною як кацапкою. У політичному відношенні за сповідуваними ідеями є, безумовно, шкідливим» [21, с. 16]. Начебто все досить відверто. Крім того, якщо взяти до уваги його попередню діяльність з підтримки Директорії, яка виражалась, зокрема, в активній публічній пропагандистській та роз'яснювальній роботі [22], то все більш-менш стає зрозумілим.

Йосип Оксіюк: «Виключений із складу викладачів через організацію автокефального руху. І даний час посвячений в архієреї. Тип, безумовно, шкідливий в усіх відношеннях і підлягає затриманню в першу чергу» [21, с. 16]. Знову ж таки, враховуючи той факт, що початкова політика офіційної влади щодо УАПЦ зазнавала істотних коректив і набувала більш жорстких підходів, тісно пов'язуючи діяльність останньої з петлюрівським рухом, у чекістів були вагомі підстави для включення єпископа до ганебного списку. Документи, що надходили на місця, надавали додаткові гарантії для впевненості. У таємному циркулярі керівникам повітів, розробленого Народним комісаріатом внутрішніх справ, вказувалось на терміновий збір інформації про автокефальний рух, звернувши особливу увагу на його зв'язок з націоналістичними елементами [23, арк. 141].

Микола Баєр: «Керівник кафедри геодезії. Одночасно є ректором с-г інституту в Кам'янці. Брав активну участь у Петлюрівському русі і раніше за Петлюру працював у департаменті Землеробства. Тип шкідливий» [21, с. 16]. Як бачимо, дана характеристика не вирізняється особливою категоричністю. У національно-визвольних змаганнях брав участь практично весь професорсько-викладацький корпус місцевої вищої школи. Однак цей можливий, з погляду чекістів, «негатив» затьмарювався величними справами науковця з вирішення багатьох нагальних і необхідних справ радянського будівництва. Про ці факти вони не могли не знати, оскільки були загальновідомими навіть для пересічних жителів краю. Так. М. Баєр був одним з організаторів відкриття на базі Сільськогосподарського інституту землемірних курсів [24, арк. 206-206 зв.], виступав редактором ювілейних літературно-наукових збірок, присвячених річниці жовтневої революції [25, арк. 38], стояв біля витоків створення робітничого факультету [26, арк. 97-97 зв.] тощо.

Чому ж ректор навчального закладу потрапив в когорту кандидатів на вигнання? Очевидно, об'єктивну відповідь на це питання дали самі більшовики. Українські чекісти просто були не готові до проведення даної «операції». А тому списки складалися нашвидкуруч, і суб'єктивні чинники відігравали принципово важливу роль. Це з'ясувалося дещо пізніше, коли рішенням Малої президії ВУЦВК була створена спеціальна комісія в складі Манцева, Єрмощенка, Затонського і Лебедя для більш грунтовного розгляду справ про виселення за кордон ряду осіб та остаточного корегування списку [27, арк. 74]. Коли комісія ще раз переглянула списки, то з'ясувалося, що «багато з арештованих стали жертвами зведення особистих рахунків» [28, арк. 129].

Втім, ніхто з кам'янчан, як і переважна більшість кандидатів з українського списку, висланий за кордон так і не був. Партійним функціонерам в УСРР, після відповідного розголосу і проведених в середині серпня арештів, стало зрозумілим, що в разі вигнання на чужину активних суспільних діячів, вони в такий спосіб об'єктивно підсилять інтелектуальні сили української еміграції. Тому в попередній план були внесені певні корективи. Українців депортували здебільшого у віддаленні губернії Російської Федерації або вони змушені були самостійно переїхати в інші міста України.

К. Копержинський переїхав до Києва, де працював під керівництвом академіка В. Перетца. Йому оформили наукове відрядження від Кам'янець-Подільського ІНО [29, арк. 39 зв.]. У листопаді 1922 р. рішенням Бюро інституту його продовжили до липня наступного року, але вже без відповідного утримання [29, арк. 114 зв.].

Й. Оксіюк, незважаючи на численні звернення віруючого громадянства до місцевого виконкому з проханням залишити єпископа у повіті, оскільки його церковна діяльність «нічого не порушувала з державних розпоряджень щодо революції» [30, арк. 47], змушений був перебратися на Полтавщину. У 1923 р. громада Лубенської церкви обрала Й. Оксіюка своїм духовним поводирем [31, с. 265].

Щодо М. Баєра, то йому вдалося не тільки залишитись у місті, а й навіть зберегти посаду. За ректора Сільськогосподарського інституту особисто заступилася місцева влада. 11 вересня 1922 р. Малий пленум повітового виконавчого комітету, розглянувши питання щодо прохання М. Баєра про залишення його в Кам'янці, прийняв позитивне рішення: «Приймаючи на увагу попередню діяльність

гр. Баєра як ректора Сільськогосподарського інституту, ініціатора відкриття робфаку, організатора боротьби зі шкідниками, активного учасника нашої радянської преси по питаннях сільського господарства, його участь в громадській роботі, лояльність у ставленні до Радянської влади в минулому і користь його як громадянського діяча і робітника науки, а також що його було занесено повітовим з'їздом на червону дошку за корисну роботу, вважати корисним і можливим залишити його в м. Кам'янці для подальшої праці, про що підняти клопотання перед центром» [32, арк. 99-99 зв.].

Отже, задумуючи ганебну акцію, комуністи прагнули досягнути певної мети. Але це їм не вдалося повною мірою. Завадив український фактор. Також проведена «операція» не допомогла радянській владі у цей період встановити цілковитий контроль над суспільними настроями, передусім представників наукової еліти, та повністю згорнути демократичні процеси. Водночас проведена акція мала безперечний психологічний вплив на відомих у своїх регіонах інтелектуалів, об'єктивно закладала ще один камінець у зміцнення фундаменту тоталітарного режиму і стала водночас певним етапом на шляху до уконституювання розширення позасудових репресій.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Вышеславцев Б. Парадоксы коммунизма // Путь (Париж). – 1926. – С. 349 – 356; 2. Главацкий М. Е. «Философский пароход»: год 1922-й: Историографические этюды. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2002. – 224 с: 3. Вронська Т. В., Кульчицький С. В. Радянська паспортна система // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 33 – 43; 4. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 344 с; 5. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський інститут українських Студій Альбертського Університету, 1992. – 176 с; 6. Шитюк М., Шкварець В. Комуністичний терор проти інтелігенції Півдня України у 20-30-х роках ХХ ст. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. 8. – С. 265 – 285; 7. Адамський В. Депортація української інтелігенції в контексті становлення тоталітарного режиму // Розбудова держави. – 1996. – № 8. – С. 40 – 44; № 9. – С. 47 – 51; 8. Гусєв В. «Застосувати як одну з репресивних мір проти професури вислання за межі Федерації» // Віче. – 1994. – № 10. – С. 119 – 128; 9. Очеретянко В. Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву» Державного архіву Російської Федерації) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1-2. – С. 240 – 252; 10. Геллер М. С. «Первое предостережение» – удар хлыстом (К истории высылки из Советского Союза деятелей культуры в 1922 г.) // Вопросы философии. – 1990. – № 9. – С. 37 – 66; 11. Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю. Шлях на Соловки (Виповнилось 60 років розстрілів соловецьких в'язнів) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1-2. – С. 45 – 79; 12. Покровский М. Н. Чем был Ленин для нашей высшей школы // Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине: В 10 т. /Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М.: Политиздат, 1990. – Т. 6. – С. 230 – 233; 13. Зиновьев Г. Возрождение буржуазной идеологии и задачи партии // Всероссийская конференция РКП (большевиков). 4 – 7 августа 1922 г. – М.: Издание Московского комитета РКП(б), 1922. – С. 24 – 58; 14. Бубнов А. Идеология буржуазной реставрации в первоначальный период нэпа // На идеологическом фронте борьбы с контрреволюцией. Сборник статей. – М.: Красная новь, 1923. – С. 11 – 34; 15. Ленін В. І. Про значення войовничого матеріалізму // Ленін В. І. Повне зібрання творів. – Т. 45. – С. 21 – 30; 16. Ленін В. І. Доповнення до проекту ввідного закону до Кримінального кодексу РРФСР і листи Д. І. Курському // Ленін В. І. Повне зібрання творів. – Т. 45. – С. 178 – 180; 17. Кандидаты на высылку. Списки «антисоветской интеллигенции» // Хрестоматия по истории России 1917 – 1940 /Сост. М. Е. Главацкий и др. – М.: Аспект Пресс, 1995. – С. 241 – 249; 18. Выписка из постановления Политбюро ЦК РКП(б) по докладной записке ГПУ «Об антисоветских группировках среди интеллигенции» от 8 июня 1922 г. // Высылка вместо расстрела. Депортация интеллигенции в документах ВЧК-ГПУ. 1921 – 1923 /Вступ. ст., сост. В. Г. Макарова, В. С. Христофорова. – М.: Русский путь, 2005. – С. 81 – 82; 19. Письмо В. И. Ленина в ЦК ВКП (б) в отношении интеллигенции от 16 июля 1922 г. // Там само. – С. 86 – 87; 20. Служебная записка по прямому проводу № 81387 ГПУ в ПП ГПУ Украины о причинах задержки передачи списка интеллигенции, подлежащей высылке, от 25 июля 1922 г. // Там само. – С. 89; 21. Адамський В. р. Українська наукова еліта як об'єкт політичних репресій на початку 1920-х років // Педагогічний дискурс: Збірник наукових праць. – Хмельницький: ХГПА, 2007. – Випуск 2. – С. 10 – 20; 22. Село (Видання Подільської губерніальної народної управи). – 1918. - № 46 – 47. – С. 3 – 4; 1919. - № 7. – С. 4 – 5; № 10. – С. 24; № 16. – С. 2 – 3; 23. Державний архів Хмельницької області (Далі - ДАХмО). – Ф. Р – 336. – Оп. 3. – Спр. 1; 24. ДАХмО. – Ф. Р – 302. – Оп. 1. – Спр. 16; 25. ДАХмО. – Ф. Р – 302. – Оп. 1. – Спр. 22; 26. ДАХмО. – Ф. Р – 336. – Оп. 1. – Спр. 84; 27. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі - ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1018; 28. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 992; 29. ДАХмО. – Ф. Р – 302. – Оп. 1. – Спр. 222; 30. ДАХмО. – Ф. Р – 336. – Оп. 1. – Спр. 112; 31. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918 – 1921 рр.). – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. – 632 с; 32. ДАХмО. – Ф. Р – 336. – Оп. 1. – Спр. 10.

В.О. Архіпова

ОСВІТА ТА НАУКА НА ХАРКІВЩИНІ У РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941-1943 РР.)

Більше шістдесяти років минуло з часів закінчення Великої Вітчизняної війни. Український народ мужньо витримав усі труднощі війни та жорстокий окупаційний режим. Велика кількість українців загинула не лише від куль противника, а й від холоду та голоду. До наших днів заблишилися очевидці окупаційного режиму в Харкові. Майже 22 місяці харків'яни мужньо боролися за виживання. Велика кількість жителів Харкова при наближенні німецьких військ до міста евакуювалася. Проте через різні причини багато харків'ян залишилися у підневільному місті. За свідченнями радянських дослідників, розвиток освіти та науки у цей період припиняється. Але освітяни та науковці, що залишилися під окупантами, продовжували боротьбу за виживання.

Дослідження проблеми розвитку освіти на окупованих німцями територіях є досить актуальною, адже до цього часу існують суперечки щодо співпраці освітньої та наукової еліти Харківщини з німцями. Маємо звернути увагу на обережні спроби певної групи інтелігенції міста в страхітливих умовах «нового порядку» реалізувати свої національно-патріотичні ідеї.

Актуальною ця проблема є також тому, що до цього часу у багатьох дослідженнях розвиток народної освіти на окупованих землях вважають перерваним. Отже, дана стаття є спробою дослідити життя освітян та науковців Харкова під час окупації німцями (1941-1943 рр).

У радянській історіографії остаточно утвердилася думка, що освітній процес на окупованих землях припиняється. Дії нової влади з організації шкільної мережі не знаходять відображення у дослідженнях. Такою є праця О.А. Заводської, В.В. Корнілова «Розвиток народної освіти на Харківщині» [1]. Проте слід підкреслити, що у працях радянського періоду багато уваги приділяється участі освітян та науковців у Русі Опору.

На жаль, у дослідженнях 90-х років освітній процес на окупованих землях теж мало розглянутий. Загальні дослідження велику увагу приділяють важкій долі інтелігенції Харкова, що залишилася у окупованому місті, та їх боротьбу за виживання [2].

Детально займався вивченням Харкова у часи німецької окупації А.В. Скоробагатов [3]. Автор велику увагу приділив розкриттю освітньої політики нової влади та спроби культурних кіл Харкова в умовах «нового порядку» реалізувати свої національні ідеї.

Особливе місце серед джерел із зазначеної проблеми займають спогади самих учасників подій. Такими є праці Ю. Шевельова, Р. Рибальченка, А. Любченка, О. Соловей [4]. У них автори детально описують майже кожен день життя у окупованому Харкові. Ю. Шевельов характеризує напрями діяльності інтелігенції міста, виділяє тих, хто (на його думку) співпрацював з німцями як колабораціоніст.

Очевидцем страшних часів окупації був Рибальченко р. Його згадки про навчання у «німецькій школі» є цінним матеріалом для усіх дослідників названої проблеми [5].

Отже, характеризуючи розвиток освіти та науки на Харківщині у роки окупації (1941-1943), автор звертає особливу увагу на діяльність інтелігенції.

В умовах війни життя шкіл не було зупинено, але її працівникам довелося пристосовуватися до встановленого «нового порядку». Питаннями освіти у окупованому місті займалися відділ освіти при Харківській Міській Управі та шкільна комісія «Просвіти» [6. с. 39]. З перших же днів вони зіткнулися з великими проблемами, адже в умовах війни кваліфікованих учителів не вистачало через мобілізацію, евакуацію та просто винищення фашистами української інтелігенції.

Відділ освіти ХМУ очолював П.П. Дрига, в минулому викладач математики у школах Харкова, його заступником був призначений відомий композитор, професор В. Костенко.

Розпочати навчальний процес було дуже важко. Необхідно було відремонтувати зруйновані приміщення, підготувати підручники та методичні посібники. Коштів для цього, звичайно, не вистачало. Директива Рейхскомісаріату України від 12.01.1941р. повідомляла про умови відкриття початкових шкіл. Згідно з цим наказом навчання у нових німецьких школах допускалося з 1 лютого 1942 р. тільки в початкових чотирирічних «народних школах», які мали охопити навчання дітей віком до 11 років. Директивою заборонялося користуватися навчальними планами, учнівськими бібліотеками, навчальними посібниками (фільмами, картами, картинами тощо), підручниками радянського періоду [7, с. 26].

Р. Рибальченко згадує у своїх мемуарах, як одного разу йому та учням класу було задано під диктовку вчителя «почати викреслювати все, що стосувалося радянського: все ленінське, сталінське,

слова «клуб», «комсомолець», «піонер», «ударник», «мавзолей» та інше» [8. с. 113].Замінювалися власні імена, наприклад, Сара замінювалося на Лара.

У вересні 1942 р. у Харкові, за даними Скоробагатова А., працювало 20 шкіл, у яких було задіяні 267 викладачів і 158 осіб технічного персоналу. Усього в 1942-1943рр. відділ освіти ХМУ зареєстрував 8-9 тисяч учнів, але відвідувало школи тільки на 60%, а часом значно менше [9, с. 164].Основними причинами низької відвідуваності були важкі умови життя (голод, холод, злиденність) та небажання багатьох дітей продовжувати шкільну освіту.

Запроваджувалося вивчення української мови та літератури, математики, фізичної культури, виробничої та ручної праці. Впровадження в українських школах викладання національної історії та літератури зовсім не означало, що німці підтримують відновлення української свідомості та самобутності серед населення. У такий спосіб вони прагнули швидко знищити все радянське, більшовицьке. Цими невеликими поступками скористалася національно свідома частина інтелігенції, що залишилася у окупованому місті. Незважаючи на важкі умови життя та праці, педагоги знайомили учнів із перлинами української літератури. Як згадує Рибальченко Р., саме завдяки своєму вчителеві він ознайомився з такими відомими класичними творами, як «В дитинстві» О. Олеся, «Співець» Лесі Українки, «Сонце і хмари» Є. Гребінки, слухав про творчість М.Коцюбинського, І.Манджури, І. Нечуя-Левицького, А. Тесленка, В. Винниченка, Марка Вовчка, М. Вороного, С. Черкасенка, Я. Щоголева, М. Хвильового [10, с. 113].

Дуже важкими були умови життя у Харкові. Населення страждало від холоду та нестачі харчів. Навчальні приміщення не опалювалися. Не було шкільного приладдя. Учні робили зошити із старих газет та писали між рядками [11, с. 113].

Також освітньою діяльністю у окупованому Харкові займалася «Просвіта». Робота проводилася у численних комісіях: шкільній, видавничій, науково-філософській, історичній, правничій, церковно-богословській, мистецтв тощо. Шкільна комісія на чолі з професором Поповим добирала освітянські кадри для роботи в школах та органах шкільного управління [12.с.109].Створювалися методичні комісії для переробки та пристосування радянських підручників для навчання у школах. Також «Просвіта» займалася підготовкою нових підручників: з історії для 3-4 класів-В.В. Дубровський, 5 кл.-В.М. Державін, 6 кл.-А.Г. М'якшин, 7 кл.-Б.І. Львов; з української мови: для 1-3 кл.-І.М. Крилов,7 кл.-Ю.В. Шевельов та Д.Ф. Соловей. Про те німці заборонили Їх видання [13, с. 197].

Для більшості харківської наукової інтелігенції, яка не змогла або не встигла евакуюватися, часи окупації стали трагедією. Так, з університету, розповідав після визволення доцент хімфаку Д.А. Корнієнко, вдалося вивезти тільки академіків та членів-кореспондентів Академії наук. Решта ж виїздила за посвідченнями, що їх видавали райради та евакопункт, в останні десять днів перед приходом німців. У результаті більша частина професури та викладачів залишилися у захопленому ворогом місті [14, с. 31].

Щоб вижити, необхідно було пристосовуватися до нової влади. Деяка частина інтелігенції змушена була стати на службу. Проте працювали такі харків'яни в більшості не на німців, а передусім за покликом свого українського менталітету. Так вони отримали можливість щось робити на користь національної ідеї та реалізувати свої національно-патріотичні цілі. Окрім цього, робота в ХМУ та у інших культурницьких установах («Просвіта», друкування статей), давала можливість харчуватися в їдальнях та не вмерти з голоду.

Багато професорів та викладачів, щоб врятувати свої сім'ї, змушені були від'їжджати до сіл та працювати там лікарями чи вчителями. Аби вижити в окупованому Харкові, чимало представників інтелігенції влаштовувалися на будь-яку роботу. Бували випадки, коли відомі науковці підробляли рубанням дров або пранням білизни. Так доктор фізико-математичних наук Бржечко працював чорноробом на сірниковій фабриці [15, с. 32]. Викладач механікомашинобудівного інституту О.С. Федоров разом із дружиною робив на продаж сірники, наклеюючи на коробки етикетки із написом: «Усі на боротьбу з фашистськими варварами!». Їх обох розстріляли [16.с.25].

Науковці, які не могли знайти роботу чи були похилого віку, спочатку жили за рахунок продажу власних речей чи обміну їх на продукти. Але не всім вистачало сил вирушити у дорогу, особливо взимку. Люди тихо помирали у своїх квартирах. Так пішли з життя університетські науковці, професори К.Є. Єленевський, Ю.Д. Клеонов, А.М. Роздольський, Є.Ф. Рябінін; професори інституту народного господарства – Б.В. Попов, ветеринарного – Ф.М. Орлов, політехнічного – М.С. Родзевич , сільськогосподарського – М.А. Єгоров та І.М. Витязь [17. с. 32].

Співробітники вузів, які через певні причини залишилися у окупованому місті, хоча й не вели наукової роботи, проте постійно перебували на робочому місті. Ризикуючи своїм життям, ці люди переховували вузівське обладнання, музейні експонати, книги від розкрадання німцями.

Отже, у важких умовах війни освітнє та культурне життя не було припинене. Німецька окупаційна політика передбачала відкриття початкових шкіл для дітей та закладів культури. Також планувалося відновити навчання у деяких вузах Харкова, проте їх спеціалізація свідчила, що німці готові дозволити підготовку спеціалістів тільки сільськогосподарського спрямування. Але й у таких умовах національно-патріотично налаштована інтелігенція почала шукати можливості виявити свої знання, здібності. Наукова еліта Харкова була зовсім не потрібна новій владі. Щоб вижити, треба було пристосовуватися. Голод, побутова невлаштованість, безробіття, хвороби підштовхнули наукову еліту до співпраці з окупантами. Особливо це стосувалося гуманітаріїв. Проте така співпраця давала можливість встановити у окупованому Харкові громадський порядок, дбати про постачання населення продовольством, розбудовувати українське обличчя міста, а також сприяти розвиткові освіти, культури та релігії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Завадська О.А., Корнілов В.В. Розвиток народної освіти на Харківщині. – Х., 1959.- 216 с.; 2. Книга скорботи України: Харківська область: Обл. пошук. видан., Т.2. м. Харків 2003.- К. – 2005. – 541с.; 3.Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943) – Х.: Прапор, 2004.-366 с.; 4.Шевельов Ю.В. Я – мене – мені…І довкруги. – Торонто, 2001.- 482 с.; Любченко А. П. Щоденник (2/11-41р. – 21/11-45р.) – Львів; Нью-Йорк; Коць, 1999.- 383 с.; Дражевська Л., Соловей О. Харків у роки німецької окупації. 1941 – 1943. Спогади. – Нью-Йорк, 1985, – 29 с.; 5. Рибальченко Р.К. Підкови на снігу: Спогади про війну, враження. – Х.: Курсор, 2006.- 285 с.; 6. Коваль М.В. «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941 – 1944 рр.) // УІЖ. – 1995.- №2.; 7. Задорожна Л. Стан української освіти в період німецької окупації. 1941 – 1943 рр. // Історія в школі . – 1999 – №11 – 12. – С. 23 – 29; 8. Рибальченко Р.К. Підкови на снігу: Спогади про війну, враження. – Х.: Курсор, 2006.- 285 с.; 9. Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943) – Х.: Прапор, 2004.- 366 с.; 10. Рибальченко Р.К. Підкови на снігу: Спогади про війну, враження. – Х.: Курсор, 2006.-285 с.; 11. Там же. – С. 113; 12. Соловей О. Харків. Окупація: спогади // Березіль. – 1993. – №1. – С. 108-118; 13. Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943) – Х.: Прапор, 2004.- 366 с.; 14. Книга скорботи України: Харківська область: Обл. пошук. видан., Т.2. м. Харків, 2003.- К. – 2005. – 541 с.; 15.Рибальченко Р.К. Підкови на снігу: Спогади про війну, враження. – Х.: Курсор, 2006.- 285 с.; 16.Мигаль Б. К., Журавський Ю. Н. Внесок науковців Харківського державного університету у боротьбу радянського народу проти фашистської Німеччини // Питання історії СРСР. – 1976. – №5 – С. 24-26 ; 17. Книга скорботи України: Харківська область: Обл. пошук. видан., Т.2. м. Харків, 2003.- К. – 2005. – 541 с.

О.В. Дьякова

ДІЯЛЬНІСТЬ МЕДИЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ПІД ЧАС ГІТЛЕРІВСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ХАРКІВЩИНИ

Минуло більше 60 років після закінчення Великої Вітчизняної війни. Та намагання зрозуміти, що сталося у ті страшні роки, змушують дослідників знову і знову аналізувати події, пов’язані із війною. Незважаючи на значну кількість наукових студій, багато питань ще потребують свого вивчення або переосмислення. Такий стан викликаний тим, що у радянські часи історія цієї війни, по суті, перетворилася на героїчне полотно, героями якого ставали партія, полководці, народні маси. Створена героїко-патріотична концепція і засекреченість архівних документів довгі роки не давала можливості науковцями визначити реальну картину того, що відбувалося у часи. Все сказане стосується й історії радянської медицини у період Великої Вітчизняної війни, тому метою даної статті є висвітлення умов діяльності медиків під час гітлерівської окупації області.

Існує велика кількість фундаментальних праць, наукових досліджень, науково-популярних видань і окремих статей з цієї теми. Але в них описуються лише подвиги докторів і замовчуються умови їх роботи [17, 30]. До того ж, більша частина з них написана медичними працівниками і присвячена організації радянської охорони здоров'я під час війни [11, 18, 19, 21 та ін.]. У Харківському історичному музеї зберігаються спогади лікарів, що працювали на окупованій території, які ще не використовувалися у наукових публікаціях [1-10].

Актуальність даної теми викликана необхідністю розуміння дійсного стану умов життя людей на окупованій території й можливості не просто виживання у жахливих умовах, а ще й збереження людяності, чого бракує у сучасному суспільстві.

Будучи військовозобов'язаними, більшість лікарів у Харківській області були мобілізовані. Вони працювали не тільки на фронті, а й у тилових госпіталях.

З початком війни у Харківській області розгорнулись госпіталі різного профілю. У серпні-вересні 1941 року їх нараховувалось 56, де лікувалось 40-50 тис. бійців та офіцерів Червоної армії [34, с. 27]. Намагаючись допомогти пораненим, медики проводили операції навіть під час бомбування та артобстрілу.

20 вересня 1941 року гітлерівці почали захоплення області. 25 жовтня ц.р. з метою запобігти оточення війська радянське головнокомандування надало військам наказ залишити Харків.

Звичайно, багато медичних працівників опинилось на окупованій ворогом території. Причини були різні: хтось не встиг евакуюватися, хтось не захотів покидати домівку через стан здоров'я, вік, а то й навіть тому, що вірили у швидкий розгром ворога.

Медиків, що не евакуювались, німці направляли на роботу до своїх госпіталів, які стали діяти в області. Від кваліфікації лікарів і медичних сестер залежало і ставлення до них окупантів. Багато докторів, маючи великий досвід, добре лікували пацієнтів, тому поступово завоювали у гітлерівців повагу. Їм певною мірою довіряли, до їх висловлень прислуховувались й іноді навіть виконували їх побажання. Звичайно, харківські медики у такій ситуації скористались можливістю, щоб допомагати місцевим жителям, військовополоненим, пораненим, партизанам.

Багато медичних працівників займалися підпільною роботою, прикриваючись службою у німецьких госпіталях.

Серед них виділяється передусім Олександр Іванович Мєщанінов. Напередодні війни він очолював 9 лікарню, розташовану на Холодній горі. За віком до армії Мєщанінова не мобілізували, та після відкриття на базі його лікарні госпіталю він там постійно перебував. Олександра Івановича хотіли евакуювати, однак відданість справі не дала можливості це зробити. До останньої години він оперував і коли пішов додому, щоб забрати валізи для від'їзду, виявилося, що міст зруйнований і добратися до свого будинку він не зможе. Тому Мєщанінов повернувся до лікарні і наказав своїм підлеглим йти шукати поранених червоноармійців і приносити їх до клініки. Крім того, у шпиталі знаходилось багато поранених, яких не встигли евакуювати. Тому, адміністрація лікарні, намагаючись врятувати червоноармійців від полону, переконала німецьку владу, що у лазареті знаходяться хворі на висипний тиф.

У холодногорській тюрмі, що знаходиться неподалік від лікарні, гітлерівці розгорнули шталаг № 363 для військовополонених. Тут перебувало понад 20 тис. осіб. Як і у всіх концтаборах, створених окупантами, тут лютував голод, антисанітарія. За спогадами очевидців, тут щодня від голоду і виснажливої праці помирало до 200 осіб.

Олександр Іванович зумів вмовити німецького головного лікаря, щоб той дозволив йому відкрити при 9-й лікарні спеціальне відділення для лікування полонених. Таке відділення було відкрито. У медичному пункті концтабору відбирали таких в'язнів, що потребували госпіталізації, і відправляли до лікарні. Очолював тюремний медпункт Костянтин Романович Сєдов, йому допомагали Сергій Петрович Іванісов, Іван Пилипович Фунтіков, Анатолій Васильович Козьмін та Дмитрієв. Щоб забезпечити якомога більшу кількість військовополонених допомогою, було відкрите ще одне відділення у приміщенні 7-ї поліклініки. Однак крім дозволу відкрити відділення для лікування виснажених полонених, медпрацівники нічого не отримали. Перед ними постали проблеми не тільки лікування нещасних, а ще і їх годування. Олександр Іванович звернувся за допомогою до населення. Харків'яни відгукнулися на цей заклик, а згодом вдалося організувати збирання продуктів у сільських районах області. Часто, коли продуктів харчування для поранених бракувало, лікарі віддавали свої пайки. Поранених, що одужали, ніхто не збирався повертати до концтабору. І знову ж таки за допомогою населення медперсонал лікарні людей, що одужали, зумів забезпечити цивільним одягом, документами та допомогти продовжити боротьбу.

Добувати необхідні документи Мєщанінову допомагав син його друга Юрій Узуньян. Юнак на початку війни був поранений, лікувався у Харкові, у батьківському домі. І коли німці захопили Харків, він пішов працювати до райбугомістрату. Працюючи у 8-му райбургомістраті (на Холодній горі), Ю. Узуньян організував групу із 5 осіб. Вони діставали бланки «аусвайсів» втікачам і кандидатам на вивезення до Німеччини. Патріоти підробили 20 перепусток і допомогли 4 полоненим.

Із 550 арештантів, що знайшли прихисток у лікарні з квітня до листопада 1942 р., жоден не повернувся до тюрми. У 1942 році втечі набувають масового характеру. Вони не припиняються й після того, як професор Мєщанінов одержав наказ від начальника концтабору з вимогою, щоб полонені утримувалися в лікарні «до стану, коли вони можуть бути переведені у приміщення, які

охороняються більш надійно». Але медперсонал лікарні продовжував рятувати військовополонених. Майже 2 тис. червоноармійців залишилися жити завдяки допомоги О.І. Мєщанінова та його соратників [5].

Оскільки втечі з лікарні Мєщанінова не припинялися, у листопаді 1942 року полонених вирішено було перевести до 1-ої лікарні, яка також стала осередком рятування радянських військовополонених у Харкові.

1-у міську лікарню очолювала Віра Федорівна Никитинська, яка, як і О.І. Мєщанінов, допомагала пораненим і хворим радянським воїнам. Лікарі «оперували» полонених (переважно вночі): робили розрізи шкіри на животі й накладали шви. Ставлячи діагноз гострого апендициту або виразки шлунка прописували їм постільний режим, а незабаром виводили із шпиталю.

Здійснювалося це різними засобами: кілька разів вдалося провести врятованих за чужими перепустками; залишали на ніч у трупарні, звідки можна було вийти (вона не охоронялася); користувалися ходами через підвальні двері на вулицю тощо. Під опікою 1-ої лікарні опинився пересильний госпіталь для військовополонених, розташований по сусідству у приміщенні 13-ї школи. Віра Федорівна домоглася, щоб полонені лікарі Попов, Розмазанов, Джиндзалідзе, Пурганов, Аршуньян почали працювати у лікувальних закладах [4, арк. 10]. Кількасот полонених у такий спосіб опинились на волі. Серед них і майбутній Герой Радянського Союзу льотчик М.О. Соболєв.

Щоб врятувати поранених червоноармійців, лікарі 6-ї поліклініки після відступу радянських військ з міста перенесли пацієнтів до приватних осель. Вони не полишили поранених напризволяще, а продовжували їх лікувати і годувати.

Від примусового відправлення на роботу до Німеччини рятувала Харків'ян лікар 2-го туберкульозного диспансеру Ксенія Олександрівна Іліаді. Вона надавала довідки про захворювання туберкульозом тим, хто не хотів від'їжджати з батьківщини. Інколи, щоб врятувати людину, їй доводилося накладати штучний пневмоторакс на здорові легені. Після війни у своїх спогадах К.О. Іліаді відзначала, що рятувати людей, особливо підлітків, від рабства – її обов'язок і як лікаря, і як громадянина своєї держави [див. 1].

У лютому 1943 року Харків вперше був звільнений від гітлерівців. Тут знову розташувалось багато різноманітних госпіталів. Однак через місяць німці відбили місто і ще п'ять місяців хазяйнували в ньому.

Із 15 тис. поранених, що проходили лікування у харківських лікарнях, не встигли евакуюватися 3 тисячі. Потрапивши у гітлерівські лабети, багато хто з них загинув мученицькою смертю. У березні 1943 року гітлерівці підпалили один із корпусів військового шпиталю на вул. Тринклера, де заживо згоріло або було розстріляно при намаганні врятуватися 250 осіб [4, с. 10].

Під час другої окупації Харкова 1-у лікарню німці зайняли під свій військовий шпиталь, а шпиталь для військовополонених перенесли у приміщення 13-ї школи на вул. Карла Маркса. Працювати стало набагато важче, ніж у 1-й лікарні. Шпиталь став схожий на концтабір. Скрізь був колючий дріт і посилена охорона. Та незважаючи на це, мужні лікарі, медичні сестри, санітарки продовжували надавати допомогу полоненим. Після війни, згадуючи ті події, Віра Федорівна казала, що ніколи не вважала, що робила щось героїчне. Вона робила свою повсякденну, іноді не зовсім звичайну працю [10].

Свою гуманну місію, перебуваючи у Харкові, виконували медичні робітники П.С. Делевський, М.О. Мєщанінова, В.І. Воротинцев, Т.В. Радіонова, Н.Я. Семеренко, Л.В. Бонда, Н.П. Протопова, О.В. Поддубна, П.К. Давиденко та багато інших.

У березні 1943 р., під час відступу радянських військ із Харкова, у підвалі напівзруйнованої лікарні Нової Водолаги залишилися 73 важкопоранених бійці, яких не можна було транспортувати. Півроку лікарі на чолі з хірургом Ю.Ю. Вороним надавали їм необхідну медичну допомогу й забезпечували продуктами харчування. Німецькій владі було сказано, що серед поранених є хворі на черевний тиф, тому гітлерівці не показувалися у лікарні. Майже всі поранені видужали й надалі продовжили боротьбу з ворогом [11, с. 143-144].

Завідувач інфекційного відділення Богодухівської лікарні М.О. Козловський лікував у себе у відділенні хворих військовополонених і допомагав їм втікати, видаючи фіктивні довідки про те, що вони є місцевими мешканцями [10].

Так само вчиняли й інші групи лікарів, очолені Е.Я. Сербіновою у Колонтаєві Краснокутського району, Е.Г. Стремедловською із с. Баранового Шевченківського району, лікарі С.О. Головіна з Борової, Б.А. Юрчук з Лихачово та багато інших. Вони також допомагали молоді, надаючи довідки про хвороби або проголошуючи цілі райони тифозними.

Брали участь медики і у партизанському русі на Харківщині. Наприклад, з Краснокутським партизанським загоном була пов'язана Ельза Яківна Сербінова, лікар села Колонтаївка того ж району. Естонка за національністю, вона добре знала німецьку мову й проголосила себе німкенею, щоб увійти у довіру до окупантів. Разом із своїм чоловіком та медсестрою Марією Кононенко вона викопала та обладнала під будинком лікарні спеціальне приміщення, де переховувала поранених партизан, червоноармійців та підпільників. Коли окупанти почали проводити масові розстріли полонених і населення над яром за селом, Сербінова разом з м. Кононенко і партизанами вирушила до цього місця, щоб дізнатися, чи, може, хтось вижив. На мотузці Е. Сербінову спустили у яр. Там вона серед розстріляних знайшла поранених. Партизани витягнули їх нагору і повезли до лікарні. Потім такі експедиції повторювались не раз, було врятовано багато життів. Пізніше один із врятованих, солдат Шведов, писав: «Шановна Ельза Яківна! Рятуючи нас від смерті, Ви самі були у смертельній небезпеці... З Вашим ликом у серці, за ваші муки і страждання я жорстоко мщу тепер ворогові» [див. 2]. Крім цього, завдяки довірі гітлерівців, Ельза Яківна знала, коли буде чергова мобілізація для відправки на роботу у Німеччину. Вона попереджала молодь, і ті, хто підлягав мобілізації, негайно ховалися у лісах.

Дуже часто партизани потребували стаціонарного госпітального лікування. Їх привозили під виглядом місцевих мешканців у цивільні лікарні й довіряли турботам медиків, передусім, що були зв'язані з партизанським рухом. Якщо такої можливості не було, то поранених і хворих партизан тайкома доставляли на конспіративні квартири місцевих мешканців, що були заздалегідь підготовлені для їх госпіталізації та лікування. Господарями таких квартир нерідко були представники медичних професій. Однією з них була лікар Олександра Калинівна Макаренко, що була зв'язана з партизанським загоном під командуванням І.Я. Мірошниченка [9, 11]. Її помешкання розташовувалось на Лисій горі поруч із глибоким яром. Це давало можливість непомітно доставляти туди хворих і поранених. Звісно, переховуючи у себе поранених, жінка наражалася на велику небезпеку. Будь-якої миті до квартири могли вдертися гітлерівці. Часом тільки чудо та винахідливість рятували життя їй самій та пораненим. Про один з таких випадків О.К. Макаренко розповіла у своїх спогадах: одного разу, коли у неї знаходився важкопоранений, до квартири зайшли німці. Оскільки О.К. Макаренко за фахом була гінекологом, то сказала, що в квартирі знаходиться породілля, і, крім цього, у жінки, що народжує, є ознаки висипного тифу. Оскільки німці дуже боялися тифу, вони відразу залишили квартиру [див. 7].

Всі вони ризикували власним життям. Не раз погрожував покарою О.І. Мєщанінову німецький лікар. Однак менш іменитих лікарів окупанти безжалісно розстрілювали на очах у інших. Так у 1-й лікарні терапевтичним відділенням завідував І.Н.Рахманінов. Коли військовий лікар Ганс Штапперт дізнався, що із цього відділення втекло декілька в’язнів, він викликав усіх завідуючих відділеннями до себе і звинуватив І.Н. Рахманінова у тому, що він погано стежить за своїми пацієнтами. І.Н. Рахманінов відповів, що він лікар, а не кат. Розлючений Штапперт застрелив мужнього лікаря.

Не можна не сказати, що дійсно тільки на Харківщині десятки медиків, не зважаючи ні на яку небезпеку, виконували свій лікарський і громадянський обов'язок, надаючи допомогу військовополоненим, партизанам і підпільникам, нехтуючи навіть власним життям. Багато хто з медиків після перемоги отримав нагороди. Так О.І. Мєщанінов був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, Е.Я. Сербінова – орденами Леніна та Червоної Зірки й медаллю «Партизану Великої Вітчизняної війни» І ступеня.

Отже, залишаючись на окупованій території, медичні працівники вели боротьбу з ворогом, передусім, що продовжували виконувати свій професійний обов'язок, надаючи допомогу пораненим партизанам, рятуючи життя військовополоненим і місцевих жителів. І вдавалось їм це робити завдяки власному авторитету, зробленому завдяки співпраці із окупантами.

Дана тема потребує подальшої розробки, передовсім у напрямі співпраці медичних працівників з окупантами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Автобіографія К.О. Іліади Харківський Історичний Музей (далі – ХІМ), НДФ-2523; 2. Автобіографія Е.Я.Сербінової ХІМ, НДФ-7638; 3 Боевая характеристика О.К. Макаренко ХІМ, НДФ-2935; 4. Звіт про роботу підпільних парторганізацій і партизанський рух у Харківській області в період тимчасової німецької окупації 1941 – 1943 рік. ХІМ. Інв. № 11112; 5. Мещанинов А.И. Мой путь врача хирурга. Воспоминания. – ХІМ, НДФ-7695; 6. Спогади К.О. Іліади ХІМ, НДФ-2734; 7 .Спогади О.К. Макаренко про роботу у партизанських загонах під час Великої Вітчизняної війни. – ХІМ, НДФ-2933; 8. Спогади М.С. Матяша ХІМ, НДФ-7996; 9. Спогади

командира партизанського загону Матвеева. – ХІМ, НДФ-2937; 10. Труфанова В.Ф. В суровые годы. Воспоминания. – ХІМ, НДФ-3534; 11. Медицина в солдатской шинели: Сборник к 45-летию победы. 1945-1990 гг. / Отв. ред. А.Е.Романенко и др. – К.: Здоровье, 1985. – 317 с.; 12. Донской Я.Е., Шаповал А.П. Люди в белых халатах. – Харьков: Прапор, 1966.- 102 с.; 13. Дудко М.О. Радянська медицина на службі у партизанів України. – К.: Здоров'я, 1966. – 83 с.; 14. Здравоохранение в годы Великой Отечественной войны, 1941-1945 гг. / Под ред. М.И. Барсукова, Д.Д. Кувшинского. – М.: Медицина, 1977. – 575 с.; 15. Історія Харківського державного медичного університету, 1805-2005. / За ред. А.Я.Циганенка. – Харків: ХДМУ, 2005. – 742 с.; 16. Опыт советской медицины в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.: В 3-х т. Т. 3. / Под ред. Смирнова Е.И. и др. – М., 1958. – 578 с.; 17. Подвиги во имя Отчизны / Под ред. В.И. Исаева. – Харьков: Прапор, 1985. – 710 с.; 18. Сатрапинский Ф.В. Подвиги героев-медиков в годы Великой Отечественной войны. – Л., 1958. – 77 с.; 19. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943). – Харків: Прапор, 2004. – 366 с.; 20. Хорош И.Д. Успехи здравоохранения в Харькове за 40 лет Советской власти. – Харьков, 1958. – 15 с.; 21. Вохмянин В.К., Подопригора А.И. Харьков, 1941-й. Ч. 1: У края грозы. – Харьков, 2008. – 100 с.

Ю.В. Легун

ТОВАРИСТВО ПОДОЛЯН ПРИ УКРАЇНСЬКІЙ ВІЛЬНІЙ АКАДЕМІЇ НАУК У США (КІНЦЯ 1960-Х – ПОЧАТКУ 1970-Х РР.)

Поділля здавна славилося науковцями – патріотами рідного краю, які плідно працювали на ниві історичного краєзнавства. Їх життя та діяльність і сьогодні є авторитетним прикладом для молодих істориків та сотень краєзнавців – жителів сіл і містечок Поділля, які займаються вивченням та популяризацією історії своєї малої Батьківщини.

Останні десятиліття значно розширили наші уявлення про традиції подільського історичного краєзнавства, відкрили чимало імен науковців, діяльність яких була прихована від широкого загалу. З'явились грунтовні дослідження та публікації, присвячені висвітленню різноманітних особливостей подільського краєзнавства: його становлення й розвитку [1], періодизації [2], формам організації краєзнавчої роботи [3], окремим персоналіям [4].

Однак, поза увагою сучасних істориків залишається чимало цікавих сторінок з життя краєзнавства Поділля. Одним з таких мало вивчених моментів є діяльність наших земляків-краєзнавців у еміграції. Хоча українські дослідники і чимало пишуть про подолян-патріотів за межами України, переважно їхні публікації мають біографічний характер. Але праця емігрантів мала не тільки індивідуальний характер – відомо, що вихідці з Поділля не полишали ідеї створити організовані науково-краєзнавчі структури.

Одна з таких спроб припала на період кінця 1960-х – початку 1970-х років і пов'язана з Товариством подолян, створеним при Українській Вільній Академії Наук (УВАН) у Нью-Йорку [5]. Українська бібліографія цього питання надзвичайно обмежена. Як приклад, можемо згадати коротку характеристику товариства, подану в монографії В. С. Прокопчука [6]. На перешкоді вивчення проблеми стоять організаційні питання, адже переважна більшість архівних і друкованих матеріалів з інформацією про товариство знаходиться за океаном. Пошукова праця автора в архіві УВАН у Нью-Йорку у листопаді 2007 р. дозволила скласти загальне уявлення про діяльність краєзнавчої громади й окреслити основні напрями її подальшого вивчення. Новизна цього допису полягає не тільки у висвітленні неординарної для наших науковців проблеми, але й введенні до наукового обігу низки цікавих документів й інформації про окремі фонди архіву УВАН.

Становлення товариства невипадково відбулося на межі 1960-х – 70-х років. Адже саме наприкінці 1968 року сталася подія, що привернула увагу більшості уродженців Поділля – святкування 900-ліття м. Кам'янця-Подільського. Наші земляки у багатьох країнах урочисто відзначали цей ювілей, проводили святкові й наукові заходи. У одному з найбільших центрів української еміграції – Нью-Йорку – при УВАН ініціативний гурток кам`янчан і подолян утворив 28 травня 1966 р. Організаційний Комітет з метою відзначення річниці [7]. При Історичній секції УВАН була розроблена програма святкування, яка передбачала проведення цілі низки заходів та виголошення наукових доповідей. Слід зазначити, що задум проведення свята неодноразово коригувався. Остаточний варіант доносить до нас видрукована напередодні події «Програма відзначення 900-річчя м. Кам'янця-Подільського 7-го і 8-го грудня 1968 року». З неї дізнаємося, що у суботу відбулися виступи проф. О.Архімовича – Президента Академії, вступне слово виголосив М.Кравчук, далі йшли такі доповіді: «Національні риси духовного Поділля» (проф.о. І.Губаржевський), «Історія м. Кам'янця і Поділля» (др. В.Омельченко), «Природні багатства Поділля» (проф. І.Розгін), «Роксоляна султанша, дочка Поділля» (др. Я.Туркало).

На другий день, у неділю, виступали ген. П.Шандрук з доповіддю «Кам'янець-Подільський як плацдарм боротьби за Україну», «Кам'янець-Подільська духовна семінарія» (П.В. Гарбер), «Про заснування Українського державного університету в м. Кам'янці-Подільському» (інж. К.Туркало), «м. Кам'янець-Подільський під час Другої Світової Війни» (Д. Корбутяк), «Спогад про д-ра К.Солуху» (др. Приходько-Солуха), «Спогад про дослідника Поділля протопр. Ю. Сіцинського» (арх. Я.Січинський), «Спогад про піонера регіональних збірників проф. Загайкевича» (О.Загайкевич). Крім того, програма передбачала невеликий концерт у виконанні співачки Ганни Шерей та юних бандуристів школи о. Кіндзерявого-Пастухіва й виставку мистецьких пам'яток, мап та ілюстрацій Поділля.

Поза межами програми залишився раніше анонсований у пресі намір подолян видати до свята «Ювілейний збірник Поділля». Мабуть, саме прагнення підготувати збірник, присвячений історії, фольклору, традиціям рідного краю і був головним організаційним стимулом, що призвів до створення Товариства. Адже на цей час в США вже вийшли друком численні подібні колективні праці, об'єктом дослідження яких стали територіально менші краї Західної України: Чортківщина, Збаражчина тощо. Центральне і Східне Поділля також було представлене в еміграції сузір'ям відомих імен, однак подібної узагальнюючої праці вони не створили.

Організувавши належне святкування ювілею у США, Комітет виконав свою головну функцію. Відтак 4 вересня 1969 року Президія УВАН на своєму засіданні схвалила реорганізацію Комітету в Управу Т-ва Подолян і створення при історичній секції УВАН Кабінету дослідження Поділля ім. Ю.Січинського. Головою Товариства пленарна конференція дійсних членів УВАН 8 листопада 1969 року затвердила архітектора М.Кравчука, секретарем – С.Бартка, інженера К.Туркала – заступником голови і головою Редакційної колегії збірника [8]. Формальна кількість членів товариства швидко зросла, що підтверджує список, збережений у фонді Миколи Кравчука, у складі архівозбірки УВАН під назвою «Картотека адрес подолян»:

1. А.Рішай інж., Лос-Анджелес, Каліфорнія;
2. М.Боровський, проф. Вінніпег, Канада;
3. місіс І.Мацюк, Чикаго, Іллінойс. Голова філіалу;
4. др. І. Розгін, Іллінойс. Радник комітету товариства;
5. інж. В.Гарбар, Хантсвіл, Алабама. Радник Комітету;
6. о., проф. І.Губаржевський, Бруклін, Нью-Йорк. Член Редколегії;
7. К.Туркало, інж., Нью-Йорк. Голова Редколегії;
8. Г.Костюк, проф., Рутенфорд, НьюДжерсі. Член Редколегії;
9. М.Величківський, проф., Ірвінгтон, НьюДжерсі. Член Редколегії;
10. Л.Шевчук (Люба), Бруклін Нью-Йорк. Член Комітету товариства подолян;
11. В.Приходько, проф., Нью-Йорк. Радник Комітету;
12. др. Тетяна Приходько, Нью-Йорк. Член Комітету;
13. Ярослав Туркало, НьюХевен, Коннектикут. Радник Комітету;
14. Микола Кравчук, Ньютон, Коннектикут. Голова Комітету товариства подолян;
15. С.Бартко, Бруклін, Нью-Йорк. Секретар Комітету;
16. арх. Я.Січинський, Флашінг, Нью-Йорк. Керівник Кабінету;
17. місіс М.Прохода. Сан-Дієго, Калліфорнія. Передала справи філіалу інж. А.Рішаю;
18. місіс Драй-Хмара і міс Карачківська, Бруклін, Нью-Йорк. Членкині Комітету;
19. К.Громів, Лонг-Айленд сіті, Нью-Йорк;
20. інж. А.Гудзовський, Елмхарст, Нью-Йорк;
21. інж. А.Енгель, Асторія, Нью-Йорк;
22. місіс Лідія і Оксана Вікул, Нью-Йорк;
23. М. Отрешко-Арський, Чикаго;
24. о. С.Кіндзерявий-Пастухів, Вест Вавілон, Лон-Айленд, Нью-Йорк;
25. І.Вараниця, Торонто, Канада;
26. Генерал А.Кузьмінський, Торонто, Канада;
27. Поченюк, «Пісня України», Торонто, Канада;
28. І.Запар, Дороті, Нью-Джерсі;
29. Григорій Казан, Мілвілл, Нью-Джерсі;
30. М.Мило, Естелл Манор, Нью-Джерсі;
31. Василь Олійник, Дороті, Нью-Джерсі;
32. Д.Кришталович (західняк), Вілдвуд, Нью-Джерсі;

33. П.Червоняк, Джексон Хайтс, Лонг-Айленд, Нью-Йорк;
34. Т. Коструба, Асторія, Лонг-Айленд, Нью-Йорк;
35. П.Білий, Естел-Манор, Нью-Джерсі;
36. В. Ворох, Нью-Йорк сіті;
37. проф. Леонід В. Бачинський (викладав в Кам'янці), Клівленд, Огайо;
38. місіс Теодосія Брикович, Філадельфія, Пенсільванія;
39. Стефан Ворох, Нью-Арк;
40. інж. М.Гринь, Торонто, Канада.
41. Юрій Ківерчук, Сіракузи, Нью-Йорк;
42. А.Заріцький, Нью-Джерсі;
43. Вол.Заріцький, Чикаго;
44. А.Юриняк (справжнє – Кощельняк), Філадельфія, Пенсільванія;
45. Іван Громик, Солт-Лейк-Сіті, Юта;
46. о. О.Потульницький, Сіракузи, Нью-Йорк;
47. Лука Лисенко, Клівленд, Огайо.
48. В.Басюк, Вашингтон, Пенсільванія;
49. Леон Білошицький, Торонто, Канада. Член торонтської Симфонічної оркестри;
50. Микола Гадзинський, Рочестер, Нью-Йорк (проф. фізики);
51. Анатоль Гудзовський, Елмхарст, Нью-Йорк;
52. І.Романюк, Сіракузи, Нью-Йорк;
53. проф. м. Подрутський, Лос-Анжелес, Каліфорнія;
54. П.Трембовецький, Ортанна, Пенсільванія;
55. о. Л.Форостівський, Лейквуд, Огайо;
56. арх. Юр.Шульминський (поляк, кам'янчанин), Буенос-Айрес, Аргентина;
57. Антін Постоловський, Буенос-Айрес, Аргентина;
58. проф. Є.Онацький, Буенос-Айрес, Аргентина;
59. проф. Юрій Перхорович, Бруклін, Нью-Йорк;
60. Р.Осінчук, Нью-Йорк;
61. інж. Д.Одрина Гротон, Коннектикут;
62. Тиміш Олесіюк, Кервілль, Техас;
63. Гео (?) Поченюк, Торонто, Канада;
64. Л.П.Романюк, Кресцент-сіті, Каліфорнія;
65. о. Павло Шпірук, полковник, Сіракузи, Нью-Йорк;
66. місіс О.Загайкевич-Мельничук, Кранфорд, Нью-Джерсі;
67. місіс Галина Журба, Філадельфія, Пенсільванія;
68. М.Чернокозинський, Сан-Франциско, Каліфорнія;
69. М. Битинський, мистець, полковник, Торонто, Канада;
70. Мирослав Григоріїв, Сілвер-Спрінг, Меріленд;
71. Мр. і місіс Д.Корбутяк, Сілвер-Спрінг, Меріленд;
72. арх. О. Повстенко, Вашингтон, Д.С.;
73. місіс Ольга Приходькова, Прага, Чехословаччина;
74. В. Гайдарівський, Філадельфія, Пенсільванія;
75. кобзар П. Конопленко-Запорожець, Вінніпег, Канада;
76. Ст. Риндик, Чикаго;
77. місіс Софія Гаєвська, інж.;
78. проф. Володимер Мальків, Філадельфія, Пенсільванія;
79. Каленик Лисюк, Онтаріо, Каліфорнія;
80. Тиміш Печенюк, Вестерн Спрінгс, Іллінойс;
81. Іван Витязь, Бельгія;
82. Григорій Савин, Чикаго;
83. др. Д. Куликовський, Мюнхен, Німеччина;.
84. місіс Ольга Мак, Бразилія;
85. К.Марущак, Бруклін, Нью-Йорк;
86. інженер Зиновій Туркало, Оранжбург, Нью-Йорк;
87. І.Драбатий, Патерсон, Нью-Йорк;
88. місіс Ольга Дмитренко, Асторія, Лонг-Айленд, Нью-Йорк;

89. Теодор Тимінський, Утіка, Нью-Йорк;
90. М.Кобилянський, Лонг-Айленд, Нью-Йорк;
91. В. Ложка, Бруклін, Нью-Йорк;
92. Ананій Фалателюк, Бруклін, Нью-Йорк;
93. місіс Нанатко, Бруклін, Нью-Йорк (пожертвувала 100 доларів);
94. С.Стецюк, Австралія;
95. місіс Олександра Романченко, Мінеаполіс, Мінесота;
96. О.Чехівська, Філадельфія, Пенсільванія;
97. Віталій Левицький, Інвернес, Флорида;
98. Леон Білошицький, Торонто, Канада;
99. М.Гузар, Нью-Йорк;
100. Нестор Нововірський, Нью-Йорк;
101. В. Панасенко, Сан-Франциско, Каліфорнія;
102. Роман Коцюк, Рочестер, Нью-Йорк;
103. В.Шандор і місіс М.Січинська, Петерсен, Нью-Джерсі;
104. Віктор Романов-Гловацький, Лондон, Великобританія;
105. Іван Щербаневич, Сіракузи, Нью-Йорк, пожертвував 140 доларів.
106. др. Іван Zawalycut (?), Сіракузи, Нью-Йорк;
107. Е. Лисько, Бронкс, Нью-Йорк;
108. Р. Лисяк, Нью-Йорк.

Оскільки у списку зібрані поштові адреси потенційних членів товариства, написані вони були англійською мовою, що створює деякі проблеми при транскрипції окремих прізвищ, особливо, коли йдеться про маловідомі імена. Водночас, у реєстрі бачимо чимало видатних осіб, які багато зробили для слави Поділля. Йдеться про літературознавця Григорія Костюка [9], проф. Миколу Величківського, Євгена Онацького [10], Тиміша Олесіюка [11], професора Леоніда Бачинського, журналіста Віктора Приходька, геральдиста Миколу Битинського та інших. Поруч з ними зустрічаємо і осіб, участь яких у роботі товариства обмежилася певними фінансовими пожертвами (хоча сучаснику слід мати на увазі, що вартість 100 доларів зразка 1968-го року і 2008-го року істотно різниться).

Головні зусилля товариства концентрувалися на проблемі видання регіонального наукового збірника. Засідання управи, які проводилися більш-менш регулярно, переважно були присвяченні видавничим питанням. Наприклад, 20 вересня 1970-го року чергове таке зібрання розглядало питання: 1. розгляд пророблені роботи Редколегії; 2. посилення акції пожертв на фонд Т-ва; 3. біжучі справи [12].

Готуючи збірник, керівництво передусім переймалося збором публікацій та фінансів на його видання. Особові фонди членів товариства в архіві УВАН у Нью-Йорку (в першу чергу фонд М.Кравчука) містять кілька списків планованих авторів та статей майбутнього збірника. Один з таких реєстрів, від 22.11.1971 р., завершується словами «за три роки (1968,69,70) зібрано 40 вищеозначених писаних творів, та прийнято до фонду 1800 долярів пожертв на видання збірників «ПОДІЛЛЯ». Крім текстів статей, деякі автори надсилали свої автобіографії та фотографії.

Активізація роботи над збірником у 1971-му році пояснювалася, передовсім, організаційними зусиллями Управи. У листі до членів товариства М.Кравчук і Я. Січинський нагадували, що «…реченець остаточного викінчення зголошених … писаних творів для Першого Тому «ПОДІЛЛЯ» – встановлюється до кінця травня цього 1971 року». Щоправда, нижче зазначалося, що термін подання наукових і ширших досліджень визначається за узгодженням з авторами.

Однак характер публікацій, що надходили до редколегії, був надзвичайно строкатим, чимало артикулів не відповідали вимогам до наукового збірника. Переважно тут подавали особисті спогади про дитинство або перебування на Поділлі під час воєнного лихоліття часів 1-ї та 2-ї світових воєн.

Але головною проблемою при підготовці збірника було кадрове питання. Ентузіастів, які могли би приділити цій справі достатньо свого вільного часу, виявилося небагато. Крім того, більшість з них була уже досить похилого віку. Характерним тут є лист, написаний М.Кравчуком до секретаря товариства С.Бартка 21 січня 1975 року. Ця дата набуває особливого звучання у світлі того, що помер голова товариства подолян Михайло Семенович Кравчук 5 лютого 1975 року на 80-му році життя: «Цим запрошую Вас навідати мене у Бавнд-Бруку і тут «на призьбі», в тісному колі, порадитись – що надалі робити в справі видання збірника подолян… Трудно скликати збори. Також і листуванням нелегко і затяжно в часі… дебатувати питання. …Так воно водиться, що все треба

спробувати до того, як ставити крапку, або ще гірше «ні сюда ні туда», як в нас завелося, ти – роби, а ми побачимо, що й як…» [13].

Ще раніше – у 1970-му помер о. Іван Губаржевський, у 1972 пішов з життя інший активний член товариства – Микола Битинський. Відтак успіх подальшої роботи цілком залежав від того, чи вдалося би залучити до товариства молодших і енергійніших представників еміграції. Особливі сподівання тут покладалися на внука Юхима Сіцінського – Ярослава Січинського. Однак нове американське життя вимагало від нього все більших зусиль, і поступово він відійшов від справ товариства.

Ще одна перешкода на шляху збірника стає зрозуміла завдяки фразі з листа секретаря товариства С.Бартка у Вінніпег до інж. М.Боровського: «Всі регіональні товариства з Галичини видають свої збірники під патронатом НТШ, а ми одинокі прив'язані до УВАН, де вже існує Кабінет вивчення Поділля». Наукове товариство ім. Т.Шевченка виявило себе як більш організована і фінансово самостійна наукова структура аніж УВАН.

Як би там не було, але регіональний збірник «Поділля» так і не з'явився друком. Більшість надісланих до нього матеріалів осіли у архіві УВАН у Нью-Йорку. І сьогодні до багатьох з них ми можемо пред'явити ті ж претензії, що висувалися редакційною колегією – ненауковий характер, повторення вже надрукованого, концентрація переважно на власній особі. Хоча роки, які проминули від 1970-х років, значно підняли історичну вартість цих дописів, особливо біографічних матеріалів.

Завершуючи цей початковий невеликий огляд діяльності товариства подолян при УВАН, можемо констатувати, що це цікава, маловідома сторінка розвитку подільського історичного краєзнавства. Вона потребує детальнішого вивчення і висвітлення. Така пошукова робота переважно повинна проводитися у архівах різноманітних закордонних українських організацій, хоча й вітчизняні архівні і бібліотечні установи зберігають чимало матеріалів щодо діяльності товариства та окремих його членів. Так, до України було перевезено особовий фонд Г.Костюка. В українських архівах можна відшукати і біографічні матеріали з доемігрантського життя багатьох членів товариства.

Інший напрям вивчення цієї наукової громади пов'язаний з опрацюванням матеріалів краєзнавчого збірника. Можливо, у майбутньому, статті, надіслані до редакції регіонального збірника, можуть бути надруковані як окреме видання або стати кістяком для збірки матеріалів з історії цього товариства.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Прокопчук В. С. Розвиток краєзнавства на Поділлі // Дис… канд. іст. наук. – К., 1994.; Баженов Л.В. Становлення і розвиток історичного краєзнавства Правобережної України (кінець XVIII – перше десятиріччя XX ст.) // Дис… д-ра іст. наук. – К., 1996.; Бульба Т.С. Становлення та розвиток краєзнавчої бібліографії Поділля (друга половина XIX – XX ст.) // Дис… канд. іст. наук. – К., 1995.; 2. Кошель О. м. Краєзнавство, історія й культура Поділля у діяльності представників православної та римо-католицької конфесій XIX-початку XX ст. // Дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 1999. – 203 с.; 3. Каньоса А. м. Наукові та громадські форми історичного краєзнавства на Поділлі (кінець 50-х – 80-і рр. XX ст.) // Дис… канд. іст. наук. – Донецьк, 2001. – 187 с.; 4. Іваневич Л.А. Кость Широцький – науковець, громадсько-просвітницький та педагогічний діяч // Дис. … канд. іст. наук. — Чернівці, 2006.; Савчук З.С. В.Д.Отамановський (1893 – 1964) – вчений, педагог, організатор науки // Дис… канд. іст. наук. — К., 2006.; 5. Українська вільна академія наук (УВАН) – академія, створена 15 листопада 1945 в Ауґсбурзі гуртом українських учених в еміграції. Тоді ж схвалено проект статуту, який визначав УВАН як спадкоємця традицій і продовжувача діяльності ВУАН у Києві 1920 – поч. 1930-х рр. Члени УВАН, які переїхали до США, 1950 обрали тимчасову управу і заснували Фундацію УВАН. УВАН у США має тепер кілька відділів, серед них – Іст. – Філос.; 6. Прокопчук В.С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років XX – початку XXI ст.: від репресій, занепаду до відродження, розквіту. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 599 с.; 7. Свобода. – Нью-Йорк. – 19 вересня 1971 р. – № 168.; 8. Nuestro Llamado, Буенос-Айрес. – 21 липня 1970 р. – с. 5; 9. Див: Баштова Н.Г. Григорій Костюк – історик літератури та літературний критик // Дис... канд. філол. наук. – К., 2002. – 188 с.; 10. Див: Верстюк Т., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. — К., 1998. — С. 140.; Червак Б. Євген Онацький — універсалізм і європейськість // Кам'янець-Подільський вісник. — 1996. — 13 січня. — С. 5.; 11. Див: Біляїв В. На неокраянім крилі… — Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. — 348 с.; 12. Архів УВАН у Нью-Йорку. – Фонд М.Кравчука. – б\н. – Лист до членів товариства; 13. Архів УВАН у Нью-Йорку. – Фонд М.Кравчука. – б\н. – Лист до Степана Бартка.

Відомості про авторів

АДАМОВИЧ Сергій Васильович – м. Івано-Франківськ, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Юридичного інституту Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника.

АНПІЛОГОВА Тетяна Юріївна – м. Луганськ, аспірантка Луганського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка.

АРХІПОВА Вікторія Олександрівна – м. Харків, аспірант кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди.

БАКАЛЕЦЬ Олександр Андрійович – м. Київ, пошукувач Інституту історії України НАН України, Заступник директора з науково-методичної роботи Барського гуманітарного педагогічного коледжу ім. М. Грушевського.

БАРАНОВСЬКА Наталія Петрівна – м. Київ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

БАРЦЬОСЬ Володимир Володимирович – м. Вінниця, аспірант кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

БОБКО Тетяна Григорівна – м. Запоріжжя, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України, науковий співробітник Запорізького національного університету.

БОНДАРЕНКО Володимир Григорович – м. Запоріжжя, кандидат історичних наук, науковий співробітник НДІ козацтва Запорізького національного університету

ВЕЛИКОЧИЙ Володимир Степанович – м. Івано-Франківськ, кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника.

ВЄТРОВ Радій Іванович – м. Дніпродзержинськ, доктор історичних наук, професор кафедри історія України Дніпродзержинського державного технічного університету.

ГАЛАМАЙ Олена Миколаївна – м. Вінниця, головний спеціаліст державного архіву Вінницької області.

ГІНДА Володимир Васильович – м. Київ, кандидат історичних наук**.**

ГОНЧАРОВА Наталія Олександрівна – м. Ізмаїл, викладач кафедри всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

ГОРБАТЮК Микола Володимирович – м. Київ, аспірант кафедри історії України Київського національного лінгвістичного університету.

ГРИГОРЧУК Петро Семенович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського..

ГРИСЬКІВ Віктор Васильович – м. Тернопіль, здобувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка.

ГУСАК Людмила Вікторівна – м. Харків, аспірантка Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди.

ДАЦКІВ Ігор Богданович – м. Тернопіль, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Тернопільського національного економічного університету.

……

ДРУЖКОВА Ірина Сергіївна – м. Одеса, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних наук Одеської державної академії холоду.

ДЬЯКОВА Олена Василівна – м. Харків, викладач кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди.

ЄГОРШИНА Ольга Олександрівна – м. Харків, аспірантка кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г. Сковороди.

ЗАВАЛЬНЮК Олександр Михайлович – м. Кам'янець-Подільський кандидат історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету.

ЗАДОРОЖНА Лілія Віталіївна – м. Кривий Ріг, кандидат педагогічних наук, доцент кафедра історії України Криворізького державного педагогічного університету.

ЗБОРЕЦЬ Світлана Вікторівна – м. Дніпродзержинськ, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історія України Дніпродзержинського державного університету

ЗІНЬКО Юрій Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, директор Інституту історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

ІВАНИЦЬКА Світлана Григорівна – м. Запоріжжя, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій.

ІГНАТУША Алевтина Євгеніївна – м. Запоріжжя, головний спеціаліст архівного відділу Запорізької міської ради, пошукач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету.

ІГНАТУША Олександр Миколайович – м. Запоріжжя, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Запорізького національного університету.

КЛАПЧУК Володимир Михайлович – м. Івано-Франківськ, кандидат географічних наук, доцент кафедри екології та рекреації Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника**.**

КОЗИНЕЦЬ Ірина Юріївна – м. Київ, аспірантка кафедри історії України, Київського національного лінгвістичного університету.

КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна – м. Київ, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, докторант Національного педагогічного університету ім. М**.** Драгоманова.

КОНОНЕНКО Валерій Васильович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету ім**.** М. Коцюбинського..

КОСАКІВСЬКИЙ Віктор Афанасійович – м. Вінниця, старший викладач кафедри етнології Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського..

КОСТЮК Євген Сергійович – м. Київ, аспірант кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

КРАВЧУК Олександр Миколайович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, асистент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

КРАСОВСЬКИЙ Ярослав Йосипович – м. Київ, здобувач центру Українознавства Київського національного університету ім**.** Т**.** Шевченка.

КРИВОБОК Олександр Павлович – м. Київ, аспірант Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

КРИВОШЕЯ Олена Вікторівна – м. Київ, старший науковий співробітник Музею гетьманства.

……

КУЗНЕЦЬ Тетяна Володимирівна – м. Умань**,** кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету ім**.** П. Тичини.

КУЗЬМІНЕЦЬ Наталя Петрівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

ЛААС Наталя Олександрівна – м. Київ, аспірантка Інституту історії України НАН України.

ЛЕВЧЕНКО Світлана Юріївна – м. Умань, здобувач кафедри всесвітньої історії Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини

ЛЕГУН Юрій Вікторович – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології ВДПУ ім. М. Коцюбинського

ЛИСИЙ Анатолій Кононович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

ЛІСОВСЬКА Ольга Василівна – м. Черкаси, аспірантка кафедри новітньої історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, викладач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини.

МАЗИЛО Ігор Васильович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

МАЗУР Інна Віталіївна – м. Вінниця, аспірантка кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

МАЛАШКЕВИЧ-БІЛЬСЬКА Ельджбета – м. Єлєня Гура (Польща), магістр філології.

МАРИНИЧ Людмила Валеріївна – м. Київ, здобувач відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України.

МЕЗГА Микола Миколайович – м.Гомель (Беларусь), кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Гомельського державного університету ім. Ф**.** Скорини.

МЕЛЬНИЧУК Олег Анатолійович - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, докторант Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова..

МЕЛЬНИЧУК Тетяна Анатоліївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

МИКЛІН Олена Володимирівна – м. Київ, здобувач відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України.

НАУМОВ Сергій Олександрович – м. Харків, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Каразіна.

НІКІТІН Юрій Олександрович – м. Суми, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ (Сумська філія).

ОЛЕКСІЄНКО Оксана Григорівна – м. Алчевськ, аспірант Луганського національного педагогічного університету.

ОЛІЙНИК Микола Петрович – м. Хмельницький, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та країнознавства Хмельницького національного університету.

ПАРАНДІЙ Валентина Олександрівна – м. Хмельницький, старший викладач кафедри психології та соціально-гуманитарних дисциплін Хмельницького інституту МАУП.

ПЕРЕДЕРІЙ Ірина Григорівна – м. Полтава, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства та гуманітарної підготовки Полтавського національного технічного університету ім. Ю. Кондратюка.

……

ПЕТРЕНКО Ірина Миколаївна – м. Полтава, кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України.

ПОП Іван Іванович – м. Хеб (Чехія), доктор історичних наук, професор.

ПОП Юрій Іванович - м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

ПОСВІСТАК Олеся Анатоліївна – м. Кам'янець-Подільський, аспірант Кам'янець-Подільського національного університету.

ПОСОХОВА Людмила Юріївна – м. Харків, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Харківського національного університету ім. В. Каразіна.

ПОСТЕРНАК Олег Олександрович – м. Ізмаїл**,** аспірант, викладач кафедра всесвітньої історії, Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

ПОТАПЕНКО Максим Васильович – м. Ніжин, аспірант кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, стипендіат каси ім. Ю. Мяновського (Варшава, Республіка Польща)

РЕКРУТ Валерій Пилипович – м. Вінниця, пошукувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського викладач Вінницького кооперативного коледжу економіки і права.

РОМАНЕЦЬ Людмила Миколаївна – м. Вінниця, викладач суспільних дисциплін Вінницького політехнічного технікуму, здобувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

РОМАНЮК Іван Миронович – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського**.**

САЛАТА Оксана Олексіївна - м. Київ, кандидат історичних наук, доцент Київського міського педагогічного університету ім. Б.Грінченка;

САЛТАН Наталія Миколаївна – м. Харків, викладач кафедри гуманітаних дисциплін Харківської державої академії фізичної культури.

СЕМЕНКО Лариса Іванівна – м. Вінниця, завідувач відділом новітньої історії Вінницького обласного краєзнавчого музею.

СИРОТА Олена Іванівна – м.Одеса, аспірантка кафедри історії України Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Ушинського

СОРОЧАН Ніла Антонівна – м. Харків, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Харківського державного педагогічного університету ім. Г. Сковороди.

СТАДНИК Олена Олексіївна – м. Вінниця, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

СТЕПАНЧУК Юрій Степанович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

СТОПЧАК Микола Володимирович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-економічних наук Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

СТРЕЛЬБІЦЬКА Наталія Іванівна – м. Хмельницький, вчений секретар Хмельницького міського відділу Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України; здобувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець–Подільського державного університету, науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

СТРУКЕВИЧ Олексій Карпович – м. Вінниця, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політогогії державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

……

ТЕЛЯЧИЙ Юрій Васильович – м. Хмельницький, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету.

ТІТАРЕНКО Наталя Леонтіївна – м. Умань, викладач соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського державного аграрного університету.

ТРЕМБІЦЬКИЙ Анатолій Михайлович – м. Хмельницький, кандидат історичних наук, старший викладач Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, завідувач Хмельницьким міським відділом Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України НАН України.

ТУЧИНСЬКИЙ Віталій Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

ЦЬОМРА Тетяна Сергіївна – м. Черкаси, аспірантка кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ЧОРНОБАЙ Павло Олексійович – м. Верхньодніпровськ, аспірант кафедри історії та політичної теорії Національного гірничого університету

ШАМАРА Сергій Олександрович – м. Черкаси, викладач кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

ШАПОВАЛ Андрій Іванович – м. Київ, аспірант Київського національного лінгвістичного університету.

ШОЛОГОН Лілія Іванівна – м. Івано-Франківськ, кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії і джерелознавства Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника.

ШУГАЛЬОВА Інна Михайлівна – м. Запоріжжя, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, заступник декан6а історичного факультету Запорізького національного університету.

ЯРЕМЧУК Віталій Петрович – м. Острог, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Острозька академія»

ДЛЯ НОТАТОК

……

……

Наукове видання

УДК 9

ББК 63.3(0)
Н-34
Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XIV. Серія: Історія: Збірник наукових праць. /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. /- Вінниця, 2008. - 396 с.

Затверджено Вищою Атестаційною Комісією України як наукове фахове видання з історичних наук (Постанова президії ВАК України від
10 листопада 1999 року №3-05/11).

Відповідальний редактор Григорчук П.С.
Відповідальний секретар Зінько Ю.А.

Технічний редактор Мазур І.В.

Видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського 21100, Вінниця, вул. Острозького, 32. Тел. 26-71-33

Підписано до друку 15.50.2006. Формат 60х84/18. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 38,2.

Віддруковано на ДП “Державна картографічна фабрика”
м. Вінниця, вул. 600-річчя, 19.
Зам. 273, наклад 300 прим.